ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

LII

2015

SUPLIMENT

Istoriografia în secolul XXI: noi generații, alte abordări

coordonatori
Ioan Aurel POP, Gheorghe CLIVETI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

Tom LII, 2015, SUPLIMENT

Istoriografia în secolul XXI: noi generații, alte abordări

SUMAR

LUCA DIACONU, *Curțile domnești de la Botoșani. Contribuții la istoria orașului și la stabilirea unei noi atestări documentare a acestuia* …… 1

IOAN-AUREL POP, ALEXANDRU SIMON, *Hungaria, Polonia, Dacia et Crouatia*: *Veneția, Casa de Habsburg și Moldova la sfârșitul secolului XV* …… 43

SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ, *Din istoria familiei Catargiu: marele vornic Ștefan (1777−1842)* …… 91

REMUS TANASĂ, *Românii și Comitetul Central Democratic European de la Londra (1850−1853)* …… 105

ROXANA MONAH, *Illustrer l'histoire: Charles Yriarte et la guerre de Tetouan* …… 125

ADINA LUCACI-DIACONIȚA, *Din activitatea consulilor englezi în Principatele Unite între anii 1859 și 1862* …… 139

AUREL URSU, *Organizarea sistemului penitenciar în perioada domniei lui Al. I. Cuza* …. 147

GHEORGHE CLIVETI, *„Reînnoirea” din 1892 a tratatelor României cu puterile Triplei Alianțe – în termeni de* Realpolitik *și în cod de onoare al oamenilor de stat* …… 165

IUSTIN GHERMAN, *Între reformă și moderație. Legea învățământului profesional din 1893* …… 201

ANA-GABRIELA DRAHTA, *Tudor Flondor, creator și promotor al muzicii naționale* …. 217

IANA BALAN, *Vizita țarului Nicolae al II-lea la Constanța din iunie 1914* …… 229

GABRIEL ASANDULUI, *A. C. Cuza – profesor la Universitatea din Iași* …… 253

PHILIPPE HENRI BLASEN, *Suceava Region, Upper Land, Greater Bukovina or just Bukovina? Carol II's Administrative Reform in North-Eastern Romania (1938−1940)* …… 279

RUXANDRA ALEXIANU, *Romania and the Transnistrian War* …… 287

GABRIEL BADEA, *Antiistorismul lui Mircea Eliade reflectat în proza sa criptografică* …. 299

SIDONIA GRAMA, *Memoria socială ca palimpsest: un proiect epistemic de istorie orală* …… 311

ANDI MIHALACHE, *Cunoaștere, memorie, istorie: periplu istoriografic* …… 325

Abrevieri …… 371

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. I−VI, 1–372

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

YEARBOOK OF THE "A. D. XENOPOL" INSTITUTE OF HISTORY

Tome LII, 2015, SUPPLEMENT

Historiography in the 21st Century: New Generations, Different Approaches

CONTENTS

LUCA DIACONU, *Princely Courts of Botoșani. Contributions to the History of the City and the Establishment of New Documentary Attestation* 1

IOAN-AUREL POP, ALEXANDRU SIMON, *Hungaria, Polonia, Dacia et Crouatia: Venice, the House of Habsburg and Moldavia at the End of the Fifteenth Century* .. 43

SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ, *On the History of the Catargiu Family: The Great Vornik Ștefan (1777–1842)* 91

REMUS TANASĂ, *The Romanians and European Democratic Committee of London (1850–1853)* 105

ROXANA MONAH, *Illustrating History: Charles Yriarte and the Spanish-Moroccan War* 125

ADINA LUCACI-DIACONIȚA, *Some Notes on Activity of British Consuls in the United Principalities of Roumania between 1859–1862* 139

AUREL URSU, *The Organization of Penitentiary System during the Reign Period of Al. I. Cuza* 147

GHEORGHE CLIVETI, *The Renewal, in 1892, of the Romania's Treaties with the Powers of the Triple Alliance – in Terms of* Realpolitik*, and in the Statesmen's Honour Code* 165

IUSTIN GHERMAN, *Between Reformation and Temperance. The Act of Professional Education from 1893* 201

ANA-GABRIELA DRAHTA, *Tudor Flondor, Creator and Promoter of National Music* ... 217

IANA BALAN, *The Visit of Tsar Nicholas II in Constanța in June 1914* 229

GABRIEL ASANDULUI, *A. C. Cuza – Professor at the University of Iași* 253

PHILIPPE HENRI BLASEN, *Suceava Region, Upper Land, Greater Bukovina or just Bukovina? Carol II's Administrative Reform in North-Eastern Romania (1938–1940)* 279

RUXANDRA ALEXIANU, *Romania and the Transnistrian War* 287

GABRIEL BADEA, *Mircea Eliade's Antihistoricism Reflected in his Cryptic Prose* 299

SIDONIA GRAMA, *Social Memory as a Palimpsest: An Epistemic Oral History Project* ... 311

ANDI MIHALACHE, *Knowledge, Memory, History: A Historiographical Periplus* 325

Abbreviations 371

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. I–VI, 1–372

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

LUCA DIACONU[*]

CURȚILE DOMNEȘTI DE LA BOTOȘANI. CONTRIBUȚII LA ISTORIA ORAȘULUI ȘI LA STABILIREA UNEI NOI ATESTĂRI DOCUMENTARE A ACESTUIA

Conceptul de curte domnească, aplicat orașului Botoșani, presupune reședința temporară a domnului Moldovei și, în același timp, pe cea permanentă a vornicului sau a vornicilor de aici. Ca ansamblu edilitar, curțile se concretizau, mai întâi, într-un palat domnesc de locuire a domnului și a slujitorilor, amplasat într-o incintă fortificată și, în al doilea rând, într-o altă incintă cu dependințe pentru demnitarii Moldovei, adesea convocați la asemenea reședințe pentru rezolvarea diferitelor probleme ale țării. Toate acestea presupuneau, la rândul lor, și unele dependințe administrativ-gospodărești: grajduri și nutreț pentru animale, ateliere de reparat mijloacele de transport, fierărie pentru confecționat potcoave etc., înconjurate de pășuni suficiente, mai ales pentru cai.

După cum vom vedea, asemenea edificii medievale au existat, pe lângă cele ale reședinței permanente a domnului din cetatea „de scaun", în aproape toate târgurile și orașele Moldovei, atingând un record numeric în epoca lui Ștefan cel Mare. Întrebându-ne de când ar putea să fi existat cele de la Botoșani, răspunsul se va contura din expunerea ce urmează. Totodată, ne propunem a ne opri atât asupra mărturiilor documentare, cât și asupra contextului istoric în care au funcționat aceste curți domnești, fără însă a trata problema personalului administrativ domnesc de aici – exceptând preoții domnești – personal menționat în numeroase documente începând cu sfârșitul secolului XVI.

I. Ipoteze despre începuturile curților domnești de la Botoșani

Existența curților domnești de la Botoșani nu a fost contestată de către cercetători, deoarece documentele istorice păstrate, mai târzii ca datare, ne dau mărturii evidente în acest sens, însă, dispariția lor timpurie a făcut ca acestea să fie uneori ignorate. Izvoarele mai vechi, care ar fi trebuit să ne vorbească despre începuturile acestor edificii medievale, încă nu sunt cunoscute. Din aceste motive, cei care au fost interesați să cerceteze istoria începuturilor orașului Botoșani s-au văzut nevoiți să lanseze diferite ipoteze, mai mult sau mai puțin argumentate, pentru a stabili, de cele mai multe ori prin argumentări logice, timpul edificării și amplasamentul acelor curți domnești.

În continuare, ne vom opri asupra celor mai importante lucrări de sinteză apărute până în anul 2000 – momentul ultimelor investigații arheologice de la Popăuți – care conțin și unele abordări tangențiale, dar de interes pentru subiectul nostru și pentru acest

[*] Doctorand, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea „Lucian Blaga", Sibiu.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 1–42

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stadiu al cercetării. De asemenea, nu îi vom uita nici pe cei care s-au oprit asupra acestui subiect, scoţându-le în evidenţă contribuţia pentru a contura stadiul actual al cercetării.

Unii dintre cercetători sunt de părere, în problema curţilor domneşti de la Botoşani, că ar fi existat înainte de domnia lui Ştefan cel Mare, alţii, că trebuie puse în legătură cu ctitoria de la Popăuţi a slăvitului domn, iar alţii le atribuie fiului şi succesorului său, Petru Rareş. Între cei din prima categorie se numără Constantin C. Giurescu[1], Valerian Crâşmaru[2] şi Eugenia Greceanu[3].

Constantin C. Giurescu, apreciind că târgul Botoşani este unul din cele mai vechi din Moldova „[...] probabil de la începutul instituţiei domniei [...]", consideră că „[...] şi curţile domneşti din Botoşani, amintite într-un act din 18 martie 1615, sunt mult mai vechi; ele *existau* (s.n.), după toate probabilităţile, pe vremea lui Ştefan cel Mare care a ridicat, pentru ele drept capelă, o biserică, terminată la 30 septembrie 1496"[4].

Valerian Crâşmaru, cu anumite nuanţări, împărtăşeşte aceeaşi opinie, adăugând totuşi că amplasarea geografică a acestui târg în apropierea primelor trei capitale ale Moldovei, strategia militară şi economică a locului, precum şi bogăţia solului i-ar fi determinat pe unii voievozi, anteriori lui Ştefan cel Mare, să-i acorde atenţie sporită, ridicând aici curţi domneşti – iar marele voievod n-ar fi făcut altceva decât să le refacă şi să le întărească[5].

Eugenia Greceanu împărtăşeşte părerea lui Constantin C. Giurescu, însă, în legătură cu amplasamentul curţilor afirmă că analiza structurii urbane a Botoşanilor nu permite – în stadiul actual al cunoştinţelor – confirmarea prezenţei unei curţi domneşti în interiorul târgului ci, având în vedere distanţa redusă până la Popăuţi, nimic nu ne împiedică să presupunem că sediul curţii domneşti a fost întotdeauna incinta de acolo[6].

În a doua categorie de cercetători, care în majoritate îşi fundamentează opiniile pe o mărturie documentară din prima jumătate a secolului XIX, referitoare la curţile domneşti de aici, se numără: Alexandru Papadopol Calimach[7], Nicolae Iorga[8], Alexandru Simionescu[9], Simeon Labin[10], Artur Gorovei[11], Ştefan Dragomir[12],

[1] C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până în mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1997, p. 202−205.

[2] Valerian Crâşmaru, *Reşedinţe şi curţi domneşti până la jumătatea secolului al XVII-lea. Curtea domnească din Botoşani*, în „Hierasus", Botoşani, I, 1979, p. 351−352.

[3] Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoşani*, Iaşi, 2009 (reeditarea lucrării din 1981), p. 29 şi 33.

[4] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 204.

[5] Valerian Crâşmaru, *op. cit.*, p. 347−352.

[6] Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 37−38.

[7] Al. Papadopol Calimach, aminteşte doar că: „[…] aici erau şi curţi domneşti zidite de Ştefan cel Mare, ruinele cărora se cunoşteau nu demult" (*Notiţă istorică despre oraşul Botoşani*, în „Analele Academiei Române. Discursuri, memorii şi notiţe", s. II, tom IX, secţ. II, 1887, p. 126).

[8] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, V, Bucureşti, 1903, p. 650 şi 657; idem, *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, Bucureşti, 1992, p. 238.

[9] Alexandru Simionescu, *Mănăstirea Popăuţi, în prezent biserica parohială Sf. Nicolae − Popăuţi din oraşul Botoşani*, Botoşani, 1912, p. 6−9.

[10] Simeon Labin, *Pagini străvechi. O monografie a botoşănenilor. Botoşănenii hămăsiţi şi desnădăjduiţi. Descrierea baronului de Tott*, în „Revista Moldovei", Botoşani, I, nr. 2, 1921, p. 14.

[11] Artur Gorovei, *Monografia oraşului Botoşani*, Fălticeni, 1926, p. 6.

[12] Şt. Dragomir, *Contribuţii privind dezvoltarea comerţului botoşănean din secolul al XVI-lea până la 1900*, în *SAI*, IV, 1962. Autorul împărtăşeşte ideea, însă fără să o argumenteze, că „la sfârşitul secolului XV Ştefan cel Mare a zidit la Botoşani curţile domneşti şi biserica Sfântul Nicolae Popăuţi (1496). La adăpostul curţilor domneşti mulţi dintre orăşeni, precum şi negustorii în trecere [...] se simţeau mai în siguranţă [...]" (p. 251−252).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Corina Nicolescu[13], I. D. Marin[14] și alții[15].

Nicolae Iorga, odată cu publicarea documentelor referitoare la Botoșani din colecția lui Alexandru Calimach și în baza documentelor românești din arhivele Bistriței, tipărite anterior, în una din notele sale explicative arăta:

> Zidirea bisericii Sf. Nicolai în marginea târgului de Ștefan cel Mare, *înainte* de războiul cu polonii, a fost cel mai mare eveniment – jafurile erau ceva obișnuit, zilnic, pentru „botășenii" din al XV-lea veac. O biserică domnească presupunea totdeauna lângă dânsa și un adăpost pentru domnul, veșnic la război sau pe drum, care venea să se închine în ctitoria sa. În umbra zidurilor, foarte înalte pentru acel timp, ale bisericii, se tupilau *case de piatră* (s.n.), care în modestia lor trainică întreceau totuși cu mult casele și boltele negustorilor și târgoveților. Așa trebuia să fi făcut Ștefan și în acest unghiu de țară al Botoșanilor, fără ca totuși *curțile de aici* (s.n.) să se poată asămăna măcar cu acele, nu tocmai depărtate, din valea Bahluiului, la Hârlău, unde mai deseori se ținea: scaun, judecăți, tabere și ospețe. Petru Rareș însă [...] îndrăgi Târgul Botoșanilor [...]. O scrisoare a lui către locuitorii Bistriței din Ardeal e datată din „oppidum Botusan" la 23 iunie 1528, puțin timp după ce el luase puterea; în anul următor îl găsim iarăși, în vară, *în conacul de supt biserica marelui său părinte* (s.n.); apoi în 1530, în toiul iernii – înainte de lupte sau după dânsele. În postul anului 1531, el se gătește de Paști aice și cu câteva săptămâni înainte de moartea lui, în iulie 1546, îl aflăm iarăși la Botoșani[16].

Doi ani mai târziu, același N. Iorga avea să dea o nouă interpretare legăturii lui Ștefan cel Mare cu târgul Botoșani și, evident, cu ctitoria sa de la Popăuți. Este un paragraf formulat în termeni destul de rezervați și ușor romanțați:

> Nu putem spune că Ștefan cel Mare a stat în Botoșani. El e totuși acela care a clădit, la 1496, chiar în preajma orașului de astăzi, frumoasa biserică a Păpăuților [...]. Aceasta înseamnă că Păpăuții au avut vreo legătură cu Ștefan, și aceasta nu poate fi alta decât alegerea satului ca loc de popas și de odihnă din partea vestitului viteaz. Dacă ne gândim că la Hârlău el avea [...] pe acea Marie, care i-a dat un fiu, Petru Rareș, vom înțelege rostul Păpăuților în mijlocul chiar al unui drum pe care vodă nu-l va fi făcut tocmai rar: în adevăr, e cam tot atâta cale de la Suceava la Păpăuți câtă este de la Păpăuți la Hârlău[17].

Alexandru Simionescu, preotul paroh al parohiei *Sfântul Nicolae* Popăuți, care va întocmi prima monografie a bisericii, pornind de la documentele referitoare la Botoșani[18], publicate până la 1912, și utilizând mai ales bogata arhivă a fostei mănăstiri Popăuți[19], consemnează despre curțile domnești:

---

[13] Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 315, 324−338.

[14] I. D. Marin, *Contribuții la studierea curților domnești din Moldova*, în *SAI*, IX, 1967, p. 25−41; idem, *La „trecătoarea Botoșanilor" în 1538*, în „Botoșani, istorie și contemporaneitate", Botoșani, 1969, p. 25; idem, *Botoșanii de la începuturile sale până la jumătatea sec. al 18-lea*, în *H*, Botoșani, 1981, p. 105−106.

[15] Victor Tufescu, *Tradiții și perspective în dezvoltarea municipiului Botoșani*, în „Botoșani, istorie și contemporaneitate", 1969, p. 12, afirmă: „orașul a avut curți domnești întărite cu ziduri de apărare la mănăstirea Popăuți din apropiere".

[16] N. Iorga, *Studii și documente*, V, București, 1903, p. 650.

[17] Idem, *Inscripții botoșănene*, București, 1905, p. 6. Prefața acestei cărți, intitulată *Un oraș românesc*, va apărea mai târziu și în volumele: N. Iorga, *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, p. 237−255, și *Botoșanii în 1932 – schiță monografică*, Botoșani, 1932, p. 1−16.

[18] Din păcate, toate notele care trimit la N. Iorga (*Studii și documente*, I) sunt eronate, deoarece este vorba, de fapt, de vol. V al acestei colecții.

[19] Pentru această arhivă nu se fac trimiteri, deoarece încă nu era organizată pentru utilizarea ei în mod științific.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> Biserica era [...] înconjurată cu zid și avea lângă ea un *palat domnesc* (s.n.), rămas desigur de la Ștefan cel Mare. Se prea poate ca vechea casă a egumenilor bisericii, azi spital militar, să păstreze în temelia ei urmele *vechei curți domnești* (s.n.) care era legată de clopotniță printr-un zid. Dacă s-ar face cercetări, s-ar găsi desigur în jurul bisericii urmele vechiului palat domnesc, fie în vechea casă a egumenilor, fie înspre miază-noapte. Destul e să spun că atât într-o parte cât și în alta se găsesc, după spusa bătrânilor, urme de pivnițe nemuritoare. Aici, în acest palat se odihnea *Ștefan cel Mare. Aici e la 23 iulie 1528 Petru Rareș, în Botoșani, în palatul părintelui său, aici îl găsim cu câteva săptămâni înainte de moartea sa*[20].

Simeon Labin, cu ocazia publicării textului complet[21] referitor la Botoșani, din memoriile baronului François de Tott, care a trăit câteva momente tragice, dar în același timp și comice, în toamna anului 1768, în incinta mănăstirii Popăuți, *înconjurată de ziduri*, se referă și la începuturile bisericii Popăuți, arătând:

> Și aici, în partea locului, în preajma Botoșanilor, s-a clădit de către marele voievod Ștefan mănăstirea Popăuții, a căreia ziduri să închidă între ele casa de rugăciune către Domnul, casă de locuință pentru domn, și de un loc în care să se poată aduna poporul la nevoie; și un loc mai nimerit ca acesta al fostului sat Popăuții, nici că se putea. Aici – ne spune un istoriograf[22] – „avem un loc neted înconjurat de râpi adânci și tocmai pe aici din partea aceasta puteau veni dușmanii și acest fapt îl face să se zidească tocmai aici biserica Sf. Nicolai, la marginea târgului. Aici o zidește trainică și nemuritoare, atât pe ea cât și clopotnița ei. O înconjoară cu zid, face lângă ea *palat domnesc* (s.n.) și ușa de intrare, ca și clopotnița, o face nu spre târg, ci spre câmp, spre miazănoapte, spre dușmani, pentru a fi ușor văzuți”[23].

O sinteză a opiniilor autorilor de mai sus, în special a lucrărilor lui Nicolae Iorga, a realizat *Artur Gorovei*, într-un capitol rezervat acestui subiect în lucrarea sa monografică dedicată istoriei orașului Botoșani[24]. În lipsa unei alte monografii, ea încă rămâne de referință, cu toate că documentarea și interpretarea sunt la nivelul anului 1925, motiv pentru care cercetătorii trebuie să țină cont că în această lucrare s-au strecurat și anumite inadvertențe[25].

Corina Nicolescu, într-un amplu studiu de sinteză asupra culturii medievale din epoca lui Ștefan cel Mare, în capitolul despre curțile domnești, face mai întâi următoarea clasificare raportată la această domnie: „Suceava (refacere a unei curți anterioare), Hârlău (refacere a unei curți din secolul XIV), Bacău, Iași, Vaslui (refacere a unor curți din prima jumătate a secolului XV), Huși, Dorohoi, Popăuți − Botoșani, Piatra Neamț (necunoscute anterior) și Cotnari (poate fi mai veche)”[26]. Însă, după descrierea fiecăreia, în final, referindu-se la curțile de la Botoșani, fără să utilizeze

[20] Alexandru Simionescu, *op. cit*., p. 7. *Nota* nr. 2, care trimite la N. Iorga, (*Studii și documente,* I, p. 217) este eronată. A se căuta același autor, aceeași colecție de studii și documente, însă nu în vol. I, ci în vol. V, la nota explicativă a doc. nr. 10, p. 650.

[21] Anterior anului 1921, N. Iorga semnalase în rezumat pasajul referitor la Botoșani, din memoriile baronului Fr. de Tott.

[22] Nu am reușit să identific istoriograful pe care îl citează.

[23] Simeon Labin, *op. cit.,* p. 14.

[24] Artur Gorovei, *op. cit.,* p. 6−9.

[25] Din cauza textului lui N. Iorga referitor la documentele Bistriței, insuficient de clar, autorul, din neatenție, ajunge să atribuie lui Petru Rareș expedierea din Botoșani a două scrisori bistrițenilor, prima în 1527 și nu în 1528 (*ibidem*, p. 7, n. 5) și a doua în 24 nov. 1552, trimisă de fapt de Alexandru Lăpușneanu (*ibidem*, p. 8, n. 4) și, de asemenea, unele note bibliografice sunt greșite (*ibidem*, p. 7, n. 2 și n. 7; p. 8, n. 2).

[26] Corina Nicolescu, *op. cit.,* p. 324.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

informațiile documentare publicate până atunci, le așază pe seama tradiției, arătând: „Tradiția atribuie de asemenea lui Ștefan cel Mare înălțarea unei curți la Popăuți − Botoșani, din ansamblul căreia, întocmai ca la Piatra, s-au păstrat în picioare biserica și turnul-clopotniță ridicate în anul 1496, iar în preajma lor ruinele unor beciuri”[27].

I. D. Marin, pasionatul cercetător din Stânceşti − Botoșani, întocmea în 1967 primul studiu dedicat exclusiv curților domnești din Moldova. După ce stabilește contextul istoric al apariției lor, amintind de cele de la Vaslui și Hârlău, refăcute de către Ștefan cel Mare, arată că marele voievod „pentru completarea sistemului de apărare în interior și pentru înmulțirea centrelor de concentrare a trupelor” mai ridică patru curți domnești „în puncte strategice, unde nu mai fuseseră până atunci”, care sunt cele din târgurile „Ștefănești, Badeuți, Huși și Botoșani”[28]. Referindu-se direct la curtea domnească de la Botoşani, nemulțumit de modul de abordare al unora dintre predecesorii săi, axați în expunerile lor ipotetice pe aspecte secundare, scotea în evidență, însă fără argumentări, doar scopul militar și economic urmărit de ctitorul fondator, materializat într-un loc strategic, prin excelență de la Popăuți, similar cu cel de la Huși: „Credem că ar fi mai util să se releve că biserica aceasta este clădită pe un tăpșan foarte bine apărat înspre est și nord−est de o salbă de iazuri, cu izvoare naturale și apoi, pe lângă poarta acestei biserici trecea șleahul mare al Hotinului și tot de aici pornea spre apus șleahul cel mare al Sucevei”[29].

Între autorii din a treia categorie, care nu lansează ipoteze în ceea ce privește curțile domnești, atribuind începuturile lor lui Petru Rareș, potrivit documentelor, se numără Nicolae Iorga[30], inconsecvent și în acest caz în opiniile sale, D. Ciurea[31] și Andrei Cardaș[32].

Așadar, după acest excurs în care am evidențiat doar opiniile referitoare la începuturile curților domnești de la Botoșani, ne oprim acum asupra cercetărilor arheologice de la Popăuți, de interes pentru acest subiect.

---

[27] *Ibidem*, p. 327.

[28] I. D. Marin, *Contribuții la studierea curților domnești*, p. 32.

[29] *Ibidem*, p. 34; vezi și idem, *Botoșanii*, p. 105−106.

[30] N. Iorga, *O carte despre Botoșani*, în *RI*, XII, 7−9, 1926, p. 186. Iorga, în recenzia lucrării lui Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, corectează pe autorul lucrării, arătând că documentul de primă atestare de atunci a curții domnești din 1639, unde se pomenește despre „Biserica domniei mele de la curte” din Botoșani, nu se referă la cea de la Popăuți, ci la „una din ale doamnei lui Rareș din oraș”, iar la *nota* documentului nr. 10 (*Studii și documente*, V, p. 647) menționează că: „Mănăstirea Doamnei se chema de un timp Păpăuții lângă Botoșani”. Însă, această problemă era deja tranșată de către Alexandru Simionescu care, prin publicarea inedită a hrisovului lui Constantin Mavrocordat din 1733, punea punct oricăror interpretări ale știrilor anterioare, prin faptul că documentul identifică și localizează curțile menționând hramul: „biserica domnească de la curte din târg din Botoșani, undi este hramul sfântului Neculai” (*op. cit.*, p. 8). Deși utilizează acest document (p. 6), Artur Gorovei nu sesizează importanța menționării hramului bisericii domnești de la curte și nu-l amintește; de aceea, considerăm că a fost încondeiat pe nedrept de către recenzent.

[31] D. Ciurea, *Noi contribuții privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV−XIX*, în *AIIAI*, VII, 1970. Autorul afirmă că au existat curți domnești la: Roman, Iași, Hârlău, Vaslui, Bacău, Piatra, Tg. Frumos, Dorohoi, Bârlad, Huși din secolul XV, iar Botoșanii din secolul XVI, dar nu-și argumentează opinia (p. 26).

[32] Andrei Cardaș și colab., *Botoșani. Monografia*, București, 1980, p. 49−50. Această lucrare monografică, cum a fost intitulată, nu se ridică la nivelul de cercetare al anilor ’80. Autorii fac o sinteză a lucrărilor predecesorilor, însă fără să le sesizeze erorile. De exemplu: se preiau informațiile despre Rareș, care expediază diferite scrisori din Botoșani – conform monografiei lui Artur Gorovei – și, fără să le verifice, perpetuează neadevărul că domnul ar fi scris bistrițenilor în 1527 din Botoșani, lucru nedovedit prin documente. Iar referirile despre locul de popas de la Popăuți se rezumă doar la cuvintele: „[...] dacă Ștefan cel Mare nu a poposit prin Botoșani decât în treacăt, fiul său, Petru Rareș, și-a făcut aici o adevărată reședință” (p. 49).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

I.1. Mărturii arheologice

Săpăturile arheologice efectuate la Popăuți în campania 2000−2001 au ajuns la rezultate notabile, dar nu suficiente pentru elucidarea tuturor problemelor pe care le ridică un asemenea amplasament revelator pentru istoria locului și a orașului Botoșani. Ele ar trebui să răspundă la întrebări ca acestea: de ce Ștefan cel Mare a ctitorit biserica de la Popăuți la aproximativ 2 km în afara Botoșanilor și nu în târg, așa cum a făcut în alte localități? Exista aici un sat sau era un loc liber înconjurat de codri? Au fost aici curți domnești mai vechi sau le-a întemeiat chiar el? Dacă au existat, atunci unde puteau fi amplasate și cât timp au funcționat?

Săpăturile arheologice au răspuns doar într-o mică măsură la aceste întrebări, deoarece ele au fost executate doar în spațiul interior al bisericii, iar în cel exterior ele s-au limitat la anumite sondaje de interes pentru faza lor de început. De aceea, s-au putut trage numai concluzii provizorii. Însă se poate spune cu certitudine că au existat manifestări de viață și activitate umană anterioare momentului începerii construirii bisericii voievodale, terminată și sfințită în 1496, concretizate în *existența unei necropole anterioare acestui moment, extinsă atât în interiorul bisericii și al turnului, cât și în exteriorul lor*, depistată prin:

1) un schelet uman *in situ* în absida nordică a naosului, secționat de săpăturile efectuate cu prilejul lucrărilor de început ale edificiului religios[33]. Pe baza observațiilor stratigrafice s-a conchis că mormântul este anterior anului 1496, adică data când a început ctitoria bisericii;

2) oseminte adunate grămadă la nivelul de călcare al bisericii, descoperite în colțul vestic al absidei sudice[34];

3) un schelet *in situ* găsit în pronaos, anterior edificării bisericii, având în palma mâinii drepte o monetă moldovenească epigrafă, de la Alexandru cel Bun (1400−1432)[35];

4) un alt schelet *in situ*, tot din spațiul interior al pronaosului, al înhumatului nr. 9, depistat la o adâncime de 240 cm și având ca inventar arheologic „cinci nasturi ajurați" de aur[36];

5) două morminte *in situ* au ieșit la iveală în interiorul turnului clopotniță, de asemenea anterioare construirii edificiului[37];

6) piatra funerară (fig. 1) „de o importanță istorică ieșită din comun", realizată de un „remarcabil artist" cu „viziune monumentală"[38] „[...] a robului lui Dumnezeu Nurod

[33] La o adâncime apreciabilă de 283 cm, scheletul de adult avea, lângă femurul drept și paralel cu acesta, un cuțit cu lamă și plăsele de lemn cu nituri, foarte asemănător cu cel pictat pe masa din scena *Cina cea de taină* din Sfântul Altar.

[34] Voica Maria Pușcașu, *Biserica „Sfântul Nicolae" a Mănăstirii Popăuți din Botoșani*, Botoșani, 2004, p. 18.

[35] *Ibidem*, p. 18 și 71.

[36] *Ibidem*, p. 18, 72 și 76. Îmi susțin constatarea anterioară (Luca Diaconu, *Descoperiri arheologice la Mănăstirea Sf. Nicolae Domnesc „Popăuți"*, Botoșani, 2001, p. 1), adăugând la aceștia și înhumații nr. 10 și 11, care, fiind înmormântați la adâncimi apreciabile (W – 235 și 215 cm) și chiar în dreptul accesului ușii nordice, nu puteau fi înhumați în acest loc după ctitorirea bisericii (v. *ibidem*, planșa V, p. 72, anexa 4, nr. 10 și 11).

[37] Arheologul care a dat descărcarea de sarcină în 1998 la acest obiectiv nu a publicat însă, până în prezent, nimic în legătură cu aceasta.

[38] Sorin Ullea, *Un unicat în Ortodoxie: piatra de mormânt din biserica Sfântul Nicolae Popăuți, 1492*, Botoșani, 2001, p. 1−14. Autorul socotește că traducerea realizată de Voica Maria Pușcașu (vezi *Un inedit personaj al istoriei locale – vornicul Nurod de Botoșani*, în „Forum cultural", Botoșani, I, nr. 2, p. 8) este incorectă și, apreciind că meșterul pietrar, necunoscător al limbii slavone, a făcut mai multe greșeli, confundând litera I cu N (i cu n), susține că numele vornicului nu poate să fie „Nurod, nume absurd, și inexistent în limbile europene" (*ibidem*, p. 5 și 8), ci ar fi vorba de adjectivul rusesc *iurod*, care înseamnă

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vornic de Botoşani, care s-a strămutat [...] către veşnicile lăcaşuri, în anul 7000”[39], şi care „[...] şi-a exercitat dregătoria la Botoşani înainte de momentul construirii bisericii Popăuți, ca prim personaj cunoscut cu asemenea funcție aici”[40].

În legătură cu aceste urme arheologice care atestă vechea necropolă se află probabil şi mormântul unei fetițe, înhumată într-o criptă formată din patru pietre verticale şi a cincea orizontală, care se datează după anul 1526 pe baza inventarului monetar al celor 19 monete de aur din perioada 1516−1526[41], precum şi o altă piatră funerară (fig. 2), găsită în molozul din jurul bisericii[42], asemănătoare cu prima ca ornamentație şi cu un text marginal în care s-a propus a fi numele unui Vasile[43].

Aceste rezultate au condus la câteva concluzii: „Prezența necropolei [...] ne indică imediata vecinătate a unei aşezări stabile şi [...] a unei *biserici contemporane* (s.n.), ceea ce demonstrează că actul de ctitorire al bisericii Sfântul Nicolae avusese în această zonă un precedent”[44]. Acest precedent putea să fi avut loc, cel mai probabil, în timpul domniei lui Alexandru cel Bun.

Chiar dacă Voica Maria Puşcaşu, față de aceste prime investigații, pe care le-a condus şi din a cărei echipă am făcut personal parte, a fost mai rezervată în a lansa ipoteze, totuşi şi-a manifestat speranța că, dacă cercetările arheologice vor continua, rezultatele lor ne vor scoate din sfera ipotezelor pe baza „[...] vestigiilor bisericii corespondente necropolei anterioare anului 1496 şi a vestigiilor fostelor curți voievodale”[45].

Înainte de a fi cunoscut aceste concluzii, am arătat că, în ceea ce priveşte „[...] spațiul medieval de locuire, s-a făcut doar o simplă tatonare printr-un şanț săpat şi o filtrare a două movile de gunoaie strânse de pe ogor în grădina familiei Bonciag Eugenie. Această simplă căutare a fost mai mult decât mulțumitoare, deoarece s-au descoperit obiecte arheologice care provin de la casele domneşti: fragmente de cahle şi discuri ceramice smălțuite, de ceramică uzuală (de sec. XIV−XVII) de pocale şi oale şi chiar două monete din secolul XV”. Tot cu această ocazie arătam în încheiere că „la Popăuți au existat curți domneşti de la Alexandru cel Bun, cărora Ştefan cel Mare şi Sfânt le-a imprimat o continuitate şi o dezvoltare maximă”[46]. Ulterior acestor semnalări, am aflat că şi alți cercetători în domeniu au consemnat mărturii arheologice pentru zona bisericii şi a cartierului Popăuți. Printre aceştia se numără N. Zaharia şi colaboratorii[47], Dan Gh. Teodor[48],

nebun. Drept pentru care redă traducerea textului funerar astfel: „Acest mormânt este al robului lui Dumnezeu vornicul nebun din Botoşani care s-a mutat în acest lăcaş. Veşnica lui pomenire în lăcaşurile veşnice. În anul 7000” (*ibidem*, p. 9).

[39] Voica Maria Puşcaşu, *Un inedit personaj al istoriei locale*, p. 8.

[40] *Ibidem.*

[41] Idem, *Biserica Popăuți*, p. 36. Este vorba de cripta nr. 4/2001 cu o cavitate de 125 × 47 × 8 cm, formată din cinci lespezi de piatră (*ibidem*, p. 59). Pe lângă cele 19 monete de aur (*ibidem*, p. 68−69, anexa 3) cusute pe haină, în inventarul înhumatului au mai fost găsiți cercei şi năsturaşi (*ibidem*, p. 36−37, planşa VII, b; p. 76, anexa 5: 6a/2001).

[42] Luca Diaconu, *op. cit.*, p. 7−10.

[43] Voica Maria Puşcaşu, *Biserica Popăuți*, p. 55, n. 29.

[44] *Ibidem*, p. 18. Precedentul edificiu, concretizat într-o biserică anterioară anului 1496, de lemn sau de piatră, va rămâne de identificat în viitor.

[45] *Ibidem*, p. 50−56.

[46] Luca Diaconu, *op. cit.*, p. 10−12.

[47] N. Zaharia, M. Petrescu Dâmboviţa şi Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 229−230.

[48] Dan Gh. Teodor adaugă o mărturie şi mai veche, arătând că „[...] lângă biserica Popăuți a fost descoperită întâmplător, în 1960, o jumătate de engolpion lucrat din bronz prin turnare (î − 9,4 cm), având reprezentată imaginea Sf. Marii cu Pruncul în brațe, iar în cele trei medalioane laterale superioare, busturile

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Alexandru Păunescu și colaboratorii[49] și, mai recent, într-o sinteză a lucrărilor acestora, Octavian Liviu Șovan[50].

N. Zaharia și colaboratorii săi, pe baza unei cercetări din 1956, consemnau:

> În jurul bisericii Popăuți, ctitoria voievodului Ștefan cel Mare, situată în marginea nordică a orașului, și îndeosebi la 200 metri nord de acest monument pe marginile râpoase ale pârâului Luizoaia s-au cules numeroase fragmente ceramice aparținând perioadei feudalismului dezvoltat (sec. XIV, XIV−XV, XV−XVI și sec. XVII−XVIII)[51].

La rândul lor, autorii *Repertoriului arheologic al județului Botoșani* adaugă la mărturiile anterioare:

> [...] la 200 m nord de acest monument spre pârâul Luizoaia sau la cca 150−200 m est de biserică spre pârâul Lipca (zis și pârâul Târgului) pe un platou înalt cu înclinări spre sud−est și nord−est s-au cules din grădinile locuitorilor, Vizitiu Dumitru, Condurache Gheorghe, Bonceag Dumitru, Ciomârtan Gheorghe și Popovici Mihai, numeroase fragmente ceramice, plăci decorative, unele cu smalț, fragmente de pahar de sticlă, aparținând perioadei feudalismului dezvoltat (sec. XIV−XVI) și târziu (sec. XVII−XVIII). Cu ocazia plantării stâlpilor de înaltă tensiune, la cca 0,60 m adâncime, s-au găsit aici pietre și cărămizi de la construcții vechi. Densitatea materialului arheologic indică o intensă locuire în această zonă[52].

După publicarea rezultatelor arheologice ale ultimei campanii de la Popăuți, unii cercetători au avut ocazia să le utilizeze și să se raporteze la ele. Astfel, istoricii *Ștefan S. Gorovei* și *Maria Magdalena Székely*, într-o lucrare de sinteză asupra istoriei lui Ștefan cel Mare, care va rămâne multă vreme de referință, relevă faptul că, până în anul 1494, patru biserici „[...] au fost destinate unor târguri, unde existau curți domnești (Vaslui, Bacău, Iași, Hârlău)", cărora „[...] se vor mai adăuga în anii următori – la aceeași categorie – biserica Sfântul Nicolae din Dorohoi și biserica Sfântul Ioan din Piatra, precum și, *probabil* (s.n.), Sfântul Nicolae – Popăuți din Botoșani"[53].

Daniel Botezatu, în contextul consultării unei baze documentare sistematizate, referitoare la istoria orașului Botoșani, rămâne tot în sfera ipotezelor, dar cu o formulare mai concretă:

> Este posibil ca primele case domnești, cele de la Popăuți, să fi fost ridicate (poate refăcute altele, și mai vechi?) de Alexandru cel Bun [...]. Ștefan cel Mare, care va rotunji prin noi

---

unor sfinți. Piesa este caracteristică produselor vechi rusești (tip. A) și datează din sec. XII−XIII" (*Creștinismul la est de Carpați. De la origini și până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 176); idem, *Obiecte de cult din secolele XII−XIII pe teritoriul Moldovei*, în *MMS*, 1−2, 1975, p. 80−81.

[49] Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, București, 1976, p. 50−51.

[50] Octavian Liviu Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Botoșani, 2013, p. 61−62.

[51] N. Zaharia, M. Petrescu Dâmbovița și Em. Zaharia, *op. cit.*, p. 229−230 și 142, 147−148, 150, 155 + planșele: CXVIII/4 pentru secolul XIV și CXVIII/6−11 pentru secolele XV−XVIII. În această lucrare se mai menționează: „Muzeul Botoșani posedă plăci decorative cu smalțuri galbene și verzi, precum și bucăți de vitraj din sec. XV (pl. CCLVII/8), provenind de la biserica Popăuți" (*ibidem*); N. Zaharia și Em. Zaharia, *Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în câmpia Jijiei superioare din județul Botoșani*, în „Din trecutul județului Botoșani", I, 1974, p. 154. Referitor la acestea, de adăugat este faptul că odată cu dezafectarea molozului din jurul bisericii, în anul 2001, s-a recuperat o cantitate de trei saci de discuri, ceramice smălțuite distruse, cărămidă smălțuită de diferite forme și culori, precum și o însemnată cantitate de frescă, după cum am semnalat la momentul respectiv (Luca Diaconu, *op. cit*., p. 7−9).

[52] Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, V. Chirica, *op. cit.*, p. 50−51.

[53] Șt. S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps Omni Laudem Maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 304−305.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

danii ocolul târgului, va reface casele domnești, zidind acolo curte și biserică frumoasă de piatră pentru sine, dar mai ales pentru doamna sa, Maria Voichița, căreia, în compensarea simbolică a averilor lăsate în Țara Muntenească, de unde-i era baștina, dar și pentru alinarea dorului și a unor amintiri dureroase legate de destinul neamului său, îi va fi dat ca apanaj și ocolul acestuia, de la care fapt Botoșanii vor mai fi numiți și Târgul Doamnei[54].

Așadar, în acest context de dovezi și opinii, pe lângă realitatea certă a existenței unei necropole și a unei biserici anterioare anului 1496, precum și a unui prim vornic de Botoșani din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, unele din aceste mărturii arheologice au stârnit anumite controverse, așa cum este de exemplu cazul pietrei funerare a vornicului Nurod. Controversa s-a declanșat prin publicarea de către Voica Maria Pușcașu[55] a semnalului arheologic asupra acestei descoperiri de importanță majoră, în care, pe lângă o sumară descriere, a redat textul funerar și implicit numele vornicului. Sorin Ullea[56], la rându-i, într-o replică dură, nefiind mulțumit de traducere și de numele straniu al personajului, își expune propria traducere și interpretare, arătând că în text nu poate să fie vorba de cuvântul *Nurod*, atât de „[…] straniu și inexistent în limbile europene […]”[57], ci de *iurod*, care înseamnă nebun. Prin aceasta dă textului o încărcătură mistică ce privește persoana vornicului nebun pentru Hristos, care nu-și face cunoscut numele.

Publicând rezultatele investigațiilor arheologice de la Popăuți, în anul 2004, Voica Maria Pușcașu a făcut mai multe precizări și în legătură cu disputata piatră, arătând mai întâi că a fost găsită pe cant la adâncimea de 2 m „[…] dislocată din locul inițial de amplasare, care nu poate fi nici măcar dedus”[58]. Apoi, spre finalul textului, a precizat, pe de o parte, că „[…] prezența acestei pietre funerare nu poate fi relaționată cu nici unul dintre mormintele existente în pronaosul bisericii […], că așezarea unei pietre funerare cu dimensiuni apreciabile – cum este cazul în speță – nu se poate face decât peste construcția unei cripte”, că „[…] arheologic nu se cunosc cazuri în care un mormânt în groapă simplă să fi fost marcat la fața pardoselii cu piatră funerară”, că „[…] adâncimea la care fusese «depozitată» și poziționarea sa pe cant (pe direcție vest−est), pe una din laturile lungi și cu fața spre nord, nu ne permite să acceptăm o situație accidentală: o presupusă «cădere» soldată cu nerecuperarea piesei respective, care ar fi total inexplicabilă”, că „[…] nu a ajuns acolo în mod întâmplător […]” și că „[…] este greu să credem că o astfel de piatră era pur și simplu abandonată”[59].

Toate aceste precizări și observații corecte le considerăm tot atâtea argumente în sprijinul tezei că *vornicul Nurod nu a fost înmormântat inițial în pronaosul bisericii voievodale, ci în biserica necropolei, anterioară acesteia*. Faptul că această biserică nu a fost descoperită prin investigațiile arheologice întreprinse, dar neîncheiate, nu înseamnă că aceasta nu a existat, deoarece nu se poate concepe o necropolă în secolul XV fără biserică.

Negăsind o altă explicație a acestor realități arheologice, autoarea continuă ipotetic: „[...] felul în care a fost așezată pare să sugereze mai curând o ascundere voită”, deoarece în momentul în care alte pietre similare au fost folosite, fiind întoarse cu fața în jos, la pavarea bisericii Popăuți, cea a „[...] vornicului Nurod nu mai era

[54] Daniel Botezatu, *Repere ale întemeierii Botoșanilor: Alexandru cel Bun. Ștefan cel Mare, Petru Rareș*, în „Acta Moldavies Septentrionalis”, IV, Botoșani, 2005, p. 251−255.
[55] Voica Maria Pușcașu, *Un inedit personaj*, p. 8.
[56] Sorin Ullea, *op. cit.*, p. 16.
[57] *Ibidem*, p. 5.
[58] Voica Maria Pușcașu, *Biserica Popăuți*, p. 41.
[59] *Ibidem*, p. 54.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vizibilă şi, implicit, accesibilă"[60], pentru a intra în categoria acestora. Apoi, trecând la descrierea acesteia, arată:

> Faţa pietrei este păstrată în condiţii excelente. Inscripţia funerară este dăltuită cu litere slavone elegant trasate şi întregul sistem de paginare şi de decorare arată că piesa se înscrie în seria celor realizate spre sfârşitul secolului al XV-lea. Deloc tocită, ea pare aproape neatinsă. Rezultă fie că nu a fost folosită niciodată ca atare, fie că perioada cât a fost expusă a fost foarte scurtă. […] Se pare că, totuşi, pentru scurtă vreme, ea a fost păstrată într-un loc unde putea deveni sursă de inspiraţie pentru decorarea altor pietre funerare[61].

Faţă de cele două texte ale autorilor menţionaţi, ale căror concluzii le-am redat în sinteză, într-un studiu recent, Ştefan S. Gorovei[62], referindu-se la cronologia pietrei, relevă pe parcursul dezbaterii că aceasta practic „[…] a fost comandată curând după trecerea la milesimul cel nou după stilul bizantin (7000=1492)", iar din punct de vedere „[…] cel puţin teoretic, data trebuie socotită ca făcând parte din intervalul acoperit de anii cuprinşi între *văleatul 7000 (1492) şi văleatul 7099 (1590/1591)*[63]. Însă, după ce „[…]scoate piatra din construcţia fantezistă în care a fost plasată [...]" de către Sorin Ullea, ajunge la următoarele concluzii ipotetice: „Cum biserica a fost construită de Ştefan cel Mare în 1496, este de acceptat că şi piatra în discuţie a fost comandată *cel mai devreme în cursul acestui an 1496* (văleatul 7004). Locul lăsat liber mai putea cuprinde o cifră sau două […] pentru eventuala completare a anului"[64]. Şi pentru că „[…] nu se pot trage concluzii ferme, cronologic, piatra trebuie plasată în anii de după construirea bisericii (1496), poate chiar în primele decenii ale veacului al XVI-lea"[65].

Referitor la toate aceste evaluări, păreri şi ipoteze, de la bun început apreciez că ipoteza nefolosirii pietrei funerare a vornicului Nurod trebuie părăsită definitiv, deoarece există dovezi care o infirmă, dintre care cele mai elocvente sunt următoarele:

1) *urmele evidente de uzură de pe suprafaţa pietrei şi mai ales cele din colţul stâng, de sud−est, al ei, care este în mod real tocit, lucru care se poate sesiza chiar şi în imaginile edite*[66] *şi mai ales la faţa locului, pipăind scrisul funerar, care, din cauza „tocirii" lui, nu se poate citi cu uşurinţă* (fig. 4 c);

2) *existenţa unei benzi albe de mortar de var, în lăţime de 7 cm, păstrată pe cantul de 28 cm grosime al pietrei, începând de la 2 cm de la faţa acesteia, care marchează încastrarea ei incontestabilă într-o pardoseală de zid* (fig. 5);

3) fiind folosită ca atare, *piesa a pozat ca model pentru a doua piatră tombală*[67] *ca importanţă, descoperită la Popăuţi*, executată de un alt meşter pentru mormântul unui copil, care este de fapt *o copie aproape identică, dar scurtată*, cu ornamentaţia centrală redusă de la trei module la două, datând cel mai probabil din prima jumătate a secolului XVI (fig. 2).

Aşadar, în baza acestor dovezi, credem convingătoare, se înlătură, pe de o parte, părerea nefondată potrivit căreia piatra funerară nu a fost folosită pentru scopul

[60] *Ibidem.*
[61] *Ibidem*, p. 54−55.
[62] Şt. S. Gorovei, *Noi contribuţii epigrafice. Trei pietre funerare din secolele XVI−XVII*, în *SMIM*, XXXII, 2014, p. 249−263.
[63] *Ibidem*, p. 251
[64] *Ibidem*, p. 260−261 (pentru uniformitate, am schimbat sublinierea de la „bold" la „italic").
[65] *Ibidem*, p. 269.
[66] Luca Diaconu, *op. cit.*, p. 5, fig. 5; Sorin Ullea, *op. cit.*, p. 3, fig. 1; Voica Maria Puşcaşu, *op. cit*., p. 42, fig. 33.
[67] Luca Diaconu, *op. cit.*, p. 9, fig. 13; Voica Maria Puşcaşu, *op. cit*., p. 55, fig. 43.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

inițial[68], iar pe de altă parte, rămân neargumentate precizările despre înhumații din dreapta și din stânga acesteia, care ar fi fost îngropați „[…] după ce piatra lui Nurod a ajuns în poziția secundară în care a fost descoperită […]”[69].

În legătură cu forma în care este datată piatra, este cunoscut într-adevăr „cazul inscripțiilor funerare dăltuite dinainte și cu data morții necompletată […]”[70], însă nu trebuie să ne scape din vedere faptul că aceste cazuri se diferențiază de al nostru. De exemplu, datările incomplete de pe pietrele lui Toader[71], fiul lui Dragotă pisarul, din biserica Bălinești, a lui Ștefan cel Mare[72] și a doamnei sale, Maria Voichița[73], ambele în necropola de la Putna, după inițiala miilor s-a lăsat primul loc de completare a anului, apoi s-a scris cuvântul prescurtat, corespondent în slavonă pentru lună, s-a lăsat al doilea spațiu și, în sfârșit, s-a dăltuit în același mod cuvântul corespondent pentru zi, lăsându-se ultimul spațiu de completat. Din aceste cazuri reiese un lucru clar: *datări incomplete*. În schimb, în cazul nostru, căruia nu i-am găsit corespondent, după miile prescurtate, a mai rămas un spațiu pentru o cifră și un pas dintre ele, însă acest spațiu nu este nici măcar îndreptat, ca în cazurile de datări incomplete clare, ci lăsat să urmeze conturul lui „3 (fig. 4 b). Acesta va fi fost motivul pentru care Sorin Ullea[74] a socotit acest an complet, iar unii arheologi au inclus piatra în categoria celor care „[...] beneficiază de o încadrare cronologică absolută […]”[75].

În aceste condiții, având în vedere certitudinea folosirii ca atare a pietrei vornicului, a încadrării sale stilistice în ultimul deceniu al secolului XV, după cum vom vedea, și utilizând celelalte informații arheologice certe de care dispunem, la care se pot adăuga și aceste ultime observații și constatări ale autorilor menționați, apreciem că *Nurod, ca vornic de Botoșani, a fost înmormântat în biserica anterioară celei ștefaniene, cel mai probabil în anul 7000 (1492), sau cel mult în perioada imediat următoare acestui an, până în momentul sfințirii bisericii, adică 30 septembrie 7004 (1496)*. Faptul că nu s-a descoperit cripta sa inițială în necropola interioară nu infirmă această opinie, deoarece actuala biserică, pentru anumite motive întemeiate, putea să fie construită, nu pe vechiul amplasament sacru, ci puțin lateral acestuia[76].

Din locul inițial de îngropare, la un moment dat, după ctitorirea bisericii voievodale, Nurod, pentru păstrarea memoriei sale, a putut să fie deshumat și apoi reînhumat în noua ctitorie, avându-se în vedere și faptul că piatra sa de mormânt nu a ajuns întâmplător aici[77]. Unde ar putea fi localizat mormântul său în noua necropolă este întrebarea la care nu s-a găsit un răspuns. Însă, evaluând toate informațiile și constatările arheologice, se poate totuși accepta o relaționare a pietrei în discuție cu *cripta nr. 5/2001*[78], amplasată în zona cea mai privilegiată a necropolei interioare, adică

[68] Voica Maria Pușcașu, *op. cit*., p. 55, n. 27.
[69] *Ibidem*, p. 71.
[70] *Ibidem*, p. 55, n. 28.
[71] *Repertoriul monumentelor lui Ștefan cel Mare*, p. 271, nr. 77.
[72] *Ibidem*, p. 267; G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 275, fig. 454.
[73] G. Balș, *op. cit*., p. 275, fig. 455.
[74] Sorin Ullea, *op. cit*., p. 10.
[75] Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Piatra Neamț, 2012, p. 174.
[76] În sprijinul acestei variante posibile este și drumul pavat cu piatră de râu existent înaintea construirii bisericii (1496), depistat în aria naosului și a pronaosului (Voica Maria Pușcașu, *op. cit*., p. 25, fig. 11 și 12, planșa V).
[77] *Ibidem*, p. 54.
[78] *Ibidem*, p. 59, anexa 2, caseta 9.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aria sud−estică a pronaosului, dar distrusă în proporție de 85%[79] la începutul secolului XIX și înlocuită cu *cripta nr. 2/2001*. În această ultimă criptă[80], impresionantă ca dimensiuni, zidită din cărămidă cu boltă semicilindrică în plin cintru, s-a identificat după inventarul arheologic mormântul *in situ* al unui ierarh, fost egumen al mănăstirii, al cărui nume nu poate fi decât cel al lui Antim Edesis[81]. La înmormântarea acestui mitropolit, preferându-se locul cel mai privilegiat, au fost sacrificate două cripte[82] din cele mai vechi, moment în care piatra vornicului Nurod, datorită greutății sale însemnate, a fost numai împinsă doi metri spre vest, pe linia axului criptei sale și îngropată, pentru a nu da prilej de discuții boierilor din oraș, văzând-o mutată sau abandonată undeva, iar osemintele sale din *cripta nr. 5* și cele ale copilului, înrudit probabil cu el, din *cripta nr. 1/2001*, lipită de prima, au putut fi scoase și reînhumate în colțul sud−vestic al pronaosului[83].

Scrisul textului funerar marginal se încadrează perfect în școala fondată de către celebrul miniaturist Gavriil Uric[84], „[…] cu frumoasa lui scriere, reluată cu fidelitate uimitoare, de toți urmașii săi, fără excepție, […] trei secole […] ca un fenomen distinct în caligrafia medievală: scrierea moldovenească”[85].

De un rafinament rar întâlnit în cazul unei pietre funerare, literele artistului nostru sunt monumental realizate, cu o uimitoare precizie, aproape mai mare ca în cazul celor murale, având o înălțime de 10 cm, neînghesuite sau lipite una de alta, ca în perioada precedentă sau mai ales ca în cea a secolelor XVI și XVII, păstrând amprenta dominantă a creatorului miniaturist nemțean[86].

Comparând acest text funerar cu cel al pisaniei Popăuților (fig. 4 cu fig. 3) și cu scrisul frescelor murale interioare (fig. 4 cu fig. 6) ale bisericii (1497) de aici, am constatat că nu se poate identifica autorul pietrei cu unul dintre aceştia doi, deoarece, în comparație cu primul, există diferențe în ceea ce privește modul cum autorul pisaniei realizează anumite litere, precum și practica frecventă de lipire a lor, iar comparativ cu al doilea, există de asemenea diferențe în ceea ce privește litera ⰰ, pe care pictorul o redă sub două forme – prima întreagă, iar a doua, redusă doar la un „ochi” lipit de litera următoare, când aceasta este compusă dintr-o linie verticală – aspect neîntâlnit la lapicid. Mai mult decât atât, acesta din urmă obișnuiește să orneze anumite litere[87] cu câte o „bulină” așezată numai pe linia verticală a unora dintre litere, detaliu neîntâlnit la cei doi posibili autori invocați. Toate aceste aspecte îl individualizează pe artistul nostru și aduc un argument în plus pentru susținerea ipotezei potrivit căreia anul de datare al pietrei ar fi complet.

Decorul care ornează piatra vornicului Nurod se încadrează cronologic în a doua etapă de creații lapicidice din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, care începe „[…] din 1492 și este marcată de activitatea a cel puțin două echipe de meșteri ce lucrează la

[79] *Ibidem*, p. 58−59, în textele referitoare la cripta nr. 1/2001, cripta nr. 2/2001 și cripta nr. 5/2001.

[80] *Ibidem*, p. 59, planșa V, fig. 30 și 32, dreapta: *cripta nr. 2/2001* din casetele IX și X, cu dimensiunile externe maxime de: 286 × 219 × 117 cm, la adâncime de 205 cm.

[81] ASI, Anaforale, dosar K 370/1803−1804, f. 65.

[82] Cripta nr. 5 a vornicului Nurod, distrusă în proporție de 85% , pentru a o înlocui și *cripta nr. 1/2001*, cu dimensiuni externe maxime de 140 × 54 cm (latura estică) și 70 cm (cea vestică), căreia i s-a demontat complet partea superioară (Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, p. 58−59), pentru a o jefui.

[83] *Ibidem*, p. 71, anexa 4, nr. 1 și 2, caseta 10, planșele 1 și 5.

[84] Sorin Ullea, *Gavriil Uric − studiu paleogafic*, în *SCIA*, seria Artă plastică, t. 28, p. 35−82.

[85] *Ibidem*, p. 36.

[86] A se vedea, de exemplu, forma literelor: ⱳ cu lumânare aprinsă în mijloc, ⱪ și ⱪ cu tensiunea lor maximă și ⰿ „cu pumnal”, redând aspectul militant al textului (*ibidem*, p. 35−82).

[87] Este vorba de literele: : ⰾ, ⰸ, ⰴ și ⰿ.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

comanda domnului”[88], fiind realizată de unul din meșterii primei echipe. Această echipă „[...] continuă tradiția anilor 1480, folosind ca tehnică același relief plat, însă schema compozițională abordată denotă o viziune mai aerată în redarea motivului central, constatându-se adeseori absența chenarului decorativ marginal”[89]. Aceste caracteristici se reflectă perfect în decorul și în scrisul pietrei tombale a vornicului Nurod, creată într-adevăr de un artist remarcabil, fie asistat, fie în baza unui „proiect” întocmit de un teolog cu viziune monumentală și, evident, teologică. Stilistic, doar la nivel de inspirație, se încadrează în prima categorie de creații de acest tip din anii 1480, deoarece − în fond − dacă avem în vedere cel puțin cultura moldovenească, *autorii ajung la o creație proprie realizată din elemente și detalii unice, nepreluate de undeva*.

Această operă, din perspectivă estetică, impresionează ochiul avizat, de la prima vedere, prin monumentalitate și rafinament, calități obținute prin încadrarea unui element vegetal simplu în forme geometrice, de asemenea simple, nemaifolosite până acum, cu scopul de a transmite un mesaj teologic evident. Ornamentul central a fost transpus pe un spațiu de formă dreptunghiulară, pe care l-a subîmpărțit în alte trei spații, de asemenea dreptunghiulare, aproximativ egale, cărora le-a trasat cele două diagonale, obținând câte două perechi de triunghiuri echilaterale, în aria cărora a conceput un model vegetal sub forma unui pom care, după cum vom vedea, are o dublă semnificație teologică.

Este de reținut aici că, în cazul ornamentului central, această combinație dintre formele geometrice și cele vegetale nu o mai întâlnim în secolul XVI, când se impune doar modelul vegetal, chiar și în cazul unor copii[90], simplificându-se evident, odată cu forma estetică, și conținutul simbolico-teologic.

Mesajul teologic[91] final, urmărit și transmis pentru ca omul să nu se oprească la simpla materie rece și opacă, ci să treacă dincolo de ea pentru a o transfigura, este acesta: cele trei module geometrice identice încadrate într-un spațiu unitar, concretizate în trei dreptunghiuri identice și în douăsprezece triunghiuri echilaterale, simbolizează *Sfânta Treime*[92], adică pe Dumnezeu Cel Unul în Ființă și întreit în persoane. Triunghiul cu laturile egale de aici simbolizează *chipul lui Dumnezeu-Treimic, imprimat în om de la creație*[93], ca un dat ontologic, care apare de *douăsprezece ori*[94], deoarece omul ca chip al lui Dumnezeu a fost restaurat de Hristos, în mod obiectiv, și însușit de fiecare om în mod subiectiv, prin propovăduirea celor doisprezece apostoli. De aceea, ca model vegetal s-a preferat intenționat pomul cu două ramuri identice și simetrice, încadrând coroana, adică *omul* asemănat în Sfânta Scriptură cu *pomul* (Mt. 7, 19), care trebuie să rămână, din punct de vedere spiritual, pe verticală, vibrând pentru veșnicie, împlinindu-și astfel scopul pentru care a fost creat, știut fiind că „[…] *securea stă la rădăcina pomilor*

[88] Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *op. cit.*, p. 174.

[89] *Ibidem.*

[90] A se vedea, de exemplu, piatra funerară a egumenului Hariton de la Mănăstirea Neamț din 1536 (G. Balș, *op. cit.*, p. 288, fig. 482), care este o copie nereușită după cea a lui Roman I, de la Rădăuți (*ibidem*, p. 280, fig. 464; vezi și imaginea mai clară la Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *op. cit.*, p. 458, fig. 32/1).

[91] Pentru a nu crede cineva că interpretarea mesajului teologic ar putea fi produsul unor închipuiri sau opinii personale fanteziste, voi indica în note, mai ales pentru cititorii fără formație teologică, trimiteri la izvoare și lucrări ale unora dintre cei mai mari sfinți teologi, ca și la lucrări ale unor teologi contemporani, pentru a se înțelege corect mesajul transmis prin textul funerar aflat în acord perfect cu cel al ornamentului central.

[92] Pentru detalii despre dogma Sfintei Treimi, vezi Dumitru Stăniloae, *Teologia Dogmatică Ortodoxă pentru Institutele teologice*, I, București, 1978, p. 282−320.

[93] Sf. Vasile cel Mare, *Despre originea omului*, I, 1−18, în „Părinți și Scriitori Bisericești”, București (în continuare, *PSB*), seria nouă, 4, 2011, p. 294−312.

[94] Pentru semnificațiile numărului „12”, vezi Sf. Maxim Mărturisitorul, *Ambigua*, trad. de Dumitru Stăniloae, București, 2006, p. 504−510.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

și tot pomul care nu face roadă bună se taie și se aruncă în foc" (Matei, 3, 10). Că aceasta este semnificația, înțelegem din cele patru triunghiuri, care nu sunt identice, pentru că nici oamenii nu sunt identici, fiecare *om fiind ființă unică*[95], însă, în același timp, sunt perechi, adică în comuniune unii cu alții, fiecare fiind „*chip și slavă a lui Dumnezeu*" (I Cor. 11,7), redat − cum am spus − prin triunghiul cu laturile egale. Mai mult decât atât, omul simbolizat aici de pom este o ființă taborică, vibrând în permanență *ca o coardă biologică tensionată între pământ și cer, trăind dorul veșniciei*[96], adică dorul „zilei a șaptea" și cel al „zilei a opta, cea fără de sfârșit"[97] – deoarece „ziua a șaptea înseamnă modul existenței fericite a făpturilor, iar a opta indică taina negrăită a veșnicei existențe fericite a lor"[98] – transpuse aici cel mai adesea prin șapte și opt ramuri de o parte și tot atâtea de cealaltă parte a coroanei pomului. Cele două „ramuri-mâini" separate de coroana pomului, simbol al efortului omului spre a ajunge la „asemănarea cu Dumnezeu atât cât îi este cu putință firii omenești"[99], sunt tensionate la maximum, dar tensiunea începe de la orizontala pământului, deschizându-se ca un evantai spre centrul de referință, arcuindu-se cu latura lor superioară și formând „aura" pomului roditor, care apare conturată ca o *inimă*, dovadă vizuală că este vorba aici de om, și nu de un copac banal. Singurul centru de referință pentru lumea creată nu poate fi altul decât Hristos cu învățătura Sa hristocentrică, iar *dorul omului, ca pom și inimă*, este atât de tensionat, încât a fost redat ca o *trâmbiță eshatologică arcuită* cu gura în evantai îndreptată spre similara trâmbiță din vecinătate a aproapelui său.

În sfârșit, teologul, cu ajutorul modelului vegetal creat sub formă de pom, prin așezarea lui simetrică și pereche în cele patru spații, realizate prin trasarea diagonalelor dreptunghiului, a obținut imaginea finală dorită, cea de cruce[100] (fig. 7), cu latura verticală mai lungă decât cea orizontală, simbolizând, pe de o parte, *opera de răscumpărare*[101] săvârșită de Hristos prin întruparea, activitatea Sa pământească, Patimile, moartea pe Cruce și învierea Sa din morți și, pe de altă parte, asumarea ei de fiecare om în parte[102].

Așadar, în ansamblu, ornamentul pietrei apare alcătuit din trei cruci identice, realizate cu patru pomi fiecare, deoarece pomul este cel mai potrivit simbol real al Crucii, și anume: ca „pom al vieții care a fost sădit de Dumnezeu în rai. Dar pentru că prin pom a venit moartea (Facere III, 1−24), trebuia ca prin lemn să se dăruiască viața și învierea"[103]; ca altar de jertfă al lui Hristos (Filipeni, 2, 8) și, prin aceasta, ca trofeu și armă de biruință și semn al Fiului Omului (Matei 24, 30), ca armă a creștinului împotriva diavolului și „semn aducător de mântuire"[104]; ca lemn de viață dătător[105]; ca

[95] Dumitru Stăniloae, *op. cit*., I, p. 375; Sf. Iustin Popovici, *Omul și Dumnezeul-Om. Abisurile și culmile filozofiei*, traducere de Ioan Ică și Ioan I. Ică jr., București, 2010, p. 75−76.

[96] *Ibidem*, p. 75−76 și 148.

[97] Pentru semnificațiile „zilei a opta", vezi Sf. Vasile cel Mare, *Despre originea omului*, II, 10, în *PSB*, s.n., 4, 2011, p. 325−326; idem, *Despre Sfântul Duh*, XXVII, 192, în *PSB*, 12, 1988, p. 80−81; idem, *Omilii la Hexaimeron*, VIII, în *PSB*, 17, 1986, p. 94−96.

[98] Sf. Maxim Mărturisitorul, *Capete gnostice sau teologice*, I, 56, în „Filocalia", București, 2, 2008, p. 177.

[99] Sf. Vasile cel Mare, *Despre originea omului*, I, 17, în loc. cit., p. 310.

[100] C. Galeriu, *Învățătura creștină despre Sfânta Cruce și cinstirea ei*, în „Ortodoxia. Revistă a Patriarhiei Române", București, nr. 3/1978, p. 497−511.

[101] Dumitru Stăniloae, *op. cit*., 2, p. 34−192.

[102] *Ibidem*, 2, p. 330−377.

[103] Sf. Ioan Damaschin, *Dogmatica*, XI, traducere de D. Fecioru, București, 2005, p. 195. S-a preferat pomul pentru ca prin el − ca lemn − să trecem de la obiectul de piatră la lemnul crucii.

[104] Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, IX, 10−11, în *PSB*, 13, traducere de T. Bodogae, 1987, p. 352−353.

[105] Sf. Ioan Gură de Aur, *Omilii la Facere*, XVI, VI, în *PSB*, 21, traducere de D. Fecioru, 1987, p. 186−187.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

semn al negrăitei iubiri a lui Hristos[106] față de Tatăl – latura verticală – și a Sa ca Om față de întregul univers – latura orizontală[107]; ca pecete a celor aleși (Apoc. 7, 2−8; 9, 4) și ca străjuitoare a mormântului lor[108].

Creștinul, parcurgând drumul de la „chip" la „asemănare", se găsește duhovnicește în verticalitatea firească, dar antinomic, în permanență pe cruce, atât pe verticală, iubind pe Dumnezeu, cât și pe orizontală, iubind pe aproapele ca pe sine însuși (Luca 10, 27), urmând pe Hristos ca Pom al Vieții, Care „[…] a înflorit în peșteră din Fecioară"[109], pentru ca și el − ca pom − să înflorească pentru viața veșnică[110].

Având în vedere, pe de o parte, „proiectul" conceput de către teolog, de a combina două elemente geometrice abstracte simple cu unul vegetal, de asemenea simplu, imprimându-le în același timp o evidentă încărcătură simbolică, cu scopul de a transmite într-o sinteză genială înaltul *mesaj teologic al îndumnezeirii omului și al transfigurării creației din jur*, iar pe de altă parte, viziunea monumentală și rafinamentul artistului, credem că ne aflăm în fața *unei creații lapicidice unice și de apogeu a culturii medievale moldovenești din ultimul deceniu al secolului al XV-lea.*

Cât privește *greșelile de slavonie*, credem că sunt firești, având în vedere că la inscripționarea unei pietre funerare erau implicate cel puțin două persoane: slavistul și meșterul pietrar, care − independent unul de altul − puteau greși. De aceea, considerăm că greșelile din textul nostru nu pot fi un motiv atât de hotărâtor care să îndepărteze „[…] considerabil momentul redactării textului de vremea lui Ștefan cel Mare, vreme pentru care e greu de imaginat un scrib «slab în gramatică slavonă»"[111], deoarece aproape în toate textele lapicidice tombale ale epocii sale și chiar în cel al propriei sale pietre de mormânt s-au strecurat greșeli[112], cele mai multe fiind comise din cauza meșterului pietrar, străin de limba slavonă, fiind de peste hotare, din Transilvania, Polonia sau, în cazul de față, chiar român ori armean din Botoșani. Iar referitor la textul nostru, cu atât mai mult s-ar dovedi faptul că cea mai importantă eroare strecurată, adică cea a prescurtării neașteptate a văleatului, se datorește meșterului, care − ajungând la capătul textului − a fost obligat de spațiul rămas să facă o prescurtare, nu după regulile în uzanță pe care nu le cunoștea, ci după cum a crezut de cuviință în acel moment.

A doua piatră funerară ca importanță descoperită la Popăuți (fig. 2), cea deja amintită, realizată pentru a marca mormântul unui copil, este o copie prescurtată a pietrei lui Nurod, la care ornamentul central este identic, dar redat, din cauza dimensiunilor reduse, numai în două module. Aflându-se într-o stare avansată de degradare, chiar din momentul descoperirii ei în molozul din jurul bisericii, textul marginal este greu lizibil, fapt pentru care s-a putut descifra doar fragmentar și fără datare. Având-se în vedere dimensiunile reduse, piatra se poate atribui uneia din cele două cripte de copii

[106] Idem, *Omilii la Epistola către Romani a Sfântului Apostol Pavel*, II, traducere de P.S. Teodosie Atanasiu, revăzută de Cezar Păvălașcu și Cristian Untea, București, 2005, p. 41.

[107] Sf. Grigorie de Nyssa, *Marele cuvânt catehetic sau despre învățământul religios*, 32, în *PSB*, 30, traducere de Teodor Bodogae, 1998, p. 330.

[108] Sf. Ioan Gură de Aur, *Bogățiile oratorice*, I, traducere de Gh. Băbuț, Oradea, 2002, p. 271.

[109] *Mineiul pe decembrie*, București, 2005, p. 312.

[110] Sf. Iustin Popovici, *op. cit*., p. 129−130.

[111] Șt. S. Gorovei, *op. cit*., p. 261.

[112] A se vedea, de exemplu, textele publicate de către M. A. Musicescu în colaborare cu prof. Ion Radu Mircea de pe pietrele mormintelor lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun (*Repertoriul monumentelor lui Ștefan cel Mare*, p. 250, fig. 177, n. 1), Bogdan I (*ibidem*, p. 251, fig. 178, n. 1), Lațcu (*ibidem*, p. 252, fig. 179, n. 1) și al lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun (*ibidem*, p. 253, fig. 180, n. 1), toate din 1480, precum și cele ale Anastasiei, fiica lui Lațcu voievod (*ibidem*, p. 262, fig. 188, n. 1), al Mariei, mama lui Dragotă Tăutu (*ibidem*, p. 264, fig. 189, n. 1) și chiar al lui Ștefan cel Mare (*ibidem*, p. 267, fig. 192 a, n. 2).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

din necropola interioară a bisericii şi, cel mai probabil, *criptei nr. 4/2001*[113], cu dimensiuni apropiate cu cele ale acesteia, şi datată conform inventarului monetar după anul 1526. În ea a fost înhumată, după indiciile inventarului arheologic, între care se numără şi un ineluş şi cercei, o fetiţă a cărei identitate sumară se pare că este redată în textul fragmentar recuperat[114].

Toate aceste evaluări ale rezultatelor săpăturilor arheologice în ansamblul lor confirmă statutul şi calitatea specială a bisericii *Sfântul Nicolae* Popăuţi, aceea de biserică domnească, aparţinând unei reşedinţe voievodale.

I.2. Mărturii politico-economice

Pe lângă mărturiile arheologice prezentate, care sunt întrucâtva insuficiente pentru a fixa o certitudine istorică, şi anume posibilitatea existenţei unor curţi domneşti la Botoşani, anterioare domniei lui Ştefan cel Mare, sunt de luat în considerare locul pe care l-a ocupat acest oraş în politica internaţională, promovată de Moldova secolelor XIV−XV în favoarea comerţului, şi rolul armenilor în dinamizarea acestuia.

De la început, trebuie arătat că amplasarea Botoşanilor la intersectarea unor reţele internaţionale de pe traseul principalului drum extracarpatic, cel moldovenesc, constituie premisa încadrării sale între cele mai vechi târguri şi oraşe din Moldova, iar cercetările arheologice viitoare şi chiar unele documente externe, după cum vom vedea, vor dovedi acest lucru. Geneza primelor târguri moldoveneşti – apărute pe arterele comerciale la distanţe aproximativ egale între ele, impuse de nevoia popasurilor, „[…] nu a constituit un fenomen spontan, petrecut în intervalul 1363−1377, ci mai timpuriu, ca stabilimente fixe organizate în interiorul Hoardei de Aur. Atingerea nivelului de dezvoltare urbană – în formele cunoscute spaţiului românesc – presupune o altă etapă, ce se putea datora circulaţiei de negustori amplificată în *prima jumătate a secolului al XIV-lea* (s.n.) graţie domniei hanului Uzbek [...] şi a concentrării comerţului genovez în regiunea nord−vest pontică, în contextul războiului cu hanul Gianibek de la mijlocul veacului, urmat apoi de deplasarea drumului comercial în dreapta Nistrului”[115]. Faţă de această zonă dintre Carpaţi şi Nistru, se ştie că, începând din secolele XIII−XIV, regatele ungar şi polon au avut ca orientare directoare expansiunea spre Marea Neagră şi mai departe, în spaţiul asiatic, folosind drumurile continentale din zona extracarpatică, având ca prim punct terminus portul dunărean Licostomion-Chilia. Se cunosc rivalităţile acestor două puteri în ceea ce priveşte accesul la comerţul pontic din a doua jumătate a secolului XIV şi acordul regelui Wladislaw Iagiello cu Petru I, domnul Moldovei, „[...] acord în urma căruia avea să capete o amploare maximă schimbul de produse cu Crimeea genoveză prin Cetatea Albă, pe calea numită *via valahica* sau *moldavica*, itinerar mult mai sigur decât cel din spaţiul Hoardei de Aur, *via tartarica*”[116].

---

[113] Voica Maria Puşcaşu, *op. cit*., p. 59; pentru inventarul arheologic (*ibidem*, p. 68, anexa 3 nr. 101−119, planşa VI, a, fig. 31 şi p. 76, anexa 5 nr. 6 a şi 6 b, planşa VII, b).

[114] Fragmentul descifrat este următorul: „**... камєн съ твори и ѻкраси ... своємѻ Симиѡнь иже прѫстави ... въ вѫчним ѡби** …: [Această piatră s-a făcut şi înfrumuseţat...] „(tatălui/fratelui/fiului/unchiului etc.) ... său Simeon care s-a săvârşit la veşnicele lăcaşuri ...” (Şt. S. Gorovei, *op. cit*., p. 261, n. 43).

[115] Vitalie Josanu, *Monument al civilizaţiei medievale româneşti la Marea cea Mare: Cetatea Albă − Moncastro*, Bucureşti, 2014, p. 107, n. 356; M. D. Matei, *Geneză şi evoluţie urbană în Moldova şi Ţara Românească până în secolul al XVII-lea*, Iaşi, 1997, p. 7−257.

[116] Şerban Papacostea*, Comerţ, alianţe şi acţiune militară în politica lui Ştefan cel Mare la începuturile domniei (1457−1462)* în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, Putna, 2004, p. 451.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Referitor la această cetate-port, se știe că deschiderea drumului comercial moldovenesc coincide cu momentul dobândirii Cetății Albe de către Moldova „foarte probabil de la lituanieni", în 1377−1378[117], că deja la 11 noiembrie 1380 Liovul obținuse, datorită așezării sale geografice, dreptul de depozit și, prin acesta, monopolul comerțului cu Moldova[118], că acest drum, care unea Liovul cu Cetatea Albă, *funcționa deja în toamna lui 1383*[119] și că, fiind „[...] socotit secundar pentru poloni până la 1387[120], devine după această dată și, mai ales, după 1408, data privilegiului lui Alexandru cel Bun, *cel mai important drum de scurgere a mărfurilor Hansei spre porturile Mării Negre* (s.n.). Afară de faptul că era un drum prin părți bine locuite și apărate el era și un drum obligatoriu impus de tratatele comerciale"[121].

De asemenea, este deja știut că portul Chilia, „[...] cetatea cheie a gurilor Dunării, s-a aflat între 1412−1448 în stăpânirea Moldovei"[122], și apoi, cu o întrerupere între anii 1448−1465, când intră sub controlul Țării Românești, să revină sub domnia lui Ștefan cel Mare, care, prin intervențiile sale militare din 1465 și 1470, „[...] a asigurat împlinirea maximă a programului *drumului moldovenesc* împotriva rivalului său tradițional, *drumul Brăila−Brașov* (s.n.)"[123].

În această conjunctură internațională de rivalități între cele două regate, polon și ungar, trebuie remarcat că, în secolul XV, Moldova a avut în stăpânire „cetatea cheie a gurilor Dunării", 36 de ani în timpul domniei lui Alexandru cel Bun și a succesorilor săi, și 19 ani în timpul Măritului voievod Ștefan. Drumul continental moldovenesc era privit ca drum european prin excelență, mai ales pe cunoscutul traseu Liov – porturile dunărene: Cetatea Albă și Chilia.

Reconstituindu-se itinerarul acestui drum[124], s-a arătat că negustorii din părțile nordice, după ce treceau prin punctele de vamă de la Camenița, Hotin și Snyatin, ajungeau la Dorohoi[125], de asemenea punct de vamă, unde *drumul cel mare al Hotinului* se unea cu cel care venea de la Cernăuți prin Boian, Herța și Ibănești, iar de aici, cobora prin satele Saucenița, Văculești[126], Brăiești[127], Leorda, Cătămărăști[128], la Botoșani, oraș

[117] Șt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei, Probleme controversate*, ed. a II-a adăugită, Iași, 2014, p. 216−217; Vitalie Josanu, *op. cit.*, p. 179−184.

[118] C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387−1432)*, în *RIR*, X, 1940, p. 73; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 49.

[119] P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *RIR*, III, 1973, p. 174.

[120] M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 599−601, nr. 162: 6 mai 1387 – actul de vasalitate a lui Petru I, domnul Moldovei, regelui Vladislav al Poloniei.

[121] Al. I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XII−XVII*, București, 1989, p. 31. Aceste tratate au fost încheiate cu negustorii lioveni de către Alexandru cel Bun în 8 octombrie 1408 (M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 630−637), Ștefan II − în 18 martie 1434 (*ibidem*, p. 667−674), Petru Aron − în 29 iunie 1456 (*ibidem*, p. 788−796) și de către Ștefan cel Mare − în 3 iulie 1460 (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 271−282).

[122] Virgil Ciocîltan, *Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea*, în *RI*, XXXIV, 11, 1981, p. 2094; Chilia, numită de multe ori și Licostomo, cu excepția anului 1420, când este cucerită de turci, are o apartenență moldovenească probată documentar în anii 1412, 1415, 1423, cu prelungire până în 1448, când a intrat în stăpânirea lui Ioan de Hunedoara (*ibidem*) și „[...] este plauzibil să se admită că ea a intrat ca oraș, cu o largă autonomie, sub protecția Moldovei, încă din 1386" (Șt. S. Gorovei, *Un episod din „recuperarea" Bizanțului: prima „operă" a spătarului Nicolae „Milescu"*, în *AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 458).

[123] Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 454; Șt. S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps*, p. 51−57.

[124] Al. I. Gonța, *op. cit.*, p. 28−33.

[125] Târg cu o puternică colonie de armeni (N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, București, 1981, p. 171).

[126] *DIR*, A, XIV−XV, I, p. 201, nr. 237: 29 nov. 1443.

[127] *Ibidem.*

[128] *DRH*, A, I, p. 153, nr. 103: 15 iunie 1431.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de popas comercial apărut, cum era și firesc, la intersectarea a mai multe drumuri, dintre care două internaționale: acesta al Hotinului și cel al Sucevei, ambele *existente înainte de întemeierea Moldovei*[129], purtând în diferite documente mai târzii numele de *drumul cel mare*. Șleahul Sucevei făcea legătura la Botoșani între *drumul comercial ce lega Polonia cu orașele transilvănene*[130] și cel moldovenesc al Hotinului, dintre Siret și Prut, trecând prin satele Dumbrăveni[131], Huțani și Vlădeni[132], iar după un popas comercial la Botoșani, drumul moldovenesc, contopit cu cel transcarpatic, se îndrepta, prin pădurile de la Coșula și Copălău, spre Hârlău[133], traversând Moldova spre sud. În continuare, trecând prin localitățile Cotnari, Târgul Frumos, Iași[134], Țuțora, Lăpușna, Tighina, până la Cetatea Albă sau, de la Lăpușna, mergea direct la Chilia[135]. După căderea Caffei, din 1475, de la Iași[136], negustorii coborau spre sud și trecând prin Vaslui, Bârlad și Tecuci, ajungeau la Galați, de unde, pe Dunăre, făceau legătura cu Marea Neagră[137].

Este de reținut de pe aceste trasee comerciale șirul satelor străvechi de pe drumul Hotinului, numit și al Dorohoiului, deja menționate cu atestările lor documentare, care se încheie cu Cătămărăștii, atestat documentar în 1431, în prezent comună suburbană, și, de asemenea, cel al satelor de pe drumul Sucevei, tot atât de vechi, însă mai îndepărtate astăzi de Botoșani. Dovadă că, încă înainte de întemeierea statului feudal Moldova, existau sate și în spațiul dintre Vlădeni și Botoșani, rămân *mărturiile arheologice*, cum sunt de exemplu cele de la Hudum[138], sat așezat pe valea pârâului Dresleuca, la 2 km de oraș, unde au fost descoperite, în perioada 1968−1972, două așezări medievale cu necropolele lor, aparținând unei *populații românești creștine*. Acestea, în baza inventarului numismatic recuperat și a cercetărilor antropologice întreprinse, au fost datate, prima la *sfârșitul secolului XIII*, iar a doua, în perioada *a doua jumătate a secolului XIV și primul sfert al celui următor*.

Principalii negustori care activau comerțul desfășurat pe drumul moldovenesc erau, fără îndoială, *armenii*[139], a căror prezență în orașul Liov este menționată tocmai

---

[129] Al. I. Gonța, *op. cit*., p. 37: *„Existând încă înainte de întemeiere, ca și orașele care s-au dezvoltat pe parcursul lor* (s.n.), două dintre ele au fost prevăzute, la 1408, în privilegiul [M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 634−636] lui Alexandru cel Bun și repetate în cele care au urmat după acesta" [*ibidem*, p. 671−672; p. 792−793; I. Bogdan, *op. cit*., p. 279]; Vitalie Josanu, *op. cit*., p. 109−110.

[130] Al. I. Gonța, *op. cit*., p. 37−39.

[131] Dumbrăveni, de la Curțile lui Dumbravă; vezi *DRH*, A, I, p. 146, nr. 99: 7 iulie 1430.

[132] *Ibidem.*

[133] Atestat documentar la 1 mai 1384, când Petru Mușatinul dăruia venitul cântarului din târgul Siret bisericii dominicane de aici (*DRH*, A, I, p. 1−2, nr. 1).

[134] Deoarece, din Iași, *drumul moldovenesc* dintre Siret și Prut „[...] mergea către ținutul tătărăsc [...]" (M. Costăchescu, *op. cit*., p. 634), trecând Prutul prin Vadul Țuțorei (*ibidem*, p. 509), s-a mai numit și *drumul tătărăsc*.

[135] Acest itinerar al drumului moldovenesc a fost reconstituit în detaliu în baza documentelor interne și externe de către Al. I. Gonța (*op. cit*., p. 28−32).

[136] „[...] negustorii, nemaiavând ce căuta în stânga Prutului, luară drumul indicat în 1408 de Alexandru cel Bun, dar puțin frecventat până la 1484, spre Bârlad și Galați, orașe pe care a avut grijă chiar «bunul» domn să le colonizeze cu armeni la 1418" (*ibidem*. p. 31).

[137] Acesta s-a numit *drumul Galaților* (*ibidem*, p. 31−32).

[138] N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova, de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 247; Victor Spinei și Rodica Popovici, *Cercetările arheologice din necropola medievală de la Hudum, județul Botoșani*, în *AM*, X, 1985, p. 74−88.

[139] Pentru istoria armenilor din Moldova, vezi S. Baracz, *Rys dziejów Ormiańskich w Polsce* (*Schiță a istoriei armenilor în Polonia*), Tarnopol, 1869; L. Alișan, *Kamenița*, Veneția, 1896; Melchisedec Ștefănescu, *Inscripțiunile bisericilor armenești din Moldova*, în „Analele Academiei Române. Discursuri, memorii și notițe", seria II, tom IV, *1881−1882*, secț. II, 1884; Al. Papadopol Calimach, *Notiță istorică*; H. Dj. Siruni, *Armenii în România (cu prilejul unui centinar)*, în *AR*, 5, 1940; idem, *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, București, 1944; N. Iorga, *Armenii și românii: o paralelă istorică*, București, 1913; D. Dan, *Armenii orientali*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

din 1270, iar în Caffa aveau deja în 1316 mai multe biserici[140]. Mai ales din aceste două centre comerciale, amplasate *in extremis*, ei, traversând spațiul extracarpatic, puteau să se așeze în Moldova, unde se poate vorbi despre o prezență sigură a unor colonişti armeni începând din prima jumătate a secolului XIV[141] și de o stabilire a unor grupuri mai numeroase de armeni pe teritoriul ei, odată cu deschiderea drumului comercial moldovenesc din 1377−1378, prin intrarea Cetății Albe în stăpânirea moldavă[142].

Armenii lioveni au beneficiat, datorită puterii lor economice, din începuturi, de multiple avantaje și de largi libertăți administrative chiar până sub regalitatea polonă, „[...] bucurându-se până la 1469 de o deplină autonomie judecătorească”[143].

Pe linie eclesiastică, în 1364, catolicosul Mesrop I înființează Episcopia Armeană de Liov, căreia îi subordonează comunitățile armene din Vladimir și Luțk[144], iar până la sfârșitul secolului XIV, în jurisdicția acestuia vor mai intra, în 1384, armenii din Kiev[145] și cei din Moldova[146]. Această ultimă informație este confirmată de câteva documente armenești ulterioare, și anume: de *Gramata catolicosului Teodoros II*, emisă la 2 aprilie 1384[147], în reședința sa de la Sis din Asia Mică, prin care îl acreditează pe Iohannes ca episcop de Liov, având, printre comunitățile de armeni din jurisdicția sa, și pe cea din Cetatea Albă[148], de *Gramata din 18 august 1388*[149], a aceluiași catolicos, de *Hrisovul de sfințire* a *bisericii din Cameniţa din 27 martie 1394*, târnosită de către Iohannes, care se intitulează „arhiepiscop al armenilor din țările Rusiei și ale Moldovei (Valahiei)”[150], și de *hrisovul de danie a baronului armean Sinan din 25 martie 1398*, prin care acesta donează biserica cu hramul *Sfântul Nicolae* din Cameniţa, ctitorită de el și familia sa, catolicosului și lui Iohannes intitulat și aici „arhiepiscop al tuturor [armenilor] din țara rusinilor și a valahilor, care acum este conducătorul nostru spiritual”[151].

---

din Bucovina, Cernăuți, 1891; P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401)*, în *RIR*, IV, 1934, p. 44−54; Gr. Goilav, *Armenii ca întemeietori de oraşe în părțile de răsărit ale Europei*, în „Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie”, București, X, 2, 1909, p. 248; J. Daškevič, *Kam' javec – Podiskij u virmenśkich džerelach XIV−XV st*., în „Arhivi Ukrainji”, Kiev, 24, 1970, nr. 5; V. Mestugean, *Istoria armenilor*, II, *De la căderea regatului până în zilele noastre*, București, 1926; Tigran Grigorian, *Istoria și cultura poporului armean*, București, 1993; C. C. Giurescu, *Târguri*; N. Gazdovits, *Istoria armenilor din Transilvania (De la începuturi până la 1900*), 1996; Flavius Solomon, *Politică și confesiune la început de ev mediu moldovenesc*, Iași, 2004.

[140] H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică*, p. 9.

[141] V. Spinei, *Generalități privind geneza oraşelor medievale din Moldova*, în idem, *Universa valachica. Românii în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Chișinău, 2006, p. 331.

[142] Șt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, p. 216−217.

[143] V. Mestugean, *op. cit*., p. 35; Tigran Grigorian, *op. cit*., p. 376; Flavius Solomon, *op. cit*., p. 123.

[144] Acest fapt se arată în două „gramata” (în armeana veche, „kondak” sau scrisoare de acreditare), prima emisă de către catolicosul Mesrop I, în 1364, iar a doua de către Constantin al IV-lea, în 1375 (L. Alișan, *op. cit*., p. 5−8; sursa a fost utilizată de P. P. Panaitescu, *Hrisovul*, p. 47, n. 2; Daškevič, *op. cit.*, p. 58; Flavius Solomon, *op. cit*., p. 123).

[145] *Gramata din 1384 a catolicosului Teodoros II* (L. Alișan, *op. cit*., p. 215−220; J. Daškevič, *op. cit*., p. 58; Flavius Solomon, *op. cit*., p. 123).

[146] S. Baracz, *op. cit*., p. 55, *apud* P. P. Panaitescu, *op. cit*., p. 47.

[147] L. Alișan, *op. cit*., p. 215−220; P. P. Panaitescu, *op. cit*., p. 47, n. 4.

[148] *Ibidem*.

[149] Document publicat de L. Alișan (*op. cit*., p. 9, 13), utilizat de către P. P. Panaitescu (*op. cit*., p. 47) și tradus fragmentar din limba armeană veche în ucraineană de J. Daškevič (*op. cit*., p. 63, nr. 1) în colaborare cu L. Hanlarean de la Institutul manuscriselor vechi Mantendarean „Maştoţ” din Erevan (*ibidem*, p. 63, n. 42). Originalul se află în prezent în secția de manuscrise a Bibliotecii mechitariștilor din Veneția (*ibidem*, p. 58−59). În lupta pentru scaunul arhiepiscopiei armene din Liov, catolicosul îl numește în final pe Iohannes ca nou arhiepiscop (*ibidem*, n. 41).

[150] P. P. Panaitescu, *op. cit*., p. 47−48, n. 6.

[151] Documentul a fost publicat în armeana veche de L. Alișan, *op. cit*., p. 133 (facsimil) și tradus în ucraineană de Daškevič, *op. cit*., p. 64, nr. 3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Credem că importanţa acestor patru documente eclesiastice armeneşti nu a fost exploatată suficient pentru istoria de începuturi a Moldovei, perioadă în care informaţiile documentare sunt atât de sărace. Dintre acestea, *Gramata din 1388*, tradusă fragmentar în 1970 de către J. Daškevič[152] în colaborare cu L. Hanlarean, specialist în paleografie armeană, este de importanţă majoră pentru istoria Botoşanilor, deoarece prin menţionarea sa nominală devine documentul de referinţă prin care semnalăm *o nouă atestare documentară a oraşului*, nesesizată de nimeni până acum[153], faţă de vechea atestare din 1439, când tătarii ard târgul Botoşani[154]. Prin această scrisoare, emisă de la reşedinţa sa din Sis, din Asia Mică, catolicosul Teodoros II, „arhiepiscopul Marii Armenii şi patriarh al întregului Orient", după o perioadă de instabilitate, clarifică neînţelegerile legate de lupta pentru scaunul arhiepiscopiei de Liov, numindu-l pe Iohannes ca arhiepiscop şi cerându-le armenilor să i se supună. Care era jurisdicţia acestuia şi comunităţile de credincioşi cărora li se adresează reies din partea introductivă a scrisorii: „Cu binecuvântare şi părintească grijă scriem către cea mai binecuvântată, apărată de Dumnezeu, slăvită şi vestită capitală, sălaş al regilor creştini ai Liovului şi întregului ţinut, către Siret, Suceava, Cameniţa, Luţk, Volodymyr, Kiev, către Ţara Valahilor, Botoşani şi Enki-Sarai şi către toate celelalte comunităţi [parohii]"[155].

P. P. Panaitescu, cu sprijinul istoricului H. Dj. Siruni, utilizând acelaşi volum de documente armeneşti publicat de L. Alişan, ca şi J. Daškevič în colaborare cu L. Hanlarean, au redat din originalul în armeana veche acelaşi cuvânt, diferit: primii prin *Bădin*, identificându-l cu *Vidinul*[156], iar aceştia din urmă, „conform pronunţiei din partea de vest a Armeniei", prin *Btiny*, identificându-l cu *Botoşani*, argumentând totodată că „[...] nu există nici o mărturie a existenţei unei colonii armene în oraşul Vidin, în secolul al XIV-lea", şi că în *Gramata* de mai târziu a lui Aristakes (1457−1460) „[...] în locul denumirii *Btiny* apare cea de *Botoşani*"[157], înlocuindu-se un regionalism armean care desemna aceeaşi localitate, cu numele său fonetic real, folosit de moldoveni, ca şi în cazul altor localităţi. Acum se pune întrebarea firească: în ce stadiu de dezvoltare se afla aşezarea Botoşanilor în acel moment, deoarece documentul nu se referă la acest aspect?

Având-se în vedere că în documentul din 1388 localitatea Botoşani apare menţionată într-un grup de aşezări cu statut numai de oraşe atestate deja documentar, până în acel moment, cum este cazul celor interne, Suceava[158] şi Siret[159], care figurează

[152] Mulţumim şi pe această cale domnului Flavius Solomon pentru amabilitatea de a ne fi furnizat studiul lui J. Daškevič.

[153] Flavius Solomon utilizează pentru prima dată în cercetarea românească această lucrare, într-un capitol despre armenii din Moldova, fără însă să-i sesizeze importanţa pentru atestarea Botoşanilor (*op. cit.*, p. 122−126), iar Laurenţiu Rădvan, cu toate că a folosit această lucrare (*op. cit*., p. 358, 631), nu a depistat în ea contribuţia lui Daškevič menţionată de către Flavius Solomon, când alcătuieşte „micro-monografia" oraşului Botoşani (*ibidem*, p. 491−494), ci rămâne la traducerea mai veche a documentului din 18 august 1388, realizată de P. P. Panaitescu (*ibidem*, p. 448).

[154] *Cronicile slavo-române din sec. XV−XVI*, publicate de Ion Bogdan, ed. revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 6, 15.

[155] Redăm textul în ucraineană, incluzând în paranteze, în cazul localităţilor, numele lor din originalul armean redate de autor în note: „З благословенням і батьківською дбайливою ніжністю нишемо ми до найблагословеннішої, захишеної богом, славної і відомої столиці, помешкання християнських королів Львова [„Lov"] та цілої його дільнниці, до Серету [„Serat"], Сочави [„Ciciov"], Кам'янця [„Camenit"], Луцька [„Luţkai"], Володимира [„Avlatemur"], Киева [„Mankrman"], до країни волохів [„Velahaţ erkir"], Вотошан [„Btiny"] і Енкі-Сараю [„Enkisalai"] та взагалі до всіх інших епархій." (J. Daškevič, *op. cit.*, p. 63, nr. 1, n. 35−39).

[156] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 47.

[157] J. Daškevič, *op. cit*., p. 63, n. 38.

[158] M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 603, nr. 164: 1388, febr. 10.

[159] *DRH*, A, I, p. 1−2, nr. 1: 1384, mai 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

și în *Lista orașelor rusești îndepărtate și apropiate din 1388−1391*[160], alături de alte orașe din Moldova, credem că se poate încadra în aceeași categorie, deoarece însăși prezența armenilor, ca etnia cea mai veche din Botoșani, impune acest fapt, știindu-se că ei s-au stabilit în colonii doar în *târguri și orașe constituite sau aflate într-un stadiu avansat de constituire*. Importantul rol pe care l-au avut la dezvoltarea orașului reiese și din prezența, în legenda celui mai vechi sigiliu, a termenului slavon *miasto*[161] − oraș și, de asemenea, din faptul că până în epoca modernă o parte din centrul orașului a fost ocupat de armeni[162], a căror biserică nu a scăpat prigoanei din 1551 a lui Ștefan Rareș, domnul Moldovei.

Faptul că Botoșanii nu apar în lista de la Kiev, nu exclude existența lui ca oraș în această perioadă, deoarece „[…] nici Bârladul, nici Bacăul nu sunt menționate și, totuși, ele existau cu siguranță la finele secolului al XIV-lea”[163], fiind amplasate pe trasee comerciale tot atât de importante ca și Botoșanii. Și chiar dacă s-ar dovedi că ele nu au fost pomenite, deoarece țineau teritorial de Țara Românească[164], se poate invoca similaritatea cu exemplul Hârlăului, atestat documentar în 1384[165], dar cu toate acestea nemenționat. Și dacă acest târg exista în anul amintit, cu atât mai mult Botoșaniul care, fiind amplasat la intersecția celor două drumuri internaționale, al Hotinului și al Sucevei, putea să se dezvolte mai de timpuriu ca loc de popas comercial pentru negustorii care se întâlneau aici, de pe aceste drumuri, și coborau apoi spre Iași și spre porturile Mării Negre. Principalul motiv pentru care acest oraș nu apare menționat nominal în amintitul document rusesc și nici în tratatele comerciale, este acela că, împreună cu orașul Siret, *a cunoscut un statut special din punctul de vedere al încasării dărilor*. „Mărfurile vândute aici erau taxate potrivit obiceiului, însă chiar și în aceste condiții domnii nu au instalat la Botoșani o vamă pentru negustorii străini […]”[166] și nici într-unul din orașele ținutului Hârlău, adică: Hârlău, Botoșani și Cotnari. Acest statut special este dovedit și prin vechiul sigiliu al Botoșanilor[167], așa cum deja am amintit, ca și în cazul Hotinului. Și acest fapt poate să constituie, printre altele, un argument că Botoșaniul a intrat în sfera apanajului doamnelor Moldovei încă din vremea lui Alexandru cel Bun[168], care − în tratatul încheiat cu liovenii în 1408 − îl cuprinde totuși generic atunci când stabilește vama pentru târgurile nemenționate: „Iar cine va cumpăra vite cornute sau berbeci, în Bacău, sau în Roman, în târg, sau în Baea

[160] C. C. Giurescu, *op. cit*., p. 71, n. 8; Vitalie Josanu, *op. cit*., p. 184: „Iar pe cealaltă parte a Dunării, la gurile Nistrului, lângă mare, Belgorod, Cern, Târgul Iașilor pe râul Prut, Târgul Romanului pe Moldova, Nemeci în munți, Piatra lui Corociun, Suceava, Seret, Baia, Ceciuni, Colomâia, orășelul pe Ceremoș, Hoteni pe Nistru” (n. 647).

[161] D. Ciurea, *Sigiliile medievale ale orașelor din Moldova*, în *SCSI*, VII, 1956, p. 162, fig. 6 și 12; Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 203; Șt. Cervatiuc, *Contribuții privind sigiliul orașului Botoșani până în anul 1862*, în „Hierasus”, Botoșani, X, 1997, p. 192; Pentru semnificația cuvântului *miasto*, vezi Laurențiu Rădvan, *op. cit*., p. 389−398.

[162] C. C. Giurescu, *Târguri*, p. 203; Laurențiu Rădvan, *op. cit.*, p. 492.

[163] C. C. Giurescu, *Târguri*, p. 203−204 și 71.

[164] Laurențiu Rădvan, *op. cit*., p. 357.

[165] *DRH*, A, I, p. 1−2, nr. 1.

[166] Laurențiu Rădvan, *op. cit*., p. 434, 492.

[167] *DIR*, A, XVII, 1, p. 111−112, nr. 159: 20 iulie 1603, Botoșani; *ibidem*, p. 139, nr. 200: 18 aprilie 1604, Botoșani.

[168] C. C. Giurescu crede că acest apanaj la Botoșani este de la întemeierea statului (*Târguri*, p. 89, 196−197), Daniel Botezatu îl datează, începând cu Evdochia, prima doamnă a lui Ștefan cel Mare (*Botoșanii – Târg al Doamnei*, p. 186), Sorin Iftimi îl vede instituit de la Elena Rareș (*Apanaje și surse de venit ale doamnelor din Moldova și Țara Românească*, în *IS*, II, București, 2011, p. 89−95), iar Laurențiu Rădvan, „probabil din secolul al XV-lea” (*op. cit*., p. 493).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sau în Neamț, sau în *alte târguri ale noastre* (s.n.), nu vor avea să dea vamă în alt loc, decât acolo unde a cumpărat și să ia pecete de la vameș […]”[169].

De aceea, nu trebuie să ne surprindă atestarea documentară a Botoșanilor ca oraș la 18 august 1388, care, în acest context economico-geografic[170] – aflat în preajma orașelor Hotin, Siret, Suceava și Baia, menționate în amintita listă de la Kiev –, este perfect posibilă, mai ales că acest fapt s-a dovedit[171] din punct de vedere lingvistic. De asemenea, aceste realități ne întăresc certitudinea că armenii s-au așezat destul de timpuriu în Botoșani[172], dar nu ca întemeietori ai lui, așa cum s-a încercat a se crede[173], ci ca „des collaborateurs pour la création de l'État national roumain en Moldavie”[174]. Este evident faptul că armenii, ca renumiți comercianți, nu s-au stabilit decât în târguri și orașe deja constituite sau aflate într-un stadiu avansat de constituire. În această logică, trebuie înțeleasă vechimea Botoșanilor[175], unde aceștia, fiind cea mai veche etnie așezată, au avut un rol important la dinamizarea comerțului și implicit la dezvoltarea târgului prin întemeierea de antrepozite comerciale după modelul celor pe care le aveau deja la Caffa, Chilia, Cetatea Albă, Liov și Camenița[176]. Aceste motive economice au avut mai mare importanță decât altele, de altă natură, pentru Alexandru cel Bun, care, sesizând importanța armenilor în contextul comerțului intern și internațional al Moldovei, i-a sprijinit[177], reconfirmând jurisdicția episcopiei lor, cu sediul la Liov, cerând locuitorilor acestei etnii din spațiul moldav, prin hrisovul din 1401, să recunoască drept episcop pe Nasredinian Iohannes[178]. Din acest document de recunoaștere este de reținut că existau biserici și preoți armeni în „întreaga noastră țară”, ceea ce nu exclude ipoteza ca la Botoșani aceștia să fi avut o biserică de lemn chiar din 1350, la Roman din 1355, iar la Iași din 1395[179]. Că nu a fost vorba despre înființarea unei episcopii cu sediu la Suceava, cum s-a crezut mai multă vreme, o atestă alte

[169] M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 635.

[170] A. D. Xenopol, *Studii asupra posițiunii geografice a românilor*, în *CvL*, XV, 1881−1882, p. 389.

[171] J. Daškevič, *op. cit.*, p. 63, n. 35−39; Flavius Solomon, *op. cit.*, p. 123−124.

[172] H. Dj. Siruni este de părere că prima migrație a armenilor în Polonia și Moldova a avut loc în secolul XI (*op. cit.*, p. 5 și 7), a doua „spre mijlocul veacului al XIII-lea” (*ibidem*, p. 7), aflându-se „așezați în principat în mod compact înainte chiar de descălecat” (*ibidem*). Cu această ultimă opinie este de acord și B. P. Hasdeu (*Istoria Toleranței religioase în România*, București, 1868, p. 62), precum și N. Iorga (*Choses d'art arméniennes*, București, 1935, p. 7), iar P. P. Panaitescu arată că „e de mai de crezut că ei au venit din Polonia prin Rusia Roșie, ca negustori, la sfârșitul veacului al XIV-lea, când începe expansiunea polonă în aceste părți și deschiderea drumului de negoț cu Marea Neagră” (*op. cit.*, p. 46).

[173] Gr. Goilav, *op. cit.*, p. 248. „Însă nucleul de locuire armenesc, Mahalaua armenească, așa cum e menționată în documente începând cu secolul al XVIII-lea, era în imediata apropiere a Târgului Vechi […]” (Daniel Botezatu, *Repere ale întemeierii Botoșanilor*, p. 247−251), întemeiat de români, și nu de armeni.

[174] N. Iorga, *op. cit.*, p. 7; Nicolae Gazdovits, *op. cit.*, p. 41.

[175] „Încă mai înainte de Dragoș, acest oraș cuprindea în sine o numeroasă poporăciune armenească; o poporăciune nu numai esențialmente negustorească, ci încă aflătoare în legături comerciale cu Galiția, în care armenii erau demult răspândiți și îmbrățoșați” (B. P. Hasdeu, *Ioan Vodă cel Cumplit*, Craiova, 1942, p. 167, n. 5); de aceea, „îndată după […] descălecatul Moldovei, Botoșanii se bucura de însemnătatea unui centru comercial moldovean […]” (H. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 29); vezi și C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 203; Șt. Cervatiuc, *op. cit.*, p. 190−192.

[176] D. Dan, *op. cit.*, p. 2.

[177] Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 202 și 214.

[178] *DRH*, A, I, p. 21, nr. 14: 30 iulie 1401, în care se arată: „[...] am dat episcopului armenesc Ohanes bisericile armenești și pe popii lor; în întreaga noastră țară va fi volnic asupra armenilor cu dreptul său episcopal; i-am dat scaun în Suceava, în cetatea noastră. Care dintre armeni îl veți cinsti, va fi ca și cum ați face-o nouă, în țara noastră, în Moldova: care nu-l va asculta, noi îl vom pedepsi cu mâna lui”.

[179] Melchisedec, *Inscripțiunile*, p. 69; V. Mestugean, *op. cit.*, II, p. 50, 53, 66; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 93−94; Tigran Grigorian, *op. cit.*, p. 383; N. Gazdovits, *op. cit.*, p. 40−43.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

scrisori pastorale ale catolicoșilor din secolul XV, adresate episcopilor armeni de Liov. Astfel, la 26 iunie 1410, „[…] catolicosul Agop III înnoiește privilegiile episcopului Ohanes din Lwów, dându-i autoritate asupra *Sucevei* și a Țării Vlahilor”[180], fapt repetat în 1445[181], iar în 1457 „[…] la începutul domniei lui Ștefan cel Mare, catolicosul Aristaghes dă lui Haciadur de Lwów autoritatea pastorală asupra armenilor din Suceava, Siret, Cetatea Albă și Botoșani”[182].

Referitor la aceste ultime trei documente, de asemenea puțin invocate sau chiar uitate, trebuie subliniată importanța pe care o au în legătură cu primele, pentru că le confirmă conținutul, și anume: *supunerea bisericilor armenești din Moldova Episcopiei de Liov de către Petru I și atestarea documentară a orașului Botoșani*, aceasta din urmă fiind reiterată de tradiția armeană[183] potrivit căreia Alexandru cel Bun, în 1418, a repartizat noi colonii de armeni în *șapte orașe* ale Moldovei, inclusiv Botoșani, de *Gramata* din 1457 și de o altă mărturie documentară referitoare la ultima migrație a armenilor și cea mai dramatică din 1475, când „[...] Ștefan cel Mare îi primește și îi colonizează în Suceava, Iași, Botoșani, Focșani și Roman”[184], fapt confirmat și de prezența lor într-un corp aparte din oastea sa[185].

În acest context documentar, tradiția armeană referitoare la primirea de către Alexandru cel Bun, în 1418, a celor trei mii de familii în șapte orașe ale Moldovei, este mult mai ușor de acceptat, deoarece era și logic ca, după ce au primit consimțământul ca episcopul lor „să așeze rânduială bisericească” proprie[186], să fi venit o perioadă de dezvoltare și organizare a comunităților armene, favorizată de privilegiul economic din 1408 și urmată de primirea acestor noi colonii din zone instabile, externe. La acestea se mai poate adăuga și faptul că, pe lângă confirmarea acestei tradiții de contextul documentar descris, ea a mai fost consemnată și de memoria istorică într-o mărturie[187] mai târzie, în care se amintește de armeni, care „[…] cu atare tocmélă și lege fostau ei primiți de strămoșul domniei mele, bătrânul Alexandru vodă cel Bun, când (a)ceste limbi cursă întâi în pământul nostru moldovenesc, fugăriți din țara ungurească și din alte țări pentru legea lor [...]”[188], însă nu se confirmă prin această sursă și numărul lor de trei mii de familii, cifră într-adevăr exagerată[189]. Referitor la menționarea celor șapte orașe, istoricii[190] se diferențiază în ceea ce privește localitățile Siret, Iași, Galați, Dorohoi, Roman și Cetatea Albă, dar nu și când este vorba de Suceava, Hotin, Botoșani și Vaslui, care apar menționate de către toți. Și dacă în Suceava și Hotin negustorii erau de etnii diverse, la Botoșani, de la început au fost numai armeni. „La început, cine lua

[180] L. Alișan, *op. cit.*, p. 134, *apud*, P. P. Panaitescu, *op. cit*., p. 48.

[181] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 48.

[182] *Ibidem.*

[183] H. Dj. Siruni, *op. cit*., p. 26, cu n. 4−6 și p. 27, cu n. 1−4; C. C. Giurescu, *op. cit*., p. 88; Tigran Grigorian, *op. cit.*, p. 384.

[184] H. Dj. Siruni, *op. cit*., p. 11, 19.

[185] *Călători străini despre Țările Române*, I, București, 1968, p. 136−137.

[186] Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 214.

[187] Autenticitatea documentului a fost pusă la îndoială de B. P. Hasdeu (*Arhiva istorică*, I, nr. 8, 1864, p. 57), iar Gh. Ghibănescu (*Breasla armenilor din Roman*, Iași, 1910, p. 22; idem, *Surete și izvoade*, XV, Iași, 1910, p. 46−47) arată că este vorba de un fals de după 1832 (H. Dj. Siruni, *op. cit*., p. 20).

[188] B. P. Hasdeu, *op. cit.*, I, nr. 8, p. 57−58, nr. 60: 20 septembrie 1526 (Th. Codrescu, *Uricariul*, I, Iași, 1871, p. 141); Melchisedec, *Chronica Romanului și a episcopiei de Roman*, I, București, 1874, p. 32−33; trimitere eronată la Daniel Botezatu, *op. cit*., p. 249, n. 43.

[189] Daniel Botezatu, *op. cit*., p. 248−250.

[190] Este vorba de cei asupra cărora se oprește H. Dj. Siruni, adică: G. Pray, Luigi Maria Pidou, Engel, Xenopol, Papadopol Calimach, Hasdeu, Alexandru Minas din Tokat (*op. cit*., p. 26−27).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

drumul «tătărăsc», pleca de la Suceava [...] spre Botoşani, unde nu mai întâlneai nemţi, galiţieni sau saşi nemţi, a căror ultimă colonie era în Suceava, ci întâlneai numai armeni, dintre aceia care nu lipseau, de altminterea, nici în Suceava, nici în Siret"[191].

Prin urmare, este de reţinut că oraşul Botoşani rămâne unul din cele mai vechi din Moldova, tocmai pentru că este amplasat pe traseul drumului comercial moldovenesc între localităţile care formau reţeaua urbană a Moldovei, apărută înainte de întemeierea statului şi menţionată documentar după, prin atât de importantul izvor istoric de la Kiev din 1388−1391, chiar dacă nu este menţionat în acesta, şi că armenii din Botoşani aveau legături comerciale cu cei aşezaţi în toate aceste localităţi. De altfel, aceste realităţi au putut să aibă rezonanţe de confirmare în mărturia incontestabilă din 1579, care individualizează Botoşanii faţă de celelalte oraşe şi târguri, prin aceea că aici, chiar *de la întemeierea ţării*, se ţinea cel mai renumit iarmaroc, conform mărturiei negustorilor moldoveni, consemnată într-un uric emis de către Petru Şchiopu, domnul Moldovei:

> [...] i-am convocat pe toţi negustorii ţării noastre, precum şi pe boierii de ţară şi i-am întrebat cum au fost lucrurile *de la începutul ţării noastre* (s.n.). Dânşii ni-au răspuns că la început iarmarocul se ţinea la Botoşani, după aceea negustorii s-au apropiat de graniţă şi au făcut iarmarocul într-un sat numit Lenţeşti, şi la Şipinţi, iar eu, văzând plângerile lor, am vrut să fac iarmarocul la Hotin, aşa cum făcuse Alexandru şi premergătorul nostru Ioan vodă, şi acum, ţinând seama de prietenia măriei sale craiului şi vrând să nu cauzăm prejudicii boierilor noştri în încasarea vămii, noi hotărâm astăzi ca iarmarocul să se ţină la Şipinţi şi tot acolo să fie depozitul pentru negustorii noştri[192].

Aşadar, avându-se în vedere rezultatele cercetărilor de până acum, împărtăşim ipoteza mai veche potrivit căreia Botoşaniul a apărut ca târg – ca entitate amplasată pe traseul celui mai important drum comercial, cel moldovenesc – înainte de întemeierea statului moldovean[193], având ca suport mai ales noua atestare documentară la care am ajuns prin utilizarea *Gramatei catolicosului Teodoros II din 18 august 1388* şi a celorlalte documente armeneşti puse în valoare de către ucraineanul J. Daškevič.

Totodată, credem că armenii, cu orientarea lor preponderentă pentru comerţ, au putut să se stabilească în Botoşani până la sfârşitul domniei lui Alexandru cel Bun, în trei perioade şi momente mai importante: *înainte de întemeierea statului*, coborând în mod sporadic din oraşele nordice şi mai ales din Liov, după 1359, dar mai sigur *din 1378*, când se deschide drumul comercial moldovenesc prin dobândirea Cetăţii Albe de către Petru I, domnul Moldovei şi, în al treilea rând, *în 1418*, când Alexandru cel Bun primeşte un număr mai mare de armeni în şapte oraşe ale Moldovei, printre care se numără şi cel al Botoşanilor. În acest context, comunitatea armeană de aici a putut să aibă o primă biserică de lemn, începând chiar din 1350, iar după 1418, când un număr mai mare de armeni se stabilesc definitiv în acest oraş, a putut să-şi construiască şi prima biserică de zid, distrusă în 1551 din porunca lui Ştefan Rareş, ale cărei fundaţii au fost depistate cu ocazia ultimelor investigaţii arheologice[194]. De asemenea, este posibil

[191] N. Iorga, *Opere economice*, Bucureşti, 1982, p. 73.

[192] *Documente şi materiale în trei volume*, I, *1408−1632*, întocmit de I. S. Grosul, A. C. Oţetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, Moscova, 1965, p. 171, nr. 55: Iaşi, 8 ian. 1579; B. P. Hasdeu, *op. cit.*, I, nr. 22, 1865, p. 172−174.

[193] B. P. Hasdeu, *Istoria toleranţei*, p. 62; idem, *Ioan Vodă cel Cumplit*, p. 167; H. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 29; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 203−204 şi 71; Al. I. Gonţa, *op. cit*., p. 29 şi 37.

[194] Cătălin Hriban, *Cercetări arheologice la Biserica armenească „Adormirea Maicii Domnului" din Botoşani*, în „Forum cultural", nr. 3, 2002. Autorul arată în concluzia raportului de cercetare că din cauza investigaţiilor insuficiente „[…] nu pot fi găsite temeiuri pentru a data construcţia mai devreme de 1500 [...]"

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ca târgoveții ortodocși să fi avut tot din această perioadă *prima biserică de zid*[195], ale cărei fundații au fost depistate cu ocazia primului sondaj arheologic realizat în 2013 la Biserica „Sfântul Gheorghe", ctitoria Elenei Rareș, în vederea consolidării ei, iar la Popăuți, Alexandru cel Bun să fi ctitorit curțile domnești de aici, avându-se în vedere planul ctitoricesc al domnului. Acest plan a fost deja parțial dovedit, în ceea ce privește traseul drumului comercial moldovenesc nordic, de rezultatele investigațiilor arheologice realizate în ultima vreme la Dorohoi[196], prin care s-a descoperit *prima biserică de zid, din jurul anului 1430*, și de cele de la Hârlău[197], unde au ieșit la iveală *fundațiile altor două biserici de zid, anterioare celei actuale,* dintre care *a doua, ca și primul palat domnesc de aici sunt de la Alexandru cel Bun*, pe care, și într-un caz și în celălalt, Ștefan cel Mare le rectitorește.

II. Împrejurările istorice în care au funcționat curțile domnești de la Popăuți

Despre curțile domnești de la Popăuți nu avem mărturii documentare exprese până la începutul secolului XVII, însă sperăm că atestarea lor va fi mai timpurie, dacă preocupările cercetătorilor se vor îndrepta mai mult și spre acest domeniu. Cu toate acestea, există deja mărturii indirecte care le atestă existența în secolul XVI și chiar la sfârșitul secolului XV.

Istoria acestor curți domnești, ca reședință domnească temporară, în vreme de război, și de popas, în timp de pace, precum și ca reședință permanentă a vornicilor de Botoșani, având în vedere și pe cel responsabil cu apanajul Doamnei, este în cea mai mare parte aceeași cu istoria orașului, deoarece orice eveniment istoric mai important se raportează și receptează, cum este și firesc, de către stăpânul și reședința acestuia.

Primul moment dramatic trăit de către locuitorii din Botoșani, după ridicarea curților domnești de aici de către Alexandru cel Bun, este prădarea și arderea târgului, consemnate laconic de către cronicari prin cuvintele: „În anul 6947 (1439) noiembrie 28 au venit tătarii și au prădat până la Botușani"[198], la care Grigore Ureche, reluând informația, adaugă „[...] și au ars târgul Botoșenii"[199], iar Nicolae Costin, la rându-i, completează: „[...] au prădat tătarii Țara de Sus până la Botășeni; ars-au și târgul Botășenii"[200].

Acest pasaj comportă anumite interpretări, deoarece, făcând parte din *Cronica Moldovei* (1359−1457) redactată în timpul lui Ștefăniță vodă (1517−1527), adăugată

(p. 15); Florin Hău, Ștefan Dejan, *Raport tehnic al cercetării arheologice preventive de la Biserica armeană veche cu hramul „Adormirea Maicii Domnului" din Botoșani*, în „Forum cultural", nr. 1, 2012. Tot după investigații insuficiente, autorii au ajuns la concluzia că „sub volumetria și planimetria acestui edificiu, ridicat în intervalul 1551−1669, au fost identificate indicii planimetrice și volumetrice, care atestă *existența unui edificiu și mai vechi, datând din secolul al XV-lea* (s.n.), […] soarta acestei vechi zidiri fiind pecetluită prin demolarea ei în întregime […] în 1551" (p. 10).

[195] Prin această intervenție „[...] au fost descoperite bârna de talpă a unui locaș de cult construit din lemn precum și fundațiile unei alte biserici aflată sub cea supusă investigațiilor în vederea consolidării" (Stela Cheptea, *Câteva considerații privind locul cercetării arheologice în restaurarea monumentelor*, în „Monumentul. Tradiție și viitor", Iași, III, Iași, 2002, nepaginat). Încă și mai mult, există indicii că actuala biserică ar fi *a patra în ordinea lor cronologică*, „dar datarea și succesiunea lor nu este încă suficient documentată" (idem, *Raport preliminar de cercetare arheologică*, Iași, 2013, p. 1−6).

[196] Mircea D. Matei, *Cercetări arheologice la biserica lui Ștefan cel Mare „Sfântul Nicolae" din Dorohoi*, în „Forum cultural", nr. 2/2004, p. 9−13; nr. 3/2004, p. 5−7 și nr. 4/2004, p. 7−9.

[197] Stela Cheptea, *Biserica „Sfântul Gheorghe" și curtea domnească Hârlău*, Golia, 2004, p. 16−17.

[198] *Cronicile slavo-române*, p. 15.

[199] Gregoire Urechi, *Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIV*[e] *siècle jusqu'à l'an 1594*, ed. Émile Picot, Paris, 1878, p. 60.

[200] Nicolae Costin, *Letopiseţul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, p. 218.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cronicii lui Ștefan cel Mare[201] și cunoscută sub numele de *Letopisețul anonim*, este prea puțin nuanțat și completat de ceilalți doi cronicari.

De aceea, credem că dacă tătarii au prădat și ars Țara de Sus, iar în anul următor, Țara de Jos și s-au oprit, în primul caz, la Botoșani, iar în al doilea, la Vaslui și Bârlad, înseamnă că, acolo unde s-au oprit, au avut o motivație: fie că au întâmpinat rezistența garnizoanei de la curțile domnești, fie că prada a fost mulțumitoare pentru a-i determina să se întoarcă.

În al doilea rând, putem accepta că la Botoșani tătarii au jefuit mai întâi târgul, iar după aceea au atacat punctul întărit cu ziduri ale curților domnești din afara acestuia, deoarece s-a consemnat în cronică: „[...] au prădat până la Botușani", și apoi se completează de către Grigore Ureche „au ars și târgul Botoșenii". Relatarea în termeni similari a celor două atacuri ne permite să exprimăm o opinie comparativă referitoare la existența unei reședințe domnești la Popăuți, pe care, cel mai probabil, tătarii au incendiat-o și distrus-o acum, drept act de răzbunare pentru rezistența întâmpinată, iar Ștefan cel Mare, mai târziu, avea să o refacă. Faptul că tătarii s-au oprit la Botoșani și nu au ajuns până la Hârlău, nu tocmai departe, cum au făcut-o de la Vaslui la Bârlad, între care este aproximativ aceeași distanță, vine în sprijinul acestei idei, și anume că târgul Botoșani era prosper și întărit, poate mai mult decât Vasluiul – unde își avea reședința Ștefan II, de fapt al doilea domn al Moldovei – și Bârladul, iar tătarii au fost motivați de aceste două realități pentru a pune capăt prăpădului.

Această stare de lucruri se repetă și în primii ani ai secolului XVI, despre care cronicarii consemnează trei atacuri și jafuri, de data aceasta ale polonilor aflați în conflict cu Moldova din cauza Pocuției, năvălirea oprindu-se la Botoșani. Astfel, Grigore Ureche notează, pentru ziua de 11 martie 1500, lupta de la Botoșani dintre regele Albert și Ștefan cel Mare:

> Albrihtu, craiul leșescu, văzând atâta prada și stricăciune ce i-au făcut Ștefan vodă în țara lui [...] intră în țară și începu a prăda și a strica țara până la târgu la Botășani. Ștefan vodă [...] i-au ieșitu înainte [...] și i-au dat război la târgu la Botășani. Și cu vrerea lui Dumnezeu pierdură leșii războiul și fu izbânda la Ștefan vodă și multă oaste leșească au pierit și pe mulți i-au prinsu în robie și multe cazne le făciia moldovenii leșilor. Că au pus Ștefan vodă de au arat cu leșii pe o culme de deal la Botășani și au simănatu ghindă și s-au făcut dumbravă mare [...][202].

După moartea lui Ștefan cel Mare, neînțelegerile lui Bogdan cel Orb cu vecinii poloni au dus la conflicte și jafuri reciproce. Astfel, Moldova a fost prădată „până la Botășani"[203] în 1506, iar în 1509 prădată și arsă până la Botoșani și Ștefănești[204].

---

[201] Ștefan Andreescu, *Începutul istoriografiei în Moldova*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504−2004. Portret în istorie*, Putna, 2004, p. 237.

[202] Gregoire Urechi, *op. cit.*, p. 202; Ion Neculce, fără să mai precizeze data luptei, parafrazează informația lui Ureche, adăugând că atunci au semănat ghindă în trei locuri numite dumbrăvi roșii, adică la Botoșani, la Cotnari și mai jos de Roman, și apoi completează informația cu detalii: „Și așa vorbăscu oamenii, că, [atunci] când au fost arând cu [...] leșii, i-au fost împungând cu strămurările, ca pre boi, să tragă. Iar ei să ruga să nu-i împungă, ce să-i bată cu biciușcile; iar când îi bătea cu biciușcile, ei să ruga să-i împungă". Iar toate aceste pedepse nemaiauzite erau aplicate, după cum menționează, pentru „ca să nu să mai acolisască de Moldova" (Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 168).

[203] „Și deaci au intrat oastea leșească în țara Moldovii de-au făcut multă pagubă și peire, și au prădat până la Botoșeni, prinzând pre o seamă de boieri de țeară, și în mâniea pentru cei doi frați ce-au perit în războiu, pre toți i-au tăeat în Cameniță" (Gregoire Urechi, *op. cit.*, p. 226−228). Informația este preluată și de *Cronica lui Macarie* (vezi *Cronicile slavo-române*, p. 91).

[204] „Deci Camineţki hatmanul [...] au intrat fără de veaste în țeară, 7017 (1509) iulie, și au prădat Cernăuții, Dorohoiul, Botoșenii și Ștefăneștii, neavând cine le sta împotrivă, și așa cum le-au fost voiea au

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Toate aceste evenimente dramatice pentru Moldova impuneau o atenție deosebită pentru „târgurile de margine" mai dezvoltate, care erau ținta „neprietenilor" și, cu atât mai mult, pentru târgul Botoșani, cu reședința sa domnească amplasată în afara târgului, într-un loc geostrategic prin excelență, fiind situat nu departe de capitala țării, Suceava. Această atenție, după cum era firesc, se îndrepta în primul rând asupra consolidării și apărării curților domnești, în a căror incintă întărită se puteau adăposti la nevoie târgoveții și chiar sătenii din apropierea lor. Există indicii că incinta fortificată a curților și a reședinței de la Popăuți era cel puțin dublă față de cea actuală, care are 2 ha[205].

Astfel, și acest context istoric, se poate adăuga la certa existență și atestare documentară a târgului Botoșani înainte de 1400, ca și la edificarea curților domnești de aici de către Alexandru cel Bun, refăcute de Ștefan cel Mare și folosite de Petru Rareș, în timpul căruia documentele indirecte, după cum vom vedea, sunt indubitabile.

Chiar de la începutul domniei, *fără să fi avut timpul necesar de a construi aici curți domnești*, Petru Rareș le scrie bistrițenilor, la 8 mai 1528, din „oppido Botusan"[206], reclamând pe un medic, care după ce a fost eliberat din captivitatea turcească „[...] refuza să vie în Moldova, deși i se oferise 5.000 de aspri și doi cai foarte buni"[207].

În anul următor, întorcându-se victorios din Transilvania, unde la 22 iunie 1529 învinsese pe sași la Feldioara, se află din nou la Botoșani, de unde trimite două scrisori ardelenilor. În prima, din 29 iulie 1529, adresează brașovenilor o virulentă amenințare, arătându-le că dacă nu se vor supune lui Ioan Zápolya, sprijinit de el, „și pe copiii voștri îi voi pedepsi cu fier și foc"[208], iar în a doua, din 31 iulie același an, anunța în aceeași problemă pe sașii bistrițeni că Ioan Zapolya „[...] i-a dăruit orașul împreună cu castelul Unguraș", drept pentru care le cerea „cedarea acestuia în mâinile noului pârcălab de Ciceu, Dracsin Simion [...]"[209]. Deoarece brașovenii „[...] persistau în a nu recunoaște stăpânirea lui Zapolia", iar bistrițenii refuzau să-i accepte pe pârcălabii moldoveni, cu toate somațiile pe care le primise", Rareș, de data aceasta în persoană, întreprinse o nouă expediție peste munți, în urma căreia scria celor dintâi: „Am cucerit Ardealul cu sabia și n-am de gând să-l dau nimănui, nici regelui Ferdinand, nici altuia, ci numai regelui Ioan (Zapolya!), care îmi este bun prieten și frate"[210].

După această expediție, Rareș le scria de la Botoșani, la 25 ianuarie 1530, brașovenilor, readuși la ascultare, o epistolă în care le cere să restituie argintăriile furate de către o slugă, fiilor lui Mihail Pelio, castelanul Bistriței, și duse la Brașov[211]. În anul

---

prădat" (Gregoire Urechi, *op. cit*., p. 238). Nicolae Costin adaugă mai multe detalii, arătând că în oastea hatmanului erau cehi și nemți cu care împreună „[...] au ars Cernăuții, Dorohoiul, Botoșanii, Ștefăneștii și Hotinul [...] și, neputând strica nimica cetății Sucevei, au prădat 24 de zile țara și s-au întors înapoi [...] cu mult plean și robi [...] și, neputând duce leșii atâta duium pre cale, au poruncit de i-au tăiat și i-au ucis" (*op. cit*., p. 335).

[205] Alexandru Papadopol Calimach, *op. cit*., p. 126.

[206] Albert Berger, Ernst Wagner, *Urcunden-regesten*, I, Koln, 1986, p. 278, nr. 1048.

[207] N. Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței*, I, București, 1899, p. XVII; Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 304−305, nr. DLVII. Artur Gorovei preia informația corect, dar greșește anul, 1527 în loc de 1528 (*op. cit.*, p. 7), iar Andrei Cardaș și colaboratorii săi, fără să o verifice, perpetuează eroarea (*op. cit*., p. 49).

[208] Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 327, nr. DCVI; N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, p. 239.

[209] N. Iorga, *Documentele Bistriței,* I, p. XXIII; v. și Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 325, nr. DCII, care stabilește data de 1 iulie, și nu 31 ca N. Iorga, însă cu datarea acestuia din urmă este de acord și Albert Berger, Ernst Wagner, *op. cit*., I, p. 310, nr. 1167.

[210] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ed. cit., p. 123−124.

[211] Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 347−348, nr. DCXLVIII; N. Iorga, *op. cit*., I, p. XXVII, a văzut în document o epistolă de afaceri.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

următor, tot de aici, le expedia două scrisori bistrițenilor: prima, din 12 februarie 1531[212], prin care le relata ştiri despre averea şi pedeapsa capitală a lui Wolfgang Forster, iar a doua, din Postul Mare, după ce ocupase Pocuția, în care-i numeşte „credincioşi", atât datorită bunelor relații care începuseră a se încheia, cât şi misiunii lui Dragoş (Dracsin) Simion, „castelanul de Ciceu"[213]. Probabil Rareş, în luna august 1531, va fi adunat şi instruit oastea cea mare a Moldovei, la Botoşani, în vederea confruntării sângeroase de la Obertyn.

Pierderea acestei bătălii a ambiționat părțile beligerante, care au ajuns la o nouă secvență de raiduri şi jafuri reciproce. Polonii au reuşit să ardă 105 sate moldovene, un târg şi să captureze un mare număr de vite, însă au fost învinşi de oastea lui Rareş la 4 februarie 1532, la Tărăsăuți pe Prut. În ciuda încheierii unui armistițiu, prin mijlocirea lui Ioan Zapolya, polonii, ştiindu-i pe moldoveni liniştiți, au intrat din nou în Moldova, „[...] de-au prădat, şi au ars la Cernăuți şi alte sate până la Botoşeni, neavând moldovenii nici o grijă, fiind pacea legată"[214].

Un ultim moment din prima domnie a lui Petru Rareş, consumat la Botoşani şi consemnat doar de cronicile turceşti, este cel al trădării domnului Moldovei de către marii boieri, eveniment care s-a petrecut în preajma acestui târg. Se ştie că, la 9 septembrie 1538, Soliman Magnificul intra cu o oaste impresionantă în Iaşi, iar de aici a urmat drumul comercial moldovenesc până la Suceava, unde ajunge pe 15 septembrie. Care a fost acest drum şi ce s-a întâmplat pe acest traseu ne oferă informații cronicile amintite. De la Iaşi nu au urmat varianta: Podul Iloaiei, Târgul Frumos, Hârlău spre Botoşani, ci pe şleahul foarte vechi şi mult mai scurt care trecea prin Şipote, Stroieşti, Dracşani, Rediu, Botoşani[215], deoarece acest drum, care venea de la Isaccea, era cel mai bun. „Spre a merge în Moldova – consemnează cronicarul turc – cel mai bun drum este acela care trece prin oraşul Isaccea. Turcii au găsit călăuze care cunoşteau bine acest drum."[216] Aceste călăuze erau tătarii hanului Sahib-Ghiray, care a propus sultanului traseul „prin trecătoarea anevoioasă a Botoşanilor" pe care îl numeşte *oraş*[217]. În timpul înaintării, Soliman Magnificul fusese informat că „[...] afurisitul de voievod al Moldovei numit Petri, cu 80.000 de țărani înarmați, s-a întărit în cunoscuta şi anevoioasa trecătoare zisă Botoşani (Potşan) şi şi-a pregătit oştile în locurile mai netede de acolo. Şi s-a aflat că, tăind arborii şi îngustând trecătorile şi drumurile, se gândea ca atunci când o parte din oaste va trece pe partea cealaltă, să iasă din ascunzişuri şi să dea o mare bătălie"[218].

După trădarea lui de către marii boieri, Mihu hatmanu şi Gavril Troțuşanu logofătul, Petru Rareş, de la locul sfatului cu boierii, care era nu departe de Hotin şi care

[212] Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 361, nr. DCLXXIV; Albert Berger, Ernst Wagner, *op. cit*., I, p. 330, nr. 1238.

[213] N. Iorga, *op. cit.*, I, p. XXIX.

[214] Gregoire Urechi, *op. cit.*, p. 290−298; C. C. Giurescu, *op. cit*., p. 125.

[215] I. D. Marin, *La „trecătoarea Botoşanilor"*, p. 25.

[216] Mihail Guboglu şi Mustafa Mehmet, *Cronicile turceşti privind țările române (sec. XV − mijlocul sec. XVII)*, I, Bucureşti, 1966, p. 264. Cronicarul Mustafa Gelalzade a fost martor ocular al evenimentelor din 1538, petrecute în Moldova (*ibidem*, p. XVI). Aceasta este cu siguranță varianta expediției, deoarece se aminteşte de Dragşani unde, ca şi la Botoşani, Petru Rareş „a pus să se sape şanțuri şi să se bată pari la trecătorile pe unde urmau să treacă goziii cu sfârşit glorios din jurul cunoscutului deal Budşan [...]" (*ibidem*, p. 225). Trecătoarea anevoioasă a Botoşanilor este pomenită în aceste cronici de mai multe ori, la intrarea şi părăsirea Moldovei de către armata turcă (*ibidem*, p. 228, 231, 254, 254, 255, 268, 479, 535). Totuşi, toate aceste cronici sunt contrazise, pentru momentul anului 1538, de un text care redă acest itinerar pe zile, cu popasuri şi evenimente, parcurs pe varianta: Iaşi, Tg. Frumos, Paşcani, Suceava (*Călători străini,* I, p. 382−385).

[217] Mihail Guboglu şi Mustafa Mehmet, *op. cit*., p. 228.

[218] *Ibidem*, I, p. 352.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

poate fi, cel mai probabil, tabăra de lângă Botoșani, s-a îndreptat cu 150 de călăreți spre această cetate[219].

Este posibil ca identificarea „trecătorii Botoșanilor" de către I. D. Marin cu comuna sa natală Stânceşti să fie corectă[220], iar „locurile mai netede de acolo", unde Petru Rareș „și-a pregătit oștile", să fi fost platoul satului Popăuți de altădată, Cătămărăști-Deal și Luizoaia de astăzi. Problema rămâne deschisă viitoarelor cercetări, care vor trebui să vadă dacă ipoteza lui I. D. Marin, insuficient argumentată, rămâne valabilă, iar dacă va fi așa, să se prezinte noi argumente.

Ce s-a întâmplat cu „orașul Botoșani", așa cum este numit în aceste cronici, prin care coaliția otomană a trecut atât la venire, cât și la întoarcere, mai mult decât menționează acestea, nu putem ști. Însă despre Petru Rareș știm că a continuat să-și folosească reședința de la Popăuți și în a doua domnie. De aici, la 19 iulie 1546, fiind bolnav, scria bistrițenilor ultima epistolă adresată lor pentru a-l recomanda pe noul episcop Tarasie, „ales să fie mai mare peste toți popii români din ținutul nostru, precum au mai fost alții și înainte"[221], în calitate de episcop de Vad, rugându-i să-l primească cu cinste și să vegheze ca toți românii din ținutul lor să-i dea ascultare[222]. Câteva luni mai târziu, slujitorii bisericii palatine din reședința sa domnească de la Botoșani consemnau moartea voievodului, folosind drept pergament fresca murală din vremea tatălui său și o strană de lemn a cântăreților: „La anul 7054 [1546], septemvie în 3, marți a răposat Io Petru voevod și a stat Ilie voevod"[223].

După moartea lui Petru Rareș, mărturiile documentare referitoare la reședința și la curțile domnești de la Botoșani continuă să existe, având – ca și cele anterioare – un conținut comercial. Astfel, Iliaș[224], fiul lui Petru Rareș, emitea la 22 august 1548, de la Botoșani, un document prin care dăruiește mănăstirii Probata[225] „[...] două sate Hlinița și Dracinița din ținutul Cernăuți, care au fost ascultătoare de Șipiniți", pentru o sumă de bani primiți de mănăstire de la pârcălabul Petru Vartic și dăruiți domnului pentru achitarea unei datorii turcilor. La rândul său, Alexandru Lăpușneanu[226] trimitea bistrițenilor spre vânzare „din cetatea noastră Botoșani", la 24 noiembrie 1552, „o sumă de porci și scroafe", cerându-le, în același timp, repararea unui ceas, trimiterea unui ceasornicar priceput și plata unei sume de bani[227]. Apoi, după ce a învins pe Joldea

[219] C. Rezachevici, *Pribegia lui Petru Rareș*, în *Petru Rareș*, coord. Leon Șimanschi, București, 1978, p. 182.

[220] I. D. Marin, *op. cit*., p. 25; vezi și Tahsin Gemil, *Agresiunea otomano-tătaro-poloneză și căderea lui Petru Rareș*, în *Petru Rareș*, ed. cit., p. 157.

[221] N. Iorga, *op. cit*., I, p. XLIII; Albert Berger, Ernst Wagner, *op. cit*., I, p. 480, nr. 1787.

[222] Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 453, nr. DCCCXLII.

[223] N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, București, 1909, p. 278. Al. Simionescu, în legătură cu descoperirea de către autor acestor zgrafite, consemnează: „În ziua de 11 noembrie 1908 biserica aceasta fu vizitată de [...] N. Iorga. Domnia sa a dat strănile dascălilor la o parte și, în zgârieturile făcute cu mâna pe pereți [...] pe care nu le-aș fi crezut atât de vechi [...], a găsit pe peretele din dreapta scris de mână: **Пρεстависа Петрь**, adică «a murit Petru». Sub acest titlu e o ștersătură făcută, spre a perde de pe zid numele fiului său Ilie, ajuns domn și care se turcise, iar sub această ștersătură stă scris: **ѣлато҃зиѧ**=7054, adică 1546 [...]. Pe părețele din partea stângă, în dosul stranelor stă scris cu litere chirilice: „7054 (1546) septembrie ... prestavisa Petru voevod și a stătut în domnie Ilie" (*op. cit*., p. 23−24).

[224] A domnit în perioada 1546 septembrie 3 – 1551 iunie 11.

[225] *DRH*, A, VI, p. 86, nr. 43: „Scris la Botoșani în anul 1548 <7056> august 22. *Însuși domnul a spus*" (s.n.).

[226] A domnit de două ori: 1552 septembrie – 1561 noiembrie 18; 1564 martie – 1568 martie (între 5 și 16), numit în 24 octombrie 1563.

[227] N. Iorga, *Documentele Bistriței*, I, p. L; Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 489, nr. DCCCCIX; Albert Berger, Ernst Wagner, *Urcunden-regesten*, II, Koln, 1986, p. 572, nr. 2147. Artur Gorovei preia corect data și anul scrisorii, însă o atribuie incorect lui Petru Rareș (*op. cit*., p. 8), ca și Eugenia Greceanu (*op. cit*., p. 38).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

proclamat domn la Șipote, „a ajuns la Botoșani cu oștile [...] și acolo a cinstit [...] cu multe daruri pe nobilii leși", care-l ajutaseră, „și de acolo s-au întors înapoi în țara lor"[228]. După ce și-a consolidat domnia și a intensificat legăturile comerciale cu negustorii ardeleni, le face o vizită peste munți, având ca motiv principal ridicarea mănăstirii Slatina. Reîntors în Moldova, le scria din Botoșani[229] bistrițenilor, la 29 iulie 1557, explicându-le că la Câmpulung construiește un adăpost pentru călători și, totodată, le pomenește de călătoria sa prin munții cei stâncoși din anul precedent. Dacă în primele zile ale alegerii sale ca domn al Moldovei, Lăpușneanu se afla în prosperul oraș al Botoșanilor pentru a-i mulțumi pe poloni, tot aici își va încheia și una din ultimele zile din prima sa domnie, dar cu totul în alt context. Prin urmare, viitorul domn, Despot vodă, ajutat tot de poloni, conduși de Albert Laski, îl învingea pe Lăpușneanu, în 18 noiembrie 1561, la Verbia, și apoi, pe drumul de retragere spre Iași, a celui din urmă, în orașul Botoșani. Aici, „Alexandru și-a așezat ceata sa cu 16 tunuri dincolo de pod în afara orașului pe o ridicătură, iar pe căpitanii «de steaguri» pe sub ridicătură, în apropierea orașului, pe toți pedeștrii săi, printre care erau 260 de eniceri turci cu arme persane, aproape toate aurite și cu flinte deasemenea aurite, i-a așezat între casele și *curțile orașului* (s.n.) pe unde trebuia să intre ai noștri [...]", iar în următorul moment, când boierii l-au trădat pe Lăpușneanu, ca și pe Petru Rareș altădată, și moldovenii „s-au pus pe fugă", ienicerii ascunși „prin curțile din oraș [...] după o scurtă luptă" au fost uciși „până la unul"[230].

După o domnie mai puțin de doi ani a lui Despot vodă, a ajuns pe tronul Moldovei hatmanul Ștefan I Tomșa[231]. Acesta, în primele momente din cele opt luni ale domniei sale, avea să captureze la Botoșani pe cneazul lituano-polon Dimitrie Wisniowiecki, venit în Moldova în fruntea unei armate de cazaci pentru a se impune domn în virtutea drepturilor ce le-ar fi avut din înrudirea sa cu Maria, fiica lui Ștefan cel Mare[232]. Momentul este relatat de cronicile interne, mai întâi prin pana lui Grigore Ureche, care consemnează:

> [...] atunce deodată Tomșa cu oastea sa cea tocmită i-au lovit, de i-au spart și i-au răsipit și pre mulți au prins vii [...] pre alții împreună cu Vișnovețchi [...] i-au trimis la împărăție [...] că pe Vișnovețchi [...] lovindu-l Tomșa fără veste, de nimic nu s-au putut apuca, ce numai de fugă; și văzând că nu va putea scăpa, că era și slab de boală, s-au vârât într-o căpiță de fân, la un sat lângă Botoșeni; și viind un popă la fân să încarce l-au aflat în căpiță ascuns, și luându-l de grumazi l-au dus la Tomșa de l-au închinat[233].

La aceste detalii de cronică, Nicolae Costin va adăuga altele, precizând că „[...] l-au legat bine și l-au dus în Botășéni de l-au închinat Tomșii; și deci, cum s-au pomenit, i-au trimis la împărăție[234].

Toate aceste mărturii documentare, care ne vorbesc despre deasa prezență în jurul Botoșanilor și chiar în acest oraș a numeroaselor oștiri străine sau interne, ne ajută să înțelegem motivația acestei realități istorice. Orașul Botoșani, așezat într-o zonă de

[228] *Cronicile slavo-române*, p. 122−123.

[229] N. Iorga, *op. cit*., I, p. LIII; Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 527, nr. DCCCCLXIV; vezi și Albert Berger, Ernst Wagner, *op. cit*., p. 620, nr. 2335, unde documentul apare a fi emis la 27 iulie 1557.

[230] Andrei Veress, *Documente*, I, p. 202−204, nr. 252; vezi textul latin tradus în *Călători străini despre Țările Române*, II, București, 1970, p. 123−125. Relatarea aparține emisarului lui Despot vodă, participant la luptă.

[231] Pe tronul Moldovei, în perioada 1563 august (8 sau 10) – 1564 martie.

[232] *Istoria Românilor*, IV, București, 2001, p. 461.

[233] Gregoire Urechi, *op. cit*., p. 438−440.

[234] Nicolae Costin, *op. cit*., p. 472.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dealuri și podișuri cu înălțime medie, este înconjurat de unul din cele mai pitorești peisaje ale Moldovei; o rețea de râuri și pâraie cu numeroase lacuri și heleșteie împodobește ca o salbă codrii de păduri seculare de altădată, alternați cu pășuni mănoase, zonă cum nu se putea mai potrivită pentru creșterea animalelor și pentru agricultură. Aceste realități așază în primul plan rolul economic, urmat de cel geostrategic, al zonei dintre Nistru și Carpați, traversată de la sud la nord de drumul continental moldovenesc, care lega porturile de la gurile Dunării și de pe țărmul Mării Negre cu porturile Mării Baltice, prin Lvov, iar la Botoșani se intersecta cu drumul care traversa Carpații și lega orașele din Transilvania cu cele orientale. Așadar, aceasta este motivația pentru care la Botoșani se ținea „din vechime" cel mai renumit iarmaroc, atestat de un act de la Petru Șchiopul, deja menționat anterior.

Iancu Sasul[235], care i-a urmat lui Petru Șchiopul la domnie, va întări la Botoșani documentul mănăstirii Probata[236], emis de către Iliaș în 1548, pentru satele Hlinița și Dracinița din ținutul Cernăuți.

Prezența domnilor Moldovei în reședința de la Botoșani continuă să fie indicată de puținele documente care s-au mai păstrat, mai ales în arhivele străine. Astfel, sunt cele referitoare la Ieremia Movilă, care − la 12 octombrie 1598 − expedia de la Botoșani două scrisori: prima adresată regelui Poloniei[237], prin care îl înștiințează despre relațiile vecinilor cu turcii, iar a doua, prietenului său, Potoski din Potok, general, pisar al coroanei regale polone și staroste de Camenița, rugându-l să împiedice oastea cazacilor de a ataca Moldova[238]. Tot în luna octombrie, însă în anul următor, domnul se afla din nou la Botoșani, de unde avea să adreseze către Ioan Zamoyski o scrisoare „[...] prin care-l roagă să primească a fi tutorul principal al fiului său Constantin în tot ce va privi proprietatea Ușcie, lăsată acestuia din urmă de păhărniceasa Poloniei"[239]. În data de 25 mai 1600, fiind obligat să se retragă din fața lui Mihai Viteazul, care intrase în Moldova, Ieremia Movilă se afla retras „cu oamenii săi la Botoșani"[240], unde aștepta ajutor și scăpare de la regele Poloniei, Sigismund III.

Vasile Lupu, la rândul său, se afla la Botoșani la 23 mai 1635 și scria bistrițenilor „[…] pentru unsprezece vaci și șase boi de pomană luați în post de la călugării din Coșula"[241], iar în 4 iunie 1639, tot de aici, trimitea la Brașov prin marele vistiernic Dumitru Buhuș, aflat în fruntea unei solii de patruzeci și șase de persoane, o scrisoare adresată voievodului Transilvaniei Gheorghe Rákóczi I. Textul scrisorii în limba latină se încheia cu cuvintele: „Datum in civitate nostra Botusanensi, 4 iunii 1639"[242].

La 25 decembrie 1683, în curțile domnești de la Botoșani avea să fie reales pentru a treia oară domn Ștefan Petriceicu (25 decembrie 1683 − martie 1684), fiind sprijinit de regele Poloniei Jan Sobieski. O mărturie documentară contemporană arată în acest sens: „Pe voievodul Moldovei Ștefan Petru, trimițându-l maiestatea sa regele pentru reluarea

[235] Pe tronul Moldovei, în perioada 1579 noiembrie 21 – 1582 după septembrie 2.

[236] *DRH*, A, VI, p. 535, nr. 442: „22 august 7090 <1582>. S-a scris la Botoșani".

[237] P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 60−62, nr. 24: „din Botoșani, 12 octombrie 1598".

[238] *Ibidem*, p. 62−64, nr. 25: „S-a dat la Botoșani în ziua de 12 octombrie 1598".

[239] Hurmuzaki − Bogdan, *Documente*, supl. II, I, p. 552−553, nr. CCXCII: „Donné à Botochani le 20 octobre anno Domini MDXCIX".

[240] Andrei Veress, *Documente*, VI, p. 111, nr. 104.

[241] N. Iorga, *Documentele Bistriței*, I, p. XCV. Autorul greșește ziua emiterii, adică 27 în loc de 23 mai, eroare preluată de toți cei care n-au verificat sursa (Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 2, p. 1008−1009, nr. MDCCCCV).

[242] Idem, *Studii și documente*, IV, p. CXCVI; Andrei Veress, *Documente*, X, p. 58−59, nr. 32.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

domniei, a ajuns în mijlocul Moldovei *în oraşul înprejmuit* (s.n.) numit Botoşani, unde boierii ţării mergeau neîntrerupt la *curtea sa* (s.n.), ca la principele lor"[243].

Un moment istoric care a fost consemnat în istoria Botoşanilor şi a bisericii Popăuţi este acela din 1691, din timpul domniei lui Constantin Cantemir, când regele Jan Sobieski şi oştile sale pătrund în Moldova, la îndemnul domnului muntean Constantin Brâncoveanu. Dorind să ajungă la Iaşi, trec prin Botoşani, iar la Târgul Frumos, din cauza vremii nefavorabile de iarnă, care sosise în acea lună de noiembrie pe neaşteptate, au fost nevoiţi să se reîntoarcă în ţara lor, după spusa cronicarului: „Ş-au vinit craiul cu obuzul pe la Botăşeni şi pen Cotnarii pân' la Târgul Frumos, şi de la Târgul Frumos iar s-au întorsu la ţara lor, că era vreme de toamnă"[244]. Probabil la venire au făcut un popas la curtea domnească de la Popăuţi, deoarece paracliserul, în absidiola diaconiconului, pe peretele vestic, lângă catapeteasmă, consemna „să să ştie de când au venit Moscalii în Moldova, 1691", iar în naos, lângă scaunul arhieresc, pe peretele sudic, la doi metri înălţime, cu caractere chirilice este scris: „Gavriil Crasnopolcki, 1693"[245].

Un alt moment din istoria Botoşanilor, consumat în incinta mănăstirii Popăuţi, este acela al prezenţei aici a baronului François de Tott (1733−1793), maghiar de origine, în calitatea sa de consul francez pe lângă hanul tătar din Crimeea, numit pentru a-l convinge să fie de partea Turciei, aliata Franţei în iminentul război ruso-turc. În acest scop, acesta străbătea Moldova în octombrie 1768: este primit la Iaşi de domnul Grigore Callimachi[246], iar la Bakcisarai de hanul Maksud Ghirai, care, chiar în acel moment, era înlocuit de succesorul său Krim Ghirai.

În timpul împlinirii misiunii sale, de Tott este trimis de noul han la Hotin, iar de aici, la întoarcere, trece prin Botoşani, pe care-l descrie în puţine cuvinte astfel:

> Mi se vorbise de acest oraş, unul din cele mai mari din Moldova, ca de un pământ al făgăduinţei, unde m-aş putea aproviziona pentru tot restul drumului, era încă lumină când am intrat în el, dar l-am găsit părăsit cu totul. [...] Această stare de lucruri ne oferea puţine mijloace de aprovizionare; am convins însă pe călăuza mea să meargă să ceară din partea mea alimente starețului unei mănăstiri din vecinătate; aşteptam cu nerăbdare să se înapoieze, când am văzut apărând în curtea mea o caretă trasă de şase cai; era stăpânul casei.

De Tott a înţeles de la gazdă, care „[...] nu era luceafărul ţinutului, [...] că toţi locuitorii oraşului în număr de şapte până la opt mii, speriaţi de schingiurile şi jafurile unor spahii, se refugiaseră între *zidurile mănăstirii* (s.n.), la care trimisesem pe călăuza mea [...]"[247].

A doua zi, după o noapte de conversaţii cu gazda sa, şi pentru că drumul său spre Chişinău trecea chiar „prin faţa mănăstirii" Popăuţi, baronul de Tott s-a lăsat înduplecat să intre în incinta mănăstirii,fiind condus prin mijlocul miilor de locuitori botoşăneni adunaţi acolo „[...] până la un cerdac, unde – povesteşte de Tott – tovarăşii mei m-au

[243] Andrei Veress, *Documente*, XI, p. 213, nr. 141: Cracovia 1 ianuarie 1684. Este vorba de un raport al unui anonim ungur care înştiinţa pe rege despre starea lucrurilor din Moldova.

[244] Ion Neculce, *op. cit*., p. 330.

[245] Vezi şi N. Iorga, *Studii şi documente*, XVI, p. 278. Pe peretele sudic, sub fostul amvon, la 1,7 m de la colţul absidei se repetă acest zgrafit, însă cu caractere latine de mână.

[246] În a doua sa domnie: 1767 ianuarie 23 – 1769 iunie 3.

[247] *Călători străini despre Ţările Române*, IX, Bucureşti, 1997, p. 614. Printr-o notă, editorul indică a fi vorba despre „Mănăstirea Agafton, ctitorită de sihastrul omonim înainte de 1729". Având în vedere textul lui de Tott, eroarea acestei note este evidentă: drumul cel mare al Hotinului nu trecea pe la poarta schitului Agafton de atunci, care nici nu era mănăstire, nu a avut niciodată ziduri de incintă şi era amplasat la 7 km de Botoşani. Aproape de acest schit, la aproximativ 2 km, trecea din Botoşani drumul cel mare al Sucevei, pe care nu avea ce căuta Fr. de Tott în stricta misiune din acel moment de dinaintea războiului.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

primit și m-au dus în salonul unde își aveau ședințele lor”[248]. Utilizând toate metodele de a-i determina pe oameni să se întoarcă la casele lor, până la urmă, nu a avut succesul sperat, dimpotrivă, a ajuns la un moment de îngrijorare în ceea ce privea ieșirea din incinta mănăstirii, deoarece era îmbulzit de mulțimile agitate și înfometate. A reușit până la urmă să treacă de acest moment critic, numai după ce a aruncat „doi pumni de bani” mulțimilor, care s-au împrăștiat, apoi l-au aplaudat, iar a doua zi s-au întors la casele lor[249].

Din această relatare, reținem informația importantă că fosta reședință domnească cu dependințele sale, transformată de Constantin Racoviță în 1750 în mănăstire, era încă un loc întărit, cu o incintă delimitată de ziduri de piatră. Informațiile atât de sumare din memoriile lui de Tott, care s-a axat să releve doar aspectul tragicomic al momentului de la Popăuți, nu ne ajută să înțelegem cum au putut să reziste în câteva nopți de iarnă cei aproximativ șapte mii de oameni aflați în incinta mănăstirii.

Din această expunere s-a putut observa că prezența domnului Moldovei la Botoșani era impusă uneori de motive beligerante, alteori, în vreme de pace și de stabilitate internă, de interese economice interne și externe. Dacă primele motive ale acestei prezențe constituie doar indicii că la Botoșani existau de timpuriu curți domnești fortificate, problemele economice, care se finalizau de regulă prin redactarea unor documente, confirmă în mod expres prezența domnului în reședința sa de aici, prin înseși formulările de datare, de precizare a locului emiterii lor și a modului de redactare, deoarece au existat momente, la Botoșani, când însuși domnul a dictat, fapt consemnat prin cuvintele: „Însuși domnul a spus”[250].

Aceste formulări, din scrisorile domnești adresate ardelenilor în limba latină, erau redate de către Petru Rareș prin cuvintele: „Datum in oppido nostro Botossan […]”[251], de Alexandru Lăpușneanu, la rândul său, prin: „Ex castro nostro Botossan […]”[252], iar Vasile Lupu prin: „Datum in civitate nostra Botusanensi – 4 iuni 1639”[253].

Dacă formulările care denumesc Botoșanii oraș sunt clare, putându-se înțelege termenii „oppidum” sau „civitas” în sensul lor medieval de oraș sau târg, *cel de „castrum”* – cetate, castel, fortăreață – *indică, în cazul nostru, o reședință domnească, prevăzută cu un palat înconjurat de curțile domnești fortificate*.

Amplasamentul acestor edificii, după cum s-a arătat, a fost identificat ipotetic − de majoritatea cercetătorilor − cu incinta bisericii domnești de la Popăuți, fără însă ca cineva să prezinte o argumentare mulțumitoare. Dintre aceștia însă, doar Nicolae Iorga a pus sub semnul întrebării această identitate, lăsându-se să se înțeleagă că ar fi putut exista o a doua curte lângă biserica Uspenia[254]. Contextul istoric în care au existat aceste curți domnești, prezentat mai sus, nu este favorabil acestei păreri, deoarece, dacă ar fi existat un alt loc fortificat, impus de prezența unei asemenea curți în Botoșani, trebuia să fi fost destul de generos pentru a garanta paza lui Sigismund Báthory și a însoțitorilor săi de către oastea polonă, în 1601, și pentru a adăposti pe cei aproximativ șapte mii de locuitori botoșăneni din relatarea baronului de Tott, în 1768, pe care acesta i-a găsit adunați, nu la Uspenia, care n-a fost niciodată mănăstire, ci la mănăstirea Popăuți, pe la poarta căreia trecea drumul spre Chișinău.

[248] *Ibidem*.
[249] *Ibidem*, p. 615.
[250] *DRH*, A, VI, p. 86, nr. 43.
[251] Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 453, nr. DCCCXLII.
[252] *Ibidem*, p. 489, nr. DCCCCIX.
[253] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CXCVI.
[254] Idem, *Inscripții botoșănene*, p. 9; vezi și Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 36.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

III. Atestarea curților, a bisericii și a preoților domnești în documente

Dacă este să preluăm propunerea lui Gh. Ghibănescu de datare aproximativă, adică cea de „ante 7080” (1571), a unui zapis dat de către preotul Vasile din Brăila lui *Mihail vornic de Botoșani*, căruia îi vindea o țigancă numită Sora cu 24 de taleri, ar însemna ca aceasta să fie socotită drept atestare documentară pentru curtea domnească din Botoșani, pentru primul preot domnesc și pentru satul Tătărași, deoarece la încheierea documentului au fost ca martori: „*popa Vasile de la curtea domnească* și diaconu de acolo și *Dan din Tătărași și Moșul și Măciucar și Dumitru șoltuz* (s.n.) și Ștefan și alți oameni buni”[255].

Analizând acest zapis, este de reținut că talerii primiți la vânzare existau în uzul comercial în a doua jumătate a secolului XVI și în prima a celui următor, rămâne de stabilit însă timpul menționării martorilor în documente, pentru a ajunge la o datare mai exactă. Dacă pe „popa Vasile de la curtea domnească” nu-l mai întâlnim menționat, după cercetarea noastră, în nici un alt document editat, pe ceilalți îi vom găsi în referiri din perioada 1603−1609, după cum vom vedea.

Dan din Tătărași este menționat prima dată cu alți martori, dar cu niciunul din cei ce ne interesează, în 20 iulie 1603[256], apoi, împreună și *după* Moșul și Măciucar, în 18 aprilie 1604[257] și, în fine, împreună și *după* Moșul, în 2 septembrie 1609[258]. *Moșul* și *Măciucar*, pe lângă menționările amintite, mai apar împreună ca primi martori ai documentului din 28 mai 1604[259], împreună cu Ștefan, fiind urmați și de alții. Primul *șoltuz*, cu numele de *Dumitru* cunoscut, este amintit în această funcție cu cei 12 pârgari din Botoșani, în 2 septembrie 1609, împreună cu „Moșul din târg și Danul”[260]. Așadar, cea mai probabilă datare a zapisului nostru, propus de Gh. Ghibănescu a fi înainte de 1571 (7080), poate fi stabilită, din punctul de vedere al martorilor, între 1603 și 1609. Dar, întrucât pentru anul 1609, când era în funcție Dumitru șoltuz de Botoșani, deja cunoaștem ca vornici pe Toma și Gheorghe[261], se poate fixa anul zapisului *în 1601*, an în care nu cunoaștem un alt vornic, sau, cel mai probabil, *în 1608*, an de asemenea neocupat de un vornic cunoscut, iar acesta ar putea fi „Mihail vornicul de Botoșani”[262], cumpărătorul țigăncii Sora. Prin urmare, se poate cel mai ușor accepta ca șoltuzul Dumitru să fi fost în această funcție și în 1608, și să apară împreună cu ceilalți martori deja prezenți în mai multe documente din această perioadă.

---

[255] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XIX, Iași, 1927, p. 76−77; nr. 55: fără veleat (ante 7080) decembrie 8, Botoșani. Autorul, după ce arată că țiganca Sora cu copiii ei sunt amintiți în ispisocul lui Petru Șchiopul din 7094 (1580) martie 9 (*ibidem*, p. 196−198; *DRH*, A, VIII, 83, p. 86−87), dat cneaghinei Anisia, văduva lui Ghenghea hatmanul, presupune că: „[…] zapisul e cu mult anterior ispisoculuide față, cu cel puțin 20 de ani, deci înainte de 1580” (*ibidem*, p. 198). Dacă l-am considera cu 20 de ani mai vechi, anul ar fi 1566, ceea ce nu se poate accepta dacă urmărim prezența martorilor și a cumpărătorului în documente.

[256] *DIR*, A, XVII, I, p. 112, nr. 159.

[257] *Ibidem*, XVII, I, p. 139, nr. 200.

[258] *Ibidem*, XVII, II, p. 251, nr. 324.

[259] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*,V, Iași, 1908, p. 237, nr. CLXVI.

[260] *DIR*, A, XVII, II, p. 251, nr. 324.

[261] *Ibidem*.

[262] Acest vornic mai este menționat ca fost vornic de Botoșani în 16 aprilie 1636 (*DRH*, A, XXIII, p. 464, nr. 403), ca vornic de Botoșani, sub numele de Mihale, în 5 iulie, anul stabilit cu aproximație „*după 1652 (7160)*” (Ion Caproșu și Petronel Zahariuc, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, I, Iași, 1999, p. 450, nr. 387) și, în calitate de cumpărător, într-un document datat de asemenea cu aproximație – „cca 1622 (7130) aprilie 6” – sub numele de „Mihale ginerele lui Ion Postelnicul”, dacă identificarea cu acest personaj se va dovedi că este corectă (*ibidem*, I, p. 199, nr. 147).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Așadar, prin această datare a zapisului în discuție, propusă pentru anul 1608, *se atestă documentar primii clerici ai bisericii domnești de la Popăuți*, deja menționați, adică „popa Vasile de la curtea domnească și diaconu de acolo", care este posibil să fi fost în această slujbă și înainte de anul 1600. Însă, în legătură cu prima menționare documentară a curților domnești de la Botoșani, câteva documente externe și istoriografia internă ne dau informații importante începând chiar cu primul an al secolului XVII. Este vorba de cele referitoare la prezența lui Sigismund Báthory în Moldova. Acesta, în zilele de 14 și 15 martie 1601, se afla la Botoșani[263]. Deoarece venise în secret și, fiind socotit suspect, chiar dacă motivase că așteaptă un moment prielnic pentru a intra în Ardeal în vederea reluării tronului, este ținut sub pază de ostașii poloni aflați în preajma domnului Ieremia Movilă, care nu uitase că în 1597 Mihai Viteazul îi oferise fostului său aliat Báthory tronul Moldovei. Însă acesta, pe 15 martie, reușea să evadeze și să fugă. Cum a reușit acest lucru nu și-l putea explica Ieremia Movilă pe 23 martie, când scria cancelarului Ioan Zamoyski[264]. Aceste nedumeriri ale domnului sunt parțial lămurite de detaliile interesante pe care cronicarul Nicolae Costin le consemnează în penultima pagină din cronica sa, unde arată că Sigismund Báthory, însoțit de 300 de unguri „[…] *era la Botoșani […] în curtea domnească, sub paza Ieremiei vodă*" (s.n.), care o înconjurase cu ostașii săi. „*Însă, ungurii au scos pe fereastră din curtea domnească din Botoșani* (s.n.)" pe Sigismund Báthory[265], care a fugit în Ardeal, neputând să mai fie ajuns de către trimișii moldoveni ai domnului[266].

Prin acest moment istoric din viața fugarului principe al Transilvaniei, consumat pe *15 martie 1601* la Botoșani și relatat de cronicar printre ultimele evenimente din cronica sa, semnalăm mai întâi *o nouă atestare documentară a curților domnești de aici*. Totodată, constatăm că acestea, pe lângă faptul că existau și funcționau la data menționată, erau fortificate cu ziduri de piatră, având spații suficiente în care a putut să fie reținut un personaj atât de important, cu cei 300 de însoțitori ai săi, realități care nu pot să indice și să confirme în același timp un alt amplasament al acestor curți domnești, decât cel de la Popăuți, mai mult ca oricare alt loc din aria târgului.

Mărturiile istorice de mai sus, prin care se modifică atestarea documentară a acestor curți domnești, vor fi urmate de alte referiri utilizate, unele pentru prima dată de noi, în documentele edite și inedite până la sfârșitul secolului XIX. Acestea succed celor amintite, începând cu cea din ispisocul emis de către Ștefan II Tomșa, din 18 martie 1615, care va rămâne, din acest moment, vechea atestare documentară a acestor curți. Potrivit acestui document, domnul dădea ctitoriei sale de la Solca satele Costești și Mănăstireni, care „au fost ale noastre drepte domnești ascultătoare de ocolul și de *curțile noastre din Botoșani* (s.n.)"[267].

La rândul său, Vasile Lupu, fiind prezent la Botoșani, așa cum am arătat, după ce expediase două scrisori ardelenilor, programa pentru botoșăneni întocmirea unor documente domnești. Prin urmare, în aceeași lună, pe 7 iunie 1639, aflându-se la Iași, domnul dădea prin uric „Cârstei Brăileanul moșia «Rușilor de la Bătășénii» hotărâtă de

[263] Hurmuzaki − Iorga, *Documente*, XII, p. 116, nr. MDCLXXXVII și p. 1162, nr. MDCLXXXIX.
[264] Hurmuzaki − Bogdan, *Documente*, supl. II, vol. II, p. 22−24.
[265] Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 601.
[266] Ieremia Movilă a primit de la regele Poloniei un ordin de arestare a lui Báthory, însă curierul trimis a ajuns la domnul Moldovei pe 18 martie, când și trimiseră pe Orysz hatmanul său să-l ia pe Báthory de la Botoșani și să-l ducă cu multă abilitate, fără ca acesta să înțeleagă ceva, pentru ca să fie arestat la Iași. Când s-a aflat că dispăruse de trei zile, a trimis ostași moldoveni după el, însă era prea târziu (Hurmuzaki − Bogdan, *Documente*, supl. II, vol. II, p. 22−24).
[267] *DIR*, A, XVII, III, p. 202−204, nr. 303.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Vasile banul, medelnicerul cel mare și cu Toderașcu Șoldan, vornicul de Botășéni […] și Gligorie șoltuzul de Botășéni și Dumitru ce au fost șoltuz […] *și popa Ionașco de la besérica domnii mél[e] de la curte din Botoșéni* (s.n.)"[268]. După câțiva ani, același domn oficializa la 7 noiembrie 1645, printr-un uric, transferarea unor părți din satul Băiceni din ținutul Hârlăului, pe care Măricuța, văduva lui Dumitru fost șoltuz de Botoșani, cu fiii ei, le dădea lui Grigorie fost postelnic, vornic de Botoșani. Printre martorii prezenți la încheierea acestui transfer sunt menționați mai întâi, în zapisul care a precedat uricul: „[…] preoții ce-i domnești: popa Pântea, și popa Ionașco de curte și popa Ionașco a Mirăuții […]"[269], iar în uric, pentru preotul „de curte", se preciza: „[…] preotul Ionașco *din curtea domniei mele* și preotul Ionașco *a Mierăuții din Botoșani*" (s.n.)[270]. Însă întrebarea care va fi fost biserica domnească „a Mirăuții din Botoșani" rămâne o problemă deschisă.

În primăvara anului 1661, în timpul scurtei domnii a lui Ștefăniță Lupu[271], din cauza unei foamete cumplite abătute asupra Moldovei, botoșănenii și chiar unele mănăstiri își vindeau aproape pe nimic proprietățile lor absolut necesare. Astfel, la 10 martie 1661, Ion – ginerele lui Toader Buniță din Stânceşti – vindea cu zapis părțile sale din acest sat vistiernicului Dumitrașco, vornic de Botoșani, în prezența mai multor martori, printre care se număra Vasile Groseanu, șoltuz de Botoșani, și preoții domnești: „popa Ionașco de la curtea cea domnească și popa Mirăuță și mulți oameni buni"[272]. În aceeași lună, Strătulat, un nepot al aceluiași boier Toader Buniță, vindea aceluiași vornic de Botoșani, prin zapisul din 20 martie 1661, „a patra parte din Stânceşti", proprietatea sa, avându-l ca scrib și martor printre alții pe preotul domnesc, care, aplicând și pecetea orașului, încheia: „Și zapisul l-au scris popa Mirăuță de Botoșani"[273]. Pe exemplarul celeilalte părți au fost menționați și alți martori, printre care egumenul mănăstirii Doamna, „popa domnesc și popa Mirăuțul"[274]. Se înțelege în acest context că preotul domnesc era în acest caz Ionașcu, menționat nominal anterior de mai multe ori.

După o lună, același Ion − ginere al lui Toader Buniță − vindea tot vornicului de Botoșani, „[...] Dumitrașco vistiernicul, patru vecini din Stânceşti, dintre care unul Severin, și altul Vârdzar [...]", având printre martori pe „[...] popa Ionașco de la curtea cea domnească de la Botășeni și popa Mirăuță și Gligorie șoltuzul de Botășeni [...]"[275]. Un an mai târziu, preotul domnesc Mirăuță, în calitatea sa de scrib și martor, întocmea ultimul document în care avea să mai apară menționat, consemnând că zapisul a fost scris de „popa Mirăuț de Botășeni"[276]. Ultimul preot domnesc menționat în documente după Ionașcu și Mirăuță[277], căruia i se precizează numele, este „popa Ion de la biserica domnească", urmat, în aceeași calitate de martor, de protopopul Gheorghiță[278].

[268] *DRH*, A, XXV, p. 161, nr. 144: 1639 (7147) iunie 7, Iași. „Popa Ionașcu" va apărea pentru prima dată ca martor, însă fără să se menționeze unde era preot, în uricul lui Vasile Lupu din 20 august 1636 (7144) (*DRH*, A, XXIII, p. 545, nr. 484).

[269] *DRH*, A, XXVIII, p. 191, nr. 243: <înainte de 1645 (7154) noiembrie 7>.

[270] *Ibidem*, p. 192, nr. 244: 1645 (7154 noiembrie 7).

[271] Domn al Moldovei, în perioada: 1661 februarie 17 – septembrie 19.

[272] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 220−221, nr. 43: 10 martie 7169 (1661).

[273] *Ibidem*, p. 221, nr. 45: 20 martie 7169 (1661).

[274] *Ibidem*, p. 222, nr. 47, fără dată.

[275] *Ibidem*, p. 221, nr. 46: zapis din 25 mai 7169 (1661). Numele vânzătorului apare la începutul documentului ca fiind Sion, iar la semnătură Ion, variantă care ni se pare a fi cea corectă.

[276] *Ibidem*, p. 222, nr. 48: 11 iunie 7170 (1662).

[277] Numele acestora vor mai fi menționate în rezumatele acestor documente realizate cu ocazia emiterii altor documente de întărire sau reconfirmare ulterioare. A se vedea, de exemplu, cel întărit de către domnii Moldovei: Antonie Rosetti (N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 224, nr. 53: 1 ianuarie 7186 (1678); ASI, *Documente*, 241/1) și Gheorghe Duca (Arhivele Statului Suceava, *Documente*, I/95).

[278] N. Iorga, *op. cit.*, V, p. 227−228, nr. 65: 27 februarie 7215 (1707).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Mergând cronologic pe firul documentelor consultate, nu mai întâlnim nume ale preoților domnești, însă menționarea lor nenominală, ca și a curților domnești de aici, va continua să mai apară. Astfel, Constantin Mavrocordat, în hrisovul său din 1733, ne oferă detalii importante[279] chiar după intitulația documentului „[…] *m-am milostivit și am înnoit cărțile rugătorilor noștri, doi preoți și un diacon și un ţârcovnic de la biserica domnească de la curte din târg din Botoșani, undi este hramul sfântului Neculai* (s.n.)”[280]. Din acest pasaj, de interes pentru acest capitol, se înțelege mai întâi că, fiind vorba de o înnoire și întărire, mai există și alte „cărți ale rugătorilor noștri”, pe care încă nu le cunoaștem. Apoi, menționarea hramului bisericii domnești de la Botoșani înlătură vechile interpretări[281] ale unor cercetători, care au presupus că mențiunile documentare despre curțile domnești se puteau referi la curtea domnească ridicată de Elena Rareș în Botoșani, unde a înălțat și cele două biserici domnești, însă prima are hramul *Sfântul Gheorghe*, iar a doua *Adormirea Maicii Domnului*, și nu *Sfântul Nicolae*.

În 1740, Grigore Ghica emitea un nou hrisov „de milă”, în care includea „[…] preoții de la patru biserici domnești ce sânt la târg la Botoșani cu o biserică din Păpăuți […]”, care, „fiind domnești”, erau „sărace și lipsite de toate trebuințele lor și osebit, preoții fără nici o chivernisală, neavând nici un venit”[282]. Acest document va fi întărit de Constantin Mavrocordat în 1742, în a doua sa domnie, fără să mai consemneze în cartea sa domnească[283] alte elemente noi.

O ultimă mențiune despre existența curților domnești de la Botoșani se păstrează din deceniul al patrulea al secolului XIX, autor fiind Enacache Gane spătarul (1787−1842), președintele Judecătoriei din Botoșani[284], care, după ce amintește de biserica din 1496 de la Popăuți – cu hramul Sfântul Nicolae, spune: „Lângă această biserică au fost și curți domnești a domnului Ștefan, din care acum temeliile se [mai] cunosc ceva”[285]. Dacă spătarul Gane observase ruinele acestor curți, în 1893, în urma unei verificări arheologice a bisericii, se consemna la observații: „În vale de biserică spre est se spune că au fost casele lui Ștefan cel Mare, astăzi însă nu se mai vede nici o ruină, dar locul poartă numele de pietrărie”[286]. În prezent, acest loc este ocupat de casele locuitorilor din suburbia Popăuți, iar din ansamblul de altădată al reședinței și curților domnești se mai păstrează numai biserica palatină cu hramul *Sfântul Nicolae* și turnul clopotniță, obiective religioase de mare importanță pentru cultura medievală a perioadei marelui și slăvitului voievod Ștefan.

*

În concluzie, se poate accepta – în baza acestei expuneri – că prezenta cercetare constituie *prima abordare directă a subiectului curților domnești de la Botoșani*, în care, după ce au fost expuse din perspectivă critică informațiile din diferite lucrări anterioare, s-a putut ajunge, în lumina altor documente și cercetări istorice, la argumentarea ipotezei potrivit căreia aceste edificii ale reședinței domnești au putut exista încă din timpul domniei lui Alexandru cel Bun.

[279] *Ibidem*, VI, p. 274.
[280] *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, p. 705, nr. 1526: 7241 (1733), iunie 4.
[281] N. Iorga, *O carte despre Botoșani*, în *RI*, XII, 1926, 7−9, p. 186.
[282] *Condica lui Constantin Mavrocordat*, II, p. 704−705, nr. 1525: 7248 (1740), mai 10.
[283] *Ibidem*, II. p. 255; nr. 676: 7250 (1742), iunie 23.
[284] Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 384−385.
[285] T. Codrescu, *Uricariul*, VIII, Iași, 1886, p. 19.
[286] Arhivele Statului Botoșani, Protoieria Botoșani, dosar 200/1893, f. 34 v.; ASB, Comisia Monumentelor Istorice, dosar 3/1893, f. 4 r.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Astfel, printre argumente s-au numărat, în primul rând, mărturiile arheologice referitoare la existenţa unei necropole depistate atât în interiorul, cât şi în exteriorul bisericii voievodale de la Popăuţi din timpul lui Alexandru cel Bun, ca şi a unui prim vornic de Botoşani, decedat înainte de 1496, anul fondării şi sfinţirii acestei ctitorii, a cărui piatră funerară s-a aflat în atenţia cercetătorilor din ultima vreme. Referitor la această piesă arheologică, datorită calităţilor sale artistice şi de conţinut de primă importanţă, pe lângă o interpretare formală, estetică şi arheologică, s-a ajuns şi la o exegeză teologică proprie, prin care se relevă esența *de a fi* a pietrei tombale, concretizată în conținutul mesajului transmis.

În al doilea rând, lipsa documentelor istorice interne directe a impus apelarea la mărturiile politico-economice din perioada lui Petru I, a lui Alexandru cel Bun şi a succesorilor săi, şi raportarea lor la acest oraş. Astfel, prin conturarea importanței locului comercial strategic al Botoşanilor, comparativ cu alte oraşe vecine atestate documentar înainte de 1400, amplasate ca şi acesta pe drumul comercial moldovenesc, aflat în atenţia de prim ordin a ţărilor occidentale datorită activării comerţului pontic în această perioadă, s-a evidenţiat *amplasamentul privilegiat al Botoşanilor, de la intersecţia a două drumuri internaţionale*, care indică o vechime mai mare comparativ cu cea a târgurilor Hârlău şi Dorohoi, din proxima vecinătate, dar care − ca oraşe − beneficiază de atestări documentare mai vechi. Apoi, prin reevaluarea celor mai vechi documente religioase ale armenilor din Polonia şi Moldova, care, în calitatea lor de renumiți comercianți, s-au aşezat din începuturi în acest târg, s-a ajuns la *o nouă atestare documentară a oraşului Botoşani*, stabilită pentru *18 august 1388*, data *Gramatei catolicosului Teodoros II*, în care, potrivit unor cercetări externe, apare menţionat printre alte oraşe şi Botoşaniul. Prin această ultimă atestare, se argumentează ipoteza *existenţei sale ca târg înainte de întemeierea statului moldav*, înlăturându-se interpretările referitoare la vechea atestare documentară din 1439, când tătarii au ars târgul Botoşani şi, totodată, pe cea a posibilei fondări a curților domneşti de către Alexandru cel Bun.

În al treilea rând, prin utilizarea unor noi documente, s-a stabilit *o nouă atestare documentară a acestor curţi, pentru data de 15 martie 1601, precum şi a primului preot domnesc*, slujitor la biserica domnească de la Popăuţi, propusă pentru anul 1608. Iar pe de altă parte, în baza documentelor indirecte emise de la Botoşani de către Petru Rareş, chiar din al doilea an de domnie, ca şi de succesorii săi, s-a argumentat existenţa şi funcţionarea acestor curţi începând din prima jumătate a secolului XVI, confirmându-se totodată şi mărturiile arheologice care le atestă existenţa şi amplasarea, prin vornicul de Botoşani, Nurod, înmormântat şi descoperit în necropola Popăuţilor, precum şi calitatea ctitoriei voievodale de aici, de biserică palatină a reşedinţei domneşti de la Botoşani.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

PRINCELY COURTS OF BOTOȘANI. CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE CITY AND THE ESTABLISHMENT OF NEW DOCUMENTARY ATTESTATION
(Summary)

Keywords: princely courts, city of Botoşani, archaeological testimonies, religious documents.

This paper reviews the hypothesis relating to the *topic of the princely courts of Botoșani*. The lack of direct internal historical documents made it necessary to resort to political-economic testimonies from the period of Petru I, of Alexandru cel Bun and of his successors. Thus, by outlining the importance of the strategic commercial role the city of Botoșani played, compared to other neighbouring cities, placed on the Moldavian trade road as well, which were attested with documents before 1400, the *privileged place of the city of Botoșani at the intersection of two international roads* was highlighted, indicating an earlier existence than the towns of Hârlău and Dorohoi – cities benefitting from older attestations. documentary Then, by reassessing the oldest religious documents of the Armenians from Poland and Moldavia, who in their capacity of renowned merchants, settled down from the very beginning in this town, a new *documentary attestation of the city of Botoşani* was reached, established for *18 August 1388*: the date of the *Gramata of Catholicos Theodoros II*, when according to some external researches, the name of the town of Botoșani is mentioned among other settlements. By this last attestation, the hypothesis of its *existence as a town before the creation of the Moldavia state* is supported, against the interpretation of the old documentary attestation of 1439, when the Tartars burnt down Botoșani and at the same time that of the possible foundation, in this place, of the princely courts by Alexandru cel Bun.

Finally, by using new documents, a *new documentary attestation of these courts was established for the date of 15 March 1601, as well as of the first princely priest*, serving at the princely church of Popăuți, put forward for the year of 1608. And on the other hand, on the basis of the indirect documents issued from Botoşani by Petru Rareş, since the second year of his rule, one can support the existence and the functioning of these courts starting with the first half of the 16th century. At the same time, the archaeological testimonies attesting their existence and location are also confirmed by the *vornic* [governor] of Botoşani, Nurod, buried and discovered at the necropolis of Popăuți; as well as the probability of the voivode foundation here, as a princely church for the court residence of Botoșani.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Anexe

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Fig. 4

Fig. 5

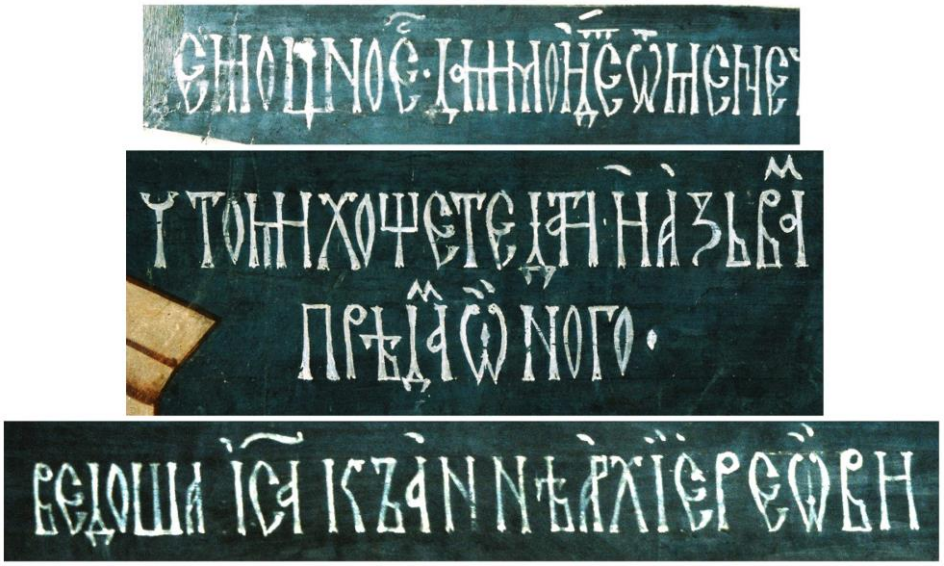

Fig. 6

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Fig. 7

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

IOAN-AUREL POP*
ALEXANDRU SIMON**

HUNGARIA, POLONIA, DACIA ET CROUATIA: VENEŢIA, CASA DE HABSBURG ŞI MOLDOVA LA SFÂRŞITUL SECOLULUI XV ***

I. Moldova între conspiraţia de la Lewocza şi Liga de la Veneţia

Succesiunile lui Matia Corvin (1490) şi Cazimir al IV-lea (1492) au demonstrat – încă o dată – cât de periculos putea fi Ştefan al III-lea *cel Mare* al Moldovei pentru interesele Casei Jagiello. Ostilitatea personală dintre el şi noul rege al Poloniei, Jan Albert (cel din urmă nu-l sprijinise – atât la 1485, cât şi la 1487 – împotriva *turcilor* pe când Ştefan era vasalul Cracoviei, acesta refuzând apoi să-l susţină la tronul Ungariei în 1490), agrava conflictul latent şi, în fapt, inevitabil. În esenţă, aşa cum remarcase mentorul lui Jan Albert, Filippo Buonaccorsi Callimachus, victoria jagiellonă era condiţionată de dispariţia – altminteri admiratului – Ştefan al Moldovei.

Problemele Casei erau complicate de suspendarea temporară a uniunii polono-lituaniene după moartea lui Cazimir. Jan Albert fusese ales rege al Poloniei, iar fratele său mai mic, Alexandru, duce al Lituaniei. Casa avea mare nevoie de un proiect comun şi – mai ales – de un duşman unificator.

În martie 1494, fraţii jagielloni (Vladislav al II-lea al Ungariei, Croaţiei şi Boemiei, Jan Albert al Poloniei, Alexandru al Lituaniei, cardinalul Frederic şi mezinul Sigismund) s-au reunit la Lewocza pe domeniile ungare ale lui Vladislav. Nu fără ezitări (cele mai multe dintre ele fiind însă rezultatul refacerii cronistice a imaginii evenimentelor după deznodământul de la 1497), au decis detronarea lui Ştefan. Locul său trebuia să fie luat de Sigismund (niciodată această idee nu ar fi fost posibilă, dacă nu existau premise rezonabile ca Moldova să accepte un stăpânitor străin şi de rit *latin*).

Riscurile şi mizele implicate de operaţiune cereau discreţie şi dezinformare (Ştefan a aflat însă de plan de la nobilii din suita ungară a lui Vladislav). Dacă planul izbutea, toate statele şi provinciile dintre Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană (în vest), Ordinul Cavalerilor Teutoni (în nord, vasal şi Cracoviei, nu doar papei şi împăratului), Moscova şi Hoarda de Aur (în est) şi Imperiul Otoman (în sud), ar fi ţinut de Casa de Jagiello.

* Universitatea „Babeş-Bolyai”, Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca.
** Universitatea „Babeş-Bolyai”, Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca.
*** Cercetare sprijinită prin proiectul ANCS, PN-II-PT-PCCA-2011-3-1153, *Genesis* (2012−2016) şi cofinanţată prin proiectul POSDRU 159/1.5/S/137832, *Minerva* (2014−2015).

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 43–89

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Primul pas fusese făcut cu o lună înainte de *conspiraţia* de la Lewocza. Imediat după pacea – dezavantajoasă – cu Moscova, Alexandru fusese logodit cu Elena, fiica lui Ivan al III-lea şi a celei de a doua sale soţii, Zoe (Sofia) Paleologul. Andrei, fratele Zoei, şi Callimachus pledaseră pentru această alianţă de la 1489. Ivan fusese însă mai interesat de o căsătorie între Elena şi fiul Maximilian al împăratului Frederic ori nepotul acestuia, Filip.

Zoe era principala adversară a Elenei, fata lui Ştefan al III-lea. Ea fusese căsătorită la 1483 cu moştenitorul – din prima căsătorie – al lui Ivan al III-lea, Ivan Ivanovici. El decedase – în condiţii suspecte – în martie 1490, cu exact o lună înainte de moartea lui Matia, aliatul tatălui său şi al lui Ştefan. Fie băiatul Elenei, Dimitri, fie fiul lui Zoe, Vasili, trebuia să-i fie moştenitor lui Ivan. În condiţiile de la mijlocul ultimului deceniu al veacului XV, Jagiellonii şi Paleologii de la Moscova păreau foarte aproape de victorie.

Victoria ar fi pus în discuţie stabilitatea nordică a Imperiului Otoman. Existenţa fratelui şi rivalului său Djem, aflat la Roma din 1489, slăbea oricum puterea lui Baiazid al II-lea. Deşi Alexandru al VI-lea extinsese acordul încheiat la 1490 între predecesorul său, Inocenţiu al VIII-lea, şi sultan pentru păstrarea lui Djem în regim de „domiciliu forţat", nu exista nici o garanţie reală că Djem nu urma să fie folosit (cândva) contra lui Baiazid.

Jan Albert şi aliatul său – anti-habsburgic – Carol al VIII-lea al Franţei nutreau mari ambiţii cruciate. La jumătate de an după reuniunea de la Lewocza, Carol a intrat cu oaste în Peninsula Italică (septembrie 1494), oficial pentru a recupera pentru Casa sa de Valois Neapolele. Plănuia să-şi continue expediţia printr-un atac asupra Imperiului Otoman, cu Djem în frunte.

Serenissima se temea de Poartă. Relaţiile fuseseră rupte la 1492 (oficial pacea de la 1479 rămăsese valabilă). Din acest motiv, în octombrie, republica îl „reactivase" pe Ştefan în postura de *căpitan* al ei. El tocmai îşi „îngăduise" să prevină două atacuri *turceşti* asupra Ungariei (fără să rupă pacea moldo-otomană de la 1486). Fostul cronicar oficial regal, Bonfini, îl „desemnase astfel" drept succesorul lui Matia, cu titlul de *crăişor al valahilor*.

Dacă pacea putea fi păstrată între Jagielloni şi Ştefan, Veneţia lua în calcul inclusiv o ofensivă împotriva lui Baiazid al II-lea. Nici papalitatea nu s-ar fi putut opune unei asemenea idei. În plus, alternativa (imediată) habsburgică la puterea (mai îndepărtată) jagiellonă nu era foarte atrăgătoare.

În 25 februarie 1495, Djem, pe care papa fusese nevoit să i-l predea lui Carol în urmă cu o lună, a murit. La sfârşitul lunii următoare, a fost proclamată *Liga de la Veneţia*. „Monstruoasa coaliţie" reunea şi Neapolele Aragonez, Milanul, Florenţa, Papalitatea, Republica Sfântului Marcu şi Imperiul Romano-German. Francezii trebuiau scoşi din *Italia*.

Convergenţa *italică* a Romei, Veneţiei şi Innsbruck-ului (reşedinţa favorită a lui Maximilian), trei puteri – foarte neîncrezătoare una într-alta – care, alături de Jagielloni şi de Poartă, erau şi principalele forţe interesate de frontiera Creştinătăţii, prefigura o comunitate de acţiune şi în Răsărit. Ea s-a manifestat repede (până în vara lui 1495) prin blocarea în Curia Papală a proiectului polon – aprobat iniţial de papă – de transfer al cavalerilor teutoni în Podolia şi *Valahia Mică*. Vladislav se grăbise deja să accepte în aprilie 1495 termenii otomani (propuşi probabil înainte ca vestea dispariţiei lui Djem să ajungă la Istanbul) ai armistiţiului – tot pe doi ani (precedentul fiind scadent în 1494) – cu Baiazid. Se reconciliase temporar şi cu principalii săi adversari *ungari*, Laurenţiu Újlaki *al Bosniei* şi Ioan Corvin *al Croaţiei*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Timp de doi ani, „mâinile otomane" ale Jagiellonilor erau legate în pofida presiunilor lui Jan Albert. Oricum, relaţia dintre Buda şi Cracovia nu fusese perfectă nici după 1490−1491. În bună măsură, ea fusese întreţinută „artificial" din afară. În conflict cu Matia, aflat în luptă cu Cazimir al IV-lea, şi aliat cu Maximilian I, împotriva voinţei lui Frederic al III-lea, Veneţia „îşi semnalase" prin senatul ei intenţiile din primele luni ale lui 1489: unise *Hungaria* şi *Polonia*. Aceasta avea să se împlinească prin întronarea unui Jagiellon (Vladislav, nu Jan Albert însă, cum îşi dorise Cazimir) la Buda în vara anului următor. Formula veneţiană îşi păstrase în plan politico-administrativ viabilitatea şi după intervenţia antiotomană din Croaţia (unită personal de secole cu Ungaria) a lui Maximilian din iarna lui 1493−1494.

Abordarea *Serenissimei* s-a schimbat începând cu 1495. Tensiunile dintre Maximilian şi Vladislav creşteau. În iulie, regele romanilor a refuzat oficial să fie inclus în acordul fraţilor jagielloni (prezentat de aceştia ca fiind pe trei, şi nu pe doi ani) cu sultanul. Ostilitatea lui Maximilian faţă de Buda a susţinut noul conflict dintre Vladislav şi Ioan. Până la sfârşitul lunii aprilie 1496, fiul lui Matia şi Frederic au încheiat (cu sprijinul Veneţiei) o alianţă.

Evoluţiile apusene i-au câştigat timp în Răsărit lui Ştefan al III-lea. Acolo, libertatea sa de mişcare era limitată la întreţinerea fricţiunilor – de rit *latin* şi de rit *grec* – de familie dintre Vilnius, Cracovia şi Moscova (după oficierea căsătoriei lui Alexandru cu Elena în februarie 1495) şi ritmată de două alianţe matrimoniale, cu Moscova şi cu voievodul Transilvaniei, Bartolomeu Drágffy (copiii lor căsătorindu-se la 1489). Putea conta şi pe drepturile şi intrigile permise lui ca magnat al regatului ungar, datorită domeniilor primite în Transilvania. Cu toate că Vladislav o confirmase în aprilie 1492, posesia moldavă a domeniilor a fost contestată constant de vechii lor posesori, sub privirile prea adesea îngăduitoare ale administraţiei regale.

Puterea *ungară* a lui Ştefan s-a stabilizat pe fondul concesiilor făcute de Buda pentru a masca planul de la Lewocza şi prin decesul lui Ladislau Losonczi, Drágffy rămânând singurul voievod al Transilvaniei (1494−1495). Şi-a refăcut relaţia cu Maximilian. A ajuns la o înţelegere şi cu Ioan. Planul de la Lewocza s-a transformat în dezastrul polon din toamna anului 1497.

Principalele surse şi lucrări de sinteză asupra evenimentelor sunt binecunoscute. Amintim aici doar câteva repere, pe lângă cele înfăţişate pe parcursul următoarelor pagini.

Pentru negocierile (romano-otomano-venete) din jurul lui Djem şi planurile lui Carol al VIII-lea (1494−1495): Marino Sanudo il Giovanne, *La spedizione di Carlo VIII in Italia*, ediţie Rinaldo Fulin, Venezia, 1882, p. 201−202, 221, 254−255; [Johannes Burkhard<t>,] *Joannis Burkardi Liber Notarum ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI* (=*Rerum Italicarum Scriptores*, XXXII, 1), ediţie Enrico Celani, I [*1483−1496*], Città di Castello, 1906, p. 547−550, 561−562; Louis Thuasne, *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459−1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Étude sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*, Paris, 1890, p. 351−352, 362−376; Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204−1571)* (=*Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), II, *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, p. 412−416, 433−438, 481−482.

Pentru relaţiile (cu accent pe armistiţii) Înaltei Porţi cu Veneţia, Ungaria şi Polonia în anii 1480−1490 (o bună parte a materialului documentar este inedită): [Domenico Malipiero,] *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo* (=Archivio Storico Italiano, VII),

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ediţie Agostino Sagredo, Firenze, 1843, p. 142−145, 181−182; Maria Pia Pedani, *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta del Constantinopole alla guerra di Candia*, Venezia, 1994, p. 112−118; Dariusz Kolodzuejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th−18th Century). An Annotated Edition of* Ahdnames *and Other Documents*, Leiden/Boston/Köln, 2000, p. 99−102; Al. Simon, *Truces and Negotations between Bayezid II and Matthias Corvinus (1482−1484): Archival Notes*, în „Revista Arhivelor" (Bucureşti), LXXXV (2010), 2, p. 107−114.

Pentru politica Moldovei şi relaţiile ei dinastice la sfârşitul secolului: Liborius Naker, *Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497*, în „Scriptores Rerum Prussicarum" (Leipzig), V (1874), p. 289−314; Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziţia internaţională a Moldovei la sfârşitul secolului al XV-lea)*, în „Romanoslavica", XVII (1970), p. 525−554; Jonathan Harris, *A worthless prince? Andreas Palaeologus in Rome, 1465−1502*, în „Orientalia Christiana Periodica" (Roma), LXI (1995), 2, p. 537−554; Natalia Nowakowska, *Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492−1501*, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, editor Norman Housley, New York, 2004, p. 128−147; I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu. Preliminariile şi consecinţele conspiraţiei lui Maximilian I de Habsburg şi Ştefan cel Mare (1497)*, în *Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea*, editori Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 331−406.

Pentru planurile *ungare*, *italiene* şi *creştine* ale Casei de Habsburg (anii 1470−1520): *Zimmerische Chronik*, editor Karl August Barack, I, Freiburg/Tübingen, 1881[2], p. 501; Johann Gröblacher, *König Maximilians I. erste Gesandschaft zum Sultan Bâyezid II.*, în *Festschrift für Hermann Wiesflecker*, editori Alexander Novotny, Othmar Pickl, Graz, 1973, p. 73−83; Christina Lutter, *Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Die diplomatischen Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I.*, München, 1998, p. 179−180; N. Housley, *Robur imperii: Mobilizing Imperial Resources for the Crusade against the Turks, 1453−1505*, în *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge. Financement et logistique*, editori Daniel Baloup, Bernard Doumerc, Toulouse, 2015, p. 287−306.

I.1. Un raport spaniol din 1498

La *Reichstag*-ul de la Freiburg, în februarie 1498, Ştefan al III-lea *cel Mare* al Moldovei a fost prezentat oficial drept *Herzog der Moldau und Wallachei* („duce al Moldovei şi al Ţării Româneşti")[1]. Împreună cu Maximilian I de Habsburg, Ştefan, sprijinit şi de sultanul Baiazid al II-lea, Ivan al III-lea al Moscovei, hanul Mengli Ghiray şi de Radu al IV-lea *cel Mare* al Ţării Româneşti, împiedicase detronarea sa, plănuită de fraţii Jan Albert al Poloniei şi Vladislav al II-lea al Ungariei[2]. *Conspiraţia*, cum fusese

[1] *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I.* (=*Deutsche Reichstagsakten*, II, 1−6), VI. *Reichstage von Lindau, Worms und Freiburg 1496−1498*, editor Heinz Gollwitzer, Göttingen, 1979 (*Reichstagsakten Maximilian*), nr. 7, p. 545; *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493−1519* (=J[ohannes]. F[riedrich] Böhmer, *Regesta Imperii*, XIV), editor-general Herman Wiesflecker, II. *Österreich, Reich und Europa*, 2. *1496−1498*, editori Manfred Hollegger, Kurt Riedl, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber, Wien/Köln/Weimar, 1993 (*Regesten Maximilian*), nr. 8506, p. 681. Cavalerii Teutoni, care suferiseră pierderi majore în Moldova (căzuse şi marele lor maestru), au fost printre cei mai impresionaţi de prezentare.

[2] Al. Simon, *Misfits and Saviours in the East in the Late 1400s*, în *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub omagiu*, editor Gheorghe Cliveti, Iaşi, 2014, p. 343−376.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

denumit acordul dintre Ştefan şi Maximilian în anturajul lui Toma Bakócz, prelatul ungar, educat de Veneţia[3], frânsese hegemonia răsăriteană a Casei de Jagiello[4].

Încheiat sub ochii binevoitori[5] ai reprezentanţilor Veneţiei şi ai Papalităţii, armistiţiul mediat de Ştefan între Maximilian şi Baiazid jucase un rol important în succesul *conspiraţiei*[6]. Peninsula Italică fost chiar informată că Ştefan controla *jumătate* din Ungaria după luptele din 1497[7]. Atunci domnul fusese sprijinit de prelaţi *latini*[8], de ierarhi *greci*[9], de voievodul Transilvaniei Bartolomeu Dragffy[10], de ducele Ioan, fiul nelegitim al lui Matia Corvin[11], dar şi de palatinul Ştefan Szapolyai, altfel principalul adversar ungar al lui Maximilian[12]. Pentru unul dintre cei mai bogaţi zece magnaţi ai Ungariei şi unul din primii trei latifundiari ai Transilvaniei (deoarece aceasta era Ştefan prin domeniile primite de la Matia şi confirmate de Vladislav)[13], evoluţia putea părea chiar firească, sprijinită fiind şi de *turci*.

---

[3] Státny Ústredný Archív [Arhiva <Slovacă> de Stat], Bratislava, (secţiunea L), Rody i panstavá [Familii şi domenii], I. Rody: Erdödy Ústredný Archív/ Erdődi család levéltára [Arhiva familiei Erdődi], *Galgóci hitbizományi levéltár* [Arhiva de înscrisuri Galgóc], nr. 108; copie: Magyar Országos Levéltár [Arhiva Naţională a Ungariei], Budapest (MOL), Antemohácsiana, (secţiunea U) Diplomatikai Fényképgyűjtemény [Arhiva fotocopiilor diplomatice] (DF), [nr.] 278383 [din aprilie 1498]; raport editat în I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu. Preliminariile şi consecinţele conspiraţiei lui Maximilian I de Habsburg şi Ştefan cel Mare (1497)*, în *Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea*, editori Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 331−406, anexă, p. 386−398).

[4] Pentru aceste evenimente, a se vedea recent Liviu Cîmpeanu, *Contribuţii la istoria relaţiilor moldo-polono-otomane în perioada 1485−1497, după un nou izvor istoric*. *Jurnalul campaniei cavalerilor teutoni în Polonia şi Moldova la 1497, scris de Liborius Nacker*, în *AIIX*, LI (2014), p. 59−71. Din păcate, sursa menţionată mai sus, ca şi altele, pare să fi scăpat atenţiei cercetătorului.

[5] Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia (BNM), Cod. Lat. XIV-99 (=4278), f. 45^{r}, 50^{r}−52^{r}, 53^{r}, 58^{r}, 64^{r}, 75^{r}, 76^{r} (16, 25 iulie, 4, 11, 14, 26 august, 11 septembrie; *Regesten Maximilian*, II-2, nr. 5109, p. 185; nr. 5151, p. 192; nr. 5158, p. 192; nr. 5205, p. 201; nr. 5235, p. 206).

[6] Franz Babinger, *Zwei diplomatische Zwischenspiele in Deutsch-Osmanischen Staats-verkehr unter Bâyezîd II. (1497 und 1504)*, în idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I, München, 1962, p. 254−269; Johann Gröblacher, *König Maximilians I. erste Gesandschaft zum Sultan Bâyezid II.*, în *Festschrift für Hermann Wiesflecker*, editori Alexander Novotny, Othmar Pickl, Graz, 1973, p. 73−83.

[7] Archivio di Stato di Milano (ASM), Milano, Archivio Ducale Sforzesco (ADS), Potenze estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. [1.] *Iliria*, nn (4 martie, 27 mai 1498).

[8] După cum rezultă şi din raportul editat în I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu*.

[9] De aici şi donaţiile logofătului Ioan Tăutu şi ale vistiernicului Isac pentru stavropighia de la Peri (Maramureş) şi mitropolia din Feleac (Transilvania). Vezi Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în „Cercetări literare", Bucureşti, V (1943), p. 141−218, la p. 150, 176; Carmen Ghica, *Vel Logofătul Ioan Tăutu. Cea mai veche miniatură a unui dregător*, în *SCIA*, XV (1968), 1, p. 114−117.

[10] Al. Simon, *Regional and Hungarian Designs at the End of Bartholomew Drágffy's Political Career*, în „Banatica", Reşiţa, XXIV (2014), p. 263−288. La sfârşitul verii lui 1489, Alexandru, fiul nelegitim şi moştenitorul moldav al lui Ştefan (Bogdan al III-lea, botezat Bogdan-Vlad, fiul său cu Maria Voichiţa, fiica lui Radu al III-lea *cel Frumos* şi a Mariei *Despina* <Branković>, trebuia să devină domn în sud; Constantin Burac, *Bogdan-Vlad, domn al Moldovei (1504−1517)*, în *AIIAI*, XXIII (1986), p. 314−317), s-a căsătorit cu *Maria* (?), fiica lui Bartolomeu (Marius Diaconescu, *Peţitorii nepoatei lui Ştefan cel Mare în 1517. Despre căsătoria lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi*, în *AIIX*, XLIX (2012), p. 55−70). El a murit în condiţii misterioase cu un an înaintea ofensivei polone de la 1497.

[11] Din păcate, singura monografie, cu probleme şi la nivelul epocii, dedicată lui Ioan (Gyula Schönherr, *Hunyadi Corvin János 1473−1504*, Budapest, 1894) este clar depăşită.

[12] Johann Christoph von Engel, *Geschichte des Ungrischen Reiches und seiner Nachbarländer*, III-2, Wien, 1813^{2}, p. 83−90. Autorul pare să fi ştiut şi de existenţa raportului amintit din anturajul lui Toma Bakócz, alături de Vladislav, marele perdant *ungar* al anului 1497.

[13] Ignácz Ácsády, *Régi magyar birtokviszonyok 1494−1598* [Vechile relaţii feudale ungare. 1494−1598] (=*Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből* [Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice <a Academiei Maghiare de Ştiinţe>], XVI, 3), Budapest, 1894, p. 24, 32, 38. În est, Ştefan III era depăşit de Ladislau Geréb, episcopul Transilvaniei (vărul lui Matia), şi de Ioan Corvin, iar la nivelul Ungariei „în faţa"

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Tot la începutul anului 1498, Gutierre Gómez de Fuensalida, cavaler-comandant de Haro (cunoscut pentru ambasadele sale în Anglia Tudorilor), reprezentantul din 1496 al *los Reyes Católicos* la curtea lui Maximilian de Habsburg, a trimis un uimitor raport stăpânilor săi din *Spania*[14].

> [...] *Otrosi* [21 februarie] *me ha dicto el Rey de Romanos* [Maximilian I de Habsburg] *de las muchas differencias que ay entre el Rey de Polonia* [Jan Albert] *y el Rey de Ungria* [Vladislav al II-lea] *y el Valaco* [Ştefan al III-lea], *y que heran muy peligrosas para toda la Christiandad, por quel Valaco se ayuda de los Turcos y de los Tartaros, y una parte del Reyno de Ungria es con el Valaco, y que recela que se podra encender de alli algund fuego en su tierra, por la cercania y vezindad que con ellos tyene, y aunque una parte del Reyno de Ungria le llama para que vaya a tomar quel reyno, pero que todo lo echa a las espaldas, porque es buen Espanol y Aragones* [mama lui Maximilian I fusese Eleonor de Portugalia], *y que es un cuerpo de qual Vestre Alteze* [Ferdinand al II-lea de Aragon şi Isabella I de Castilia] *son la cabeca, y el y el rey de Napoles* [Frederic de Aragon (fiul lui Ferdinand, tatăl Beatricei, văduva lui Matia, încă (re)căsătorită, din 1490, cu Vladislav al II-lea Jagiello] *y el archiduque* [Filip de Burgundia, fiul şi moştenitorul lui Maximilian] *los mienbros, y que hasta ver sosegadas estas diferencias de Francia* [Carol al VIII-lea] *y Italia* [datorită „coborârii franceze" în *Italia*] *y que Vestre Alteze esten syn contrariedad, no comencara cosa que por ella oviese de estar enpachado para no poder socorrer a qualquier necesidad que a Vestre Alteze viniese* [...][15].

„Traducerea" raportului *spaniol* ar fi sunat astfel: exista un corp comun (Creştinătatea/Europa), care avea regatele iberice drept cap şi Neapolele, sub control aragonez, Maximilian I de Habsburg şi Filip de Burgundia ca *membre*[16]. Acest corp avea probleme nu numai „la picioare" (în Răsărit), ci şi „la trunchi", în Franţa şi *Italia*[17]. *Los Reyes Católicos* şi regele romanilor trebuiau să-şi unească forţele pentru a tămădui acest corp *creştin* comun.

Înainte ca Europa să ia în secolul următor forma sa de *regină* (cu Spania şi apoi Anglia drept cap)[18], Maximilian I („un fel de" Napoleon al III-lea[19]) voia să reorganizeze continentul. Părea să aibă şi mijloacele pentru acesta (evident, mai puţin

---

sa treceau mai ales familiile Szapolyai şi Branković, dar, cu Moldova „în spate", domnul era cel mai puternic vasal al Budei.

[14] Diego Ramirez de Guzmán, Juan Manuel de Belmonte de Campos şi cu el au format „triada diplomatică" favorită a *regilor catolici* (vezi aici José M. Doussinague**,** Fernando el Católico y Germana de Foix, *Un matrimonio por razón de estado*, Madrid**,** 1944, p. 65−66; José Martinez Millán, *De la muerte del príncipe Juan al fallecimiento de Felipe el Hermoso (1497−1506)*, în *La corte de Carlos V*, editor J. Martinez Millán, I, Madrid, 2000, p. 45−72).

[15] *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496−1509)*, editor Jacob Fitz-James Stuart de Berwick-Alba, Madrid, 1907 (*Correspondencia*), p. 21; *Regesten Maximilian*, II-2, nr. 5898, p. 293 (pentru contextualizare, merită urmărite sursele „personale" din seria paralelă I. *Maximilian I.*: 1−2. *1493−1495*, *1496−1498*).

[16] În acest cadru politic, amintim două studii recente: Franco Cardini, *Tra memoria e reinvenzione e alibi*, şi Rafael Beltrán, *Des emblèmes du pouvoir d'Alphonse V d'Aragon à la recupération de Constantinople*, în *Histoires et mémoires des croisades à la fin du Moyen Âge*, editori Martin Nejedly, Jaroslav Svátek, Toulouse, 2012, p. 161−210, 293−302.

[17] Pentru o perspectivă (cu accent pe raporturile apusene), vezi *The French Descent into Renaissance Italy 1494−1495. Antecedents and Effects*, editor David Abulafia, Aldershot, 1995.

[18] Michael Borgolte, *Perspektiven europäischer Mittelalterhistorie an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, în *Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Europa im Mittelalter*, editori Ralf Lusiardi, M. Borgolte, Berlin, 2001, p. 13−28, aici la p. 16.

[19] A se vedea în comparaţie Roger Price, *The French Second Empire. An Anatomy of Political Power*, Cambridge, 2001, p. 43−44; Pierre Milza, *Napoleon III*, Paris, 2006, p. 382−386.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

banii şi, desigur, mai mult legăturile dinastice, precum şi mecanismele monarhice necesare pentru un asemenea ţel)[20]. Republica veneţiană a acceptat – nu fără reţineri – ideea regelui Maximilian I, întrucât avea nevoie de el (pentru conflictele ei *italice*) şi de Moldova în est[21].

O comisie de anchetă privind utilizarea („delapidarea") de către Ştefan a fondurilor veneţiene a fost rapid redusă la tăcere[22]. În 1463, cercetările iniţiate împotriva lui Matia după campania lui Mehmed al II-lea din Ţara Românească[23], tot pentru „utilizarea" subsidiilor veneţiene[24], fuseseră de asemenea grabnic oprite, deoarece un nou război stătea să înceapă între Veneţia şi Imperiul Otoman. În 1499, republica a pornit din nou la război împotriva Porţii[25]. Multe aveau să se schimbe în cursul anilor următori[26]. În Răsărit, s-a încetăţenit inclusiv o Dacie între Polonia şi Ungaria[27].

---

[20] Vezi aici Ebehard Isenmann, *Reichsfinanzen und Reichssteuern im 15. Jahrhundert* (I−II), în „Zeitschrift für Historische Forschung", Berlin, VII (1980), 1, p. 1−76; 2, p. 129−218.

[21] Christina Lutter, *Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Die diplomatischen Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I.*, München, 1998; Al. Simon, *Massimiliano I, Venezia e il problema ottomano (1493−1503)*, în *L'Europa Centro-Orientale e la Peninsola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300−1700)*, editori Cristian Luca, Gianluca Masi, Brăila, 2007, p. 91−109.

[22] Vezi aici şi „înregistrările" din [Marino Sanudo Il Giovanne], *I Diarii Di Marino Sanuto (MCCCCXCVI−MDXXXIII) Dall'autografo Marciano Ital. Cl. VII Codd. CDXIX−CDLXXVII*, editori Guglielmo Berchet, Frederico Stefani, Nicolò Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, I. *1 gennaio 1496 − 30 settembre 1498*, Venezia, 1879 (*Sanudo*), cols. 740−741, 744−745. Finanţarea îi fusese acordată lui Ştefan în toamna lui 1492, pe fondul tensiunilor dintre Poartă şi Veneţia (pentru context, vezi Al. Simon, *The Hungarian Crown and the Vlachs in the Ottoman Empire*, în „Macedonian Historical Review", Skoplje, II (2011), p. 77−90).

[23] I.-A. Pop, *Italian Reports concerning the 1462 Wallachian Campaign of Mehmed II*, în „Transylvanian Review", Cluj-Napoca, XXI (2012), 1, p. 3−15. Vlad al III-lea se şi căsătorise cu o vară de a lui Matia (ca a doua sa soţie ungară Jusztina Szilágyi) ori o fiică nelegitimă de a lui Iancu de Hunedoara, înrudit cu ramura Dăneştilor din dinastia Basarabilor (Al. Simon, *Soţiile ungare ale lui Vlad III Ţepeş: rolul, impactul şi receptarea unor alianţe şi rivalităţi medievale*, în *AIIX*, XLVIII (2011), p. 5−12).

[24] Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek. Mátyás király korából 1458−1490* [Monumente ale diplomaţiei maghiare. Din epoca regelui Matia. 1458-1490] (=*Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1−4), I. [*1458−1465*], Budapest, 1875 (*MDE*), nr. 108, p. 172; Vikentij Makušev, *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis Italicis deprompta, collecta atque illustrata*, I-2. *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*, Beograd, 1882 (*MHS*), nr. 9, p. 158. În chip „firesc", cazul regelui Matia al Ungariei a primit mai mare atenţie decât cel al lui Ştefan al Moldovei.

[25] Vezi şi datele din Gaetano Cogo, *La guerra di Venezia contro i Turchi (1499−1501)* (I−II), în „Nuovo Ateneo Veneto", Venezia, NS, X (1898), 1, p. 5−76; XI (1899), 1, p. 97−138.

[26] În acest context habsburgo-veneto-otoman, vezi Vilmos Fraknói, *Ungarn und die Liga von Cambray, 1509−1511*, Budapest, 1883; Felix Gilbert, *Venice in the Crisis of the League of Cambrai*, în *Renaissance Venice*, editor John R. Hale, London, 1973, p. 274−292.

[27] În contextul problemei localizării *Daciilor* medievale (Danemarca/*Dania* în nord, sau „ceva" în est/sud−est), vecinătatea lor geografică şi politică imediată trebuie să primeze pentru identificarea *Daciilor*. Altfel, erori – unele foarte atrăgătoare – pot apărea chiar în condiţii neviciate de „precepte ideologice". Prezentăm un asemenea caz din *Epistolae ad Princeps*, I. *Leo X − Pius IV (1513−1565)*, editor Luigi Nani, Città del Vaticano, 1992, nr. 57, p. 11 (regest după Cesare Baronio, Odorico Rinaldi, Giacomo Laderchi, *Annales Ecclesiastici denuo et accurate excusi*, XXXI. *1513−1526*, Bar-le-Duc – Paris, 1887, nr. 56, p. 25). Pe 20 aprilie 1513, papa Leon al X-lea îi scria *regelui Daciei*. Conform editorului de secol XX, nu şi celui de secol XIX, era vorba tocmai despre *Ştefan voievod* şi *Moldova* (p. 489, 508, 523). Acesta era lăudat pentru guvernarea sa şi rugat ca, acum când *creştinii* se uneau împotriva *turcilor* să nu poarte război împotriva monarhilor creştini, între care primul era Henric, regele *Britaniei*. Eroarea, evidentă şi greu explicabilă, ridică posibilitatea ca editorul modern să fi fost influenţat de alte surse papale (necunoscute). În orice caz, pentru o ancorare temporară şi tematică stabilă a subiectului, inclusiv în raport cu cazul de faţă, utile sunt datele strânse de Victor Spinei, *La signification des ethnonymes des Daces et des Gètes dans les sources byzantines des Xe−XVe siècles*, în *Études Byzantines et Post-Byzantines*, Bucarest, II (1991), p. 115−131, şi Marian Coman, *Putere şi teritoriu. Ţara Românească medievală (secolele XIV−XVI)*, Iaşi, 2013. Lor le adăugăm un pasaj din tratatul episcopului Martin Segon

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Emergenţa ei a coincis cu o maximă „internaţionalizare" apuseană a Ţărilor Române[28] şi cu o la fel de majoră implicare a Ţărilor Române în lumea vechilor state de rit *grec* din Balcani (Bulgaria[29] şi Serbia[30]), şi mai ales în centrul „confederator" al lor (acceptat şi de Înalta Poartă[31]): Muntele Athos[32]. „Configurată" – la 1463[33], 1466[34], 1471[35] şi

din primăvara lui 1480 (dacă nu din cea a anului următor), dedicat papei Sixt al IV-lea şi trimis regelui Matia Corvin (Agostino Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo, vescovo di Dulcignr. Un umanista serbo dalmata del tardo Quattrocento. Vita e opere*, Roma, 1981, anexă: *Opusculum reverendi domini Domini Martini de Segonis natione Catharensis origine autem Serviani ex Novomontio aliter Novobardo dicto Dei gratia episcopi Olchinensis Ad Beatissimum Sixtum IV Romanum Pontificem. Tractatus de provisione Hydronti et de ordine militum Turci et eius origine*, p. 78−146, la p. 137). Sub anii 1475−1476, auzind că a murit *re di Dacia*, Mehmed al II-lea a trecut repede Dunărea, [...] *accio facesse surrogare di quella natione uno della famiglia Bassaraban* [...] (pasaj semnalat şi de către Andrei Pippidi, *Lucruri noi despre Ştefan cel Mare*, în „Analele Putnei", I (2005), 1, p. 79−92, în acest caz p. 89).

[28] A se vedea în acest sens informaţiile diplomatice strânse de către Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri şi spaţiul românesc în secolele XV−XVI*, Bucureşti, 2001, p. 169−191.

[29] Vezi Andrei Radu, *Mănăstirea Kremikovski, ctitorie a lui Radu cel Mare*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia", I (1941), 2, p. 477−491. Pentru cadru (care favoriza – prin tradiţie – Ţara Românească): Alexandru Iordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves de sud: traces des voïévodes roumains dans le folklore balkanique*, în „Balcania", Bucarest, I (1938), p. 184−207; Anton Balotă, *Radu Voïévode dans l'épique sud-slave*, în *RESEE*, V (1967), 1−2, p. 203−228.

[30] Vezi în principal Grigore Balş, *O biserică a lui Radu cel Mare în Serbia la Lopuşnia*, în *BCMI*, IV (1911), p. 194−199; Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români şi jugoslavi*, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1939, p. 146−152. Reamintim că, la 1475−1476, pentru Veneţia, *Serbia* şi *Bulgaria* ţineau de Ştefan (Cristian Luca, Al. Simon, *Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great*, în „Transylvanian Review", Cluj-Napoca, XVII (2008), 3, p. 88).

[31] Vezi şi Vassilika Demetriades, Elizabeth A. Zachariadou, *Serbian Ladies and Athonite Monks*, în „Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes", Wien, LXXXIV (1994), p. 35−55; E. A. Zachariadou, *A Safe and Holy Mountain: Early Ottoman Athos*, în *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, editori Anthony Bryer, Mary Cunningham, Aldershot, 1996, p. 127−132. Atât din raţiuni diplomatice regionale (Athosul fiind folosit şi ca „teren neutru" de negocieri, în special între Istanbul şi Veneţia), cât şi din motive administrative balcanice (ingerinţele otomane pe Sfântul Munte putând avea consecinţe neprevăzute între supuşii creştin de rit *grec* ai Porţii), sultanii, care îşi câştigaseră – prin protectorat – „liniştea lor" atonită încă cu aproape trei decenii înainte de cucerirea Constantinopolului, par să fi preferat să exercite un control mai puţin restrictiv asupra Muntelui Athos, abordarea lor sprijinindu-se şi pe Patriarhia Ecumenică de Constantinopol, supusă Porţii.

[32] Implicare evident conflictuală (aspect neglijat voit însă adesea). Astfel, în aprilie 1504, când dispariţia lui Ştefan al III-lea era iminentă, Radu al IV-lea, sprijinit de Baiazid al II-lea, luându-i domnului Moldovei mănăstirea Vatopedi (Georgios Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar*, Thessaloniki, 1995, nr. 13, p. 73; confirmarea din 1508, de după conflictul dintre Bogdan al III-lea şi Radu al IV-lea din 1507, confruntarea armată fiind evitată doar în urma medierii regale ungare prin călugărul sârb Maxim Branković).

[33] Ioan Moldoveanu, *Sfântul Ştefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, şi Florin Marinescu, Nikolaos Mertzimekis, *Ştefan cel Mare şi mănăstirea Zografu de la Muntele Athos*, în *Ştefan cel Mare şi Sfânt: Atlet al credinţei creştine*, editori Ştefan Sorin Gorovei, Maria-Magdalena Székely, Putna, 2004, p. 157−178 (la p. 163), 179−186. Este vorba de doi *Apostoli* copiaţi din porunca lui Ştefan pentru Zografu (sigur în acel an) şi pentru Hilandar, un început prudent, deşi legăturile Sucevei cu Zografu datau încă de la 1442.

[34] *DRH*, A. Moldova, II. *1449−1486*, editori Leon Şimanschi, Georgeta Ignat, Dumitru Agachi, Bucureşti, 1976, nr. 135, p. 193; Radu G. Păun, *Pomenirea lui Ştefan cel Mare (şi a urmaşilor săi) la Mănăstirea Hilandar de la Muntele Athos*, în „Analele Putnei", X (2014), 1, p. 191−202, la p. 192−194. În decurs de nici trei luni, Ştefan al III-lea a luat sub patronaj Zografu (10 mai 1466) şi Hilandar (27 iulie 1466).

[35] *DRH*, A, II, nr. 176, p. 261 (confirmarea şi extinderea a acordului cu Zografu din 1466). Acordul din toamna lui 1471 (la fel ca şi precedentele tratate de la 1466) a fost confirmat de membrii sfatului domnesc, dar nu şi de către mitropolitul Moldovei, Teoctist I, ori de alţi ierarhi. Notăm ca urmare şi că nu se cunosc – altfel decât în cazul Ţării Româneşti – danii făcute de boieri moldavi la Muntele Athos sub Ştefan al III-lea. Sfântul Munte apare drept un „domeniu personal" al domnului. Daniile boierilor moldavi s-au concentrat numai pe teritoriul stăpânit direct de către Ştefan, pe Moldova (vezi şi Maria Crăciun, *Piety and Individual Options in Moldavian Donations Deeds. 14th−16th Centuries*, în *Church and Society in Central and Eastern Europe*, editori M. Crăciun,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1475[36] – de acordurile cu Ungaria huniadă[37] şi de războiul pe care Veneţia era nevoită să-l ducă împotriva Porţii (1463−1479)[38], ascensiunea atonită a lui Ştefan al III-lea[39] se realizase pe seama însemnelor Bulgariei[40], Serbiei[41] şi ale Ţării

Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1998, p. 319−338). În consecinţă, în relaţie directă cu stăpânirea de către Ştefan a unei *jumătăţi* din Ungaria (1498), dar şi cu geneza *Daciei*, donaţiile vistiernicului Isac şi ale logofătului Tăutu de la Feleac şi Peri pot fi considerate mai mult decât elocvente sub raport politic.

[36] Atunci s-a încheiat ridicarea cu sprijinul lui Ştefan a turnului-far al Mănăstirii Zografu (Ioan Moldoveanu, *Sfântul Ştefan cel Mare*, p. 163−164; Florin Marinescu, Nikolaos Mertzimekis, *Ştefan cel Mare*, p. 180−181). Turnul a fost refăcut de urmaşul său Bogdan al III-lea la 1517.

[37] Amintim în acest sens: 1) Sprijinul oferit de Ştefan al III-lea imediat după eşecul său de la Chilia lui Matia Corvin pentru răscumpărarea Sfintei Coroane de la împăratul Frederic al III-lea de Habsburg. Sprijinul a fost anunţat, pe 10 august 1462, de Matia oraşelor Bardejove şi Kosice (actele regestate de Béla Iványi, *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319−1526* [Arhiva oraşului liber regal Bardejove], I. *1319−1501*, Budapest, 1910, nr. 1425, p. 217; Karl Nehring, *Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (I), în „Levéltári Közlemények" [Studii de Arhivistică], Budapest, XLVII (1976), 1, p. 87−120, aici nr. 4, p. 88, au fost discutate pe baza originalelor din arhive în Al. Simon, *Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. O coexistenţă medievală*, Cluj-Napoca, 2007, p. 484−485); 2) Apropierea – pe fondul cruciadei lui Pius al II-lea – lui Ştefan de Matia a dus la includerea *valahilor* (Ţara Românească fiind ţinută de Radu al III-lea pentru Mehmed al II-lea) între potenţialii cruciaţi, care l-ar fi urmat pe Matia (septembrie 1464). Garnizoana ungară a fost alungată din Chilia. Ştefan a cucerit apoi oraşul în februarie 1465 (Al. Simon, *Valahii şi cruciada la mijlocul anilor 1460*, în *AIIX*, XLIX (2012), p. 23−38); 3) În primăvara anului 1466, în ajunul marii ofensive a lui Mehmed al II-lea împotriva albanezului Skanderbeg, a fost lansat şi proiectul contra-intervenţiei habsburgo-huniade la linia Dunării. Problemele financiare des invocate de *Reichstag* au dus la amânarea campaniei pentru anul următor. În schimbul domeniului Rodnei (cel puţin la acea dată), Ştefan urma să fie implicat de partea lui Matia împotriva sultanului (Al. Simon, *Valahii la Baia. Regatul Ungariei, Domnia Moldovei şi Imperiul Otoman în 1467*, în *AIIX*, XLVI (2009), p. 125−150, la p. 130−136). Veneţia căuta însă să iasă din războiul cu Poarta. Demersul lui Matia şi Frederic al III-lea îi punea în pericol planurile. A venit cu un proiect de pace tripartită (Istanbul – Veneţia − Buda). *Ambii voievozi ai ambelor Valahii* trebuiau să figureze ca protejaţi ai lui Matia. Anterior doar Ţara Românească fusese acceptată drept *condominium* ungaro-otoman (Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASVe), Senato Secreti (S.S.), *Deliberazioni*, reg. 23. *1466−1468*, c. 12[r], 25 octombrie 1466; [...] *Uterque Vajvoda utriusque Valachie* [...]; în *MDE*, II. [*1466−1480*], Budapest, 1876, nr. 23, p. 41; cf. Francisc Pall, *Les relations entre la Hongrie et Skanderbeg*, în *RHSEE*, X (1933), 4−6, p. 119−141, aici la p. 135−139); 4) La 1471, Ştefan a ales să-l sprijine pe Matia Corvin (mai−august 1471) împotriva solicitării regelui Cazimir al IV-lea Jagiello de a interveni cu oastea în Ungaria (orientativ: Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV-1, *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene Bistriţa, Braşov, Sibiiu, 1358−1600*, editor Nicolae Iorga, Bucureşti, 1911 (*Hurmuzaki*), nr. 133, p. 77; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II. [*1493−1503; 1457−1503*], Bucureşti, 1913, nr. 139, p. 312).

Reconfirmarea de către Ştefan în septembrie 1471 a acordului cu Zografu (*DRH*, A, II, nr. 176, p. 261) a urmat de puţin restabilirii relaţiilor cu Matia, în august, reprezentanţii lor fiind în relaţii foarte apropiate în Transilvania (*Hurmuzaki*, XV-1, nr. 133, p. 177). La 1466 (mai−iulie), tratatele lui Ştefan cu Zografu şi Hilandar (*DRH*, A, II, nr. 135, p. 193; Radu G. Păun, *Pomenirea lui Ştefan cel Mare*, p. 194) precedaseră de puţin proiectul venet de pace din luna octombrie (*MDE*, II, nr. 23, p. 41). „Coincidenţele" politice sunt elocvente.

Folosim *tratate* pentru înţelegerile atonite ale lui Ştefan. Implicaţiile lor nu se mărgineau nici la un singur rit, nici la o singură religie (ceea ce rezultă atât din acţiunile lui Ştefan, cât şi din tratativele veneto-otomane de la Athos). Notăm astfel şi contactul realizat prin Cetatea Albă (a lui Ştefan) între Sophronios I şi Matia. Acesta a şi dus la *expulzarea* patriarhului, în ajunul cruciadei lui Pius al II-lea din 1464 (vezi Al. Simon, *Valahii şi cruciada*, p. 30−32).

[38] Pentru dilemele şi dificultăţile întâmpinate de Veneţia de la bun început: Robert S. Lopez, *Il principio della guerra Veneto-Turca nel 1463*, în „Ateneo Veneto", LXIV (1934), p. 45−131.

[39] Cadrul la Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654* (=*Orientalia Christiana Analecta*, CCXXVII), Rome, 1986.

[40] Mănăstirea Zografu (a se vedea în acest context şi Dumitru Năstase, *Le patronage du Mont Athos au XIIIe siecle*, în „Cyrillomethodia num", Thessaloniki, VII (1983), p. 71-87.

[41] Mănăstirea Hilandar (vezi în acest subiect şi Ivan Dujčev, *Le Mont Athos et les Slaves au Moyen Age*, în idem, *Medioevo bizantino-slavo*, I, Rome 1965, p. 487−510). Se cuvine remarcat că într-o cronică anonimă de la Hilandar (vezi Andrei şi Valentina Eşanu, *Un letopiseţ slavo-român inedit din epoca lui Ştefan cel Mare (după un codice de la mănăstirea Hilandar)*, în idem, *Epoca lui Ştefan cel Mare. Oameni, destine, fapte*, Bucureşti,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Românești[42] de la Sfântul Munte[43]. Ducea nu atât spre Răsărit, cât spre

2004, p. 213−218) lui Ştefan i-au fost pomenite numai înfrângerile suferite în faţa *turcilor*. Faptul trebuie asociat ostilităţii Marei Branković faţă de domnul Moldovei temperate doar de legăturile ambilor cu Veneţia şi de puterea lui Ştefan. În calitatea de moştenitoare a tatălui ei, despotul Gheorghe, Mara a transferat – spre marea nemulţumire a Branković-ilor din Ungaria (conduşi de despotul Gheorghe, viitorul călugăr Maxim) – patronajul Hilandarului – duşmanilor lui Ştefan, prima dată (c. 1480), lui Basarab al IV-lea *Ţepeluş*, pretinsul tată al lui Neagoe Basarab, şi apoi (c. 1487) lui Vlad al IV-lea *Călugărul*, tatăl lui Radu al IV-lea *cel Mare* (Boško Bojović, P. Ş. Năsturel, *Les fondations dynastiques du Mont-Athos. Des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains*, în *RESEE*, LXI (2003), 1−4, p. 149−176). Vlad al IV-lea şi-a (re)afirmat drepturile atonite în vremea ascensiunii ungare şi venete a lui Ştefan al III-lea de la 1492, când şi Vlad, altminteri loial Porţii, se împotrivise acţiunii otomane împotriva Ungariei.

În raportul prezentat lui Ivan al III-lea al Moscovei, socrul lui Ştefan, în primăvara lui 1489, călugărul Isaia de la Hilandar a evitat să spună direct cui îi aparţinea Hilandarul. A precizat doar că *aparţinea regelui Serbiei*, în condiţiile în care tot Isaia prezentase atât Zografu, cât şi Kutlumuz, ca mănăstiri deţinute de Ştefan (*Itinéraires russes en Orient*, editor [Sofija Petrovna Chitrovo] B. de Khitrowo, Genève, 1889, p. 259−264, aici la p. 261). Iar Vatopediul a fost înregistrat numai drept *mănăstire greacă*, fără „stăpânitor secular".

[42] Mănăstirea Kutlumuz (vezi, în continuare, datele din Andrei Pippidi, *Aux débuts des relations Roumano-Athonites*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXVII (1986), 2, p. 237−244). Ea fost temporar pierdută de Ţara Românească la o dată anterioară lui 1489, fiind preluată de Ştefan (*Itinéraires russes*, p. 261). Preluarea, evident tolerată de Baiazid al II-lea, nu poate fi disociată în acest context de pacea moldo-otomană, încheiată la 1486, concomitent cu prelungirea armistiţiului ungaro-otoman (vezi şi Nagy Pienaru, *O misiune diplomatică otomană în Ungaria (1486)*, în *RI*, NS, XIII (2002), 1−2, p. 141−148).

[43] „Calibrarea" (antiotomană) huniadă şi venetă a gesturilor atonite de putere ale lui Ştefan al III-lea (1463, 1466, 1471 şi 1475) reatrage atenţia asupra disputatelor începuturi ale domniei sale şi asupra unui personaj controversat (mai ales în ultimii 12 ani), mitropolitul Teoctist I. Dispărut din marea politică moldavă până la moartea sa (1478), după ce Ştefan a pornit în războiul cu Imperiul Otoman (1473), Teoctist I a patronat, în tratate şi acorduri (1456−1462), axa antiungară Istanbul − Cracovia a politicii Moldovei (pentru surse, vezi aici Ş. Papacostea, *Comerţ, alianţe şi acţiune militară în politica lui Ştefan cel Mare la începuturile domniei (1457-1462)*, în *Ştefan cel Mare şi Sfânt*, p. 445−454). Cazul lui Teoctist trebuie discutat în raport cu sursele de epocă (eminamente cronistice) care conţin elemente de istorie ecleziastică moldavă (toate au fost editate în *Cronicile slavo-române din secolele XV−XVI publicate de Ioan Bogdan*, editor P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959): *Letopiseţul de la Putna I*, p. 43−52 (1359−1526); *Letopiseţul de la Putna II*, p. 55−66 (1359−1519); *Traducerea românească a Letopiseţului de la Putna*, p. 69−73 (1354−1519); *Cronica lui Macarie*, p. 77−105 (1504−1550); *Cronica moldo-polonă*, p. 167−187 (1352−1564); *Cronica sârbo-moldovenească*, p. 189−193 (1359−1512). Aceste informaţii se cuvin relaţionate cu ceea ce a mai rămas din „cronica oficială" a lui Ştefan al III-lea în aşa-numitul *Letopiseţ anonim al Moldovei*, p. 6−23 (1359−1507). Abordarea este motivată în egală măsură de caracterul lacunar şi laconic al surselor medievale şi de excesele interpretative moderne.

Consacrarea lui Teoctist ca mitropolit al Moldovei la Patriarhia (Arhiepiscopia) Sârbă de la Peč de către *patriarhul sârbesc Nicodim* (*Putna I*)/*patriarhul Nicodim al Ţării Sârbeşti* (*Putna II*) ne este cunoscută doar prin *Letopiseţul de la Putna* (p. 49, 61). Acestea o aşază în *vremea lui* Alexăndrel, fără menţiunea exactă a anului (*Putna II* adăuga *în vremea bine-credinciosului despot Gheorghe*, precizând totodată data şi locul morţii lui Alexăndrel: 26 august 1454, la Cetatea Albă; în mod interesant, în *Traducerea românească a Letopiseţului de la Putna*, p. 70, această dată era aşezată în dreptul căderii Constantinopolului). Tot ele au reţinut – fapt unicat – decesul lui Matia Corvin ([...] *În anul 6698 a murit craiul unguresc Matiaş* [...]; deopotrivă în *Putna I*, p. 51, şi *Putna II*, p. 64, precum şi în *Traducerea românească*, p. 72, care – pe de altă parte – nu mai menţiona – altfel decât *Putna I* şi *Putna II* – consacrarea lui Teoctist şi nici – imediat după decesul lui Matia – moartea lui Ivan Ivanovici, ginerele lui Ştefan al III-lea; din *Traducerea românească*, amintirea morţii lui Matia a fost apoi preluată de *Cronica moldo-polonă*, p. 178, 181, cu amintirea dispariţiei lui Ivan Ivanovici, dar şi cu precizarea – în varianta din *Putna II* – a consacrării lui Teoctist la Peč).

Caracterul special al acestor inserţii şi statutul domnesc al Putnei sub Ştefan al III-lea (şi sub urmaşii săi legitimi), *voievod al Serbiei şi al Moldovei*, conform Veneţiei la 1475 (Cristian Luca, Al. Simon, *Documentary Perspectives*, p. 87−88), cer judecarea împreună a menţiunilor amintite. Prima era şi strâns legată cronologic de sinuoasa relaţie dintre Gheorghe Branković şi Iancu de Hunedoara, tatăl lui Matia (Iulian Mihai Damian, *Ioan de Capestrano şi cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2011, p. 96−118). Trebuie notat ca urmare că ambele cronici putnene au eludat conflictul *valah* – mediat de Maxim Branković (nepotul despotului Gheorghe, consacrat mitropolit al Belgradului la Suceava, conform cronicii episcopului *Macarie*, p. 91; „ca" Teoctist odinioară la Peč) – dintre Bogdan al III-lea (nepotul Mariei *Despina* şi Radu al IV-lea în

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

toamna lui 1507. Asupra medierii lui *Macsimian* au insistat însă *Letopiseţul anonim* (p. 22−23), desigur *Macarie* (p. 91), şi *Cronica moldo-polonă* (p. 182).

Să observăm şi că episodul consacrării sârbeşti a lui Teoctist a mai fost menţionat doar în aşa-numita *Cronică sârbo-moldovenească* (la puţin timp după 1512). Din istoria *valahilor*, ea reţinea atât (p. 191−193): 1) *Descălecatul* lui Dragoş (sub 1359, „echivalat" anului cuceririi Gallipoliului de către turci, [...] *şi de atunci s-a făcut turburare şi neorânduială mare şi pagubă prin locurile creştine* [...]); 2) Domnia lui Alexandru I *cel Bun*; 3) Victoriile antiotomane ale lui *Iancul* de la 1442 şi 1443; 4) Cucerirea otomană a Chiliei şi a Cetăţii Albe la 1484; 5) *Molima* din Moldova sub Bogdan al III-lea (1512). Sugestive sunt şi menţiunile monastice şi ecleziastice moldave din *addenda* la cronica propriu-zisă (p. 193): *În anul 6961* [1452/1453], *a fost arhiepiscop chir Iosif de la mănăstirea Neamţului, în vremea binecinstitorului voievod Alexandru. Şi după aceea, în zilele lui Alexăndrel voievod, fiul lui Iliaş voievod, a fost binecuvântat preasfinţitul mitropolit chir Theoctist cel bătrân de către arhiepiscopul sârbesc, chir Nicodim. În anul 6985* [1476/1477] *a răposat preasfinţitul mitropolit chir Theoctist cel bătrân. În anul 7019* [1510/1511] *a răposat preasfinţitul mitropolit chir Gheorghie cel bătrân. Şi de la răposarea preasfinţitului mitropolit Theoctist până la mitropolitul Gheorghie sunt 34 de ani.*

Onomastica sârbă a lui Iancu de Hunedoara (Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*, ediţie Mircea Borcilă, Ioan Mării, Cluj, 1971, p. 319), includerea lui Matia Corvin în *Minunile* Sfântului Nicodim de la Tismana (Virgil Ciocîltan, *Întelesul politic al minunii Sfântului Nicodim de la Tismana*, în *SMIM*, XXII (2004), p. 153−168), os regal sârbesc refugiat – temporar – în Ţara Haţegului în aceeaşi vreme cu membrii *transalpini* ai familiei huniade (I.-A. Pop, Al. Simon, *Misiunile Sfântului Nicodim în contextul politicilor bisericeşti ale Veneţiei şi Ungariei*, în *MO*, LVIII (2006), 9−12, p. 234−252), referinţele – *sârbeşti* şi *valahe* – la cei doi Huniazi din cronici (*Putna I*, *Putna II*, *Traducerea românească* şi *Cronica sârbo-moldovenească*), consacrarea mitropolitului Teoctist de către arhiepiscopul Nicodim ori „lista ierarhilor sârbi" din Moldova (ca să nu mai vorbim aici şi de „coincidenţa" Gallipoli − fondarea Moldovei care aminteşte suspect de mult de acuza *veneţianului* Teodor Spandounes, nepotul Marei Braković, fiica lui Gheorghe şi soţia lui Murad al II-lea, privind aducerea *turcilor* în Europa la 1354 de către *sârbi şi valahi*; Theodoro Spandugino, *Patritio Constantinopolitano, de la origine deli Imperatori Ottomani, ordini della corte, forma de guerreggiare loro, religione, rito, et costumi della natione*, în *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, editor C[onstantin]. N. Sathas, IX, Paris, 1890, p. 138−261, aici la p. 145−146) ne obligă să raportăm figura lui Teoctist I în primul rând la lumea sârbă şi la familiile Branković şi *Hunyadi*. Originea *bulgară* a lui Teoctist I afirmată peste secole de către Dimitrie Cantemir (*Descriptio Moldaviae*, ediţie Gheorghe Guţu, Maria Holban, Nicolae Stoicescu, Bucureşti, 1973, p. 350) poate fi, în fapt, acceptată doar prin prisma frecventei confuzii *valahe* dintre *sârbi* şi *bulgari* (vezi aici Alexandru I. Gonţa, *Bulgarii şi sârbii în Ţările Române în secolele al XV-lea şi al XVI-lea*, în idem, *Studii de istorie medievală*, ediţie Şt. S. Gorovei, M. M. Székely, Iaşi, 1998, p. 72−88). În aceste coordonate, Teoctist I apare – „destul" de firesc pentru politica vremii – mai curând un reprezentant al „speciei intervalului", precum Gheorghe Branković (la vremea întronizării lui Teoctist la 1453−1454, despotul Serbiei era „în egală măsură" supusul papei Nicolae al V-lea şi al patriarhului ecumenic Ghenadios Scholarios; *Epistolae pontificiae ad concilium florentiunum spectantes* (= *Concilium Florentium*, A, I, 1−3), editor Georg Hofmann, III. *Epistolae pontificiae de ultimis actis concilii florentini annis 1440−1445 et de rebus post concilium gestis annis 1446−1453*, Roma, 1946, nr. 306, p. 144; Ernst von Dobschutz, *Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Scholarios and den Fürsten Georg von Serbien*, în „Archiv für Slavische Philologie", Heidelberg, XXVII (1905), p. 246−257), decât un antiunionist şi un filo-otoman convins (cum s-a postulat adesea în ultimul deceniu; a se vedea astfel şi „dezbaterile" din *SMIM*, XXVI (2008), p. 285−324; XXVII (2009), 338−348).

Există trei certitudini: 1) Căderea Bizanţului, care a dus la întronizarea otomană a lui Scholarios ca patriarh (Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Ghennadios Scholarios a-t-il été trois fois patriarche de Constantinople?*, în „Byzantion", Bruxelles, LXXI (2001), 1, p. 60−72); 2) Jocul dublu al patronului Peč-ului, Gheorghe Branković între Roma şi Constantinopol, prelungit până la atacul asupra despotului al lui Giovanni Capestrano la Dieta de la Győr din iulie 1455 (Iulian Mihai Damian, *Ioan de Capestrano*, p. 170−174); 3) Alungarea – până tot în aceeaşi vreme – a predecesorului mitropolitan al lui Teoctist Ioachim, pe fondul unei ample mişcări antiunioniste moldave (Michel Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie et les rélations de l'Eglise moldave avec le Patriarcat de Pec et l'Archeveché d'Achris au XVe siècle*, în „Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine", Bucarest, XIII (1927), p. 129−159). Alegerea lui Teoctist I ca mitropolit al Moldovei şi consacrarea sa la Peč apare drept o „soluţie de compromis" pe fondul ultimatumului otoman adresat Moldovei imediat după cucerirea Bizanţului (Ş. Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'Empire Ottoman au XVe siècle, le cadre international des rapports établis en 1455−1456*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XIII (1974), 3, p. 445−460, la p. 449−450), al atacurilor otomane asupra Serbiei (E. A. Zachariadou, *The First Serbian Campaigns of Mehemmed II (1454−1455)*, în „Annali dell'Istituto Orientale", Napoli, NS, XIV (1964), p. 837−840), al reacţiei militare a lui Iancu (O. Cristea, *Căderea Constantinopolului*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(1453) şi politica pontică a Ungariei: ecouri occidentale, în *RI*, NS, VII (1996), 7−8, p. 599−603) şi, nu în ultimul rând, al logodnei dintre Matia, fiul lui Iancu, şi nepoata lui Gheorghe Branković, Elisabeta, fiica lui Ulrich de Cilly şi a Caterinei *Cantacuzino* (după mama ei şi a Marei, soţia lui Gheorghe; vezi Iulian Mihai Damian, *Ioan de Capestrano*, p. 102−114).

În condiţiile în care – şi după ce demisionase din poziţia de regent al Ungariei în iarna lui 1452−1453 – Iancu îşi păstrase influenţa asupra Moldovei, Alexăndrel, cel sub care s-a produs întronarea lui Teoctist, luând în căsătorie o rudă apropiată de a lui Iancu (Sorin Iftimi, *La politique de Jean Hunyadi en Moldavie*, în *Between Worlds* (=*Mélanges d'Histoire Générale*, NS, I-2), editor Al. Simon, II. *Extincta est lucerna orbis. John Hunyadi and his Time*, editori Ana Dumitran, Loránd L. Mádly, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 365−378), trecerea – aparent fermă – a Moldovei şi a lui Teoctist în tabăra otomană trebuie datată după conflictul de la Győr şi decesul Elisabetei (iulie−noiembrie/decembrie 1455). Poziţiile antiotomane adoptate nici un an mai târziu, atât de Gheorghe Branković, cât şi de Petru Aron (în paralel cu plata tributului otoman al Moldovei), dar şi Vladislav al II-lea, toţi sprijinindu-l pe Iancu împotriva lui Mehmed (vezi Al. Simon, *John Hunyadi between Belgrade and Cetatea Albă in the 1450s*, în „Banatica", XIX (2009), p. 25−38, la p. 30−35), arată însă că „deformările" sârbeşti şi moldave de la 1455 au fost elastice, nu plastice.

Cu atât mai importante ne apar: 1) Dezertările huniade ale lui Vlad al III-lea şi Ştefan al III-lea din iunie 1456 (Constantin A. Stoide, *A doua domnie a lui Vlad Ţepeş. Luptele pentru ocuparea tronului şi consolidarea domniei (1456−1458)*, în *AIIAI*, XXIII (1986), p. 112−120; Al. Simon, *Milanese Perspectives on the Hungarian Events of 1456*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cândea*, editori Valeriu Sîrbu, Cristian Luca, Brăila, 2009, p. 249−260); 2) Detronarea peste tot nici un an – sprijinită de Teoctist – a lui Petru Aron de către Ştefan, susţinut de *muntenii* lui Vlad (*Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române*, p. 28−37, la p. 28) şi de Mehmed (O. Cristea, *The Friend of My Friend and the Enemy of My Enemy*: *Romanian Participation in Ottoman Campaigns*, în *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (=*The Ottoman Empire and Its Heritage*, LIII), editori Gábor Kármán, Lovro Kunčević, Leiden/Boston/Köln, 2013, p. 253−274, la p. 263−264), dar şi de *josenii* din filo-*ungara Ţară de Jos* a Moldovei (Ş. Papacostea, *Un episode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: l'expedition de Matia Corvin en Moldovie (1467) à la lumière d'une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d'Histoire", VIII (1969), 6, p. 967−979), din care provenea mama – Oltea – a fiului lui Bogdan al II-lea (Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova (a. 1324−1881)*, I. *Secolele XIV−XVI*, Bucureşti, 2001, p. 514−515). „În apărarea" lui Vlad şi a lui Ştefan trebuie spus că acordurile – de ultim moment – ale lui Iancu cu Vladislav şi Petru Aron risipiseră şansele lor de revenire pe tron în numele Crucii în vara lui 1456.

Atacul lui Ştefan, încheiat cu victoria de la Doljeşti pe 12 aprilie 1457, a venit imediat după ce vestea decapitării la Buda a lui Ladislau de Hunedoara, fiul cel mare al lui Iancu, şi a întemniţării lui Matia (15−16 martie 1457) a sosit – în cel mult două săptămâni – la Târgovişte (vezi şi Al. Simon, *Notes on John Hunyadi's Actions and Images*, în „Analele Universităţii Oradea. Istorie", Oradea, XVIII (2009), p. 35−51, la p. 45−49). Fusese – în mare măsură – deznodământul natural al confruntării dintre partida regală, strânsă în jurul filo-otomanului Ulrich von Cilly (ucis de Ladislau de Hunedoara în noiembrie 1456), sprijinită – în mod firesc după iulie 1456 – şi de Vlad, şi partida huniadă. Ultima părea să piardă totul după dispariţia lui Iancu în august 1456. Până la sfârşitul anului se stinseseră şi Giovanni Capestrano şi Gheorghe Branković. Situaţia era complet instabilă de-a lungul Dunării. Jocurile păreau făcute în favoarea lui Ladislau al V-lea şi a lui Mehmed al II-lea (evenimentele la I.-A. Pop, Al. Simon, *Rapports italiens sur les afrontements de l'année 1456 en Europe centrale-orientale*, în „Revue Roumaine d'Histoire", LI (2012), 1−2, p. 3−26).

În plus, Petru al III-lea Aron exagerase. Acceptase nu doar unirea florentină. Schimbase şi riturile (prin rebotezare) sub influenţa franciscanilor lui Capestrano după victoria de la Belgrad (Luke Wadding, *Annales Minorum seu Trium Ordinum A.S. Francisco Institutorum*, editor Giuseppe Maria Fonseca, XII. *1448−1456*, Ouaracchi, 1932[3], p. 301, 365; nu este exclus ca negocierile secrete ale lui Petru cu Iancu şi cu Capestrano să fi început deja pe la 1455). Aceasta era desigur de netolerat pentru Teoctist. Trebuie subliniată astfel şi adversitatea – viscerală sigur în formularea ei scrisă – a lui Ştefan faţă de schimbarea riturilor, faţă de rebotezare, manifestată deopotrivă la 1462, împotriva franciscanilor din Moldova, şi la 1498−1500 în cadrul conflictelor *ruseşti* din Lituania (vezi sursele în Al. Simon, *The Arms of the Cross: Stephen the Great's and Matthias Corvinus' Christian Policies*, în *Between Worlds*, I. *Stephen the Great, Matthias Corvinus and their Time*, editori László Koszta, Ovidiu Mureşan, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2007, p. 45−86, la p. 76−77).

Ştefan a fost astfel întronat şi uns domn de Teoctist I (aspect nemenţionat atât de *Letopiseţul anonim*, cât şi de *Cronica moldo-germană*, dar subliniat de către cronicile putnene). Cu poate câteva excepţii derivate în primul rând din încercările de a găsi un *modus-vivendi* şi cu Matia Corvin după alegerea sa ca rege al Ungariei la începutul lui 1458 (la el fugind din Polonia şi Petru Aron) şi, mai târziu, după eşecul asediului moldo-otoman al Chiliei în vara lui 1462 (vezi Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Apus[44]. Aceasta a şi uşurat acceptarea în timpul noului război veneto-otoman (1499−1503) de către Veneţia a Muntelui Athos drept protectorat *prea-creştin* al lui Ştefan al III-lea (1502)[45]. El izbutise din nou – ca până la 1473[46] − să şi păstreze formal şi pacea cu Imperiul Otoman[47]. După prăbuşirea otomană şi ungară a lui Vlad al III-lea la 1462[48], Ştefan se „construise" prin acumulări de gesturi pioase şi patronaje bine-credincioase[49] drept figura de rit *grec* prietenoasă (şi) faţă de lumea de rit *latin*[50], modelul

Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle, în „Revue des Études Roumaines", Paris, XVI (1981), p. 36−46, la p. 43), Moldova a rămas ferm în tabăra otomană până la 1464−1465 (Al. Simon, *Pământurile crucii: românii şi cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2012, p. 129−131).

[44] Ceea ce este evident (şi ar fi trebuit să fie de mai multă vreme) din dispunerea cronologică (1463, 1466 şi 1471) a gesturilor amintite în contextul politic (pro- şi anti-)otoman. Ele au fost săvârşite pe fondul unor acumulări de tensiuni în relaţia cu Imperiul Otoman.

[45] *Sanudo*, IV. *1 Avrile 1501 − 31 Marzo 1503*, Venezia, 1881, col. 311 (pasaj semnalat şi discutat pentru prima oară de către Ştefan Andreescu, *Ştefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, în *AIIAI*, XIX (1982), p. 653).

[46] Am putea adăuga 1474, deoarece ruptura deplină a survenit prin trimiterea oştirii Rumeliei împotriva lui Ştefan în toamna acelui an. Astfel, şi finanţarea oferită de el pentru Zografu şi lucrările de construcţie (finalizate la 1475) trebuie să fi fost anterioare acelui moment, ţinând cont şi de negocierile purtate – chiar pe Muntele Athos – (şi) prin văduva lui Murad al II-lea, Mara Branković, de Mehmed cu Veneţia în aceeaşi perioadă.

În raport cu ostilitatea Marei faţă de Ştefan, remarcăm că implicarea sa la Hilandar a preces cu peste un deceniu căsătoria sa cu Maria *Voichiţa*, fiica Mariei *Despina* (1478). În cazul Kutlumuzului se puteau invoca legăturile de familie dintre diferiţii domni ai Moldovei şi ai Ţării Româneşti. În cel al Zografului se putea conta pe precedentul creat de Ştefan al II-lea la 1442 (nemenţionat însă de Ştefan al III-lea nici la 1466, nici la 1471). În cazul Hilandarului, lucrurile erau mult mai complicate pentru domnul Ştefan al III-lea.

Avea nevoie de o legitimitate sârbă destul de solidă şi de veche, chiar dacă, evident, nu la nivelul celei a Marei Branković. Ea trebuia fondată pe înaintaşii săi. Observăm astfel că *Cronica sârbo-moldovenească* nu-l pomenea pe Ştefan al III-lea. Dintre domnii Moldovei îl amintea numai pe Alexandru I (menţiunea lui Bogdan al III-lea, oricum nepotul Mariei *Despina*, avea rol mai curând de notiţă contemporană legată de *molima* de la 1512).

Alexandru I / fratele său bun Bogdan (din a doua căsătorie a lui Roman I) fusese tatăl – nelegitim − al lui Bogdan al II-lea, tatăl – tot nelegitim – al lui Ştefan al III-lea (subiectul la Rezachevici, *Cronologia critică*, I, p. 513−515). Mama lui Alexandru şi a lui Bogdan fusese însă din Ţara Românească, rudă apropiată – poate chiar soră (vitregă ori bună) – cu Mircea I, fiul lui Radu I (V. Ciocîltan, *Între sultan şi împărat: Vlad Dracul în 1438*, în *RdI*, XXIX (1976), 11, p. 1767−1790, la p. 1782−1783; Al. Simon, Mark Whelan, *A New Source on Moldavian Politics at the End of the Rule of Alexander I the Just*, în *SMIM*, XXXI (2015), p. 149−160). Iar, aşa cum a trebuit să recunoască şi Ştefan al III-lea (*Letopiseţul anonim*, p. 16), Mircea l-a întronat pe Alexandru.

Situaţia ne împinge spre nebuloasa începuturilor Ţării Româneşti. În acea zonă există doar două certitudini relevante în acest context moldo-valah: 1) Numele sârbesc al fiului lui Alexandru Basarab († c. 1355), îngropat alături de el în biserica domnească de la Curtea de Argeş, *Voislav*; 2) Cromatica heraldică (aur cu verde) identică a stemei de pe butonii lui Alexandru Basarab şi a stemei de la Zografu (1502) a lui Ştefan al III-lea (a se vedea astfel Beatrice Kelemen, Adrian Ioniţă, Al. Simon, *Între Negru Vodă şi Prinţul Negru al Ţării Româneşti: Mormântul 10 din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş*, în *AIIX*, LI (2014), p. 1−44, aici la p. 10, 14).

[47] Sub acest raport, vezi şi Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri şi spaţiul românesc...*, p. 188−191. Este un aspect fundamental şi pentru înţelegerea apariţiei şi păstrării *Daciei* la Veneţia.

[48] Datorită ostilităţii lui Ştefan al III-lea faţă de Vlad al III-lea (evidentă de la 1459−1460 şi manifestată la 1462 prin atacul asupra Chiliei în timpul campaniei lui Mehmed al II-lea din Ţara Românească), căruia îi datora domnia, ostilitate perpetuată apoi până la 1476, şi din cauza asocierii politice crescânde a lui Ştefan cu Matia Corvin, „temnicierul" lui Vlad, „coincidenţa" este semnificativă (vezi şi Al. Simon, *Pământurile crucii*, p. 108−111).

[49] Termenul *acumulări* este îngăduit şi de „valorificarea" *sârbă* (la 1475) şi atonită (la 1502) a puterii lui Ştefan în politica veneţiană, altminteri puţin tolerantă faţă de creştinii de rit *grec*, în special cei din teritoriile republicii (vezi şi Al. Simon, *The Relations between the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and Venice in a Venetian Document of 1480*, în *Românii în Europa Medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, editori Dumitru Ţeicu, I. Cândea, Brăila, 2008, p. 587−600).

[50] Trebuie astfel subliniat din nou că Ştefan al III-lea nu a fost acuzat vreodată în timpul vieţii sale că ar fi fost *schismatic*, deşi politica sa ar fi impus-o (mai ales la 1462 şi 1467). Aceste acuze au fost înregistrate

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

său (*valah*) fiind copiat de către Radu al IV-lea[51], dar şi de către Neagoe Basarab spre 1519[52].

I.2. O formulă veneţiană din anii 1490

Raportul lui Gutierre Gómez de Fuensalida a fost trimis de la curtea regelui Maximilian din Innsbruck în 22 februarie 1498[53], cu o săptămână înainte de începutul noului an veneţian (1 martie) şi de închiderea registrului deliberărilor senatului republicii pe ultimii doi ani (1496−1497)[54]. La indicii acestuia a apărut formula *Hungaria, Polonia et Dacia* pentru informaţiile de la marginea estică a Creştinătăţii[55]. În vremea alianţei cruciate ungaro-moldave dintre tratatul de la Iaşi − Buda (iulie−august 1475)[56] şi renegocierea definitivă a acestuia la începutul lui 1481[57],

după moartea sa, unele chiar la mult timp după aceea (vezi Luke Wadding, *Annales Minorum seu Trium Ordinum A.S. Francisco Institutorum*, XIII. *1457−1469*, Quaracchi, 1932−1933[3], p. 243; [N. Iorga], *O ştire inedită despre Ştefan cel Mare*, în *RI*, X (1924), 7−9, p. 183−184; Ilie Corfus, *Ştefan cel Mare pe o frescă polonă*, în *SMIM*, VIII (1975), p. 201−204).

[51] În acest sens sunt pilduitoare discuţiile (anti-moldave mai ales după 1504) lui Radu cu Roma, Veneţia, dar şi cu Casa de Habsburg (cea care-l cunoştea drept *Rudolf* [!] *al IV-lea*).

[52] Ne referim în primul rând la mesajul transmis de Neagoe Basarab Romei şi Veneţiei (1518−1519) după consacrarea sa – la Curtea de Argeş – de către Patriarhia Ecumenică şi elita atonită drept cap al Creştinătăţii de rit *grec* dintre Bosfor şi Casa de Jagiello (1517).

[53] Pentru contextul imperial romano-german al începutului de an 1498, vezi Steven W. Rowan, *A Reichstag at Freiburg. 1497−1498*, în *The Old Reich, Essays on German Political Institutions. 1495−1806*, editori James Allen Vann, S. W. Rowan, Brussels, 1974, p. 31−57.

[54] ASVe, SS., *Deliberazioni*, reg. 36. *1496−1497*. În aceste protocoale ale senatului, indicii erau aşezaţi pe filele de la începutul registrului, lăsate intenţionat goale (13−15 cel mai adesea), numărătoarea medievală a filelor începând cu prima înregistrare a discuţiilor şi a actelor emanate de senat. Situaţia este firească. Deşi existau rubrici clasice, ca *Imperator et tota Germania*, nimeni nu putea „prevede" la începutul noului registru care vor fi filele la care se vor găsi informaţiile. Rubricile erau prestabilite. Din punct de vedere paleografic, mâna care introducea rubricile la începutul registrului diferea arareori de cea care insera informaţiile şi numărul filelor din cuprinsul registrului aferente rubricilor: registrele 35. *1494−1495* (Milanul a fost adăugat de mai multe datorită conflictelor din *Italia*) ori 36 („plus" Croaţia). Observăm astfel că registrele din seria începută ca *Deliberazioni* la 1454 (1 ianuarie, cu titlu excepţional inclusiv – ca exemplu – reg. 20. *1453−1459*, adică 1 ianuarie 1454 − 28 februarie 1460) acopereau, datorită dimensiunilor lor impresionante, în general doi−trei ani veneţieni (1 martie − 28 februarie). Principalele excepţii sunt – pe lângă reg. 20 – reg. 21. *1460−1463*, reg. 33. *1486−1489*, reg. 34. *1489−1493*, şi reg. 31. *1483* (datorită „războiului Ferrarei", 1482−1484, care a opus Veneţia Romei), el conţinând deciziile şi discuţiile senatului dintr-un singur an venet.

[55] Problemele amintite anterior, „vecinătatea" geografică şi politică şi conţinutul rubricilor permit localizarea Daciei numai în sud−est (datele *valahe* din rubrica amintită şi afirmarea veneto-otomană a lui Radu al IV-lea, care a limitat „unicitatea" *valahă* a lui Ştefan al III-lea, la Al. Simon, *Valahii şi domnii lor în războiul veneto-otoman de la sfârşitul secolului XV (1499−1503)*, în *AIIX*, L (2013), p. 39−52).

[56] Gheorghe Pungă, Alexandru-Florin Platon, *Vasalitatea medievală: ipostaze europene şi româneşti*, în *CI*, NS, XVII (1998), 2, p. 11−46, aici la p. 19, 38−39.

[57] Mărturia lui Antonio Bonfini (*Rerum Ungaricarum decades*, editori József Fogel, Béla Iványi, László Juhász, IV, Leipzig, 1941 [Budapest, 1944] (*Bonfini*), p. 112) lega noul acord (*foedus*) dintre Matia şi Ştefan de vremea dispariţiei lui Mehmed (la începutul lui mai 1481). Noua înţelegere – în termeni mult mai favorabili lui Ştefan (după cum o arăta şi Bonfini prin folosirea – pentru întâia oară la 1481 – a titlului de *principe* pentru Ştefan) – trebuie datată sigur în prima parte a lui 1481, înainte de noua campanie a lui Ştefan al Moldovei şi Ştefan Báthory, voievodul Transilvaniei, în Ţara Românească (O. Cristea, M. Coman, *A Late Fifteenth Century Controversy at the Moldavian-Wallachian Frontier: An Incident Analysis*, în *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (=*Studies in Russia and Eastern Europe*, XI), editori Martyn Rady, Al. Simon, London, 2013, p. 101−120). Eliminarea de către administraţia veneţiană din rubricile registrului (început pe 1 martie 1481) a unei formule încetăţenite de la 1475 (*Ungaria et Valachia*), care supravieţuise până şi păcii veneto-otomane (25 ianuarie 1479), poate fi explicată numai prin încheierea noului acord moldo-ungar în iarna lui 1480−1481 (până în februarie 1481).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

datele venite de la frontiera europeană a *Turciei* fuseseră „fişate" sub *Ungaria et Valachia* [Moldova][58].

Formulei *Hungaria, Polonia et Dacia* i s-a adăugat curând – printr-un *et* – şi Croaţia[59]. Deşi unită personal cu Regatul Ungariei de la 1102[60], precum Regatul Boemiei cu cel al Ungariei din 1469/ 1490[61] şi Ducatul Lituaniei cu Regatul Poloniei de la 1385[62] (motiv pentru care birocraţia republicii nu a individualizat Boemia şi Lituania[63]), Croaţia a fost introdusă în acest veritabil desen venet al „Europei Central-Răsăritene". Interesele adriatice ale *Serenissimei*[64] şi cele statale ale lui Maximilian I[65],

[58] ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 27. *1475−1476* [1 martie 1475 − 28 februarie 1477]; 28. *1477−1478* [1 martie 1477 − 28 februarie 1479]; 29. *1479−1480* [1 martie 1479 − 28 februarie 1481]. În reg. 30. *1481−1482* [1 martie 1481 − 28 februarie 1483], formula nu mai figurează la indici (până la 1500, aceste registre sunt disponibile la http://www.archiviodistatovenezia.it/divenire/collezioni.htm). Aceştia erau înscrişi pe filele nenumerotate lăsate goale (cu excepţia titlurilor prestabilite de rubrică), care precedau înregistrările deciziilor şi discuţiilor senatului. Până la închiderea registrului, aici erau introduse apoi − sub rubricile amintite (unele completate pe parcurs ori la final) – filele (cartele) la care se găseau informaţiile aferente temei rubricii. În acest caz, formula este sigur ulterioară colaborării antiotomane dintre Ştefan şi Matia, care a şi dus la arderea Oradiei de către *turci* (februarie 1474), după atacul *transalpin* al lui Ştefan din noiembrie 1473 (vezi astfel şi József Gelich, Lajos Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887 (*Raguza*), nr. 385, p. 631).

[59] Adăugarea, „de ultim moment", a Croaţiei şi perpetuarea formulei extinse *Hungaria, Polonia, Dacia et Crouatia* (reg. 39−51) schiţează totodată posibilitatea ca formula să fi fost inserată „cândva" între 1 martie 1496 şi 28 februarie 1498 (adică până în iarna 1497−1498).

[60] Vezi şi John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1991[2], p. 272−273; Attila Bárány, *The Expansion of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000−1490)*, în *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*, editor Nora Berend, Aldershot, 2012, p. 333−380, la p. 344−345. Vezi şi Stanko Guldescu, *History of Medieval Croatia*, The Hague, 1964, p. 266−267.

[61] Matia a devenit rege al Boemiei împotriva *ereticului* Georg Podiebrad (1469), la a cărui moarte, partea *husită* a regatului i-a revenit lui Vladislav, fiul lui Cazimir al IV-lea (1471). Oficial „partajată" între acesta şi Matia (1478), Boemia a fost reunificată prin moartea lui Matia şi alegerea lui Vladislav şi ca rege al Ungariei (1490), rămânând unită cu Ungaria (Antonin Kalous, *Italská politika, Matyás Korvín a české země* [Politici italiene, Matia Corvin şi Ţările Cehe], în „Husitský Tábor" [Táborul Husit], Tábor, XV (2006), p. 149−175).

[62] Oskar Halecki, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East-Central Europe*, Boulder, New York, 1991. Notăm astfel: 1) „Suspendarea" uniunii pe perioada domniei lui Jan Albert, fratele său Alexandru guvernând „de sine-stătător" Lituania; 2) Tentativele – expresii mai degrabă ale ambiţiilor altora – lui Vladislav de a ocupa şi tronul de la Cracovia la morţile lui Cazimir (1492), Jan Albert (1501) şi Alexandru (1506); 3) Decizia luată la 1494 de întronare în Moldova a celui mai mic dintre fiii lui Cazimir, Sigismund, care nu era nici prelat, nici monarh; 4) Primirea de către acesta, după evenimentele din 1497−1498, a ducatelor Glogov şi Liptov „inventate" de Matia imediat după victoria antiotomană de la Câmpul Pâinii (1479) pentru fiul său nelegitim şi moştenitor dorit, Ioan (Al. Simon, *Valahii şi Dieta de la Rákos (1505). Consideraţii asupra sfârşitului epocii huniade*, în „Apulum", Alba Iulia, XLIII (2006), p. 99−121; I.-A. Pop, Al. Simon, *Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii (Kenyérmező, Brotfeld)*, în „Hadtörténelmi Közlemények" [Studii de Istorie Militară], Budapest, CXXIV (2011), 1, p. 229−238). Prezenţa *Daciei* şi absenţa Lituaniei, ambele de durată, sunt cu atât mai elocvente.

[63] Ceea ce întăreşte din plin apariţia *Daciei*, inexistentă altminteri administrativ. Atât Boemia, cât şi Lituania reprezentau realităţile statale medievale incontestabile. Nu şi *Dacia*.

[64] Motiv pentru care Casa întreţinuse deja tensiunile dintre nobilimea locală şi Matia Corvin (pe larg: Borislav Grgin, *Der Kroatische Klein-und Mitlerer Adel während der Herrschaft des Königs Matthias I. Corvinus (1458−1490)*, în „East-Central Europe", London/Budapest, XXIX (2002), 1−2, p. 223−234). Poziţia croată (şi venetă) a lui Ioan Corvin s-a întărit substanţial în primăvara anului 1496, prin căsătoria sa cu Beatrice de Frangepan (Frankopan), fiica abilului Bernardin (Hrvoje Kekez, *Bernardin Frankapan i Krbavska bitka: Je li spasio sebe i malobrojne ili je pobjegao iz boja?* [Bernardin Frankapan şi bătălia de pe câmpul de la Krbava: s-a salvat pe el şi alţi câţiva sau a fugit de la luptă?], în „Modruški Zbornik" [Revista Modruš-ului], III (2009), p. 65−101). Înfrângerea suferită de Bernardin în faţa *turcilor* în septembrie 1493 dusese la campania/„parada" antiotomană a lui Maximilian de la sfârşitul anului, în care Oltenia a jucat un rol aparte (vezi nota următoare, cu menţiunea că datele privind Oltenia erau cunoscute în România din anii 1890).

[65] Vezi aici H. Wiesflecker, *Maximilians I. Türkenzug 1493/4*, în „Ostdeutsche Wissenschaft", München, V (1958), p. 152−178; Miroslav Kurelac, *Croatia and Central Europe during the Renaissance and the Reformation*, în *Croatia in the Late Middle Ages and the Renaissance: A Cultural Survey*, editor Ivan Supičić,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

co-rege *de iure* al Ungariei (şi al Croaţiei) prin tratatul de la Bratislava încheiat cu Vladislav al II-lea în noiembrie 1491[66], motivau includerea Croaţiei. Ea era susţinută şi de revirimentul lui Ioan Corvin, cetăţean venet (1496−1497)[67], reconciliat cu Ştefan, aparent[68], în paralel cu medierea de către domn a acordului dintre regele romanilor şi sultan (începând cu vara lui 1496[69]). Duce („cu suspendări") al Croaţiei din 1494 şi ban

London/Zagreb, 2008, p. 41−62, la p. 43. În contextul campaniei croate a lui Maximilian a apărut problema strategică reprezentată de Oltenia, numită *Valahia Mică*, prin care Imperiul Otoman putea contracara ofensiva *creştină* (orientativ: BNM, Cod. Ital. VII-1044 (=9608), f. 106^{r}; 17, 24 ianuarie 1494). Oltenia, ca a treia unitate *valahă*, pe lângă *Valahia Mare* şi Moldova, a devenit ulterior o constantă în planurile antiotomane ale lui Maximilian până la sfârşitul domniei (Al. Simon, *De la porturile Italiei la porturile ungurului. Drumurile valahe ale cruciadei în secolul XV*, în *Istoriografie şi politică în estul şi vestul spaţiului românesc*, editori Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Şipoş, Chişinău/Oradea, 2009, p. 107−133). Înainte de evenimentele din iarna 1493−1494, Ţările Române nu erau luate în calcul de Maximilian pentru o ofensivă otomană (în schimb, se miza pe Ivan al III-lea al Moscovei), datorită mai ales (ţinând cont de lipsa din ecuaţie a Moldovei, aliată din nou cu Veneţia din 1492) atitudinii din timpul luptelor de la 1490 pentru moştenirea regală a lui Matia (*Deutsche Reichstagsakten-Maximilian*, V-1, *Reichstag von Worms 1495. Akten, Urkunden und Korrespondenzen*, editor Heinz Angermeier, Göttingen, 1981, nr. 49, p. 81). Până în primăvara lui 1494, Maximilian îşi reconsiderase poziţia. Lua în calcul, inclusiv în corespondenţa sa papală, ofensiva *per uterque Wallachiae* (Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Miscellanea, Armadi (Misc., Arm.), [reg.] II-56, f. 110 (114)^{r}, 112 (116)^{r} [după 19 aprilie 1494]). Planul *teuton* (nota 68) pare astfel o reacţie la planurile *valahe* ale lui Maximilian.

[66] András Kubinyi, *Die Wahlkapitulation Wladislaws II. in Ungarn (1490)*, în idem, *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn*, Herne, 2011, p. 167−198. După mari concesii din partea lui Vladislav, Dieta a ratificat tratatul pe 7 martie 1492. O lună mai târziu, pe 18 aprilie, Vladislav a confirmat donaţia transilvană a lui Matia pentru Ştefan.

[67] I. Nagy, *Corvin János velenczei nemességéről* [Înnobiliarea veneţiană a lui Ioan Corvin], în „Új Magyar Múzeum" [Noul Muzeu Maghiar], Budapest, III (1853), 1, p. 655−656. Din perspectiva înnobilării lui Ioan merită (re)privită şi refugirea *familiei* lui Ştefan la Veneţia în ajunul campaniei otomane din 1476 (vezi [A<lexandru>. D<imitrie>. Xenopol], *Un nou document privitor la Ştefan cel Mare*, în „Arhiva", Iaşi, XVIII (1907), 7-8, p. 364).

[68] Cert este că, până la morţile lui Ştefan şi Ioan (1504), ei, la fel de sigur certaţi după 1490, au acţionat în strânsă coordonare cu Maximilian, solii lor mergând împreună la Veneţia (Al. Simon, *The Hungarian Means of the Relations between the Habsburgs and Moldavia at the End of the 15th Century*, în „Annuario del'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica", Venice/Bucharest, VIII (2006), p. 259−296, la p. 289). Sigur este şi că după congresul de la Lewocza (martie 1494), unde se decisese „înlocuirea" lui Ştefan (repede înştiinţat de nobilii *ungari* prezenţi) cu Sigismund (Ludwik Finkel, *Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494* [Congresul jagiellon de la Lewocza. 1494], în „Kwartalnik Historyczny" [Revistă Trimestrială de Istorie], Warsaw, XXVIII (1914), 2, p. 317−350), s-au intensificat conflictele lui Ioan cu Buda şi presiunile *valahe* ale Jagiellonilor. Cea mai importantă expresie a celor din urmă a fost planul lui Lukas Watzenrode, episcop de Ermland (Karól Górski, *Les idées politiques de Lucas Watzenrode, évêque de Warmie (1447−1512)*, în idem, *Communitas Princeps Corona Regni. Studia selecta*, Warsaw, 1976, p. 92−116).

Cavalerii teutoni trebuiau mutaţi de la Marea Baltică în Podolia şi *Valahia Mică* (Moldova în principiu, cu rezervele date şi de formularea scrisorii lui Maximilian de mai jos: *ţară pustiită complet*). Aprobat iniţial de papa Alexandru al VI-lea, care la 1497 a refuzat să acorde „rang" de cruciadă expediţiei *turceşti* a lui Jan Albert (Natalia Nowakowska, *Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492−1501*, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, editor Norman Housley, New York, 2004, p. 128−147, la p. 131−134), planul a eşuat ca urmare a opoziţiei cardinalilor lui Maximilian, în frunte cu ruda sa prin alianţă, Ascanio Sforza (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Reichsregisterbücher, reg. *JJ*, f. 265^{r-v} [martie−iulie 1495]; scrisoarea regelui către Ascanio, Francesco Piccolomini şi Jorge da Costa a fost regestată în *Regesten Maximilian*, II-1. *1493−1495*, editori Christa Beer, M. Hollegger, Kurt Riedl, H. Wiesflecker, I. Wiesflecker-Friedhuber, Wien/Köln/Weimar, 1989, nr. 1481, p. 159). La 1497, proiectul strămutării cavalerilor a fost reluat. Teritoriul se restrânsese însă la Podolia (date la H. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*, II, Wien, 1975, p. 170−171). Identificarea *Valahiei Mici* de la 1495 cu Oltenia nu pare astfel neplauzibilă. „Detaşarea" teutonilor în zonă (via Severin) fusese deja realizată, temporar, de către Sigismund de Luxemburg (Al. Simon, *De la porturile Italiei la porturile ungurului*, p. 114−116).

[69] ASM, ADS, Potenze Estere, *Alemagna*, cart. 584. *1496*, nn (17 aprilie); BNM, Cod. Ital. VII-999 (=8002), f. 34 (147)^{v} (26 martie); [Emmanuele Cicogna], *Dispacci al senato veneto di Francesco Foscari e di altri*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

perpetuu al Croaţiei, Slavoniei şi Bosniei din 1498[70], Ioan se împăcase deja cu Maximilian I[71].

Prin prezenţa ei de la bun început în formula venetă, *Dacia* iese cu atât mai mult în evidenţă[72]. Figura ei este reliefată şi de dezinformările vehiculate de şi prin Veneţia cu privire la evenimentele din toamna anului 1497. Circula chiar zvonul că Jan Albert, Ştefan şi Ivan cuceriseră Cetatea Albă şi goneau spre Istanbul[73]. Republica cunoştea însă foarte bine realitatea.

În următoarele două registre ale senatului venet, 37 şi 38 (1 martie 1498 − 28 februarie 1500, 1 martie 1500 − 28 februarie 1502), formula a fost *Hungaria, Polonia et Dacia atque Croatia*[74]. Între 1 martie 1502 (data începerii registrului 39) şi 28 februarie 1527 (data închiderii registrului 51)[75], formula a rămas: *Hungaria, Polonia, Dacia et Croatia*[76]. După evoluţiile anului 1526 (moartea lui Ludovic al II-lea după

oratori presso Massimiliano I nell'anno 1496, în „Archivio Storico Italiano", Firenze, VII (1844), 2, p. 723−948, la nr. 6−7, p. 740−747 (3−4 iulie); *Sanudo*, I, col. 371 (4−23 septembrie 1496). Noile negocieri dintre Ioan şi Maximilian datau de la începutul lui martie 1496. Tot în primăvară (datorită pregătirilor şi distanţelor implicate) au fost iniţiate discuţiile din septembrie dintre Maximilian şi Baiazid. Veneţia sprijinea ambele demersuri. Avea nevoie de Ioan mai ales în disputele adriatice cu Buda şi de Maximilian în special pentru conflictele din *Italia* (Mágda Jászay, *Venezia e Ungheria la storia travagliata di una vicinanza*, Udine, 2004, p. 194). Dispariţia lui Djem, fratele lui Baiazid (februarie 1495), aflat în *Italia* din 1489, ceruse deja schimbarea politicii ei *orientale* (Djem şi Ştefan erau marii factori de presiune vestică asupra lui Baiazid). O altă moarte trebuie amintită. Alexandru, fiul lui Ştefan, a murit *la oaste* pe 26 iulie 1496. La curtea habsburgică a izbucnit panica. S-a crezut că însuşi Ştefan murise (ASM, ADS, Potenze Estere, *Alemagna*, cart. 584, nn; sinteză milaneză a ştirilor primite de Maximilian între 22 şi 24 august).

[70] Vezi şi I[ovan]. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanisu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473−1496)* [Surse privind luptele dintre croaţi şi turci în vremea ducelui Ioan Corvin (1473−1496)], în „Starine", Zagreb, XXXVIII (1937), p. 1−180. „Suspendările" sale s-au datorat conflictelor cu regele Vladislav şi cu palatinul Ştefan Szapolyai. După 1490, pacea între Ioan şi Vladislav s-a instalat cu adevărat abia în toamna lui 1498.

[71] Al. Simon, *Domnul Moldovei şi regii Ungariei din 1490. Un document de la Ştefan cel Mare*, în *AIIX*, XLIII−XLIV (2006−2007), p. 15−36. Matia îşi construise − cel puţin „la roşu" − moştenirea ungară şi cruciată pe Ioan, Maximilian şi Ştefan. Anii 1490−1491 au schimbat totul. Apoi, fosta soţie, Bianca Maria Sforza, prin procură a lui Ioan Corvin (din 1487), s-a căsătorit cu Maximilian (martie 1494). Alianţa cu Milanul (învinovăţit la 1499 de Veneţia că a provocat războiul ei cu Poarta) i-a asigurat lui Maximilian un ascendent − mai ales în plan diplomatic − asupra *Serenissimei*, de ale cărei stipendii era însă dependent datorită lipsurilor sale financiare (tot mai acute).

[72] Aparent, şi poate nu doar, *Dacia* „trage după ea" Croaţia. Sigur este că numai *Dacia*, o „inovaţie", nu o realitate politică, a făcut parte din primul „chip" al formulei veneţiene.

[73] A se vedea analiza − cu accent pe informaţiile „culese" de către Marino Sanudo − din O. Cristea, *Puterea cuvintelor. Ştiri şi război în secolele XV−XVI*, Târgovişte, 2014, p. 223−227.

[74] În acest caz: ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 37. *1498−1499*, index; reg. 38. *1500−1501*, index.

[75] Reg. 52 a fost deschis după moartea lui Ştefăniţă, aflat din 1523 în tabăra habsburgică (HHStA, Ausserdeutsche Staaten (ADS), *Hungarica*, Allgemeine Akten (A.A.), I, Karton 2. *1526* [*1525−1527*], fasc. D. *1526 Ohne Datum*, fasc. 5. *1526 Nachtrag*, f. 18^{r}, 9 august 1526; *Polonica*, Karton 1. *1468−1530*, fasc. 1-C. *1527−1528*, f. 1^{r}, 1 ianuarie 1527; *Turcica*, Karton 1. *1521−1530*, fasc. 1-A. *1521−1526*, f. 12^{r}, 27 aprilie 1523; fasc. 1-B. *1527*, f. 3^{r}, 6^{r}−9^{r}, 14 şi 27 februarie 1527). Vestea despre decesul său (14 ianuarie) şi întronarea lui Petru Rareş (20 ianuarie 1527) trebuie să fi ajuns la Veneţia până la începutul noului an venet.

[76] De la 1 martie 1502 şi până la 28 februarie 1527 la indicii din ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 39. *1502−1503*; 40. *1504−1506*; 41. *1506−1507*; 42. *1508−1509*; 43. *1510*; 44. *1511−1512*; 45. *1512−1513*; 46. *1513−1515*; 47. *1516−1518*; 48. *1519−1521*; 49. *1522*; 50. *1523−1525*; 51. *1526*. De la sfârşitul războiului veneto-otoman, de pe 21 octombrie 1502, când Radu al IV-lea a apărut ca mediator al păcii dintre Veneţia şi Poartă, *valahii* şi statele lor nu mai figurat nominal în registre. În opinia noastră, Registrele cheie pentru „standardizarea" *Daciei* au fost reg. 40 şi 41 (1 martie 1504 − 28 februarie 1508), care au acoperit criza succesiunii lui Ştefan. Veneţia a ales să-l sprijine împotriva Poloniei (dar şi a Ungariei) şi a Ţării Româneşti pe Bogdan. Susţinerea nu răzbate însă din protocoalele oficiale ale republicii, ci din celelalte înregistrări venete şi din surse polone (vezi şi Al. Simon, *Descreşterea Moldovei sub Bogdan III şi ridicarea Ţării Româneşti sub Neagoe Basarab*, în *Sfântul voievod Neagoe Basarab. 1512−2012*, editor Nicolae Caba, Bucureşti, 2012, p. 431−460, la p. 432−434).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

victoria lui Soliman I de la Mohács în august[77], şi dubla-alegere ca rege al/regi ai Ungariei a lui Ioan Szapolyai, voievodul Transilvaniei, fiul palatinului Ştefan Szapolyai, în noiembrie, şi a lui Ferdinand I de Habsburg, arhiducele Austriei, nepotul lui Maximilian, ca fiu al lui Filip al Burgundiei, în decembrie)[78], formula a fost modificată prin extindere în *Hungaria, Bohemia, Polonia, Datia et Crouatia et Moscovia*[79].

Dacia a dispărut în primii ani ai domniei lui Petru Rareş (1528−1530)[80]. Formula s-a redus la *Hungaria, Dalmatia et Croatia*[81], fie chiar din prima parte a lui 1528, când însă relaţiile de esenţă antiotomană dintre Ferdinand şi Petru Rareş erau încă bune[82], fie mai probabil după intervenţia lui Petru în Transilvania în vara lui 1529, prin care domnul s-a poziţionat clar în tabăra anti-habsburgică[83]. Cariera „*Daciei* veneţiene", clădită şi prăbuşită sub trei dogi „de război", Agostino Babarigo (1486−1501)[84], Leonardo Loredan (1501−1521)[85] şi Andrea Gritti (1523−1538)[86], se încheiase[87].

[77] Totuşi, chiar şi în condiţiile „defecţiunii" voievodului Ioan Szapolyai, ale cărui trupe nu au mai venit la Mohács, bătălia putea fi câştigată de oastea ungară (M. Rady, *Jagiello Hungary*, în *Decreta Regni Medievali Hungariae*, IV. *1490−1526*, editori János M. Bak, M. Rady, Péter Banyó, Budapest/New York/ Idyllwild, 2012, p. XI−XLVII, la p. XLV−XLVI).

[78] Pentru principalele repere, a se vedea astfel Gábor Barta, *La route qui mene à Istanbul, 1526−1528* (=*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, CXCV), Budapest, 1994.

[79] Notăm astfel emergenţa Moscovei în context regional. Ea fusese una dintre principalele teme comune de politică externă între Ştefan şi Matia şi între Maximilian şi Ştefan (I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu*, p. 336, 343). În contextul *Daciei* veneţiene, merită reţinut: 1) Dimitri, fiul lui Ivan Ivanovici, fiul lui Ivan al III-lea, şi al Elenei, fiica lui Ştefan, a fost încoronat ca moştenitor al lui Ivan al III-lea pe 4 februarie 1498 (vezi aici şi C. Rezachevici, *Ştefan cel Mare, Ivan III, Sofia Tominicina şi Elena Stefanovna Voloşanca. Legături dinastice şi politice*, în *SMIM*, XXII (2004), p. 51−72); 2) Tatăl lui Dimitri (7 martie 1490) a murit cu o lună înainte de Matia (6 aprilie). A doua soţie a lui Ivan al III-lea, Zoe (Sofia) Paleologul, care voia tronul pentru fiul ei, Vasili, a fost acuzată de otrăvirea sa (Tatiana Panova, *Soarta marii cneaghine Elena, fiica lui Ştefan cel Mare*, în *Ştefan cel Mare şi Sfânt*, p. 465−474, la p. 467−468); 3) Relaţiile lui Maximilian cu Ştefan s-au răcit după ce „partida *valahă*" (Elena fiind numită aproape constant *Voloşanca*, adică *valaha*) a pierdut în aprilie 1502 conflictul deschis început la 1499 pentru tronul moscovit cu „partida bizantină", condusă de Sofia; 4) Creştea astfel şi interesul lui Maximilian faţă de *Rodolfo IV* al *Valahiei* (conform raportului solului venet Zaccaria Contarini din Innsbruck; BNM, Cod. Ital. VII-990 (=9582), f. 110^{v}−111^{r}, 5 ianuarie 1502).

Alte câteva elemente sunt astfel demne de interes: 1) Planurile răsăritene ale Veneţiei, clădite în jurul proiectului roman eşuat al căsătoriei cruciate unioniste dintre Ivan şi Zoe (12 noiembrie 1472), contribuiseră şi ele la decizia lui Ştefan, căsătorit – pentru a doua oară – cu două luni înainte de nunta moscovită (14 septembrie) cu *vara* lui Zoe, Maria *de Mangop* (*Hustinskaja lietopiś* [Cronica din Hust], în „Scriptores Rerum Polonicarum", Kraków, II (1874), anexă, p. 302−315, la p. 304) a se angaja contra Porţii. Materializarea planurilor venete implica şi *trecerea* prin Moldova a tătarilor (mai ales) şi a ruşilor moscoviţi împotriva *turcilor* (Enrico Cornet, *Le guerre dei Veneti nell'Asia, 1470−1474. Documenti cavati dall' Archivio ai Frari in Venezia*, Wien, 1856, nr. 85, p. 107; nr. 91, p. 114); 2) În registrele venete, apariţia *Ungariei şi Valahiei* (1475−1476) succede eşecului moscovit al cruciadei, dispariţia *Ungariei şi Valahiei* precede cu puţin timp dezvoltarea relaţiilor anti-jagiellone dintre Suceava, Moscova şi Buda la 1482−1483 (Al. Simon, *The Hungarian Means*, p. 285), emergenţa *Ungariei, Poloniei, Daciei şi Croaţiei* (1497−1498) se asociază alianţei dintre Maximilian, Ştefan şi Ivan (I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu*, p. 343), iar sfârşitul – birocratic – al *Daciei* se configurează (1527−1528) în raport cu apariţia alături de ea a Moscovei din nord.

Este astfel de remarcat că eşecul moscovit al lui Ştefan al III-lea al Moldovei nu a anulat *Dacia* veneţiană (1502). Ea a rezistat vreme de încă aproape trei decenii. Prin raportarea la Moscova, forţa şi slăbiciunea *Daciei* – ambele venite de sub Ştefan – ies în evidenţă.

[80] Pentru Petru Rareş: Şt. S. Gorovei, *Petru Rareş (1527−1538, 1541−1546)*, Bucureşti, 1982.

[81] ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 53, *1528−1529* [1 martie 1528 − 28 februarie 1530], index.

[82] Vezi încă Ioan Ursu, *Die auswärtige Politik des Peter Rareş, Fürst von Moldau*, Wien, 1908.

[83] Idem, *Grozav vornicul*, în *CvL*, XLI (1907), p. 105−107.

[84] Vezi şi *vocea* lui Franco Gaeta din *Dizionario Bibliografico degli Italiani*, Roma, VI (1964).

[85] „Absolutismul" său la Bernard Doumerc, *Lunardo Loredan, Doxe chi è un tiran: la fin du républicanisme vénitien (1490−1520)?*, în „Studi Veneziani", NS, LXVIII (2005), p. 41−58.

[86] Gino Benzoni, *Andrea Gritti*, în *Dizionario Bibliografico degli Italiani*, LIX (2012), *sub voce*.

[87] Pentru perspectiva tradiţională, vezi Şt. Andreescu, *Restitutio Daciae* [I.] *Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1526−1593*, Bucureşti, 1980. *Dacia* de la Veneţia nu

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Stingerea ei a pus şi capăt în fapt la două relaţii „nesănătoase" ale Moldovei dobândite sub Ştefan al III-lea[88]: cu „celălalt" Imperiu (devenit al Casei de Habsburg)[89] şi cu Veneţia[90]. Chiar dacă Petru al IV-lea Rareş a încercat să reclădească sistemul

---

a fost remarcată însă până în 2005. Sintetizăm astfel principalele informaţii: 1) Structura şi geneza formulei (1496/1498−1526/1527): *Hungaria, Polonia et Dacia* <et Crouatia> (1496−1498), în ASVe, SS., *Deliberazioni*, reg. 36. *1496−1497* [1 martie 1496 − 28 februarie 1498]. Devine *Hungaria, Polonia et Dacia atque Crouatia* (1498) în ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 37. *1498−1499* [1 martie 1498 − 28 februarie 1500]; reg. 38. *1500−1501* [1 martie 1500 − 28 februarie 1502]. Încetăţenită ca *Hungaria, Polonia, Dacia et Croatia* (1502) până la 1526−1527, din ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 39. *1502−1503* [1 martie 1502 − 28 februarie 1504] şi până la reg. 51. *1526* [1 martie 1526 − 28 februarie 1527]; 2) Dezvoltare şi sfârşit (1527−1528/1530): *Hungaria, Bohemia, Polonia, Datia et Crouatia et Moscovia* în ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 52. *1527* [1 martie 1527 − 28 februarie 1528]. Redusă (definitiv) la *Hungaria, Dalmatia et Croatia* (1528/1530) în reg. 53, *1528−1529* [1 martie 1528 − 28 februarie 1530].

[88] Începuturile acestor „obiceiuri" ar trebui căutate mai demult, pornind, în plan apusean, de la domeniile primite pe la 1397 de la Sigismund de Luxemburg de Ştefan I în Transilvania, iar, în plan răsăritean (pontic), de la relaţia aparte dintre Moldova şi coloniile Genovei (marea rivală a Veneţiei) de la 1387 (pentru surse, vezi Al. Simon, *Annus Mirabilis 1387: King Sigismund, the Ottomans and the Orthodox Christians in the Late 1380s and Early 1390s*, în *Emperor Sigismund and the Orthodox World* (=*Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CDIX), editori Ekaterini Mitsiou, Mihailo Popović, Johannes Preiser-Kapeller, Al. Simon, Wien, 2010, p. 125−150, la p. 142−143).

[89] Opoziţia („celălalt Imperiu") ar putea fi dublă: atât în relaţie cu Imperiul Otoman, cât şi cu Imperiul Bizantin, în pofida „succesiunii" dorite între ultimele două imperii. În fapt, acordul mediat de Ştefan între Maximilian I şi Baiazid al II-lea la 1497 a pregătit terenul pentru *pacea generală* de la Buda (1503), considerată momentul acceptării oficiale a Imperiului Otoman ca „partener european" şi a asigurat – prin implicarea Casei de Habsburg – „succesiunea" imperială de la bazilei la sultani (nu de la bazilei la domnul Moldovei ori la marele cneaz al Moscovei, cum s-a mai dorit, în ultimul caz inclusiv în epocă). Cei doi *stăpâni* asociaţi lui Ştefan nu au fost astfel regii Ungariei şi Poloniei, ci Maximilian şi Baiazid, anul 1497 iniţiind mutaţii mai profunde decât se pot zări la o primă privire.

[90] Pentru receptarea moldavă a relaţiei lui Ştefan al III-lea cu Veneţia, demnă de interes este controversata *Cronică moldo-rusă* (în *Cronicile slavo-române*, p. 154−161). În forma păstrată, cronica datează din primii ani de după moartea lui Ştefan. Alături de venirea la domnie a fiului său Bogdan, este ultimul eveniment menţionat în cronică (pentru principalele perspective asupra disputatului izvor: Alexandru V. Boldur, *Cronica slavo-moldovenească din cuprinsul letopisei ruse Voskresenski*, în *SRdI*, XVI (1963), 5, p. 1099−1121; Andronikos Falangas, *Tradition and Reality in the Romanian Chronicles of the 16th−17th Centuries. The Legend of Roman and Vlahata*, în *În memoria lui Alexandru Elian*, editor Vasile V. Muntean, Timişoara, 2008, p. 214−220). Întrucât nucleul de bază al *Cronicii moldo-ruse* este alcătuit din „legenda" fraţilor *Roman şi Vlahata* (forma bulgară articulată pentru *v*(a)*lah*/român; vezi aici şi Damian P. Bogdan, *Letopiseţul de la Bistriţa, la plus vieille des chroniques roumaines. Sa langue*, în *RESEE*, VI (1968), 3, p. 499−524) şi cum, aparent, şi cea mai veche atestare a numelui de român pentru *valahi* apare în relaţie cu *bulgarii* (în formula regală arpadiană *contra furorem Bulgarorum et Rume*<n?>*orum*; Al. Simon, *Între coroanele Arpadienilor şi Asăneştilor: implicaţiile unui document de la Béla III*, în *SMIM*, XXVIII (2010), p. 177−196), merită să zăbovim asupra conţinutului cronicii (neomiţând totodată tradiţia bulgară a expulzării la nord de Dunăre a *valahilor*, *latini* perfizi, după ce Ioan Asan al II-lea, deşi – după cum recunoştea aceeaşi tradiţie – provenea din rândul lor, alesese „adevărata credinţă" pe la 1235; vezi aici şi Vintilă Mihăilescu, *Imagini ale celuilalt. O perspectivă antropologică*, în *Reflecţii asupra diferenţei*, editori Irina Culic, István Horváth, Cristian Stan, Cluj-Napoca, 1999, p. 93−116, la p. 106−107). „Legenda" debuta tocmai la Veneţia, „patroana" de veac XV a domnului Ştefan al III-lea.

Au pornit din cetatea Veneţiei doi fraţi, Roman şi Vlahata, care fiind de credinţă creştină [adică ortodocşi/*pravoslavnici*], *au fugit de prigoana ereticilor* [adică catolici/ *papistaşi*] *şi au venit în oraşul numit Roma Veche* [adică chiar Roma Papalităţii] *şi au întemeiat o cetate după numele său, Roman*. *Şi şi-au trăit anii, ei şi neamul lor, până ce s-a despărţit Formos papa* [Formosius (891−896)] *de la ortodoxie la legea latină* [să observăm distincţia operată totuşi între *ereticii* veneţieni şi conceptul de *lege latină*]. *Şi după despărţirea de legea lui Hristos, latinii şi-au întemeiat o cetate nouă şi a numit-o Roma Nouă* [de fapt, era chiar denumirea folosită pentru Constantinopol, mai ales în plan ecleziastic] *şi au chemat la dânşii, la latinie, pe Romanovici, urmaşii lui Roman. Romanovicii însă nu au vrut şi au început să facă mare război cu dânşii şi nu s-au despărţit de credinţa lui Hristos*. [...] [Războiul a continuat până la domnia regelui *Vladislav* (Ladislau) al Ungariei].

Iar Vladislav craiul era nepotul de frate al lui Sava, arhiepiscopul sârbilor [Sfântul Sava († 1235) a fost fratele lui Ştefan I Nemanja, Sava aducând prima coroană regală a Serbiei de la Roma (1217), de unde

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

venise – tot în pofida opoziţiei regalităţii arpadiene – şi coroana celui de-al Doilea Ţarat Bulgar (al Asăneştilor), dar după mai puţin timp (1204). Iar bunicul celei de-a doua soţii a lui Ştefan Nemanja, Ana, încoronată odată cu el la 1217, a fost dogele Enrico Dandolo, principalul artizan al căderii Bizanţului la 1204], *şi a fost botezat de dânsul şi păstra credinţa lui Hristos în taină, în inimă, iar după limbă şi orânduială creştinească era latin*. [Vladislav *Craiul* era cel mai probabil Ladislau al IV-lea *Cumanul*, rege al Ungariei (1272−1290), dar care nu avea vreo ascendenţă sârbească imediată, una din surorile sale, Elisabeta, căsătorindu-se însă apoi cu Ştefan Uroş al II-lea *Milutin*, fiul lui Ştefan Uroş I, cel mai mic dintre fiii lui Ştefan Nemanja.] [...] [Atacat de tătari (identificarea cea mai plauzibilă a atacului este cu campania tătară – eşuată până la urmă – împotriva Transilvaniei din 1285), regele Ungariei a cerut ajutor (*a trimis în grabă vorbă la Roma, la împărat şi la papă*) de la papă (în funcţie de datare: Martin al IV-lea ori Honorius al IV-lea), de la împărat (Rudolf al IV-lea, *regele romanilor*, fondatorul dinastiei habsburgice, care – la 1277 – fusese sprijinit împotriva Boemiei şi de *valahi*; Thomas Tuscus, *Gesta imperatorum et pontificium*, editor Ernest Ehrenfeuchter, în *Monumenta Germaniae Historica* (Scriptores), XXII, Hannover, 1872, p. 483−528, la p. 525; aceştia au fost localizaţi fie în viitoarea Moldovă, fie în Ungaria de nord, în Maramureş), dar şi de la *romanii vechi*.] [...] *Romanii noi şi romanii vechi s-au adunat împreună şi au venit în Ungaria, în ajutorul craiului Vladislav*. [...] [Dar, în secret, *romanii noi* i-au trimis un mesaj regelui deoarece era de aceeaşi *lege* cu ei şi *cu prietenii tăi* <noi, *romanii noi*,> *suntem împreună şi duşmanilor tăi suntem duşmani*: *romanii vechi* trebuiau trimişi singuri, primii, în luptă, cei mai mulţi aveau să moară; cei care ar fi scăpat urmau să-i rămână regelui, care trebuia să-i ţină în Ungaria; femeile şi copiii *romanilor vechi*, deoarece numai ei mai rămăseseră în *Roma Veche*, ar fi fost luaţi de *romanii noi* şi aşezaţi în *legea romană*; *romanii vechi* nu voiau să fie *în legea romană cea nouă şi trăiau în credinţa grecească în Roma Veche.* Regele s-a conformat în primă fază. În înfruntarea cu *cneazul Neimet* [cel mai probabil hanul Nogay], în luptă au intrat pe rând: *romanii vechi* şi apoi *unguri şi romani de lege latină*. A fost o mare victorie. Puţini dintre *romanii vechi* au pierit. Regele s-a răzgândit.]

Şi le-au arătat scrisoarea romanilor noi, ce scria despre ei şi despre femeile lor, şi i-a chemat să-i slujească lui, ca să nu se ducă la Roma Veche, să piară de pe urma romanilor noi. [...] [La început, *romanii vechi* nu au vrut să creadă. Au trimis oameni să verifice. Într-adevăr, *Roma Veche* fusese dărâmată, iar femeile şi copiii duşi în *legea latină*. Atunci, ei au acceptat oferta regelui Ungariei, cu condiţia să-şi poată păstra *legea creştină grecească*.] *Iar craiul Vladislav i-a primit cu bună voie şi le-a dat pământ în Maramureş, între râurile Mureş şi Tisa, loc numit Criş, şi aici s-au aşezat şi s-au adunat romanii. Şi au trăit aici şi şi-au luat femei unguroaice din legea latină,* <trecute> *la legea lor creştină, până în ziua de azi*. [În vremea redactării *Cronicii moldo-ruse*, cea mai apropiată în timp – şi totodată cea mai importantă – căsătorie de acest fel, dintre un creştin de rit *grec* şi o creştină de rit *latin*, fusese cea dintre Alexăndrel, fiul lui Ştefan al III-lea, şi *Maria*, fiica lui Bartolomeu Drágffy (1489), urmaşul de drept al Drăgoşeştilor. În raport cu Maramureşul lui Bogdan, fondatorul dinastiei reprezentate de Ştefan al III-lea şi cu elementul sârbesc din *Cronica moldo-rusă*, merită reţinute şi structura *latină* a bisericii de curte din Cuhea, reşedinţa lui Bogdan (cel neacuzat vreodată de prea-catolicul rege al Ungariei, Ludovic I de Anjou, că ar fi fost *schismatic*, în pofida feloniilor sale), şi provenienţa sârbă, din prima fază a domniei lui Ştefan Duşan, a celor mai vechi monede descoperite la Cuhea (vezi pentru acestea Radu Popa, *Biserica de piatră din Cuhea şi unele probleme privind istoria Maramureşului în secolul al XIV-lea*, în „Studii şi Cercetări de Istorie Veche", Bucureşti, XVII (1966), 3, p. 511−528, la p. 518−520).]

[*Cronica moldo-rusă* continua cu descrierea legendarului *descălecat* al lui Dragoş, după care trecea la o formă comprimată a primei părţi (ante aprilie 1457) din „cronica oficială" a lui Ştefan al III-lea. Din domnia acestuia (pe lângă întronarea sa, „echivalată" cu decapitarea lui Petru Aron, din *vremea* căruia *s-a început să se dea darea turcească*, şi de moartea lui Ştefan, urmată de precizarea: *Ştefan voievod a avut patru fii: Petru, Olexandru* <şi> *doi Bogdani*), *Cronica moldo-rusă* a reţinut numai:] *În anul 6973* [1465], *Ştefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, a luat înapoi cetatea Chilia de la unguri.* [Fals. Însuşi *Długosz* (p. 408−409), care nu era admiratorul lui Iancu şi Matia, recunoştea că garnizoana ungară fusese alungată de locuitorii Chiliei de dinainte de asediul lui Ştefan.] // *În anul 6992* [1484], *a venit împăratul Baiazid al turcilor şi a luat de la Ştefan două cetăţi, Chilia şi Cetatea Albă*. [Adevărat (cu toate că numărul cetăţilor pierdute fusese mai mare).] // *În anul 7005* [1497], *a venit craiul leşesc Albert asupra lui Ştefan voievod şi s-a împăcat cu înşelăciune şi a pornit prin ţara lui prin locuri nevătămate. Şi l-a ajuns din goană din urmă Ştefan voievod la Bucovina şi l-a bătut*. [În esenţă şi adevărat şi conform cu versiunea oficială moldavă asupra evenimentelor, Ştefan prădând apoi ca represalii Podolia (acţiuni prezentate drept anti-catolice în secolul XVIII; Ilie Corfus, *Ştefan cel Mare pe o frescă polonă*, p. 201−204), cu precizare că atât tonul *Cronicii moldo-ruse*, cât şi desfăşurarea reală a evenimentelor de la 1497, nu ne îngăduie să decidem însă cine făptuise <cea mai mare> *înşelăciune*(a): Jan Albert sau Ştefan.]

„Pornită" de la Veneţia, *Cronica moldo-rusă* era în fapt suma tuturor temerilor adunate pentru ritul vechi şi adevărat (cel *grec*) în Moldova: Republica Sfântului Marcu, romanitatea *valahilor*, papa şi împăratul de la Roma (adică monarhul habsburgic). Aceste frici *pravoslavnice* corespundeau stâlpilor apuseni ai puterii lui Ştefan al III-lea şi Bogdan al III-lea. În maniera cronicilor atonite (vezi Andrei şi Valentina Eşanu, *Un letopiseţ slavo-român inedit din epoca lui Ştefan cel Mare*, p. 213−218), ea amintea numai înfrângerile otomane

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

moldav de putere regională[91], forţa *valahă*[92] şi *transilvană*[93] a Sucevei nu a mai revenit la nivelul atins şi nu a mai dus la rezultatele obţinute[94] de pe urma unei alte relaţii „nesănătoase", cea cu Huniazii[95]. Schimbările ungare şi moldave survenite între sfârşitul

suferite de Ştefan (nici victoria de la Vaslui nu figura în cronică). În puţine cuvinte, cronica spunea chiar mai mult decât documentele vremii despre tensiunile provocate de politica pro-*latină* a lui Ştefan. Iar nici adversarii, nici susţinătorii acesteia nu erau lipsiţi de „memorie istorică" şi, poate cel mai important, de informaţii (reale) prin care să-şi argumenteze poziţiile (antagonice). În cele din urmă, dar poate nu în ultimul rând, în relaţie cu posibila cetăţenie venetă a lui Ştefan (nota 67), observăm că, la origine, *Roman şi Vlahata* fuseseră cetăţeni ai Veneţiei.

[91] Ceea ce, privit – nu doar retrospectiv după secole – dinspre înfrângerea suferită în faţa mult mai puţin numeroaselor trupe polone la Obertyn (1531), devenise practic imposibil la doar patru ani de la întronarea lui Petru al III-lea Rareş. Mai plauzibilă apărea domnia lui Lodovico (Aloisie) Gritti şi a celor doi fii ai săi asupra Transilvaniei, Moldovei şi Ţării Româneşti. Observăm astfel că dispariţia *Daciei* din registrele senatului venet s-a produs în vremea în care tatăl nelegitim al lui Aloisie, Andrea, era doge al Veneţiei (1523−1538). Cazul Gritti merită restudiat (vezi Ferenc Szakály, *Lodovico Gritti in Hungary. 1529−1534: A Historical Insight into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry*, Budapest, 1995).

[92] Vezi aici deopotrivă Mihai Maxim, *Les rélations des Pays Roumains avec l'archevêché d'Ohrid à la lumière de documents turcs inédits*, în *RESEE*, XIX (1981), 4, p. 653−671; Tudor Teotoi, *O misiune a patriarhiei ecumenice la Bucureşti în vremea lui Vlad Vintilă de la Slatina*, în *RI*, NS, V (1994), 1−2, p. 30−38. Se cuvine adăugat şi că, după episodul Gritti, Petru al III-lea Rareş l-a acceptat pe Petru (Radu *Paisie*) al Ţării Româneşti (1535−1545, cu întreruperi), drept egalul său ca *ţar* (Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul. în secolele XV şi XVI. Privilegii comerciale, scrisori domneşti şi particulare din archivele Sibiului, Braşovului şi Bistriţei din Transilvania*, Bucureşti, 1905, nr. 67, p. 129−130). Iar după Nicolaus Olahus, fidel Habsburgilor, Radu *Paisie* îi era văr pe linie paternă, pe care se înrudea şi cu Iancu (*Ungaria. Atila*, ediţie Antál Gyöngyvér, Iaşi, 1999, p. 87−89).

[93] Se poate doar specula ce ar fi fost dacă *naţiunile transilvane* răspundeau convocării lui Petru Rareş sau/şi dacă acesta nu-şi respecta înţelegerea cu Szapolyai prin care i-a lăsat Transilvania după intervenţia moldavă din 1529 (vezi – în pofida erorilor, potrivite însă în acest caz exagerărilor cunoscute de domnia sa – şi Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş: relaţii politice şi miltare (1527−1546)*, Bucureşti, 1978).

[94] Să reţinem doar – sub raport *ungar* – că niciodată Petru Rareş n-a avut oficial de la Habsburgi (ori de la „alţii"), „guvernatorul" Transilvaniei, precum Ştefan (la 1490 şi la 1498).

[95] În raport cu ei şi cu Habsburgii care au patronat politic cadrul apariţiei *Daciei*, nu pot fi trecute cu vederea câteva particularităţi ale *Cronicii moldo-germane* (istoria lui Ştefan al III-lea până la 1499), născută practic simultan cu *Dacia* şi destinată mediului german supus Casei de Habsburg. Particularităţile (aparent nesubliniate până acum) privesc în primul rând familia lui Ştefan, cu accent pe ultimele sale soţii, Maria *de Mangop* şi Maria *Voichiţa*.

Folosim numele încetăţenite. 1) În primul caz, numele corect ar fi Maria Asanina Paleologhina, numele dinastic de rit *grec* înscris pe cunoscutul ei acoperământ de mormânt/Maria de Theodoro, sub raportul titulaturii statale *latine*. Theodoro era statul, cu capitala la Mangop, condus de familia Mariei cel puţin de la începutul secolului XV (vezi M. M. Székely, Şt. S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina, o prinţesă bizantină pe tronul Moldovei*, Putna, 2006). 2) *Voichiţa* este un adaus târziu – începând cu Grigore Ureche – la numele de Maria, singurul cu care ultima soţie apare constant în sursele contemporane. Numele *Voichiţa* ar merita poate privit şi în relaţie cu numele soţiei lui Mihnea *cel Rău*, Voica, care – după cum recunoştea chiar Ioan Szapolyai, viitorul rege al Ungariei, de după Mohács – se înrudea cu familia Szapolyai (vezi *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 390, p. 216). Alexandru (*Alexăndrel*), fiul lui Ştefan şi al *Maruşcăi*, nu a fost căsătorit cu Maria *Voichiţa*, fiica lui Radu al III-lea şi a Mariei *Despina* (M. M. Székely, *Născută spre a fi doamnă: Maria, ultima soţie a lui Ştefan cel Mare*, în „Analele Putnei", VIII (2012), 1, p. 315−348). Maria era captiva lui Ştefan din 1473. Ea şi Alexandru erau de vârste apropiate, după cum o arată naşterea lui Bogdan al III-lea de către Maria *Voichiţa* la 1479 (ea avea cel puţin 15−16 ani la acea dată) şi însoţirea lui Ştefan de către Alexandru (Alexăndrel) la Valea Albă în 1476 (el trebuie să fi avut măcar 10, dacă nu chiar 14 ani, pentru a fi alături de tatăl său într-o asemenea luptă; în plus, legătura lui Ştefan cu Maruşca pare să preceadă perioadei căsătoriei sale cu Evdochia *de Kiev*, 1463−1467). Explicaţia ar trebui să fie una simplă. Nunta lui Alexandru cu Maria *Voichiţa* ar fi întărit în mod nepermis poziţia acestuia în raport cu băieţii lui Ştefan din căsătoria cu Maria *de Mangop* († 19 decembrie 1477), Ilie şi Bogdan, morţi de mici, fie înaintea căsătoriei lui Ştefan cu Maria *Voichiţa* (1478) şi a conceperii lui Bogdan al III-lea (cazul probabil al lui Ilie), fie imediat după naşterea acestuia pe 16 iunie 1479 (sigur cazul lui Bogdan, decedat pe 26 iulie 1479), naşterea viitorului Bogdan al III-lea (Bogdan-Vlad), neputând fi separată nici de trimiterea lui Alexăndrel ca „guvernator" al Ţării de Jos a Moldovei, cu reşedinţa la Bacău (pentru date: M. M. Székely, Şt. S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina*,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

p. 8−9). În planul politicii regionale a lui Ştefan, în special cea ungară (atât în raport cu Matia, cât şi cu Casa de Habsburg) este de reţinut:

1) În *Cronica moldo-germană* (sigur ante-1502), destinată mediului controlat de aliatul domnului, Maximilian (Ştefana Simionescu, *Ştiri noi despre relaţiile diplomatice dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg*, în *RdI*, XXXIII (1980), 12, p. 1981−1986), care l-a invitat în mod repetat pe Bogdan să-l însoţească la mereu amânata sa încoronare imperială, cronica oprindu-se în fapt chiar la 1499, din primăvara acelui an datând şi noua invitaţie *imperială* pentru Bogdan (HHStA, Reichshofkanzlei (R.H.K.), *Maximiliana*, Karton 23. *1510 Oktober − 1511 Februar*, fasc. 16[-3]. *1510 OT*, f. 12^{r}−13^{r} [aprilie−august 1499]), data căsătoriei lui Ştefan al III-lea cu Maria *Voichiţa* este cea a morţii Mariei *de Mangop* (aşa cum apare ea în toate celelalte cronici moldave de epocă şi pe lespedea ei de mormânt de la Putna). Aceste cronici (inclusiv „cronica oficială" a lui Ştefan) nu au înregistrat nici căsătoria lui Ştefan cu Maria *Voichiţa*, nici data naşterii lui Bogdan. Ele au fost menţionate numai în *Cronica moldo-germană* (pentru surse: Şt. S. Gorovei, M. M. Székely, *Princeps omni laude maior*. *O istorie a lui Ştefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 11−13).

2) Alexandru, al cărui deces (26 iulie 1496) a fost amintit în toate cronicile, mai puţin în cea *moldo-germană* (ea „sărea" toată perioada de după victoria lui Ştefan de la Şcheia din martie 1486, care i-a salvat domnia, următorii 15−16 ani în care relaţia domnului cu Habsburgii s-a dezvoltat, fiind comprimaţi în jurul a trei elemente cheie: intrigile anti-jagiellone ale lui Ştefan din părţile *ruseşti* ale Poloniei, „accidentul polon" de la 1497 şi zdrobirea de către el a *turcilor* care prădaseră Polonia la începutul lui 1499), nu pare să se fi căsătorit până la 1489. Atunci a luat-o de soţie pe – nenumita – fiică a lui Bartolomeu Drágffy. Căsătoria a fost amintită doar indirect în plan moldav şi numai în *Letopiseţul anonim* (Drágffy apare drept *cuscrul* lui Ştefan, în contextul evenimentelor din toamna lui 1497, când a venit cu oastea transilvană în sprijinul domnului împotriva lui Jan Albert al Poloniei) şi – poate (dacă acceptăm că numele *Maria*, corespunzând soţiei lui Alexăndrel, nu se referă la o primă soţie, de rit *grec* şi nu de rit *latin*, cum era, evident, fiica lui Bartolomeu Drágffy) – în *Pomelnicul de la Bistriţa* (a se vedea aici Marius Diaconescu, *Peţitorii nepoatei*, p. 55−70).

3) Alexandru, a cărui moarte a stârnit nelinişte la curtea lui Maximilian I (I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu*, p. 377−378), lipseşte complet din *Cronica moldo-germană* (care i-a şi transformat pe fiii lui Ştefan şi ai Mariei *de Mangop* în două fete), la fel ca şi Alexandru „de la Istanbul", fiul lui Ştefan şi al Evdochiei *de Kiev*, numai Elena („stăpâna Moscovei" din 1498/*doamna din Ţara Moscovei* în cronică), fiind amintită ca rod al acelei căsătorii. În fapt, istoria de familie a lui Ştefan al III-lea a fost sumarizată în trei căsătorii şi doi copii, în viaţă, Elena a Moscovei şi Bogdan (botezat şi Vlad) *al Moldovei şi Ţării Româneşti* (ca urmaş desemnat al lui Ştefan), la care se adaugă *două fete* „puse în dreptul" uniunii cu Maria *de Mangop* (vezi Al. Simon, *Quello ch'e apresso el Turcho*. *About A Son of Stephen the Great*, în „Annuario del'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica", V−VI (2004−2005), p. 163−168).

Însumate, observaţiile permit câteva constatări: 1) Tensiunea dinastică care traversează întreaga perioadă a anilor 1470−1490; 2) „Aranjarea" cronistică a evenimentelor în funcţie de mediu şi de „învingător"; (şi – poate mai ales) 3) Mutările decisive efectuate de Ştefan în raport cu familia sa în numai doi ani, între vara−toamna lui 1471 (data probabilă a începerii negocierilor pentru căsătoria lui Ştefan cu Maria *de Mangop*) şi sfârşitul lui 1473 (prima campanie oficial antiotomană a lui Ştefan în Ţara Românească): căsătoria lui Ştefan cu Maria *de Mangop*, trimiterea lui Alexandru, fiul lui Ştefan şi al Evdochiei *de Kiev*, ca ostatec la Istanbul, şi capturarea de către Ştefan a Mariei *Voichiţa*, fiica lui Radu al III-lea şi a Mariei *Despina*. În consecinţă, cele patru mari „erori cronologice" conţinute de *Cronica moldo-germană* trebuie reprivite (în ultima ediţie, la p. 30, 32−33, 34, 35).

1) Căsătoria lui Ştefan cu Maria *de Mangop* este trecută sub 1471, 1472 în toate celelalte cronici moldave, ele fiind şi singurele surse care oferă o dată exactă pentru nuntă (datarea sub 1471 a fost acceptată – din raţiuni diferite − numai de către Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, ediţie Stela Cheptea, Vasile Neamţu, Bucureşti, 1996, p. 127, nota 31, şi mai recent de Ştefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul Ilice*, în *RI*, NS, VII (1996), 7−8, p. 511−520, la p. 517, nota 23).

2) Căderea Caffei şi „episodul *băieţilor* genovezi", foarte delicat pentru Ştefan (şi mijloc de şantaj la adresa sa pentru Veneţia în mai 1477), sunt mutate sub 1474, înaintea bătăliei de la Vaslui (vezi şi M. M. Székely, Şt. S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina*, p. 69, nota 1). *Băieţii* nu ar fi fost „traficaţi" de către Ştefan, care s-a purtat foarte frumos cu ei. Pe cei care au vrut să plece înapoi în *Italia* i-a ajutat, cei mai mulţi dintre ei dorind însă să rămână în Moldova (subiectul din perspectiva Genovei la Şt. Andreescu, *Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXI (1982), 2, p. 257−282). În orice caz, Ştefan a refuzat să-i predea lui Mehmed, care „astfel" a trimis oaste împotriva sa, oaste zdrobită de el la Vaslui în ianuarie 1475.

O inversiune similară şi o explicaţie identică pentru campania de la Vaslui, dublate de prezentarea pro-Ştefan a episodului caffez, se regăsesc într-o cronică anonimă a Imperiului Otoman, întinsă până la 1529 şi scrisă în Spania Habsburgilor, sigur înainte de moartea lui Soliman I la 1566 (Sergiu Iosipescu, *O cronică neştiută a Moldovei sub Ştefan cel Mare şi o hartă franceză a Mării Negre de la începutul secolului XVI*, în *Ştefan cel Mare şi Sfânt*, p. 323−336, la p. 324−325). Dacă în rest cronica spaniolă pare să se inspire copios din

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Historia lui Giovanni Maria Angiolello, redarea – inversată – a cazului *băieţilor* din Caffa şi a bătăliei de la Vaslui este preluată din *Cronica moldo-germană*, cu precizarea – importantă poate – că, în urma înţelegerii cu *băieţii*, lui Ştefan i-au revenit două treimi din prada sultanului (estimată la 200.000 de ducaţi veneţieni la 1477).

3) Aşezarea căsătoriei lui Ştefan cu Maria *Voichiţa* în ziua morţii Mariei *de Mangop* (o „coincidenţă sinistră"). Ziua de 19 decembrie 1477 ca dată a decesului Mariei *de Mangop* trebuie acceptată, în primul rând, deoarece este data înscrisă pe lespedea funerară a doamnei de la Putna (Şt. S. Gorovei, M. M. Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 64, nota 152). Lipsa „jumătăţii" drepte – fie prin necompletare, fie (ulterior) prin răzuire – din cunoscuta imagine a *ţarului* Ştefan, *domnul Moldovlahiei*, din *Tetraevangheliarul de la Humor*, încheiat în ajunul campaniei sale antiotomane din noiembrie 1473, reprezintă un subiect pe care numai o analiză tehnică modernă l-ar putea lămuri. Până atunci, el rămâne o sursă pentru intense speculaţii, legitime poate. În „jumătatea" dreaptă ar fi trebuit reprezentată – în acea vreme – Maria *de Mangop*, soţia lui Ştefan de peste un an (vezi – pe moment – Scarlat Porcescu, *Tetraevanghelul de la Homor (1473) cu portretul lui Ştefan cel Mare*, în *MMS*, LVII (1981), 7−9, p. 498−529).

4) Cucerirea otomană – cu date false (la fel ca în toate cronicile moldave, durata asediilor crescând pentru a masca dezastrul suferit de domn) – a Chiliei şi a Cetăţii Albe este trecută sub 1483, în loc de – evident – 1484 (O. Cristea, *The Campaign of 1484 in the Light of Some New Venetian Sources*, în Al. Simon, *The Weak Sultan and the Magnificent Monarchs: Ottoman Actions in the Black Sea Area in 1484*, în „Il Mar Nero", Rome/Paris, IX (2012), p. 217−246, 247−304). Schimbarea era menită să separe căderea cetăţilor de jurământul de vasalitate de la Colomeea din septembrie 1485, care nu putea fi eludat nici de *Cronica moldo-germană*. Ea l-a transformat, totuşi, într-o „simplă vizită" a lui Ştefan la Cazimir al IV-lea al Poloniei, de care au profitat *turcii* şi trădătorii din Moldova pentru a arde aproape toată ţara. În plus, Cazimir nici nu voia să-i dea drumul lui Ştefan, necrezându-l că *turcii* au lovit Moldova, şi nici nu l-a ajutat cum se cuvenea, fiul lui Cazimir, viitorul rege Jan Albert, trimis să-l sprijine pe domn, chiar întorcându-se din drum (vezi şi Şt. S. Gorovei, M. M. Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 232-238).

La sfârşitul secolului, în *Cronica moldo-germană*, între cucerirea de către Baiazid al II-lea a porturilor Moldovei (1483) şi omagiul prestat în persoană de Ştefan lui Cazimir al IV-lea (1485) a fost introdusă o *ploaie de sânge*. Ea a ţinut *11 zile* în luna august 1484 şi l-a determinat pe Ştefan să oprească lucrările începute pe *3 iunie 1484* la *castelul* său din târgul Roman. *Ploaia* era destinată să acopere cele două mari ruşini consecutive (1484 şi 1485) ale domnului, cea otomană şi cea polonă. Ele dureau în continuare la 1499−1502.

Două „erori" (1474 în loc de 1475 şi 1483 în loc de 1484) sunt explicabile: în planul imaginii *băieţii* din Caffa (1475), pierderea porturilor (1484) şi omagiul polon (1485) erau marile „pietre de moară" ale lui Ştefan. De neînţeles par „erorile" legate de Maria *de Mangop*. Prima în plus este legată de cutremurul devastator din vara lui 1471, cunoscut în întreaga Europă şi resimţit din Moldova până în Bavaria (vezi şi *Urkundlichenachträge zur Österreichisch-Deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (=*Fontes Rerum Austriacarum*, II, 46), editor Adolf Bachmann, Wien, 1892, nr. 159, p. 169−173, la p. 171−172). După prezentarea bătăliei de la Soci (aşezată corect sub data de 7 martie 1471, ca inclusiv în *Letopiseţul anonim*, sursă cunoscută şi folosită şi de autorul – rămas anonim – al *Cronicii moldo-germane*, după cum au remarcat toţi editorii izvorului; vezi *Cronicile slavo-române*, p. 26−27), cronica continua: *În acelaşi an, în luna august, ziua 29, într-o joi, atunci a fost cutremur cumplit.* [corect!] // *În acelaşi an, în luna septembrie, în ziua 14* [data de 14 septembrie (Înălţarea Sfintei Cruci) ca zi a nunţii lui Ştefan al III-lea cu Maria de Mangop apare neschimbată în toate cronicile din Moldova], *au adus lui Ştefan voievod pe doamna din Mangop, cu numele Maria, ea era o circaziană şi a avut două fiice cu dânsa* [fals?].

În ansamblul „cosmetizărilor" operate în *Cronica moldo-germană* (în plan politico-militar şi dinastic), tonul faţă de Maria de Mangop este evident negativ. Iar faptul că singura căsătorie nemenţionată a lui Ştefan al III-lea din toate cronicile moldave este cea cu Maria *Voichiţa* (care oricum nu putea avea loc mai repede de mijlocul anului 1478, după împlinirea celor şase luni de doliu; cf. M. M. Székely, *Născută spre a fi doamnă*, p. 318), arată – fără a deschide alte speculaţii – că problema consta în „relaţionarea" celor două Marii.

Prin informaţiile şi erorile ei „unicat", *Cronica moldo-germană* relevă dimensiunea politică „internaţională" a raportului dintre ele, evident de extracţie (politică) diametral opusă, a căror importanţă se vădeşte – aşa cum o arată şi continuarea „cronicii oficiale" după moartea lui Ştefan (1504) şi data copiei de la München a *Cronicii moldo-germane* (1502) – în raport cu faza finală (ultimul deceniu) a domniei lui Ştefan şi – pe cale de consecinţă (Maria *Voichiţa* fiind doamnă de peste două decenii) – cu momentul intrării Mariei *de Mangop* pe marea scenă regională. Subliniem astfel că, dacă în Moldova, ponegrirea Mariei *de Mangop* s-ar fi justificat prin ascensiunea Mariei *Voichiţa* şi a fiului ei Bogdan-Vlad (singura naştere menţionată – şi – cu dată exactă în toată *Cronica moldo-germană*), în raport cu mediul german al Casei de Habsburg ea nu prea făcea sens. Demersul trebuie corelat în primă fază cu evoluţiile şi „schimbările" lui Ştefan din anii căsătoriei cu Maria *de Mangop* (1472) şi ai răpirii Mariei *Voichiţa* (1473), adăugând desigur anul 1471 „oferit" pentru căsătoria crimeeană a lui Ştefan al III-lea de *Cronica moldo-germană*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

La *Reichstag*-ul de la Regensburg *valahii* au reapărut ca soluţie cruciată în vara lui 1471 (*Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Friedrich III*. (=*Deutsche Reichstagsakten*, I, 15−18), VIII-2. *Regensburg 1471*, editor Helmut Wolf, Göttingen, 1999, nr. 94−95, p. 323−327). Cruciada avea să fie condusă de împăratul Frederic al III-lea, nu de Matia. Acesta trebuia detronat. Ştefan urma să asigure lovitura din est împotriva lui. Ştefan a *trădat* şi s-a înţeles cu Matia care a scăpat. Inclusiv Mehmed, care viza Belgradul (Lajos Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all 'Adria* (extras din *Archaeografo Triestino*, seria a III-a, VII,1), Trieste, 1913, p. 11), a fost nemulţumit de decizia domnului, care mai devreme cu câteva luni îl învinsese din nou pe favoritul sultanului, Radu al III-lea (tatăl Mariei, pe care – după cum recunoştea şi *Cronica moldo-germană* – atât sub 1477 şi data nunţii, cât şi sub 1473, când se produsese capturarea ei şi a mamei ei, *Despina*, Ştefan *i-o luase cu forţa*).

În 1472 (primăvară−vară), *turcii* s-au pus în mişcare împotriva Moldovei. Criza din Asia Mică i-a întors din drum ([Domenico Malipiero,] *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo* (=*Archivio Storico Italiano*, VII), ediţie Agostino Sagredo, Firenze, 1843, p. 80). Ştefan (căsătorit apoi în septembrie cu Maria *de Mangop*, în celelalte cronici moldave) şi-a făcut datoria de − încă – vasal al Porţii şi i-a trimis oştenii lui Mehmed împotriva lui Uzun Hassan dincolo de Strâmtori. În august 1473, Mehmed a învins însă (a se vedea şi Al. Simon, *Western and Eastern Riders of the Storm*, în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneşan*, editori Rudolf Gräf, D. Ţeicu, Adrian Magina, Cluj-Napoca, 2011, p. 79−96).

Nici trei luni mai târziu, în noiembrie, Ştefan s-a năpustit asupra Ţării Româneşti, sprijinit de Matia, deşi – în aceleaşi zile (8 noiembrie 1473 este oficial acceptată în toate cronicile moldave, inclusiv de *Cronica moldo-germană*, ca data începerii marii campanii a lui Ştefan asupra Ţării Româneşti şi 6 noiembrie 1473, două zile mai devreme, este ziua mesajului habsburgic către *voievodul căpitan din Valahia*) – Frederic al III-lea îl socotea în continuare pe Ştefan fidelul său susţinător din Răsărit, tot cu sarcini *cruciate* (*Regesten Kaiser Friedrich III. (1440−1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (=J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, XIII), editori-generali Heinrich Koller, Paul-Joachim Heinig, Alois Niederstätter, supl. II-1. *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471-1475 (Haus-, Hof- und Staats-archiv Wien, Hss.* weiss 529 *und* weiss 920*)*, editori P.-J. Heinig, Ines Grund, Wien/Köln/Graz, 2002, nr. 3539, p. 523). Reamintim aici – „ca paranteză" – cel mai evident exemplu de adaptare a *Cronicii moldo-germane* la interesele regionale ale Casei de Habsburg.

La 1490, Maximilian anunţa triumfător că îl câştigase de partea sa în lupta pentru tronul Ungariei pe Ştefan, cel care îi învinsese în aceeaşi zi pe Matia şi pe Mehmed al II-lea (vezi Jean Mollinet, *Chroniques*, II, *1488−1506*, ediţie Georges Doutrepont, Omer Jodogne, Bruxelles, 1935, p. 199). Cam zece ani mai târziu, în *Cronica moldo-germană* (p. 29−30), victoria de la Baia (1467) a fost asociată victoriei lui Ştefan asupra tătarilor din 1469. Imediat după ce l-a învins pe Matia, Ştefan a pornit împotriva tătarilor intraţi deja în ţară.

La 1473, Ştefan îl abandonase – din nou – şi aparent definitiv (până după 1486 şi alegerea lui Maximilian ca *rege al romanilor*) pe Frederic (pentru reapariţia lui Ştefan în mediul habsburgic după 1473, vezi aici şi *Reichstagsakten-Maximilian I*, I-2. *Reichstag zu Frankfurt 1486*, editor H. Angermeier, Göttingen, 1989, nr. 865, p. 788; nr. 879, p. 829). De ce? Pentru o *circaziană*. Acesta este răspunsul oferit de *Cronica moldo-germană* prin aşezarea căsătoriei cu Maria *de Mangop* în septembrie 1471 şi a nunţii lui Ştefan cu Maria *Voichiţa* în ziua morţii Mariei *de Mangop* (19 decembrie 1477). Eroarea – umană, şi pe gustul lui Maximilian, mare iubitor de frumos (vezi aici H. Wiesflecker, *Neue Beiträge zur Frage des Kaiser-Papstplanes Maximilians I. im Jahre 1511*, în „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichts-forschung", Wien, LXXI (1963), p. 311−332) – a lui Ştefan al III-lea fusese îndreptată de Maria *Voichiţa* (care – în *Cronica moldo-germană* şi în opoziţie cu *circaziana* din Mangop – *era de sânge şi de viţă înaltă*, cum se preciza deja în narearea capturării ei la 1473, după nunta crimeeană) şi de băiatul ei, Bogdan. El urma să domnească şi să-l însoţească pe fiul lui Frederic, Maximilian, la încoronarea acestuia ca împărat. *Mireasa* trimisă de Maximilian ca simbol al măreţiei sale imperiale lui Bogdan în 1513 (după încercările nereuşite ale celui din urmă de a se uni matrimonial cu marea rivală a Casei de Habsburg, Casa Jagiello, care au rupt aparent, vreme de vreo cinci ani, relaţiile Sucevei cu Viena/Innsbruck) ar trebui privită şi din această perspectivă a Mariei *de Mangop*, „cea care" îl îndepărtase pe Ştefan al III-lea de Frederic al III-lea (mai multe date la Al. Simon, *Fata de la nemţi. Maximilian I de Habsburg, Bogdan III şi o căsătorie din 1513*, în „Anuarul Şcolii Doctorale. Istorie. Civilizaţie. Cultură", Cluj-Napoca, II (2006), p. 101−116).

Ca o asemenea „poveste" (după cum s-ar părea şi singura explicaţie pentru „soarta" Mariei *de Mangop* în *Cronica moldo-germană*) să fie credibilă, ea trebuia să aibă măcar un sâmbure de adevăr, iar acel sâmbure trebuia să o lege pe Maria *de Mangop* de Matia Corvin, cel ales de Ştefan la 1471−1473 în detrimentul Casei de Habsburg, şi nu – doar – de Veneţia, de care Maria era evident legată (Maximilian avea însă – încă – relaţii bune, ca şi Ştefan, cu Veneţia la momentul redactării *Cronicii moldo-germane*). Iar aici trebuie să ne întoarcem la un aspect din domeniul evidenţei, care până acum pare să fi scăpat analizei.

Pe 7 august 1471, cu un an şi o lună înaintea nunţii lui Ştefan cu Maria *de Mangop*, relaţiile dintre Ştefan şi Matia erau strânse (procesul pare să fi fost foarte rapid, în martie Matia dispusese blocarea

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lunii august 1526 (moartea lui Ludovic al II-lea)[96] şi mijlocul lui ianuarie 1527 (moartea lui Ştefan al IV-lea)[97] s-au dovedit – rapid – prea profunde[98].

I.3. *Dacia* şi Casa de Habsburg

Introdusă de aceeaşi mână care a scris rubricatura de bază a registrului (36)[99], la fel ca la inserarea rubricii *Ungaria et Valachia* la 1475[100], acea *Dacie* a rezistat mult mai mult decât cele ale lui Sigismund Báthory[101] ori Mihai Viteazul[102], izvodite de luptele şi

---

comerţului cu Moldova şi Ţara Românească; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI. *1458−1473*, editori Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, Bukarest, 1981, nr. 3860, p. 492). Înţelegerea de bază pare să fi fost perfectată chiar în oraşul natal al lui Matia, Clujul (din Gilău, *Gregorius Litteratus*, trimisul lui Ştefan la Matia, îl şi recomanda stăpânului său pe Albert de Wath, cămăraşul sării, colectorul veniturilor regale din Transilvania; *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 133, p. 77). Practic raporturile dintre Ştefan şi Matia s-au întărit în paralel cu preparativele (şi discuţiile) pentru căsătoria crimeeană a lui Ştefan. La patru luni după nuntă, pe 30 ianuarie 1473, Matia a şi acordat *valahilor* din Moldova libertate comercială deplină în Transilvania (vezi *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 134, p. 77; nr. 137−138, p. 79−80).

Extensia crimeeană a politicii huniade nu era deloc suprinzătoare. Matia dispunea de o veritabilă reţea orientală (Lajos Tárdy, *Ungarns anti-osmanische Bündnisse mit Staaten des Nahen Ostens und deren Vorgeschichte*, în „Anatolica", Wiesbaden, IV (1971−1972), p. 139−156, la p. 151−152). Iancu de Hunedoara avusese numeroase contacte crimeene, mai ales cu Caffa (Al. Simon, *Note şi documente asupra politicii italiene şi răsăritene a lui Iancu de Hunedoara în anii 1450*, în „Banatica", XXIII (2013), p. 567−608). În Crimeea, ca în întreg spaţiul pontic, Huniazii reprezentau un nume şi chiar o garanţie în caz de conflict. Iar Ungaria (cu Cetatea Albă) era cel puţin la fel de atractivă comercial precum Polonia.

[96] Pentru teoria sau/şi realitatea supravieţuirii regale ungare: Geza Pálffy, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*, Boulder, New York, 2009.

[97] Vezi totodată şi Horia I. Ursu, *Domnia lui Ştefăniţă voievod. Zece ani din istoria politică a Moldovei (1517−1527)*, Cluj, 1940 [reeditată cu minime modificări la Bucureşti, în 1972].

[98] Merită astfel reluată întreaga politică transilvană şi valahă a lui Ioan Szapolyai, ca voievod al Transilvaniei (1510-1526), şi în general după Dieta de la Rákos din 1505 (vezi astfel deja *A Szapolyai család oklevéltára* [Diplomatariul familiei Szapolyai], editor Tibor Neumann, I. *Levelek és oklevelek (1458−1526)* [Acte şi scrisori (1458−1526)], Budapest, 2012).

[99] *Hungaria, Polonia et Dacia* a fost scrisă de mâna care a întocmit „rubricatura" de bază a registrului. Precizarea *et Crouatia* a fost inserată de altă mână, cea care a introdus şi a doua informaţie corespunzătoare rubricii. Prima notiţă din rubrică (c. 9), scrisă de aceeaşi mână care trasase „rubrica scurtă" (*Hungaria, Polonia et Dacia*), privea răspunsul dat lui Bernardin de Frangepane şi lui Ioan Corvin. A doua, scrisă – cu aceeaşi cerneală roşiatică (c. 45) – de mâna care a adăugat et *Crouatia*, privea afacerile personale ale lui Bernardin, proaspătul socru al lui Ioan. Rubrica ocupa jumătatea stângă a „paginii" [11] (filă nenumerotată), rubrica vecină (în dreapta) fiind *Illustri Capitanis Generalis Copiarum*. Rubricile erau aranjate alfabetic („pagina" [10] aparţinea rubricii *Gentes armigere*). Cu excepţia marilor rubrici (întinse şi pe două coloane pe una ori mai multe „pagini") – precum cele destinate Romei, Milanului ori Germaniei – acopereau spaţiul unei jumătăţi de „pagină" (o coloană). Reţinem astfel şi că rubrica *Cyprus, Sultanus, Siria et Alexandria* („pagina" [7], coloana din stânga) scrisă de aceeaşi mână ca *Hungaria, Polonia et Dacia* a rămas goală.

Astfel: 1) *Dacia* este anterioară datei de 1/7 martie 1496 (prima înregistrare din registru scrisă de aceeaşi mână care redactase „rubricatura" de bază); 2) Adăugarea Croaţiei a fost motivată birocratic de informaţiile din rubrică, toate privind doar Croaţia; 3) Ioan Corvin noul cetăţean al Veneţiei (oficial de pe 7 mai 1497) nu figura iniţial „sub" Croaţia.

[100] Formula apare la „pagina" [14], pentru coloana din dreapta, rubrica vecină (în stânga), fiind – tot în ordinea alfabetică, dar şi în mod sugestiv – *Scutarus cum tota Albania* (vezi şi nota 33). Reţinem din acel registru (27) *Romandolla* („pagina" [12], coloana din dreapta) ca rubrică rămasă goală, deşi fusese introdusă de dinainte de debutul registrului (pe 1/4 martie 1475) – ca *Ungaria et Valachia* – de aceeaşi mână care întocmise rubricile de bază. *Dacia* precede Codrii Cosminului. *Valachia* este sigur anterioară oficializării Vasluiului. O „altă mână" pare să fi scris *Valachia*, iar mai apoi *Dacia*, de dinainte de „naşterea" lor.

[101] A se vedea destul de recent M. Diaconescu, *Gândirea politică a lui Ştefan Jósika, cancelarul principelui Sigismund Báthory. Paternitatea unei idei politice: unirea Transilvaniei cu Ţara Românească şi Moldova*, în „Acta Transylvanica", Bucureşti, I (2004), p. 17−42.

[102] Vezi în principal C. Rezachevici, *Cunoscuta însemnare a lui Mihai Viteazul privind stăpânirea ţărilor române şi semnificaţia ei reală*, în „Apulum", XIII (1975), p. 341−350; Şt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1997, *passim*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

visele de la sfârşitul veacului XVI[103]. *Dacia* a fost transmisă practic ereditar – ca jurământul de cruciadă[104] – până la stingerea urmaşilor legitimi ai lui Ştefan al III-lea[105]. De altminteri, cu excepţia promisiunilor lui Radu al IV-lea şi Neagoe Basarab, *valahii* lui Ştefan al III-lea, Bogdan al III-lea şi Ştefan al IV-lea (Ştefăniţă) au fost singurii cruciaţi de rit *grec* ai Papalităţii de la Sixt al IV-lea la Leon al X-lea[106].

Dacia a apărut pe fondul crizei regionale din 1497, mai ales din Ungaria şi Moldova[107]. S-a încetăţenit – între *Hungaria* şi *Polonia* – în ajunul războiului veneto-otoman (1499−1503)[108], „prin" tratatul de la Hârlău (iulie 1499)[109]. Acesta unea Moldova, Polonia şi Ungaria în numele Crucii (în mod interesant, noua iniţiativă[110], diplomatică în special, a fost aprobată şi de ierarhii Moldovei, altfel decât războiul antiotoman început de Ştefan la 1473[111]).

Maximilian a căutat să coordoneze antiotoman (şi desigur anti-jagiellon) „zona" dintre Ungaria şi Polonia (adică *Dacia* în cadru birocratic veneţian)[112]. Ea era formată – în cuvintele sale – din Transilvania, *Valahia Mică*, *Valahia Mare* şi Moldova

[103] Pentru contextul ultimei decade a secolului XVI, a se vedea Pompiliu Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în *RI*, NS, V (1994), 5−6, p. 473−489; O. Cristea, *A Second Front: Wallachia and the Long War against the Turks*, în *Europe and the Ottoman World: Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*, editori G. Kálmán, R. Păun, Istanbul, 2013, p. 13−27. Este destul de limpede că *Dacia* „de la Veneţia" aparţine unei alte „categorii" şi are o consistenţă – prin Ştefan III, domnul Moldovei, suzeranul *valah* al Ţării Româneşti şi „guvernatorul" Transilvaniei/„stăpânul" *unei jumătăţi din Ungaria* – cel puţin la fel de mare ca edificiile lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei şi suzeranul Ţării Româneşti şi al Moldovei, şi Mihai Viteazul, domnul Ţării Româneşti şi al Moldovei, *guvernatorul*/ principele Transilvaniei. În orice caz, datorită *Daciei* anilor 1490−1520 nu se mai poate susţine că ideea a fost una „maghiară" şi ne-*valahă*. Rădăcinile *ungare* ale *Daciei* trebuie căutate în epoca huniadă.

În acest context, în raport cu „*Europa Regina*" a lui Maximilian din februarie 1498 şi cu registrele care preced şi succed apariţiei formulei *Hungaria, Polonia et Dacia*, notăm şi că: 1) Rubrica *Imperator et tota Germania* (reg. 35) se transformă (reg. 36) în *Imperator et tota Germania et Anglia*, titlu păstrat apoi (reg. 37); 2) *Hungaria et Polonia* (reg. 35), devine *Hungaria, Polonia et Dacia*, şi i se adaugă *Crouatia* (reg. 36), completare menţinută (reg. 37).

[104] Şerban Turcuş, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, 2001, p. 83, nota 72. Relaţiile *valaho*-papale sunt de reluat şi din această perspectivă de la începuturile lor (statale) cruciate (vezi şi Beatrice Kelemen, Adrian Ioniţă, Al. Simon, *Între Negru Vodă şi Prinţul Negru al Ţării Româneşti*, p. 1−44).

[105] Caracteristicile subiective ale „cazului Rareş" împiedică deocamdată alte consideraţii.

[106] Pentru evoluţia cruciată *valahă*, vezi aici Al. Simon, *The Walls of Christendom's Gate. Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the Late 1400s*, în „Quaderni della Casa Romena", Venice/Bucharest, III (2004), p. 205−224, la p. 223. „Cazul *dacic*" al lui Petru Rareş merită reluat (şi) din această perspectivă. El a „izbutit" să piardă tot ceea ce Ştefan câştigase, Transilvania (*jumătate din Ungaria*), Casa de Habsburg şi Papalitatea (însumat întreaga „faţadă apuseană" a Moldovei), în condiţiile în care relaţiile sale cu Ţara Românească par să fi fost sensibil mai bune decât cele ale lui Ştefan.

[107] Vezi astfel din nou datele din J.-Ch. Engel, *Geschichte des Ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*, I, Halle, 1797[1], p. 127−129, 138, 149, 160; idem, *Geschichte*, III-2, p. 83−90. Interesant este că o serie de surse pare să se fi pierdut de-a lungul „secolului naţiunilor".

[108] Vezi Hans [Peter-Alexander] Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomatics: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political Commercial Instruments*, în „Electronic Journal of Oriental Studies", Utrecht, I (1998), 2, p. 3−698.

[109] Vezi Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, nr. 178, p. 417−441 (variantele latine şi slavone).

[110] Ş. Papacostea, *De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziţia internaţională a Moldovei la sfârşitul secolului al XV-lea)*, în *Rsl*, XVII (1970), p. 525−554.

[111] După cum observa deja Ioan Ursu (*Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1925, p. 290), aceştia au dispărut din sfatul domnesc în ajunul campaniei lui Ştefan din Ţara Românească (1473) şi nu au mai revenit vreodată în componenţa acestuia (sub el şi apoi sub urmaşii săi).

[112] Singura încadrare îngăduită de formularistica birocraţiei veneţiene şi de exprimarea lui Maximilian (vezi nota următoare), (co-)rege al Ungariei, titlu păstrat până la moarte.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(1500−1501)[113]. (Co-)Regele Vladislav a încercat desigur să contracareze evoluţia. L-a mutat pe Bartolomeu Drágffy în sud−vestul regatului[114], la trecerea dintre anii 1498 şi 1499. Mişcarea sa a sfârşit însă prin a-i întări şi extinde lui Bartolomeu poziţia în jumătatea estică a statului[115]. Drágffy era în continuare co-voievod al Transilvaniei la 1501[116].

Anii care au urmat, inclusiv după moartea lui Ştefan[117], au fost marcaţi mai ales de eşecuri antiotomane (cu precădere pe frontul ungar şi pe cel veneţian[118]), compensate diplomatic (în special de Ştefan[119]) şi de dispute pentru domenii (în vest pentru feudele transilvane primite de Ştefan de la Matia, şi confirmate de Vladislav[120], şi în nord pentru Pocuţia, vechea sursă de conflict dintre Suceava şi Cracovia[121]). Totuşi, *Dacia*, ca şi întreagă „formulă estică" lansată la sfârşitul veacului prin registrele venete, nu a dispărut. Dimpotrivă, s-a încetăţenit[122]. „Supravieţuirea" ei este cu atât mai impresionantă cu cât

[113] Bayerische Staatsbibliothek, München (BStB), Abendländische Handschriften, Codices Latini Monacenses (CLM) 14688, f. 95^{r}–98^{r} [iunie−septembrie 1501]; HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 10. *1499 Juni − 1500 Dezember*, fasc. 5b[-2]. *1500 August−Oktober*, f. 59^{r} (13 septembrie 1500); 12. *1501 Oktober − 1502 Dezember*, fasc. 6b[-2]. *1501 Oktober−Dezember*, f. 214^{v}-215^{r} (2 septembrie 1501); 23, fasc. 16-3, f. 12^{r}–13^{r} [aprilie−august 1499]; 41. *Undatiert*, fasc. 34-III. *Auswärtige Staaten*. 12. *Türken*, f. 23^{r}–24^{v}, 40^{r}–41^{r} [după 14 mai 1501].

[114] Pentru cariera sa: T. Neumann, *Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején* [Rolul politic al lui Bartolomeu Drágffy în vremea regelui Vladislav al II-lea], în *A Szilágyság és a Wesselényi család (14−17. század)* [Sălajul şi familia Wesselényi (secolele XIV−XVII)], editori Géza Hegyi, András W. Kovács, Kolozsvár, 2012, p. 213−236, aici p. 231.

[115] BStB, CLM 14688, f. 95^{v}. Raportul habsburgic asupra situaţiei ungare se datează în relaţie cu actele din HHStA (nota 113) şi decesul lui Bartolomeu (26 octombrie 1501). Notăm astfel slăbirea rapidă a puterii lui Ştefan prin dispariţia lui Bartolomeu şi „demiterea *rusă*" a lui Dimitri (aprilie 1502), într-o perioadă crucială a războiului veneto-otoman.

[116] *Diplome maramureşene din secolele XVI−XVIII, provenite din colecţia lui Ioan Mihályi de Apşa*, editor I.-A. Pop, Bucureşti, 2009, nr. 345, p. 405 ([...] *alias vaivoda Transilvaniae* [...]).

[117] Care (2 iulie 1504) a readus în prim-plan – nu doar ca propagandă – posibilitatea unui atac otoman rapid asupra Ungariei şi Moldovei (pe lângă exemplele publicate şi în seria *Hurmuzaki* ori în „jurnalul" lui Sanudo: Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Mischbestände, Fürstliche Sachen, *Literalien*, fasc. 215[-1]. *1503−1505*, f. 20^{r}, 3 septembrie 1504).

[118] Pentru principalele repere militare şi diplomatice, a se vedea F. Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365−1526*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest, XXXIII (1979), p. 65−112, aici la p. 100−104.

[119] Vezi şi sursele otomane folosite de M. Maxim, *Stephen the Great and the Great Porte: New Turkish Documents*, în „Transylvanian Review", XIV (2005), 1, p. 15−25, la p. 20−22.

[120] Pe larg la I.-A. Pop, *Relaţiile dintre Transilvania şi Moldova în timpul lui Ştefan cel Mare*, în *AMN*, XXXI (1995), p. 11−21. Vezi recent şi Şt. S. Gorovei, *Feudele ardelene ale lui Ştefan cel Mare. Observaţii pe marginea izvoarelor*, în „Analele Putnei", I (2005), 1, p. 123−132; M. Diaconescu, *Contribuţii la datarea donaţiei Ciceului şi Cetăţii de Baltă lui Ştefan cel Mare*, în „Analele Putnei", IX (2013), 1, p. 91−112.

[121] Vezi *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae, etc. (1501−1506)* (=*Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, XIX), editor Fryderik Papée, Kraków, 1927, nr. 130, p. 196; nr. 152, p. 242; nr. 168, p. 284. Ştefan a redeschis „dosarul Pocuţiei" contra lui Jan Albert în contextul presiunilor juridice puse în regatul fratelui acestuia, Vladislav, pe feudele *ungare* ale domnului, conflictul pentru Pocuţia agravându-se după pierderea influenţei lui Ştefan de la Moscova, principala ameninţare nordică pentru Casa Jagiello. Fratele mai mic al lui Vladislav şi Jan Albert, Alexandru, ducele Lituaniei, era căsătorit din februarie 1495 (un an înaintea deschiderii registrului 36 din *Deliberazioni*) cu Elena, fiica lui Ivan şi a Zoei Paleologul (a doua sa soţie), marea rivală a Elenei, fiica lui Ştefan, văduva lui Ivan Ivanovici (primul fiu al lui Ivan, şi mama urmaşului acestuia, Dimitri).

[122] În pofida acutizării, mai ales din 1502, a conflictului (latent după tratatul de la Hârlău) cu Polonia şi a tensiunii din relaţia cu Ungaria, păstrată şi după rezolvarea favorabilă a problemei feudelor transilvane (1503), care contribuise la criza din 1497, şi manifestată în special în contextul (1504−1506) succesiunii lui Bogdan (*Actae et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (=*Fontes Rerum Transylvaniacrum*, IV, VI), editor Endre Veress, I. *1468−1540*, Budapest, 1914, nr. 50−54, p. 60−67; nr. 58−62, p. 71−75; *A kolozsmonostri konvent jegyzökömyzvei* [Protocoalele Conventului din Cluj-Mănăştur], editor Zsigmond Jakó, II. *1484−1553*, Budapest, 1990, nr. 3010, p. 153). Trebuie amintit astfel faptul că, cu doar câteva luni înainte de acordul de la Hârlău, Vladislav şi (co-)voievodul Transilvaniei, Petru Bozyn de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

raporturile dintre Casa de Habsburg şi Moldova au reatins nivelul de la 1498 abia 15 ani mai târziu[123]. Atunci solii lui Vladislav în celălalt regat al său (Boemia) anunţau că Transilvania fusese ocupată şi urma să fie împărţită între *valahi*, *turci* şi tătari[124]. Iar Maximilian îi trimitea o mireasă lui Bogdan al Moldovei ca semn al măreţiei sale imperiale[125].

> [Pasaj din discursul regal prezentat în faţa consiliului oraşului Görlitz, pe 14 iulie 1513, de către Žibøid Bobolusk, trimisul personal al lui Vladislav al II-lea Jagiello, şi Francisc Dóry, reprezentantul baronilor ungari[126].] [...] [Selim] *hett dorauff* [după victoria de la Yenişehir, din 24 aprilie, asupra fratelui şi rivalului său, Ahmed[127]] *seinen Sone* [Soliman (I)] *mit grossen Gute geschickt zum Tattarischen Keyser* [Gazi Ghiray], *vmb Hulffe wieder die Hungern, vnd das sich sein Sone mit des Tattarischen Keysers Tochter verhewren solde, vnd den alles geschehen* [La 1502, Radu al IV-lea anunţase deja Veneţiei un asemenea proiect matrimonial[128], după ce negociase – împreună cu puternicul Toma Bakócz (care-şi revenise din eşecul suferit la 1497, ajungând – la sfatul republicii, care l-a ajutat să devină

Sankt-Georg, socoteau Ciceul „un cuib de nelegiuiţi" (Staatsarchiv Nürnberg, Fürstentum Brandenburg-Ansbach., *Brandenburger Literalien*, nr. 1056.1, 14 martie 1499; copie: MOL, DF 267261). „Supravieţuirea" Daciei ar putea părea inexplicabilă. Însă tocmai asemenea conflicte şi reacţii furnizează, de fapt, „de jos" dovezi pentru permanentizarea *Daciei*, între şi printre regatele fraţilor jagielloni.

[123] O excepţie pare să fi fost anul ungar 1505 (pentru care vezi mai jos). La nivelul actual al informaţiei, constatarea rămâne totuşi în general valabilă. Răcirea relaţiilor moldo-habsburgice s-a datorat în esenţă compromisului la care Ştefan al III-lea şi Vladislav al II-lea ajunseseră la 1503 şi, mai ales, axării (în special între 1505/1506 şi 1509/1510) a lui Bogdan al III-lea pe stabilizarea regională a domniei prin căsătoria cu sora lui Vladislav şi Sigismund, Elisabeta (a III-a), demers pentru care avea nevoie – şi l-a primit – de sprijinul Romei (în primul rând) şi al Veneţiei. Maximilian nu putea evident agrea o uniune între Moldova şi Casa de Jagiello. Legăturile dintre Maximilian şi Bogdan au început să se strângă din nou după pacea moldo-polonă din februarie 1510, cu precădere din mai 1512, când solii lui Bogdan au participat la *Reichstag*-ul de la Trier (Christoph Scheurl, *Geschichtsbuch der Christenheit von 1511−1521*, editor Joachim Karl Friedrich Knaake, în *Jahrbücher des Deutschen Reiches und der Deutschen Kirche im Zeitalter der Reformation* (Leipzig), I (1872), p. 1−179, la p. 22). Continuarea seriei *Regesten Maximilian* ar putea umple golurile de informaţie existente (vezi aici Al. Simon, *Descreşterea Moldovei*, p. 431−460).

[124] Discursul transcris în [Johannes Hasse,] *Mag. Johannes Hasse Burgermeisters zu Goerlitz Goerlitzer Rathsannalen*, I. *Erster und zweiter Band (1509−1520)* (=*Scriptores Rerum Lusaticarum*, NS, III), editor Theodor Neumann, Görlitz, 1852, p. 261−263 (*Hasse*); Al. Simon, *Neagoe Basarab, Imperiul Otoman şi Transilvania în 1513*, în *Studia varia in honorem professoris Ştefan Ştefănescu octogenarii*, ediderunt Ionel Cândea, Cristian Luca, Bucureşti/Brăila, 2009, p. 311−320. Două precizări se cuvin făcute: 1) Mesajul era evident o exagerare, dar numai una parţială, ţinând cont de destinatarii mesajului şi transmiţătorii acestuia (în joc era credibilitatea unui monarh, considerat slab); 2) Dacă nunta lui Bogdan cu soţia trimisă de Maximilian nu ar fi fost amânată şi perturbată de atacurile tătarilor, ar fi fost tentant să-i identificăm pe *valahii* care „ocupaseră" Transilvania cu supuşii lui Bogdan.

[125] Landes- und Regierungsarchiv von Tirol, Innsbruck (LRAT), *Maximiliana*, Karton 20. *1513*, fasc. XIII-256-9, f. 49^{r}−50^{r} (9 iulie 1513); HHStA, R.H.K, *Maximiliana*, Karton 29. *1513 März-September*, fasc. 23a-2. *1513 Juli-August*, f. 133^{r} (27 august 1513); Al. Simon, *Fata de la nemţi*, p. 115−130. Proiectul matrimonial a eşuat în plan regional. La sfârşitul lui 1516, solii lui Bogdan aveau nevoie de ajutorul umanistului Johannes Dantiscus pentru a ajunge la Maximilian (Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Codices, Cod. 13597, f. 18^{r-v}, 18 decembrie 1516). Deşi Moldova nu a fost omisă din ultimul proiect major cruciat al lui Maximilian (1517−1518), dispariţia lui Bogdan şi instalarea regenţei pro-jagiellone a rupt legăturile, până la „lovitura de stat" dată de Ştefan al IV-lea în 1523 (Al. Simon, *Descreşterea Moldovei*, p. 456−458). Mai mult, Maximilian I pare să fi mizat pe o schimbare de domn în Moldova, găzduindu-l pe Iani, *regele Moldovei* (N. Iorga, *Pretendentul Iani rege al Moldovei (1516−1521)*, în *RI*, I (1915), 2, p. 25−26). Nu este exclus ca Iani să fi fost băiatul lui Alexandru, fiul legitim al lui Ştefan al III-lea şi al Evdochiei *de Kiev*, trimis ostatec la Istanbul (de la 1471) şi care încercase să ia tronul Moldovei la 1504. Din acest punct de vedere ar fi interesant de ştiut dacă Iani a fost acel *rege* moldav care la 1516 era elev la colegiul *grec* din Roma condus de cunoscutul Johannes (Janus) Laskaris (vezi şi Al. Simon, *Quello ch'e apresso el Turcho*, p. 139−164).

[126] Dualitatea reprezentării reflectă cu pregnanţă raporturile de putere din regatul ungar.

[127] Pentru contextul politic otoman din Asia Mică, vezi Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906−962/1500−1555)*, Berlin, 1983, p. 35−36.

[128] Rezumatul senatului: ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 39, c. 46^{v}−47^{v} (21 octombrie 1502).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cardinal la 1500 – chiar să-l sprijine pe Ştefan al III-lea[129]) – acordul dintre *Serenissima* şi Baiazid al II-lea, tatăl lui Selim]. *Der Sone were auch von dannen gegangen zw dem Walachen* [Neagoe Basarab] *vnd jenen auch vmb Hulffe angelangt, der den dieselbige zugesaget, vnd were also der Turckischen Keysers Sone, mit der Macht des Tattarischen Keisers vnd Walachey ein-getregen in Siebenburgen, sich doselbst gelegert, vnd itzt alle Festen ein-genommen, in Meynung das Landt vnddir sich zu beteilen vnd mit Turcken zu besetzen* [...][130]. [Pasaj din corespondenţa dintre Zyprian von Serntein (cancelar al împăratului din 1509) şi Lorenz Saurer (castelanul/*Burgraf-Vizedom*-ul curţii imperiale de la Viena din 1503), mâna dreaptă şi mâna stângă a lui Maximilian[131].] [...] *Erstlich, so schreibt mir E*<ure>*G*<naden> *in seinem brief des dato stet zu Innsprugg am VIII-ten tag Augusti der Walacheyschen botschaft halber* [în iulie, trimişii lui Bogdan al III-lea plecaseră la Innsbruck, reşedinţa favorită a lui Maximilian, unde mireasa îi aştepta[132]] *wie die durch Kay*<serliche> *May*<estät> *widerumb an Haim zu Irem Herren zu ziehen abgefertigt, unnd das I*<hre> *Kay*<serliche>*May* <estät> *Fridrichen Harber* [Friedrich Haber, alături de Sigismund von Herberstein, specialistul în afaceri răsăritene al lui Maximilian[133]] *mit bestimbten Walachen in die Walachey zu ziehen verordnet den ich also auf Kay*<serliche> *May*<estä>*t bevelh wol unnd statlich abgefertigt also an Heut Dato hir zu Wienn weggezogen. Bin sonnder Zweifel der Weida in der Walachey werde ab der Verordnung seiner Braut die Kay*<serliche> *May*<estät> *mit dem Harber hinein schickht gut gevallen tragen. Muessen manigerley nation der welt bei Kay*<serliche>*May*<estät> *erkennen lernen etc.* [...] (Innsbruck, 27 august 1513)[134] [A fost un fiasco. Nobilii polonezi care nu plecaseră la Suceava se felicitau pentru că nu căzuseră în robie în timpul noului atac tătar[135].]

---

[129] A se vedea aici şi *Sanudo*, V. *1 avrile 1503 − 31 marzo 1504*, Venezia, 1881, cols. 579, 587.

[130] *Hasse*, p. 262. În pofida exagerilor interente (şi evidente), mesajul ungar, trimis în toate provinciile nordice ale lui Vladislav, i-a convins pe oficialii oraşului Görlitz să trimită rapid ajutor financiar suveranului lor îndepărat, aflat la Buda. Selim a acceptat să intre în negocieri, iar Neagoe a plecat la Istanbul, unde a şi acceptat creşterea tributului Ţării Româneşti de la circa 12.000 la 14.000 de ducaţi (pentru începuturile domniei sale, vezi şi Cristina Feneşan, *Mihaloğlu Mehmet Beg et la principauté de Valachie. 1508−1532*, în „Journal of Turkish Studies", Cambridge, MA, XV (1995), p. 137−155, aici la p. 140−145).

[131] Vezi în acest context Marianna Mur, *Die Ostpolitik Kaiser Maximilians I. in den Jahren 1506−1519* (teză de doctorat), Graz, 1977, p. 111, 131−132, care a şi semnalat raportul.

[132] Raportul din LRAT, *Maximiliana*, Karton 20, fasc. XIII-256-9, f. 49^{r}−50^{r} (9 iulie 1513).

[133] Ultimul a fost autorul uneia dintre cele mai pozitive „imagini ştefaniene", realizate în opoziţie cu figura lui Ivan al III-lea, el fiind de două ori trimis „ambasador" la Moscova (1516−1517 şi 1525−1526), ambele sale solii corespunzând unor momente regionale cheie.

[134] HHStA, R.H.K, *Maximiliana*, Karton 29, fasc. 23a-2, f. 133^{r} (27 august 1513). Mireasa era probabil ruda apropiată a lui Constantin Arianiti, înrudit cu Brankovićii şi cu Comnenii, vechi şi fidel consilier al lui Maximilian, care-l numea *prea-iubita* <noastră> *rudă de sânge şi căpitan general* (F. Babinger, *Das Ende der Arianiten* (=*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, NS, X, 4), München, 1960, p. 38, 86, notele 2, 4). Soţia lui Bogdan de la mijlocul anilor 1510, cunoscută până acum, era Ruxandra, fiica Voicăi şi a lui Mihnea *cel Rău*, fiul lui lui Vlad al III-lea (Al. Simon, *Între porturi şi cer. Chilia, Cetatea Albă, Istanbul şi Veneţia în vara anului 1484*, în *AMN*, XXXIX−XL (2002-2003), 2 [2005], p. 229−271, la p. 259, nota 117). În absenţa unei identificări documentare pozitive a miresei de la 1513 (ca în cazul primei soţii *ungare* a lui Vlad al III-lea de la 1462, toată lumea pare să fi ştiut cine era şi nici una dintre numeroasele surse contemporane nu-i pomeneşte numele) şi întrucât mama Ruxandrei, Voica, era strâns înrudită cu duşmana de moarte a lui Maximilian I, familia Szapolyai, înrudire subliniată de însuşi Ioan, voievodul Transilvaniei, în toamna anului 1511 (*Hurmuzaki*, XV-1, nr. 390, p. 216), nu putem afirma că Ruxandra a fost mireasa din vara lui 1513. Sigur este că ea era soţia lui Bogdan la 1515 (Mihai Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Bogdan voievod (1504−1517)*, Bucureşti, 1940, nr. 58, p. 367−369). Poate căsătoria lor a fost parte a acordurilor încheiate între Maximilian, Szapolyai şi Bogdan, care trebuiau să ducă şi la detronarea lui Neagoe (Al. Simon, *Pământurile crucii*, p. 280−281, 284−285), în ajunul „cruciadei ungare" transformate în răscoală (N. Housley, *Crusading as Social Revolt: The Hungarian Peasant Uprising of 1514*, în „Journal of Ecclesiastical History", Cambridge, XLIX (1998), p 1−28).

[135] *Acta Tomiciana*, II, Kraków, 1854, nr. 253, p. 205; nr. 279−270, p. 217−218; nr. 296−298, p. 226−227. La începutul anului următor, Bogdan a trebuit şi să înfrunte un pretendent, sprijinit de Selim şi Neagoe. Buda nu-i dădea vreo şansă (Direcţia Judeţeană Braşov a Arhivelor Naţionale, Archiv der Stadt Kronstadt,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cum *Dacia* nu s-a pierdut nici în timpul oscilaţiilor lui Bogdan al III-lea între Roma[136], Veneţia[137], Casa de Habsburg[138] şi Înalta Poartă[139], explicaţiile pentru

Familiennachläβe, *Fronius*, I, nr. 121, 28 ianuarie 1514; copie: MOL, DF 246560; editat greşit sub 1505, „corectat" din 1504, de Iorga, în *Hurmuzaki*, XV-1, nr. 314, p. 170). Bogdan a învins însă. Identitatea pretendentului rămâne necunoscută. În contextul evenimentelor de la 1513, forţa acestuia nu îngăduie identificarea sa cu un puternic boier fugar (după C. Cihodaru, *Pretendenţi la tronul Moldovei între anii 1504 şi 1538*, în *AIIAI*, XIV (1977), p. 103−122, la p. 112−114, care nu cunoştea însă sursele austriece). Mizele anului 1513 şi acordurile de la 1514, însoţite apoi – de la 1516 – de stabilirea la curtea lui Maximilian a lui Iani (*Sanudo*, XXXI. *1 Luglio 1521 − 30 Settembre 1521*, Venezia, 1891, col. 352, 435), probabil fiul lui Alexandru, şi astfel fratele viitorului Ştefan al V-lea *Lăcustă*, duc spre identificarea pretendentului din ianuarie 1514 cu un protejat de vază al Porţii, strâns înrudit cu familia lui Ştefan al III-lea, pentru a-l putea doborî pe Bogdan al III-lea.

[136] Iuliu al II-lea l-a susţinut în conflictele sale jagiellone (mai ales polone) şi *valahe* (*Hurmuzaki*, II-2. *1451−1510*, editor Nicolae Denuşianu, Bucureşti, 1883, nr. 381, p. 456; nr. 398, p. 476; nr. 432−433, p. 534−541; II-3. *1510−1530*, editor N. Densuşianu, Bucureşti, 1893, nr. 224, p. 307, nr. 458, p. 576; nr. 463, p. 583; XV-1, nr. 401, p. 224; Grigore Tocilescu, *534 documente slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346−1603. Din arhivele oraşelor Braşov şi Bistriţa*, Bucureşti, 1931 [Wien, 1905], nr. 232, p. 224). S-a dezis de Bogdan când el s-a implicat adânc în războiul civil otoman şi – poate mai ales – când Maximilian, anterior aliatul papei, şi din nou protectorul lui Bogdan (Ezechiel Zivier, *Neuere Geschichte Polens*, I. *Die zwei letzten Jagiellonen*, Gotha, 1915, p. 61, 63), s-a gândit să devină el papă (vezi aici H. Wiesflecker, *Neue Beiträge*, p. 311−332).

La 1511, Iuliu a trecut – indirect (prin activarea Episcopiei Milkoviei şi a *cetăţilor* ei, din *mâinile schismaticilor în care se aflau de 70 de ani*) – Moldova între *schismatici* (*Annatae Regno Hungariae provenientes in Archivio Secreto Vaticano*, editor József Körmendy, Budapest, 1990, nr. 213, p. 106; *Hurmuzaki*, II-3, nr. 63, p. 57; nr. 121−122, p. 130−131). Relaţia Sucevei cu Roma, înlesnită şi de ruptura dintre domnie şi Patriarhia Ecumenică (1504−1513), provocată de sprijinirea de către Marea Biserică a succesiunii lui Ştefan prin Alexandru, nu Bogdan ([Manuel Malaxos,] *Historia politica constantinopoleos a 1454 usque ad 1578 annum Christi*, în *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica* (=*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, III), editor Immanuel Bekker, Bonn, 1849, p. 78−204, la p. 140−141, 150; *Sanudo*, VI. *1 avrile 1504 − 28 febbrario 1507*, Venezia, 1882, cols. 49−50; *Ecthesis Chronica* (*Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*), editor Spyridon P. Lambros, London, 1902, p. 57, 67−70), pare să fi revenit la normal până la decesul suveranului pontif (februarie 1513), pe fondul întăririi legăturii dintre Bogdan şi Maximilian, căruia papa îi permisese să se auto-încoroneze împărat în februarie 1508 şi a restabilirii raporturilor dintre ultimii doi, în pofida divergenţelor, Iuliu având nevoie de Maximilian de-a lungul pontificatului, fie contra Veneţiei, fie a Franţei (H. Wiesflecker, *Maximilian*, IV, p. 80−89).

Sub urmaşul său, Leon al X-lea, *valahii* lui Bogdan şi-au reluat sigur locul între cruciaţii Papalităţii, imediat după supuşii Ungariei şi Poloniei (*Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, editori Antál Fekete-Nagy, Victor Kenéz, László Solymosi, Géza Érszegi, Budapest, 1979, nr. 2, p. 33; nr. 7, p. 54, nr. 19, p. 6). Îl repomenim astfel pe *regele* moldav educat de Janus Laskaris la Roma în 1516 (Nicolae Grigoraş, *Formaţia, cultura şi începutul domniei lui Petru Rareş*, în *RdI*, XXXVIII (1985), 7, p. 650−659).

[137] Raporturile cu Veneţia, care l-a ajutat atât în disputele cu Jagiellonii (începând de la 1504), cât şi cu Radu al IV-lea (vezi *Materialy do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks Zagrżebski)* [Documente pentru istoria diplomaţiei polone din anii 1486−1516 (codicele de la Zagreb)], editor József Garbacik, Wroclaw/Warsaw/Krakow, 1966, nr. 43−44, p. 128−140; nr. 46−51, p. 148−163; nr. 53−54, p. 165−168; *Sanudo*, VII. *1 Marzo 1507 − 28 Febbraio 1509*, Venezia, 1882, cols. 8, 120, 232, 301, 340, 344, 346, 465), înaintea medierii ungare din noiembrie 1507 prin Maxim Branković (Svetlana Tomin, *Vladika Maxim Brankovic* [Ierarhul Maxim Brankovic], Novi Sad, 2011; în mod interesant, un promotor al *Daciei valahilor*, dar în „format ortodox" şi în coordonatele provinciilor danubiene ale fostului Imperiu Bizantin), au fost practic suspendate odată ce Maximilian I a pornit ofensiva contra republicii la începutul lui 1508 (Al. Simon, *Massimiliano I, Venezia*, p. 105−108).

[138] După „răcirea relaţiilor" dintre Maximilian şi Ştefan (1503−1504) şi eşecul intervenţiei habsburgice – „oficial" pentru a-l sprijini pe contestatul Vladislav – în Ungaria (1505−1506), raporturile moldo-habsburgice par să se fi stins până pe la 1510 (aceasta rezultă şi din absenţa Moldovei din actele păstrate în HHStA, R.H.K., *Maximiliana*; ADS, *Polonica* ori *Turcica*). Planul matrimonial jagiellon al lui Bogdan în mod sigur nu a fost pe placul lui Maximilian. Regele a şi suferit la 1506 două lovituri majore: moartea moştenitorului său Filip şi naşterea succesorului lui Vladislav, Ludovic (H. Wiesflecker, *König Philipps I. Tod in Burgos (1506). Eine Krise der habsburgischen-spanischen Weltreichsbildung*, în „Römische Historische Mitteilungen", Rom/Wien, XVIII (1976), p. 87−94). Nici relaţia fiului lui Ştefan cu Iuliu al II-lea nu s-a potrivit bine cu interesele regelui romanilor până în vara lui 1507, când, în vremea ambasadelor italiene anti-moldave ale lui Radu al IV-lea, papa i-a cerut sprijinul împotriva Veneţiei (idem, *Maximilian und die Päpste seiner Zeit*, în „Römische Historische Mitteilungen", XXII (1980), p. 147−165). Eşecul polon al lui

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„longevitatea" ei[140] trebuie căutate în primul rând înainte de 1496−1497[141], între principalele ei „ingrediente obiective"[142]. Acestea erau Casa de Habsburg[143],

Bogdan (M. Cazacu, *Poziția internațională a Țării Românești și implicațiile ei poloneze la începutul secolului al XVI-lea. Pe marginea unui document*, în „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg<-im-Breisgau>", XI (XV) (1984), p. 299−316) a restabilit relația cu Maximilian.

Raporturile s-au răcit din nou – după încercările politice și matrimoniale din 1513−1514 (venite și ca o reacție la căsătoria din februarie 1512 a lui Sigismund I al Poloniei, cel care ar fi trebuit întronat în Moldova la 1497, cu Barbara, sora lui Ioan Szapolyai). Răcirea a corespuns și acordului dinastic habsburgo-jagiellon de la congresul de la Viena în iulie 1515. Copiii lui Vladislav, Ludovic și Ana, au fost căsătoriți cu nepoții lui Maximilian, Maria și Ferdinand (Enikő Spekner, *Die Geschichte der habsburgisch-jagellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen*, în *Maria von Ungarn (1505−1558). Eine Renaissancefürstin*, editori Martina Fuchs, Orsolya Réthelyi, Münster, 2007, p. 25−46). Acordul a redus semnificativ libertatea de mișcare politică a Poloniei, ea având tot mai mare nevoie de Moldova (moartea lui Bogdan în aprilie 1517 și regența care i-a urmat venind la momentul oportun pentru ea) și de *Turc*. Maximilian și-a putut lansa astfel ultimul mare plan cruciat, în care erau incluse *Valahia Mică*, *Valahia Mare* și Moldova (Georg Wagner, *Der letzte Türkenkreuzzugs-plan Kaiser Maximilians I. aus dem Jahre 1517*, în „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichts-forschung", LXXVII (1969), p. 314−353).

Reținem două aspecte: 1) Congresul de la Viena nu anulează *Hungaria, Polonia, Dacia et Crouatia*. Formula venetă rămâne validă, aspect fundamental; 2) Asocierea „rudei huniade" Nicolaus Olahus prin Maria, soția lui Ludovic al II-lea, cu Casa de Habsburg (I.-A. Pop, *Sensibilități etnice și confesionale în Transilvania în timpul lui Nicolaus Olahus*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu»", Cluj-Napoca, XXXIII (1994), p. 211−219).

[139] Probabil nu fără acordul lui Maximilian I, care avea propriile sale „afaceri *turcești*" (F. Babinger, *Kaiser Maximilians I. Geheime Praktiken mit den Osmanen (1510/ 1511)*, în *SOF*, XV, 1956, p. 201−236), Bogdan s-a și crezut un „creator de sultani" în timpul conflictului dintre Baiazid II și Selim (1510−1512), mai ales în ultima sa parte (Marcel Dumitru Ciucă, *Din relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea*, în *RdI*, XXXI (1978), 7, p. 1253−1263), ca Mircea I *cel Bătrân* după bătălia de la Ankara din 1402 (Ş. Papacostea, *La Valachie et la crise de structure de l'Empire Ottoman (1402−1413)*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXV (1986), 1−2, p. 23−33). Selim I *Yavuz* (cel crud), pe care l-a sprijinit, nu a uitat aceasta. Bogdan al III-lea a plătit scump pentru pretențiile sale otomane (1513−1514), pe lângă atacurile tătarilor, el trebuind să accepte creșterea tributului. Nu a renunțat însă la planurile sale transalpine ori la „asocierile" sale antiotomane (Al. Simon, *Descreşterea Moldovei*, p. 451−453).

[140] Aparent, sigur în documentele oficiale cunoscute, relațiile Veneției cu Moldova s-au întrerupt până la solia comună a lui Neagoe Basarab și Ștefan al IV-lea (iunie 1519) și la solia trimisă tot atunci, separat, în numele tânărului domn moldav (*Sanudo*, XXVII. *1 Marzo 1519 − 28 Febbraio 1520*, Venezia, 1890, cols. 381, 405, 467). Sub acest raport veneto-moldav, „supraviețuirea" *Daciei* în registrele senatului ca parte a formulei regionale de putere impresionează poate cel mai mult, Veneția având toate motivele să o „elimine".

La fel însă, din cauza ambițiilor habsburgice și incertitudinilor ungare, republica avea și toate argumentele pentru păstrarea ei. Spre aceasta conduc și contactele cvasi-lunare dintre reprezentanții Veneției la Buda (ambasadele începând să se permanentizeze din vremea ultimului război veneto-otoman) și trimișii domnilor *valahi* la curtea regală sau dintre trimișii aceloraşi state la Istanbul, ori numeroasele referiri diplomatice la *valahi* și *Valahiile* lor (vezi orientativ sursele din I.-A. Pop, *Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i raporti tra le potenze cristiane e l'Impero Ottomano all'inizio del XVI secolo*, în *L'Italia e l'Europa Centro Orientale attraverso i secoli*, editori C. Luca, G. Masi, Brăila, 2004, p. 95−107; idem, *Dati veneziani sull'Europa centro-orientale all'ini-zio del XVI*, în *Dal cuore dell'Europa. Omaggio al professore Cesare Alzati per il compimento dei 70 anni*, editori I.-A. Pop, Ovidiu Ghitta, Ioan Bolovan, Ana Victoria Sima, Cluj-Napoca, 2015, p. 57−67, precum și notele din *Sanudo*, XIII. *1 Ottobre 1511 − 28 Febbraio 1512*, Venezia, 1886, col. 521; XXIV. *1 Marzo 1517 − 30 Settembre 1517*, Venezia, 1889, cols. 473−474, 481; XXVI, *1 Settembre 1518 − 28 Febbraio 1519*, Venezia, 1889, cols. 265, 415, 507).

[141] Și chiar mai devreme, aspect care ar fi trebuit să fie evident încă de la primele studii românești ori menționi mai extinse dedicate relațiilor dintre Casa de Habsburg și Ștefan al III-lea *cel Mare* (orientativ: Ilie Minea, *Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian I*, în *CI*, V−VII (1929−1931), p. 354−355; Șt. Simionescu, *Legăturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor*, în *RdI*, XVIII (1974), 1, p. 91−98; idem, *Știri noi despre relațiile diplomatice*, p. 1981−1986; Șt. Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, București, 1976[1], p. 81).

[142] Folosim termenul *obiectiv*, nu atât datorită raționalității celor patru elemente amintite în text, cât în opoziție cu factorii subiectivi *valahi* care se pot afirma într-un context *dacic*.

[143] Vezi astfel, pe lângă monografia dedicată lui Maximilian (în cinci volume) de Wiesflecker, și Walter Höflechner, *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmliche des Kaisers und Gesandte des Reiches, 1490−1500* (=*Archiv für Österreichische Geschichte*, CXXIX), Wien, 1972.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Veneţia[144], tulburatul regat al Ungariei[145] şi cruciada (adică Papalitatea)[146]. Iar, în cele din urmă, dar sigur nu în ultimul rând, „naşterea şi viaţa" *Daciei* au corespuns şi unei explozii fără precedent a rivalităţilor *valahe*[147] dintre Moldova şi Ţara Românească (în plină ascensiune[148]).

Disputele s-au întins cu violenţă până în zorii Mohács-ului, trecând şi peste rituri[149] (la 1507, Radu s-a plâns de Bogdan la Roma şi la Veneţia, percepute drept singurele puteri care-l puteau controla[150], tot acolo căutând la 1519 Neagoe Basarab să-şi impună „supremaţia *valahă*" cruciată asupra lui Ştefăniţă, formal tânărul său partener[151]). Poate, aşa cum (pe de o parte) ambiţiile şi temerile Veneţiei şi Casei de Habsburg au înfiripat-o la Răsărit de Edenul apusean[152], *Dacia* s-a întrupat din fructele mâniei *valahilor*[153].

---

[144] Ş. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Age*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, I-2, *Storia-Diritto-Economia*, editor A. Pertusi, Firenze, 1973, p. 599−625.

[145] Vezi M. Rady, *Rethinking Jagiello Hungary 1490−1526*, în „Central Europe", London, III (2005), 1, p. 3−18. În fapt, Ungaria Jagiellonă nu a fost de departe un „dezastru statal".

[146] Vezi, astfel, în acest context, N. Housley, *Crusading and the Ottoman Threat. 1453−1505*, Oxford, 2012; Benjamin Weber, *Lutter contre les Turcs. Les formes nouvelles de la croisade pontificale au XVe siècle* (=*Collection de l'École Française de Rome*, CCCCLXII), Rome, 2013.

[147] Pentru principalele repere, vezi Ş. Papacostea, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare: opţiunea polonă (1459−1472)*, în *SMIM*, XV (2007), p. 13−28.

[148] Transformată în „şanţ de apărare" al Creştinătăţii de Matia şi Ştefan (de unde şi scăderea cu o treime a populaţiei ei între 1456 şi 1476), mai ales la 1462 şi după 1473 (Ş. Papacostea, *Populaţie şi fiscalitate în Ţara Românească în secolul al XV-lea: un nou izvor*, în *RdI*, XXXIII (1980), 9, p. 1779−1786), Ţara Românească şi-a revenit (după anii 1484-1486) sub Vlad al IV-lea şi fiul acestuia, Radu al IV-lea. Cei doi şi-au folosit din plin relaţiile de familie şi statutul privilegiat avut la Athos (datorită moştenirii primite de la Mara Branković, văduva sultanului Murad al II-lea) şi în raport cu Patriarhia Ecumenică de Constantinopol. Au şi ajuns – mai ales Radu – „modele" de colaboare *creştină* pentru Poartă, intrând şi în relaţii strânse – încă de dinainte de moartea lui Matia – cu Frederic al III-lea, tatăl lui Maximilian I, şi Veneţia, marii adversari ai monarhului huniad (Ştefan Ştefănescu, *Eléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", IV (1965), 5, p. 891−896). După o „scădere" de patru ani datorată succesiunii lui Radu al IV-lea şi războiului civil otoman (1508−1512), Ţara Românească şi-a continuat – sub Neagoe (1512−1521) – ascensiunea regională (mai multe date la Al. Simon, *Valahii şi domnii lor*, p. 39−52; idem, *Descreşterea Moldovei*, p. 431−460).

[149] Dacă nu – ţinând cont şi de ambiţiile lui Petru Rareş – chiar până la 1538. Soliman I a transformat Brăila în raia pentru a elimina acest ultim măr dunărean al discordiei *valahe*, care periclita stabilitatea nordică a Imperiului (subscriem ipotezei profesorului Ovidiu Cristea). Pentru perioada anterioară, vezi Costin Feneşan, *Legământul lui Radu de la Afumaţi faţă de Habsburgi. Semnificaţii şi urmări*, în *AIIAC*, XXIII (1980), p. 383−396; L. Cîmpeanu, *Contribuţii la istoria domniei lui Ştefăniţă Vodă (1517−1527): date noi privitoare la relaţiile sale cu tătarii (1521) şi cu Radu de la Afumaţi (1526)*, în *AIIX*, L (2013), p. 63−76.

[150] *Sanudo*, VII, cols. 8, 120, 232, 301, 340, 344, 346, 465. Modul în care Radu a căutat să lovească diplomatic în „fundamentele romane" ale puterii *valahe* a lui Bogdan a fost ocultat. Accentul a fost aşezat pe „medierea ortodoxă" a conflictului lor de către Maxim Branković (de fapt trimisul regelui Vladislav). Relaţiile lui Radu cu Jan Albert (şi Alexandru) şi Maximilian au avut o soartă mai bună, dar nu pe măsura relevanţei surselor (vezi şi *Hurmuzaki*, VIII. *1376−1650*, [editor Ioan Slavici?], Bucureşti, 1894, nr. 41−43, p. 34−35; nr. 45, p. 36; *Acta Alexandri*, nr. 83, p. 104; nr. 130, p. 196; nr. 152, p. 242; nr. 168, p. 284).

[151] *Hurmuzaki*, II-3, nr. 224, p. 307−309; *Sanudo*, XXVII, cols. 381, 405, 467. A se vedea în această problemă şi studiul lui Nicolae-Şerban Tanaşoca, *Din nou despre scrisoarea lui Manuel din Corint către Neagoe Basarab*, în *Sfântul Voievod Neagoe Basarab*, p. 349−430.

[152] Exprimarea poate fi justificată şi de „proastele obiceiuri" ale *barbarilor* din Răsărit, „învăţate" de la *ungur*, amintite de ducele Milanului, Galeazzo Maria Sforza, la apogeul carierei cruciate a lui Ştefan, pe care însă nu-l includea nominal între acei *barbari*, care – în schimbul unor sume mici (după standarde *italice* şi nu numai) – promiteau mari oştiri împotriva turcului (ASM, A.D.S, Potenze Estere, *Venezia*, cart. 363. *1476*, fasc. 5. *Maggio*, nn, 24 mai 1476; publicat de Emilio Motta, *Un ambasciatore tartaro a Venezia, 1476*, în „Ateneo Veneto", XIX (1889), p. 145−153). Exprimarea poate avea desigur şi alte înţelesuri.

[153] Ciocnirile statale *valahe* s-au mutat şi în Ungaria după 1490. Pretenţiile domniei *transalpine* au vizat şi Buda. „Centrarea" pe Transilvania a conflictelor a fost determinată (şi) de domeniile şi privilegiile ungare – financiare şi ecleziastice – primite de Ştefan de la Matia şi Vladislav. El câştigase practic totul în

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

I.4. Duşmanii şi stăpânii *valahilor* din Ungaria

Mânia *valahilor* a tras duşmănia altora. Morţile lui Ştefan al III-lea şi Ioan Corvin în a doua jumătate a anului 1504 i-au dat putere[154]. În octombrie 1505, clamându-şi mândria *scitică*[155], Dieta de la Rákos a forţat detronarea lui Vladislav al II-lea şi înlocuirea sa cu Ioan Szapolyai. Regele a scăpat, promiţând că niciodată un *străin* nu va urca pe tronul Ungariei, şi – ca în vremea tulburărilor de la 1497 – a fugit la Praga, în celălalt regat al său[156]. Cracovia a intrat în panică. Se temea că Jagiellonii vor pierde Buda, şi nu atât în faţa lui Ioan Szapolyai, cât în faţa lui Maximilian, care putea beneficia şi de sprijinul *valahilor*, dispreţuiţi de partida „naţionalistă”[157].

> [Pasaj din corespondenţa specialiştilor Cracoviei în probleme *orientale*: Jan Laski, mare-cancelar şi viitor arhiepiscop de Gniezno, şi Lukas Watzenrode, episcopul de Warmia (Ermland)[158]. Al doilea concepuse planul de mutare a cavalerilor teutoni în

---

vreme ce, datorită lui Iancu şi lui Matia, domnii Ţării Româneşti pierduseră totul: domeniile *ungare* şi controlul ecleziastic de rit *grec* asupra majorităţii teritoriului Voievodatului Transilvaniei (I. Minea, *Din trecutul stăpânirii româneşti asupra Ardealului. Pierderea Amlaşului şi Făgăraşului* (extras din *CvL*, XLVIII), Bucureşti, 1914, p. 55−58; I.-A. Pop, *Tradiţia istorică a Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului şi Clujului*, în *Eparhia Vadului, Feleacului şi Clujului la 90 de ani (1921−2011)*, editori Ştefan Iloaie, Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, 2012, p. 35−51, la p. 39−40).

La 1497, profitând de tulburările din Ungaria şi de mişcările otomane anti-jagiellone, Radu a pretins astfel Severinul, Amlaşul şi Făgăraşul (vezi şi I. Bogdan, *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în secolele XV şi XVI*, Bucureşti, 1905, nr. 180, p. 215−216). Pentru Făgăraş a şi fost în conflict cu Toma Bakócz, „partenerul său venet” în medierea păcii dintre republică şi Poartă de la 1503. A reiterat pretenţia (mai puţin Severinul) în negocierile anti-moldave cu Cracovia (*Acta Alexandri*, nr. 130, p. 196). Până la urmă, el şi, ulterior, Neagoe au trebuit să se mulţumească cu Vurpărul, Vinţul şi Geoagiul de la Vladislav, şi apoi Ludovic (*Actae et epistolae*, I, nr. 68, p. 85−87; nr. 86, p. 112−113). Atât în anii 1507−1508, cât şi la 1517, domnii *transalpini* au profitat de pe urma grijilor moldave ale Budei: conflictul dintre Bogdan şi Radu, mediat de Maxim Branković în noiembrie 1507 (donaţia *ungară* pentru Radu a fost oficializată în ianuarie 1508), şi dispariţia lui Bogdan (aprilie 1517) şi instalarea regenţei pro-polone în Moldova (donaţia *ungară* pentru Neagoe şi fiul său Teodosie a fost emisă în iunie 1517).

[154] Ştefan a murit pe 2 iulie 1504. Ioan a decedat trei luni mai târziu, pe 4/12 octombrie 1504. La 31 de ani părea să fi atins potenţialul politic al bunicului său. Primul fiu al lui Ioan şi al Beatricei, Cristofor (născut în 1499 şi botezat după fratele Beatricei, capul familiei Frangepane), a murit pe 17 martie 1505, tot în condiţii misterioase, cu o jumătate de an înainte de Dieta de la Rákos. Fratele său mai mic, Matia (botezat, evident, după bunicul patern), venit pe lume cu câteva zile înainte de moartea lui Ioan, decedase deja (după 12 ianuarie 1505, când apărea ca fiind încă în viaţă, şi sigur înainte de moartea lui Cristofor). Sora lor mai mare (născută pe 21 decembrie 1496), Elisabeta (botezată după bunica paternă a lui Ioan), a murit pe 5 ianuarie 1508. Pentru a salva ce se mai putea, după moartea lui Cristofor, Beatrice o logodise cu Gheorghe, fratele mai mic al lui Ioan Szapolyai, acordul fiind confirmat la sfârşitul lui august 1505, înainte de Dieta de la Rákos. La un an după dispariţia Elisabetei, Beatrice s-a recăsătorit în ianuarie 1509 cu nepotul de soră (Sofia) al lui Vladislav al II-lea, Georg de Brandenburg. Pe 27 martie 1510, Beatrice a decedat. Domeniul Hunedoarei a intrat în posesia lui Georg (a se vedea Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea: studiu şi documente*, Bucureşti, 1973; T. Neumann, *Mátyás herceg (Szerény adalék a Hunyadi családfához)* [Ducele Matia: o modestă contribuţie la arborele genealogic al familiei huniade], în „Turul”, Budapest, LXXXVIII (2015), 2, p. 72−73; Gyula Schönherr, *Hunyadi Corvin János*, p. 309−313).

[155] A. Kubinyi, *Az 1505-ös rákosi országgyűles és a szittya ideológia* [Dieta din 1505 de la Rákos şi ideologia scitică], în „Századok” [Secole], Budapest, CXL (2006), 2, p. 361−374.

[156] Pentru 1505, vezi aici şi Pál Engel, *Regatul Sfântului Ştefan: o istorie a Ungariei medievale (895−1526)*, ediţie Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 375−376.

[157] Sursă adusă în discuţie în urmă cu zece ani (Al. Simon, *Valahii şi Dieta de la Rákos*, p. 99−121), deşi fusese publicată în 1927 într-o culegere des folosită în istoriografia română.

[158] A se vedea şi Wiktor Weintraub, *Renaissance Poland and Antemurale Christianitatis*, în „Harvard Ukrainian Studies”, Cambridge, MA, III−IV (1979−1980), 2, p. 920−930, la p. 929.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Podolia şi *Valahia Mică*, plan împiedicat de Maximilian I la 1495[159]. Cel dintâi[160] avea să afirme mai apoi – la Conciliul Lateran V (1514), unde se ridicau noi vise cruciate[161] – că romanii, strămoşii *valahilor*, fuseseră colonizaţi în *Dacia* pentru apărarea *Panonniei* (a Ungariei) şi că aceasta era misiunea lor istorică[162].]

[...] *In Regno exnunc* [adică după Dieta de la Rákos] *gubernatorem constituunt* [*i.e.* Ioan Szapolyai fusese ales regent/guvernator al Ungariei], *et pro statu suo tributa magna communia decernunt, pro M.R*^{ia}*, ut feliciter et in tranquillo statu regnet, alia sed forsan maiora. Rex tulit modeste iniqua decreta se forsan versus Bohemiam accingit* [*i.e.* fuga lui Vladislav al II-lea]. *Gubernator fit natus olim Stephani natu maior* [palatinul Ştefan Szapolyai († 1499)[163]] *contra quem Maximillianus* [I] *vires et animum excitat. Walachi statu indigno Hungarorum perpenso sunt solliciti, ut se adunent nobis, forsan enim estate futura Maximilliani suppellex Hungaro*[s] *cinget et presertim gubernatorem ingenuum, con*<tra quem i>*lla M*^{tas} *Romanorum plebeum esse velit. Nobis cum Tartaris labor est, etenim Radomiense decretum* [decretul *Nihil novi* al seimului de la Radom (mai 1505), aprobat de fratele lui Vladislav, Alexandru, rege de la moartea lui Jan Albert în 1501, care limita puterea coroanei], *non erat executum, egritudine obstante domini. Sic iterum pro cezare deliberandum* [...] (Cracovia, 30 noiembrie 1505)[164].

Asemenea „tensiuni etnice" nu apăruseră – aparent – nici la succesiunea lui Matia, deşi anturajul de la 1490 lui Ioan Corvin (cel pe care apoi anturajul său de la începutul veculuı următor l-a prezentat chiar drept strănepotul lui Mircea I al Ţării Româneşti[165])

[159] *Regesten Maximilian*, II-1, nr. 1481, p. 159; Karól Górski, *Les idées politiques*, p. 92−116.

[160] Pentru (tot) vechea documentaţie, vezi Heinrich von Zeissberg, *Johannes Laski, Erzbischof in Gnesen*, Wien, 1874; Jan Korytkowski, *Jan Laski, Erzbischof von Gnesen*, Gnesen, 1880.

[161] Înainte de sosirea veştilor din Ungaria răsculată (vezi J. M. Bak, *Deliquent Lords and Forsaken Serfs: Thoughts on War and Society During the Crisis of Feudalism*, în *Society in Change: Studies in Honour of Béla K. Király*, editori Steven Béla Vardy, Ágnes Huszár Vardy, New York, 1983, p. 291−304). Cruciada proclamată de Leon al X-lea, din care s-a născut „răscoala lui Gheorghe Doja" (aprilie−iulie 1514), fusese „premiul de consolare" primit de arhiepiscopul de Esztergom (din 1498), cardinalul (din 1500) şi patriarhul *latin* de Constantinopol (din 1507), Toma Bakócz, pentru pierderea alegerilor pontificale din martie 1513. El mizase pe sprijinul Veneţiei (vechea sa protectoare) şi pe al lui Maximilian (ajuns între timp principalul său aliat în politica ungară, după *conspiraţia* din 1497, când Alexandru al VI-lea şi Maximilian I îl şi susţinuseră pe cardinalul Ascanio Sforza contra lui Bakócz ca episcop de Eger, probabil cea mai bogată diocezǎ ungară). Şi republica şi împăratul l-au abandonat în favoarea cardinalului Giovanni de Medici. El a devenit papa Leon al X-lea.

[162] N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV*^{e}*siècle*, VI, *1501−1547*, Bucarest, 1916, nr. 38, p. 46. Pasajul a fost ignorat în istoriografia română. Discursul lui Laski a fost folosit mai ales cu „scop confesionalizat" datorită invocării de către acesta a persistenţei în *eroare* şi *schismă* a rutenilor din Regatul Poloniei, sprijiniţi de *valahii* din Moldova. Aceştia figurau însă pe lista cruciată a Romei şi a împăratului romano-german.

[163] Deşi l-au trădat în repetate rânduri, întâi la 1467, când au şi colaborat cu Ştefan al III-lea (după lupta de la Baia, el i-a scris lui Cazimir al IV-lea că-l informase şi pe Emeric; P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, în *AARMSI*, seria a III-a, XV (1934), p. 61−80, la p. 63−65), Ştefan şi fratele său mai mare Emeric († 1487) nu au fost pedepsiţi de Matia. Puterea lor a crescut constant mai ales din anii 1470 (vezi A. Kubinyi, *Erdély a Mohács előtti évtizedekben* [Transilvania în deceniile de dinainte de Mohács], în *Tanulmányok Erdély történetéről* [Studii asupra Istoriei Transilvaniei <în trei volume>], editor István Rácz, Debrecen, 1988, p. 65−73). Drept cea mai plauzibilă explicaţie pentru această „ciudăţenie" (cu toate că trebuie reţinut că Matia a colaborat – ca monarh – inclusiv cu mulţi dintre principalii autori şi garanţi ai execuţiei fratelui său Ladislau la 1457) s-a impus opinia că Emeric Szapolyai, dar nu şi Ştefan († 1499), era fiul nelegitim al lui Iancu de Hunedoara (A. Kubinyi, *Matthias Rex*, Budapest, 2008, p. 20−22; Pál Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 331−332).

[164] *Acta Alexandri*, nr. 305, p. 515 (din arhiva Episcopiei de Frauenburg, Ms. 65, f. 89^{r-v}).

[165] Tocmai într-o variantă a cronicii duşmanilor de moarte ai familiei: conţii de Cilly (BStB, Codices Germanici Monacenses (CGM), [nr.] 5350, p. 89−263: *Gräff Zillische Cronnica*). Păstrată într-o copie de după 1624 (datorită referinţei la ambasada habsburgică la Istanbul din acel an, de la p. 41), versiunea a fost realizată după 1492 (conform notelor de la p. 242, 256) sub patronajul lui Hartmann Schedel (1440−1514), cunoscutul umanist din Nürnberg, căruia îi datorăm şi singura copie păstrată (1502) a *Cronicii Moldo-Germane* (BStB, CLM 952,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Chronica breviter scripta Stephani Dei gratia voivoda terrarum Moldannensium necon Valachyensium). Versiunea (care a scăpat eruditei ediţii comparative a lui Franz von Krones, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*, I−II, Graz, 1883) este definită de folosirea pe scară largă a numelui *Corvinus* pentru Iancu, Ladislau şi – nu doar pentru – Matia. Aspectul impune legarea acestei versiuni a *Cronicii conţilor de Cilly* de receptarea operei lui Bonfini († c. 1502), *Rerum Ungaricarum Decades* fiind folosită sigur – „în manuscris" – în 1515 la lucrările Congresului (habsburgo-jagiellon) de la Viena (Péter Kulcsár, *Antonio Bonfini és műve* [Antonio Bonfini şi opera sa], în *A mayar történelem tizedei* [Decadele istorice ungare], traducere de P. Kulcsár, Budapest, 1995, p. 915−922).

„Chipul" pozitiv al Huniazilor (altfel decât în oricare altă versiune a cronicii) pledează – împreună cu nemenţionarea ducelui Ioan – pentru o datare timpurie (ante 1514−1515) a acestei variante. Imaginea bună avută de Iancu, Ladislau şi Matia s-ar fi potrivit pentru textul compus după prăbuşirea regatului, între 1526/1527 şi 1540−1541 (precum în cazul lui [Gheorghe de Sirmium] Szerémi György, *Magyorország romlásáról 1484−1543* [Asupra prăbuşirii Ungariei] (=*Monumenta Hungariae Historica*, II, 1), ediţie Gusztáv Wenzel, Pest, 1857; János Mihály Brutus, *Magyar históriája 1490−1552* [*Ioannnis Michaelis Bruti Ungaricarum Rerum libri qui exstant*], I, *II. Ulászló király országlata* [Soarta ţării sub Vladislav al II-lea] (=*Monumenta Hungariae Historica*, II, 12), ediţie Ferenc Toldy, Pest, 1863), ori pentru o lucrare scrisă sub influenţa primei traduceri (parţiale) în germană a lui Bonfini (la Basel, în 1543). În vremea Reformei şi în timpul luptelor Casei de Habsburg pentru Ungaria, ea nu se justifica însă într-un mediu german, rămas catolic, precum era Ducatul Bavariei.

Spre o datare timpurie îndreaptă şi faptul că legenda Sfântului Maximilian, definitorie pentru *Cronica conţilor de Cilly* (von Krones, *Die Freien von Sanek*, II, p. 21−22), este amintită doar pe scurt în versiunea de la München, care astfel sigur se alătură celor mai vechi trei variante ale cronicii (F. von Krones, *Die Cillier Chronik. Kritische Untersuchungen ihres Textes und Gehaltes* (extras din *Archiv für Österreichische Geschichte*, XXV, 1, Wien, 1873). Versiunii de la München îi lipsesc şi trăsăturile apologetice care predomină în lucrările „pro-*ungare*" apărute după 1526 şi mai ales după 1540, trăsături pe care ar fi trebuit să le regăsim şi în această versiune a cronicii, datorită imaginii eroice a Huniazilor promovate de ea. Cu atât mai importantă este menţionarea lui Mircea I al Ţării Româneşti, înainte de „redescoperirea" sa (prin Johannes Löwenklau, *Historiae Musulmanae Turcorum*, Frankfurt-am-Main, 1591, col. 418, şi – mai devreme cu trei−patru decenii – prin *ruda valahă* şi filo-habsburgică a Huniazilor, Nicolaus Olachus, *Ungaria. Atila*, p. 89−90), nu doar din cauză că Mircea apare drept tatăl lui Iancu de Hunedoara. O operă, scrisă sub influenţă ungară, ar fi trebuit să se concentreze fie pe acceptarea, fie pe combatarea zvonului că Iancu fusese fiul nelegitim al lui Sigismund de Luxemburg (precum în cazul scrierilor lui Antonio Bonfini, în anii 1490, şi ale lui Gáspár Heltai/Caspar Helth, în anii 1570).

În opinia noastră, varianta păstrată la München a fost redactată în anturajul ducelui Ioan Corvin (singurul membru al familiei huniade care s-a numit *Corvin* din timpul vieţii sale), înainte de moartea sa în octombrie 1504, pe fondul alianţei cu Maximilian I. Conţii de Cilly fuseseră marii duşmani ai lui Iancu, dar şi ai lui Frederic al III-lea (I.-A. Pop, Al. Simon, *Rapports italiens*, p. 3−26). Cel mai probabil, fidelii lui Ioan au procurat un „*blue-print*" al *Cronicii conţilor de Cilly*, pe care l-au adaptat, fără reţineri, intereselor fiului lui Matia şi nepotului lui Iancu (asemenea „*blue-print*-uri" circulau în acea vreme, unul din ele, în varianta „clasică" ostilă Huniazilor, găsindu-se la Viena în HHStA, Handschriftensammlung (Hss.), Hs. R[ot]., nr. 2, aici p. 125−132, 205−223). În variantele „clasice" prezenţa lui Iancu era redusă la prezentarea sa după moartea lui Vladislav I (III) la Varna în 1444 (ea a dus – la 1446 – la numirea lui Iancu ca regent al Ungariei): [...] *Item ist auch zu wissen, das dieser Hunadt Janusch aus dem Landt Walachey pürtig und eines geringen ritter-messigen Geschlechts war. Er was auch etwan der von Cilli Diener und lag ihn nur mit dreyen Pferdten zu Hoff, als man gestagt hatt* [...] (von Krones, *Die Freien von Sanek*, II, p. 102; este de reţinut însă că, exceptând probabil a doua sa parte, pasajul reflecta realitatea originilor lui Iancu, înregistrate într-o manieră foarte asemănătoare şi de – spre exemplu – birocraţia veneţiană; pentru acest subiect, vezi I.-A. Pop, *The Names in the Family of King Matthias: From Old Sources to Contemporary Historiography*, în *Matthias Rex 1458−1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance* (=*Ethnographica et folkloristica Carpathica*, XVII), editori Elek Bartha, Róbert Keményfi, Zsófia Vincze Kata, Debrecen, 2012, p. 11−40). Să privim astfel pasajele de interes din varianta de la München a *Cronicii conţilor de Cilly*:

[Subcapitolul] *Iohannes Corvini origo, patria et parentes* [începea cu] *Merckh* [nume aşezat deasupra textului propriu-zis, ca „un fel" de titlu] *dessen Herkommens Corvinus gewesen* <ist>. *Corvinus war von sainem Vathern ein Wallach, von der Muther ein Kriegh* [Grec] *und hat sein Geschlecht durch mancherley ritterliche Thathen zu grossen Ehren bracht, und ist für sich selbst auch nit von schlechten Leithen gebohren gewest*. [...] [Urma o prezentare practic clasică a originilor romane ale *valahilor*, după care, pornind de la naşterea lui Iancu la *Corvino*, adică Cuvin/Keve pe Dunăre, ca în scrierea lui Bonfini, se revenea – prin intermediul „*melting-pot*-ului" *valaho*-sârbo-ungaro-otoman de la Dunăre – la originea mamei lui Iancu.] [...] *Die Mutter ist von Reiss, alter Geschlechte* [...] [Adică, mama lui Iancu era din *Rascia*/Serbia, dintr-un neam vechi (ceea ce – date fiind vechile relaţii matrimoniale sârbo-bizantine – nu contrazicea în esenţă afirmaţia

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

era unul – cel puţin – „colorat”[166].

> [Lista susţinătorilor lui Ioan Corvin din raportul trimis de Bartolomeo Chalco, principalul *secretar* (spion) al Milanului în Ungaria pe 1 iunie 1490 din Buda (interesul ungar al Milanului era dat de faptul că din 1487 Bianca Maria Sforza, căsătorită apoi cu Maximilian la 1493, era soţia – prin procură – a lui Ioan[167]):]
> [...] [1.] *El provisore del Castello de Buda se domanda Blasio Raschai* [Balázs Ráskai[168]] *et e Valacho allevato de la regia Maesta da tenera eta, et ha ultra el castello de Buda circa 22 o 34 ultra castelle del Duca Zoanne, et e uno deli zurati et fidelissimo et e una cosa medesima col preposito* [...], *homo da 38 ani vel circa* [...]. [2.] *Sechel Jacob, id est Jacobus Siculus* [Iacob Székel(y)[169]], *e de una parte inferiore de Transilvania, dove habitano populi che se domandono Siculi per che al tempo de Romani andereno habitare la*[170]*; questo e*

anterioară privind originea *greacă* a mamei (poate, mai curând, definirea mamei, în relaţie directă cu tatăl, un *valah*, drept *greacă* trebuie văzută – şi – drept o sinteză livrească între *romani*, înaintaşii *valahilor*, şi *greci*, o sinteză aşezată „genetic” la baza familiei huniade).] [Prezentarea lui Iancu de Hunedoara se încheia „apoteotic”:] [...] *Was Corvinus für ein Mann gewessen? Er war ein solcher Mann in welichem erschiene die römische Dapfferkhait, Waisheit und treue Mannheit.* [...] (BStB, CGM 5350, p. 174−177).

În mod remarcabil, „prin gura duşmanilor”, textul stabiliza imaginea familiei huniade în jurul a trei puncte cheie: 1) Romanitatea extrasă din originile *valahe* (devenită, între timp, cea mai comună „operaţiune” aferentă glorificării familiei regelui Matia); 2) Legitimarea princiară şi antiotomană (cruciată) – şi tot *valahă* (*transalpină*) – prin „tatăl lui Iancu”, Mircea I al Ţării Româneşti (ceea ce justifica mai departe întronarea *transalpină* a lui Iancu din toamna lui 1447 şi pretenţiile hegemonice perpetuate de Matia); 3) Asigurarea extensiei bizantine (greceşti) şi balcanice (sârbeşti) prin „mama lui Iancu”, din care se desprindeau apoi „asocierea” hagiografică a regelui Matia cu Sfântul Nicodim de la Tismana (refugiat în mod interesant în Ţara Haţegului chiar în perioada premergătoare emergenţei documentare a familiei huniade la 1409) şi „înrudirea” familiei huniade cu sultanii otomani (promovată prima dată chiar de Matia la *Reichstag*-ul de la Nürnberg de la sfârşitul lui 1479 şi acceptată ulterior de Mehmed al II-lea, Baiazid al II-lea şi Djem). Per total, era vorba de depăşirea – prin asumare şi exagerare (nu prin negare) – a condiţiei *valahe* a Huniazilor şi de impunerea acestora drept modele pragmatice *creştine* cruciate (V. Ciocîltan, *Înţelesul politic*, p. 161; I.-A. Pop, Al. Simon, *Misiunile Sfântului Nicodim*, p. 245; idem, *Documents*, p. 227; pentru apariţia lui Ioan Corvin şi a *rudelor* otomane la 1479).

[166] Pentru context, vezi şi Al. Simon, *Drumurile regale ungare ale valahilor la sfârşitul secolului XV*, în *Miscellanea historica in honorem Professoris Marcel-Dumitru Ciucă septuagenarii*, editori C. Luca, Claudiu Neagoe, Marius Pădureanu, Brăila, 2013, p. 89−123.

[167] ASM, ADS, Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 642. *1490−1492*, fasc. 1, nn (1 iulie 1490; editat în *MDE*, IV. [*1489−1490; 1458−1490*], Budapest, 1878, nr. 145, p. 208−209).

[168] Cel mai probabil nu era *valah* (Ioan Drăgan, *More − un apelativ românesc în mediul nobiliar medieval din Transilvania şi Ungaria*, în *ArhGen*, NS, V (1998), 1−2, p. 51−63, la p. 61). Afirmaţia din raport ar fi atunci cu atât mai relevantă pentru „valahizarea” politicii lui Matia în percepţia epocii şi pentru „paranoia *valahă*” care se configura. În acest sens, o notiţă contemporană polonă poate fi importantă: *<Ad annum 1490>* [...] *obiit Mathias rex Ungarorum* [...] *quit fuit genere Valachus, Iohannis de Hunyad filius, regni Ungariae intrusus* [...] (*Rocznik świętokrzyski do roku 1490* [Analele Sfintei Crucii pentru anul 1490], editor August Bielowski, în „Monumenta Poloniae Historica”, Lwów, III (1887), p. 53−87, la p. 87; Julia Dücker, *Konstruktion einer ruhmreichen Vergangenheit: die Abstammung des ungarischen Königs Matthias Corvinus*, în *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter*, editori Michael Borgolte, J. Dücker, Marcel Müllerburg, Bernd Schneidmüller, Berlin, 2011, p. 137−151, aici la p. 142, nota 173).

[169] Ráskai, ale cărui prime posesiuni au fost în Zarand, unde a avut domenii şi Gheorghe Branković (numele de familie duce spre *Rascia*/Serbia, numele maghiar pentru sârb fiind *Rácz*), a primit o oarecare atenţie în istoriografia română, nu şi Iacob, poate şi datorită necunoaşterii celorlalte rapoarte milaneze rămase în arhivă. Seria maghiară *MDE* şi culegerile româneşti de surse *italice* s-au bazat pe munca arhiviştilor italieni, adesea foarte selectivă (cf. chiar *Hurmuzaki*, VIII, p. 34−35, nr. 42−43: *Nota. Fra i 400 e più Dispacci da me dilligentemente letti, contenuti nel suddito codice* [BNM, Cod. Ital. VII-990 (=9582)], *che consta di carte 287 soltanto il seguente contiene notizie relative alla storia della Romania. Venezia nel Novembre 1884. Soranzo* [Camillo Soranzo (1826−1902)]; cf. Marino Zorzi, *La Libreria di San Marco. Libri, lettori, società nella Venezia dei Dogi*, Milano 1987, p. 388, 541, 544−545).

[170] Pasaj din raportul trimis din Veneţia la Milano de Girardo de Colli (18 februarie 1468): [...] *Ogi me son abbochato con uno nostro intimo qual me ha dicto alcune novelle, tra le altre como la Signoria* [Veneţia] *ha*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

allevo del Re, homo de circa 42 o 44 anni [...].*Chismate,* [Matei *cel Mic*/ Máté Kiss de Cece[171]] *che significa Matheo picolo, e allevo de la Regia Maiesta, homo de circa 50 anni, molto fidato e da bene* [...]. [„Numerele 4 şi 5" erau fraţii Geréb (Matia, Petru şi Ladislau, episcopul Transilvaniei, verişorii materni ai lui Matia)[172] şi Ernuszt (în primul rând Sigismund, episcop de Eger; tatăl lor, Ioan, evreu convertit, fusese trezorierul regelui)[173].] [6.] *Chisorvad* [„Micul croat"/Ioan Kishorvát de Hlapčić[174]] *che vole dire Corvato piccolo,*

littere da lo orator d'Ungaria [Francesco Diedo] *contente malle et pessime novelle del prefato Re* [Matia Corvin]. *Essando ribellati alcuni populi a la Corona chiamati Seculi* [Secuii]*, lo prefato Re ando in quel paese con V*^{m} *cavalli et altretanti a piede* [5.000 de pedestraşi şi 5.000 de călăreţi (Bonfini aşeza la 12.000 de oameni oastea cu care Matia plecase în Transilvania)] *et essendo lo Biancho* [Iancu de Hunedoara] *suo patre originario de dicti Seculi credeva debelare facilmente con pocha gente. Et a la prima sachezo alcune terre et abruzo. Vedendosi malmenati,* <li Seculi> *domandano aiuto a soy vicini chiamati Valachi, quali antichamente furo Romani et segono la lor parlare latina et romana fine in questo tempo* [...]. [Matia a pierdut apoi în faţa lui Ştefan] (ASM, ADS, Potenze estere, *Venezia*, cart. 354. *1468*, fasc. 2. *Febbrario*, nn, I.-A. Pop, Al. Simon, *The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan*, in *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204−1669* (=*Eastern and Central European Studies*, I), editori I. M. Damian, I.-A. Pop, M. Popović, Al. Simon, New York/Oxford/ Basel/Frankfurt-am-Main/Wien, 2012, p. 181−196, în anexă, nr. III, p. 195−196). În aceste condiţii, ţinând cont şi de pasajul citat mai sus din *MDE*, IV, nr. 145, p. 209, şi de datele complementare din arhiva milaneză (amintite mai jos), reţinând însă pe mai departe şi tradiţia de secol XVIII−XIX a unei familii mixte Hunyadi-Székely (Radu Lupescu, *Istoriografia română şi maghiară referitoare la Ioan de Hunedoara* (I), în *SMIM*, XXVI (2008), p. 139−161, la p. 141), trebuie să considerăm că – atât la 1468, cât şi la 1490 – sub secuii informatorilor *italieni* stăteau *valahii*, vechiul nume al locuitorilor Siciliei fiind tocmai *siculi* (Carmine Ampolo, Italia omnium terrarum parens*: la civiltà degli Enotri, Choni, Ausoni, Sanniti, Ucani, Brettii, Sicani, Siculi, Elimi*, Milano, 1989). Întrucât de Colli era un diplomat versat, se impune astfel întrebarea: cine avea interesul să-i „disjungă" pe *valahi* (romani) de înaintaşii lui Matia şi să-i numească *secui*?

[171] Numele său arată din nou cât de artificială a fost „românizarea" lui Matia, devenit – via *Matiaş* − *Mateiaş* – Matei (I.-A. Pop, *The Names in the Family of King*, p. 14−17). Matei Kiss a murit, luptând pentru Ioan, în bătălia de la Csonthegy/Csontmező (4 iulie 1490).

[172] Mama fraţilor Geréb, Sofia, fusese sora mamei regelui Matia, Elisabeta Szilágyi. Este de reţinut că vicarul lui Ladislau, ca episcop al Transilvaniei (din septembrie 1476 şi până în februarie 1502, când a fost numit arhiepiscop de Kalocsa), a fost până la moarte (la începutul lui 1486) Petru de *Insula* (Cristian, în aria săsească a Transilvaniei). Petru era episcopul Moldovei (din aprilie 1476). El nu ezitase să-l înfrunte în numele lui Ştefan pe Matia în faţa papei Sixt al IV-lea. Şi predecesorul său, ca episcop al Moldovei, Ştefan, îl slujise ca diplomat pe domn, fiind trimis în martie 1476 în misiune la Roma, Veneţia şi Florenţa. Datorită numirii nici o lună mai târziu a lui Petru ca episcop, Ştefan fie a murit, fie a fost promovat într-un alt scaun (Al. Simon, *Valahii de la Marea Neagră şi valahii din Ungaria în cruciada anului 1476*, în *RI*, NS, XXII (2012), 5−6, p. 35−54).

[173] În comparaţie pentru politicile *evreieşti* ale lui Matia şi Ştefan: A. Kubinyi, *Zur Frage der Toleranz im mittelalterlichen Königreich Ungarn*, în *Toleranz im Mittelalter*, editori Alexander Patschovsky, Harald Zimmermann, Sigmaringen, 1998, p. 187−206, mai ales la p. 198−202; idem, *Matthias Rex*, p. 76−77; Al. Simon, *Populaţie şi cruciadă în Moldova în primăvara anului 1475*, în *AIIX*, XLVII (2010), p. 143−148.

[174] Sugestivele nume (porecle evidente în cel puţin două cazuri) din anturajul lui Ioan acoperă practic diversitatea etnică şi teritorială a regatului (*Kiss Maté* trebuind socotit ca unicul maghiar „get-beget"). Singurele excepţii – până la urmă importante pentru soarta regală a lui Ioan – erau zonele germane şi Ungaria Superioară, unde era baza de putere a familiei Szapolyai. Două observaţii se impun astfel: 1) În Transilvania, familia Szapolyai a ajuns la putere abia la două decenii după moartea lui Matia (Ioan Szapolyai devenind voievod în 1510); 2) Între mijlocul anilor 1480 şi începutul veacului următor, corespondenţa (foarte intensă anterior) dintre Ştefan şi reprezentanţii saşilor transilvăneni dispare practic complet (cu toate acestea, Maximilian îl numea „guvernator" al Transilvaniei în august 1490). Aceste „detalii" evidenţiază un personaj: *contele Ştefan al Transilvaniei*.

În decembrie 1495 Sigismund von Rohrbach îl anunţa pe ducele Bavariei Georg (*Regesten Maximilian*, I-2, nr. 3680, p. 468) că Vladislav luase măsuri contra susţinătorilor lui Maximilian, inclusiv împotriva lui Laurenţiu Újlaki (el şi Ioan Corvin erau într-adevăr în conflict deschis cu Buda). Aceştia aveau însă sprijnul *contelui Ştefan* (el evident nu poate fi identificat cu palatinul Ştefan Szapolyai, adversarul lui Ioan şi Maximilian). Pe 26 martie 1496 (BNM, Cod. Ital. VII-999 (=8002), f. 34 (147)^{v}; *Regesten Maximilian*, II-1, nr. 3856, p. 29), Zaccaria Contarini anunţa Veneţia că Ioan Corvin intrase în conflict cu *contele Ştefan al Transilvaniei* prin căsătoria cu Barbara de Frangepane. Se spunea că Ştefan va pleda personal împotriva căsătoriei la curtea lui Maximilian (este desigur greu de crezut că un Ştefan, oricare ar fi fost el, ar fi mers la vest de Buda pentru a se întâlni, peste capul lui Vladislav, cu Maximilian). Peste nici două săptămâni, pe

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

5 aprilie 1496 (BNM, Cod. Ital. VII-999 (=8002), f. 37 (150)^{r}; *Regesten Maximilian*, II-1, nr. 3869, p. 31), într-o discuţie cu acelaşi ambasador venet, Maximilian a revenit asupra disputei dintre Ioan şi *contele Ştefan al Transilvaniei*. Ea fusese provocată de încercările lui Ioan de a se înstăpâni asupra întregii Croaţii *şi a altor locuri*. Maximilian fusese nevoit să-şi trimită reprezentantul pentru medierea disputei (ceea ce este mai credibil decât venirea lui Ştefan la curtea regelui).

După această dată, *contele Ştefan al Transilvaniei*, aparent constant în conflict cu Ioan Corvin (mai puţin – indirect – datorită susţinerii acordate lui Újlaki la sfârşitul lui 1495), dispare din surse, la fel de subit cum apăruse. Prima menţiune provine de la începutul anului 1494, în contextul expediţiei antiotomane (croate) a lui Maximilian. Atunci (BNM, Cod. Ital. VII-1044 (=9608), f. 106^{r}; 17 ianuarie 1493 *More Veneto*; *Regesten Maximilian*, I-1, nr. 332, p. 42), Veneţia era informată că – după datele solului neapoletan la Viena – o mare dispută izbucnise între Ioan Corvin şi *contele Ştefan al Transilvaniei*, încă un motiv de îngrijorare pentru republică. La acea vreme, Ştefan Báthory nu mai era de peste un an voievod al Transilvaniei, co-voievozii fiind Ladislau Losonczi şi Bartolomeu Drágffy.

Toate sursele privitoare la *contele Ştefan al Transilvaniei* provin din intervalul 1494−1496. Atunci, cuscrul lui Ştefan al III-lea, Bartolomeu Drágffy, a fost fie co-voievod (din 1493), fie singur voievod al Transilvaniei (din 1495), iar familia Szapolyai îi era ostilă lui Maximilian, principalul politician favorizat de *contele Ştefan*. *Contele Ştefan al Transilvaniei* nu poate fi identificat decât cu Ştefan al III-lea, „superiorul" ierarhic al voievodului transilvan (aşa cum ducele se ridica peste ban chiar în Croaţia). Îngrijorarea provocată Veneţiei încă de la 1494 de conflictul dintre Ştefan şi Ioan este lesne explicabilă şi prin statutul de *căpitan al* Republicii deţinut de Ştefan din toamna lui 1492 (*MHS*, I-2, nr. 15, p. 137).

Până la „dispariţia" *contelui Ştefan al Transilvaniei (Graf Stefan/il conte Stefano di Transilvania*), Ştefan al III-lea nu figurează (ca *al Moldovei*) în sursele legate de curtea lui Maximilian. Ştefan (ca *al Moldovei*) apare în vara lui 1497 în relaţie cu problemele polone şi otomane (BNM, Cod. Lat. XIV-99 (=4278), f. 45^{r}, 50^{r}–52^{r}, 53^{r}, 58^{r}, 64^{r}, 75^{r}, 76^{r}; 16, 25 iulie, 4, 11, 14, 26 august, 11 septembrie; *Regesten Maximilian*, II-2, nr. 5109, p. 185; nr. 5151, p. 192; nr. 5158, p. 192; nr. 5205, p. 201; nr. 5235, p. 206). Reţinem în consecinţă „dubla identitate" (*i.e.* dubla utitlitate) a lui Ştefan al III-lea din ultimul deceniu al secolului XV.

În politica Casei de Habsburg şi a Veneţiei, pe plan „local" (în afacerile *ungare*), Ştefan al III-lea apărea drept *conte al Transilvaniei*. Pe plan „regional" (în afacerile *turceşti*, polone ori teutone), figura ca *voievod/duce al Moldovei/al Moldovei şi Ţării Româneşti* (la *Reichstag*-ul de la Freiburg: *Reichstagsakten Maximilian*, VI, nr. 7, p. 345). Schimbarea s-a produs în urma „internaţionalizării" problemei *ungare*, în care fusese implicat *contele Transilvaniei*.

„Statutul transilvan" al lui Ştefan avea o triplă consistenţă: 1) feudală (prin domeniile Ciceului şi Cetăţii de Baltă, scutite de taxe de Buda, care îi şi plătea subsidii anuale); 2) familială/dinastică (prin alianţa matrimonială dintre Ştefan şi Bartolomeu Drágffy, voievodul Transilvaniei); 3) regională/„internaţională" (prin recunoaşterea lui Ştefan drept *conte* al *Transilvaniei* de Casa de Habsburg şi Veneţia, dar şi – la nivelul surselor – de către Ducatul Bavariei). Totul a părut însă să se năruie pentru el, nu la 1494, ci la 1496−1497.

Decesul lui Alexandru (27 iulie 1496), moştenitorul moldav al lui Ştefan şi ginerele lui Bartolomeu, a provocat teamă la curtea lui Maximilian (ASM, ADS, Potenze Estere, *Alemagna*, cart. 584, nn; 24 august). Moartea co-proprietarului domeniilor transilvane se inserează între ultima menţiune cunoscută a lui Ştefan, *conte al Transilvaniei* (BNM, Cod. Ital. VII-999 (=8002), f. 37 (150)^{r}; 5 aprilie 1496), şi prima sa apariţie *moldavă* (BNM, Cod. Lat. XIV-99 (=4278), f. 45^{r}; 16 iulie 1497). În plan habsburgic intern, apăruse deja ca *Voievodul* în scrisoarea lui Maximilian către Johannes Fuxmagen pentru negocierile cu Baiazid (21 aprilie 1497). Regele îl şi înnobilase pe solul *turc*, dându-i scrisori către sultan şi către *voievod* (LRAT, *Maximiliana*, I-41, f. 24^{r}–27^{r}; *Regesten Maximilian*, II-1, nr. 4914, p. 160).

Ştefan părea să se lupte cu moartea lui Alexandru. Ea a evidenţiat forţa transilvană a domnului (MOL, Diplomatikai Levéltár [Arhiva diplomatică] (DL), [nr.] 29016, 36403, nr. 1, f. 77^{r}–^{v}/ p. 177−178; *Konvent*, II, nr. 3004, p. 151; nr. 3010, p. 153). Vladislav a refuzat să-l recunoască pe Bogdan drept co-proprietar al domeniilor alături de Ştefan. Cetatea de Baltă a fost atacată, iar procesul privind posesiunea Ciceului redeschis (24 februarie−13 aprilie). Totuşi, fără acordul regelui, Bartolomeu a intervenit cu oastea în sprijinul fostului său cuscru în septembrie. Prin instrucţiuni şi ordine ulterioare (16 octombrie şi 30 noiembrie) plecării oştii transilvane în Moldova, Vladislav a încercat să „acopere" trădarea – aceasta fusese acţiunea lui Drágffy în cadrul raporturilor legale cu suzeranul său de la Buda – făptuită prin sprijinul transilvan primit de Ştefan (*Hurmuzaki*, XV-1, nr. 270−271, p. 148−149). Drágffy ajunsese deja la Suceava înainte de 19 octombrie 1497, când a forţat retragerea oştii regelui Jan Albert (*Letopiseţul anonim al Moldovei*, p. 20−21).

În pofida evidenţelor documentare, aşa-numitul *Letopiseţ anonim* preciza că intervenţia transilvană fusese poruncită de Vladislav. Implicarea lui Bartolmeu era omisă, la fel ca şi sprijinul otoman, menţionat însă în *Letopiseţ*, din *Cronica Moldo-Germană*. Datorită feloniei lui Bartolomeu faţă de Vladislav şi a faptului că

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

e reputato bono soldato, dela persona sua senza altra condicione [...]. [Lista se încheia cu Laurenţiu Újlaki, ducele Bosniei, poate cel mai stabil aliat[175] (fiul lui Nicolae, voievod al Transilvaniei împreună cu Iancu, era căsătorit cu Caterina, fiica voievodului Ioan Pongrácz, unchiul lui Ioan Corvin)[176].]

[Raportul a fost analizat în „centrală" la Milano, unde s-a stabilit lista figurilor care decideau soarta regală a lui Ioan: din nou *Sechel Jacob*, Jan Filipecz, episcopal de Oradea[177], Paul Kinizisi/Pavel Chinezul[178], comitele Timişului ([…] *de bassa statura, grosso larertoso et tuto piloso come uno urso et valente soldato* […][179]) şi Ştefan Szapolyai, comite perpetuu de Zips[180]. În raport cu primul se mai preciza: *Sechel Jacob e uno alevo dela felice memoria del Serenissimo Re Mathia, valentehome in arme et e dele parte inferiore de Vallachia, homo de 40 a 45 ani, et e stato continuamente capitaneo del prefato Re contro l'Imperatore in le parte de Stiria, Carinthia et Carinolla* [Altfel decât Szapolyai la Viena, el neabandonându-şi aparent repede poziţia la apropierea lui Maximilian I.[181]] [...] *De*

Letopiseţul anonim a marcat şi reconcilierea dintre Bogdăneşti, reprezentaţi de Ştefan, şi Drăgoşeşti, conduşi de Bartolomeu, „aranjarea" informaţiei era menită să-l protejeze pe cel din urmă şi pe familia sa. „Cosmetizarea" evenimentelor de la 1497 în *Cronica Moldo-Germană*, destinată unui auditoriu imperial, răspundea unui set moldav mai mare de „nevoi habsburgice" (nota 95). A fost realizată prin raportare la „teoria accidentului" antiotoman care s-a terminat cu o *mare nenorocire* pentru poloni. Era o „teorie" dragă lui Maximilian, cel care-l provoca la duel pe Baiazid şi se alia cu el (vezi I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu*, p. 356−368).

[175] Nicolae Újlaki fusese promotorul, aliatul şi apoi adversarul lui Iancu, dar şi naşul de botez al lui Maximilian (1459). A fost numit rege al Bosniei de Matia după rebeliunea ungară din 1471 (A. Kubinyi, *Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Újlaky*, în „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae", Budapest, IV (1958), p. 373−384). În această calitate, Nicolae a asumat şi titlul de rege al *V*(a)*lahiei*, atât în diplomatica internă (ca *rege al Bosniei şi Valahiei* la Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959, p. 49), cât şi pe plan extern, la Roma (Florio Banfi, *Ricordi ungheresi in Italia*, Roma, 1942, p. 151. [...] *Bossinae quoque Rex ac Valachie* [...]), într-o frescă din timpul pelerinajului său din martie 1475 (Tamás Fedeles, *Bosniae ... rex ... apostolorum limina visit: die Romwallfahrt des Nicolaus Újlaki im Jahre 1475*, în „Ungarn-Jahrbuch", Regensburg, XXXI (2011−2013 [2014]), p. 99−118), când soseau veştile despre lupta de la Vaslui.

Atât Kubinyi, cât şi – pe urmele sale – Fedeles au presupus că titlul reprezintă o eroare *italiană* de redactare. În loc de *Valahia* trebuia să figureze *Slavonia*. Dincolo de caracterul prea evident al totodată prea subiectivei erori, ipoteza este greu de susţinut şi din cauza titlului de *rege al Bosniei şi Valahiei*, folosit şi pe plan intern de către Nicolae. Mai degrabă, ipoteza trădează sensibilităţi *maghiare*, „împărtăşite" *româneşte* în ultimele trei decenii.

[176] Ioan Pongrácz, fiul Clarei, sora (vitregă?) a lui Iancu, a fost voievod al Transilvaniei de trei ori, ultimele două dăţi după revolta de la 1467 şi după bătălia de la Vaslui din 1475. El a murit în funcţie la sfârşitul lui 1476, în timpul încărcatelor festivităţi de la Buda prilejuite de căsătoria lui Matia cu Beatrice de Aragon (vezi A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 11−12).

Fiica sa, Caterina, soţia lui Laurenţiu Újlaki, avea drepturi asupra Cetăţii de Baltă primite de Ioan la 1475. Totuşi, nici ea, nici fratele ei, Matia, nu au contestat stăpânirea moldavă asupra domeniului până la 1507. La acea dată, şi Ştefan al III-lea al Moldovei şi Matia Pongrácz († 1500) muriseră de ceva vreme (*Actae et epistolae*, I, nr. 65−66, p. 81−85).

[177] A. Kalous, *Bohemians and Moravians in the Court of Matthias Corvinus*, în *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458−1490*, editori Péter Farbaky, E. Spekner, Katalin Szende, András Végh, Budapest, 2008, p. 65−75.

[178] Probabil „slovac" din Ungaria Superioară, unde şi-a primit primele domenii (I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440−1514*, Bucureşti, 2000, p. 353−360).

[179] ASM, ADS Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 645, fasc. 1, nn [lipsa referinţelor la evenimentele de la începutul lui iulie, care l-au transformat pe Ioan în perdant, impune datarea raportului înainte de mijlocul acelei luni, ţinând cont şi de mesajul citat din 1 iunie şi de viteza crescută în acele zile a transmiterii informaţiilor din regat (cam trei săptămâni)].

[180] Pentru cariera sa şi a fiului său Ioan, vezi şi Richárd Horváth, *Adatok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez* [Informaţii asupra ascensiunii familiei Szapolyai în Ungaria de Nord−Est], în „Analecta Mediaevalia", Budapest, I (2001), p. 99−112.

[181] ASM, ADS, Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 645; fasc. 2, nn [referinţele la rezistenţa lui Iacob în vest şi la poziţia lui Szapolyai cer datarea raportului în august, sigur înainte ca vestea despre „proclamaţia transilvană" a lui Maximilian să ajungă la Milano (nota 193)].

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Sechel Jacob no dico altero se non che ho inteso ch'el era anchora in quelle parte dove la Regia Maiesta l'haveva posto, et potria essere che vedendo le cose andare ultra el desyderio suo se fosse acordato con Maximiliano [curajosul „*valah* secuio-evreu" nu părea nici lipsit de inteligenţă politică]. *De li alcuni altri non so che possano essere se non che quelli erano alla obedentia del conte Stephano* [Szapolyai][182].

În alte condiţii[183], Ştefan al III-lea al Moldovei nu ar fi fost acceptat vreodată drept *conte al Transilvaniei*[184]. Sub acest titlu (artificial)[185] a figurat în surse oficiale habsburgice[186], veneţiene[187] şi bavareze[188] între 1494 şi 1496[189]. Apoi s-a impus drept *Valahul* stăpân peste *jumătate* din Ungaria (1497−1498)[190]. Fusese anunţat deja elitei voievodatului de Maximilian[191], *germanul* urât de *unguri*[192], ca „guvernator regal" al Transilvaniei în august 1490[193] (tot aşa cum împăratul Frederic al III-lea[194] îl socotise, în noiembrie 1473, *căpitanul* său pentru *Valahia*[195], înainte ca Ştefan să-l aleagă – din nou – pe Matia[196]).

Lipsită de „expresie etnică" fusese sigur justificarea execuţiei lui Ladislau de Hunedoara, fratele mai mare al lui Matia, la 1457[197]. „Crimele huniade" invocate de regele Ladislau al V-lea *Postumul* erau de altă natură. Ele fuseseră comise inclusiv împotriva voievozilor moldavi şi *transalpini*[198].

---

[182] ASM, ADS, Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 645; fasc. 2, nn [acelaşi raport din august]. În lumina datelor din nota 174, identificarea *contelui* cu Ştefan al III-lea ar fi ispititoare.

[183] După cum o vădesc, după anii 1526−1529, şi eşecurile transilvane ale lui Petru Rareş.

[184] Pentru această titulatură, vezi analiza surselor documentare de epocă de la nota 174.

[185] Transilvania nu avea propria ei coroană, voievodul fiind suprema autoritate locală.

[186] Toate sursele venete şi bavareze citate sunt emanate pe baza raporturilor cu Maximilian. El l-a şi transformat pe Ştefan în *Voievodul* în instrucţiunile pentru negocierile cu Baiazid (LRAT, *Maximiliana*, I-41, f. 24^{r}–27^{r} (21 aprilie 1497); *Regesten Maximilian*, II-1, nr. 4914, p. 160). Importanţa „internaţională" a *contelui* depăşise linia *ungară* a Transilvaniei.

[187] BNM, Cod. Ital. VII-999 (=8002), f. 34 (147)^{v}, 37 (150)^{r} (26 martie, 5 aprilie 1496); VII-1044 (=9608), f. 106^{r} (17 ianuarie 1494); *Regesten Maximilian*, I-1, nr. 332, p. 42; II-1, nr. 3856, p. 29; nr. 3869, p. 31. Prin repetiţia titlului, rapoartele sunt asumări venete ale lui.

[188] *Regesten Maximilian*, I-2, nr. 3680, p. 468. Casa de Wittelsbach fusese aliata lui Matia.

[189] Intervalul ar putea fi lărgit spre 1490 (ţinând cont şi de „proclamaţia transilvană" a lui Maximilian din Graz, citată mai jos) prin noi cercetări arhivistice, poate mai ales în ASM.

[190] Pentru reperele evoluţiei (aprilie 1497 − februarie 1498): *Regesten Maximilian*, II-1, nr. 4914, p. 160; *Correspondencia*, p. 21. Între ele, s-a aşezat campania polonă din Moldova.

[191] Vezi Friedrich Firnhaber, *Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490−1526)*, în „Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen", Wien, II (1849) 2, p. 375−551 (*Beiträge*). Să reţinem şi anul de apariţie.

[192] *Ungurii* se temeau de el mai mult decât de *Türk und Teufel* (vezi şi *Beiträge*, nr. 2, p. 401).

[193] HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 1. *1477−1492*, fasc. 6. *1490*, f. 9^{v} (11 august 1490; în text editat în *Beiträge*, nr. 10, p. 410; republicat în *Actae et epistolae*, I, nr. 39, p. 42−43).

[194] La 1490, Ştefan i-a şi scris – ca suzeranului său –, cerându-i să-l accepte totuşi pe Ioan ca rege (HHStA, R.H.K., *Fridericiana*, Karton 7. *1488−1490*, fasc. 8-2. *1490*, f. 88^{r}; 25 iulie). Cerea de fapt reaplicarea tratatului de la Wiener Neustadt (1463) cu Maximilian şi Ioan în locul lui Frederic şi Matia drept co-regi ai Ungariei. Ştia Maximilian de aceasta sau nu?

[195] HHStA, Hss., Hs. W[eiss]. 529, f. 261^{r} (6 noiembrie 1473); *Regesten Friederich*, suppl. II-1, nr. 3539, p. 523. Pe 8 noiembrie 1473, Ştefan al III-lea a intrat în Ţara Românească.

[196] Cum procedase deja la 1471. Dar cu consecinţe mult mai durabile anti-habsburgice de această dată. De aici şi „operaţiunile de imagine" din *Cronica Moldo-Germană* (nota 91).

[197] Mai mult, regele Ladislau s-a străduit să-i câştige pe *valahi*. Îi viza în special pe cei care suferiseră de pe urma abuzurilor („trans-etnice") huniade. Printre aceştia se numărau şi cei din Banatul Montan. În august 1457, din Viena, ei au primit practic propria lor *universitate*, cu trei decenii înainte ca Matia să acorde saşilor *universitatea* lor (A. Magina, *From Custom to Written Law: Ius Valachicum in the Banat*, în *Government and Law*, p. 71−78).

[198] Deşi era regent (guvernator) al Ungariei de peste un an, Iancu de Hunedoara „a simţit nevoia" – după ce l-a executat pe Vlad al II-lea *Dracul* (noiembrie 1447) – să se intituleze voievod al Ţării Româneşti *din mila lui Dumnezeu* în relaţie nu cu administraţia *transalpină*, ci cu cea ungară (F. Pall, *Intervenţia lui Iancu de*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

[Pe 16 martie 1457, Ladislau de Hunedoara a fost executat la Buda, iar fratele său Matia a rămas prizonierul lui Ladislau al V-lea *Postumul*, care l-a luat cu el apoi la Viena şi la Praga (unde regele a murit în condiţii misterioase pe 23 noiembrie 1457, care i-au permis lui Matia să devină rege al Ungariei la începutul anului următor)[199]. „Motivarea" regală a sentinţei în cazul lui Ladislau de Hunedoara a fost emisă în mai puţin de o săptămână de la execuţie. Amintim câteva pasaje:]

[...] *Universi conditor orbis cuncta a se creata certo ordine et firma lege stabiliens inter homines racionis capaces alios aliis propositis constituitquereges et principes et magistratus et eis communem populi cetum ad hoc subicere voluit, ut subiectum sibi populum inter se iusticia gubernent, liberalitate mulceant et, quemadmodum benemeritos premiis honorant, ita delinquente et sceleratos digna scelerum animadversione puniant et emendent, quatenus sui conditoris imitati legem nec bona irremunerata neque scelera relinquant impunita.* [...] *Que omnia presentibus inseri nec intencionis Nostre est, nec loci. Aliqua tamen ex illis commemorare non indignum duximus. Nam quociens terras et bona fidelis Nostri Georgii Despoti Rasci* [Gheorghe Branković, despotul Serbiei[200]] *inductis eciam interdum in eisdem Turcis invasit et depredatus est castraque eiusdem obsedit et expugnavit, Wayvodas Nostros Transalpinum et Moldaviensem Nobis et Regno Nostro fideles alios occidi, alios expelli fecit et eorum loco alios, quos sibi obligatos fieri debere putavit, supra induxit.* [Dintre toţi domnii *valahi*, cel mai apropiat de Iancu fusese Bogdan al II-lea, tatăl nelegitim al lui Ştefan al III-lea[201].] [...] *Postea vero ipso Iohanne de Hunyad de medio sublato* [Iancu a murit pe 11 august 1456 la Zemun, după neaşteptata victorie de la Belgrad în faţa lui Mehmed al II-lea[202]] *et duobus filiis suis, utputa Ladislao et Mathia paternorum scelerum non solum imitatoribus, sed eciam id, quod pater eorum vivens perficere non potuerat, supplentibus ab eo remanentibus* [...] [Urma descrierea evenimentelor (7–9 noiembrie 1456) care au dus la capturarea regelui Ladislau de către Ladislau de Hunedoara la Belgrad şi la uciderea de către oamenii săi a lui Ulrich de Cilly, unchiul regelui, principalul adversar al partidei huniade şi sprijinitor din nord al lui Mehmed[203]. După ce i-a promis imunitate pentru faptele sale lui Ladislau de Hunedoara, regele a fost eliberat. Fidelii săi au izbutit apoi să-l atragă în capcană pe Ladislau, el acceptând să vină la Buda, împreună cu fratele său mai mic, împotriva sfaturilor lui Iancu de a nu merge niciodată amândoi la curtea regală[204].] (Buda, 21 martie 1457)[205].

Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447–1448, în *SRdI*, XVI (1963), 5, p. 1049–1072). Sub presiunea elitelor ambelor state, Iancu a renunţat la pretenţia monarhică şi l-a întronat pe Vladislav al II-lea, din ramura Dăneştilor (de care era legat şi Iancu) a dinastiei Basarab.

[199] Vezi Elemér Mályusz, *Budai Farkas László*, în „Tanulmányok Budapest Múltjából" [Studii asupra trecutului Budapestei], XV (1967), p. 153–187; György Székely, *Hunyadi László kivégzése: struktúravátozások a magyar állam és a főváros kormányzásában* [Execuţia lui Ladislau de Hunedoara: schimbări structurale în conducerea statului ungar şi a capitalei acestuia], în „Tanulmányok Budapest Múltjából", XXII (1988), p. 61–102, la p. 89–95.

[200] Momčilo Spremić, *Despot Djuradj Branković i njegovo doba* [Despotul Gheorghe Branković şi vremea sa], Banja Luka, 1999, p. 553, nota 79. „Printre altele", în decembrie 1455, unchiul matern al lui Matia, Mihail Szilágyi, îi şi tăiase despotului două degete cu sabia. În cele din urmă, ambiţiosul Szilágyi, care se voia măcar rege al Serbiei, a sfârşit – „prin bunăvoinţa" lui Matia – în mâinile lui Mehmed, care l-a executat (1460). Detaliile „operaţiunii" au contribuit probabil şi ele la supravieţuirea ungară a lui Vlad *Ţepeş* după 1462.

[201] Bogdan Petru Maleon, *Stephen the Great and John Hunyadi: Opinions of Historiography*, în *Between Worlds*, II, p. 379–385; Sorin Iftimi, *La politique de Jean Hunyadi*, p. 375.

[202] Evenimentele din a doua jumătate a lui 1456 la I.-A. Pop, Al. Simon, *Rapports italiens*, p. 3–26.

[203] Pentru extrem de controversatele circumstanţe, vezi Johannes Grabmayer, *Das Opfer war der Täter. Das Attentat von Belgrad 1456 – über Sterben und Tod Ulrichs II. von Cilli*, în „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung", CXI (2003), p. 286–316.

[204] Pentru evenimente, vezi A. Kubinyi, *Matthias Rex*, p. 27–32. Ca fiu al lui Albert al II-lea de Habsburg şi al Elisabetei, fiica lui Sigismund de Luxemburg, Ladislau al V-lea era membru al ramurii Albertine a Casei, vărul lui Frederic al III-lea, din ramura Leopoldină.

[205] MOL, DL 24766 (act editat cu greşeli în József Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* [Epoca Huniazilor în Ungaria], Pest, X, 1853, nr. 258, p. 546–553; tradus în maghiară cu ocazia aniversării *Mileniului, i.e.* 896–1896, în *A Magyar nemzet története* [Istoria poporului maghiar], editor-general Sándor Szilágyi, IV, V. Fraknói, *A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526)* [Epoca Huniazilor şi a Jagiellonilor (1440–1526)], Budapest, 1896, p. 163).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În aceste condiţii, cauzele *urii* par să conveargă spre două cariere: cea a lui Matia, *crăişorul valahilor*[206] şi ruda *de sânge* a sultanilor otomani[207], şi cea a *atletului* Ştefan[208], urmaşul lui Matia ca *crăişor al valahilor*[209] şi „patronul *valah*" al *Daciei* veneto-habsburgice[210]. Ei perturbaseră *ordinea lucrurilor*[211]. După ce nici ei nu au mai

[206] Al. Simon, *Crăişorii valahilor din a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în „Crisia", Oradea, XL (2010), p. 159−167. *Titlul* fusese dat în batjocură de opoziţia *ungară* lui Matia după alegerea sa ca rege la 1458. Nu a fost oculat nici de către Bonfini (care şi-a redactat o mare parte din operă sub nedoritul succesor al lui Matia, Vladislav), nici – şi cu atât mai mult – de Matia. El a „extras" gloria *romană* din originile *dacice* ale „nedemnilor" *valahi*.

Frederic, tatăl lui Maximilian, a fost un mare promotor al caracterului nenobil al *valahilor*, din cauza conflictelor cu Matia şi Iancu. Cu cel din urmă s-a înţeles totuşi datorită ostilităţii comune faţă de Ladislau al V-lea (cu atât mai demnă de atenţie apare ideea originii *dacice* a saşilor promovată în contextul Reformei şi al luptei pentru Transilvania a Casei de Habsburg). În aceste coordonate *ungare*, un caz moldav aparte merită amintit.

În zidurile cetăţii de scaun de la Suceava (faza Ştefan al III-lea) a fost încastrată o lespede funerară adusă din vechea capitală a Daciei Romane, Ulpia Traiana Sarmisegetusa. Ea beneficiase de o atenţie specială din partea lui Matia (*Inscripţiile Daciei Romane*, editori-generali Dionisie M. Pippidi, Ioan I. Russu, III. *Dacia Superior*, 2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*, editori I. I. Russu, Ioan Piso, Volker Wollmann, Bucureşti, 1980, nr. 416, p. 352). Subiectul a fost tratat – tangenţial – doar de arheologi. Cea mai plauzibilă explicaţie pe moment pentru prezenţa lespezii la Suceava ar fi calitatea ei de dar de nuntă făcut de Matia lui Alexandru, cu ocazia căsătoriei cu *Maria* Drágffy. Prin ordinul din 29 iunie 1489, semnat *manu propria* de rege, Matia a trimis sigur 500 de florini, luaţi – în mod interesant – din taxele oraşului său de naştere, Clujul (*Actae et epistolae*, nr. 37, p. 41−42).

[207] „Primul pas" în relaţia de familie (acceptată de Matia, Baiazid şi Djem) a fost făcut de însuşi Matia prin afirmaţia *et* <Mehmed> *Valaches sibi aliquando parentes habet* din discursul solilor săi la *Reichstag*-ul de la Nürnberg, după victoria căpitanilor săi împotriva *turcilor* şi *valahilor* de la Câmpul Pâinii (BStB, CLM 443, f. 176^{r}; 21 decembrie 1479; pasaj „prins" şi în *Notes et extraits*, V. *1476−1500*, Bucarest, 1915, nr. 73, la p. 55; scrisul din acest miscelaneu, conţinând discursul solilor ungari, copiat după decembrie 1494, este identic cu cel din miscelaneu, CLM 461, în care la f. 191^{v} apar cruciaţii *daci* la Roma în vara lui 1490).

[208] ASV, Registra Vaticana, [nr.] 578, f. 92^{r}–93^{r} (13th ianuarie 1476; editat greşit – după cum a observat Oskar Halecki – sub 1477 în Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungarica sacram illustrantia*, II. *Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII. 1352−1526*, Roma, 1859, nr. 636, p. 453−454); Al. Simon, *Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia*, în „Mélanges de l'École Française de Rome − Moyen Age", CXXV (2013), 1, p. 71−92.

[209] „Succesiune" realizată de fostul cronicar oficial al lui Matia sub 1492 (*Bonfini*, IV, p. 212). Ştefan împedicase de două ori atacul otoman asupra Ungariei. Anterior, în aprilie, Vladislav îi confirmase domeniile. În octombrie avea să fie oficializată *căpităniа* sa venetă.

Tot în 1492, Ştefan şi-a „negociat" poziţia în Polonia, contra cost. Nu s-a implicat în succesiunea lui Cazimir al IV-lea, la intervenţia reginei-văduve, Elisabeta de Habsburg, sora lui Ladislau al V-lea (Al. Simon, *Crusading at the Time of the Hungarian Royal Elections of 1490*, în *The Age of the Jagiellonians in East-Central Europe* (=*Eastern and Central European Studies*, II), editori Florin Ardelean, Christopher Nicholson, J. Preiser-Kapeller, New York/Oxford/Basel/Frankfurt-am-Main/Wien, 2013, p. 187−220). În paralel, şi-a întărit poziţia în Ungaria prin răscoala nobililor maramureşeni (împotriva administraţiei regale), abil suprapusă disputelor dintre Vladislav şi Beatrice de Aragon (încă formal căsătoriţi) şi dintre membrii elitei *valahe* din Maramureş, unde – ca regină – Beatrice avea domenii (M. Diaconescu, *Răscoala nobililor maramureşeni din 1492*, în *Nobilimea românească din Transilvania*, editori M. Diaconescu, I. Drăgan, Satu Mare, 1997, p. 185−200).

[210] I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu*, p. 354. Mizele relevate de relaţia dintre Casa de Habsburg şi Moldova impun însă şi o neplăcută sarcină: sancţionarea preluării „originale" a subiectului, fără menţionarea autorilor de mai sus ori a celor care au atins tema după deschiderea ei în 2006 (ca M. Diaconescu, *Contribuţii la datarea donaţiei*, p. 91−112). Liviu Pilat menţiona, în anul 2014, de „solia pârcălabului Muşat la Moscova şi implicarea Moldovei în lupta pentru coroana Ungariei", în *Clio în oglindiri de sine*, p. 415−422. Pe lângă situaţia amintită în nota 4 (eludarea în *Contribuţii la istoria relaţiilor*, în *AIIX* tot din 2014, fie şi numai a studiului *Moldova şi celălalt Imperiu*, din 2008), tot în 2014, acelaşi autor, Liviu Cîmpeanu (*Basarab Laiotă, domn al Ţării Româneşti: preliminarii la o monografie*, în *SMIM*, XXXII (2014), p. 145−172, aici la p. 154, nota 50), asumă traducerea termenului *castrum* din aşa-numita *scrisoare de la Turda* asupra bătăliei de la Vaslui, prin *tabără* şi nu *cetate*, traducere argumentată în urmă cu ceva vreme (Al. Simon, *În jurul bătăliei de la Vaslui (1474−1475). Consideraţii asupra relaţiilor dintre Moldova, Ţara Românească şi Regatul Ungariei*, în *SUBB. Historia*, XLIX (2004), 2, p. 3−26, în acest caz p. 8, nota 44), studiu evident nemenţionat în 2014.

[211] După cum afirmase deja, cu patru decenii înainte de apariţia *Daciei*, Ladislau al V-lea, în raport cu Iancu, în preambulul „motivării" sentinţei citate mai sus (MOL, DL 24766).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fost, din *haos*[212], a apărut la 1505[213], în plină criză „naţionalistă” *ungară*[214], Maximilian ca întâiul *bun împărat* al românilor[215].

II. Dacia contelui Ştefan al Transilvaniei, ducele Moldovei şi al Ţării Româneşti, crăişorul valahilor din Ungaria

În calitatea de co-rege al Ungariei, consfinţită prin tratatul de la Bratislava (1491), Maximilian I de Habsburg, *regele romanilor* din 1486, a reactivat la sfârşitul lunii februarie 1498 statutul de „guvernator” al Transilvaniei – ca stăpân peste *jumătate din Ungaria* în cuvintele lui Maximilian – al lui Ştefan al III-lea *cel Mare* al Moldovei. Statutul, conferit pentru întâia dată domnului de către Maximilian în august 1490, în timpul luptelor pentru tronul Ungariei de după moartea lui Matia Corvin, a completat titulatura de *duce al Moldovei şi al Ţării Româneşti*. Cu acesta, Ştefan a fost introdus la *Reichstag*-ul de la Freiburg-im-Breisgau la începutul lunii martie a anului 1498.

Sub raport simbolic, puterea *ungară* a *Valahului*, *ducele* Ţărilor Române, se înscria într-un vast plan de „tămăduire” a Creştinătăţii. Acesta fusese expus de Maximilian trimisului *regilor catolici*, Gómez Guttierez de Fuensalida. *Spania* a fost înfăţişată de rege drept cap al continentului cu aproape patru decenii înainte de apariţia celebrei hărţi alegorice *Europa Regina*.

---

[212] Nivelul „disoluţiei statale” de la sfârşitul lui 1505 îl depăşea pe cel din urmă cu 15 ani.

[213] *Acta Alexandri*, nr. 314, p. 515. Acesta este de fapt sensul temerilor *valahe* provocate de Maximilian I lui Lukas Watzenrode, Jan Laski şi susţinătorilor lui Ioan Szapolyai.

[214] „Ingredintele” acestea existau şi la 1490. Par însă să fi fost valorificate abia mai târziu.

[215] Alexandru-Bogdan Bud, *Limitele loialităţii dinastice: Iosif al II-lea şi românii din Transilvania în Epoca Modernă* (=*Minerva*, I, 1), Cluj-Napoca, 2015. Apare întrebarea: de ce Casa de Habsburg nu a întrebuinţat „istoria” lui Ştefan şi Maximilian pentru supuşii ei români din Transilvania şi mai ales din Bucovina? Pe lângă „resetarea” adusă de acţiunile lui Mihai Viteazul, atât în raport cu Habsburgii, cât şi pe „plan local”, trebuie luate în calcul – cu precădere în Transilvania – poziţia elitei maghiare şi emergenţa conflictuală – şi între români – a Bisericii Greco-Catolice (Al. Simon, *Acţiunea, diata şi chipul românesc al lui Matia Corvin*, în *Identitatea românească în context european. Coordonate istorice şi culturale*, editori Vasile Boari, Ştefan Borbély, Radu Murea, Cluj-Napoca, 2009, p. 111−158).

„Maghiarizarea” lui Matia l-a şi făcut practic inutilizabil pentru „partida românească”. Totuşi, *Şcoala Ardeleană* a afirmat legătura „genetică” dintre Mitropolia Severinului şi Mitropolia Transilvaniei sub Matia. Tot elita greco-catolică a contestat-o însă apoi vehement după apariţia Mitropoliei Ortodoxe a Ardealului. *Şcoala Ardeleană* a susţinut şi „sumeţirea” lui Ioan Corvin la 1490 pe baza puterii românilor. Nu a mai stabilit însă o legătură majoră între Transilvania şi Moldova lui Ştefan al III-lea. Ar fi fost un raport felonic în timpul administraţiei habsburgice (vezi I. Drăgan, *Nobilimea românească*, p. 26−28, 401).

Datorită surselor din arhivele austriece (HHStA, LRAT), notăm şi o „practică turcică” a Casei de Habsburg. După începutul conflictului pentru coroana ungară, care cerea din partea Vienei (asediate de otomani la 1529) o politică *cruciată* agresivă, funcţionarii ei au „descoperit” o multitudine de tratate între împăraţi (Frederic al III-lea şi Maximilian I) şi sultani (Mehmed al II-lea, Baiazid al II-lea şi Selim I). Le-au dat grabnic foc (*Zimmerische Chronik*, ediţie Karl August Barack, I, Freiburg/Tübingen, 1881[2], p. 501). „Tradiţia” putea părea o exagerare în raport cu Frederic. Sursele de epocă o confirmă însă, prin – spre exemplu – eforturile Veneţiei de a încheia un acord între Frederic şi Baiazid (ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 31, cc. 10^{v}, 134^{r}−135^{v}; 9 aprilie 1483, 10 ianuarie 1483 *More Veneto*=1484).

Documentele privind „afacerile *valahe*” ale Casei de Habsburg au suferit poate – în bună parte – o soartă asemănătoare, mai ales după ce Petru al IV-lea Rareş a schimbat taberele, înlesnind atacul asupra Vienei. Schimbarea politicii moldave a reprezentat oricum o problemă foarte delicată pentru Habsburgi, obişnuiţi ca Ştefan al IV-lea „să-i raporteze” lui Ferdinand I înaintea regelui Ludovic al II-lea Jagiello (câteva date: HHStA, R.H.K., Grosse Korrespondenz, Karton [fasc.] 25a. *1523−1563*, fasc. 5. *Andrea de Burgo an Erzherzog Ferdinand*, f. 24^{r-v}, 41^{r}−42^{v}, 76^{r}, 217^{r}, 286^{r}−287^{r}, 300^{r}−301^{r}; 11, 16 aprilie, post 5 mai, 12 mai, 24 iunie, 4 iulie 1523; fasc. 6. *Johann Schneitpeck an Erzherzog Ferdinand*, f. 152^{r}−153^{r}, 333^{r}−334^{r}; 1, 29 mai 1524; Karton [fasc.] 25b. *1522−1525*, fasc. [2]. *Andreas de Burgo an Gabriel von Salamanca*, f. 12^{r}, 15^{r-v}, 26^{r-v}, 31^{r}; 30 martie, 6 aprilie, 5, 15 mai 1523; fasc. [3]. *Varia*. [3−9]. *Sigismund von Herberstein an Gabriele von Salamanca*, f. 118^{r}−120^{v}; 7, 22 mai 1523).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Sub raport practic, ascensiunea regională a lui Ştefan era rodul reuşitei *conspiraţiei* lui Maximilian şi Ştefan (nume dat în anturajul prelatului ungar Toma Bakócz) împotriva fraţilor jagielloni, Vladislav al II-lea, co-regele *de iure* al Ungariei şi regele *de facto* al Regatului Sfântului Ştefan, şi Jan Albert al Poloniei. Prin aceasta se împiedicase la 1497 întronarea în locul lui Ştefan a lui Sigismund (I), cel mai tânăr dintre fraţii lui Vladislav şi Jan Albert.

Conspiraţia fusese susţinută de Baiazid al II-lea. La ordinul acestuia, Radu al IV-lea al Ţării Româneşti, cu propriile sale ambiţii, şi hanul tătar Mengli Ghiray, interveniseră în sprijinul lui Ştefan al cărui stat fusese invadat de oastea – oficial antiotomană – a lui Jan Albert. Conspiratorii au fost ajutaţi şi de Ivan al III-lea al Moscovei. Nepotul său şi al lui Ştefan, Dimitri, a fost încoronat apoi, în aprilie 1498, ca moştenitor al marelui cneaz.

Evenimentele au fost mult înlesnite de acordul încheiat după aproape un an şi jumătate de negocieri – prin medierea lui Ştefan – în august 1497 între Maximilian şi Baiazid. Totul se derulase sub ochii binevoitori ai Romei şi ai Veneţiei. Trimişii lor la curtea regelui romanilor aprobaseră„în tăcere", înţelegerea dintre imperiile vremii, dintre cel romano-german şi cel otoman. Papalitatea refuzase să acorde statut de cruciadă îndelung pregătitei expediţii a lui Jan Albert, iar Veneţia introduse deja de dinainte de martie 1496 în scriptele senatului ei o *Dacia* între *Hungaria* şi *Polonia*.

Cele trei alcătuiau frontiera Creştinătăţii în faţa Imperiului Otoman. Formula *Hungaria, Polonia et Dacia* a fost extinsă până la sfârşitul iernii lui 1497−1498 prin „cooptarea" Croaţiei, după ce fiul nelegitim al lui Matia, Ioan – în succesiune cronologică –, s-a reconciliat cu Ştefan al III-lea (post aprilie 1496) şi a devenit cetăţean şi nobil veneţian (oficial la începutul lunii martie 1497). Ioan ajunsese deja la un acord cu fostul său rival Maximilian.

Puterea lui Ioan era contestată de Vladislav al II-lea şi influentul palatin al Ungariei, Ştefan Szapolyai (trecut însă la 1497 de partea lui Maximilian şi Ştefan). Pe deasupra, timp de cel puţin doi ani (ianuarie 1494 − aprilie 1496), Ioan Corvin a fost prins într-o dură dispută cu *contele Ştefan al Transilvaniei*. Titlul, conferit în sursele documentare contemporane habsburgice, bavareze şi veneţiene, îi aparţinea lui însuşi Ştefan al III-lea al Moldovei.

Socrul său, Bartolmeu Drágffy, era co-voievod al Transilvaniei din 1493 (singur voievod din 1495). După dispariţia în condiţii misterioase – care au provocat panică la curtea lui Maximilian – a lui Alexandru, fiul lui Ştefan şi moştenitorul său moldav în iulie 1496, ginerele de la 1489 al lui Bartolomeu, şi în pofida intereselor suveranului său de la Buda, voievodul Transilvaniei a intervenit cu oastea sa în ajutorul lui Ştefan în octombrie 1497. Bartolomeu a determinat retragerea lui Jan Albert de sub zidurile Sucevei.

Contele Transilvaniei a dispărut din sursele cunoscute odată cu „internaţionalizarea" conflictelor în care fusese implicat. În locul său, au răsărit – în mai puţin de doi ani – *Valahul*, stăpân peste *jumătate* din Ungaria, şi *Dacia*. *Dacia* apare drept un compus aconfesional şi areligios, format în jurul lui Ştefan al Moldovei, din nou *căpitanul* Veneţiei din toamna lui 1492, sprijinit şi de Viena şi de Moscova, permis şi de Roma şi de Istanbul, şi – cel puţin la fel de important – acceptat în Ungaria de nobili *ungari*, de prelaţi de rit *latin* şi de ierarhi de rit *grec*, de secui şi de saşi, care l-au susţinut pe Ştefan la 1497 contra Jagiellonilor. Din perspectiva duratei, *Dacia* rezultă din „locurile de mijloc" generate de Unirea de la Florenţa (1439) şi de înţelegerile creştino-musulmane născute – inclusiv între Papalitate şi Poartă – de „lumea lui Djem", fratele şi marele rival al lui Baiazid al II-lea refugiat în Occident (1482−1495). Din punct de vedere cronologic, impunerea *Daciei* se aşază între reafirmarea validităţii unirii

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

florentine de către Alexandru al VI-lea Borgia (1496) şi încercările de mediere prin Ştefan ale conflictelor confesionale dintre Moscova şi Vilnius, din aria *rusă* a Lituaniei (1498−1500).

„Longevitatea" *Daciei* apare tot mai puţin surprinzătoare. Alături de Ungaria, Polonia şi Croaţia, a rezistat până la schimbările regionale aduse de bătălia de la Mohács (1526−1527). Decisivă pentru dispariţia ei pare să fi fost desprinderea Moldovei (sub Petru al IV-lea Rareş) din alianţa cu Casa de Habsburg, în vremea noilor lupte pentru tronul Ungariei (1528−1529).

Prin conflictele şi înţelegerile dintre Maximilian I, Ştefan al III-lea şi Ioan Corvin, originile *Daciei* tind să coboare în vremea succesiunii ungare a lui Matia – „integrale" ori „parţiale" – prin fiul său nelegitim Ioan (1488−1490), cu acordul lui Maximilian I şi sprijinul lui Ştefan al III-lea. Totuşi, în pofida numeroaselor acuze la adresa originii (*valahe*) joase a fiului lui Iancu de Hunedoara, *Dacia* apare şi drept un construct nedefinit de conflicte etnice.

Primele ciocniri majore „de factură etnică" au apărut la aproximativ un an de la dispariţiile succesive (în a doua parte a anului 1504) ale lui Ştefan al III-lea şi Ioan Corvin. Speriată deja că va pierde Ungaria, Casa de Jagiello se temea pe deasupra că – din confruntarea dintre „naţionaliştii *ungari*" raliaţi în jurul fiului lui Ştefan Szapolyai, Ioan, viitorul (co-)rege al Ungariei de la 1526, şi *valahi*, dispreţuiţi de cei dintâi (mândri *sciţi*) – va câştiga Maximilian, „singura alternativă" a *valahilor* din Regatul Ungariei. Aşa cum Ştefan al III-lea al Moldovei îi succedase – în cuvintele lui Antonio Bonfini – lui Matia Corvin drept *crăişor al valahilor*, Maximilian, care deja îi urmase lui Matia ca marea speranţă a cruciadei, părea gata să preia şi moştenirea *valahă* din *Dacia* din faţa *Pannoniei*, ca primul *bun împărat* al românilor.

În fapt, principalul conflict etnic care a străbătut – cel puţin prima parte a existenţei ei (până la impunerea familiei Szapolyai în Transilvania, Ioan devenind voievod la 1510) – „viaţa *Daciei*" a fost cel dintre *valahi*, dintre Ţara Românească şi Moldova. I-a opus pe Ştefan al III-lea şi Bogdan al III-lea lui Radu al IV-lea (Rudolf al IV-lea pentru Casa de Habsburg) şi Neagoe Basarab (la aceste dispute s-ar cuveni adăugată şi cea dintre Ioan Corvin şi Ştefan până la 1496−1497). Domnii *valahilor* şi-au disputat „supremaţia de rit *grec*" în Transilvania, Serbia, Bulgaria, la Athos, dar şi în *Italia*.

La 1507, Radu al IV-lea a şi intervenit la Veneţia şi la Roma împotriva lui Bogdan al III-lea. Ele erau considerate singurele puteri care l-ar fi putut „stăpâni" pe acesta (după ce el se şi îndepărtase – temporar până la 1510 – de Maximilian ca urmare a proiectului matrimonial jagiellon al Sucevei).

Confruntările îşi aveau originile în repetatele intervenţii ale lui Matia şi Ştefan în Ţara Românească (1470/1473−1482/1484) şi în revirimentul ei sub Vlad al IV-lea şi Radu al IV-lea. Aceştia intraseră – de pe la 1488−1489 – în legături directe cu Frederic al III-lea de Habsburg şi cu Veneţia. Privită dinspre Ţările Române, *Dacia* se întrupase din fructele mâniei *valahilor*.

*

Reluăm în încheiere numai câteva dintre principalele referinţe pentru aspectele abordate. Mai multe referinţe (documentare şi interpretative) pot fi găsite în paginile anterioare.

Pentru principalele surse asupra ascensiunii „dacice" a lui Ştefan la sfârşitul secolului: Archivio di Stato di Milano, Milano, Archivio Ducale Sforzesco, Potenze estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. [1.] *Iliria*, documente nenumerotate (4 martie, 27 mai 1498); Archivio di Stato di Venezia, Venezia, Senato

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Secreti, *Deliberazioni*, reg. 36. *1496-1497* [1 martie 1496 − 28 februarie 1498], indici [„pagina 11"]; *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496-1509)*, editor Jacob Fitz-James Stuart de Berwick-Alba, Madrid, 1907, p. 21; *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I.* (=*Deutsche Reichstagsakten*, I, 1-6), VI. *Reichstage von Lindau, Worms und Freiburg 1496-1498*, editor Heinz Gollwitzer, Göttingen, 1979, nr. 7, p. 545-546; Cristian Luca, Al. Simon, *Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great*, în „Transylvanian Review" (Cluj-Napoca), XVII (2008), 3, p. 85-112, aici la p. 87-88.

Pentru relaţiile Ţărilor Române cu Casa de Habsburg înainte de transfomările din anii 1530 şi 1540: Ştefan Ştefănescu, *Eléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire" (Bucarest), IV (1965), 5, p. 891-896; Ştefana Simionescu, *Ştiri noi despre relaţiile diplomatice dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg*, în „Revista de istorie" (Bucureşti), XXXIII (1980), 12, p. 1981-1986; I.-A. Pop, *Ştefan Mailat şi Ţara (cu cetatea) Făgăraşului*, în „Mediaevalia Transilvanica" (Satu-Mare), II (1998), 2, p. 239-244; idem, Al. Simon *Despre conspiraţia pregătită de Maximilian I de Habsburg şi Ştefan III cel Mare împotriva regilor Ungariei şi Poloniei la sfârşitul secolului al XV-lea*, în *Istoriografie şi politică în estul şi vestul spaţiului românesc*, editori Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Şipoş, Chişinău/Oradea, 2009,pp. 134-152.

Pentru rivalităţile *valahe* (anii 1470 − anii 1520): Matei Cazacu, *Poziţia internaţională a Ţării Româneşti şi implicaţiile ei poloneze la începutul secolului al XVI-lea. Pe marginea unui document*, în „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg <-im-Breisgau>", XI (XV) (1984), p. 299-316; Şerban Papacostea, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare: opţiunea polonă (1459-1472)*, în „Studii şi materiale de istorie medie" (Bucureşti/Brăila), XV (2007), p. 13-28, mai ales p. 20-22; Al. Simon, *Descreşterea Moldovei sub Bogdan III şi ridicarea Ţării Româneşti sub Neagoe Basarab*, în *Sfântul voievod Neagoe Basarab. 1512-2012*, editor Nicolae Caba, Bucureşti, 2012, p. 431-460; Ovidiu Cristea, Marian Coman, *A Late Fifteenth Century Controversy at the Moldavian-Wallachian Frontier: An Incident Analysis*, în *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (=*Studies in Russia and Eastern Europe*, XI), editori Martyn Rady, Al. Simon, London, 2013, p. 101-120.

Pentru luptele pentru putere din Ungaria Jagiellonă (pentru „etnicizarea antichizantă" a lor şi rolul Casei de Habsburg în Răsărit): H. Wiesflecker, *Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag 1490/1491*, în „Süd-Ost Forschungen" (München), XVIII (1959), 2, p. 26-75; I.-A. Pop, *Sensibilităţi etnice şi confesionale în Transilvania în timpul lui Nicolaus Olahus*, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu"* (Cluj-Napoca), XXXIII (1994), p. 211-219; András Kubinyi, *Az 1505-ös rákosi országgyűles és a szittya ideológia* [Dieta din 1505 de la Rákos şi ideologia scitică], în „Századok" [Secole] (Budapest), CXL (2006), 2, p. 361-374; Al. Simon, *Valahii şi Dieta de la Rákos (1505). Consideraţii asupra sfârşitului epocii huniade*, în „Apulum" (Alba Iulia), XLIII (2006), p. 99-121.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

HUNGARIA, POLONIA, DACIA ET CROUATIA: VENICE, THE HOUSE OF HABSBURG AND MOLDAVIA AT THE END OF THE FIFTEENTH CENTURY
(Summary)

Keywords: Christendom, *Europa Regina*, Venice, Hungary, Maximilian I of Habsburg, Wladislaw II Jagiello, Matthias Corvinus, Stephen III of Moldavia.

What he failed to accomplish as the *Ruler of Moldovlachia* (in autumn 1473 or spring 1480) or as *Prince of Wallachia* (in mid-1481), Stephen III *the Great* of Moldavia achieved as the *King-pin of the Wallachians* (since 1492). The transalpine years 1480−1481 seemed to have played a part similar to that of the years 1484−1486 (the crisis caused by Bayezid II's Moldavian triumph and by Stephen III's fight for princely survival) and 1489−1490 (Stephen III's new treaty with Matthias Corvinus and his imposition as regional power factor between Habsburgs, Jagiellonians and the Hunyadi legacy). Altogether, these were the years that placed Stephen twice Habsburg "governor"/ *captain*, for Wallachia (in November 1473 in Emperor Frederick III's name) and Transylvania (in August 1490 in Maximilian I's name, after Matthias' death in April), on the Western road towards the Dacia of the Venetian Senate ("born" in the first months of 1498 and "deceased" three decades later). Yet it was a road on which Stephen III was not as alone as he wanted to.

Part of a much larger regional design, chiefly Jagiellonian had Stephen III been dethroned by the House in 1497 (the complete Venetian bureaucratic formula read *Hungaria, Polania et Dacia*, to which *Croatia* – though personally united with Buda – was soon added, "according" to Habsburg, as well as Venetian regional – Hungarian and Adriatic – desires), *Dacia* seemingly owed her inception to the conflicts of 1470s−1480s. The first "material" political *Dacian* form emerged at the crusader congress in Rome (March−July 1490). The main army core of the crusade (placed – until the latter's death – under the joint-command of Maximilian and Matthias, still willing to divide his lands with the former, just to secure a royal crown for his son John) consisted of *Imperialis Maiestatis, Serenissimus Rex Romanorum, Hungari, Bohemi, Poloni, **Daci** et omnes Reges, Principes et Potentatis Nationis Germanice* and should have entered the lands of the *Turk* through *Hungariam aut Walachiam*. However, Pope Innocent VIII's crusade faded away so did the *Dacians* (it is difficult to tell who would have been the monarch of the *Dacians* had King Matthias not died or had his illegitimate son, John, been enthroned in Buda).

As a clear political territory, *Dacia* emerged after the anti-Jagiellonian victory of Stephen and Maximilian (1497). Based on the never-abandoned Wallachian claims of Stephen and of the transalpine territorial distinctions with which Maximilian rapidly became accustomed, *Dacia* stood for Moldavia, *Greater Wallachia* (Muntenia) and *Lesser Wallachia* (Oltenia). If we were to fully trust Milanese or Iberian reports of early 1498 (the *Wallachians* controlled "half" of Hungary), *Dacia* included Transylvania as well. At any rate, through his force (also as one of the richest magnates of the realm, because of the Transylvanian estates granted by Matthias and confirmed by Wladislaw in 1492), Stephen was certainly "the man" for Eastern Hungary of Maximilian, Co-King of Hungary through the Peace of Bratislava (November 1491). Maximilian I even dreamt of reorganizing Christendom (a sort of "pre-" *Europa Regina* Habsburg style) starting from the East. The Emperor of the Romans and the Pope were the Western authorities (and in fact at that time the only *Christian* pillars) that could have created new monarchical (royal) crowns (Maximilian was still only the King, but already acted as the Emperor).

The main (*Dacian*) problem for Stephen III, Venice's *captain-general* in the East since autumn 1492, proved to be, in spite of his power and of assurances, Wallachia. Reborn under Vlad IV and Radu IV (1487−1503), and pushed further by Neagoe Basarab in the 1510s, Wallachia was to undermine this *Dacian* hegemonic construct built around Suceava (who also missed out on profiting from Maximilian I's imperial self-coronation of 1508). It wanted to re-enter Transylvania and restore Moldavia as *Little Wallachia*. After spring 1523, Stephen IV, the – young – illegitimate son and heir of Bogdan III, Maximilian's "failed" eastern favourite (especially in 1512−1514), attempted, in Vienna's *name*, to bring back the days of his paternal grandfather. The external and inner collapse of Hungary and then the "curious death" of Stephen IV in January 1527 were however to change many of the regional "rules of ambition". When Suceava betrayed Vienna and then also lost to Krakow, the *Serenissima* felt it was time to retire *Dacia* in her mid-thirties.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SIMION-ALEXANDRU GAVRIȘ[*]

DIN ISTORIA FAMILIEI CATARGIU: MARELE VORNIC ȘTEFAN (1777−1842)

Reconstituirea profilului vornicului Ștefan Catargiu (numit în documente și „bătrânul" sau „cel bătrân", pentru a fi deosebit de nepotul său, Ștefan Catargiu cel tânăr sau „Dobreanu" − după denumirea proprietății sale de la Dobreni) are o dublă semnificație. În primul rând, studiul apare util din punct de vedere genealogic. Membru al unei vechi și puternice familii boierești, marele vornic a fost tatăl celui mai important dintre oamenii politici conservatori români din secolul XIX – Lascăr Catargiu, în mai multe rânduri șef de cabinet, ministru, președinte al Camerei Deputaților, candidat la domnie în 1858−1859 și locotenent domnesc în 1866. Un alt fiu al vornicului Ștefan, Nicolae, a fost, de asemenea, un interesant politician, de mai multe ori prefect și membru al Parlamentului. În al doilea rând, Ștefan Catargiu a fost un „supraviețuitor" al mai multor regimuri politice: domnia fanariotă, domnia pământeană, ocupația rusă și epoca regulamentară, deținând funcții și ranguri în toate aceste perioade și legitimându-și astfel importanța pentru istoria moldoveană a primei jumătăți a veacului XIX.

Istoriografia nu a fost generoasă cu Ștefan Catargiu. Referințe mai consistente am găsit doar într-o lucrare a unui jurist și istoric ieșean din perioada interbelică – Mihail Galan[1]. În aceste condiții, studiul meu s-a bazat, în cea mai mare parte, pe apelul la surse edite (colecții de documente, catagrafii, vidomostii, dezbaterile Adunării Obștești din Moldova) și inedite (fondurile Secretariatul de Stat al Moldovei, Ministerul de Interne, Tribunalul Iași, colecția „Documente"), păstrate la Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale.

Descendent al unei familii boierești atestată încă de la începutul veacului XVII, cu origini în Valahia[2], Ștefan Catargiu s-a născut în noiembrie 1777, la Iași[3]. Era fiul marelui ban Ștefan și al Mariei Catargiu[4]. Tatăl său a deținut mai multe ranguri

[*] Asistent cercetare, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iași

[1] Mihail Galan, *Organizarea justiții moldovene în timpul ocupații ruseşti din anii 1828−1834*, în „Întregiri. Buletinul Institutului de istoria dreptului vechi românesc", 1938, p. 97−168.

[2] Gheorghe Bezveconnâi, *Boierii Catargi*, în „Din trecutul nostru", Chișinău, anul IV, nr. 36−39, septembrie−decembrie 1936, p. 107−126 (108−111 pentru prezenta trimitere). Primii membri ai familiei Catargiu s-au stabilit în Moldova la începutul deceniului al patrulea al secolului XVII.

[3] Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Iași (în continuare, DJAN Iași), fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10.

[4] Vezi arborele genealogic publicat de Gh. Ghibănescu în *Surete și izvoade (Documente slavo-române)*, volumul IX, *Documente basarabene*, Iași, 1914.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 91–103

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

boierești: vtori spătar în 1761[5], stolnic în 1771[6], mare ban înainte de 16/27 iulie 1755[7]. Despre Ștefan și Maria Catargiu se știe, de asemenea, că au avut mai multe moșii, atât în dreapta, cât și în stânga Prutului. Banul Ștefan Catargiu a murit înaintea anului 1803[8]. Din câte rezultă din documente, soția lui s-a sfârșit în 1811[9].

Educația lui Ștefan Catargiu a fost, la fel ca aceea a multor boieri din generația sa, una rudimentară. Dintr-o „foaie de calități", păstrată la Arhivele Naționale din Iași și datând din 1835, aflăm că el a fost școlit în „casa părintească", unde a învățat „moldovinești și grecești a ceti și a scrii"[10]. În viața publică, tânărul boier a „debutat" ca vel șătrar; în 1807, vremelnicul domn al Moldovei, Constantin Ipsilanti, l-a ridicat la rang de vel căminar[11]. În timpul ocupației rusești din 1806−1812, Ștefan Catargiu a deținut, vreme de un an (1810), și funcția de ispravnic al ținutului Neamț[12]. Domnia lui Scarlat Callimachi (1812−1819) a coincis cu o nouă înaintare în rang pentru Catargiu: în anul 1816, acesta devenise spătar[13].

Nu se cunoaște ca Ștefan Catargiu să fi jucat vreun rol în tulburările anului 1821. El s-a numărat însă printre marii boieri care au ales să accepte domnia pământeană a „parvenitului" Ioan Sandu Sturdza (1822−1828). Situația s-a dovedit profitabilă pentru de acum experimentatul spătar, devenit, la 16/28 decembrie 1823, „vornic al politiei"[14], funcție pe care a exercitat-o până în mai 1825. Plecarea lui Ștefan Catargiu din slujbă a fost motivată de primirea unei noi misiuni – supravegherea construirii de spitale orășenești în ținuturile Țării de Jos a Moldovei. În anii 1826−1827, el a revenit la Iași, unde a ocupat un post și mai important decât cel anterior: „vornic la Divan Giudecătoresc"[15], a doua instanță de judecată a țării. Atât slujba de „vornic al politiei", cât și calitatea de membru al Divanului Judecătoresc i-au asigurat lui Catargiu prezența în Divanul Domnesc. Ascensiunea marelui boier din anii 1823−1827 nu constituie, foarte probabil, o coincidență. Ea s-a datorat poziției privilegiate a fratelui său, Constantin, unul dintre principalii colaboratori ai lui Ioan Sandu Sturdza pe durata întregii lui domnii[16].

La începutul ocupației ruse din anii 1828−1834, Ștefan Catargiu a dispărut, pentru o scurtă perioadă de timp, din viața publică. Revenirea a fost, totuși, rapidă; în 1829, marele vornic a fost însărcinat cu organizarea poștelor Țării de Jos și „cu cumpărarea pâinii pentru îndestularea lăcuitorilor a 6 țânuturi de gios"[17]. În 1830, autoritățile ruse au convocat așa-numitele „comisii de revizie", însărcinate cu prezentarea situației

[5] Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a Catedralei Mitropolitane din Iași*, București, 1888, p. 307.

[6] Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 235.

[7] *Ibidem*, p. 277.

[8] Când văduva sa, Maria, figura în condica Vistieriei ca proprietară a moșiilor familiei (Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1803*, Iași, 2010, p. 61, *passim*).

[9] Testamentul său datează din 11/23 august 1811; începând din anul următor, fiul său Panaite a preluat moșia de la Corăstăuți, lăsată lui și celorlalți moștenitori prin acest act (DJAN Iași, fond Anaforale domnești, intrare la nr. 58, f. 9−10).

[10] *Ibidem*, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10.

[11] Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor dela Chișinău și ocupația rusească dela 1806−1812*, III, *Amănunte asupra Moldovei dela 1808 la 1812*, în *AARMSI*, tom 32, 1909−1910, p. 41−181 (64 pentru prezenta trimitere).

[12] DJAN Iași, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10.

[13] Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1816*, Iași, 1979, p. 105−106.

[14] Gh. Ghibănescu, *Boierii căftăniți sub Ioan Sandu Sturdza Vodă* (III), în *ArhGen*, 11, 1912, p. 166−171 (169 pentru prezenta trimitere).

[15] DJAN Iași, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10−11.

[16] Vezi mai jos.

[17] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

birnicilor, a îndeplinirii obligațiilor acestora, precum și a comportamentului funcționarilor din teritoriu. Catargiu a făcut parte, împreună cu spătarul Iordache Balș, din comisia a III-a, care se ocupa de ținuturile Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui și Tutova[18]. În ianuarie 1831, el a devenit, din nou, membru al Divanului Judecătoresc, poziție de care s-a bucurat vreme de un an[19]. Prin deținerea acestui post, Ștefan Catargiu și-a asigurat calitatea de membru al Obșteștii Extraordinare Adunări de revizie a Regulamentului Organic al Moldovei[20]. El a avut însă o prezență cel puțin discretă în dezbaterile acesteia, nefăcându-se remarcat decât printr-un amendament minor, privind obligațiile în muncă ale sătenilor, depus în ședința din 31 mai/12 iunie 1831 și aprobat în unanimitate de Adunare[21]. Înaintea datei de 14/26 ianuarie 1832, marele vornic a devenit președinte al sfatului municipal din Iași[22]. Catargiu a rămas în funcție doar până în luna iulie a aceluiași an, nemaiobținând apoi, vreme de câteva luni, nici o dregătorie. Acest fapt, dar și comportamentul său ulterior, indică o răcire temporară a relațiilor cu autoritățile centrale, și îndeosebi cu reprezentanții puterii protectoare.

La 14/26 noiembrie 1832, Ștefan Catargiu a fost ales deputat al capitalei în Obicinuita Obștească Adunare, în urma unui balotaj[23]. La începutul lucrărilor Adunării, tensiunea dintre marele vornic și autoritățile de ocupație a devenit explicită. În ședința din 19/31 decembrie, acesta se afla printre cei 18 deputați care îi înaintau mitropolitului o adresă, cerând ca, în afara miniștrilor veniți în Adunare pentru a susține proiecte de legi, nici un membru al guvernului „să nu se mai amestece în lucrări și debatații". Semnatarii evocau, ca temei legal al poziției lor, articolul 49 din Regulamentul Organic și articolul 11 al instrucțiunilor pentru desfășurarea ședințelor Adunării[24]. Răspunsul a venit, a doua zi, de la însuși contele Pavel Kiselev: reafirma dreptul nelimitat al miniștrilor de a lua parte la ședințele Adunării și își exprima, în același timp, dezaprobarea pentru comportamentul semnatarilor adresei[25]. Detalierea procedeelor folosite de generalul rus pentru a împiedica formarea unei majorități ostile în Adunarea moldoveană depășește obiectul acestui studiu. Se poate afirma însă că, în cazul lui Ștefan Catargiu cel bătrân, Kiselev a preferat dezamorsarea nemulțumirii prin redeschiderea accesului acestuia la funcțiile publice ale Principatului. La 23 februarie/7 martie 1833, Catargiu era însărcinat cu „comandarisirea" măsurilor luate de guvern pentru prevenirea foametei în „ținuturile de jos"[26]. De asemenea, la 21 martie/2 aprilie 1833, vornicul Ștefan a fost numit, alături de mitropolitul Veniamin Costache, vornicul Grigore Ghica, hatmanul Constantin Balș, spătarul Vasile Veisa și comisul Dimitrie Bran, într-o comisie „cercetătoare documenturilor acelor fețe câte au a intra în cercetarea pentru dreptatea despăgubirei scutelnicilor"[27].

[18] Gheorghe Platon, *Comisiile de revizie din Moldova și activitatea lor în anii 1830 și 1831*, în „Studii și materiale de istorie modernă", vol. I, 1957, p. 25−69 (6−7 pentru prezenta trimitere).

[19] DJAN Iași, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10−11.

[20] *APR*, tomul I, partea II, *Obștească Adunare de revizuirea Reglementului Organic al Moldaviei, 1831*, București, 1893, p. II; anexa 16, p. 62.

[21] „Culesul și căratul popușoilor la coșer, precum și facerea coșerului, nici odată n-au fost obicei în țară a se socoti în zilele boierescului, ci a fost de datoria locuitorilor a face acest lucru fără a se scade din zile, precum și căratul pâinii albe la arie. Deci să se scoată ziua însemnată în reglement pentru acest lucru" (Ioan C. Filitti, *Documente din vremea Regulamentului Organic*, București, 1935, p. 12−13).

[22] DJAN Iași, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10−11.

[23] *APR*, tomul III, partea II, *Obicinuita Obștească Adunare a Moldaviei, legislatura I, sesiunea I, 1832−1833*, București, 1893, anexa nr. 47, litera M, p. 96. Vezi și semnătura de la p. III.

[24] *Ibidem*, anexa nr. 64, p. 183.

[25] *Ibidem*, anexa nr. 64, litera B, p. 184−186.

[26] *Ibidem*, anexa nr. 91, p. 368−369.

[27] *Ibidem*, nr. 44, ședința din 22 martie 1833, p. 78−79; anexa nr. 69, litera G, p. 274.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ambele numiri dezvăluie o strategie a guvernului şi a administraţiei ruse, de reintegrare a marelui vornic în circuitul demnităţilor publice; şi, în acelaşi timp, de îndepărtare a acestuia de capitală şi de orice preocupare susceptibilă de a permite manifestarea unor veleităţi contestatare. Rezultatele au fost, probabil, peste aşteptări; în mai 1833, Ştefan Catargiu era considerat suficient de „sigur" pentru a fi numit preşedinte al nou-înfiinţatului Divan Apelativ al Ţării de Jos[28], funcţie pe care a deţinut-o până în luna martie a anului următor[29].

Catargiu a continuat, în această perioadă, dar şi în primii ani ai domniei lui Mihail Sturdza, să participe la lucrările Adunării Obşteşti, luând parte la discutarea mai multor probleme punctuale. La 19/31 ianuarie 1834, el a fost ales, împreună cu vornicul Ioniţă Paladi, vornicul Ştefan Catargiu cel tânăr, spătarul Vasile Veisa şi comisul Ioan Gherghel, într-o comisie care urma să studieze proiectul de lege pentru înfiinţarea „comisiilor hotărâturilor"[30]. De asemenea, la 16/28 februarie 1835, Ştefan Catargiu cel bătrân a fost desemnat, alături de vistiernicul Dimitrie Ghica, vornicul Iorgu Ghica, aga Alexandru Rosetti şi spătarul Vasile Veisa, într-o altă comisie, ce trebuia să cerceteze condiţiile în care fuseseră executate lucrările de pavare a Iaşilor[31]. Nu era vorba, desigur, despre misiuni de o mare importanţă practică; totuşi, faptul că marele vornic a beneficiat de o anumită vizibilitate în cadrul Adunării a contribuit la menţinerea şi gestionarea capitalului său simbolic, la reconfirmarea lui socială şi, implicit, politică.

La 29 mai/10 iunie 1834, imediat după numirea lui Mihail Sturdza ca domn al Moldovei, Ştefan Catargiu a primit o altă funcţie, cu ale cărei atribuţii era deja familiarizat din experienţa anterioară: aceea de şef al poliţiei oraşului Iaşi (agă)[32]. Vornicul a rămas în post până în martie 1838. Se ştie că, în această calitate, el a participat la descoperirea şi anihilarea cunoscutei campanii a opoziţiei boiereşti din toamna anului 1835; campanie care a avut în prim-plan mai mulţi membri ai Obicinuitei Obşteşti Adunări, dar şi alte personalităţi influente ale Principatului, precum Constantin Sturdza sau Alexandru Sturdza[33]. Înlocuirea lui Catargiu s-a petrecut în contextul conflictului dintre domnul Moldovei şi consulul rus din Iaşi, Besack. Circumstanţele exacte ale schimbării rămân destul de nebuloase. La 9/21 septembrie 1837, Besack i-a adresat lui Mihail Sturdza o notă, prin care îi reproşa presupuse nereguli procedurale urmate într-un proces dintre Ştefan Catargiu şi soacra sa, băneasa Maria Sturdza, pentru moşia Urlaţi (Fălciu)[34]. La 31 octombrie/12 noiembrie, marele vornic a primit, cu ocazia alegerii

[28] Divanurile apelative ale celor două „ţări" au preluat, în 1833, atribuţiile desfiinţatului Divan Judecătoresc (Gh. Ungureanu, *Înfiinţarea şi organizarea judecătoriilor în Moldova. Anul 1832*. *Contribuţiune la centenarul magistraturei româneşti*, extras din „Anuarul Liceului şi Şcoalei Comerciale Superioare «M. Kogălniceanu» pe anii 1922−1932", Iaşi, 1932, p. 10).

[29] DJAN Iaşi, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10−11.

[30] *APR*, tomul IV, partea II, *Obicinuita Obştească Adunare a Moldaviei, legislatura I, sesiunea II, 1833−1834*, Bucureşti, 1894, nr. 16, şedinţa din 19 ianuarie, p. 33.

[31] *Ibidem*, tomul V, partea II, *Obicinuita Obştească Adunare a Moldaviei, legislatura I, sesiunea III, 1834−1835*, Bucureşti, 1895, nr. 12, şedinţa din 16 februarie 1835, p. 539. Pentru raportul comisiei, cu totul defavorabil concesionarului lucrării (nimeni altul decât cumnatul domnului, beizadea Petre Mavrogheni) şi rezultatul lucrărilor (angajamentul luat de acesta de a reface lucrările executate necorespunzător), vezi *ibidem*, nr. 17, şedinţa din 8 martie 1835, p. 552; anexa nr. 38, litera A, p. 785; anexa nr. 38, litera C, p. 789−790.

[32] DJAN Iaşi, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 342/1835, f. 10−11.

[33] Vezi raportul său către domn din 13/25 noiembrie 1835, în „Analele parlamentare ale României", tomul VI, partea II, *Obicinuita Obştească Adunare a Moldaviei, legislatura I, sesiunea IV, 1835−1836*, Bucureşti, 1895, anexa nr. 16, litera B, p. 765 şi urm.; *Documente privitoare la istoria românilor* (Hurmuzaki), suplement I, volumul V, *1822−1838*, documente adunate şi coordonate de D. A. Sturdza şi C. Colescu-Vartic, Bucureşti, 1894, doc. CXXXI, p. 285.

[34] *Documente privitoare la istoria românilor* (Hurmuzaki), suplement I, volumul IV, *1802−1849*, documente adunate, coordonate şi publicate de D. A. Sturdza, D. C. Sturdza şi Octavian Lugoşianu, Bucureşti, 1891, doc. XCVII, p. 128.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

reprezentanților capitalei în Obicinuita Obștească Adunare, numai cinci voturi, semn clar al erodării prestigiului său și, foarte probabil, al răcirii relațiilor cu domnul[35]. La sfârșitul lunii noiembrie, Mihail Sturdza a luat (conform raportului agentului francez Duclos) decizia de a-l înlocui pe Ștefan Catargiu în funcția de prefect de poliție cu Teodor Ghica; în același timp, Grigore Ghica ar fi trebuit să primească funcția de comandant al miliției, deținută în acel moment de Teodor Balș. Consulul rus a intervenit însă prompt, obținând revocarea ambelor hotărâri[36]. Ștefan Catargiu și-a păstrat însă funcția doar cu titlu provizoriu și pentru o scurtă perioadă. La sfârșitul lunii martie 1838, Besack a intervenit din nou, de această dată pentru a cere destituirea șefului poliției (și a ispravnicului de Iași). Reproșul adus celor doi era semnarea unei adrese de susținere către domn, despre care consulul afirmase că ar fi conținut pasaje „revoluționare". Mihail Sturdza s-a conformat, în cele din urmă, cererii lui Besack[37].

Toată această înșiruire de fapte este, desigur, dificil de interpretat. La o primă vedere, destituirea lui Ștefan Catargiu a avut o dublă motivație. Pierderii favorurilor domnești (din motive greu de descifrat în acest moment) i s-a adăugat suspiciunea consulului rus, întreținută atât de bunele relații pe care soacra și cumnatul său (vornicul Gheorghe Sturdza) păreau să le păstreze cu Besack, cât și de poziționarea (firească) a șefului poliției Iașilor față de principele de care depindea conservarea poziției lui. Catargiu fiind lipsit de o susținere fermă, funcția lui pare să fi devenit miza unei dispute care îl depășea și în care rolul său a fost redus la acela al unui simplu „pion".

În următorii ani, cariera lui Ștefan Catargiu cel bătrân a intrat într-un con de umbră. Mai mult, la începutul anului 1840, numele său a apărut în dezbaterea Obicinuitei Obștești Adunări, în legătură cu mai multe nereguli din bugetul Casei Spitalelor „Sfântul Spiridon", unde Catargiu era epitrop de la începutul anului 1826[38]. La data de 21 februarie/5 martie 1840, comisia cercetării sămilor caselor obștești, alcătuită din deputații Lupu Balș, vornicul Costache Sturdza, aga Neculai Greceanu, comisul Iorgu Razu și spătarul Vasile Veisa, prezenta Adunării Obștești un raport prin care se constatau grave deficiențe în gestionarea fondurilor instituției în anul 1839: lipsa unor acte doveditoare, arendări dezavantajoase de moșii, nereguli în bugetul veniturilor, atribuirea de lucrări fără licitație, cheltuieli întreprinse fără autorizația comitetului central. Deși documentele Eforiei erau semnate doar de Iordache Catargiu (celălalt epitrop al „casei"), iar membrii comisiei evitau să îl incrimineze[39], vornicul Ștefan a suportat, cel puțin în parte, consecințele raportului. La 24 februarie/8 martie, o anafora adresată domnului de către Adunarea Obștească propunea, printre altele, „pentru contenire pe viitorime de asemenea neîncuviințări", înlocuirea celor doi prin „epitropi după așezământurile ctitoricești"[40]. Mihail Sturdza a dat curs cererii Adunării; de la 15/27 octombrie 1840, vistiernicul Alexandru Sturdza și spătarul Iacovache Veisa au preluat atribuțiile de epitropi[41].

---

[35] *APR*, tomul VIII, partea II, *Obicinuita Obștească Adunare a Moldovei, legislatura II, sesiunea I (VI), 1837−1838*, București, 1897, anexa nr. 20, litera H, p. 528.

[36] *Documente privitoare la istoria românilor* (Hurmuzaki), volumul XVII, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825−1846*), publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș, București, 1913, doc. DCLXXII, p. 681.

[37] *Ibidem*, doc. DCLXXXV, p. 698−699; *ibidem*, suplement I, volumul IV, doc. CIV, p. 138.

[38] *APR*, tomul IV, partea II, anexa nr. 63, litera A, p. 389.

[39] *Ibidem*, tomul IX, partea II (bis), *Obicinuita Obștească Adunare a Moldovei, legislatura II, sesiunea III (VIII), 1840*, București, 1898, anexa nr. 27, litera F, p. 577−582.

[40] *Ibidem*, ședința nr. 13 din 24 februarie 1840, p. 519; anexa nr. 27, litera G, p. 582.

[41] *Ibidem*, tomul X, partea II, *Obicinuita Obștească Adunare a Moldovei, legislatura II, sesiunea IV (IX), 1840−1841*, București, 1899, anexa nr. 30, p. 672; *ibidem*, tomul XI, partea II, Obicinuita Obștească Adunare a Moldovei, legislatura II, sesiunea V (X), *1841−1842*, București, 1900, anexa nr. 37, litera B, p. 1065.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Pierderea de prestigiu determinată de înlocuirea sa de la Epitropia Casei „Sfântul Spiridon” nu a coincis, totuși, pentru Ștefan Catargiu, cu îndepărtarea din viața publică. Situația de „victimă colaterală” a „afacerii Iordache Catargiu” a fost compensată oarecum de Mihail Sturdza, care l-a numit, din nou, în funcția de șef al poliției Iașilor[42]. Relațiile cu domnul au rămas, în următorii ani, preponderent favorabile. La 25 aprilie/ 7 mai 1842, Ștefan Catargiu a fost, din nou, ales deputat al capitalei în Adunarea Obștească[43]. Vornicul nu a ajuns să își ocupe locul; la 20 decembrie 1842/1 ianuarie 1843, el a încetat din viață „după o scurtă pătimire”[44].

Ștefan Catargiu a lăsat în urmă o situație financiară complicată, rezultat al unor decenii de îndatorări, procese și probleme succesorale. Averea părintească a fost împărțită între nu mai puțin de trei frați (Ștefan, Constantin și Panaite) și trei surori[45]. Astfel, viitorul mare vornic a moștenit moșia de la Dobreni (ținutul Neamț)[46], unde și-a așezat reședința principală și pe care a stăpânit-o până la sfârșitul vieții, precum și a patra parte din moșia Corăstăuți (ținutul Hotin): coproprietari ai moșiei erau frații săi și un anume Voinescu[47]. Înaintea anului 1816, Catargiu a încheiat o căsătorie avantajoasă, la o primă vedere, sub aspect pecuniar. Soția sa, Bălașa, fiica banului Constantin Sturdza, avea de la tatăl său drepturi de moștenire asupra moșiilor Urlați (ținutul Fălciu), Buzne (ținutul Cârligătura) și Băcani (ținutul Tutova). Ea a mai moștenit douăzeci de pogoane de vie la Liești, șase pogoane de vie la Socola, precum și un număr de robi țigani, toate acestea fiind recunoscute printr-un act de împărțeală confirmat de Divanul Domnesc din 20 martie/1 aprilie 1820[48]. Din averea defunctului său socru, Ștefan Catargiu a dobândit, de asemenea, fie ca vremelnic proprietar, fie ca arendaș, moșia de la Brăiești (Cârligătura)[49], precum și părți din moșia Lungeni (Fălciu), primite cu titlu de zestre[50]. În sfârșit, înaintea împărțelii din 1820, între 1816 și 1819, Catargiu a avut în arendă moșia Urlați, în tovărășie cu un anume Enache Andoniu, pentru 13.500 de lei pe an[51].

Marele vornic nu a ajuns însă a stăpâni această importantă avere fără a întâmpina prelungite complicații. La 29 noiembrie/11 decembrie 1834, Catargiu adresa Departamentului Justiției o plângere prin care arăta că soacra sa, băneasa Maria Sturdza (născută Cănănău), nu îl pusese în posesia moșiei Urlați și nici a robilor și a viilor de la Liești. Mai mult, bunurile de la Urlați și Liești se părăginiseră între timp, afirma petentul, din

[42] Pe care o deținea în ianuarie 1841 (*ibidem*, tomul X, partea II, anexa nr. 22, litera A, p. 565).

[43] *Ibidem*, tomul XII, partea II, *Obicinuita Obștească Adunare a Moldaviei, legislatura III, sesiunea I (XI), 1843*, București, 1900, anexa nr. 22-IV, p. 46−47.

[44] „Albina românească”, 102, 24 decembrie 1842, p. 406.

[45] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, volumul IX. În arborele genealogic publicat de istoricul ieșean apar, ca fiice ale banului Ștefan, Ruxanda, Anița și o soră neidentificată, căsătorită cu Gh. Rusu. Nu am găsit, până acum, date precise despre un al patrulea frate, Ilie, menționat, și el, în studiul citat. Oricum, este sigur că acesta a murit tânăr, neparticipând la împărțirea averii familiale.

[46] Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1803*, p. 61.

[47] Ștefan Catargiu a cedat drepturile asupra acestei părți de moșie, printr-un act din 15/27 martie 1829, urmașilor fratelui său Constantin (Ștefan, Gheorghe și Maria Catargiu). Vezi DJAN Iași, fond Anaforale Domnești, tr. 1785, op. 2036, intrare la nr. 58, f. 9−10.

[48] *Ibidem*, colecția „Documente”, pachet 18, doc. 19. Documentul păstrat este o copie din 1834.

[49] În condica Vistieriei din 1816, Ștefan Catargiu figura ca proprietar al Brăieștilor. În catagrafia fiscală din 1820, proprietatea aparținea „casei banului Costachi Sturza”, însă Catargiu păstra 39 de slugi fără bir pe moșie. În sfârșit, în 1831, Brăieștii trecuseră pe seama vornicului Gheorghe Sturdza, fratele soției lui Ștefan Catargiu (*ibidem*, pachet 613, doc. 84; Corneliu Istrati, *Condica Visteriei Moldovei din anul 1816*, p. 106; idem, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820*, Iași, 2011, p. 415; idem, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, Iași, 2009, p. 177).

[50] DJAN Iași, fond Anaforale Domnești, tr. 1785, op. 2036, intrare la nr. 14, f. 228.

[51] *Ibidem*, intrare la nr. 22, f. 43.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

neglijența proprietarei; ceea ce îl făcea să se considere îndreptățit să pretindă „o de o potrivă somă de pogoane vie”[52]. Pricina s-a decis într-un timp remarcabil de scurt, la 7/19 decembrie 1834, dându-i-se dreptate lui Ștefan Catargiu[53]. Complicațiilor ulterioare, deja amintite, legate de intervenția consulului rus, li s-a adăugat însă un nou proces, în care Catargiu s-a judecat cu Maria Sturdza, dar și cu fiul acesteia, vornicul Gheorghe Sturdza, pentru restituirea veniturilor moșiei Urlați, din perioada când aceasta fusese stăpânită ilegal de băneasa Maria. Procesul a început în 1835 și a fost rezolvat de Divanul Domnesc la 21 februarie/5 martie 1838, când Ștefan Catargiu a avut, din nou, câștig de cauză[54].

Nici stăpânirea celorlalte proprietăți moștenite de Bălașa Catargiu nu a fost ferită de probleme. În 1828, un supus austriac pe nume Constantin Neculau, succesor al stolnicului Vasile Saul, a revendicat o datorie de 12.606 lei, pe care băneasa Maria Sturdza îi împrumutase de la cel din urmă la 15/27 februarie 1813, amanetând, în schimb, moșia Buzne. Divanul Judecătoresc a hotărât, în iunie 1829, arendarea acesteia prin licitație, pentru acoperirea datoriei[55]. Proprietatea a fost preluată de negustorul Gheorghe Clopot, din Târgu Frumos[56], iar banii au fost imediat restituiți de Ștefan Catargiu creditorului[57]. Iar moșia Băcani era, de asemenea, amanetată pentru datorii de soacra lui Ștefan Catargiu: creditori au fost marele logofăt Constantin Balș și succesorii săi[58]. De altfel, Catargiu nu a reușit să rămână singur stăpânitor al acestei moșii; în catagrafia din 1831, vornicul Ioan Paladi figura în calitate de coproprietar[59].

Tuturor neplăcerilor financiare și juridice li s-a adăugat o sumă considerabilă de datorii. La 30 aprilie 1816, totalul lor ajungea la 5.500 de galbeni, 2 lei și 48 de bani. Până în 1829, Catargiu reușise să plătească doar dobânda acestora; în plus, marele vornic mai împrumutase 10.000 de lei pentru îmbunătățiri aduse moșiei Brăiești și 8.252 de lei și 10 bani, pentru cumpărarea unei cantități de porumb, dar și pentru „cheltuele și păgubiri” provocate de neînțelegerile cu fratele soției sale[60]. În ultimii ani de viață, datoriile marelui vornic au crescut simțitor, probabil și ca urmare a înzestrării celor trei fiice ale sale, toate căsătorite înainte de moartea lui, fapt care le-a provocat succesorilor mari dificultăți financiare.

Ștefan Catargiu a avut o familie numeroasă, formată din soția sa, Bălașa, și nouă copii; șase băieți: Costache (căsătorit cu Pulheria Lazu), Dinu, Nicolae, Lascăr, Ștefan și Alexandru[61], și trei fete: Ecaterina, căsătorită, înaintea datei de 30 octombrie/12 noiembrie 1837, cu Costache Ghica[62], Zoe, căsătorită cu basarabeanul Alexandru Rusu[63], și Elena, căsătorită tot cu un nobil de peste Prut, consilierul titular Petre Râșliacov (1816−1864)[64].

[52] *Ibidem*, colecția „Documente”, pachet 18, doc. 20.
[53] *Ibidem*, fond Anaforale Domnești, tr. 1785, op. 2036, intrare la nr. 22, f. 37.
[54] *Ibidem*, f. 37−44.
[55] *Ibidem*, colecția „Documente”, pachet 591, doc. 103.
[56] *Ibidem*, pachet 602, doc. 103.
[57] *Ibidem*, pachet 602, doc. 107.
[58] *Ibidem*, pachet 593, doc. 85.
[59] Corneliu Istrati, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 130.
[60] DJAN Iași, colecția „Documente”, pachet 613, doc. 84.
[61] Mihai-Răzvan Ungureanu, *Izvoare genealogice inedite: vidomostiile deceselor boierești (1834−1856)* (II), în *ArhGen*, I (VI), 3−4/1994, p. 309−320 (319, nota 49 pentru prezenta trimitere). Dinu Catargiu s-a căsătorit cu Smaranda Lupu Costache și, ulterior, cu Smaranda I. Costache; Nicolae a fost căsătorit cu Catrina Giurgea, iar Lascăr Catargiu – cu Eufrosina Ventura; la fel ca fratele său, Dinu, Alexandru a fost însurat de două ori, mai întâi cu Elena Negruzzi și apoi cu Ecaterina Greceanu (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, volumul IX).
[62] *APR*, tomul VIII, partea II, anexa nr. 20, litera G, p. 525.
[63] Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. I, București, 1940, p. 278.
[64] *Ibidem*, p. 174; vol. II, București, 1943, p. 151.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Prin urmare, dezbaterea succesiunii a fost îndelungată și plină de sacrificii. Coordonarea ei a rămas în seama mai multor rude și apropiați ai defunctului vornic. Rolul principal l-a avut sfatul familiei, format din logofătul Ștefan Catargiu cel tânăr (înlocuit, ulterior, de vornicul Grigore Crupenschi), logofătul Teodor Sturdza, vornicul Petre Rosetti-Bălănescu, postelnicul Neculai Milo și aga Alexandru Catargiu. Epitrop al averii rămase a fost numită, la 9/21 octombrie 1843, Bălașa Catargiu[65]. La cererea acesteia (24 ianuarie/ 5 februarie 1844)[66], sfatul l-a desemnat ca al doilea epitrop pe logofătul Ștefan Catargiu (confirmat de tribunalul Iași la 23 februarie/6 martie, același an)[67]. Văduva marelui vornic l-a numit, de asemenea, pe căminarul Filip Scorțescu drept curator abilitat cu separarea bunurile sale de cele ale defunctului său soț[68].

Bălașa Catargiu a luat, de îndată, decizia de a scoate la vânzare o parte din averea marelui vornic. Evita astfel „o de istov struncinare" a familiei din pricina datoriilor rămase[69], atât de consistente încât veniturile nu puteau acoperi nici măcar dobânzile lor. Într-adevăr, deși până în aprilie 1844 administratorii averii reușiseră să acopere 167.865 de lei din datoriile defunctului, bilanțul veniturilor și cheltuielilor se încheiase cu un deficit de 10.260 de lei; iar o parte consistentă din banii restituiți creditorilor reprezentau doar dobânzi[70]. Suma totală a datoriilor rămase era însă considerabilă: 18.077 de galbeni, 117.220 de lei și 57 de bani[71]. În consecință, la 17/29 aprilie, sfatul familiei a hotărât scoaterea la licitație a întregii averi a vornicului (mai puțin a proprietă-ților soției sale). Aceasta consta în moșia de la Dobreni, „cu săliștili di prin pregiur i alti părți, cu heiurili [acareturile] aflate pi ea" și din casa „din Eși înpreună cu locurili pi cari esti și bisărică și heiurile di pi lăngă ea și dughenili dispre casi"[72]. Dobrenii au fost vânduți vornicului Manolache Miclescu și spătarului Hristodor Exarhu[73], iar casa din Iași a fost cumpărată chiar de Bălașa Catargiu[74]. Lichidarea datoriilor a durat, totuși, mai mult; abia în septembrie 1846, după decesul vornicesei, sumele datorate de soțul său, care se ridicau acum la 20.999 de galbeni și 1 leu, fuseseră achitate[75].

Bălașa Catargiu a murit la 11/23 februarie 1846[76]. După cum rezultă din catagrafia anului 1845 și din testamentul său, întocmit cu câteva zile înaintea decesului (6/18 februarie), ea păstrase o avere destul de considerabilă, „subțiată" însă de împărțirea între numeroșii săi moștenitori. Testamentul dispunea, astfel, vânzarea moșiei Buzne (acum în ținutul Iași), amanetată deja pentru datorii, și a casei din capitala Moldovei. Banii trebuiau folosiți, după achitarea datoriilor, pentru mai multe donații

[65] DJAN Iași, fond Tribunalul Iași, tr. 1788, op. 2039, dosar 182/1843, f. 13.
[66] *Ibidem*, f. 38.
[67] *Ibidem*, f. 56, 59.
[68] *Ibidem*, f. 38, 50.
[69] *Ibidem*, f. 35.
[70] *Ibidem*, f. 96−97.
[71] Printre principalii creditori ai lui Ștefan Catargiu se numărau ginerele său, Petre Râșliacov (3.237 de galbeni, 17 lei, 90 de bani), mănăstirea Sfântul Spiridon (2.317 galbeni, 10 lei, 48 de bani), comisoaia Catinca Buzdugan (1.866 de galbeni, 12 lei, 32 de bani, după două sineturi), aga Răducanu Prăjescu (1.805 galbeni, 2 lei, 54 de bani). Vezi *ibidem*, f. 107.
[72] *Ibidem*, f. 106. Casa deținută în Iași de Ștefan Catargiu avea optsprezece camere și mai multe dependințe („cuhnie", grajd, odaie pentru vizitiu, șură, hambare, pivniță). Nu mai puțin de opt dughene erau anexate locuinței (*ibidem*, f. 229).
[73] În catagrafia din 1845, moșia apărea ca fiind proprietatea lor (D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturdza. De la convenția de la Petersburg (1834) la convenția de la Balta-Liman (1849)*, Iași, 1947, p. 235).
[74] DJAN Iași, fond Tribunalul Iași, tr. 1788, op. 2039, dosar 182/1843, f. 172.
[75] *Ibidem*, f. 197.
[76] Mihai-Răzvan Ungureanu, *op. cit.*, p. 313.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

către biserici, mănăstiri, văduve, foşti vechili ori slujitori plus pentru cheltuielile de înmormântare şi pomenire. Restul averii, formată din moşiile Urlaţi, Băcani şi Guşiţei (moştenită, între timp, de la mama sa), vii şi robi[77], era împărţită între moştenitori. Cele trei fete, deja înzestrate, mai primeau 4.800 de galbeni (Ecaterina Ghica), 2.500 de galbeni şi 20 de robi (Elena Râşliacov) şi 1.500 de galbeni (Zoe Rusu). Unul dintre fii, Ştefan, aflat la mănăstirea Neamţ, primea 1.000 de galbeni, puşi sub administrarea unchiului său, vornicul Gheorghe Sturdza. Ceilalţi cinci feciori (Costache, Dinu, Nicolae, Lascăr şi Alexandru) aveau să îşi împartă restul averii – mai puţin robii aflaţi în casa din Iaşi, pe care vorniceasa Bălaşa îi elibera[78].

Dintre fraţii vornicului Ştefan Catargiu, cel mai proeminent din punct de vedere politic, dar şi al veniturilor disponibile, a fost Constantin (născut în 1763 sau 1764)[79]. Se ştie că, la 25 februarie/8 martie 1797, avea rangul de stolnic[80], iar până în martie 1800 devenise comis[81]. Constantin Catargiu a avansat iarăşi în ierarhia boierilor moldoveni înainte de 1803, când condica Vistieriei îl menţiona ca spătar[82]. În timpul ocupaţiei ruse, Catargiu poate fi găsit, o vreme, în postura de ispravnic al ţinutului Iaşi[83]. Fratele lui Ştefan Catargiu a fost din nou „înaintat" în timpul domniei lui Scarlat Calimachi; la 2/14 decembrie 1814, el a devenit membru al Divanului Domnesc, cu rang de mare vornic[84].

Se ştie despre Constantin Catargiu că a fost apropiat de „taraful" boieresc din jurul familiei Rosetti-Roznovanu[85], unul dintre principalele grupuri de putere din Moldova timpului. Faptul apare explicabil prin înrudirea sa cu acest puternic neam: soţia sa, Safta (cu care se căsătorise înainte de 6/17 octombrie 1795), era sora marelui vistiernic Iordache Rosetti-Roznovanu[86]. În timpul tulburărilor din 1821−1822, Catargiu s-a aflat în strânsă legătură cu liderii boierilor emigraţi în Rusia şi Austria, încercând, se pare, să mijlocească o apropiere între „taraful" condus de cumnatul său şi acela al marelui logofăt Grigore Sturdza[87].

Urcarea pe tronul Moldovei a lui Ioan Sandu Sturdza l-a adus, din nou, într-o poziţie avantajoasă, şi tot din „considerente genealogice": sora soţiei sale, Ecaterina, era căsătorită cu noul domn[88]. Constantin Catargiu a ştiut să cultive avantajele acestei înrudiri. La scurt timp după sosirea lui Sturdza la Iaşi, cumnatul său a intrat în Divanul

[77] Conform catagrafiei din 1845, Bălaşa Catargiu mai stăpânea o parte din moşia Ivăneşti (Fălciu). Este de presupus că, la data întocmirii testamentului, aceasta fusese vândută (D. Ciurea, *op. cit.*, p. 228).

[78] DJAN Iaşi, fond Tribunalul Iaşi, tr. 1788, op. 2039, dosar 182/1843, f. 172−191.

[79] Conform vidomostiei boierilor moldoveni din 1829, Constantin Catargiu avea, la acea dată, 65 de ani (Alexandru V. Perietzianu-Buzău, *Vidomostie de boierii Moldovei aflaţi în ţară la 1829* (I), în *ArhGen*, I (VI), 1−2/1994, p. 269−295, 279 pentru prezenta trimitere).

[80] DJAN Iaşi, colecţia „Documente", pachet 407, doc. 59.

[81] *Ibidem*, pachet 431, doc. 44.

[82] Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1803*, p. 61 şi 82.

[83] Calitate în care apare menţionat în două documente, din 7/19 şi 10/22 septembrie 1811 (Constantin Erbiceanu, *op. cit.*, p. 350).

[84] *Documente privind istoria României. Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki* (serie nouă), vol. II, *Rapoarte consulare austriece (1812−1823)*, ed. de A. Oţetea, M. Berza, Fr. Pall, Şt. Ştefănescu, Florin Constantiniu, Bucureşti, 1967, doc. 222, p. 226.

[85] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. III, comitetul de redacţie: Andrei Oţetea – redactor responsabil, Nichita Adăniloaie, Nestor Camariano, Sava Iancovici, Ioan Neacşu, Alexandru Vianu, Bucureşti, 1960, doc. 31, p. 90.

[86] R. Rosetti, *Familia Rosetti*, I, *Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, Bucureşti, 1938, p. 92.

[87] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. III, doc. 32, p. 93.

[88] R. Rosetti, *op. cit.*, p. 74 şi 90.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Domnesc, ca vel logofăt de Țara de Jos[89]. Catargiu și-a păstrat funcția pe întreaga durată a domniei lui Ioan Sandu Sturdza, primind, în plus, alte beneficii, fie pecuniare, fie simbolice. La 17/29 aprilie 1823, marele logofăt a primit dreptul de a lua, în fiecare an, câte 50.000 de drobi de sare de la ocna domnească, precum și o scutire „de plata vămei mari și a cornăritului" pentru 150 de boi „de negoț"[90]. De asemenea, la 28 decembrie 1824/9 ianuarie 1825, domnul i-a dăruit, ca răsplată pentru fidelitatea sa, un caftan de blană[91]. Pe lângă înrudirea cu Ioan Sandu Sturdza, Constantin Catargiu a știut să își consolideze poziția prin participarea la o „frăție": formată din mai mulți mari boieri, susținători ai domnului și ostili ideilor „cărvunare", ai cărei membri au fost, între anii 1822−1828, printre „obișnuiții" Divanului. Această nouă concretizare a „politicii de taraf" era alcătuită atât din rude ale domnului (Petrache, Alexandru și Lascăr Sturdza), cât și din foști membri ai „partidei Rosetti-Roznovanu" (Iordache Catargiu, Costache Conachi)[92], ceea ce îi asigura logofătului Constantin un dublu ascendent în cadrul respectivei grupări.

La începutul ocupației ruse din 1828−1834, Constantin Catargiu a continuat să facă parte din Divanul Domnesc[93]. Marele logofăt s-a stins însă curând din viață (probabil în 1830 sau la începutul anului următor)[94], încheind astfel o carieră politică îndelungată și nu lipsită de impact asupra rudelor apropiate.

Constantin Catargiu a fost proprietarul moșiilor Negrești (Neamț), Tupilați (Roman)[95] și Făcuți (sau Odaia Făcuțâi, Cârligătura)[96]. El a mai deținut o parte din moșia Muncel (Roman), pe care a „rotunjit-o" prin cumpărături succesive de la coproprietarii răzeși[97], a patra parte din Corăstăuți (Hotin) și o altă proprietate în Basarabia, luată la schimb de la Petrache Sturdza, pentru o casă din Iași. Casa a fost răscumpărată de Catargiu la 2/14 mai 1823, ca să o dea ca zestre fiicei sale, Elena, cu suma de 20.000 de lei[98]. Am identificat, până acum, o singură îndatorare importantă (97.900 de lei, împrumutați de la hatmanul Constantin Paladi, la 30 ianuarie/11 februarie 1827), însă pe termen scurt, de jumătate de an[99]. Și totul, dintr-un document mai târziu, se poate deduce că datoriile lăsate de Constantin Catargiu au fost destul de consistente[100].

Constantin Catargiu a avut patru urmași: Ștefan („cel tânăr", 1789−1866, căsătorit cu Ruxanda Calimachi), Gheorghe (căsătorit, mai întâi, cu Sofia Lățescu și apoi cu

[89] *Documente privitoare la istoria românilor* (Hurmuzaki), volumul X, *1763−1844*, cuprinzând documente adunate, adnotate și publicate de Neculai Iorga, București, 1897, doc. CCLXVII, p. 196; vezi și doc. XXXVII (apendice), p. 583.

[90] DJAN Iași, colecția „Documente", pachet 462, doc. 84.

[91] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. X, Iași, 1915, p. 276; Cristian Ploscaru, *Originile „partidei naționale" din Principatele Române*, vol. 1, *Sub semnul „politicii boierești" (1774−1828)*, Iași, 2013, p. 690−691.

[92] Despre pofilul și membrii acestui grup, vezi Cristian Ploscaru, *op. cit.*, p. 685 și 688.

[93] Unde l-am găsit menționat la 28 decembrie 1828/9 ianuarie 1829 (*Documente privitoare la istoria românilor* (Hurmuzaki), suplement I, volumul VI, *1827−1849*, documente adunate și coordonate de D. A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, București, 1895, doc. CCXCII, p. 611).

[94] În 1831, proprietățile sale fuseseră împărțite între moștenitori (Corneliu Istrati, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, *passim*).

[95] Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1803*, p. 61, 82; idem, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1816*, p. 9, 20; idem, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820*, p. 85, 139.

[96] Idem, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 177.

[97] DJAN Iași, colecția „Documente", pachet 407, doc. 59; pachet 429, doc. 82, 97 etc.

[98] Casa se afla „la deal" de biserica Sfântul Spiridon, „în mahalaoa Muntenimii de mijloc" (*ibidem*, doc. 110).

[99] *Ibidem*, doc. 128.

[100] *Ibidem*, fond Anaforale Domnești, tr. 1785, op. 2036, intrare la nr. 58, f. 9.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Clementina de Mayenfeld)[101], Maria[102] și Elena (căsătorită, în 1821, cu Vasile Hrisoverghi)[103]. Cel mai cunoscut dintre aceștia a fost cel dintâi fiu, ajuns mare logofăt, de mai multe ori ministru (membru al Sfatului Administrativ) și caimacam al Moldovei în 1858. Moșiile familiei au fost împărțite între Ștefan, Maria și Gheorghe, cu excepția Făcuților, scoși în vânzare la începutul anului 1832[104].

Al treilea fiu al banului Ștefan Catargiu, Panaite, a avut o existență agitată și plină de eșecuri. Din 1816, el figurează în documente ca deținător al rangului de spătar[105], pe care l-a păstrat până la sfârșitul vieții. Spre deosebire de frații săi, Panaite Catargiu a ales să se strămute în Basarabia, imediat după anexarea provinciei. Spătarul deținea „în oblastie" mai multe proprietăți: pe la 1816−1817, el avea, în ținutul Orhei, moșiile Pereni, Săcăreni și Cristești[106], dar și a patra parte din Corăstăuți (Hotin) – moșie pe care o administra însă de unul singur. El a mai stăpânit în Basarabia și moșiile Păcurărești și Negrilești[107], dobândite, probabil, printr-o cumpărare sau printr-un schimb[108]. În timpul ocupației ruse din 1818−1834, Catargiu s-a întors în Moldova, unde stăpânea moșiile de la Drăgușeni (cumpărată de la medelnicerul Lupu Rosetti la 22 decembrie 1827/3 ianuarie 1828)[109] și Bozia, ambele în ținutul Fălciu[110]. Calitatea de „pământean" i-a fost recunoscută cu dificultate, prin influența fratelui său, Ștefan, care a pretins că strămutarea sa peste Prut se petrecuse „numai pentru osebite trebuințe ce au avut"[111].

Șederea în Moldova nu a fost prielnică pentru Panaite Catargiu, care și-a pierdut, treptat, aproape întreaga avere. Moșia basarabeană Corăstăuți a făcut obiectul unui proces, deschis de urmașii lui Constantin Catargiu, frații Ștefan, Maria și Gheorghe. Într-o jalbă din 4/16 martie 1840 (reprodusă în anaforaua Divanului Domnesc din 16/28 septembrie 1842), aceștia arătau că, începând din anul 1812, Catargiu nu le trimisese fraților săi părțile lor de venit, justificând întârzierea prin „cheltueli cu giudecata ci au urmat cu sfetnic curții Neculaiu Vardalah cari ceri aciastă moșii". În consecință, cei trei cereau restituirea datoriei și scoaterea moșiei la licitație. „Spre siguranțiea pritenției", nepoții lui Panaite Catargiu solicitau, ca amanet, averea pârâtului din Moldova, „și mai ales" moșia Bozia. Toate cele trei instanțe de judecată cărora le-a fost înfățișată pricina au acceptat înapoierea celei mai mari părți a veniturilor revendicate: 8.952 de galbeni și 29.335 de lei (cursul Basarabiei)[112]. Deși judecătorii nu au luat nici o decizie privind restul averii spătarului, este lesne de bănuit că moșia Bozia a fost scoasă la licitație, acoperirea datoriei: în anul 1845, proprietatea îi aparținea logofătului Teodor Balș[113]. La 3/15 martie 1844, spătarul a renunțat și la moșia de la

[101] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, volumul IX.
[102] DJAN Iași, fond Anaforale Domnești, tr. 1785, op. 2036, intrare la nr. 58, f. 9.
[103] *Ibidem*, colecția „Documente", pachet 429, doc. 111.
[104] „Albina românească", 14, 25 februarie/8 martie 1832, p. 64.
[105] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, volumul IX, p. 366−367.
[106] Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. II, București, 1943, p. 27.
[107] DJAN Iași, fond Ministerul de Interne, tr. 1772, op. 2020, dosar 12 057, f. 2.
[108] O moșie numită Negrilești, aflată în ținutul Greceni, aparținea, la 1816−1817, lui Panait Cazimir (Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei...*, vol. II, p. 45−46). Aceasta este, probabil, proprietatea ajunsă, mai târziu, în stăpânirea lui Catargiu.
[109] DJAN Iași, colecția „Documente", pachet 41, doc. 37.
[110] Corneliu Istrati, *Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 154.
[111] *APR*, tomul IV, partea II, anexa nr. 82, litera B, p. 594.
[112] DJAN Iași, fond Anaforale Domnești, tr. 1785, op. 2036, intrare la nr. 58, f. 9−12.
[113] *Ibidem*, intrare la nr. 72, f. 92.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Drăgușeni, pe care i-a donat-o nepotului său, Lascăr Catargiu, probabil din pricina cheltuielilor și proceselor[114].

Nici destinul averii agonisite în Basarabia de Panaite Catargiu nu pare să fi fost mai fericit. La începutul anului 1844, două creditoare solicitau recuperarea unor sume de bani de la spătarul moldovean. Cea dintâi era stolniceasa Anica Donici, care pretindea suma de 800 de galbeni, împrumutați de ea la 7/19 august 1838. Spătăreasa Maria Crupenschi cerea, la rândul său, 25.861 de ruble și 83 de copeici, bani rezultați din arendarea de către Catargiu a averii petentei, de la 23 aprilie 1834 și până la 23 aprilie 1841. Justiția rusă a hotărât, finalmente, restituirea datoriei prin vânzarea moșiilor Păcurărești și Negrilești[115]. Nu se știe ce s-a întâmplat cu restul averii basarabene a lui Panaite Catargiu; având însă în vedere că, la 22 mai/3 iunie 1847, el locuia deja, în Iași, într-o „proastă casă" (conform unei corespondențe a poliției locale)[116], putem presupune că și celelalte moșii fuseseră pierdute.

Spătarul Panaite a murit după 1/13 februarie 1856, când el adresa Ministerului de Interne o jalbă, într-o pricină fără mare însemnătate[117]. Relațiile lui cu fiii fratelui său, Ștefan, par să fi rămas cordiale. Dintr-un raport al isprăvniciei Fălciu, din 2/14 iulie 1847, rezultă că spătarul continua să își viziteze nepoții[118]. Nu același lucru se poate spune însă despre legăturile cu alți membri ai familiei. În 1831, soția sa, Ruxanda (născută Sturdza), a început un proces terminat cu divorț, din cauza „pătimirilor" pricinuite de soțul său[119]. În afara însușirii veniturilor moșiei Corăstăuți, Panaite Catargiu le-a mai provocat și alte neplăceri urmașilor fratelui său, Constantin. La 25 mai/6 iunie 1832, spătarul a împrumutat de la doctorul Pereț 500 de galbeni, amanetând, printre altele, un sinet al nepoatei sale, Elena Hrisoverghi. Datoria (teoretic, scadentă peste patru luni) a fost achitată abia la 22 iunie/4 iulie 1838 − când ajunsese deja, în urma acumulării dobânzilor, la suma de 865 de galbeni − de fratele acesteia, Ștefan Catargiu cel tânăr. Motivul probabil a fost recuperarea sinetului Elenei, între timp săvârșită din viață[120].

Ștefan Catargiu a avut un destin oarecum tipic marilor boieri care au dominat viața politică a Moldovei din prima jumătate a secolului XIX. Cariera politică i-a fost construită pe baza poziției sociale, a legăturilor de familie și a experienței în funcții; se pare că educația a contat mai puțin. Punctul culminant al ascensiunii sale a fost domnia lui Ioan Sandu Sturdza, când marele vornic a beneficiat din plin de statutul fratelui său, Constantin, rudă apropiată a domnului. Relațiile lui Ștefan Catargiu cu autoritățile ruse de ocupație, în anii 1828−1834, nu au fost lipsite de oscilații. Cu toate acestea, el a ocupat funcții de răspundere pe aproape întreaga durată a interregnului. Iar în timpul domniei lui Mihail Sturdza, Catargiu a știut să se mențină, cu excepția unei scurte perioade de timp, în circuitul puterii, pe care nu l-a părăsit până la sfârșitul vieții. Pe plan financiar, marele vornic s-a confruntat, ca și cei doi frați ai săi, cu anumite dificultăți, care nu i-au afectat, totuși, condiția în societate; la fel ca logofătul Constantin, și spre deosebire de spătarul Panaite, Ștefan Catargiu s-a menținut, până la sfârșitul vieții, ca mare proprietar de moșii. Complicata lui succesiune a avut, pe de altă parte, un impact considerabil asupra moștenitorilor, mai ales în anii imediat următori dispariției sale.

[114] *Ibidem*, colecția „Documente", pachet 41, doc. 37.
[115] *Ibidem*, fond Ministerul de Interne, tr. 1772, op. 2020, dosar 12057, f. 1−5.
[116] *Ibidem*, f. 10.
[117] *Ibidem*, dosar 46115, f. 5.
[118] *Ibidem*, dosar 12057, f. 12.
[119] *Ibidem*, colecția „Documente", pachet 602, doc. 180.
[120] *Ibidem*, pachet 433, doc. 135.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ascensiunea unuia dintre fiii săi până aproape de treptele tronului Moldovei nu a fost, astfel, un rezultat al averii sau al carierei vornicului Ștefan Catargiu. Se poate spune însă că moștenirea lui materială și simbolică a oferit premise care, valorificate inteligent și îmbinate cu legăturile de familie și cu abilitățile lui personale, s-au înscris în devenirea unuia dintre cei mai proeminenți „oameni de la 48". Biografia lui Ștefan Catargiu „cel bătrân" are astfel, dincolo de valoarea sa intrinsecă, o relevanță deloc neglijabilă atât pentru înțelegerea pașoptismului moldav, cât și pentru definirea surselor și a originilor conservatorismului românesc din a doua jumătate a secolului XIX.

ON THE HISTORY OF THE CATARGIU FAMILY: THE GREAT *VORNIK* ȘTEFAN (1777−1842) (Summary)

Keywords: boyar, properties, chief of police, succession, family.

Ștefan Catargiu "the elder" (1777−1842) was born in an old and wealthy boyar (aristocratic) family. His political career was long and successful. After 1822, when his brother, Constantin, gained a considerable influence at the court of the Moldavian Prince, Ioan Sandu Sturdza, Catargiu held several important commissions, both juridical and administrative. For several years, he was a member of the Princely Council ("Divanul Domnesc"). His political position "survived" the Russian military occupation (1828−1834). Later on, during the reign of Mihail Sturdza (1834−1842), Ștefan Catargiu became the chief of police of the Moldavian capital town (Iași). Although his fortune suffered because of his many debts and lawsuits, his nine children inherited a certain amount of wealth, sufficient for maintaining their social position. Beside his career and fortune, the biography of Ștefan Catargiu is also significant because it partially explains the ascension of his son, Lascăr Catargiu, later on a serious candidate to the Moldavian throne, prime minister and leader of the Conservative Party.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

REMUS TANASĂ*

ROMÂNII ŞI COMITETUL CENTRAL DEMOCRATIC EUROPEAN DE LA LONDRA (1850−1853)

Preambul

Eşecul revoluţiilor din anii 1848−1849 i-a forţat pe mulţi dintre protagonişti să se refugieze în exil pentru a scăpa de eventualele persecuţii sau încarcerări şi, nu în ultimul rând, pentru a continua demersul revoluţionar. Majoritatea paşoptiştilor români, atât cei moldoveni cât şi cei munteni, şi-au continuat activitatea în exil, mai ales în capitalele din Occident, alături de alţi revoluţionari europeni, nevoiţi, la rândul lor, să se expatrieze, în urma revoluţiilor eşuate din propria ţară.

Regrupându-se în străinătate, aceştia vor relua vechile legături închegate încă dinainte de „primăvara popoarelor", încercând să facă front comun împotriva principalilor opozanţi ai mişcărilor revoluţionare din toată Europa: Marile Puteri şi sistemul politic care întreţinea *statu-quo*-ul continental.

Principatele Române erau considerate ca făcând parte din Imperiul Otoman, astfel că proclamarea, mai mult sau mai puţin făţişă, a „principiului naţionalităţilor", de către documentele şi manifestele revoluţionarilor români, avea un potenţial periculos pentru echilibrul regional. Reducerea gradului de subordonare politică faţă de puterea suzerană sau, mai târziu, faţă de cea protectoare ar fi putut constitui un precedent pe care Marile Puteri nu doreau să-l ia în considerare.

În plus, după cum rezultă din cerinţele programatice ale vremii, s-a putut remarca o legătură contextuală între revendicările de ordin naţional şi cele socio-economice[1]. În cazul Principatelor Române, paşoptiştii au avut ca prim obiectiv eliberarea naţională, dar s-a putut constata, în mod concomitent, şi cererea de emancipare a ţărănimii. Subordonarea politică a Principatelor Române putea fi menţinută mai eficient în condiţiile unei ordini interne dimensionate de raporturi de tip premodern. Pentru revoluţionarii români, legătura dintre emanciparea naţională şi cea social-economică era mai mult decât evidentă, astfel că revendicările lor făceau referire nu numai la instituţii politice reprezentative, ci şi la drepturi şi libertăţi cetăţeneşti sporite, printre care ameliorarea condiţiei ţăranilor, împroprietărire şi vot universal. În acest context, putem observa că revoluţionarii români s-au făcut purtători atât ai ideilor naţionale, cât şi promotori ai celor liberale, care circulau în epocă.

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi.

[1] Camil Mureşanu, *Cadrul european al revoluţiei de la 1848*, în Camil Mureşanu, Nicolae Bocşan, Ioan Bolovan (coord.), *Revoluţia de la 1848−1849 în Europa Centrală. Perspectivă istorică şi istoriografică*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 13.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 105–123

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Asemenea idei s-au făcut cunoscute istoric sub denumirea de *naţionalism* şi sub cea de *liberalism*, fiind două dintre doctrinele filozofice şi politice care au influenţat decisiv istoria modernă. Unii istorici[2] au numit aceste noi orientări „forţe profunde de disoluţie", deoarece ideile susţinute de către reprezentanţii acestor curente aveau ca scop înlocuirea principiilor care alcătuiau baza politicii interne şi internaţionale a statelor europene cu cele două idealuri/imperative ale vremii: cel al autodeterminării naţiunilor şi cel al egalităţii, mai ales între clasele sau categoriile sociale existente. Dacă până la 1848−1849, unele dintre „forţele profunde" au tins să se manifeste preponderent pe căi conspirative şi revoluţionare, după eşecul „primăverii popoarelor", acestea au încercat să acceseze mai eficient anumite căi instituţionale precum diplomaţia[3], dar şi să-şi amplifice efortul de a influenţa opinia publică din unele state vestice, folosindu-se de presă.

Protagoniştii Comitetului de la Londra

Acestea au fost unele dintre premisele care au contribuit la formarea Comitetului Central Democratic European (CCDE), în iunie 1850, la Londra. Iniţiatorul proiectului a fost italianul Giuseppe Mazzini, căruia i s-au alăturat francezul Alexandre Ledru-Rollin, germanul Arnold Ruge şi polonezul Albert Darasz. Dintre aceştia, primii trei vor avea un rol mai pronunţat în activitatea CCDE. În numărul din 15 octombrie 1851 al ziarului „La Révolution", condus de Xavier Durrieu (1814−1868), unul dintre redactori, Hennett de Kesler, preciza, în introducerea manifestului, semnat de Dumitru Brătianu în numele Comitetului Naţional Român şi adresat Comitetului Central Democratic European, că răspunsul de adeziune al românilor se datora compatibilităţii ideilor acestora cu „ideile politice şi sociale, expuse cu atâta căldură de mandatarii comitetului, Ledru-Rollin, Mazzini şi Ruge", numele polonezului Darasz nefiind amintit[4].

Rolul de *primus inter pares* revenea italianului[5]. Tot Mazzini a fost cel care s-a străduit să ţină în viaţă organizaţia[6], ceilalţi părăsind pe rând Comitetul. Chiar în anul fondării, 1850, Arnold Ruge s-a mutat de la Londra la Brighton, retrăgându-se treptat din orice activitate conspirativă, părăsind *de facto* şi CCDE[7].

Doi ani mai târziu, în august 1852, ziarul „The English Republic" anunţa moartea lui Albert Darasz şi înlocuirea acestuia cu socialistul Stanislas Worcell[8], ca reprezentant al polonezilor, nefiind consemnat însă nici un manifest CCDE semnat şi de Worcell. Tot în 1852 a fost observată şi răcirea relaţiilor dintre Mazzini şi Ledru-Rollin, îndepărtare cauzată de diatribele lui Mazzini împotriva curentului socialist[9]. Corespondenţa epocii

[2] Pierre Renouvin, *Il secolo XIX: 1815−1871. L'Europa delle nazionalità e il risveglio di nuovi mondi*, în *Storia della politica mondiale*, vol. V, operă publicată sub direcţia lui Pierre Renouvin, Firenze, Vallecchi, 1960, p. 11 şi urm.

[3] Gheorghe Cliveti, *Prolegomene la studiul relaţiilor internaţionale. Epoca modernă*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2009, p. 139 şi urm.

[4] Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin şi cu radicalii francezi în epoca revoluţiei de la 1848*, Bucureşti, Cartea Românească, 1940, p. 77.

[5] Ştefan Delureanu, *Mazzini şi românii în Risorgimento*, Bucureşti, Paideia, 2006, *passim*.

[6] Fabio Bertini, *La democrazia europea e il laboratorio risorgimentale italiano. 1848−1860*, Firenze, Firenze University Press, 2007, p. 34.

[7] Christine Lattek, *Revolutionary Refugees. German Socialism in Britain, 1840−1860*, London/New York, Routledge, 2006, p. 81.

[8] Alvin R. Calman, *Ledru-Rollin après 1848 et les proscrits français en Angleterre*, Paris, F. Rieder, 1921, p. 104.

[9] Jean-Yves Frétigné, *Giuseppe Mazzini, père de l'unité italienne*, Paris, Fayard, 2006, p. 341.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

consemnează chiar o alianţă a lui Ledru-Rollin şi Arnold Ruge împotriva italianului şi a lui Lajos Kossuth[10].

Revenind la ponderea lui Mazzini din sânul Comitetului, primatul acestuia a fost confirmat de Ştefan Golescu într-o scrisoare din 11 octombrie 1851, adresată Zincăi (Zoe) Golescu, unde se preciza că italianul „este sufletul Comitetului central european”[11]. Karl Marx aprecia că „Mazzini era sufletul” Comitetului Democratic de la Londra[12], aprecierea dovedindu-se a fi corectă, dacă ţinem cont că primul manifest al Comitetului, din 22 iulie 1850, tradus în limba engleză de revista „The Red Republican” (7 septembrie 1850), a fost prezentat de traducător, William J. Linton, drept „Manifestul lui Mazzini”[13]. Într-o a doua etapă, Comitetului de la Londra i se va alătura românul Dumitru Brătianu, şi se va încerca cooptarea revoluţionarilor maghiari, în special a lui Lajos Kosstuh[14].

Referitor la reprezentantul românilor, în corespondenţa lui Mazzini din septembrie 1850, deci dinainte de adeziunea oficială a lui D. Brătianu, apare indicat de câteva ori numele lui Nicolae Golescu, drept posibil reprezentant al românilor în comitet[15].

Publicaţiile Comitetului au fost următoarele: pentru limba franceză – „Le Voix du Proscrit”[16], pentru limba engleză – „The English Republic”[17], pentru italiană „L’Italia del Popolo”[18], iar pentru limba română – „Republica Română”[19]. Iniţial, organul oficial în limba franceză s-a numit „Le Proscrit”. Din cauza numelui subversiv, apar doar două numere sub această denumire, fiind suspendat prin decret-lege la 16 iulie 1850. După ce şi-a schimbat denumirea în „Le Voix du Proscrit”, au apărut în total 46 de numere, între octombrie 1850 şi septembrie 1851[20].

„L’Italia del Popolo”, un ziar fondat de Mazzini la Roma, iese între 2 aprilie şi 3 iunie 1849, după care, din septembrie 1849 şi până în prima parte a anului 1851, apare cu întreruperi la Laussane şi la Geneva. Între 22 mai 1851 şi 14 mai 1857, activitatea lui este continuată de un nou ziar cu denumirea de „Italia e Popolo”. Odată cu încheierea activităţii acestuia, linia mazziniană este continuată la Geneva până la 28 august 1858, de un nou periodic, ce reia denumirea iniţială de „L’Italia del Popolo”[21].

---

[10] Alvin R. Calman, *Ledru-Rollin après 1848…*, p. 105.

[11] Ştefan Delureanu, *Mazzini şi românii în Risorgimento…*, p. 266.

[12] Karl Marx, Friedrich Engels, *The Great Man of Exile*, în Karl Marx, Friedrich Engels, *Collected Works*, vol. XI, *1851−1853*, London, Lawrence & Wishart, 1979, p. 281.

[13] Salvo Mastellone, *Mazzini and Marx. Thoughts upon Democracy in Europe*, Westport, Conneticut – London, Praeger, 2003, p. 157.

[14] În august 1850, Mazzini îi trimite lui Kossuth, alături de manifestul Comitetului, şi o scrisoare semnată şi de ceilalţi membri fondatori, prin care îi cere maghiarului să adere la iniţiativa revoluţionară (Franco Della Peruta, *I democratici e la rivoluzione italiana. Dibattiti ideali e contrasti politici all’indomani del 1848*, Milano, Feltrinelli, 1958, p. 31).

[15] A se vedea scrisorile lui Mazzini către Emilie Hawkes din 19 septembrie 1850 şi cea către Carlo Cattaneo din 24 septembrie 1850 (Giuseppe Mazzini, *Scritti editi ed inediti* (în continuare, *SEI*), vol. XLVII şi vol. IV – Appendice Epistolario, Imola, Galeati, 1906−1943, p. 57 şi 102).

[16] Fausto Proietti, *Gli esuli democratici europei in Inghilterra: i rapporti tra European Democratic Committee, «La Voix du Proscrit» e «The Red Republican» (1850−1851)*, în Salvo Mastellone, *Mazzini e gli scrittori politici europei (1837−1857)*, Firenze, Centro Editoriale Toscano, 2005, p. 241−252.

[17] A se vedea Salvo Mastellone, *Una rivista mazziniana: «The English Republic» (1851)*, în idem, *Mazzini. Scrittore politico in inglese. Democracy in Europe (1840−1855)*, Firenze, Olschki, 2004, p. 251−276.

[18] Denis Mack Smith, *Mazzini. L’uomo, il pensatore, il rivoluzionario*, ed. 3, Milano, Rizzoli, 2014, p. 214.

[19] Dan Simonescu, *Din istoria presei româneşti: Republica Română, Paris, 1851 – Bruxelles, 1853*, Bucureşti, Cartea Românească, 1931, p. 4−63.

[20] Fausto Proietti, *Gli esuli democratici europei in Inghilterra…*, p. 243.

[21] Denis Mack Smith, *Mazzini…*, p. 214 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Revista „Republica Română" a cunoscut doar două numere, primul în 1851 la Paris şi al doilea în 1853 la Bruxelles. Îndeosebi primul număr, la a cărui editare participă şi Dimitrie Brătianu, este considerat a fi, de către istoricul Dan Simonescu, gazeta Comitetului Naţional (şi Revoluţionar) Român[22].

Personajul principal al iniţiativei de la Londra a fost italianul Mazzini[23], care în acei ani se bucura de un deosebit prestigiu printre revoluţionarii europeni, deoarece, pe lângă numeroasele sale articole sau broşuri publicate în mai multe limbi europene, avea în „cazier" câteva demersuri conspirativ-revoluţionare, ale căror detalii erau cunoscute şi apreciate în rândul mişcării revoluţionare europene[24]. Însă, mai important, Mazzini fusese unul dintre „triumvirii" Republicii Romane[25]; deşi aceasta a avut o existenţă efemeră, a făcut din Mazzini unul dintre revoluţionarii respectaţi ai „primăverii popoarelor". În plus, italianul avea o reţea de contacte politice atât în Franţa[26], cât şi în Anglia[27].

Dacă vorbim despre ideile vehiculate de Mazzini, atunci este important de precizat că el a fost unul dintre apărătorii ireductibili ai „principiului naţionalităţilor", fiind botezat *post-mortem* „apostolul naţiunii". Aplicarea mai mult sau mai puţin integrală a acestui principiu dirija întreaga viziune internaţională a lui Mazzini, aceasta însemnând egalitate în drepturi şi datorii pentru „indivizii umanităţii"[28], adică pentru naţiuni. Dacă „indivizii umanităţii" ar fi trebuit să aibă aceleaşi drepturi şi datorii, cu atât mai mult indivizii dintr-o societate ar fi trebuit să dispună de o legislaţie care să funcţioneze conform principiului egalităţii: condiţii socio-economice relativ egale, prin eliminarea oricărui privilegiu şi a oricărei arbitrarietăţi politice.

Aceste idei făceau din Mazzini nu numai un naţionalist, dar şi un liberal cu largi deschideri sociale[29]. Cu alte cuvinte, în acei ani, Mazzini era considerat un important reprezentant al „forţelor de disoluţie" şi, ca atare, compania sa era căutată de democraţii radicali şi dezagreată de cei moderaţi.

Stânga republicană/radicală franceză a fost reprezentată de Alexandre Ledru-Rollin[30]. Acest politician era cunoscut de tinerii români care studiaseră la Paris datorită activităţii sale de reformator social. Ledru-Rollin făcea parte din cercurile frecventate în mod direct sau indirect de către studenţii români[31], fiind vorba în special de „şcolile" de idei care promovau reforme sociale lărgite, republicanismul şi, nu în ultimul rând, emanciparea naţională.

Ledru-Rollin a inspirat activitatea ziarului „La Réforme"[32], prin intermediul acestei publicaţii pledând continuu pentru îndepărtarea privilegiilor şi a inechităţii

[22] Dan Simonescu, *Din istoria presei româneşti…*, p. 21.

[23] A se vedea Georges Bourgin, *Mazzini et le Comité Central Démocratique en 1851*, în extras din „Il Risorgimento Italiano. Rivista Storica", VI, 1913, p. 366−375.

[24] Giovanni Belardelli, *Mazzini*, Bologna, Il Mulino, 2010, p. 158.

[25] A se vedea Ivanoe Bonomi, *Mazzini triumviro della Repubblica Romana*, Torino, Einaudi, 1940.

[26] Anne-Claire Ignace, *Il mito di Mazzini in Francia*, în Francesco Guida (a cura di), *Dalla Giovine Europa alla Grande Europa*, Roma, Carocci Editore, 2007, p. 45−56.

[27] Michele Finelli, *Mazzini e il mondo anglosassone: nuovi spunti di riflessione*, în Francesco Guida (a cura di), *Dalla Giovine Europa alla Grande Europa …*, p. 85−99.

[28] Giuseppe Mazzini, *Scritti di Giuseppe Mazzini*. *Politica ed economia*, vol. II, Milano, Casa Editrice Sonzogno, 1889, p. 545.

[29] Salvo Mastellone, *Introduzione*, în *Giuseppe Mazzini. Pensieri sulla democrazia in Europa*, traduzione e cura di Salvo Mastellone, Milano, Feltrinelli, 2007, p. 7−63.

[30] A se vedea *Le Comité Démocratique Européen Central: l'internationaliste*, în Alvin R. Calman, *Ledru-Rollin après 1848…*, p. 93−104.

[31] Gheorghe Platon, *Revoluţia română de la 1848, deziderat naţional şi restricţii politice*, în Camil Mureşanu, Nicolae Bocşan, Ioan Bolovan (coord.), *Revoluţia de la 1848−1849 în Europa Centrală…*, p. 164.

[32] Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin…*, p. 28.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sociale, remarcându-se în mod deosebit pentru susţinerea sufragiului universal[33]. Fiind convins că doar instituţia republicană ar fi putut reprezenta instrumentul reformării societăţii, francezul înfiinţează, în iulie 1850, gazeta „Le Proscrit", al cărei titlu este completat de sintagma de „Ziar al Republicii Universale"[34]. De altfel, republicanismul a fost unul dintre elementele care au stat la baza colaborării lui Ledru-Rollin cu Mazzini. Ca orice revoluţionar de stânga, republicanul francez era convins nu numai de necesitatea, dar şi de posibilitatea reformelor, fiind în consecinţă un adept al ingineriilor politice şi sociale de tip iacobin[35]. Nici o metodă nu trebuia exclusă pentru atingerea unui astfel de scop, motiv pentru care francezul aprecia că scânteia revoluţiei trebuia transferată în toată Europa, pentru a înlocui puterea „capetelor încoronate" cu cea a „aleşilor poporului". În acest sens, imediat după schimbarea de regim din februarie 1848, la unul dintre banchetele organizate de republicani la Paris, el a propus crearea unui front comun al revoluţionarilor europeni[36], idee care se va concretiza după câţiva ani prin CCDE.

Ledru-Rollin era la curent cu deziderateleromâneşti, despre care a vorbit public la banchetele democraţilor radicali din Franţa, după cum pomeneşte C. A. Rosetti în memoriile sale[37]. La 15 martie 1848, Gheorghe Magheru îl sfătuieşte pe Alexandru G. Golescu să-l contacteze pe Ledru-Rollin, căci presa franceză consemnase atitudinea binevoitoare a acestuia faţă de naţiunile mici: „[…] căutaţi de căpătaţi audienţe dela acest bărbat şi faceţi-i cauza noastră mai bine cunoscută, ca să poată vorbi şi de noi când va face interpelaţiile anunţate"[38] în Adunarea Constituantă, al cărui membru era. Cunoscându-i atitudinea pro-românească, Dimitrie Brătianu i-a trimis o scrisoare referitoare la protestul românilor din exil în legătură cu semnarea Convenţiei de la Balta Liman de la 1 mai 1849[39]; o încheia cerându-i lui Ledru-Rollin să nu fie doar „elocventul apărător al Italiei, Germaniei, Poloniei şi Ungariei"[40], ci să devină şi apărătorul României. Rândurile de încheiere ale scrisorii prevestesc oarecum componenţa europeană a Comitetului de la Londra.

Exilul german a fost reprezentat de persoana lui Arnold Ruge (1802−1880)[41]. Imediat după „primăvara popoarelor", Ruge era mai cunoscut printre exilaţii europeni

[33] Mediul politic şi cultural din Franţa era favorabil cerinţelor referitoare la lărgirea electoratului. Ion Ghica consemna că „oamenii politici din cei mai iscusiţi şi oratori elocinţi ai Camerei luau parte la banchetele naţionale şi cereau împreună cu radicalii şi republicanii reforma legei electorale (vezi Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri*, ediţie îngrijită de Radu Gârmacea şi ilustrată de Rareş Ionaşcu, Bucureşti, Humanitas, 2014, p. 414; Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin…*, p. 9).

[34] Angela Jianu, *A Circle of Friends. Romanian Revolutionaries and Political Exile, 1840−1859*, Leiden/Boston, Brill, 2011, p. 192.

[35] Conform lui Ledru-Rollin, valorile unei societăţi pot fi impuse de sus în jos, acesta afirmând că „instituţiile sunt acelea care fac, într-o mare măsură, virtuţile şi viciile unei ţări" (Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin…*, p. 10).

[36] *Ibidem.*

[37] Constantin A. Rosetti, *Pagini din trecut. Note intime (1844−1859)*, Bucureşti, Tipografia Lucrătorilor Asociaţi Marinescu & Şerban, 1903, p. 23.

[38] George Fotino, *Din vremea renaşterii naţionale a Ţării Româneşti. Boierii Goleşti. 1834−1849*, vol. II, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1939, p. 254.

[39] Anastasie Iordache, *Dumitru Brătianu. Diplomatul, doctrinarul liberal şi omul politic*, Bucureşti, Paideia, 2003, p. 119−120.

[40] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, vol. I, Bucureşti, Aşezământul Cultural „Ion C. Brătianu", 1933, p. 213.

[41] A se vedea *Arnold Ruge and the European Central Democratic Committee*, în Christine Lattek, *Revolutionary Refugees…*, p. 74−81; *Arnold Ruge: Radical Democracy and the Politics of Personhood (1838−1843)*, în Warren Breckman, *Marx, the Young Hegelians, and the origins of radical social theory: dethroning the self*, New York, Cambridge University Press, 2001, p. 221−257.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de la Londra decât Karl Marx sau Friedrich Engels[42], motiv pentru care a fost cooptat în CCDE ca reprezentant al revoluţionarilor germani. Acesta a făcut parte din Adunarea Naţională de la Frankfurt, fiind unul dintre membrii facţiunii „Donnesberg", ce reunea stânga radicală germană. Ruge a fost un republican convins şi un adept al internaţionalismului democratic, reglementat de un ipotetic congres al naţiunilor libere. Pentru ca acesta să fie posibil, trebuiau mai întâi înlăturate monarhiile Europei, în urma unor revoluţii care să instituie ideea de legitimitate politică bazată pe conceptul de suveranitate populară. Atât în scrierile sale, cât şi în discursurile ţinute, Ruge exprima ideea necesităţii unui congres al democraţilor europeni care să înlocuiască Congresul monarhilor de la Viena şi care să emită o legislaţie europeană conformă cu „principiul naţionalităţilor" şi cu cel al egalităţii democratice.

Primul manifest al Comitetului de la Londra

Încă de la primele rânduri ale manifestului CCDE, se afirma încrezător că „democraţia" era ideea momentului, care întrupa dorinţele popoarelor europene, şi că aceasta nu depăşea stadiul de aspiraţie din cauza lipsei de organizare a forţelor democratice[43]. Revoluţiile din anii 1848−1849 au eşuat pentru că nu a existat o coordonare la nivel european. Democraţia trebuia să se afirme revoluţionar, deoarece monarhiile europene nu erau dispuse să accepte vreo formă de constituţionalism care să le îngrădească privilegiile; şi nici nu voiau să împartă autoritatea politică cu mulţimile care alcătuiau corpul politic al statului modern.

Semnatarii primului manifest al Comitetului Democratic de la Londra (Mazzini, Ledru-Rollin, Ruge, Darasz) întrevedeau două impedimente majore în calea evoluţiei spre democraţie: mai întâi, individualismul egoist subiacent conceptului de „drepturile omului" şi apoi sistemul politic european al claselor privilegiate[44]. În ceea ce priveşte „drepturile omului", critica se datorează prevalenţei lui Mazzini asupra celorlalţi membri fondatori ai Comitetului Democratic de la Londra[45], fapt care a contribuit la redactarea primului manifest doar de către italian, fără a-i consulta în prealabil pe ceilalţi semnatari[46]. Mazzini blama Revoluţia Franceză pentru că ar fi inventat ideea de cetăţean cu drepturi, fără să fi insistat destul asupra conceptului de „datorie"[47]. Fără ideea „datoriei", se perpetua la nesfârşit *statu-quo*-ul epocii[48], pentru că doar complementaritatea drepturilor şi datoriilor ar fi fost unica formulă funcţională şi capabilă să răstoarne sistemul politic european. Şi aceasta prin potenţarea instinctului de asociere a indivizilor în cadrul naţiunilor[49] şi prin asocierea acestora din urmă în cadrul unui congres al naţiunilor. Conform manifestului, politica şi diplomaţia trebuiau să devină apanajul unei alianţe a popoarelor, compusă din totalitatea claselor sociale europene, structurate însă la nivel naţional.

Cele două obstacole identificate în manifest erau legate între ele de filosofia politică omogenă a membrilor CCDE. Prinţii europeni continuau să-şi păstreze coroanele

[42] Christine Lattek, *Revolutionary Refugees…*, p. 72.
[43] *Comitato Centrale Democratico Europeo: Ai popoli*, în Giuseppe Mazzini, *SEI*, vol. VIII, p. 18−19.
[44] *Ibidem*, p. 20.
[45] Luigi Salvatorelli, *Mazzini e gli Stati Uniti d'Europa*, în „Rassegna Storica del Risorgimento", nr. I−IV, ianuarie−decembrie 1950, p. 456.
[46] Christine Lattek, *Revolutionary Refugees…*, p. 76.
[47] Sautor Mattarelli, *Duties and rights in the thought of Giuseppe Mazzini*, în „Journal of Modern Italian Studies", nr. 13, 4/2008, p. 480−485.
[48] Ştefan Delureanu, *Mazzini şi românii în Risorgimento…*, p. 63.
[49] Giovanni Belardelli, *Mazzini…*, p. 81−82.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

deoarece mişcarea europeană nu era unitară, datorită eterogenităţii revendicărilor naţionale[50] sau a celor ideologice[51]. Diferitele mişcări democratice nu colaborau la nivel european pentru că nu reuşeau să se coaguleze în cadrul naţiunii de *apartenenţă*, iar acest impediment intern se datora celor „seduşi" de teorii politice care întreţineau antagonismul dintre diferitele categorii sociale. Pentru a se elibera de această „patimă", indivizii şi naţiunile ar fi trebuit să conştientizeze miza superioară a vieţii şi a politicii, şi anume asocierea umană în folosul individului şi a societăţii. Asocierea, ca principiu politic, ar fi putut funcţiona eficient doar dacă, mai întâi indivizii şi apoi naţiunile, ar fi îmbrăţişat teoria „drepturilor şi datoriilor": ar fi fost un exerciţiu conceptual asemănător celui de la baza sistemului juridic „check and balances", însă cu o valenţă comunitară. Astfel, în interior, naţiunile ar fi putut atinge consensul necesar abolirii privilegiilor, iar în exterior, ar fi fost eliminată inegalitatea dintre naţiunile recunoscute[52].

După cum se afirma în acest prim manifest al Comitetului Democratic de la Londra, „noi nu trebuie să spunem *eu*, [ci] trebuie să învăţăm să spunem *noi*"[53]. Pentru naţionalismul *risorgimental* al secolului XIX, libertatea desemna o iniţiativă colectivă de eliberare, subiecţii fiind naţiunile, iar instrumentul asocierea. Libertatea individuală se manifesta prin alegerea mijloacelor susceptibile să faciliteze atingerea unui scop final transcendent individului[54]. Soluţia concilierii dintre libertatea individuală şi acea formă de existenţă colectivă întruchipată de naţiune se găsea în procesul numit *cultură*, adică prin intermediul unei educaţii care să privilegieze noii actori istorici, naţiunile[55].

Dorind a combate teoria abatelui Sieyès, conform căreia naţiunea însemna doar starea a treia, adică burghezia fără cler şi fără aristocraţie, naţionalismul *risorgimental* o definea ca fiind un grup unitar, compus din toate clasele şi categoriile sociale, consolidând astfel valoarea în sine a grupului. Se trece aşadar de la individualismul persoanei la un individualism colectiv[56], unica posibilitate de a da curs nevoii de asociere inerentă naturii umane[57].

Pentru a putea face pasul de la stadiul de naţiune culturală la cel de naţiune politică, mişcările democratice europene trebuiau să promoveze discursuri convergente,

---

[50] Antonio D'Alessandri, *La questione d'Oriente e l'Europa. Nazionalismo, rivoluzione ed esilio dopo il 1849*, în Francesco Guida (a cura di), *Italia e Romania verso l'Unità nazionale*, Bucureşti, Humanitas, 2011, p. 32−49.

[51] Acolo unde unitatea naţională a fost obiectivul principal, mişcările revoluţionare au acordat o importanţă relativ scăzută revendicărilor socio-economice; totuşi, naţiunile care au luptat în primul rând pentru eliberare naţională au cerut în paralel şi emanciparea ţărănimii, cazul Regatul celor Două Sicilii din sudul Italiei fiind emblematic pentru prima situaţie, iar cel al Principatelor Române pentru cea de-a doua (vezi Camil Mureşanu, *Cadrul european al revoluţiei de la 1848…*, p. 13).

[52] Ştefan Delureanu, *Mazzini şi românii…*, p. 228.

[53] Giuseppe Mazzini, *SEI*, vol. VIII, p. 21.

[54] John Breuilly, *Risorgimento Nationalism in the Light of General Debates about Nationalism*, în „Nations and Nationalism", nr. 15, 3/2009, p. 439−445.

[55] Într-un manifest al Comitetului Naţional Italian din 8 septembrie 1850, redactat şi semnat de Mazzini, se afirma: „Italia vrea să fie naţiune; pentru sine şi pentru ceilalţi: drept de viaţă colectivă, de educaţie colectivă, de crescândă prosperitate colectivă; datorie faţă de omenire, în care are o misiune de împlinit, adevăruri de promulgat, idei de răspândit" (Giuseppe Mazzini, *SEI*, vol. VIII, p. 32−33).

[56] Pierre Vergnaud, *L'idée de la nationalité et de la libre disposition des peuples dans ses rapports avec l'idée de l'état. Etude des doctrines politiques contemporaines 1870−1950*, Genève, Librairie E. Droz, 1955, p. 41.

[57] „Orice om care presupune că, cu ajutorul muncii izolate a propriului intelect, indiferent de [propria] capacitate, a descoperit o rezolvare absolută a problemelor care agită mulţimile, se condamnă singur la eroare, renunţând la un izvor etern de adevăr, [şi anume] intuiţia colectivă a Poporului în acţiune" (*Comitato Centrale Democratio Europeo: Ai popoli*, în loc. cit., p. 21−22).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

însă adaptate specificului fiecărei naţionalităţi şi contextului geopolitic din fiecare regiune europeană[58]. Mesajul trebuia să mobilizeze şi, totodată, să responsabilizeze indivizii, pentru a solidifica un corp politic naţional, capabil să ceară sau să întrebuinţeze suveranitatea în vederea democratizării societăţii. Aceasta presupunea un sistem reprezentativ atât în interior, cât şi la nivel internaţional. Procesul trebuia să se axeze pe educarea cetăţenilor în spiritul egalităţii democratice[59] şi cel al solidarităţii dintre oameni şi popoare[60].

Existenţa Comitetului Democratic de la Londra a fost caracterizată de mai multe „minusuri" organizatorice asupra cărora vom reveni în ultima parte a materialului. Din cele relatate până în acest moment, un detaliu atrage atenţia, şi anume grandilocvenţa primului manifest, aspect care, de altfel, a caracterizat toate „ieşirile" publice ale Comitetului de la Londra şi cele ale diverselor Comitete Naţionale componente, inclusiv ale celui românesc[61].

Fiica lui Ion C. Brătianu, Sabina Cantacuzino, remarca lipsa de simţ practic a reprezentantului românilor în Comitetul de la Londra, Dumitru Brătianu, defect care l-a urmărit toată viaţa[62]. Alexandru Cretzianu, care a publicat cele două volume de corespondenţă a lui Dumitru Brătianu, afirma, în studiul biografic introductiv, că „acest veşnic visător nu avea noţiunea realităţilor, nici simţul practic de care nu pot fi lipsiţi oamenii de guvern"[63]. Însuşi Bălcescu, la 4 martie 1850, într-o scrisoare adresată lui Alexandru C. Golescu, recunoştea că „aceştia [liberalii radicali] sunt oameni de sentiment, dar nu de gândire. Simţul practic le lipseşte. N-au urmare în ideile lor şi sunt incapabili să studieze chestiunile înainte de a le vorbi"[64]. În continuarea scrisorii, Bălcescu constata că C. A. Rosetti se aştepta ca revoluţia să aibă sorţi de izbândă „cu câteva discursuri şi proclamaţiuni patetice"[65].

Dintre toţi liderii generaţiei de la 1848, doar Ion Brătianu va deveni, cu trecerea anilor, un politician şi un om de stat pragmatic: „[…] din oamenii de la 1848, singur Ion Brătianu a avut sau a dobândit mai târziu toate însuşirile omului de stat. Dumitru Brătianu, Rosetti, fraţii Goleşti au fost şi au rămas, până la sfârşitul vieţii, apostoli"[66]. O observaţie similară a făcut şi unul dintre adversarii liberalilor, Titu Maiorescu, el remarcând doar că Ion Brătianu, după ce a lăsat deoparte „apucăturile revoluţionare cu care se deprinsese în tinereţea sa turbulentă"[67], a căpătat „calităţile omului de stat"[68].

---

[58] Christine Lattek, *Revolutionary Refugees…*, p. 77.

[59] Într-o scrisoare adresată naţiunii germane, Ruge afirma că scopul Comitetului de la Londra era „să creeze o informare veritabilă despre starea democraţiei în toate ţările […] şi să instaureze o diplomaţie democratică la fel de eficientă precum diplomaţia despotismului" (*ibidem*, p. 78).

[60] Mazzini susţinea că trebuia să se obţină un consens politic plecându-se de la un nivel „micro" pentru a se ajunge la o înţelegere universală: „[…] ne pare că trebuie să se ajungă la o organizare socială generală care ar avea ca scop umanitatea şi ca punct de plecare patria. Armonizarea acestor doi termeni în sistemul european, din punct de vedere al întregului, precum şi armonizarea celor doi termeni, individualitate şi asociere, în sânul fiecărui stat, este, după noi, adevărata poziţie a problemei pe care secolul al XIX-lea caută să o soluţioneze" (Giuseppe Mazzini, *Doveri dell'uomo*, Modigliana, AMI Books, 2003, p. 29).

[61] A se vedea scrisoarea lui Alexandru C. Golescu către Ştefan Golescu şi Nicolae Bălcescu (iunie−iulie 1850), referitoare la lipsa de pragmatism politic a fraţilor Ion şi Dumitru Brătianu, şi a lui A. C. Rosetti (George Fotino, *Din vremea renaşterii naţionale a Ţării Româneşti…*, vol. III, Bucureşti, p. 55).

[62] Sabina Cantacuzino, *Din viaţa familiei I. C. Brătianu*, vol. I, Bucureşti, Editura Albatros, 1993, p. 35.

[63] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. I, p. 95.

[64] Nicolae Bălcescu, *Opere IV. Corespondenţă. Scrisori, memorii, adrese, documente, note şi materiale*, ediţie critică de G. Zane, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1964, p. 279.

[65] *Ibidem*, p. 280.

[66] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. I, p. 96.

[67] Titu Maiorescu, *Istoria politică a României sub domnia lui Carol I*, Bucureşti, Humanitas, 1994, p. 74.

[68] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În ultimul paragraf al manifestului din 22 iulie 1850, se afirma că intenţia era de a institui „casa popoarelor", iar iniţiatorul demersului era „Comitetul Central al Democraţiei Europene"[69]. Observăm că denumirea din încheierea apelului către popoarele europene diferă de la un document la altul[70], fapt care denotă că semnatarii îşi supraevaluau capacitatea de acţiune[71]. În epocă, membrii CCDE erau numiţi, peiorativ, „capi fără armată"[72], tocmai din cauza suprasolicitării propriului potenţial de impact asupra politicii europene. Istoricul Eugenio Kastner, care a studiat legăturile dintre Mazzini şi Lajos Kossuth[73] – pe care Mazzini ar fi dorit să-l coopteze în conducerea CCDE –, aprecia că revoluţionarului maghiar „ideile umanitariste ale lui Mazzini i se păreau prea generale spre a fi practice, [iar] manifestele Comitetului său prea gălăgioase pentru a avea succes într-o cauză care ar fi trebuit să fie pregătită printr-o acţiune clandestină"[74]. Atitudinea lui Kossuth este confirmată şi de scrisoarea adresată de Arnold Ruge lui Dumitru Brătianu, din noiembrie 1851:

> [Kossuth] nu vrea să supună Ungaria nici unui congres European. […] Dacă însuşi Kossuth, care este cel mai avansat dintre ei, se declară contra tuturor principiilor Revoluţiei democratice şi sociale, ce să mai zicem de ceilalţi? De altfel, Maghiarii se înşeală enorm dacă îşi închipuie că pot acţiona contra voinţei Revoluţiei victorioase, putere mult mai tare decât aceea a Contrarevoluţiei[75].

Fragment care confirmă, printre altele, aceeaşi supraevaluare a capacităţii de acţiune a nou formatului Comitet de la Londra.

Adeziunea românilor

Românii se vor alătura Comitetului de la Londra prin persoana lui Dumitru Brătianu[76]. Adeziunea oficială la acel for a urmat etape cunoscute: în aprilie 1851, D. Brătianu ajunge la Londra; la 10 mai a fost consemnată cererea formală de adeziune; din 18 iunie a început polemica dintre D. Brătianu şi Daniel Iranyi[77], în legătură cu evenimentele din anii 1848−1849 din Transilvania, dezbatere care a avut loc în presa din Franţa; la sfârşitul lunii iunie, cei patru membri ai Comitetului au adresat un manifest către „populaţiile Române"[78], pentru ca, la 11 septembrie, să fie publicat

[69] Giuseppe Mazzini, *SEI*, vol. VIII, p. 27.

[70] Alte variante cunoscute sunt „European Democratic Committee", în engleză, şi „Comité Démocratique Européen", în franceză. În unele documente apare adăugat şi adjectivul „central" („European Central Democratic Committee" sau „Central Committee of the Democracy of Europe").

[71] O concluzie similară o denotă apelativul folosit uneori de liderii Comitetului: „Sfânta Alianţă a Popoarelor" (Howard C. Payne, Henry Grosshans, *The Exiled Revolutionaries and the French Political Police in the 1850's*, în *AHR*, vol. 68, nr. 4/iulie 1963, p. 966).

[72] Christine Lattek, *Revolutionary Refugees…*, p. 81.

[73] Într-o scrisoare din 19 martie 1851, Kossuth îi scria lui Mazzini că ideile umanitare exprimate emfatic de manifestele CCDE dădeau impresia că „ar vrea să prindă pasărea din zbor" (Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii în epoca renaşterii politice. 1848−1877*, Bucureşti, Cartea Românească, 2000, p. 31).

[74] Eugenio Kastner, *Mazzini e Kossuth. Lettere e documenti inediti*, Firenze, Le Monier, 1929, p. 21 şi urm.; a se vedea şi Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 30−31.

[75] BAR, secţia Manuscrise, *Corespondenţă*, S10/CCCXIII.

[76] *Lui C. A. Rosetti (1816−1916). La o sută de ani dela naştere*, Bucureşti, 1916, p. 215, Nota lui C. A. Rosetti din 11 iunie 1851; a se vedea şi Mario Menghini, *Luigi Kosstuh nel suo carteggio con Giuseppe Mazzini*, Aquila, Vecchioni, 1921, p. 160.

[77] Polemica s-a purtat prin intermediul unor articole apărute în ziarul „La Presse" şi publicate la Paris, în acelaşi an, de Henri Valleton, într-o broşură intitulată „Lettres hongro-roumaines" (Anastasie Iordache, *Dumitru Brătianu…*, p. 130−137; Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 65−68).

[78] Textul este datat la 26 iunie 1851 şi a fost publicat în ziarul „Italia e Popolo" din Geneva, la 2 iulie 1851, în ziarul „Il Progresso" din Torino, la 3 iulie 1851, şi în „Le National" la 14 octombrie 1851, traducerea

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

răspunsul Comitetului (Naţional) Revoluţionar Român cu privire la manifestul adresat românilor de către Comitetul de la Londra[79].

Culisele acestei adeziuni sunt importante, deoarece se integrează în atmosfera caracteristică exilului european de după 1849, conexiunile revoluţionarilor români cu cei europeni permiţând raportarea evenimentelor din spaţiul românesc la cele din Europa.

Revoluţionarii europeni de la 1848 au fost divizaţi nu doar din punct de vedere etnic, ci şi ideologic, în cadrul propriei mişcări naţionale. A fost vorba de diviziuni interne care, după eşecul „primăverii popoarelor", au ieşit la suprafaţă violent, cu efecte decisive asupra istoriei europene din a doua jumătate a secolului XIX. Aceste diviziuni au fost construite în jurul orientărilor ideologice diferite (republicani, monarhişti, liberali, socialişti) sau a metodelor de acţiune incompatibile (legalişti, revoluţionari)[80]. Contextul istoric a oferit posibilitatea şi unor încercări de sinteză doctrinar-metodologică, astfel că, în funcţie de obiectivul urmărit pas cu pas, au existat simbioze de moment.

Nici exilul românesc nu a fost ferit de asemenea disensiuni, singura diferenţă notabilă fiind aceea că paşoptiştii români au polemizat între ei din cauza divergenţelor asupra abordării ulterioare a demersului început la 1848: schimbarea dorită trebuia să aibă loc pe cale revoluţionară sau pe cea diplomatică[81]?

O descriere destul de edificatoare a situaţiei în care se aflau paşoptiştii este cea a lui C. A. Rosetti:

> […] toţi au aceeaşi dorinţă, dar ideile sunt în luptă şi fierbinţeală. Unii trag spre Turcia, alţii spre Englittera şi alţii spre Francia; unii cred în diplomaţie, în echilibrul european cu ajutorul Turciei şi alţii în democraţie, în solidaritatea populilor, în puterea şi unitatea României întregi[82].

Favorabili metodei revoluţionare au fost acei paşoptişti cunoscuţi sub denumirea de „liberalii roşii"[83] sau „liberalii radicali"[84]. Cei mai semnificativi reprezentanţi ai curentului au fost Ion şi Dumitru Brătianu, C. A. Rosetti sau, în unele chestiuni, Nicolae Bălcescu, deşi acesta a murit în 1852. Cei în cauză nu excludeau diplomaţia, dovadă fiind activitatea lor de după 1853, însă luau în considerare sau, măcar pentru moment, dădeau prioritate metodei revoluţionare[85].

în limba română datorându-se „Comitetului Revoluţionar Român de la 1848" din Paris, care l-a tipărit la 29 iunie 1851 (vezi Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 58−64). Manifestul a mai apărut şi în ziarele „La Presse", „Le Siècle" şi „L'Evénement", Ion Brătianu remarcându-se pentru zelul propagator (*Lui C. A. Rosetti (1816−1916)…*, p. 219).

[79] Manifestul Comitetului Revoluţionar Român şi cel al Comitetului Central Democratic European sunt publicate în nr. 1 al „Republicii Române", apărut la Paris, în noiembrie 1851; singurul exemplar cunoscut al revistei (în limba română cu alfabet chirilic) se află în posesia Bibliotecii Academiei Române, fondul de Carte Rară (fostul fond Periodice), P.I.1345, p. 89−99.

[80] Antonio D'Alessandri, *La questione d'Oriente e l'Europa…*, p. 32−49.

[81] Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin…*, p. 63.

[82] Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească în epoca paşoptistă (1830−1860)*, vol. II, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1969, p. 322.

[83] Termenul de „roşii" apare pentru prima dată în presă fiind folosit în articolele ziarului „Buciumul", editat de Cezar Bolliac, între anii 1862 şi 1864. Informaţia a fost dezvăluită de acelaşi autor în gazeta „Trompeta Carpaţilor": „[…] nesocotiţii zişi roşii, porecliţi spre derădere de către jurnalul Buciumul" (vezi „Trompeta Caparţilor", an XIII, nr. 1204, 22 iunie 1875).

[84] Apostol Stan, *Grupări şi curente politice în România între Unire şi Independenţă (1859−1877)*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1979, p. 55−62.

[85] Ioan C. Filitti, *Conservatorii şi junimiştii în viaţa politică românească*, Bucureşti, Institutul de Arte grafice „Lupta", 1936, p. 2; Apostol Stan, *Ion C. Brătianu şi liberalismul român*, Bucureşti, Editura Globus, 1993, p. 46.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Despre disensiunile din sânul exilului românesc, corespondenţa dintre Bălcescu şi Ion Ghica este edificatoare, chiar dacă multe din scrisorile lui Ghica le cunoaştem indirect, din răspunsurile lui Bălcescu. Bălcescu a fost pentru scurt timp în Marea Britanie, la începutul lui 1850, şi a plănuit o a doua călătorie către aceeaşi destinaţie, în a doua jumătate a lunii februarie; pe care, însă, nu a mai reuşit să o ducă la bun sfârşit. La Londra, Bălcescu s-a întâlnit cu câţiva lideri politici englezi şi cu unii revoluţionari exilaţi în capitala Marii Britanii[86]. Dacă în prima călătorie trebuia să atragă simpatia unor lideri politici, precum lordul Henry John Temple Palmerston, şi să pregătească viitoare acţiuni alături de exilaţii europeni din capitala engleză[87], în cea de-a doua călătorie ar fi trebuit să întărească legăturile cu revoluţionarii europeni aflaţi în Marea Britanie. Faptul este declarat chiar de Bălcescu într-o scrisoare adresată lui Ghica la 6 februarie:

> […] aceea ce mă sileşte a merge la Londra mai mult este treaba cealaltă. Mai cu seamă că Mazzini va merge acolo în curând. Apoi socot că trebuie a ne înţelege şi cu dânsul şi cu Ledru-Rollin, cum şi oarecari Nemţi radicali şi a întocmi o mare solidaritate revoluţionară în toată Europa. Ştiu că aceste sunt şi opiniile lui Mazzini[88].

Într-o altă scrisoare din 6 martie, Bălcescu nu-şi pierde speranţa de a merge la Londra pentru a proiecta un comitet al revoluţionarilor europeni:

> […] eu socot să mă duc acolo pe la sfârşitul lunii. Am scris să întreb dacă Mazzini a sosit acolo. Cred că dânsul, cu Ledru-Rollin, cu Manin, pe care l-am cunoscut mai deunăzi aci, şi alţii de fiecare naţie câte unu să facem un comitet revoluţionar european"[89].

La începutul lunii septembrie, paşoptiştii cu viziune radicală s-au întâlnit la Paris pentru a se sfătui asupra intrării în Comitetul de la Londra. La întrunire au luat parte Nicolae şi Constantin Bălcescu, D. Brătianu, C. A. Rosetti, Ştefan şi Nicolae C. Golescu, Vasile Mălinescu şi Ion Voinescu. Într-o scrisoare din 6 septembrie, Bălcescu îl informa pe Ghica că este nevoie de cineva care să meargă permanent la Londra pentru a colabora cu Mazzini şi cu Ledru-Rollin:

> […] vorba era ca să trimitem pe cineva la Londra ca să fraternizeze cu emigraţii organizaţi acolo, adecă Mazzini, Ledru-Rollin, redactorii Proscrisului. Am fost ales eu ca să mă duc, dar n-am primit din pricină că declarându-mă pe faţă, cum se cere, nu mă voiu mai putea întoarce în Franţa, nici în nici un loc pe continent[90].

Din răspunsul lui Ghica la această scrisoare, reiese că acesta dezaproba demersul Comitetului de la Londra şi că considera necesară accesarea pistei diplomatice, în detrimentul oricărei iniţiative cu potenţial destabilizator:

> […] caută a nu cădea în idei prea noi şi pentru care atât Turcii cât şi Englezii şi Francezii au convenit a zice că sunt subversive şi nepotrivite cu bunul ordin. Cu toate câte ar putea zice cineva spre apărarea unor idei, dar socot că singurul mijloc de a avea o înrâurire

[86] Dan Berindei, *Politică externă şi diplomaţi la începuturile României moderne*, Bucureşti, Editura Mica Valahie, 2011, p. 265−267.
[87] *Ibidem.*
[88] Ion Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848. Noui scrisori către Vasile Alecsandri*, Bucureşti, Socec & Comp., 1889, p. 466.
[89] *Ibidem*, p. 491.
[90] *Ibidem*, p. 546.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> asupra lucrurilor astăzi şi a face să fructifice oarecum cele sămănate în timpul revoluţiei este de a dovedi că nu suntem ceeace politicii practici de astăzi şi guvernele numesc: anarhişti şi inimici oricărui ordin social. De aceea ai făcut foarte bine de nu ai primit a te duce cu misiunea care voiau să te trimită la Londra[91].

Cu toate că Bălcescu era de acord în mare măsură cu Ghica, dintr-o scrisoare din 16 octombrie a primului către acelaşi confident, aflăm că el ţinea la ambele posibilităţi de acţiune, dar folosite prudent, în funcţie de situaţia politică a momentului:

> […] să nu credem că putem înşela pe diplomaţi şi că ei nu ştiu curat ce suntem şi ce vrem. Trebue numai ca în lucrările noastre să punem dignitate, tact, măsură, să ne mărginim a ne pregăti poporul, fără a căuta a ne trâmbiţa prin jurnale străine înainte de vreme, nici a ne asocia cu comitetul dela Londra, Mazzini, Ledru-Rollin etc.[92].

Fragmentul denotă şi grija lui Bălcescu pentru strategia de ansamblu, demers care să includă şi „organizarea" stării de spirit a maselor[93]. În momentul izbucnirii revoluţiei „simfone şi sincrone"[94], stabilit de comun acord de către capii mişcărilor naţionale, structura şi metodele trebuiau definite din timp, spre a contribui semnificativ la viitoarea revoluţie europeană[95]. Pentru a putea organiza activitatea mişcării din Principate, Bălcescu era de părere că trebuiau evitate gesturile sau manifestele belicoase, inclusiv declaraţia publică a apartenenţei la Comitetul de la Londra.

O idee similară o împărtăşea şi liderul revoluţionarilor maghiari, Lajos Kossuth. În contextul insistenţei lui Mazzini de a adera la Comitetul de la Londra[96], revoluţionarul maghiar îi trimitea italianului o scrisoare, la 19 martie 1851, prin care preciza că fiecare naţiune ar fi trebuit să fie condusă de proprii lideri şi că aceia care aveau interese comune până la un anumit punct, ar fi trebuit să colaboreze, fără însă a-şi declara public intenţiile[97].

Dacă Lajos Kossuth dorea o colaborare restrânsă cu Mazzini, cu alte cuvinte, doar între maghiari şi italieni[98], partea cea mai activă a exilului românesc, liberalii radicali, era favorabilă solidarităţii revoluţionarilor europeni.

Atitudinea faţă de Turcia[99] şi, în consecinţă, faţă de linia diplomatică a Marii Britanii şi a Franţei[100] a constituit „mărul discordiei" în exilul românesc[101]. Între 1848 şi 1853,

---

[91] Nicolae Bălcescu, *Scrisori inedite de la N. Bălcescu şi I. Ghica*, publicate şi adnotate de Nicolae Cartojan, Bucureşti, Editura Cooperativa, 1913, p. 45−46.

[92] Ion Ghica, *Amintiri din pribegia…*, p. 557.

[93] Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 76.

[94] Angelo Tamborra, *Mazzini e l'Europa Orientale*, în „Il Vetro", anul XVII, august−decembrie, nr. 4−6/ 1973, p. 577−588.

[95] Ion Ghica observa într-o scrisoare către Vasile Alecsandri, din 25 octombrie 1886, că Nicolae Bălcescu a fost un adept al ideilor susţinute prin fapte: „[…] avea credinţa că […] românii trebuiau cu orice preţ să se arate pe un câmp de bătaie, să dea dovezi de vitejie, să se afirme ca naţiune" (vezi Ion Ghica, *Scrisori către V. Alecsandri…*, p. 420).

[96] Mazzini i-a trimis lui Kossuth trei scrisori, prin care i-a propus acestuia din urmă, fără succes, să se alăture Comitetului de la Londra, în numele Ungariei (15 august 1850, 23 noiembrie 1850 şi 6 februarie 1851). Vezi Eugenio Kastner, *Mazzini e Kossuth…*, p. 1−16.

[97] *Ibidem*, p. 21 şi urm.

[98] Franco Della Peruta, *I democratici e la rivoluzione italiana…*, p. 33−35.

[99] Ion Ghica, *Amintiri din pribegia…*, p. 70−77 (C. A. Rosetti către Ion Ghica, 11 mai 1849).

[100] Anastasie Iordache, *Ion Ghica. Diplomatul şi omul politic*, Bucureşti, Editura Majadahonda, 1995, p. 109.

[101] „Nu trebuie să ne punem ca oameni care voesc răsturnarea nici unui stat din Europa". Vezi Nicolae Bălescu, *Scrisori inedite de la N. Bălcescu şi I. Ghica…*, p. 46 (Ion Ghica către N. Bălcescu, 24 septembrie 1850).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

paşoptiştii radicali optau pentru o acţiune revoluţionară, pe când Ion Ghica[102] sau Ion Heliade-Rădulescu propuneau negocierea diplomatică[103]. Bălcescu a încercat să găsească o cale de a îmbina ambele opţiuni în folosul cauzei naţionale, căutând a fi omul de legătură dintre tabăra revoluţionară şi cea diplomatică[104]. În aceeaşi scrisoare din 16 octombrie, Bălcescu afirma că paşoptiştii care se aflau la Paris erau „turco-fobi”[105], această atitudine afectând negativ imaginea cauzei româneşti printre oamenii de stat din Occident. De aceea, nu trebuia periclitată cauza românească prin declaraţii provocatoare şi lipsite de consistenţă reală: „[…] le-am zis dar că nu e treaba noastră de a face propagandă nici pentru, nici contra Turcilor, ci o propagandă curat românească, naţională”[106].

Un asemenea demers nu însemna că paşoptiştii trebuiau să uite tratamentul la care au fost supuşi de către Marile Puteri şi chiar de către Turcia: „[…] cum oare până acum nu ne-au privit toţi ca revoluţionari şi nu ne-au tratat astfel chiar şi Poarta”[107]?

De aceea, paşoptiştii trebuiau ca prin activitatea conspirativă să atragă atenţia Marilor Puteri asupra „principiului naţionalităţilor” şi eventual să le convingă spre o rezolvare pe cale diplomatică a problemelor politice din Europa Orientală. Ipoteză imposibilă din cauza intereselor divergente din zonă. În aceste condiţii, era nevoie de ameninţarea revoluţiei: cu riscul „de a fi priviţi ca anarchişti [revoluţionari] de cabinete, trebuie să arătăm ca ei ne-au dovedit că nu mai putem aştepta nimic dela dânsele, ci din revoluţie numai”[108].

Pentru ca o revoluţie în Europa Orientală să fie percepută ca o potenţială ameninţare la adresa intereselor Marilor Puteri, exilul trebuia să fie unit şi să pregătească terenul în Principate[109]; de aceea, scria Bălcescu într-o scrisoare din 26 noiembrie către Ghica, prezenţa unui reprezentant al românilor în Comitetul de la Londra trebuia pregătită atent, pentru a creşte credibilitatea paşoptiştilor atât în ochii oamenilor de stat, cât şi în cei ai revoluţionarilor europeni:

> […] necazul lor pe mine [a paşoptiştilor radicali] vine şi d-acolo că nu i-am lăsat să meargă la Londra. […] Eu le-am zis că n-avem zor d-aceasta, că mai întâi să esistăm într-un fel şi să luăm rădăcină în ţară ca să nu mergem fără să avem nici un temei, nici o putere, să înşelăm şi pe Mazzini şi pe noi. Trebue înainte de toate să representăm ceva şi să putem şti ce ajutor putem face celorlalte popoare şi ce lucrare proprie putem avea de la o vreme de mişcare[110].

În aprilie 1851, D. Brătianu întreprinde o serie de deplasări între Paris şi Londra[111], pentru a lua legătura cu lordul Palmerston, dar şi pentru a pregăti adeziunea la iniţiativa

---

[102] „Trebuie să luăm în mână stindardul naţional, lăsând cu totul la o parte pe cel revoluţionar, căci numai astfel putem avea simpatia şi sprijinul puterilor ce se gătesc să intre în lupta cu apăsătorii noştri”. Vezi BAR, secţia Manuscrise, *Corespondenţă*, S40 (1) ILXI (Ion Ghica către C. A. Rosetti, 30 ianuarie 1854).

[103] Ioan Maiorescu (7 februarie 1849) aprecia că grupul de la Paris s-a împărţit în două „secte”: prima, din care făceau parte fraţii Brătianu, C. A. Rosetti şi Ion V. Voinescu, susţinea acţiunea energică şi intransigentă faţă de Poarta Otomană; a doua, formată din fraţii Golescu, Vasile Alecsandri şi Grigore Grădişteanu, dorea colaborarea cu guvernul otoman (Ion Ghica, *Amintiri din pribegia…*, p. 170).

[104] Vasile Maciu, *Controverse între Ion Ghica, N. Bălcescu şi C. A. Rosetti*, în RdI, nr. 4, tom 27, 1974, p. 529.

[105] Ion Ghica, *Amintiri din pribegia…*, p. 553.

[106] *Ibidem.*

[107] *Ibidem*, p. 556.

[108] *Ibidem.*

[109] Nicolae Bălcescu, *Opere*, II, *Scrieri istorice, politice şi economice. 1848−1852*, ediţie critică şi note de Gheorghe Zane şi Elena Zane, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1982, p. 102−103.

[110] Ion Ghica, *Amintiri din pribegia…*, p. 566.

[111] *Ibidem*, p. 580−581 şi 583−584 (scrisorile lui N. Bălcescu către I. Ghica, din 26 martie şi 26 aprilie 1851).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Comitetului de la Londra. „Înarmat” cu două scrisori de recomandare, una adresată lui Mazzini de către Edgar Quinet[112] şi o alta adresată lui Ledru-Rollin de către Jules Michelet[113], D. Brătianu a făcut cererea formală de adeziune la 10 mai[114]. După cum rezultă dintr-o scrisoare a lui Ledru-Rollin către acelaşi Brătianu[115], activitatea revoluţionară, precum şi cea diplomatică de până în acel moment îl recomandau pentru a se alătura Comitetului ca reprezentant al românilor. Prin adresa din 19 iunie[116], D. Brătianu adera oficial.

Manifestul către „populaţiile Române” şi răspunsul Comitetului Naţional Român

Răspunsul Comitetului nu s-a lăsat îndelung aşteptat, astfel că la 26 iunie 1851 a fost lansat manifestul CCDE către români[117]. Conform lui George Ciorănescu, baza manifestului adresat românilor a fost concepută de către Mazzini, ceilalţi membri, şi în special Ledru-Rollin, făcând doar câteva adăugiri nesemnificative[118].

Manifestul reprezenta de fapt un îndemn la colaborare între etniile oprimate din Europa Centrală şi cea Estică, fiind un impuls înspre asociere în cadrul unei confederaţii dunărene[119]. Apelul a fost precedat de observaţia dintr-un articol de-al lui Mazzini din „The Red Republican” (7 septembrie 1850), prin care blama tendinţa maghiară de hegemonie în detrimentul slavilor şi al moldo-valahilor[120].

Plecând de la premisa că „regii, principii şi seniorii” au impus la Viena, în 1815, o pace arbitrară şi injustă, bazată pe ideea de naţionalitate patrimonială[121], manifestul identifica inamicii libertăţii în persoana împăratului habsburgic şi în cea a ţarului rus. „Naţionalitatea e libertatea popoarelor”[122], astfel că singurul principiu viabil era cel al naţionalităţilor. În consecinţă, doar prin acţiunea comună a naţionalităţilor se putea înlocui ordinea europeană de la Viena cu una care să ţină cont de noii actori ai istoriei, adică de popoarele dornice de afirmare.

> Naţionalitatea popoarelor este sentimentul spontan, […] este semnul acestui grup de lucrători în sânul umanităţii, este dreptul său de a-şi avea locul la banchetul comun, drapelul pe care el vine să-l întreţese cu celelalte drapele, constatând credinţa sa în asociaţia generală pentru binele tuturor[123].

Fragmentul denotă o viziune confederală[124] şi ideea unei Europe a naţiunilor unite[125].

---

[112] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. I, p. 262.
[113] *Ibidem*, p. 261−262.
[114] *Ibidem*, p. 265−266.
[115] *Ibidem*, p. 262−263.
[116] *Ibidem*, p. 267−268.
[117] A se vedea nota 78.
[118] George Ciorănescu, *Românii şi ideea federalistă*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1996, p. 37−38.
[119] Manifestul „Către populaţiile române”, în Ştefan Delureanu, *Mazzini şi românii în Risorgimento…*, p. 278.
[120] Giuseppe Mazzini, *SEI*, vol. XLIII, p. 199 şi urm.
[121] Lewis B. Namier, *La rivoluzione degli intellettuali e altri saggi sull'Ottocento europeo*, Torino, Einaudi, 1957, p. 182 şi 203.
[122] Manifestul „Către populaţiile române”, în loc. cit., p. 276.
[123] *Ibidem*.
[124] Asocierea trebuia să ţină cont de „dreptul [fiecărui popor] de a-şi reglementa liber interesele sale deosebite, de a-şi dezvolta în felul său tendinţele şi deprinderile sale locale”, ceea ce nu poate decât să ne trimită cu gândul la ideea de confederaţie (*ibidem*).
[125] Remus Tanasă, *Viziunea lui Mazzini asupra cooperării europene. Politica internaţională şi relaţiile dintre state*, în „East European Journal of Diplomatic History”, nr. 1/decembrie 2014, p. 139−145.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Primul pas spre o astfel de organizare europeană presupunea dizolvarea celor două imperii anacronice cu spiritul epocii, Imperul Habsburgic şi cel Ţarist, iar, pentru aceasta, în Europa Orientală, românii, maghiarii şi slavii trebuiau să conlucreze paritar: „[…] voi nu veţi avea nici independenţă, nici libertate, nici dreptate, decât prin unirea fraternă şi sinceră a tuturor celor care suferă, se roagă şi vor combate contra dublei lor opresiuni”[126].

Revendicările teritorial-politice din zona Europei Orientale şi-ar fi găsit rezolvarea de-abia după înfrângerea definitivă a celor două imperii, „după voinţa populaţiilor, conform condiţiilor geografice, afinităţilor de limbă, de tradiţii şi de aptitudini deosebite”[127]. Observăm că semnatarii manifestului considerau „înfrângerea” capetelor încoronate drept imperativul momentului, conflictele interetnice urmând a aştepta o rezolvare ulterioară, în spirit democratic şi în baza votului universal al populaţiilor în cauză[128].

Între manifestul CCDE din 26 iunie şi cel al Comitetului Revoluţionar Român din luna septembrie a avut loc schimbul de replici, în presa franceză, între D. Brătianu şi Daniel Irany, pe tema dublei revoluţii din Ungaria şi Transilvania din 1848−1849 şi pe tema drepturilor politice ale Transilvaniei. Mazzini a încercat să tempereze spiritele, dovadă fiind cele două scrisori din ultimele zile ale lunii iunie 1851, adresate lui D. Brătianu[129].

În acest context, românii răspund printr-un manifest care poartă data de 11 septembrie 1851[130], fiind trimis de D. Brătianu membrilor CCDE la 24 septembrie. „Paternitatea” manifestului românilor a fost atribuită concomitent de O. Boitoş[131] lui C. A. Rosetti şi lui D. Brătianu, de A. Marcu[132] lui Nicolae Bălcescu. Pe baza unor remarci ale profesorului Gheorghe Zane, George Ciorănescu[133] face însă o scurtă analiză de stil a textului manifestului şi îl consideră autor pe D. Brătianu.

Pe un ton împăciuitor, manifestul lui D. Brătianu declară intenţia Comitetului Naţional (şi Revoluţionar) Român de a colabora cu celelalte popoare din regiune: „[…] astă dată vom fi uniţi, vom fi împreună; unguri, slavi, greci, toţi vor combate cu noi în sfânta croazadă a democraţiei. Căci ne vom lupta nu numai pentru noi, ci pentru dreptul tuturor”[134]. Deşi termenul de confederaţie este folosit în manifestul redactat de români, percepţia acestuia era neclară[135], elemente de cod civil[136] fiind incluse pentru a tutela libertatea de acţiune a fiecărei naţionalităţi: „[…] în asociaţia noastră fiecare soţ se va

[126] Manifestul „Către populaţiile române”, în loc. cit., p. 277.

[127] *Ibidem.*

[128] *Ibidem.*

[129] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. I, p. 268−269.

[130] *Manifestul Comitetului Revoluţionar şi Naţional Român către membrii Comitetului Central Democratic European*, în Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească…*, vol. I, p. 91−96; potrivit însemnărilor lui C. A. Rosetti din 27 octombrie 1851, manifestul românilor a fost publicat în cinci jurnale franceze („La Presse”, „L' Événement”, „Le Siècle”, „Le National” şi „La Révolution”); vezi Constantin A. Rosetti, *Pagini din trecut. Note intime…*, 1902, p. 221.

[131] Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin…*, p. 96.

[132] Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 60 şi urm.

[133] George Ciorănescu, *Românii şi ideea federalistă…*, p. 43−45.

[134] Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească…*, p. 93.

[135] „Confederaţia danubiană sau, de voiţi, mai bine strânsa alianţă a populilor de la Dunăre” (*ibidem*, p. 94). Nici C. A. Rosetti, într-o scrisoare adresată lui Jules Michelet în 1850, nu vedea cu ochi buni o (con)federaţie în zona dunăreană din cauza pretenţiilor maghiare din zonă: „Dacă veţi vrea să construiţi Statele Unite ale Dunării, într-o federaţie ca cea a Elveţiei sau precum cea a Statelor Unite [ale Americii], nu veţi obţine alt rezultat decât un război de exterminare” (Constantin A. Rosetti, *Corespondenţă*, ediţie îngrijită, prefaţă, note şi comentarii de Marin Bucur, Bucureşti, Minerva, 1980, p. 362−364).

[136] George Ciorănescu, *Românii şi ideea federalistă…*, p. 42.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

bucura cu deplinătate de bunurile sale universale; se va angaja numai pentru ceea ce va depune. Va păstra fiecare propria sa individualitate şi acţia [acţiunea]”[137]. Motivul unei asocieri limitate se datorează caracteristicelor distincte ale naţiunilor din regiune: „naţionalităţile noastre, mulţumită Domnului, sunt bine [de]osebite, bine caracterizate, cu tărie stăvilite”[138].

Mai mult sau mai puţin, ideea confederală din manifest amintea de proiectele similare ale lui Nicolae Bălcescu[139] din februarie 1851 şi de corespondenţa acestuia cu László Teleki[140], lider maghiar, care era mai deschis unei colaborări regionale decât Kossuth[141].

Dorinţa de colaborare era extinsă şi înspre celelalte popoare latine, imperativul libertăţii colective fiind un imbold pentru asocierea politică dintre comunităţi:

> […] gândirea ce ne conduce pe noi românii în toate actele este de a ne uni iarăşi toţi într-un trup singur şi nedespărţit, şi să avem o comunitate de gândire şi acţie cu italienii, francezii, spaniolii, portughezii şi ceilalţi fraţi de sânge din lumea cea nouă[142].

Pan-latinismul românilor reliefa şi neîncrederea faţă de colaborarea pe termen lung cu maghiarii, precum şi frica de pan-slavism. Acesta din urmă constituia un pericol remarcat şi în trecut de către români[143].

Până în 1853, anul plecării lui D. Brătianu din Londra şi cel al dezmembrării *de facto* a Comitetului, paşoptistul român a mai semnat şi răspândit două manifeste: unul, adresat românilor ardeleni din armata austriacă[144] şi, un al doilea, adresat locuitorilor din Principate[145]. Ambele manifeste erau impregnate de acelaşi spirit europenist, favorabil unei Europe a naţiunilor libere şi contrar despotismului Marilor Puteri. La o analiză a textului ambelor manifeste, putem sesiza promovarea ideii de confederaţie, chiar dacă termenul nu este precizat explicit; din contra, în „Apelul către locuitorii din Principate”, reluând un paragraf din manifestul CCDE către români, se regăseşte sintagma „pact federativ european”, trebuind însă a se înţelege ideea de confederaţie; scopul era acela al autodeterminării naţionale[146], prin intermediul unei alianţe a naţiunilor lipsite de libertate politică.

Confuzia conceptelor se datorează faptului că în secolul XIX deosebirea dintre federaţie şi confederaţie nu era mereu clară[147], mai exact diferenţa dintre federaţie ca

[137] Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească…*, p. 95.

[138] *Ibidem*.

[139] Apostol Stan, Grigore Ploeşteanu, *Utopia confederalismului paşoptist. Între vis şi realitate*, Bucureşti, Editura Vestala, 2001, p. 143 şi urm.; George Ciorănescu, *Românii şi ideea federalistă…*, p. 28−34.

[140] Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 32−34.

[141] *Ibidem*, p. 55−57; George Ciorănescu, *Românii şi ideea federalistă…*, p. 34−35.

[142] Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească…*, p. 94.

[143] A se vedea memoriul adresat de Ioan Maiorescu, la 16 noiembrie 1848, parlamentului german de la Frankfurt pe Main, în Ion Ghica, *Amintiri din pribegia…*, p. 132−145. Despre cele două memorii (17/29 septembrie 1848 şi 4/16 noiembrie 1848) trimise de Ioan Maiorescu parlamentului german de la Frankfurt pe Main, a se vedea George Ciorănescu, *Românii şi ideea federalistă…*, p. 14−19.

[144] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. I, p. 283−289 (*Apel către românii ardeleni din armata austriacă*, 1852).

[145] *Ibidem*, p. 289−301 (*Apel către locuitorii din Principate redactat de D. Brătianu în numele Comitetului Revoluţionar Român*, 10 septembrie 1852).

[146] „Naţionalitatea, slobozenia, dreptate şi frăţie, aceste să le cerem” (*ibidem*, p. 288).

[147] Danilo Breschi, *Gioberti, Cattaneo e il federalismo*, în Giuseppe Parlato, Marco Zaganella (coord.), *Il Risorgimento italiano. Le culture politiche che hanno fatto l'unità d'Italia*, Roma, Fondazione Ugo Spirito, Cooperativa Nuova Cultura, 2010, p. 97−134.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

stat format din entităţi administrative autonome, cu o separaţie pe orizontală a competenţelor, şi confederaţie ca o formă de asociere dintre mai multe state, fiecare membru dispunând de drept de veto. În plus, chestiunea independenţei a fost legată de cea a unificării teritoriale, iar principala regiune problematică, din acest punct de vedere, a fost, la momentul respectiv, Transilvania. De aceea, textele manifestelor interne relevă şi idealul unităţii naţionale a tuturor românilor[148].

Sfârşitul Comitetului de la Londra

Activitatea CCDE şi a diferitelor comitete naţionale care au aderat la acesta a constat îndeosebi în publicarea de manifeste, de apeluri revoluţionare, în colectarea de fonduri pentru ajutorarea exilaţilor săraci. Comitetul de la Londra a fost lipsit de realism, dând dovadă de cecitate utopică atunci când dorea să lase impresia că era în stare să coordoneze iminenta revoluţie europeană. Patriotul maghiar Lajos Kossuth era de părere că membrii Comitetului îşi supraevaluau resursele logistice, căci nu dispuneau de forţe organizate permanent: „[…] n-ar trebui făcute asemenea declaraţii decât dacă ar exista deja armele care să pornească atacul”[149].

Apatia Comitetului de la Londra a fost consemnată şi de Ştefan Golescu într-o scrisoare adresată lui Dumitru Brătianu, la 23 noiembrie 1852[150]. Referindu-se în mod deosebit la lumea germană, Golescu era de părere că „până [nu] se va scula Franţa şi nu va trece cu arme în hotarele lor, [germanul] nu se mişcă”[151]; considerând că vremea manifestelor demagogice a trecut[152], Golescu dubita asupra capacităţii de acţiune a reprezentantului Germaniei şi asupra capacităţii Comitetului de a capta spiritul revoluţionar al epocii.

Motivele inactivităţii concrete au fost mai multe. După cum am mai precizat deja, neînţelegerile de tip ideologic, metodologic sau etnic au fisurat unitatea europeană a „forţelor profunde de disoluţie”. Astfel, reformatorii liberali, precum Felicité Lammenais (1782−1854), nu erau de acord cu persoana lui Ledru-Rollin, prea revoluţionar în intenţii[153], şi au dat naştere unei organizaţii concurente faţă de aceea a lui Mazzini, numită Comitetul Latin[154].

Aceeaşi asociere a numelui lui Ledru-Rollin cu Mazzini l-a îndepărtat pe cel din urmă de amiciţia sa cu socialiştii europeni, în special, cu socialiştii din Hexagon[155]. În plus, „principiul naţionalităţilor” a fost un motiv de a atrage aversiunea multor oameni de stânga, printre care şi cea a lui Karl Marx[156]. Acesta totuşi critica mai insistent Comitetul de la Londra, pentru viziunea burgheză asupra proprietăţii private[157].

---

[148] „Această ţară [Transilvania], unită cu celelalte surori ale ei, Moldova, Bucovina, Ţara Banatului, Basarabia şi Ţara Românească, va fi ţara întreagă ce se numeşte România” (Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. I, p. 288).

[149] Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 31.

[150] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. I, p. 313.

[151] *Ibidem.*

[152] *Ibidem.*

[153] Franco Della Peruta, *I democratici e la rivoluzione italiana…*, p. 220.

[154] Comitetul franco-ibero-italian sau Comitetul Latin a fost fondat la Paris, la iniţiativa lui Lammenais, şi a avut o existenţă scurtă (a publicat un singur manifest, la 17 august 1851, şi o anexă la manifest în ziarul „Il Progresso” din Torino, la 31 august din acelaşi an). După cum susţine istoricul Denis Mack Smith, în biografia sa despre Mazzini, existenţa Comitetului Latin „a bucurat atât pe Karl Marx, cât şi Vaticanul, deoarece diviza şi slăbea republicanii burghezi” (Denis Mack Smith, *Mazzini…*, p. 121).

[155] Anne-Claire Ignace, *Giuseppe Mazzini et les démocrates français: débats et reclassements au lendemain du „printemps des peuples”*, în „Revue d’histoire du XIXe siècle”, nr. 36, 1/2008, p. 138.

[156] *Ibidem*, p. 140.

[157] Karl Marx, Friedrich Engels, *Collected Works…*, vol. X, *1849−1851*, p. 530.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Poate cea mai importantă cauză a eşecului practic al Comitetului a constituit-o fricţiunea, mai mult sau mai puţin deschisă, dintre unii membri sau posibili membri. În Occident, alăturarea celor două personaje, Mazzini şi Ledru-Rollin, a cauzat şi rivalitatea privind iniţiativa revoluţionară, fiecare fiind de părere că propria naţiune ar fi trebuit să tragă semnalul insurecţiei europene[158]. Dacă adăugăm acestei divergenţe şi faptul că Arnold Ruge prevedea că revoluţia nu putea să fie declanşată decât de Germania[159], atunci tabloul fisurilor interne se conturează mai bine.

Bineînţeles, existau şi în Europa Orientală polemici legate de dubla adeziune a românilor şi a maghiarilor[160]. Războiul dintre Rusia şi Turcia, declanşat în octombrie 1853, a schimbat opţiunile tuturor celor care gravitaseră în jurul Comitetului de la Londra. Până şi Kossuth şi-a schimbat poziţia faţă de constituţia redactată de acesta în 1851[161], ajungând chiar la un acord cu D. Brătianu. Astfel, dacă românii şi maghiarii din Imperiul Habsburgic s-ar fi răsculat, cei doi lideri revoluţionari ar fi trebuit să adreseze un manifest bilingv (româno-maghiar), semnat de amândoi, prin care ar fi chemat ambele naţiuni să conlucreze, fiecare condusă de proprii capi, în vederea obţinerii libertăţii politice; după înfrângerea Austriei, etniile din Transilvania ar fi trebuit să decidă prin plebiscit dacă doreau sau nu să facă parte din componenţa Ungariei[162].

Prea târziu a venit această disponibilitate înspre medierea poziţiei celor două naţiuni din Europa Orientală, căci, la începutul anului 1853, Comitetul de la Londra nu mai exista decât pe hârtie[163]. Disensiunile din cadrul revoluţionarilor europeni, lovitura de stat a lui Louis-Napoleon Bonaparte din decembrie 1851 şi războiul Crimeii au fost cauzele îngropării definitive a Comitetului de la Londra.

Concluzii

Deşi membrii Comitetului au vrut să ofere un instrument de coordonare pentru diferitele nuanţe ale mişcării revoluţionare din Europa, rezultatul a fost acela de a întări vigilenţa organelor europene de poliţie. Episodul memorandumului ministrului de Externe francez, contele Alexandre Walewski, constituie o mostră a solidarităţii şi vigilenţei crescânde a guvernelor europene. Memorandumului din 29 octombrie 1851 i s-au adăugat cereri similare din partea contelui Karl Ferdinand von Buol, diplomat austriac aflat la Londra în acea perioadă, din partea trimisului Prusiei în Marea Britanie, Christian Charles von Bunsen, din partea ministrului rus de Externe, contele Karl Nesselrode, şi, nu în ultimul rând, din partea contelui Thun[164].

Până în 1853, Mazzini a fost un lider al revoluţionarilor europeni[165]. După eşecul Comitetului, „steaua" sa va intra într-un con de umbră, din cauza ascendentului moderaţilor asupra mişcării democratice din Europa şi a influenţei crescânde a noului revoluţionarism, adică a socialismului internaţionalist inspirat de Karl Marx.

Tot anul 1853 marchează şi îndepărtarea treptată a colaboratorilor români de modelul revoluţionar inspirat de Mazzini, cu toate că idealismul consecvent al

[158] George Ciorănescu, *Românii şi ideea federalistă…*, p. 31.
[159] Christine Lattek, *Revolutionary Refugees…*, p. 80.
[160] A se vedea Alexandru Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii…*, p. 29−58.
[161] Apostol Stan, Grigore Ploeşteanu, *Utopia confederalismului paşoptist…*, p. 165.
[162] Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. II, 1934, p. 286.
[163] Christine Lattek, *Revolutionary Refugees…*, p. 80.
[164] Angela Jianu, *A circle of friends…*, p. 192−195.
[165] Giovanni Belardelli, *Mazzini…*, p. 173.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

italianului a fost admirat şi stimat în continuare[166]. Românii au început să insiste mai mult asupra diplomaţiei şi să se dezică de metoda conspiraţiei[167]. Amintirea episodului de la Londra îi va urmări însă toată viaţa, în special pe fostul reprezentant oficial al românilor, D. Brătianu[168].

THE ROMANIANS AND EUROPEAN DEMOCRATIC COMMITTEE OF LONDON (1850−1853)

(Summary)

Keywords: revolution, exile, Risorgimento, nationality, liberty.

After the European „springtime of peoples", London acquired the reputation of an international centre for the activities of conspirational groups aiming to launch a pan-European revolution.

In June 1850, Giuseppe Mazzini, had formed the Central European Democratic Committee (the London Committee), an association that was *gathering together* some of the leading republicans, radicals or revolutionaries, that have fled from their countries after the defeat of the 1848−1849 revolutions. The new association was supposed to be composed of independent national committees, working for a united and independent national (republican) stat at home, while co-operating in an international umbrella organisation.

In June 1851, the Romanian Dumitru Brătianu had joined the London Committee. The purpose of the Romanians was to take part together with the other nationalities at the European revolution against the authority traditionally exercised by the dynastic governments, especially against the Habsburg and the Tsarist Empires, in favor of a national and institutional self-determination.

[166] În 1872, anul morţii lui Mazzini, Dumitru Brătianu îl elogiază pe italian printr-un articol publicat în ziarul „Românul" (Alexandru Cretzianu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu…*, vol. II, p. 282−289).

[167] Olimpiu Boitoş, *Raporturile românilor cu Ledru Rollin…*, p. 91−94; Nicolae Corivan, *Din activitatea exilaţilor români în Apus*, Bucureşti, Aşezământul cultural „Ion C. Brătianu", 1931, p. 9.

[168] Jacques Poumay, reprezentantul diplomatic al Belgiei la Bucureşti, remarca la 1860 că „vechii boieri tremură când îşi amintesc de episodul existenţei sale la Londra" (ANIC, *Microfilme*, Belgia, rola 69/3, c. 313−314).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ROXANA MONAH[*]

ILLUSTRER L'HISTOIRE : CHARLES YRIARTE ET LA GUERRE DE TETOUAN[**]

Le 19 novembre 1859, l'hebdomadaire parisien *Le Monde illustré* annonce le départ d'un de ses dessinateurs, Charles Yriarte, pour une Espagne agitée par les préparatifs de guerre contre le Maroc. La guerre avait été déclarée le 22 octobre par le gouvernement de Leopoldo O'Donnell[1], insatisfait des mesures prises par les autorités marocaines contre les incursions répétées des Rifains dans la zone espagnole de la presqu'île Ceuta. Cette annonce, qui peut paraître anodine, est symptomatique des développements d'une presse qui se donne pour programme d'attiser la curiosité d'un public de plus en plus nombreux et ouvert aux nouvelles du monde entier. Les nouvelles s'écrivent et s'illustrent, et cela se fait en puisant les informations au plus près de la source : c'est le grand changement du paysage journalistique de la seconde moitié du XIXe siècle, opéré grâce aux avancées techniques qui permettent la circulation des nouvelles et la possibilité de faire coexister texte et image à un prix accessible. Les nouvelles revues illustrées se font un devoir de couvrir − par le texte et par l'image − un nombre croissant d'événements politiques, militaires, culturels ou bien mondains, en France et à l'étranger. Avec l'essor de la presse, qui permet à tout un chacun de prendre part, par procuration, aux événements qu'il « lit » et « voit » dans les journaux et les revues, qu'il peut suivre épisode par épisode, étape par étape, on assiste − remarque Alain Vaillant[2] − à l'émergence d'un « sentiment individué de l'Histoire », une Histoire qui cesse d'être l'apanage d'une catégorie privilégiée, celle des décidants politiques et militaires. Le public a la sensation que l'Histoire « le prend pour ainsi dire à témoin » et cette sensation est « constitutive du lien nouveau que le système médiatique établit entre les individus et le monde ». Alain Vaillant propose le terme d'*hypotypose journalistique* pour désigner cet « effet de grossissement, qui procure au lecteur la double sensation qu'il a été pour ainsi dire présent à l'événement[3] ».

---

[*] Doctorante, Faculté des Lettres, Université « Alexandru Ioan Cuza », Iași / Université Paris Sorbonne.

[**] Etude réalisée dans le cadre du projet « MINERVA − Coopération pour la carrière d'élite dans la recherche doctorale et postdoctorale », code contrat: POSDRU/159/1.5/S/137832, projet cofinancé par le Fond Social Européen dans le cadre du Programme Opérationnel Sectoriel pour le Développement des Ressources Humaines 2007−2013.

[1] Le général O'Donnell sera d'ailleurs à la tête de l'armée espagnole lors de cette Guerre du Tétouan.

[2] Alain Vaillant, *L'Histoire au quotidien*, in *La Civilisation du journal. Histoire culturelle et littéraire de la presse française au XIXe siècle*, sous la direction de Dominique Kalifa, Philippe Régnier, Marie-Eve Thérenty et Alain Vaillant, Nouveau Monde, « Opus Magnus », p. 1319.

[3] *Ibidem*, p. 1320.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

En avril 1857, dans le premier numéro du « Monde illustré », la rédaction justifiait d'ailleurs la naissance même de la revue − qui prenait pour modèle des magazines anglais illustrés[4] − par l'heureuse rencontre d'un public « auquel il faut du surprenant, de l'imprévu, et qui veut ardemment repaître les yeux de la chair en même temps que les yeux de son esprit » (« Le Monde illustré », no. 1, 1857, p. 1) et des moyens de satisfaire ce désir d'information. Parmi ces moyens, la profession de foi du « Monde illustré » en rappelle un : la photographie − « ce moyen précis et rapide de faire passer sous les regards de chaque pays ce qui s'offre ou s'accomplit de curieux sur les autres points du globe ». Et pourtant, il ne s'agit pas encore, ni en 1857, ni même en 1860[5] de faire paraître des photographies dans les pages des journaux, car, si des photographes sont souvent présents lors des événements, on n'a pas encore le moyens techniques d'imprimer les photos, elles représentent pour le moment juste une base sur laquelle les dessinateurs travaillent. On est encore à une époque de recherches, de balbutiements, de confiance à fidélité absolue de la photo mais aussi de contestation de celle-ci. Pour le moment d'ailleurs, la rédaction de l'hebdomadaire illustré ne compte pas de photographes mais des « écrivains aimés du public, des dessinateurs et des graveurs habiles […] des correspondants disséminés en France et à l'étranger ».

Il reviendra donc à un jeune dessinateur, Charles Yriarte, de devenir le correspondant du « Monde illustré » pour l'Espagne et le Maroc à l'occasion de ce conflit qui reste d'une importance secondaire pour une France qui ne s'y implique que diplomatiquement. A seulement quelques années distance de la Guerre de Crimée et quelques mois après la Campagne d'Italie de Napoléon III, conflits qui ont marqué l'émergence de la correspondance (illustrée) de guerre, Yriarte a ainsi l'occasion de s'inscrire dans la lignée de dessinateurs reconnus comme Constantin Guys ou Henri Durand-Brager, qui avaient marqué l'avènement du reportage de guerre. A ce titre, il envoie, tout le long de la campagne qui le conduit de Malaga à Ceuta et ensuite à Tétouan, des dessins qui seront retravaillés par l'équipe sédentaire de dessinateurs et gravés dans la rédaction du « Monde illustré », mais aussi des articles sous la forme d'une « correspondance privée » ou des articles thématiques sur certains personnages de l'armée espagnole. D'autre part, les informations qu'il fait parvenir à la rédaction servent également de matière première pour des articles rédigés par d'autres journalistes. A part la collaboration avec le « Monde illustré », Yriarte exploite son expérience de la guerre en Afrique à plusieurs reprises : pendant la campagne il réalise des dessins pour l'ouvrage du Pedro Alarcón[6], *Diario de un testigo de la guerra*, en 1863 il fait paraître un premier récit, *Sous la tente. Souvenirs du Maroc : récits de guerre et de voyage*[7] et, pour finir, dix après les événements il écrit *Les Tableaux de la guerre*[8]. Cette démarche de disséminer l'expérience en plusieurs projets relève d'une véritable stratégie de reconnaissance artistique d'un auteur qui cherche de déterminer sa carrière à un moment où l'on assiste à l'autonomisation des champs artistique et littéraire et où la presse représente un espace à la fois de promotion et de relégation.

[4] Les revues illustrées françaises ont comme modèle les revues anglaises. La première à paraître est « Le Magasin pittoresque » (en 1833), dix plus tard paraît « L'Illustration » tandis que « Le Monde illustré » fait son parution en 1857. Vers la fin du siècle le paysage des magazines illustrés se diversifie fortement.

[5] La guerre de Tétouan finit en 1860.

[6] Poète espagnol participant à la guerre en tant que correspondant de la revue « Museo Universal ».

[7] *Sous la tente. Souvenirs du Maroc : récits de guerre et de voyage*, Paris, Morizot, 1863 ; http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58201796.r=charles%20yriarte%20sous%20la%20tente?rk=85837.

[8] *Les Tableaux de la guerre*, Paris, Alphonse Lemerre, 1870 ; voir en ligne http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k365143.r=charles%20yriarte%20sous%20la%20tente?rk=21459.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Presque oublié de nos jours, Yriarte est un personnage qui entrerait dans ce qu'Eugène Fromentin nommait, une dizaine d'années plus tôt, les « petits poètes »[9], des artistes dont le rôle est de servir de faire-valoir aux grands créateurs (pour apprécier la valeur d'une œuvre d'art, le spectateur ou le lecteur profane a besoin de termes de comparaison : pour apprécier le meilleur, il faut connaître le médiocre et le pire) et d'acclimater des idées nouvelles, de préparer au changement de sensibilité du public mais aussi de forcer − par l'épuisement des formules artistiques dont ils se servent − le renouveau de l'art, de faire sentir le besoin de nouveaux changements esthétiques.

La carrière de Charles Yriarte est représentative de l'indétermination qui hante, selon Pierre Bourdieu[10], le sort des jeunes gens en cette seconde moitié du XIXe siècle. Confronté à plusieurs voies possibles et à la difficulté du choix, à laquelle s'ajoutent les aléas de la fortune, ces jeunes gens trouvent souvent dans le journalisme à la fois une solution pour les problèmes pécuniaires et un tremplin pour une carrière artistique. Après avoir échoué au concours d'admission à la section d'architecture de l'Ecole des beaux-arts, le jeune Yriarte fait des études dans l'atelier de l'architecte Constant Dufeux et entre dans l'administration en tant qu'inspecteur des Asiles impériaux. Après la suppression de son poste en 1859, il se tourne vers le journalisme et commence sa collaboration avec le « Monde illustré », revue dont il deviendra le directeur quelques années plus tard. Ayant des penchants à la fois pour la littérature et pour les arts plastiques, il présente les données pour un bon « artiste spécial » − dénomination utilisée d'abord dans la presse anglaise pour désigner les dessinateurs envoyés sur le terrain pour documenter divers événements. Le journalisme lui offre ainsi la possibilité de combiner son amour des voyages, de l'écriture et des arts plastiques. C'est en fait cette participation à la Guerre de Tétouan, en tant qu'attaché à l'état-major du général Leopoldo O'Donnell, qui suscite chez le jeune homme l'intérêt pour les voyages et pour l'Espagne. Il participera ensuite, toujours en tant que correspondant (de la revue *Times*) à la guerre franco-prussienne de 1870−1871, mais aussi aux conflits dans les Balkans. Chacune de ces expériences « de guerre et de voyage » alimentera son écriture, qu'il accompagne souvent de ses dessins. Car le paradoxe d'Yriarte réside dans le fait que même s'il « pose » en tant que peintre, il est plutôt un producteur de textes − récits de voyage, critique d'art − et moins un producteur d'images.

Le projet marocain de Charles Yriarte

Cette première expérience de la guerre l'inspire pour ce qu'on pourrait appeler le « projet marocain » d'Yriarte, un projet en quatre étapes. La première partie est celle journalistique. Pendant les quatre mois du conflit, Yriarte envoie des articles et des dessins qui paraissent dans le « Monde illustré » avec assez de régularité. Les articles ont généralement la forme de lettres datées et signées, et sont accompagnés de la mention « correspondance particulière du *Monde illustré* », mais la revue publie parfois des articles d'Yriarte portant sur une personnalité ou un endroit ayant fait l'objet d'un événement. Les dessins portent toujours après le titre (et éventuellement une légende) la mention « d'après un croquis de notre correspondant M. Yriarte ». L'artiste n'est pas le seul à fournir des articles et des dessins, il arrive que la revue publie aussi des dessins

[9] *A quoi servent les petits poètes*, in Eugène Fromentin, *Œuvres complètes*, Paris, NRF, Gallimard, 1984, p. 903−920.

[10] Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1998.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

d'après des croquis réalisés par d'autres participants, comme c'est le cas d'un capitaine, Esteban B., qui documente ainsi l'épisode des pourparlers de paix. Sur les images proprement-dites on retrouve la signature du dessinateur ayant re-travaillé le croquis, tout comme celle du graveur. Ces aspects concernant les conditions de publication sont significatifs, car ils témoignent d'un souci du « Monde illustré » de promouvoir ses collaborateurs à une époque où la plupart des revues se souciaient plutôt peu de mentionner la source des illustrations.

Quelques années après la fin de la guerre, en 1863, une première publication issue de cette expérience marocaine, *Sous la tente. Souvenirs du Maroc. Récits de guerre et de voyage* paraît chez Morizot. L'ouvrage représente la relation chronologique de la campagne du départ du port de Malaga jusqu'à la fin des hostilités et au retour en Espagne. Le texte, qui emprunte apparemment la forme d'un journal de campagne (mais qui dévoile à maintes reprises son caractère post-factum en faisant référence à des controverses ou événements ultérieurs) est illustré de plusieurs dessins d'artistes plus ou moins connus (G.-L. Boulanger, A. Baudit, Durand-Brager, G. Doré, E. Morin, Pasini, Villevieille), et comporte également un dessin de l'auteur. Tous les dessins, accompagnés d'un titre et du nom de l'illustrateur, sont en hors-texte et n'entretiennent pas de rapports directs avec l'endroit du récit où ils sont insérés. Le récit est précédé d'une dédicace-préface (au rôle d'un ressouvenir personnel d'une amitié, d'un temps chargé d'émotions et d'un pays) au poète espagnol Pedro Antonio de Alarcón, compagnon de l'auteur pendant les mois de combats. Alarcón, lui-aussi collaborateur de la revue « El Museo universal », travaille à son *Diario de un testigo de la guerra de Africa*, recueil de chroniques de guerre qui paraît chez Gaspar et Roig en plusieurs livraisons entre 1859 et 1860. Afin d'illustrer son ouvrage, Alarcón embauche un photographe qui l'accompagnera en Afrique ; pourtant sur tout l'ouvrage, seules 19 sur les 129 illustrations sont faites à partir des photographies. C'est en Afrique, lorsque Alarcón rejoint l'état-major du maréchal O'Donnell, qu'il fait la connaissance d'Yriarte et que prend naissance le projet d'illustrer *El Diario* de dessins de ce dernier. L'illustration de l'ouvrage du poète espagnol représente la partie exclusivement graphique du projet marocain d'Yriarte, qui mentionne ce travail à deux dans les pages des *Souvenirs* : « Le hasard nous a réunis, et je vais illustrer de dessins le *Journal d'un témoin*, dont les premières livraisons ont déjà obtenu un immense succès et qui ont paru accompagnées de vues et de portraits faits d'après des photographies. Afin de donner de l'unité à cette œuvre, il fallait nous réunir; aussi vivons-nous désormais sous la même tente. »[11].

Quelques années plus tard, en 1870, Yriarte réalise le second volet texte-image de sa première expérience de « guerre et de voyage » et fait publier, chez Alphonse Lemmere cette fois-ci, non pas une nouvelle édition du premier récit, mais un second récit qui fait une seule référence au premier. Sept ans plus tard, l'auteur voit dans son premier ouvrage « le récit détaillé, rédigé sous l'impression du moment, auquel ces souvenirs serviront de corollaire. Ici, c'est l'artiste qui se souvient, et l'impression personnelle tien plus de place; là-bas, c'est l'histoire de la campagne depuis notre départ de Malaga jusqu'au jour où nous rentrâmes en Espagne »[12]. La stratégie quant aux illustrations change à son tour : ce second récit est accompagné d'illustrations de Godefroy Durand, d'après les dessins de l'auteur. Le rapport du dessin au texte est beaucoup plus clair que dans le cas du récit précédent, presque tous les chapitres

[11] *Souvenirs du Maroc*, p. 116.
[12] *Tableaux de la guerre*, p. 214.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

comportant sur la partie supérieure de la première page un dessin accompagné d'un titre ou même d'un fragment du chapitre. Si changement de stratégie quant aux dessins il y a, il ne concerne point leur caractère « filtré » : tout comme pour ses collaborations avec les revues, l'auteur ne fait que proposer le dessin brut ou une idée, un sujet, qui sera par la suite réalisé par un autre dessinateur.

Le récit change également de dédicataire, il est brièvement adressé au général de la Franconière, mais le mot d'introduction s'adresse au « Lecteur » et se donne la tâche de promouvoir le caractère personnel, subjectif de cette entreprise :

> J'ai écrit dans le recueillement *Les Tableaux de la guerre*, c'est-à-dire les mille sujets qui : se déroulent sous les yeux de l'artiste attiré sur un champ de bataille par la soif de l'inconnu et l'amour du pittoresque. J'ai voulu peindre la vie du camp, qui a sa poésie, le combat, l'alerte, l'épisode sanglant, les marches forcées, les nuits pluvieuses, les jours de revers tristes & lugubres, les allégresses de la victoire, les mille incidents pris sur nature. Si j'ai fait passer dans ces pages l'émotion que je ressentais en écrivant mes souvenirs & en évoquant des jours qui tiennent une grande place dans ma vie, j'aurai rempli mon but ici, il s'agit d'art et non point de stratégie.

Le but n'est pas de donner des documents sur des événements qui, de toute façon, ne concernent pas trop les Français, qui n'ont pas été entraînés dans le conflit, mais d'apporter son point de vue d'artiste. Il ne s'agit plus d'enregistrer avec fidélité comme dans la correspondance pour le « Monde illustré », mais de transformer, comme on le suggère dès le titre, une expérience de vie en expérience artistique.

Presse, voyage et illustration

La question des « artistes spéciaux » a été relativement peu analysée, bien qu'elle recoupe deux phénomènes ayant marqué durablement et irrévocablement l'évolution et la réception de l'art au XIXe siècle : d'une part le voyage d'artiste et les nouvelles formes qu'il revêt en ce siècle friand de déplacements et d'autre part l'illustration de presse, genre mineur et nouveau qui demande l'accès au statut d'art. Les retombées de ces deux phénomènes se voient sur la durée, avec des rebondissements à certains moments forts et ils auront pour conséquence une nécessaire réévaluation des modèles et des canons artistiques de la peinture. Presse, voyage et illustration peuvent être considérés comme les variables d'une relation essentielle pour une société occidentale qui se définit par le désir de s'ouvrir à l'Altérité, qu'elle soit proche ou lointaine.

Dans ce contexte, le voyage d'un artiste-reporter représente un cas de figure d'un phénomène auquel la vie artistique du XIXe siècle se confronte: le voyage, un phénomène qui, sans être nouveau, connaît un développement sans précédent. Les peintres se mettent en route: en France et dans les pays voisins (Italie, Espagne, Pays-Bas ou la Belgique), mais aussi dans des terres plus lointaines et presqu'inaccessibles jusqu'alors, et qu'on rassemble sous la dénomination générique d'Orient. En effet, le voyage en Orient occupe une place de choix dans l'économie des voyages artistiques et doit beaucoup à l'engouement pour la matière orientale, qui commence en France suite à la campagne d'Egypte de Napoléon, campagne militaire doublée d'une expédition scientifique comptant parmi ses membres des artistes dont le rôle est d'enregistrer visuellement les découvertes. Si traditionnellement le but du voyage − sous sa forme européenne, notamment en Italie − était de parcourir un espace investi par l'art afin de permettre à l'artiste de former son œil et sa main dans la proximité des œuvres des maîtres, après la

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

campagne d'Egypte, notamment sous l'impulsion des événements politiques et militaires, mais aussi du développement des moyens de transport, le voyage des artistes, changeant d'espace, modifie aussi ses caractéristiques. Dans ce contexte, voyager en peintre ne suppose plus essentiellement un déplacement dicté, imposé par les œuvres d'art qui le jalonnent, mais la confrontation à un effacement de la peinture sous ses formes les plus familières. Le voyage d'art se transforme dans un premier temps en un voyage « archéologique », à la recherche des sources de l'histoire et de l'art européens, et dans un deuxième temps, sous l'impulsion des conflits militaires, dans un voyage d'actualité et de guerre. Cela entraîne un déplacement du regard, un effort de transférer les formes connues de l'art dans un milieu dont l'altérité artistique peut décourager ou bien se constituer en moteur de la création. Cette mode des voyages ancrés dans l'actualité et dans l'histoire laisse des traces profondes dans l'évolution de la peinture, car les réalités nouvellement découvertes forcent les artistes à réinterpréter les genres classiques, à modifier leur palette, à favoriser certains supports.

Le voyage des peintres a également des conséquences sur la relation entre le milieu artistique et le milieu littéraire, entre les deux vieilles « sœurs ennemies », la peinture et la littérature, car le déplacement pousse souvent le peintre-voyageur à prendre la plume, pour parler de lui, de ce qu'il voit, de l'Autre auquel il se confronte, mais aussi de sa pratique. « Quitter son lieu d'origine, abandonner temporairement son identité sociale, laisser derrière soi ses certitudes et ses routines pour se confronter à l'ailleurs génère un dépaysement, un décentrement qui engage à une réflexion sur soi et sur sa pratique[13] » remarque Laurence Brogniez. L'écriture devient ainsi pour le peintre un moyen de décanter ses impressions, de les ordonner, c'est un laboratoire de création de quelqu'un qui interroge à la fois la réalité, la tradition artistique, ses propres capacités mais aussi les moyens que l'art permet de mettre en place pour aboutir à cet idéal d'une représentation fidèle et originale.

L'élargissement de l'espace s'accompagne, pour les artistes, de la multiplication des occasions de voyager, car les missions, qu'elles soient militaires, diplomatiques, scientifiques ou artistiques, dans leur tentative d'inventorier, de classer, de dévoiler et d'enregistrer les données à voir et à savoir, s'attachent les services des peintres. Le rôle de ces derniers est primordial dans le processus de rassemblement de documents, surtout jusqu'au perfectionnement et à la vulgarisation de la photographie (certains peintres, comme Goupil-Fesquet ou Auguste Salzmann, comptent d'ailleurs parmi les pionniers de l'utilisation en voyage des moyens mécaniques d'enregistrement). Nombreux sont d'ailleurs les peintres qui accompagnent leurs écrits d'illustrations (certains gravent eux-mêmes leurs planches, tandis que d'autres font retravailler leurs dessins par d'autres confrères). L'apparition de l'image – vue souvent dans sa dimension documentaire – à côté du texte (se justifiant pour certains comme accompagnement de l'image) légitime souvent la démarche de faire publier des écrits.

Si les voyages des peintres sont encouragés par la multiplication des missions militaires et scientifiques − qui se voient obligées de s'assigner les services de quelqu'un à même d'enregistrer aussi fidèlement que possible les réalités, le plus souvent nouvelles, des territoires (re)-découvertes − grâce au développement spectaculaire et sans précédent d'une presse qui se fait un titre de gloire de l'illustration qu'elle

[13] Laurence Brogniez, *Les lettres de Coriolis ou l'atelier d'écriture des Goncourt : de l'écriture de l'artiste à l'écriture artiste*, in idem (dir.), *Écrits voyageurs. Les artistes et l'ailleurs*, Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien, 2012.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

est capable d'offrir à tout un chacun, se profile une nouvelle catégorie socioprofessionnelle : les artistes-reporters. Ceux-ci documentent divers événements, accompagnent les missions militaires ou diplomatiques, non pas en tant que membres de la mission, mais en tant que correspondants envoyés par telle ou telle autre revue. Genre mineur et relativement nouveau, mais en pleine expansion, l'illustration de presse se confronte en permanence au besoin de travailler dans l'urgence: urgence car l'artiste-chasseur d'images doit souvent réaliser ses croquis dans des conditions très difficiles, surtout lors des conflits armés, il n'a pas le temps de les peaufiner lui-même, car ils doivent parvenir au plus tôt possible à la rédaction: c'est là qu'ils seront re-dessinés, modifiés par les dessinateurs de l'équipe sédentaire de la revue et ensuite gravés. Le dessin fini est donc une œuvre à six mains et ne garde parfois qu'une vague ressemblance avec le dessin initial, et il arrive souvent que le nom de l'artiste-reporter n'y soit même pas mentionné.

Ces conditions de production semblent bannir l'illustration d'un monde de l'art qui s'oppose encore à la perte de ce que Walter Benjamin[14] appellera l'aura de l'œuvre d'art, il relève d'« une pratique qui, en termes de sociologue, s'élabore, s'échange, se négocie, se fait connaître et reconnaître en dehors des circuits de promotion des valeurs symboliques et culturelles majeures, en marges du champ artistique reconnu et balisé comme tel »[15]. Mais grâce à des dessinateurs comme Daumier[16], Gavarni[17] ou Constantin Guys, et à l'aide d'un monde des lettres de plus en plus ouvert aux choses de l'art, l'illustration de presse acquiert ses lettres de noblesse. En 1863, l'année où paraît le premier récit d'Yriarte, Baudelaire publie − et c'est toujours par le biais de la presse que son texte arrive au public − *Le peintre de la vie moderne*[18], apologie d'une manière de créer en illustration qui élève le dessinateur − dont le texte est aussi un hommage, M. G. (Constantin Guys) − au rang de « peintre de la vie moderne ». Pour Baudelaire un dessinateur n'ayant jamais peint devient peintre, donc artiste, tandis qu'un peintre comme Horace Vernet, peintre d'histoire, donc de grand genre, est rabaissé à la qualité de « gazetier ». Le dessin de presse − sous sa forme de dessin d'actualités − fait donc son apparition dans les débats sur ce qu'on aperçoit comme une crise qui bouleverse les assises sur lesquelles la peinture vivait depuis des siècles: la crise de la peinture d'histoire. La crise de la peinture d'histoire, le Grand Genre par excellence, est à la fois une crise de sujets − la peinture d'histoire avait depuis longtemps un caractère trop abscons pour un public de plus en plus large et de moins en moins versé à l'histoire et à la mythologie, et par conséquent les tableaux étaient accompagnés de longues légendes les expliquant − et une crise de la représentation. A la différence de la peinture d'histoire, qui traite généralement des événements passés, dont on connaît l'issue et les retombées (bien que l'actualité commence à s'y insinuer de plus en plus, menant d'ailleurs selon beaucoup à la perdition du grand genre), l'illustration de presse, beaucoup plus accessible au public, s'intéresse au présent, à l'actualité, aux événements qui sont en cours et qu'on suit dans leur déroulement. D'ailleurs, selon Baudelaire, la

[14] Walter Benjamin, *L'œuvre d'art à l'époque de sa reproductibilité technique*, Paris, Allia, 2013.

[15] Jean-Pierre Montier, *Constantin Guys selon Baudelaire : reportage et modernité*, in *Littérature et reportage*, dir. M. Boucharenc et J. Deluche, Limoges, PULIM, 2000, p. 187−203, publié sur « Phlit », le 23/04/2012, url : http://phlit.org/press/?p=1079, p. 8.

[16] Déjà en 1834 Honoré Daumier donne au dessin de presse ses titres de gloire avec *La rue Transnonain* qui paraît dans *L'Association mensuelle* de juillet 1834.

[17] Auteur d'un « pseudo-reportage » illustré qui feint le témoignage vécu des événements de la Révolution de 1848, publié dans « Illustrated London News ».

[18] Charles Baudelaire, *Le Peintre de la vie moderne*, in *Critique d'art suivi de Critique musicale*, Paris, Galimard, 1992.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

lithographie − utilisée pour la reproduction des dessins − est la technique la plus approprié à capter la beauté de la vie moderne, car elle s'adapte de « la métamorphose journalière des choses extérieures », en permettant à l'artiste une grande rapidité d'exécution, tandis que la peinture, remarque Hans Belting[19], se montre trop lente pour saisir le moment évanescent.

Cette rapidité que permet la lithographie et l'urgence que demande la réalité des champs de bataille vont ainsi de pair et remettent en question la pratique de la peinture de bataille, l'une des variantes de la peinture d'histoire. Ainsi, comme le remarque Emmanuel Pernoud, le dessinateur défie « le peintre sur son propre terrain. Les croquis de l'envoyé spécial poussent l'art d'atelier dans ses retranchements et l'obligent à évoluer. Face à l'objectivisme du reportage illustré, la peinture réagira soit par excès – documentaire, illusionniste − soit par défaut, en optant pour l'ellipse et l'économie de moyens »[20].

(Auto)Portrait de l'artiste en correspondant de guerre

C'est un autoportrait de l'artiste en correspondant de guerre que dresse Yriarte, tant dans ses correspondances journalistiques que dans les deux récits. Ainsi, dans l'une des premières correspondances sur le conflit espagnol-marocain, envoyée de Malaga le 11 décembre 1859 et parue dans le « Monde illustré » du 24 décembre, il se saisit de l'occasion de parler de la lettre de recommandation d'un ministre du gouvernement français − son sésame auprès du maréchal O'Donnell − pour mettre en relief la nécessité pour un correspondant de guerre d'être à capable de remplir avec bonheur les services d'un écrivain de talent et ceux d'un peintre. Il n'essaie pas de s'inscrire dans la lignée d'un Constantin Guys ou d'un Durand-Brager, mais choisit pour figures tutélaires deux artistes célèbres, Gautier et Decamps − un écrivain passionné d'art, de voyages et de l'Orient et un peintre orientaliste.

> Réunissez dans un seul homme le mérite de Decamps et celui de Théophile Gautier, et envoyez-lui demander, au ministre qui ne vous connaît que par la publicité qui s'attache au nom de tout artiste militant, une lettre d'introduction auprès du maréchal, il n'en obtiendra pas une plus honorable et plus satisfaisante. J'en suis honteux. Me voici désormais de l'état-major bien officiellement, et ce sera un garant de fidélité de mes renseignements[21].

Cette filiation − placée sous le signe d'une modestie presque blessée − n'est ni innocente ni gratuite, mais relève d'une stratégie d'autopromotion. Ce n'est pas un gazetier, un simple envoyé d'une revue qui s'exprime, mais un artiste (peintre et écrivain à la fois) que son militantisme rend à l'occasion journaliste: voilà donc l'art qui prête son secours à l'information. L'art de dessiner, doublé de celui d'écrire, le recommande auprès du commandant de l'armée espagnole et lui assure les conditions pour représenter fidèlement la réalité de la confrontation. D'ailleurs, la revue reconnaît et met à son tour en exergue les qualités artistiques de son collaborateur pour lui faire et se faire de la publicité. Ainsi, dans le numéro du 26 mai 1860, le lecteur de l'hebdomadaire parisien peut retrouver la dernière correspondance d'Yriarte sur la

[19] Hans Belting, *Le chef d'œuvre invisible*, Nîmes, Jacqueline Chambon, 2003, p. 90.

[20] Emmanuel Pernoud, *Les beaux-arts à l'épreuve du kiosque*, in *La Civilisation du journal. Histoire culturelle et littéraire de la presse française au XIXe siècle*, p. 1580.

[21] « Le Monde illustré », le 24 décembre 1859 ; les numéros du « Monde illustré » peuvent être retrouvés dans la bibliothèque numérique Gallica.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

campagne marocaine (qui rend compte des fêtes nationales organisées à Madrid pour le retour victorieux de l'armée) tout comme une brève qui relate la rencontre du dessinateur avec le roi consort de l'Espagne:

> Les lecteurs du « Monde illustré » connaissent les remarquables dessins et les relations émouvantes de M. Yriarte sur la guerre du Maroc. Ce sont les mêmes dessins que notre collaborateur a eu l'honneur de présenter à son souverain. Parfois la vie artistique, si remplie de déceptions, a ses heures de glorification. Quand la faveur se reporte, comme dans le cas présent, sur une honorable individualité, c'est une fête véritable pour la famille artistique[22].

Le texte est accompagné d'un dessin (pour une fois l'auteur n'en est pas mentionné) qui présente Yriarte en train de montrer au roi les albums marocains. C'est Yriarte l'artiste qui est le protagoniste de ce moment de reconnaissance de la part de l'autorité politique (représenté par les autorités espagnoles) et la revue s'associe à ce succès et rend à son tour hommage à son collaborateur en faisant publier ce dessin. Il s'agit d'un dessin de l'artiste en (auto?)-représentation permettant au lecteur de mettre une image sur le nom qui signait les correspondances.

A l'autoreprésentation graphique recourt aussi Yriarte − l'auteur des récits afin de renchérir sur cette identité artistique. Ainsi, on y retrouve deux dessins qui mettent en scène l'artiste-au-travail-sur-le-champ-de-bataille : le premier, le seul à être signé par Yriarte, paraît dans le premier récit et s'appelle justement *Sous la tente! Les Souvenirs.* C'est un autoportrait de l'artiste, l'air pensif, assis à la table de travail illuminée par une bougie ; au-dessus de sa tête, là où les mats de la tente semblent se rencontrer, sont représentées plusieurs scènes, quelques-unes de la vie européenne, d'autres de la vie des camps : ce sont les souvenirs qui assiègent le créateur. Le dessin des *Tableaux de la guerre* s'appelle moins rhétoriquement *Sous la tente* mais occupe une place plus stratégique − c'est la première image du recueil, placée avant la page du titre elle-même, et c'est la seule à occuper une page entière − ce qui lui confère un poids symbolique plus prononcé. La vue est plus rapprochée et les éléments-clé plus facile à discerner. Il s'agit de nouveau de l'artiste assis à une table de travail improvisée (une malle?), une bougie à ses côtés, des albums par terre. Au mât de la tente pendent des armes qui indiquent les circonstances qui font du protagoniste un artiste-soldat. Le geste du personnage est, tout comme dans la première image, plutôt ambigu : écrit-il, dessine-t-il? Cette ambiguïté n'est peut-être pas dépourvue d'intérêt ou d'intention car elle rappelle − et scelle − la parenté des deux pratiques, l'écriture et le dessin, toutes deux des activités graphiques.

Cette condition d'artiste − en voyage plutôt qu'en mission cette fois-ci − est réaffirmée dans le mot au lecteur du second récit, *Les Tableaux de la guerre:* « J'ai écrit dans le recueillement les tableaux de la guerre, c'est-à-dire les mille sujets qui se déroulent sous les yeux de l'artiste attiré sur un champ de bataille par la soif de l'inconnu et l'amour du pittoresque »[23]. C'est donc plutôt la sensibilité d'artiste qui lui fait prendre le chemin de l'Afrique, et, à une époque où la correspondance de guerre et le reportage sont encore à leurs débuts, les modèles qui l'inspirent sont les récits de voyage et la peinture orientaliste. La quête d'Yriarte est une quête des formes (parfois stéréotypées) que l'Occidental prête à l'Orient. Ainsi, l'arrivée à Tétouan, but ultime de son voyage personnel, le fait s'exclamer dans le premier récit : « Imaginez-vous un artiste

[22] « Le Monde illustré », le 26 mai 1860.
[23] *Ibidem,* p. XII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

arrivant à Tétouan! comment ne pas parler minarets, muezzin et orangers en fleurs. La poésie s'éveille, Saadi chante dans la mémoire, le rossignol s'appelle bulbull, et le cigare s'échange contre le narguileh. »[24]. De telles envolées lyriques, provoquées notamment par la découverte − ou plutôt la reconnaissance − de ce qui caractériserait la vie et la nature marocaine ou par la peur de la perte de cette singularité, sont nombreuses dans la correspondance comme dans les récits.

Même la guerre fait tableau pour cet artiste-spécial qui affirme s'être rendu au Maroc « en artiste et en écrivain » ; son positionnement moral est redevable envers la recherche du spectacle et de la couleur locale que commande une conception romantique de la guerre. Ainsi, le jeune homme épris de l'Espagne et participant au conflit aux côtés des Espagnols avoue aimer d'amour les ennemis de ceux-ci, les Marocains, pour des raisons esthétiques et avoue que son comportement sur le théâtre de guerre en est influencé :

> Là où s'ouvrait le feu, nous courions, sans uniforme, sans armes surtout, avec prudence, sans fausse crânerie, en artiste et en écrivain. Jamais, au Maroc, nous n'avons pressé la détente d'un révolver; que dis-je?, nous aimions l'ennemi au nom du pittoresque, au nom du caractère et de l'humanité, c'était un ennemi fait pour un artiste, avec ses vives couleurs, ses nobles chevaux, ses armes luxueuses, ses beaux gestes harmonieux et son magnifique mépris. Ce que nous voulions, c'était de voir le plus possible, entendre, épier et sentir battre notre cœur[25].

« Sentir battre notre cœur » : la participation à la guerre acquiert ainsi une dimension presque cathartique, mais accompagnée d'ambiguïté morale. Le narrateur pose un regard esthétique sur cette nouvelle réalité à laquelle il a accès en première ; les scènes de guerre, parfois d'une violence inouïe, sont traitées en tableaux et jugées à l'aune de critères esthétiques tant sous le plan formel (lignes, couleurs, composition) que sur le plan du contenu. Représentative de cette ambiguïté morale est l'entrée dans la Tétouan défaite et sous le choc du massacre du quartier juif. Même si l'aspect de la ville est catalogué d'« horrible », il s'agit d'un horrible passé par le filtre du sublime. L'épisode est évoqué dans les deux récits, mais l'enthousiasme est de nouveau plus rhétorique dans le premier :

> Habitué à considérer les choses par leur côté plastique et littéraire, demandant, avant tout, aux scènes que nous contemplions d'avoir du caractère, nous étions là dans notre élément vrai, et les groupes qui passaient devant nos yeux, les dialogues que nous entendions, les tableaux qui se composaient pour nous arrivaient à une grandeur tellement épique, que nous étions ivres de chefs-d'œuvre vivants. […] Quelle orgie de couleur! Quelle débauche de pittoresque! Tableau général ou épisode, tout était complet […] Quels modèles pour un colossal massacre des innocents! Cela n'était pas seulement les lignes monumentales d'une immense fresque groupée par celui qui créa Michel-Ange, Raphaël, Véronèse, Jules Romain, Homère, Dante, Shakespeare, Mozart, Gluck ou Beethoven: quand vous aurez fait revivre le côté plastique du tableaux à la fois merveilleux et horrible que nous avions devant nous, quand vous aurez vu avec les yeux de l'imagination ces couleurs vives et harmonieuses, ces types rares, ces femmes épiques, ces costumes pittoresques, ces Juives du temps de la sortie d'Egypte et ces Arabes de l'Ecriture; quand vous serez parvenu à esquisser cette gigantesque toile, il vous faudra donner à chacun des comparses l'expression qui lui est propre[26].

[24] *Souvenirs du Maroc*, p. 93.
[25] *Les Tableaux de la guerre*, p. 9.
[26] *Souvenirs du Maroc*, p. 172−174.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> C'était grand comme une sortie d'Egypte, et chaud comme l'*Entrée des Croisés* de Delacroix, avec le même ciel et les mêmes fonds baignés dans l'air et la fumée de l'incendie. Nous contemplions ce spectacle, ivre de couleur, de caractère et de pittoresque; à chaque pas les tableaux se composaient à souhait pour l'artiste, et les contrastes étaient frappants[27].

Qu'emporte les désastres de la guerre pourvu qu'on ait la jouissance esthétique? − telle semble être la position du narrateur et des noms de grands peintres, écrivains ou compositeurs sont invoqués pour la justifier. En fait, l'expérience du voyage et de la guerre est ici fortement modelée par la culture picturale et livresque de l'auteur. Ainsi, la rencontre avec l'altérité suppose une reconnaissance de modèles littéraires et picturaux et l'expérience des nouvelles réalités est une expérience esthétique par excellence.

« Ramasser les miettes de l'histoire tombées sur un champ de bataille »

Parfois une scène est même présentée selon les règles d'un tableau. Ainsi, l'un des épisodes les plus marquants de la campagne, l'entrevue du général O'Donnell avec les chefs des Marocains pour établir la paix après la conquête de la ville de Tétouan représente une occasion de réaliser un tableau en paroles. Ce moment où les deux civilisations ennemies se voient mises en présence font de cette rencontre une scène digne de la peinture d'histoire :

> Pour compléter cette mise en scène qui eût tenté le pinceau de Fromentin, ajoutez les généraux espagnols assis en avant de la tente, un peu à l'écart, et quatre ou cinq jeunes gens dessinant et prenant des notes. L'escadron de cuirassiers et l'état-major très-nombreux du maréchal O'Donnel étaient restés très en arrière. Quelques mules chargées d'instruments photographiques arrivèrent un instant après nous; mais les opérateurs perdirent un temps considérable à faire leurs préparatifs, et la conférence était terminée avant que la plaque fût prête. [...] Placés comme nous l'étions, nous ne perdions pas une parole de la conférence; [...] Sans rapporter ici tout ce que nous entendîmes, et toujours plus préoccupé du côté pittoresque que du côté politique, nous nous bornerons à arriver à la conclusion de cette entrevue[28].

Le caractère pictural de la scène est rendu saisissable pour le lecteur grâce au renvoi à Fromentin, peintre orientaliste et auteur de récits de voyage en Orient, et amateur, surtout dans ses récits – *Un été dans le Sahara* et *Une année dans le Sahel* – de ces scènes de rassemblement et des chevaux des Arabes. Mais cette scène qui fait tableau a également un autre rôle, celui de parler d'une catégorie nouvelle de participants à un conflit militaire : les journalistes. En vérité, à part le pouvoir militaire que représente le général O'Donnell, l'émir Muley-Abbas et leurs accompagnateurs, un autre groupe se remarque dans cette mise en scène : celui des gens qui ont pour mission d'enregistrer et de documenter les événements par le biais de la plume et du crayon, mais aussi à l'aide des instruments photographiques. Cet épisode met en évidence aussi le fait que les notes écrites et les croquis restent pour le moment les moyens les plus surs d'enregistrer les évènements, la photographie s'avérant encore déficiente. On a ici affaire à l'un des moments plutôt nombreux où le narrateur offre des témoignages sur le quotidien des correspondants de guerre et sur la nature des documents pris sur le vif des

[27] *Les Tableaux de la guerre*, p. 140.
[28] *Souvenirs du Maroc*, p. 241.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

événements : le témoignage de Charles Yriarte est d'autant plus intéressant qu'il fait allusion à des discussions provoquées par la parution des correspondances des artistes.

Ainsi, à la suite de cette scène, le narrateur raconte qu'une fois la conférence de paix terminée, il a réalisé un portrait de Muley-Abbas « afin de donner aux ministres une idée de la manière dont elle s'était passée »[29] − cette précision quant aux destinataires est intéressante car elle suggère un but documentaire très clair. Le portrait, publié par « El Museo universal », provoque un petit orage en Espagne, car un autre dessinateur ayant assisté aux discussions, José Vallejo, le correspondant de « La Crónica del Ejército y la Armada de Africa » affirme que le portrait est inventé. « La Crónica » publie une série d'articles comprenant également une lettre de la part de son artiste-spécial, Vallejo, afin de rassurer ses souscripteurs quant à l'éthique sans faille de sa démarche d'information du public. Le fait que la revue concurrente avait publié un portrait d'un des acteurs les plus importants de la guerre aurait pu jeter quelques ombres sur la promptitude et ses capacités de rassembler les informations. Mais si cette image manque de « La Crónica » c'est parce qu'elle se tient à la vérité et s'interdit d'inventer des informations. Il y aurait d'une part l'exactitude des informations de la « Crónica » et d'autre part la fiction − dessinée et écrite − du *Museo universal* :

> [...] étant donné le fait que nous n'avons pas l'habitude d'inventer − parce qu'une chose pareille nous fait peur − nous osons affirmer que le portrait publié par « El Museo » n'en est pas un, et que la minutieuse description du personnage marocain est juste une belle preuve du très grand talent de romancier de notre ami, M. Alarcón[30].

Cette controverse, qui implique deux revues espagnoles, un écrivain espagnol et deux dessinateurs, l'un français et l'autre espagnol, en dit long sur la concurrence qui existe déjà entre les revues pour avoir l'exclusivité d'une information ou d'une image. Yriarte fait allusion à cette controverse sans pour autant nommer les acteurs, et explique ce que suppose le travail du correspondant de guerre :

> Or, pour l'édification des abonnés des journaux illustrés, je leur confesse ici que jamais, dans une expédition aussi dangereuse que celle du Maroc, il n'est possible de faire un croquis d'une action d'après nature, et que tous ces épisodes, ces combats, ces engagements partiels sont tous composés au camp à l'aide de renseignements excessivement vagues, une espèce de sténographie qui est tout pour ceux qui ont vu comme voient les artistes, c'est-à-dire avec toutes leurs facultés tendues vers la scène qui se déroule[31].

Les conditions de travail empêchent de dessiner d'après nature, pendant l'action les correspondants peuvent prendre uniquement des données brutes qu'ils retravailleront généralement le soir même afin d'envoyer avec la première occasion les documents à la rédaction. L'artiste spécial ne se contente pas uniquement de ses propres notes, car le point de vue individuel ne peut être que trop partiel, surtout s'il lui arrive d'être au

[29] *Souvenirs du Maroc*, p. 244.

[30] Emilio Castelar, Paula Canalejas, Cruzada Villaamil, Diego Morayta, *Cronica de la Guerra de Africa*, illustrée par José Vallejo, Madrid, Imprenta de V. Matute y B Compagni, 1859, p. 212 (« [...] como nosotros no acostumbramos á inventar − porque tal cosa nos asusta − casi nos atrevemos a afirmar que el retrato publicado por *El Museo* no lo es, y la minuciosa descripción del personaje marroquí es tan solo una bellísima muestra de las altas dotes de novelista que tanto honran á nuestro amigo el Sr. Alarcon »). Notre traduction.

[31] *Souvenirs du Maroc*, p. 244.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mauvais endroit. Il doit alors faire appel aux témoignages des acteurs directement impliqués dans l'action. Seul le paysage peut faire l'objet d'études plus détaillées réalisées sur place, mais à des moments différés : il arrive aux artistes de revenir sur le champ du combat afin de réaliser une représentation plus fidèle du cadre de la bataille.

Du problème des dessins réalisés afin d'être publiés par les journaux, donc ayant une dimension documentaire, le narrateur fait la transition vers la peinture d'histoire, genre pictural qui jouit encore, dans les années soixante, de la place la plus haute dans la hiérarchie picturale :

> En fait de peinture historique, avoir vu est la garantie de l'authenticité la plus complète. On serait bien fou de croire qu'au moment où le canon gronde, quand les balles sifflent aux oreilles, au milieu des cris de commandement et des plaintes des blessés, on peut s'installer froidement et faire son croquis d'après nature. Il est déjà très-dangereux d'employer le mode de travail que nous employions dans notre premier enthousiasme de jeunesse, alors que nous avions cette foi et cette verdeur que je redemande à deux genoux, mais qui ne me reviendra, je le crains, que le jour où j'entreprendrai un de ces voyages insensés dans un pays où l'Européen n'aura pas encore posé le pied[32].

Sous la plume de Charles Yriarte, l'illustration de presse, ayant un but tout d'abord documentaire, devient une sorte de sous-espèce de la peinture d'histoire. Cela cautionne en fait sa qualité d'artiste, car Yriarte, qui se présente à maintes reprises dans ses ouvrages comme peintre, n'a pas d'œuvre peint connu et reconnu.

Le dessin de presse qui traite d'actualité utilise, selon Yriarte, presque les mêmes instruments que la peinture d'histoire (il semble préconiser une peinture d'histoire à sujets contemporains). Yriarte voit son art comme une sorte de peinture d'histoire de l'actualité (dans le sens où Baudelaire appelait Constantin Guys « peintre » de la vie moderne) dont l'urgence n'exclut pas la recomposition. L'artiste (peintre ou dessinateur) est tenu de se documenter, de recueillir des informations supplémentaires dont il ne gardera dans l'œuvre finie que quelques-unes. Mais ce qui importe le plus pour l'artiste c'est d'avoir vu, cet « avoir vu » étant la caution de l'authenticité. On peut rappeler dans ce sens la remarque qu'il fait après sa première tournée de documentation sur un camp de bataille jonché de cadavres : « Qu'il y a loin de ce que je vois à ces sourires gracieux, à ces poses d'opéra-comique de certains peintres de bataille qui n'ont jamais vu d'autres cadavres que ceux étendus sur la table de dissection »[33].

Si les méthodes du dessin d'actualité et de la peinture d'histoire sont les mêmes, c'est parce que − l'auteur le suggère dans les textes liminaires des deux récits et justifie par cela son entreprise même de donner sa version des événements auxquels il avait pris part − l'actualité devient vite histoire. « Ce que nous déclarons historique n'est que l'« aujourd'hui », le hic et nunc d'une époque, comme notre propre actualité est l'histoire dans sa manifestation la plus récente[34] » rappelle Hans Belting dans son analyse du M. G. de Baudelaire. « L'histoire va vite » affirme de son côté l'Yriarte des *Souvenirs* après avoir exprimé la crainte de s'être « laissé dépasser » par « ces temps d'actualité ». Dix ans plus tard, l'auteur semble plus convaincu du rôle de ces témoignages que sont l'histoire écrite et l'histoire dessinée de la campagne : « [...] c'est un devoir d'apporter sa part de souvenirs et ses impressions personnelles et de ramasser les

[32] *Souvenirs du Maroc*, p. 245.
[33] *Ibidem*, p. 26.
[34] Hans Belting, *op. cit.*, p. 204.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

miettes de l'histoire tombées sur un champ de bataille »[35]. Ramasser les miettes de l'Histoire, c'est la reconstituer d'un point de vue personnel, raconter l'histoire en assumant le caractère nécessairement partiel de toute initiative sincère de ce genre.

ILLUSTRATING HISTORY: CHARLES YRIARTE AND THE SPANISH-MOROCCAN WAR (Summary)

Keywords: travel literature, special artists, illustration, journals, war, Yriarte.

In the second half of the 19th century the French illustrated press acquires a development unknown until then and a new category of artists comes into being: the special artists, whose role is to report on different events both in France and in far-away countries. Starting with the Crimean war, covering conflicts all over the world turns into a focal point of interest for the readers, who are provided with the feeling that they actually take part in the event when they read the articles. Based on the figure of Charles Yriarte, a special artist working for the "Monde illustré" journal during the Spanish-Moroccan war, this paper aims at analyzing the image of the artist as a war correspondent.

[35] *Tableaux de la guerre*, p. XIII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ADINA LUCACI-DIACONIŢA*

DIN ACTIVITATEA CONSULILOR ENGLEZI ÎN PRINCIPATELE UNITE ÎNTRE ANII 1859 ŞI 1862

Poziţia Angliei faţă de Principatele Române a rămas relativ constantă pe parcursul primilor ani ai domniei lui Alexandru Ioan Cuza. *Foreign Office* a cerut să fie informat cât mai exact asupra stărilor de lucruri din Principate, iar atitudinea consulilor englezi a fost una deosebit de activă. Din dorinţa unei stabilităţi politice în zonă, implicit a Principatelor Unite, guvernul englez era hotărât să îl susţină pe Cuza, în care avea încredere. Pentru a nu crea o nouă problemă internaţională la gurile Dunării, Londra a acceptat dubla alegere şi chiar s-a arătat dispusă să recunoască unirea Principatelor. Consulii englezi de la Bucureşti şi Iaşi raportau la *Foreign Office* atât despre măsurile interne ale domnitorului vizând consolidarea actului unirii, cât şi despre opoziţia faţă de acestea. Problemele interne cu care se confruntau Principatele erau atent analizate de consulii englezi. Între obiectivele de politică externă care vizau întărirea autonomiei Principatelor s-au numărat respectarea frontierei dunărene, recunoaşterea paşapoartelor româneşti, limitarea jurisdicţiei consulare şi impunerea pentru supuşii străini a regimului fiscal al ţării[1]. Diplomatul britanic acreditat la Constantinopol, Henry Bulwer, primea regulat rapoarte din Principate şi era foarte bine informat asupra tuturor evenimentelor şi stărilor de spirit de acolo. Bulwer a continuat să ceară informaţii de la Robert Colquhoun şi John Green, acreditaţi la Bucureşti, respectiv Henry Churchill de la Iaşi despre starea de spirit din ţară. Studiul de faţă îşi propune să analizeze câteva din dificultăţile cu care s-au confruntat Principatele Unite în primii ani ai domniei lui Alexandru Ioan Cuza şi modul cum au fost reflectate acestea de către diplomaţii englezi acreditaţi la Bucureşti şi Iaşi.

Unul dintre motivele care provocau teamă la Londra era prezenţa trupelor ruse în Basarabia, în apropierea frontierei cu Principatele. Consulul britanic de la Iaşi, Churchill, a aflat de la domnitor că era dispus să folosească armata naţională chiar şi împotriva unei eventuale intervenţii ruseşti[2]. La 3 mai 1859, consulul englez răspundea că în condiţiile în care nu era recunoscută dubla alegere, exista pericolul ca Alexandru Ioan Cuza să fie reales, dar nu ştia care era poziţia Rusiei într-un astfel de scenariu. Evidenţiind pericolul ca trupele ruseşti să intre în Principate, el recomanda

* Doctorand, Universitatea „Ştefan cel Mare”, Suceava.

[1] *Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza. Corespondenţă diplomatică engleză*, vol. I (1859−1862), ediţie de Beatrice Marinescu şi Valeriu Stan, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2001, doc. 22, p. 33.

[2] Leonid Boicu, *Din istoria diplomaţiei europene. Anul 1859 la români*, Iaşi, Institutul European, 1996, p. 157.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 139–146

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

acceptarea formală a dublei alegeri[3]. În urma unei discuţii cu Mihail Kogălniceanu, Henry Churchill trimitea un raport la Londra prin care îşi manifesta îngrijorarea faţă de prezenţa unui corp de armată de 45.000 de militari ruşi pe Nistru. El considera că prezenţa lui Costache Moruzzi în Moldova trebuia pusă sub observaţie, deoarece acesta era un agent al propagandei ruse în Principate. În acelaşi timp, negustorii englezi din Galaţi erau informatori ai consulului asupra tuturor mişcărilor de pe Dunăre[4]. Domnitorul i-a dat asigurări lui Churchill că tabăra de la Ploieşti era pregătită să se opună oricărei intervenţii de peste Dunăre şi că era „un bastion contra Turciei”[5]. În realitate, întărirea armatei naţionale era una dintre cele mai importante reforme structurale ale domnitorului şi urmărea apărarea frontierelor ţării în condiţiile unui atac din afară, indiferent din ce direcţie ar fi venit.

La rândul său, consulul de la Bucureşti, Colquhoun, vorbea de pregătiri militare care ar fi dus la crearea unei armate de 150.000 de oameni, pregătiţi să intervină împotriva oricărei agresiuni externe[6]. Presa românească a dezbătut sistemul militar englez bazat pe voluntariat. „Tribuna română” saluta exemplul gazetei „Times”, care milita pentru crearea unei armate permanente, în care să intre „oameni de toată clasa”[7]. Accederea la o carieră militară pentru toate categoriile sociale era un deziderat de care ţinea seama şi tânăra armată română. Dar gazetele „Times” şi „Standard” au criticat pregătirile militare ale lui Cuza, considerându-le o sfidare la adresa autorităţii Porţii. Acestea nu au fost bine primite de cercurile oficiale britanice, mai ales că Henry Bulwer, care probabil a inspirat ziarul „Times”, îl considera pe Cuza un aliat al Rusiei[8].

În raportul său din 23 mai/4 iunie 1859, Colquhoun se arăta satisfăcut de decizia sultanului de a accepta dubla alegere, deoarece hotărârea Porţii punea capăt tulburărilor. De altfel, el raporta că vestea nici nu a „creat senzaţie”, fiind aşteptată în Principate. În schimb, îşi manifesta speranţa că recunoaşterea dublei alegeri va îndepărta pericolul unor tulburări sau a luptelor interne dintre diferitele grupări politice, astfel că „le va determina pe toate să se unească pentru un scop comun, şi că aceste nenorocite provincii, atât de mult timp roase de intrigi, vor începe să obţină avantaje substanţiale de la instituţiile pe care Puterile Garante au dorit cu ardoare să le acorde”[9].

În schimb, amânarea de către Poartă a acordării investiturii i-a nemulţumit pe englezi. În iunie 1859, Colquhoun îi raporta lui Bulwer că Ţara Românească va întrerupe plata tributului dacă Poarta Otomană nu va acorda investitura lui Cuza. Mai mult, Cuza ameninţa că va anula convenţia telegrafică austro-turcă şi solicita Porţii sumele restante pentru telegramele Turciei din vremea războiului Crimeii[10]. Poziţia intransigentă a domnitorului cerea rezolvarea arzătoarei chestiuni pentru a împiedica o eventuală escaladare a conflictului. La rândul său, corespondenţa dintre domnitor şi Negri dovedeşte că şi partea română era informată asupra atitudinii diplomaţilor de la Constantinopol şi orice acţiune politică a lui Alexandru Ioan Cuza era bine cunoscută de

[3] *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. VII, *Corespondenţă diplomatică engleză (1856−1859)*, ediţie de Valentina Costake, Beatrice Marinescu, Valerian Stan, Bucureşti, Editura Academiei, 1984, p. 979−980.

[4] *Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza…*, doc. 26, p. 40.

[5] Leonid Boicu, *op. cit.*., p. 160.

[6] *Ibidem*, p. 158−159.

[7] „Tribuna română”, nr. 5034, din 29 noiembrie 1859, p. 4.

[8] Constantin C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970, p. 258.

[9] *Românii la 1859. Unirea Principatelor Române în conştiinţa europeană. Documente externe*, ediţie de Ion Ardeleanu, vol. I, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1984, doc. 165, p. 465.

[10] *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. II, *Rapoartele Consulului Austriei din Iaşi (1856−1859)*, volum editat de Andrei Oţetea, Bucureşti, Editura Academiei, 1959, p. 995.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

corespondentul său din capitala Imperiului. Tensionarea raporturilor româno-turce ar putea oferi prilejul Rusiei să intervină şi să pună în primejdie echilibrul atât de greu stabilit în urma războiului de la 1853−1855. Iar englezii ştiau că de Principatele dunărene depindea acest echilibru. Astfel, prin poziţia lor, consulii englezi au avut un rol important în forţarea Porţii de a grăbi procedura de acordare a investiturii.

Misiunea lui Colquhoun în Ţara Românească a luat sfârşit în vara anului 1859. La 10/22 iunie 1859, diplomatul britanic trimitea ministrului de Externe al Ţării Româneşti scrisoarea oficială de desemnare a succesorului său, John Green. Cu ocazia preluării funcţiei, la 8/20 iulie, Green declara că va păstra „excelentele relaţii care au existat între guvernul român şi predecesorul său", imediat după preluarea atribuțiilor oficiale[11]. Indiferent de politeţea vorbelor sale, el nu putea depăşi punctul de vedere pe care guvernul de la Londra, în colaborare cu diplomaţii săi de la Constantinopol, îl avea în problema Principatelor. Noul consul s-a dovedit a fi un corect continuator al politicii lui Colquhoun, fără accente antiromâneşti şi fără să depăşească conduita politico-diplomatică pe care Ministerul de Externe de la Londra i-a solicitat-o. În schimb, el a fost loial românilor şi şi-a făcut datoria ca un profesionist al diplomaţiei. A avut relaţii excelente cu autorităţile române, anunţând orice acţiune a sa[12]. Dar începuturile activităţii diplomatice a lui Green în Ţara Românească nu au fost dintre cele mai bune. La 26 august/7 septembrie, Bulwer l-a abordat pe Costache Negri pentru a-i spune că era nemulţumit de atitudinea lui Cuza faţă de consulul Green, căruia i-a refuzat să-i întoarcă vizita „atunci când Excelenţa Sa lucrează pentru obţinerea investiturii". Mai mult, el era nemulţumit de dezbaterile Comisiei Centrale de la Focşani privind statutul juridic al supuşilor străini din Principate şi că doar Bulwer l-a convins pe consulul Churchill să nu părăsească Moldova. Bulwer dorea să primească un răspuns de la Cuza în chestiunea întâlnirii cu Green, afirmând că „ar fi foarte mulţumit dacă i s-ar da lămuriri în această privinţă"[13]. Cuza a condiţionat acest gest de curtoazie de aceeaşi problemă a investiturii. Odată ce Alexandru Ioan Cuza a primit din partea comisarului turc firmanul de investitură, întregul corp diplomatic, între care şi John Green, s-a prezentat pentru prima dată în mod oficial la domnitor, felicitându-l cu această ocazie[14].

În raporturile anglo-române din primii ani ai domniei lui Cuza, problemele economice erau o monedă de schimb extrem de preţioasă. Piaţa britanică avea nevoie nu numai de un debuşeu economic la gurile Dunării pentru mărfurile sale, dar şi de resursele Principatelor. Din rapoartele consulilor britanici se vede că Anglia şi-a păstrat interesul faţă de investiţiile economice în Principate. Aceştia au încurajat, în repetate rânduri, cercurile financiare din Londra asupra posibilităţilor şi perspectivelor care se deschideau investitorilor interesaţi de Principate. Churchill i-a trimis lui John Russell un raport, în decembrie 1859, prin care îl informa că Principatele erau interesate în dezvoltarea lor economică şi că ar fi un moment prielnic pentru Anglia să investească aici. Principatele ofereau facilităţi şi scutiri de taxe pentru cumpărarea de terenuri pe care să fie construită o infrastructură modernă (drumuri, poduri, căi ferate). În acelaşi timp, consulul englez de la Iaşi amintea de potenţialul economic şi considera că Anglia ar putea fi interesată în comerţul cu cereale şi sare exploatate în Principate[15].

[11] Green a fost consul la Bucureşti până în 4/16 aprilie 1874 (*Reprezentanţele diplomatice ale României*, vol. I, *1859−1917*, Bucureşti, Editura Politică, 1967, p. 315).

[12] „Monitorul. Jurnal oficial al Principatelor Române Unite", nr. 195, din 1/13 septembrie, p. 879.

[13] Costache Negri, *Scrieri social-politice*, ediţie de Emil Boldan, Bucureşti, Editura Politică, 1978, doc. XLV, p. 125−126.

[14] *Românii la 1859…*, vol. I, doc. 177, p. 504.

[15] *Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza…*, doc. 9, p. 21.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Reprezentantul comercial britanic de la Galaţi şi Brăila, Cunningham, i-a înaintat lui Green un raport comercial asupra cifrelor afacerilor britanice prin cele două porturi pe anul 1858. El raporta că, din cele 1.781 de vase comerciale care au ancorat la Galaţi şi Brăila, 605 au fost sub pavilion britanic. Cele mai importante mărfuri aduse de vasele britanice în cele două porturi au fost bumbacul, produsele de fierărie şi mărfurile de lux. El îi solicita consulului general britanic să facă demersuri pe lângă autorităţile Ţării Româneşti spre a permite unor investitori din Regatul Unit să vină în Principate pentru a dezvolta industria, construcţiile feroviare, iluminatul public, mineritul şi sectorul forestier. El propunea şi o serie de măsuri pentru reformarea ţării, de la principiile democratice ale unei bune guvernări până la emanciparea ţiganilor. John Green a înaintat raportul lui Bulwer, solicitându-i să testeze reprezentanţii şi dezvoltatorii britanici care ar fi interesaţi să vină în Principate. De asemenea, el considera că prosperitatea celor două Principate nu putea fi asigurată decât de respectarea deciziei marilor puteri, iar existenţa politică a celor două Principate nu putea fi garantată decât de suzeranitatea otomană[16]. Consulul britanic la Bucureşti, John Green, se arăta îngrijorat de faptul că cele două guverne româneşti au demarat negocieri economice cu reprezentanţi ai marilor puteri care depăşeau litera capitulaţiilor. În spiritul liberului schimb, guvernele de la Bucureşti şi Iaşi au tatonat mediile economice din Austria, foarte interesată de reglementarea raporturilor comerciale austro-române. Pe deasupra, guvernul moldav, condus de Kogălniceanu, a angajat discuţii cu corpul consular din Iaşi în vederea unor înţelegeri care priveau jurisdicţia consulară. John Green era deranjat de faptul că Austria a încurajat Principatele să schimbe bazele „pe care sunt aşezate capitulaţiile”. Anglia era sensibilă la tot ceea ce se referea la lărgirea autonomiei Principatelor şi ameninţa autoritatea Imperiului Otoman[17].

Un deziderat important al politicii externe româneşti era consolidarea autonomiei. În încercarea de a întări autonomia internă a Principatelor Unite, Alexandru Ioan Cuza a avut în vedere desfiinţarea privilegiilor şi statutului excepţional sub raport juridic şi economic al sudiţilor. Aceştia, supuşi străini ai altor state, beneficiau de privilegii jurisdicţionale şi economice care îi avantajau faţă de locuitorii pământeni. Deşi mulţi dintre ei erau români, s-au folosit de aceste avantaje care ştirbeau autonomia ţării. Sudiţii au fost deci supuşi unor contribuţii economice pentru dezvoltarea infrastructurii naţionale. Consulii străini s-au arătat nemulţumiţi de această măsură. Imixtiunile consulilor străini în treburile interne au pus de multe ori diplomaţia românească în postura de a-şi apăra ferm interesele şi demnitatea naţională[18]. Alexandru Ioan Cuza le-a cerut consulilor străini trimişi în Principate să obţină, în urma unei vizite la domnitor, consimţământul său personal pentru acreditare[19]. Reglementarea statutului sudiţilor din ţară a fost de la început una dintre problemele ridicate de autorităţile din Principate. Astfel, Ministerul Afacerilor Străine al Ţării Româneşti i-a anunţat pe consulii din Bucureşti că supuşilor străini li se vor impune impozite şi taxe pentru afacerile dezvoltate în ţară. Atât cetăţenii britanici cât şi grecii ionieni aflaţi sub protectorat britanic au fost incluşi pe listele celor care urmau să fie impozitaţi. Gazetarii de la „Tribuna română” militau, într-un articol asupra jurisdicţiei consulare, pentru obţinerea

[16] *Ibidem*, doc. 2, p. 4−9.

[17] Apostol Stan, *Independenţa României. Detaşarea de piaţa otomană şi rataşarea de Europa (1774−1875)*, Bucureşti, Editura Albatros, 1998, p. 117.

[18] Mircea Maliţa, *A Century of Political and Diplomatic Action for the Abolition of the Consular Jurisdiction in Romania*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VI/1967, nr. 4, p. 587.

[19] Dan Berindei, *Politică externă şi diplomaţi la începuturile României moderne*, Bucureşti, Editura Mica Valahie, 2011, p. 106.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unui *self government and administration*, posibil a se realiza prin presiuni ale puterilor europene asupra guvernului otoman[20].

Consulii englezi au avut mult de muncă în această problemă, dar nu s-au arătat adversari iremediabili ai reglementării problemei supuşilor străini. La 16/28 iulie 1859, John Green, consulul general britanic, l-a informat pe Henry Bulwer despre situaţia creată; îi solicita instrucţiuni asupra modului cum trebuia să trateze chestiunea, vorbindu-i de Capitulaţiile din 1675, care îi scuteau pe sudiţii din Principate de aceste taxe[21]. Mai mult decât atât, reprezentantul diplomatic al Marii Britanii din Iaşi, H. Churchill, a fost primul agent străin care a acceptat această contribuţie şi şi-a anunţat guvernul în acest sens. El a acceptat ca protejaţii britanici din Moldova să fie supuşi unei taxe de 14 piaştri, cu titlu de contribuţie pentru construcţia de drumuri. De asemenea, s-a declarat solidar cu Alexandru Ioan Cuza, arătând că „străinii statorniciţi în Principat şi exersând oarecare negoţ pot fi consideraţi, în genere, ca cei mai favorizaţi din supuşii locali de clasa lor", motiv pentru care trebuiau să fie supuşi unei contribuţii[22]. Cu alt prilej însă, atitudinea diplomaţilor englezi acreditaţi la Bucureşti şi Iaşi a fost de apărare a intereselor conaţionalilor. Green a luat poziţie faţă de abuzurile prefectului de Brăila, care le-a impus unele obligaţii fiscale pe negustorii englezi de aici. El îi scria ministrului Afacerilor Interne al Ţării Româneşti, la 10 noiembrie 1859, contestând dreptul autorităţilor de a-i supune obligaţiilor fiscale negustorilor aflaţi sub jurisdicţia sultanului[23]. A mai existat şi un incident în Moldova cu un supus străin. Negri îl informa pe Cuza, în iunie 1859, că ambasadorul englez l-a chestionat în privinţa unei neplăcute afaceri ce „s-a petrecut în Moldova" unde fusese arestat un stareţ. Acesta era grec de origine, dar avea şi cetăţenie engleză. De aceea, ambasada britanică dorea „satisfacţie" în acest caz şi eliberarea acestuia. În alte condiţii, Anglia „se va vedea în situaţia să pună să se coboare pavilionul englezesc în Moldova şi că aceasta nu i-ar fi agreabil"[24]. Negri i-a răspuns şi lui Bulwer că acel stareţ a fost implicat într-o „faptă deplorabilă" la Piatra, „un mic târg din fundul Carpaţilor", dar că autorităţile din Moldova l-au eliberat totuşi, funcţionarul care îl reţinuse fiind îndepărtat[25].

John Green îi scria lui Bulwer că situaţia suspuşilor străini din Principate era o chestiune extrem de delicată. Cum Austria avea cei mai mulţi sudiţi dintre străinii rezidenţi în Principate, Anglia nu dorea să confere acestei chestiuni o însemnătate prea mare, pentru a nu atrage din nou atenţia opiniei publice internaţionale asupra unei probleme în care nu găsise niciodată o soluţie fermă. Pe de altă parte, Green recunoştea că sistemul care exista în Principate era „atât de deosebit de starea de lucruri actuală în provinciile sub dominaţia paşalelor turceşti" şi recomanda ca Anglia să nu încurajeze Principatele în definirea statutului juridic al sudiţilor[26]. În chestiunea jurisdicţiei locale asupra supuşilor străini, în aprilie 1860, Bulwer îl sfătuia pe Negri să îi ceară lui Cuza o politică de temporizare, adică să aştepte poziţia guvernului de la Londra în această chestiune[27]. Problema nu a găsit o rezolvare definitivă nici un an mai târziu. În iunie 1861, Cuza îi spunea lui Churchill că era nemulţumit de intervenţia consulilor şi a

[20] „Tribuna română", nr. 34, din 10 septembrie 1859, p. 3.
[21] *Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza…*, doc. I, p. 1−2.
[22] Stela Mărieş, *Lupta pentru desfiinţarea privilegiilor economice ale supuşilor străini în timpul domniei lui Al. I. Cuza*, în „Acta Moldaviae Meridionalis", Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, I, 1979, p. 182.
[23] *Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza…*, doc. 5, p. 14, anexa.
[24] Costache Negri, *op. cit.*, XXXV, p. 112−113.
[25] *Ibidem*, doc. XXXVII, p. 115.
[26] *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. VII, p. 1005.
[27] Costache Negri, *op. cit.*, doc. LX, p. 150.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ambasadorilor pentru a se permite supuşilor străini achiziționarea unor terenuri funciare în Principate[28]. În schimb, la 1863, consulul britanic de la Bucureşti, Green, s-a opus vehement legii care impunea noi prestaţii pentru negustorii şi meşteşugarii străini din ţară. În baza Convenţiei de la Paris şi a capitulaţiilor, el cerea restituirea sumelor percepute unor negustori „cu ridicata" din Galaţi, supuşi britanici[29]. O altă tentativă a românilor de a-i scoate pe supușii străini de sub jurisdicția consulară s-a consumat în 1864. Începând din luna mai 1864, consulul general al Marii Britanii din Principatele Unite anunţa că renunţă la protectoratul asupra ionienilor, înaintând autorităţilor române o listă cu toţi grecii ce se aflau în Bucureşti. Acest anunţ venea ca urmare a trecerii arhipelagului ionian de sub protectoratul britanic în posesia regatului elen[30].

Momentul cel mai important în obţinerea recunoaşterii dublei alegeri a fost prilejuit de vizita oficială efectuată de Alexandru Ioan Cuza în capitala Imperiului Otoman. Cuza nu şi-a ascuns intenţiile nici în memoriul înaintat reprezentanţilor marilor puteri în 1860, în care scria că: „Îndoita mea alegere a fost rezultatul unei mişcări naţionale; ea a fost întemeiată pe încrederea pe care o inspirau compatrioţilor mei convingerile mele bine cunoscute"[31]. Tocmai fermitatea sa a impus Porţii să accepte, în cele din urmă, faptul împlinit. Şi în această chestiune consulii britanici din Principate, inclusiv ambasadorul Bulwer, au avut rolul lor.

Consulul britanic de la Iaşi considera, într-un raport către ministrul Russell, că vizita lui Cuza la Constantinopol era momentul în care i se acorda oficial investitura, deşi aceasta fusese acordată încă din septembrie 1859. De altfel, domnitorul a definit vizita ca una de curtoazie[32]. Englezii se temeau şi de eventuale tulburări create de polonezi la Constantinopol prin intermediul lui Murad bey (M. Wierzbicki) şi al relaţiilor sale la consulatul Rusiei. Churchill îi scria din Iaşi lui Bulwer să facă tot posibilul pentru preîntâmpinarea unor eventuale dezordini în capitala Imperiului Otoman pe perioada prezenţei lui Cuza[33].

În aceeaşi problemă a pregătirii vizitei la Constantinopol, la 26 mai/7 iunie 1860, John Green a fost primit într-o audienţă de domnitor, care s-a prelungit pe durata a două ore şi jumătate. Din raportul înaintat de Green ambasadorului Bulwer de la Constantinopol, se observă care erau preocupările şi intenţiile domnitorului şi care era poziţia diplomaţilor englezi faţă de acestea. Cuza şi-a exprimat atunci intenţia de a solicita acordul Porţii şi al Marilor Puteri garante pentru a aduce unele modificări Convenţiei, şi anume articolelor care împiedicau procesul reformator. Consulul s-a interesat dacă aceste modificări erau absolut indispensabile ţării, iar Cuza i-a replicat că, fără crearea unui guvern comun la Bucureşti şi a unei adunări unice, modernizarea ţării era imposibil de realizat. Cei doi au discutat şi despre poziţia celorlalte puteri faţă de unirea administrativă a Principatelor. Green îi răspundea domnitorului că ar fi necesar acordul tuturor puterilor pentru aducerea unor modificări Convenţiei. Cuza i-a replicat că, dacă Anglia şi Franţa se puneau de acord, consimţământul celorlalte ar fi fost obţinut imediat. Green, care nu avea competenţa de a decide asupra acestui lucru, considera, în raportul său, că acele propuneri ar fi modificat statutul juridic al Principatelor. În schimb, i-a recomandat domnitorului să meargă cât mai curând la Constantinopol, pentru a discuta

[28] *Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza…*, doc. 202, p. 276.
[29] Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 183.
[30] „Monitorul. Jurnal oficial al Principatelor Române Unite", nr. 114, din 22 mai/3 iunie 1864, p. 526.
[31] Dan Berindei, *Lupta diplomatică a Principatelor Unite pentru desăvârşirea Unirii (24 ianuarie 1859 – 24 ianuarie 1862)*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, Bucureşti, 1960, p. 431.
[32] *Documente externe privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza…*, doc. 26, p. 41.
[33] *Ibidem*, doc. 28, p. 42−43.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

acolo eventualele sale propuneri. Cu acest prilej, Green şi-a manifestat neliniştea faţă de prezenţa a numeroase trupe ruseşti în Basarabia şi sudul Poloniei, dar şi cu privire la existenţa unei opoziţii faţă de politica lui Cuza, nominalizându-i atât pe boierii conservatori, cât şi pe liberalii radicali. Ultimii tocmai formaseră guvernul provizoriu al Ţării Româneşti, care trezea îngrijorare în mediile diplomatice engleze[34].

Cuza a avut curajul de a condiţiona la un moment dat vizita sa la Constantinopol de rezolvarea problemei modificărilor Convenţiei. În urma unei întrevederi între Henry A. Churchill şi prim-ministrul Moldovei, Mihail Kogălniceanu, politicianul moldovean declara că, dacă principele s-ar întoarce de la Constantinopol fără nici un rezultat, nu va mai fi capabil să domnească în linişte, nici peste Ţara Românească şi nici peste Moldova. Kogălniceanu condiţiona succesul şi stabilitatea domniei de reformele pe care domnitorul dorea să le impună şi care erau dependente de aceste modificări[35]. La 2/14 august, Churchill îi trimitea lui Russell memoriul domnitorului privind solicitările de modificare a Convenţiei. Actul, având un caracter confidenţial, avea menirea de a sonda poziţia guvernului de la Londra, de la care aştepta şi eventuale propuneri în acest sens[36]. Este dificil de spus ce impact aveau aceste discuţii asupra diplomaţilor englezi, ale căror rapoarte erau foarte echilibrate; dar este cert că atât Cuza, cât şi colaboratorii săi erau foarte uniţi în a-şi cere drepturile şi ştiau că Anglia este ţara care putea fi decisivă în rezolvarea cererilor româneşti. Cuza s-a consultat cu consulul englez de la Iaşi în toată perioada dinaintea plecării spre Constantinopol şi l-a invitat pe acesta să îl însoţească pe malurile Bosforului. Alexandru Ioan Cuza i-a scris în august 1860 şi lui Negri, mărturisindu-i că dorea să îl aibă pe Churchill cu el în timpul vizitei sale la Constantinopol. El obţinuse sprijinul consulului, dar acesta avea nevoie de permisiunea lui Bulwer. De aceea, domnitorul îi cerea lui Negri să întreprindă demersurile necesare pentru ca Churchill să-l poată însoți la Constantinopol[37].

Însă, de fiecare dată, Cuza aducea în discuţia cu reprezentantul englez problema unificării administrative a Principatelor. Insistenţa sa poate fi pusă pe seama faptului că românii aveau credinţa că Anglia era jucătorul decisiv în realizarea obiectivelor politice naţionale şi că avea capacitatea de a-şi impune cuvântul la Constantinopol. De exemplu, la 9/21 august 1860, Cuza i-a trimis o scrisoare lui Churchill, prin care îl invita să îl însoţească la Constantinopol; totodată, îi amintea de dificultăţile cu care se confrunta tânăra armată română având două comandamente şi de ce era necesar ca acestea să fie unite. Această armată reprezenta avangarda forţelor militare otomane şi o barieră la nordul Dunării, de unde venise întotdeauna pericolul rusesc. Astfel, explica domnitorul, unificarea celor două comandamente militare trebuie să fie „aplaudată" de Anglia „ca o măsură necesară"[38].

Ajuns la Bucureşti, Cuza s-a întâlnit şi cu Green, cu care a vorbit despre detaliile vizitei de la Constantinopol, despre măsurile luate de Negri pentru succesul acestei vizite, dar şi despre aceleaşi probleme pe care i le prezentase şi lui Churchill: unificarea comandamentelor armatelor Moldovei şi Valahiei în condiţiile în care Rusia concentrase trupe în Basarabia şi în preajma Nistrului. În trei documente, Cuza a explicat motivele pentru care această reorganizare militară părea inevitabilă. Cu toate că cei doi diplomați britanici înțelegeau revendicările domnitorului în privința modificării legislației interne și a

[34] *Ibidem*, doc. 30, p. 46−49.
[35] *Ibidem*, doc. 36, p. 55.
[36] *Ibidem*, doc. 43, p. 63−64.
[37] Alexandru Ioan Cuza şi Costache Negri, *Corespondenţă. Documente literare*, ediţie de Emil Boldan, Bucureşti, Editura Minerva, 1980, doc. 3, p. 426.
[38] *Ibidem*, doc. 47, p. 67−68.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unirii depline, puneau problema de pe poziţia Londrei. Ei s-au arătat mai interesaţi de prezenţa trupelor ruseşti în apropierea Moldovei şi de activitatea lui Ioan Alecsandri la Paris şi Torino. Mai ales, observa Green, că în „Monitorul Oficial" al Moldovei din 26 iulie figura titulatura de agent al Moldovei la Paris şi Londra, titlu neacceptat de *Foreign Office*[39].

O problemă permanent semnalată de consulii englezi a fost opoziţia născută în ţară împotriva proiectelor reformatoare ale lui Cuza. Mai mult, separatiştii îşi puneau speranţele în Anglia, sperând ca Londra să blocheze politica reformatoare a lui Cuza. Un an mai târziu, Green îl informa pe Bulwer despre menţinerea curentului separatist de la Iaşi. Şi viceconsulul englez din Iaşi, G. D. Murny, raporta că respectiva grupare îi era ostilă lui Cuza şi era dispusă să organizeze ample proteste împotriva politicii de centralizare dusă de acesta. Prin urmare, John Green a avut o întrevedere cu domnitorul român, discutând cu acesta pe marginea agitaţiilor din Iaşi. În raportul său, amintea de situaţia economică dificilă a ţării, despre instabilitatea politică, despre corupţia autorităţilor şi a lui Cuza şi despre proasta administraţie a ţării[40]. Mişcarea separatistă a avut ecouri în tot timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza şi punea în pericol securitatea naţională, mai ales că Turcia ceruse desfacerea Unirii. Important este însă că separatismul nu s-a bucurat de sprijinul Angliei.

Modul cum Alexandru Ioan Cuza a gestionat crizele din anii 1859−1861 i-a convins pe britanici să îl susţină în proiectele sale privind unirea deplină. Prin urmare, activitatea consulilor britanici în Principate poate fi socotită drept pozitivă, servind deziderateloor politice ale românilor. Deşi ei nu puteau să aibă altă atitudine decât cea impusă de Ministerul de Externe de la Londra, consulii Churchill, Colquhoun şi Green erau martori de la faţa locului ai realităţilor noastre. Ei i-au înţeles foarte bine pe români şi care erau dorinţele acestora. Prin ştirile pe care le trimiteau la Constantinopol şi mai ales la Londra, consulii englezi au favorizat recunoaşterea dublei alegeri şi apoi a unirii. Foarte detaliate, rapoartele cuprindeau realităţi şi stări de spirit pe care le priveau, de obicei, cu obiectivitate. De asemenea, aceste documente expediate Londrei au avut rolul de a arăta adevărata imagine a Principatelor şi de a-i convinge pe lorzii Malmesbury sau John Russell să aibă a atitudine favorabilă faţă de cauza românească.

SOME NOTES ON ACTIVITY OF BRITISH CONSULS IN THE UNITED PRINCIPALITIES OF ROUMANIA BETWEEN 1859−1862
(Summary)

Keywords: diplomacy, consulship, reforms, Kingdom.

The unification of the Region, made between 1859−1862, ended an historical process and opened, at the same time, a new one, that offered a new and large perspective for Romanians. The analysed period, through the activity of the British Council's in Bucharest and Iași, doubled by the activities of the Romanian diplomacy, it is, without doubt, one of the most important in the history of the two countries rapport. The activity of the consulship R. Colquhoun, J. Green and H. Churchill in the Regions was one of the factors that enabled the political program of Al. I. Cuza. The politicians in London, that were well informed about the reality in the Regions by their councils, could establish the priorities of the Great Britain's foreign policy. During his Kingdom, Al. I. Cuza, was encouraged by the England's diplomats, to find solutions for the introduction of reforms.

[39] *Ibidem*, doc. 49, p. 69−71.

[40] Dumitru Vitcu, *„Leagănul Unirii" sub zodia separatismului. Despre evenimentele tragice din 3/15 aprilie 1866 de la Iaşi*, în Dumitru Ivănescu și Dumitru Vitcu (coord.), *Toţi în unu. Unirea Principatelor la 150 de ani*, Iaşi, Editura Junimea, 2009, p. 195−196.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

AUREL URSU[*]

ORGANIZAREA SISTEMULUI PENITENCIAR ÎN PERIOADA DOMNIEI LUI AL. I. CUZA

Este binecunoscut faptul că „domnul Unirii" a patronat, într-un interval de timp extrem de scurt, prin raportare la scara istoriei, realizarea unui lung şir de reforme, care au afectat aproape toate domeniile vieţii publice şi au contribuit substanţial la procesul de modernizare a societăţii româneşti. „Domnia lui Cuza e, istoriceşte, cea mai însemnată de la fanarioţi încoace" – avea să scrie celebrul analist de la „Curierul de Iaşi", Mihai Eminescu, la 18 martie 1877, admiţând că, în cuprinsul ei, s-au regăsit „ca o învăluire a noului" şi elemente ale subiectivismului şi ale dureroasei contradicţii dintre *formă* şi *fond*, dintre *ireal* şi *real*. Relaţia vie cu poporul, cu „ţăranul – adevărata naţiune românească", cum îl consideră poetul-gazetar, a fost modul sub care universalul a luat forma individualului, făcând din Cuza acea personalitate istorică exemplară. Pe această premisă şi de la această altitudine sunt judecate actele sale şi, prin comparare, actele politicienilor de după el, adică cele contemporane analistului, epoca lui Cuza fiind calificată „o piatră de hotară". În ea s-a făcut auzit şi înţeles „geniul poporului" de către domn, atât ca determinantă a unităţii românilor, cât şi a libertăţii de sine a acestora în plan social[1].

Reprezentând o perioadă istorică privilegiată şi din punctul de vedere al sondajelor, analizelor şi realizărilor istoriografice, epoca formării şi consolidării statului naţional român modern, Alexandru Ioan Cuza personifică şi se identifică cu aspiraţiile cele mai nobile ale generaţiei sale, o generaţie excepţională, căreia, un alt simbol al ei, Vasile Alecsandri, îi definea traiectul comportamental în termeni superlativi şi nu fără argumente temeinice[2]. Spre deosebire de înaintaşi, ca şi de urmaşi, interesaţi deopotrivă în conservarea şi prelungirea şederii la cârma ţării, domnul Unirii sau alesul naţiunii din 5 şi 24 ianuarie 1859, în pofida „slăbiciunilor inerente sărmanei noastre naturi umane", cum se exprima unul dintre cei mai autorizaţi biografi ai săi[3], a dovedit, deopotrivă, contemporanilor şi posterităţii, o sinceră şi aproape totală detaşare de exerciţiul puterii

[*] Doctorand, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iaşi.

[1] M. Eminescu, *Fragmentarium*, ediţie de Magdalena D. Vatamaniuc, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, p. 557; D. Vatamaniuc, *Istoria naţională în însemnările din manuscrise şi în proza politică*, în vol. *Eminescu: sens, timp şi devenire istorică*, coord. Gh. Buzatu, Ştefan Lemny şi I. Saizu, Iaşi, Universitatea „Al. I. Cuza", 1988, p. 643 (*apud* Dumitru Vitcu, *De la Cuza Vodă la Carol I. Meditaţii politice eminesciene*, în *AIIX*, tom XXXVII, 2000, p. 5−6; idem, *Unicitatea lui Alexandru Ioan Cuza*, în vol. *Posteritatea lui Alexandru Ioan Cuza*, coord. Oltea Răşcanu-Gramaticu, Bârlad, Editura Sfera, 2008, p. 74−75).

[2] Dumitru Vitcu, *Diplomaţii Unirii*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1979, p. 9.

[3] Constantin C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1966, p. 448.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 147–163

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cu orice preţ, fiind mai curând preocupat a materializa obiectivele politice cardinale ale naţiunii, ajunsă într-un moment crucial al existenţei ei istorice.

Fără a beneficia de concursul favorabil al împrejurărilor politice interne[4] şi internaţionale[5] pe durata scurtului său mandat, Cuza a iniţiat ori numai a patronat şi supervizat o întreagă suită de reforme fundamentale, contribuind decisiv la alinierea nou-născutului organism statal – Principatele Unite – la rigorile şi rânduielile europene. La temelia lor au fost aşezate, succesiv, secularizarea averilor mănăstireşti[6], prin care statul a recuperat, mai ales din mâini străine, aproximativ un sfert din teritoriul naţional şi, desigur, celebra lege rurală din august 1864, prin care ţărănimea clăcaşă, împovărată până atunci cu numeroase obligaţii faţă de stăpâni şi arendaşi, a fost eliberată de sarcinile feudale şi împroprietărită[7]. Sub acelaşi istoric mandat, a fost unificată şi uniformizată legislaţia celor două Principate[8], până atunci diferenţiată semnificativ, în pofida prevederilor asemănătoare cuprinse în prima legiuire cu caracter constituţional (Regulamentul Organic); au suferit profunde transformări domeniile vieţii economice şi sociale[9]; au fost modernizate justiţia şi administraţia la nivel european[10]; s-a dezvoltat armata[11]; a fost introdus Codul civil de inspiraţie franceză[12]; a fost adoptată cea dintâi lege a instrucţiunii publice[13] şi s-au înfiinţat Universităţile din Iaşi[14] şi Bucureşti. Biserica a fost supusă şi ea procesului accelerat de reformă, cu toată rezistenţa întâmpinată din partea clerului şi, îndeosebi, a înalţilor ierarhi[15]. Aproape că nu a rămas vreun sector sau domeniu al vieţii economico-sociale, publice ori instituţionale în afara preocupărilor şi a înfăptuirilor cu caracter modernizator.

Situat într-o zonă marginală, din perspectiva locului şi a importanţei deţinute în ansamblul organismului social, sistemul penitenciar din Principatele Unite nu a rămas, totuşi, în afara atenţiei factorilor de putere, nici a noilor legiuitori în domeniul mai larg al justiţiei, beneficiind de cuvenitele revizuiri structurale şi măsuri reformatoare. Tema, însă, urmând profilul lipsit de prim-plan şi mai ascuns al instituţiei cercetate,

[4] Dan Berindei, *Locul lui Alexandru Ioan Cuza în istoria naţională*, în vol. *Posteritatea lui Alexandru Ioan Cuza*, coord. Oltea Răşcanu-Gramaticu, Bârlad, Editura Sfera, 2008, p. 7−12.

[5] Vezi, între altele, Leonid Boicu, *Cuza Vodă faţă de lupta popoarelor pentru emancipare naţională,* în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, coord. L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub, Iaşi, Editura Junimea, 1973, p. 235−260; Dan Berindei, *Constituirea statului naţional român în context european*, în vol. cit., p. 113−146.

[6] C. C. Giurescu, *Suprafaţa moşiilor mănăstireşti secularizată la 1863*, în *SRdI*, XII, nr. 2/1959, p. 52−71; Sorin D. Ivănescu, *Secularizarea averilor mănăstireşti în timpul lui Alexandru Ioan Cuza*, în vol. *Unirea Principatelor. Momente, fapte, protagonişti*, coord. D. Ivănescu, Iaşi, Editura Junimea, 2005, p. 21−34.

[7] Nichita Adăniloaie, Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1967.

[8] Constantin C. Angelescu, *Unificarea legislaţiei Principatelor Unite Române sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, p. 363−408.

[9] Leonid Boicu, *Înnoirea structurii social-economice a României în anii domniei lui Cuza Vodă*, în *AIIAI*, tom X, 1973, p. 97−112.

[10] Constantin C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, p. 326; Grigore Chiriţă, *Organizarea modernă a instituţiilor statului român (1856−1866)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1999, p. 144.

[11] *** *Istoria militară a poporului român*, coord. Vasile Milea, vol. IV, Bucureşti, Editura Militară, 1987, p. 499 şi urm.

[12] Constantin C. Angelescu, *op. cit.*, p. 402.

[13] V. Cristian, *Al. I. Cuza faţă de problemele învăţământului şi culturii naţionale*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, p. 445−465; Nichita Adăniloaie, *Cuza Vodă şi învăţământul*, în vol. *Posteritatea lui Alexandru Ioan Cuza*, p. 140−154.

[14] D. Berlescu, *Al. I. Cuza – ctitor al Universităţii din Iaşi*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, p. 466−477.

[15] Laurenţiu Stamatin, *Stat şi biserică în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, Iaşi, Editura Junimea, 2011; Sever-Mircea Catalan, *Politica bisericească a domnitorului Alexandru Ioan Cuza (1859−1866) (I)*, în „Studii şi materiale de istorie modernă", Bucureşti, vol. XV, 2002.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nu a fost şi nu este prea abordată de istoricii de profesie. Cele câteva studii analitice şi prea puţinele sinteze ce i-au fost consacrate sunt semnate de autori cum ar fi Grigore I. Dianu[16], Ştefan Arsenescu[17], Emanoil Gr. Constantinescu[18], Eugenia Economu[19], Ovid Stănciulescu[20], Ştefan Stătescu[21] şi, mai aproape de vremea noastră, de I. Chiş[22]. Aceste contribuţii aparţin juriştilor, sociologilor ori politologilor, dovedindu-se pe cât de necesare, pe atât de utile cercetătorului de astăzi, mai ales pe latura legislativă sau penală a anchetei ştiinţifice.

Ceea ce se cuvine subliniat, totodată, este faptul istoriceşte dovedit că preocupări ameliorative în domeniul penitenţei sau al penitenciarelor au existat şi în perioada anterioară domniei lui Alexandru Ioan Cuza; adică sub regimul politic patronat de cei din urmă domnitori pământeni ai Principatelor, Grigore Al. Ghica, în Moldova şi, respectiv, Barbu D. Ştirbei, în Ţara Românească, impuşi sub regimul Convenţiei de la Balta Liman (1849). Înaintea lor, din câte se ştie, regimul de detenţie la ocne, urmând unor practici cutumiare, fusese stabilit, odată cu intrarea în vigoare a Regulamentului Organic[23], pe baza proiectului de „Regulament pentru ţinerea tâlharilor la groapa ocnii". Acest proiect a fost elaborat, potrivit informaţiilor existente, în anul 1834, de către căminarul Iacovache Veisa[24]. Principiile enunţate atunci de căminarul moldovean, însuşite şi oficializate nu doar de Cârmuirea Moldovei, ci şi de cea a Ţării Româneşti[25], schiţau doar cadrul legic în limitele căruia Cămării (sau Administraţiei) Ocnelor îi reveneau însemnate atribuţii, între care se detaşa responsabilitatea acesteia de a asigura hrana şi îmbrăcămintea fiecărui osândit pe întreaga durată a detenţiei. Or, până în anul 1844, nici obligaţiile contractuale ale arendaşului (numit *otcupcic*) ocnelor şi nici o altă dispoziţie dată de Cârmuire nu precizau câtă hrană şi ce îmbrăcăminte trebuiau asigurate deţinuţilor, lăsându-se totul la libera voinţă şi decizie a Cămării[26].

Situaţia ar fi dăinuit încă multă vreme, se afirmă într-un studiu consacrat temei, dacă nemulţumirile ocnaşilor (deţinuţilor) n-ar fi atras îngrijorarea Hătmăniei – însărcinată cu asigurarea pazei lor – şi n-ar fi generat o primă anchetă dictată de aceasta. Informat asupra regimului de detenţie la ocne şi socotindu-l prea aspru, marele hatman al Moldovei, Nicolae Mavrocordat, a cerut Cămării să amelioreze calitativ şi cantitativ

[16] Gr. I. Dianu, *Istoria închisorilor din România. Studiu comparativ. Legi şi obiceiuri*, Bucureşti, Tipografia Curţii Regale, 1900.

[17] Ştefan Arsenescu, *Sistemul penitenciar şi studiu asupra închisorilor din România*, Bucureşti, Tipografia „Aurora", 1905; idem, *Munca în închisori (munca penală)*, Bucureşti, 1922; idem, *Femeia criminală – Închisoarea de femei Plătăreşti*, în „Revista penitenciară şi de drept penal", Bucureşti, an IV, nr. 8, 1915.

[18] Emanoil Gr. Constantinescu, *Evoluţia regimului penitenciar în România cu referinţe la trecutul penitenciarelor din Europa şi America*, Bucureşti, Tiparul Românesc, 1933.

[19] Eugenia Economu, *Istoricul penitenciarelor de femei din România şi diverse contribuţiuni de ştiinţă penitenciară bazate pe experienţă practică*, Bucureşti, Tipografia şi legătoria Penitenciarului Văcăreşti, 1930.

[20] Ovid Stănciulescu, *Cercetări asupra regimului penitenciar român din veacul al XIX-lea, cu un studiu necunoscut al lui Constantin Moroiu*, Cluj, Tipografia Fondul Cărţilor Funduare, 1933.

[21] Ştefan Stătescu, *Câteva cuvinte asupra regimului nostru penitenciar*, Bucureşti, Tipografia „Gutenberg", 1895.

[22] I. Chiş, *Istoria penitenciarelor – ieri şi azi*, Bucureşti, Editura A.N.I., 2003; idem, *Reforma penitenciară din România*, Timişoara, Editura Ando-Tours, 1997.

[23] Vezi *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediţie integrală realizată de Dumitru Vitcu şi Gabriel Bădărău, cu sprijinul lui Corneliu Istrati, Iaşi, Editura Junimea, 2004, p. 446.

[24] Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, Iaşi, Universitatea „Al .I. Cuza", 1987, p. 133.

[25] Vezi *Analele Parlamentare ale României*, Bucureşti, vol. IV, partea a II-a, 1895, p. 663−665.

[26] Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, p. 134.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

hrana zilnică a condamnaţilor, fără a fi însă luat în seamă: în răspunsul formulat, „Cămara nu numai că nu va îmbunătăţi hrana, dar încă va tăia şi porţia ce o au, dându-le pe atâta numai cât să nu moară îndată". Confruntat cu asemenea răspuns, hatmanul a cerut Sfatului Administrativ, în toamna lui 1844, să oficializeze „cât să cuprindă porţia unui deţinut pe zi, în ce feliuri de producturi, cum şi pentru îmbrăcăminte câtă să se dea fiecăruia"[27]. Consultând Departamentul de Interne asupra normelor de „îndestulare a arestaţilor de la criminal", Sfatul le-a apreciat aplicabile şi la ocnă şi, drept urmare, le-a comunicat, prin Hătmănie, Cămării.

Aceasta n-a încetat să reducă în mod constant, calitativ şi cantitativ, cele cuvenite osândiţilor, fiind preocupată exclusiv de profitabilitatea propriei întreprinderi, asigurată în cea mai mare parte prin munca silnică a condamnaţilor. Încât, deşi cârmuirea a fost sesizată în repetate rânduri despre abuzurile administraţiei împotriva ocnaşilor, departe de ceea ce ar fi putut fi invocat drept caracter instructiv-educativ al pedepsei, situaţia a rămas multă vreme neschimbată. De exemplu, în anul revoluţiei paşoptiste, un reprezentant special al guvernului de la Iaşi, serdarul Vasile Niculescu, a fost trimis să verifice personal condiţiile de detenţie ale osândiţilor la muncă silnică, pe care el le găsea astfel:

> [...] foarte tristă şi de jale poziţie. Cămăşile lor – raporta inspectorul – sunt rupte şi legate noduri-noduri, putrezind şi rupându-se în pripă. Opincile li se dă foarte rele, câte o pereche la două luni şi, purtându-le prin saramură, peste puţină vreme se rup, încât mulţi lucrează desculţi. Un suman se dă o dată, până se rupe de tot, slujindu-se cu el 4−5 ani. Înăuntru este frig şi umezeală. Mulţi mor cu zile, pentru că tot leacul lor este numai un alifiu ce se dă la cei răniţi şi aceasta cu îndestulă greutate. [...] Afară din groapa ocnelor nu se scot decât o dată pe an, într-o zi de vară, şi atunci numai 15−25 de inşi, iar preotul merge la ei o dată pe an. Oamenii Cămării le răşluiesc drobii de sare tăieţi, nedându-le cele două parale pe drob, ci le dă ca pentru unul, în măsură de 75 oca[28].

Ideea înfiinţării unei temniţe la ocne, în care să stea doar acei condamnaţi care sufereau de boli, idee mai veche de altfel, a fost readusă în discuţie de protomedicul Gheorghe Cuciureanu. Încă din 1847, el afirma că, pentru atingerea adevăratului ţel al pedepsei, cel educativ, trebuiau construite acolo „o casă solidă", unde cei afectaţi să stea pe timpul zilei şi, pe lângă aceasta, „un mic spital". Tot Cuciureanu considera necesar ca îmbrăcămintea să li se schimbe mai des, hrana să li se îmbunătăţească, să li se economisească banii câştigaţi prin muncă, astfel ca, la izbăvirea pedepsei, să dispună fiecare de „un mic capital"; şi, în fine, să li se facă săptămânal educaţia duhovnicească printr-un preot chemat special la ocne pentru asemenea slujbă[29]. Propunerile avansate de protomedic au rămas însă fără ecou, după cum nici regimul de muncă şi viaţă al ocnaşilor n-a cunoscut vreo ameliorare: hrana osândiţilor a continuat să se dea cu mult sub nivelul necesităţilor minime oficial recunoscute, nu primeau căciuli, sumane li dădeau prea puţine, iar aşternuturile de paie nu le erau schimbate lunar, ci doar anual.

Potrivit raportului unei anchete la ocne dictate, în toamna anului 1853, de Sfatul Administrativ Extraordinar al Moldovei, aflat sub preşedinţia generalului-maior Urusov[30], anchetă condusă de cneazul Dimitrie Cantacuzino:

---

[27] *Ibidem.* Utilizând alte surse, probabil dintr-o etapă istorică ulterioară, fără a le indica locaţia sau provenienţa, Gr. I. Dianu oferea alte informaţii, apropiate în esenţă (vezi Gr. I. Dianu, *op. cit.*, p. 67).

[28] Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, p. 135.

[29] *Ibidem.*

[30] În vara anului 1853, trupele Rusiei au trecut Prutul şi au ocupat Principatele, obligând astfel Poarta să-i declare război în toamna aceluiaşi an (războiul Crimeii). Domnitorul Moldovei, Gr. Al. Ghica, precum şi

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> [...] osândiţii semănau mai mult cu nişte sălbăticiuni decât cu fiinţe omeneşti, nu numai în privinţa înfăţişării lor, dar şi ca vieţuire, mai ales cei bolnavi, care, neputând umbla în picioare din pricina rematizmului ce au căpătat de la umezeală, răceală şi vântul ce trage necontenit (pentru că ocna aceasta corespondează cu alte trei părăsite), sufăr cea mai grozavă tortură, şezând la întuneric ziua şi noaptea. Pentru mâncare, cât şi pentru apă, cei bolnavi trebuie să se roage de ceilalţi. Şezând în umezeală, cad bucăţi [probabil, de cămăşi – n.ns.] de pe trup şi rămân numai cu sucmane rupte pe pielea goală şi fără căciuli, într-un loc unde temperatura am găsit-o 3 grade peste zero.

Din această pricină, din cei 54 de osândiţi aflaţi atunci în ocnă, doar 18 au fost găsiţi sănătoşi, restul fiind bolnavi. În privinţa hranei, anchetatorii au constatat insuficienţa şi proasta ei calitate, apreciere extinzându-se şi asupra îmbrăcămintei şi a celorlalte articole de inventar, personale[31].

Oarecum impresionat de „ticăloasa stare fizică şi morală" în care se aflau condamnaţii, Cantacuzino identifica rădăcinile răului în dezinteresul Ocârmuirii faţă de aspectele sociale implicate în procesul exploatării sării, pe de o parte, în imprimarea caracterului educativ al pedepselor, pe de altă parte. În legătură cu acest ultim aspect, anchetatorul concluziona în raportul său:

> [...] gios iscălitu găseşte toată sistema pedepsei în groapa ocnilor, precum s-au urmat, pârâ acum, greşită, pentru că fără osebire se pedepsesc la un loc oamenii pentru vinovăţii mai mici şi pentru crimele cele mai mari, ieşind mulţi mai demoralizaţi decât au intrat în groapă, prin urmare, mai primejdioşi pentru soţietate[32].

Pentru ameliorarea situaţiei, a formulat atunci un ansamblu de măsuri – în parte, preconizate şi de protomedicul Gh. Cuciureanu – menite să pună pe alte baze regimul de detenţie în ocne şi să-l orienteze către adevăratul scop al pedepselor aplicate. În pofida bunelor sale intenţii, transpunerea în practică a măsurilor propuse a fost întârziată de împrejurările politice neprielnice de atunci, ocupaţia străină (rusă şi, apoi, austriacă) a Principatelor, revenind în actualitate abia spre sfârşitul anului 1855. Atunci, „reaua îngrijire a antreprenorului faţă de osândiţii din groapele ocnelor" a determinat autorităţile centrale să hotărască renunţarea definitivă la una din gropile în care erau ţinuţi ocnaşii şi mutarea acestora în „castelul" din Tg. Ocna. Acesta fusese special construit în acest scop şi beneficia de asistenţa unui specialist francez în domeniu, Ferdinand Dodun de Perrières, adus în ţară de domnitorul Grigore Al. Ghica, specialist care îşi va oferi ulterior bunele servicii de specialitate atât lui Al. I. Cuza, cât şi lui Carol I. Concomitent, Cămara ocnelor a fost constrânsă de autorităţi să îndeplinească întocmai măsurile preconizate anterior de cneazul Dimitrie Cantacuzino, iar cămăraşul de până atunci, I. Scurti, a fost destituit[33].

Cu elaborarea unui nou regulament pentru noua temniţă de la ocne a fost însărcinat vornicul Anastasie Panu, care a trebuit să ţină seama de principiile formulate de domnul ţării încă din iulie 1851, pentru „castelul de la Tg. Ocna", regulament adoptat

---

omologul său din Ţara Românească, s-au retras la Viena, iar administraţia politică provizorie a ambelor Principate a fost preluată de baronul Budberg, în calitatea-i de preşedinte al celor două Divanuri. La Iaşi, Preşedinte al noii autorităţi a fost numit generalul Urusov (vezi Leonid Boicu, *Austria şi Principatele Române în vremea războiului Crimeii (1853−1856)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1972, p. 85 şi urm.

[31] Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, p. 136.

[32] *Ibidem.*

[33] *Ibidem*, p. 137.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„cu unanimitatea glasurilor”[34] şi întărit de Gr. Al. Ghica, la 26 iulie 1855. În esenţă, osândiţii erau împărţiţi în trei categorii, în funcţie de natura şi gravitatea faptei comise, precum şi de durata pedepsei, la muncă silnică pe viaţă, muncă silnică pe timp „mărginit” şi pe „un timp mai scurt”. Pentru ca sănătatea deţinuţilor să nu fie primejduită prin munca neîntreruptă în ocnă, împărţiţi în „cete” (grupuri), urmau să lucreze, prin rotaţie, o săptămână în saline şi două săptămâni în „castel”, încât prestarea muncii rămânea obligatorie, putând fi efectuată însă nu numai în groapa ocnelor, ci şi în atelierele închisorii[35]. Totodată, domnitorul, adresându-se „Cuvioşiei Sale Protosinghelul Varlaam”, în decembrie 1855, îl însărcina „a priveghe şi îndeplinirea îndatoririlor privitoare la preoţi, carii se vor orândui la fiecare închisoare din Principat”, urmând „a alege şi a numi aseminea preoţi [...] pe cât mai potriviţi cu misia lor”[36]. Protosinghelul avea dreptul de a inspecta toate „aresturile” din Moldova, în anumite momente ale anului, urmărindu-se, desigur, îndreptarea morală a deţinuţilor, prin mijlocirea bisericii şi a credinţei, considerate cele mai eficiente căi şi instrumente de reeducare.

În aceeaşi vreme, Ferdinand Dodun de Perrières a elaborat al său *Aşezământ pentru administraţia închisorei din Iaşi*, finalizat la 24 noiembrie 1855, în cuprinsul căruia erau reglementate aspectele privitoare la personalul închisorii şi atribuţiile acestuia, cheltuielile generale incluse în bugetul închisorii, îmbrăcămintea şi hrana arestaţilor, câteva dispoziţii generale desprinse din regulamentul de ordine interioară, precum şi regimul femeilor osândite, oferind astfel substanţa celor cinci capitole ale aşezământului[37]. Se încheie astfel seria preocupărilor ameliorative – legislative şi administrative – legate de soarta unei instituţii, pe cât de secundară, din perspectiva locului şi a rolului ei în ansamblul societăţii româneşti, pe atât de necesară, chiar indispensabilă din perspectiva bunei convieţuiri, a combaterii infracţionalităţii şi a criminalităţii.

Imediat după înfăptuirea Unirii şi din punct de vedere administrativ, urmată de recunoaşterea acesteia de către puterile garante, domnitorul Al. I. Cuza, consiliat de colaboratorii săi apropiaţi, şi-a îndreptat atenţia către acele sectoare ale vieţii publice care puteau asigura, fără a genera complicaţii, reducerea decalajelor faţă de normele şi standardele consacrate la nivelul societăţilor occidentale. Astfel, după o firească şi necesară documentare în domeniu, la 7 august 1862, Consiliul de Miniştri al Principatelor Unite, condus de Nicolae Kretzulescu, care deţinea şi portofoliul Internelor, a decis să adopte o măsură radicală: reformarea şi uniformizarea sistemului penitenciar, prin desfiinţarea – cu începere de la 1 octombrie acelaşi an – a vechii administraţii a temniţelor şi intrarea în vigoare, de la aceeaşi dată, a *Regulamentului pentru organizarea serviciului stabilimentelor penitenciare şi cele de binefacere din România*, act sancţionat de domnitorul Cuza prin decretul nr. 630 din 11 august acelaşi an[38]. Documentul, elaborat şi direcţionat pe linia celorlalte acte reformatoare, emise şi aplicate imediat în cele două Principate, urmărea „nivelarea” şi consolidarea, pe cale legislativă, a unităţii politico-administrative a noului organism naţional, facilitată în această zonă prin prevederile cvasi-comune ale Regulamentelor Organice. În fapt, aşa cum s-a observat deja[39], este

[34] *Dispoziţii privitoare la închisorile publice în Moldova*, Iaşi, 1856, p. 10.
[35] *Ibidem*, p. 16.
[36] *Ibidem*, p. 43.
[37] *Ibidem*, p. 46−72.
[38] Vezi I. M. Bujoreanu, *Collecţiune de legiuirile României vechi şi noi, câte s-au promulgat până la finele anului 1870. Legi, procedure, regulamente, decrete, instrucţiuni, formulare, convenţiuni, concesiuni, statute, circulare instructive, tablouri*, Bucureşti, 1873, p. 821−849.
[39] Ovid Stănciulescu, *op. cit.*, p. 64.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vorba de extinderea în Ţara Românească a sistemului penitenciar din Moldova, nu pentru că acesta din urmă ar fi fost mai performant sau mai eficient, ci pentru simplul motiv că autorul noului *Regulament* era unul şi acelaşi personaj care elaborase mai vechiul *Aşezământ* pentru închisoarea centrală din Iaşi (1855), în vremea lui Gr. Al. Ghica, inspectorul francez Fernand Dodun de Perrières. Noul regulament, structurat într-un număr de opt capitole, din care primele şase cuprindeau nu mai puţin de 307 articole, iar următoarele două, alte 117 articole – în fapt, primul comun – se ocupa atât de organizarea şi funcţionarea serviciului stabilimentelor penitenciare, cât şi de înfiinţarea stabilimentelor de binefacere[40].

În conformitate cu primele articole ale celui dintâi capitol, privind *Aşezarea şi menirea stabilimentelor de pedeapsă*, inspirate, la rându-le, din legislaţia penală în vigoare, închisorile din Principatele Unite erau clasate în câteva categorii distincte, după gradul de vinovăţie şi de periculozitate al infractorului, şi anume: *preventive*, pentru învinuiţii arestaţi şi aflaţi în faza cercetărilor şi alcătuirii probatoriului, până la pronunţarea sentinţei definitive a unei instanţe; *corecţionale*, pentru condamnaţii la pedepse, în general, mai mici, între şase zile şi doi ani; *muncă silnică la ocne*, pentru cei condamnaţi pe viaţă sau pe termene lungi; *munci silnice mai uşoare*, pentru cei condamnaţi pentru fapte grave, dar consideraţi mai puţin primejdioşi; *corecţionale pentru minori*, pentru delincvenţii în vârstă de la 8 la 20 de ani şi, în sfârşit, *corecţionale pentru femei*, fără deosebire de gravitatea sau de felul faptei şi de durata pedepsei (art. 1). În cuprinsul celorlalte 14 articole ale aceluiaşi capitol, se făceau felurite precizări explicative în legătură cu statutul sau regimul detenţiei pentru fiecare din categoriile stabilimentelor amintite. De exemplu, condamnaţii la pedepse mai uşoare urmau a-şi ispăşi păcatele muncind în agricultură, grădinărit sau ateliere, spre folosul puşcăriei (art. 4 şi 5), în timp ce vinovaţii închişi pe viaţă, la ocne, urmau a fi obligaţi să muncească ziua la extragerea sării din mine, izolaţi de lucrătorii liberi (*şavgăi*), iar noaptea să fie introduşi în stabiliment (art. 6). Un penitenciar pentru minori era proiectat a se organiza, pe lângă cel agricol preexistent (din 1860) în zona Moldovei sud-basarabene, la Ismail, şi consacrat „vagabonzilor" (art. 8), iar cei eliberaţi rămâneau, în continuare, „sub privegherea închisorilor în terminul prescris de hotărârea judecătorească", după care intrau în atenţia „administraţiunii superioare", fiind îndrumaţi de aceasta spre „colonizarea pământurilor neculte (adică necultivate) aflate în proprietatea statului" (art. 9)[41]. În acelaşi capitol erau înscrise drepturile băneşti cuvenite fiecărei categorii de osândiţi, destinaţia fondurilor acumulate pe parcurs, precum şi condiţiile recuperării banilor de cei îndreptăţiţi, după ispăşirea pedepsei.

Al doilea capitol al regulamentului înscria, în cuprinsul altor şapte articole, câteva norme *Despre încărcarea şi transportarea arestanţilor la penitenciare*, interzicând tratamentul „batjocoritor" sau „infamator" aplicat condamnaţilor pe durata şi ruta transportului, îndeosebi, îmbrăcarea lor în haine bicolore, uşor vizibile, cu roşu pe jumătate, sau „îmbourarea"[42]. Despre *Administraţia şi personalul* închisorilor sunt cuprinse dispoziţii şi reglementări clare în cadrul celui de-al treilea capitol al documentului,

[40] Vezi şi I. Chiş, *op. cit.*, p. 45. Potrivit lui Gr. I. Dianu, în 1862, funcţionau, în afara „arestelor preventive" din fiecare judeţ, temniţa capitalei Bucureşti, penitenciarul din Iaşi şi temniţele din Giurgiu, Craiova, Ocnele Mari, Târgu Ocna şi Schitu Ostrov. Ulterior, s-au adăugat temniţele de la Mărgineni (recluziune), Bucovăţ (corecţie), Floreşti (pentru vagabonzi), Dobrovăţ (corecţie) şi Focşani (pe lângă Curtea de Apel). Vezi Gr. I. Dianu, *op. cit.*, p. 73−74.

[41] I. M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 821.

[42] *Ibidem*, p. 822.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cuprinzând art. 23−54. Puse sub autoritatea unui inspector general – nominalizat, ulterior, în persoana celui care elaborase proiectul de regulament – subordonat, la rându-i, Ministerului de Interne, acesta avea sub ascultare un inspector general adjunct, precum şi pe toţi „impiegaţii" închisorilor, chiar dacă închisorile ţinutale rămâneau sub autoritatea prefecţilor (art. 24). Interesant este faptul că se avea în vedere, la deplina organizare a penitenciarelor, numirea unui „instructor pentru învăţătura elementară a arestaţilor", poziţie considerată obligatorie pentru penitenciarul minorilor (art. 48)[43].

Un întreg capitol, al patrulea, consacra *Atribuţiunile împiegaţilor administraţiunilor închisorilor centrale* (art. 55−125), începând cu directorul şi aria lui de competenţe, atribuţii şi drepturi, continuând cu inspectorul stabilimentului, care putea să-l înlocuiască la nevoie pe primul, cu grefierul-contabil, potenţial înlocuitor al inspectorului, cu intendentul, care era „şef al serviciului privegherii" şi, în fine, cu registratorul unităţii, cel însărcinat cu corespondenţa şi arhiva închisorii. Tot aici sunt reglementate normele asiguratorii serviciului sanitar, puse de obicei în seama unui *medic* şi a unui *chirurg*. Cel dintâi, în percepţia epocii, era internist, iar celălalt, generalist, ambii fiind obligaţi să aibă un „jurnal de clinică", să-şi organizeze „o mică spiţerie", să hotărască ori să aprobe meniul zilnic al condamnaţilor şi să facă vizitele prevăzute celor aflaţi în suferinţă, ori de rutină, în conformitate cu programul prestabilit. Vindecătorii trupului, medicii, erau acompaniaţi de vindecătorii sufletului, preoţii, câte unul pentru fiecare asemenea stabiliment. Aceştia, numiţi în schema personalului *mărturisitori*, oficiau slujbele religioase necesare nu numai duminicile şi sărbătorile legale, ci oriunde şi ori de câte ori se impunea, având asupră-le „cel mai puternic şi reactiv mijloc de îndreptare a sufletelor pierdute în întunericul neştiinţei şi al răului" (art. 124)[44].

O altă importantă secţiune a regulamentului, situată în continuarea celei la care ne-am referit, vizează *Tratamentul moral* (art. 126−265) aplicat şi aplicabil, deopotrivă sau diferenţiat, personalului închisorii, ca şi condamnaţilor. Gardienii răspundeau de paza şi ordinea în închisori, având drepturi şi datorii bine definite faţă de osândiţi şi răspunzând, după caz, oricărei încălcări a disciplinei interne ori a legii în faţa autorităţilor administrative, locale sau centrale, cărora li se subordonau. Li se interzicea cu desăvârşire orice relaţii sau legături cu cei internaţi, pe care îi supravegheau, şi nu le era permis să-i înjure ori să-i lovească fără a risca ei înşişi a fi pedepsiţi pentru asemenea fapte. Se preconiza ca în posturile de gardieni să fie încadraţi, preferenţial, „militari vechi, în etate cel puţin de 25 de ani, până la 40 cel mult" (art. 173), recomandaţi de unităţile prin care au trecut sau de autorităţile din localitatea în care domiciliau.

În legătură cu normele disciplinare impuse condamnaţilor, atât la locul de muncă, cât şi în dormitoare, acestea erau foarte severe, fiind înscrise într-un program zilnic ce trebuia respectat cu rigurozitate, program pentru a cărui îndeplinire erau implicaţi unul sau mai mulţi condamnaţi dintre cei mai buni, din fiecare dormitor sau atelier, recomandaţi de preot şi de intendent. Aceştia purtau numele de *vornicei* sau *vetaşi* şi erau numiţi de director ca „să privegheze şi să ţie ordinea, tăcerea, curăţenia şi sârguinţa în lucru", fără a fi scutiţi de eventuale pedepse în cazul tăinuirii sau neglijenţei personale, generatoare, deopotrivă, de „neorânduieli"[45]. Dintre pedepsele omologate prin noul regulament, „carcera întunecoasă şi solidară" era cea mai dură, dar se impunea doar atunci când „toate alte pedepse sunt dovedite prea slabe pentru supunerea şi intimidarea

[43] *Ibidem*, p. 824.
[44] *Ibidem*, p. 828.
[45] *Ibidem*, p. 834.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

condamnatului. Punerea în carcere întunecoase şi obezi (la mâini şi/sau picioare) vor fi păstrate mai cu seamă pentru fapte antisociale nemorale, pentru furt, pentru fapte de violenţă şi de rebeliune, afară de urmările judecătoreşti, de este cazul" (art. 222).

În cuprinsul aceluiaşi capitol erau detaliate normele de organizare a muncii pentru vinovaţi, plecându-se de la premisa educaţională corectă că „lucrul este, din toate mijloacele, cel mai bun de corijat oamenii depravaţi, de dat o altă direcţiune ideilor lor, de a-i face să piardă obiceiurile lor cele viţioase [...]. Trebuie să se caute să li se inspire dragostea lucrului, puind o deosebire între tratamentul celor cari se dedau şi se sârguiesc la lucru şi între cei ce stăruiesc a sta în trândăvia care i-a pierdut" (art. 228). Pentru „criminaliştii forţaţi", adică pentru cei condamnaţi la muncă silnică, regulamentul indica locurile potrivite, în ordinea descrescătoare a periculozităţii: „în mine, la extragerea mineralelor; la cariere de piatră, de piatră de var, de ipsos, la cioplirea şi pregătirea lor, la pregătirea pământului şi la fabricarea de cărămizi, la fabricatul de funii de tei, în uzine de topitorii de fier, de schije, de aramă ş.a." (art. 232). În acelaşi timp, era interzis cu desăvârşire oricărui angajat al închisorii să folosească munca vinovaţilor în interes personal (art. 248).

Capitolul al şaselea din regulament era consacrat *Tratamentului fizic* al condamnaţilor[46], în care se regăseau (art. 266−307), succesiv, normele omologate pentru hrana, îmbrăcămintea, mobilierul dormitorului, garderoba şi mobilierul infirmeriei, curăţenia, încălzitul şi iluminatul dormitorului. Despre hrana lor, asemănătoare calitativ şi cantitativ cu cea consemnată, în raportul său din 1847, de protomedicul Gheorghe Cuciureanu[47], se mai adăuga precizarea că „arestaţii vor căpăta de două ori pe zi mâncarea, vara, dimineaţa pe la 9 şi seara, pe la 4; iarna, dimineaţa pe la 10 şi seara, pe la 5" (art. 266). Compoziţia regimului alimentar era dată de profilul sau rânduiala zilelor săptămânii: cinci zile de post şi doar două „grase", excluzând perioadele de post creştinesc înscrise în calendar. Nici în privinţa îmbrăcămintei, situaţia nu era prea diferită de cea existentă în Moldova „regulamentară". De exemplu, pentru ocnaşii condamnaţi pe viaţă, erau programate fiecăruia, conform regulamentului, anual, „câte două cămăşi, două perechi ismene şi patru opinci noi şi, din cele vechi, făcându-să încă un rând, vor fi trei de individ pentru schimb. Un sucman, o pereche de iţari, o căciulă cu vipuşcă roşie purtând numărul, de sucman alb, la fiecare trei ani" (art. 278). Ceva mai generoase erau normele legale pentru ţinuta obişnuită a femeilor condamnate: „[...] două cămăşi, două perechi de ciorapi sau călţuni, o rochie de anghină, un sucman, o pereche de buşimachii sau iminei de piele în picioare, un tulpan pentru cap. Sucmanul va fi pentru doi ani, celelalte se vor reînnoi în toţi anii" (art. 280, 281)[48].

Despre regulile de igienă consacrate în acele penitenciare, e de menţionat faptul că „chiriaşii" erau obligaţi a se spăla în fiecare dimineaţă, „pe mâni şi obraz, şi să se pieptene pe cap", altminteri erau pedepsiţi prin reţinerea hranei pentru o zi; trebuiau să se bărbierească de două ori pe lună şi să se tundă o dată (art. 300). Vara, săptămânal, condamnaţii puteau face un duş, iar în timp de iarnă, doar „o singură dată se vor scălda toţi cu apă caldă" (art. 301). În sfârşit, în privinţa „iluminării", aceasta se efectua cu lămpi cu ulei: „iluminarea cu lumânări de seu e poprită, cea cu ului e mai recomandată ca mai puţin stricătoare". În schimb, „toată ograda închisorii va fi luminată în toate nopţile cu gaz"[49].

[46] *Ibidem,* p. 839 şi urm.
[47] Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, p. 134.
[48] I. M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 840−841.
[49] *Ibidem,* p. 842.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ultimele două capitole ale regulamentului privesc obligaţiile şi competenţele tuturor factorilor implicaţi în întreţinerea, funcţionarea şi eficientizarea „caselor centrale de pedeapsă", începând cu cele specifice inspectorului general, apoi ale directorului fiecărei unităţi penitenciare, ale intendentului, grefierului-contabil şi inspectorului. De astă dată, aria de competenţe şi atribuţii ale factorilor executivi nu priveşte ordinea internă sub aspect disciplinar, ci sub raport economic, în mod deosebit, contabil. De exemplu, toate achiziţiile necesare pentru îndestularea diferitelor servicii de întreţinere ale închisorii puteau fi efectuate prin: „contractări licitative, în regulile prescrise prin regulamentul financiar public, sau prin contractări de bună învoială făcute de director, sau prin târguri de piaţă, aprobate de director şi făcute de intendent, de inspector, după cum împrejurările şi interesele bine înţelese ale serviciului o cere"[50]. Condiţiile încheierii contractelor, ale derulării licitaţiilor, ale limitelor de sume angajate, diferenţiat, de fiecare reprezentant al stabilimentului erau, de asemenea, precizate în cuprinsul unor articole speciale.

Responsabilitatea înmagazinării, întreţinerii şi distribuţiei proviziilor, precum şi ale altor articole de inventar, revenea intendenţilor, care erau verificaţi periodic de directori şi/sau inspectori. Întregul buget de venituri şi cheltuieli al stabilimentului, cuprins într-o condică specială, cu toate detaliile asupra intrărilor şi ieşirilor băneşti înscrise periodic, era ţinut de grefierul-contabil. Tot el mai ţinea o condică, în care „fiecare arestat va avea contul său, corespunzător cu livretul său", adică cu sumele băneşti înscrise periodic, fiecăruia, după cantitatea şi calitatea muncii prestate şi în conformitate cu normele prestabilite pentru categoriile de osândiţi.

În sarcina grefierului-contabil intra întreaga evidenţă a unităţii penitenciare, care, rezumată, arăta astfel: condica de încarcerare, condica matricolă, condica de ieşiţi, condica de morţi şi condica alfabetică. Alte două condici se aflau la intendent: cea cuprinzând împărţirea condamnaţilor prin districte şi, respectiv, condica zilnică privind „starea şi mişcarea poporaţiei, a sănătoşilor şi a bolnavilor". În sfârşit, inspectorul ţinea o „condică de mişcarea poporaţiei în lucru, atât prin ateliere, cât şi în serviciul economic"[51]. Toate celelalte atribuţii desprinse din profilul postului şi al rolului cuvenit fiecăruia în procesul complex al „reeducării" prin muncă al vinovaţilor din închisori beneficiau de precizări sau detalii înscrise în 112 articole speciale ale regulamentului de funcţionare şi organizare a închisorilor.

În privinţa *stabilimentelor de binefacere*, consemnate şi de Gr. I. Dianu în a sa primă sinteză consacrată istoriei închisorilor publice din România[52], acestea erau împărţite în patru categorii, şi anume: pentru „calici[53] cerşetori bărbaţi, calice cerşetoare femei, cerşetori valizi şi stabilimente de nevârstnici orfani". Pentru cei din categoria a treia, respectiv pentru cei „valizi", se făcea trimitere − în vederea aplicării suplimentare a dispoziţiilor înscrise − la regulamentele stabilimentelor din Lipova, Orgoeşti şi Ismail, publicate la 1860, în Moldova, regulamente elaborate, probabil, de acelaşi autor, Ferdinand Dodun de Perrières. De asemenea, pentru cei din ultima categorie, era anunţată elaborarea unui act normativ special vizând un stabiliment cu profil agricol, localizat tot la Ismail, „unde încăperi sunt oferite de vechea cetate, şi pământuri necultivate din domeniile statului"[54]. Era şi aceasta, potrivit unor aprecieri istoriografice întemeiate, o măsură de „valorificare" a muncii prestate de viitorii puşcăriaşi, dar şi un

[50] *Ibidem*, p. 843.
[51] *Ibidem*, p. 844−846.
[52] Gr. I. Dianu, *op. cit.*, p. 66.
[53] Gr. I. Dianu notează „infirmi", în loc de „calici" (*ibidem*, p. 66).
[54] I. M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 849.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mijloc de integrare economică a noii zone a Moldovei, recuperată în urma tratatului de la Paris (1856), şi de punere în valoare a potenţialului agricol preexistent.

Noului regulament îi erau anexate o altă suită de articole, preluate din regulamentul anterior pentru Moldova şi grupate sub titlul *Instrucţiuni pentru închisori*, cu detalii suplimentare privind: încarcerarea arestaţilor, serviciul privegherii interne, disciplina, serviciul întreţinerii şi, în sfârşit, administraţia[55]. În privinţa condiţiilor încarcerării condamnaţilor, erau, practic, repetate uzanţele comune atât închisorilor centrale, cât şi celor locale: înlocuirea îmbrăcămintei, la intrare, cu hainele specifice arestului, cu păstrarea efectelor personale într-o magazie a închisorii până la eliberare, igienizarea noilor veniţi (tunşi, raşi, spălaţi) şi acordarea unui număr corespunzător registrului închisorii, număr pe care trebuiau să-l poarte pe haine. Erau apoi supuşi controlului medical, iar rezultatele erau consemnate într-o condică ce se păstra la medicul sau chirurgul închisorii.

În privinţa femeilor arestate, acestea erau repartizate în încăperi separate de cele ale bărbaţilor, fiind strict interzisă orice comunicare între cele două sexe. De asemenea, era interzisă încarcerarea condamnaţilor cu obezi sau fiare, făcând excepţie doar cei care „beneficiau" de hotărâri judecătoreşti speciale sau cei care suportau pedepse disciplinare dictate de directorul sau inspectorul închisorii. Paza internă era asigurată printr-un număr de „gardieni ordinari" stabiliţi şi întreţinuţi de administraţia închisorii, conduşi fiind de un gardian-şef sau prim-gardian. În închisorile (aresturile) districtuale, acest serviciu cădea în sarcina îngrijitorului, ajutat de un număr de soldaţi (dorobanţi). Toţi gardienii, inclusiv şeful lor, erau obligaţi să locuiască în interiorul închisorii, fiindu-le cu desăvârşire interzis „a întreţine relaţii cu vreun arestat, sau a primi pe vreunul prin odăile lor, sau să le treacă fie orice, fără ştirea şi învoirea directorului, sau a îngrijitorului, pentru arestele districtuale"[56]. Despre posibilitatea teoretică a vizitării puşcăriaşilor, aceasta era permisă, după caz, cu aprobarea directorului (sau îngrijitorului, pentru districte), fiind programată de regulă joia şi duminica, în condiţii prealabil declarate de vizitator că „nu are bani, nici răvaş, nici mâncare, nici orice alt obiect de trecut arestatului" (art. 14). Legat de acelaşi lucru, se mai preciza că orice convorbire între vizitator şi condamnat se realiza condiţionat, în prezenţa unui gardian, într-o încăpere specială, şi doar în limba română (art. 17). Desigur, această regulă privea exclusiv pe condamnaţii aparţinând altor etnii sau proveniţi din alte ţări.

O serie de pedepse disciplinare erau înscrise, în acelaşi regulament, atât pentru gardieni, cât şi pentru condamnaţi; pentru cei dintâi, acestea erau crescătoare, în funcţie de gravitatea faptei, de natură administrativă, mergând până la îndepărtarea din funcţie a celui găsit vinovat. În cazuri deosebite, gardienii vinovaţi erau pasibili cu închisoarea. Pentru puşcăriaşi, pedepsele disciplinare erau corelate cu gravitatea abaterii şi se aplicau gradual, începând cu interdicţia de a mai primi vizite din partea rudelor, interzicerea „aerisirii", adică a plimbărilor prevăzute în program în incinta închisorii, reducerea hranei zilnice doar la pâine şi apă, aplicarea obezilor la mâini şi la picioare, izolarea în celulă luminată şi, în fine, izolarea în celulă întunecoasă (art. 11). La nevoie, „în caz când toate aceste pedepse n-ar fi destule pentru înduplecat reaua îndărătnicie a arestatului, directorul, pe răspunderea lui, poate aplica şi lovituri, până la 15"[57]. În schimb,

[55] *Ibidem*, p. 849−853.

[56] *Ibidem*, p. 850.

[57] *Ibidem*, p. 851. Gr. I. Dianu menţionează şi alte categorii de pedepse, dar care nu se regăsesc în acest regulament: oprirea corespondenţei cu familia, interzicerea fumatului, interdicţia de a lucra, oprirea unui fel de mâncare, „osândirea la mămăligă goală", izolarea în celulă cu lucru sau, după caz, fără lucru (*ibidem*, p. 68).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gardienilor le era interzis cu desăvârşire „a batjocori sau a bate pe arestaţi". Toţi arestaţii valizi trebuiau să fie supuşi la muncă, în afara celor care depăşeau vârsta de 70 de ani, pe categorii de meserii şi ateliere specific organizate. Dreptul statului asupra produsului muncii arestaţilor era, de asemenea, reglat pe categorii de condamnaţi. De pildă, pentru *ocnaşi*, statul percepea 2 din 10, pentru osândiţii la recluziune, 3 din 10, pentru corecţional, 4 din 10, iar pentru femeile condamnate, 3 din 10. Ceea ce le rămânea condamnaţilor din produsul muncii lor, se împărţea în două: de o jumătate puteau să dispună pentru „îndulcirea traiului", iar cealaltă jumătate era conservată în „masa de rezervă", care li se dădea la eliberare. Minorilor eliberaţi după efectuarea pedepsei li se dădea „o remunerare în natură sau în bani, după purtarea lor înăuntru închisorii, după câştigul ce ar fi putut produce prin aplecarea la lucru în cel din urmă an şi după etatea lor"[58].

Directorul închisorii avea obligaţia de a vizita zilnic celulele stabilimentului pe care-l conducea, încredinţându-se singur de curăţenia şi buna rânduială internă, de îndeplinirea ordinelor date, de corectitudinea întocmirii tuturor evidenţelor şi actelor administrative, de calitatea şi exactitatea produselor intrate şi distribuite, ca şi de securitatea magaziei cu provizii ori a celei cu diversele efecte ale condamnaţilor. Avea permisiunea să facă achiziţii de materiale până la suma de 600 de lei, pe bază de documente justificative. Peste această sumă, putea contracta – comunicând în prealabil Ministerului – materiale în valoare de cel mult 1.200 de lei, având avizul organului ierarhic superior. Lunar, apoi trimestrial, făcea un raport despre starea unităţii penitenciare, cu toate evidenţele materiale şi umane la zi, cuprinse într-un raport-sinteză anual, vizând „starea materială şi morală a închisorii"[59]. Cât priveşte drepturile sau privilegiile pe care le aveau toţi slujbaşii închisorilor, începând cu directorul, Gr. I. Dianu le aprecia ca fiind excesive în raport cu nivelul salarizării celorlalţi funcţionari ai statului. Exemplificând, afirma că un director al unei închisori centrale avea o leafă lunară de 1.000 de lei, contabilul-grefier, ca şi intendentul aveau 500 de lei, iar un director de închisoare judeţeană, 250 de lei pe lună. Cu toţii, adăugând aşadar şi pe ceilalţi slujbaşi ai închisorii, beneficiau de locuinţă de la stat, de gratuitatea iluminatului şi încălzitului ori de o indemnizaţie corespunzătoare pentru ceea ce nu primeau în natură[60]. Este uşor de observat discrepanţa între salariul lunar al unui director de închisoare centrală şi al unuia provincial, câtă vreme complexitatea sau dificultatea muncii prestate şi responsabilitatea fiecăruia erau aceleaşi.

Acest nou *regulament* al închisorilor din anul 1862 era menit să producă o schimbare, dacă nu radicală, de situaţie, cel puţin una substanţială în privinţa statutului juridic al condamnaţilor. În realitate, lucrurile nu au stat chiar aşa, după cum observa şi Gr. I. Dianu. Pentru că, „în interval de 12 ani, cât a rămas în vigoare acest regulament"[61], s-au făcut numai nişte încercări de organizare, fără nici un rezultat practic pentru ameliorarea stării închisorilor. Cu excepţia îmbunătăţirilor aduse tratamentului fizic al arestaţilor şi a experienţelor făcute cu înfiinţarea câtorva ateliere de lucru, se poate spune că Gr. I. Dianu avea dreptate când afirma că perioada aceasta „nu se însemnează aproape prin nimic, care să ne facă a constata cu adevărat o schimbare a regimului închisorilor"[62]. Şi totuşi, mai departe, exigentul observator admitea că:

[58] *Ibidem*, p. 69.
[59] I. M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 852.
[60] Gr. I. Dianu, *op. cit.*, p. 70.
[61] În anul 1874 a fost elaborată – de acelaşi „inspector general al închisorilor din România", Ferdinand Dodun de Perrières – şi apoi votată o nouă *Lege asupra regimului închisorilor*, rămasă în vigoare până în 1930. Vezi C. Hamangiu, *Codul general al României (Codurile, legile şi regulamentele uzuale în vigoare)*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1941, p. 250−257.
[62] Gr. I. Dianu, *op. cit.*, p. 71.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> […] s-a mai reparat şi amenajat câteva localuri de închisori din vechile monastiri, dar clădiri de închisori propriu-zise şi care să corespundă scopului şi destinaţiei lor nu s-au făcut. Regimul moral n-a câştigat aproape nimic, iar închisorile au rămas aceea ce erau mai înainte, adică nişte stabilimente numai de represiune, nu însă şi de amendare. Nici un program de clădiri pentru localurile de închisori şi nici un plan bine stabilit, nici o concepţiune practică şi nici un sistem bine studiat[63].

Se ştie că, de regulă, locurile de detenţie se organizau cu mai multă înlesnire, poate şi în virtutea cutumelor, în incinta localurilor de mănăstiri, fără ca acele localuri să fie adaptate noilor împrejurări şi necesităţi, în primul rând din lipsa fondurilor sau a banilor alocaţi de la buget, în condiţiile deja cunoscute ale austerităţii bugetare din anii domniei lui Cuza[64]; resursele materiale avute la dispoziţie abia ajungeau pentru întreţinerea în stare funcţională a imobilelor şi, eventual, pentru unele reparaţii sau amenajări ocazionale. Au fost însă şi proiecte noi, efectuate pentru închisorile de la Ocnele Mari şi Doftana, dar care nu au fost finalizate, pentru că „s-ar fi cheltuit bani pe nişte localuri care n-ar fi întrunit condiţiile cerute scopului lor, faţă cu ideile moderne şi cu experienţele arhitectonice făcute în alte ţări asupra sistemului de adoptat pentru clădirile de închisori”[65]. De reţinut însă, pentru această etapă istorică, esenţial nu putea fi aspectul tehnico-administrativ al regimului penitenciar, important pentru evoluţia procesului instituţional, ci mai ales aspectul penal; adică statutul condamnaţilor la închisoare, reprezentat prin regimul de viaţă şi de muncă al osândiţilor, aşa cum era reglementat prin legislaţia în vigoare. Nu trebuie neglijat faptul că, în 1863, guvernul a adoptat o iniţiativă legislativă ce autoriza constrângerea corporală, măsură care, din perspectiva eficienţei, a dat roade mai mult sub aspectul prevenţiei, decât ca „măsură pusă în practică”[66]. Constrângerea corporală – invocată, mai ales, în cazul infracţiunilor de natură economică, mai puţin primejdioase din perspectivă socială – avea drept scop de a-l pune pe datornic în situaţia de a-şi plăti obligaţiile din propria-i avere şi de a nu abuza de libertatea sa, spre a o încălca pe a celuilalt[67]. S-au găsit însă multe voci care au contestat asemenea măsură, afirmând că legea „loveşte în săraci”, întrucât prevedea pedeapsa cu închisoarea doar pentru un credit de peste 1.000 de lei, sumă totuşi inaccesibilă celor nevoiaşi. Opinia exprimată, între alţii, de Constantin Brăiloiu nu era împărtăşită însă şi de Cezar Bolliac, care considera măsura extrem de oportună, întrucât ar fi dat o puternică lovitură speculanţilor şi privilegiaţilor, stimulând dezvoltarea comerţului[68].

Domnitorul Al. I. Cuza, în maniera-i binecunoscută, a promulgat legea ceva mai târziu, afirmând cu îndreptăţire:

> […] trebuie să stea în puşcărie şi hoţii mănuşaţi, iar nu numai cei cu mâinile crăpate. Creditul personal, preciza şi motiva el, dispăruse din societate nu din cauza bietului ţăran, care când fură, fură ca să mănânce, ci datorită mişeilor care supează la Capşa şi ne stropesc cu noroiul pe care-l aruncă roatele de cauciuc ale trăsurilor elegante[69].

---

[63] *Ibidem.*

[64] Vezi G. Zane, *Probleme de economie financiară în timpul domniei lui Al. I. Cuza*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, p. 261−328.

[65] Gr. I. Dianu, *op. cit.*, p. 72.

[66] I. Tanoviceanu, *Ori închisoare pentru datorii, ori faliment pentru civili*, Bucureşti, 1903, p. 12.

[67] *Ibidem*, p. 13.

[68] *Ibidem*, p. 15−18.

[69] *Ibidem*, p. 24.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dar, chiar dacă iniţiativa legislativă, încuviinţată de Adunare, a fost sancţionată de domn[70], legea nu a mai fost aplicată, din simplul motiv că presupunea existenţa unor localuri speciale pentru „chiriaşii" infractori, iar bugetul statului nu îngăduia atunci asemenea investiţie. Erau cu totul alte urgenţe politice de onorat şi alte priorităţi economice de rezolvat, ca să mai rămână loc şi bani pentru construcţia unor noi penitenciare.

Întreaga legislaţia penală, care se relaxase mult faţă de trecut şi care, nu peste multă vreme, prin *Codul penal* din 1864, făcuse să dispară – cel puţin teoretic – orice urmă de violenţă fizică, se ocupa acum mai ales de soarta condamnaţilor ca de o problemă umanitară. Detenţia nu trebuia să mai fie acel cumplit loc de tortură şi de infamie cunoscut până de curând, ci unul de căinţă şi pocăinţă vindecătoare, de recuperare socială a celor închişi.

> Pedeapsa – preciza ministrul de interne în exerciţiu, M. Kogălniceanu, într-o circulară transmisă Serviciului Închisorilor Publice – e un mijloc pentru societate, scopurile ei sunt îmbunătăţirea, îndreptarea culpaşului şi totodată intimidarea nu numai a delicventului, dar şi a mulţimii. Toate măsurile, fie chiar recomandate de siguranţe ca mai uşoare de îndeplinit, care au nu caracter batjocoritor, pentru neînverşunarea omului şi dezbrăcarea lui de toată simţirea, de ruşine, de amor propriu, este mai bine să se înlătureze, domnule prefect. Rasul pe jumătate, îmbrăcarea sub două culori, metodul de-a încătuşa pe arestat de gât şi de a-l târî astfel dorobanţul de pe înălţimea calului, pe sub ochii publicului, sunt măsuri cu totul condamnabile.

Mai departe, îi sfătuia pe prefecţi să recurgă la alte mijloace pentru asigurarea liniştii publice şi a securităţii oamenilor, interzicând intendenţilor sau gardienilor, inclusiv dorobanţilor ce-i însoţeau pe arestaţi, pe durata transportului lor dintr-un loc într-altul, de a-i mai umili, avertizând că „asemenea purtare va provoca din parte-mi, în viitor, nu numai dezaprobare, dar şi urmărirea făptuitorilor"[71]. Se vede şi aici spiritul nou, de sorginte occidentală, pe care ctitorul statului român modern încerca să-l „aclimatizeze" în societatea românească şi să reducă astfel decalajele evolutive faţă de lumea civilizată, nu doar în plan material, resimţite încă dureros în spaţiul extracarpatic.

Cu aceeaşi ocazie, ministrul mai atenţiona autorităţile locale, reprezentate prin prefect, că deţinea informaţii despre obiceiul jandarmilor sau dorobanţilor însoţitori „de a-şi alina osteneala drumului prin prelungite petreceri prin cârciumi, bând de-a valma cu arestatul, chiar pe paralele şi pe obiectele acestuia din urmă, până ce se îmbată", cerându-le răspicat „să întrebuinţeze toate mijloacele pentru stârpirea lui". Conştientizând primejdiile pe care asemenea conduită (cronicizată în timp) le putea genera, domnitorul Unirii le recomanda să vegheze cu luare-aminte la asigurarea celor necesare (hrana şi îmbrăcămintea) condamnaţilor pe durata transportului, spre a preveni atât scene din cele amintite, cât şi posibila cerşetorie, apreciate deopotrivă drept „scandaloase şi ruşinoase". În cele din urmă, Kogălniceanu insista pe caracterul educativ şi recuperator al detenţiei, solicitând aceloraşi autorităţi să se implice cu mai multă energie şi pricepere în acţiunea de reintegrare socială a celor eliberaţi, spre a nu lăsa această misiune doar în seama familiilor lor:

> Pe câtă vreme legile tac în privinţa soartei liberaţilor, conchidea el, noi nu putem contribui, cu acţiunea noastră, la îmbunătăţirea acestei soarte, decât numai căutând a apropia pe

[70] I. M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 792−798.
[71] *Ibidem*, p. 854.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> liberat atât cât cu putinţă de familie, de a-l reaşeza în mijlocul rudelor lui. Acolo poate avea el şanse mai multe de-a găsi sprijinul şi privegherea morală trebuincioasă, care să-l îndrepteze la mijloace oneste de trai şi să-l menţină în ele. Aceasta este singura priveghere şi patronare care oferă mai puţine îndoieli şi bănuieli asupra eficacităţii şi urmărilor ei. Pe câtă vreme încă justiţia nu pronunţă privegherea poliţienească, ci numai o garanţie morală, e de prisos ca să se jignească mişcările liberatului[72].

La 1 aprilie acelaşi an, Kogălniceanu comunica Departamentului maniera în care trebuia interpretat articolul 20 din regulamentul general, cel care specifica condiţiile de transferare şi transport al deţinuţilor de la un loc la altul, oferind explicaţii în legătură cu felurite momente, mijloace şi obligaţii impuse, după caz, celor care aplicau hotărârea judecătorească; şi anume: numărul soldaţilor însoţitori şi dotarea lor, în strânsă conexiune cu numărul condamnaţilor, condiţiile de transport pe jos al acestora şi modul de încătuşare, itinerariul prestabilit, cu evitarea pe cât posibil a pădurilor, a locurilor mai populate şi a crâşmelor, interzicerea fermă a cerşetoriei din partea puşcăriaşilor ori a legăturilor de orice fel între soldaţii însoţitori şi cetăţenii aflaţi întâmplător pe traseu, condiţiile de transport pe timp de iarnă, cu mijloacele la dispoziţie, însoţirea celor eliberaţi definitiv din închisori până la propriul domiciliu, drepturile băneşti cuvenite însoţitorilor ş.a.[73].

La 22 aprilie 1864, printr-o nouă circulară explicativă adresată, de astă dată, prefecţilor de judeţe, document însoţit de *Regulamentul general pentru arestele districtuale din toată ţara,* acelaşi M. Kogălniceanu oferea noi precizări de ordin administrativ, în domeniul penitenciar, de această dată din unghiul de vedere al legii comunale abia trecută prin parlament[74]; ea fixa „o analoghie absolută între drepturile şi îndatoririle comunelor cu trebuinţele şi interesele lor cele curat locale". Întrucât în cadrul obligaţiilor autorităţilor locale intra şi întreţinerea „arestelor districtuale", prim-ministrul promitea, în numele guvernului pe care-l conducea, să asigure „acest serviciu din bugetul statului şi mai cu seamă de-a aşeza şi de-a întemeia regimul interior al arestelor districtuale pe nişte reguli fixe şi generale, care să corespundă mai bine cu condiţiile organizaţiunii generale a ţării"[75].

Apreciată ca preocupare majoră a momentului, pentru cabinetul său, el preconiza „introducerea unei îngrijiri omenoase şi aplicarea unor reguli uniforme, pretutindeni", pentru că, observase „diversitatea tratamentului după localităţi şi persoane". Cum însă legea penală era una şi aceeaşi pentru toţi, aplicarea ei se cuvenea a fi iarăşi uniformă şi nu diferenţiată, aşa cum dovediseră unele anchete efectuate prin ţară. Totodată, cerea autorităţilor districtuale să se implice mai atent pentru instaurarea unei discipline severe în penitenciare, dar le interzicea celor împuterniciţi cu aceasta să recurgă la mijloace violente, la pedepse fizice:

> [...] cu cel amărât de strivirile şi lipsurile captivităţii, mai nimerit este de-a fi cu blândeţe, chiar şi pedepsindu-l, de-a întrebuinţa mustrări mai des decât înfrânări fizice, de a-i da cuvinte de mângâiere în loc de ocări şi batjocuri triviale [...]. Cei însărcinaţi cu privegherea şi îngrijirea să urmeze, în aplicarea pedepselor, cu înţelepciune şi cu bună chibzuinţă. Să se oprească de la acele furii, de la acele mânii nesocotite ce cred de nevoie să izbucnească în îngroziri brutale [...]. Fără ca să fie slab, să fie stăpâni pe sine, să ştie a aplica o pedeapsă

[72] *Ibidem.*
[73] *Ibidem,* p. 855−857.
[74] Vezi Constantin C. Angelescu, *Unificarea legislaţiei Principatelor Unite…*, p. 390.
[75] I. M. Bujoreanu, *op. cit.*, p. 857.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> justă cu o mustrare părintească, unde mintea culpaşului să priceapă necuviinţa faptei lui şi însăşi conştiinţa lui să înţeleagă dreptatea înfrânării ce i se dă[76].

Ministrul repeta ordinul, adresat fiecărui prefect, de a supraveghea ca legea să fie aplicată atât în litera, cât şi în spiritul ei, insistând pe latura educativă a pedepselor.

> Captivitatea – mai nota el – este o stare anormală pentru natura omului şi lipsurile ei trebuie suplinite, pentru sănătatea arestatului printr-un tratament mai bun [...], încăperile să fie bine alese, bine întreţinute, în deplină curăţenie [...]. Astăzi, ar pica sub o grea răspundere înaintea opiniei publice şi înaintea guvernului o administraţiune care nu s-ar ocupa îndeaproape de soarta arestanţilor[77].

În încheierea instrucţiunilor transmise, prim-ministrul M. Kogălniceanu îşi exprima speranţa că autorităţile locale, reprezentate prin prefect, au înţeles mesajul:

> [...] vor împinge pe o bună cale *această reformă la începutul ei. Căci, ea se întreprinde pentru întâia oară într-un mod serios* şi cu ferma voinţă de a o desăvârşi. Eu vă voi înlesni, în marginile putinţelor mele, prin acţiunea şi controlul inspecţiunii generale a închisorilor, la cari vor fi supuse raporturile dvs., şi observaţiunile ei vi se vor comunica totdeauna[78].

În privinţa *Regulamentului* anexat notei circulare[79], trebuie spus că acesta se deosebea doar formal de cel precedent, din 1862, nu şi pe fond, fiind mult mai redus ca paginaţie şi conectat cerinţelor „arestelor districtuale", având doar patru capitole, cu un număr total de 105 articole consacrate succesiv: Capitolul I: *Serviciul administrativ* (personalul, îndatoririle îngrijitorului, despre regie şi contabilitate, serviciul sanitar); Capitolul II: *Încarcerarea şi eliberare arestaţilor* (încarcerarea, osebite reguli de urmat cu arestaţii la intrare, despre mişcarea arestaţilor); Capitolul III: *Regimul moral* (disciplina, serviciul religios, despre lucru); Capitolul IV: *Regimul tratamentului fizic* (hrana, îmbrăcămintea şi aşternutul, încălzirea şi iluminarea, dispoziţiuni diverse).

Se poate observa cu uşurinţă, la o privire comparativă a celor două regulamente, că ultimul este mai sintetic şi priveşte regimul administrativ al închisorilor districtuale, cu atribuţiile, competenţele şi obligaţiile specifice celor care administrau domeniul. Ca element de noutate, îngrijitorul arestului districtual era numit de ministrul de interne, la recomandarea prefectului, dar urmând propunerii inspectorului general. În rest, toate celelalte capitole, subcapitole, paragrafe şi articole erau extrase din regulamentul-cadru din 1862, căruia îi erau alăturate normele de aplicare, instrucţiunile şi precizările suplimentare cuprinse în cele două note circulare transmise de ministrul de Interne Kogălniceanu.

Dar, cel mai important şi de remarcat, pentru întreaga etapă istorică la care ne referim rămâne faptul că legislaţia penală, reprezentată şi prin cele două regulamente invocate, s-a îmbunătăţit mult, sub aspectul umanizării regimului, în favoarea vinovaţilor. Dovezi elocvente în acest sens sunt dispoziţiunile în materie ale *Codului penal*, sancţionat de domn în aprilie 1864 şi intrat în vigoare un an mai târziu; document care, după îndelungi dezbateri pe aceeaşi temă, a validat propunerea cuprinsă în proiectul de Constituţie din 1859 − elaborat de Comisia Centrală de la Focşani − de abolire a pedepsei

[76] *Ibidem*, p. 858.
[77] *Ibidem*, p. 859.
[78] *Ibidem.*
[79] *Ibidem*, p. 860−866.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

capitale. Însuşi Mihail Kogălniceanu ceruse insistent, încă din vremea revoluţiei paşoptiste, eradicarea pedepsei capitale şi a bătăilor trupeşti[80]. Doar în proiectul de cod de justiţie militară, depus pe biroul Adunării Deputaţilor, în mai 1865, se mai menţinea pedeapsa cu moartea[81], ca supremă măsură punitivă împotriva trădătorilor de ţară.

Nu peste multă vreme, Constituţia din anul 1866, sub influenţa proiectului din 1859 aparţinând Comisiei Centrale de la Focşani, a consacrat prin art. 18, că „pedeapsa morţii nu se va putea reînfiinţa, afară de cazurile prevăzute în codul penal militar în timp de rezbel”[82]. În felul acesta, se încheia o etapă importantă în dezvoltarea unui proces extrem de important pentru societatea românească, de adaptare a legislaţiei şi, în general, a structurilor instituţionale româneşti la cerinţele civilizaţiei europene şi de renunţare oficială la practici inumane, depăşite de normele moderne în domeniu. Închisorile nu trebuiau să mai fie locuri de tortură, de batjocură şi umilinţă pentru „chiriaşii” lor, pentru cei căzuţi în felurite grade de vinovăţii, ci stabilimente corecţionale, recuperatoare, cu un mai pronunţat grad educaţional. Era un început timid de schimbare, resimţit şi în domeniul marginal al penitenţei. El era exprimat măcar teoretic, pentru că, în practica de zi cu zi, rezistenţa la introducerea noului a fost la fel de evidentă ca şi în alte sectoare ale vieţii economice, sociale, politice şi instituţionale din primele decenii ale celei de a doua jumătăţi a secolului XIX.

Adăugate tuturor celorlalte iniţiative şi preocupări legislative cu caracter ameliorativ, care au caracterizat scurta dar fructuoasa domnie a lui Al. I. Cuza, *Regulamentul pentru organizarea serviciului stabilimentelor penitenciare şi de binefaceri din România*, din 11 august 1862, ca şi *Regulamentul general pentru arestele districtuale din toată ţara*, din 22 aprilie 1864, ne demonstrează că, indiferent de natura domeniului focalizat, clasa politică românească, în frunte cu acea echipă din jurul primului domn ales de naţiune în 1859, nu numai că a conştientizat necesitatea acută a reformelor, în cadrul noului organism naţional, pentru reducerea decalajului existent faţă de standardele valorice ale Europei occidentale, dar a şi încercat, cu multe şi benefice reuşite, să traducă intenţia în faptă.

THE ORGANIZATION OF PENITENTIARY SYSTEM DURING THE REIGN PERIOD OF AL. I. CUZA
(Summary)

Keywords: penitentiary system, modernizing, prince Al. I. Cuza, law, regulation, Ferdinand de Dodun Perrières, Grigore Alexandru Ghica, Moldova.

The present study seeks to highlight the changes introduced by modernizing law in the penitentiary system during the reign of Al. I. Cuza. The first changing concerning the prison system in the Romanian Principality was introducing Moldova by the French engineer Ferdinand de Dodun Perrières, during the reign of Prince Grigore Alexandru Ghica. Regulation drawn up by him in 1856 to Moldavia, was then adopted into an expanded form during the reign of Alexandru Ioan Cuza. The new legal regulations, developed in the spirit of ensuring organizational and institutional continuity, establish the staff, the organization, administration and maintenance of prisons, as well as the status and regime of detention of detainee. In the application of the low, in this time, was many problems encountered, generated mainly by the lack of necessary funds.

[80] *** *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. III, Bucureşti, 1903, p. 131−142.

[81] Constantin C. Angelescu, *Pedeapsa cu moarte la români în veacul al XIX-lea*, în vol. Idem, *Scrieri alese. Drept, istorie şi cultură*, Iaşi, Editura Junimea, 2005, p. 41−80.

[82] *Ibidem*, p. 78.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

GHEORGHE CLIVETI[*]

„REÎNNOIREA" DIN 1892 A TRATATELOR ROMÂNIEI CU PUTERILE TRIPLEI ALIANȚE – ÎN TERMENI DE *REALPOLITIK* ȘI ÎN COD DE ONOARE AL OAMENILOR DE STAT

De fiecare dată, când au făcut obiect de „reînnoiri" sau de „prelungiri"[1], tratatele României cu puterile Triplei Alianţe au rămas, în forma lor textuală ori în dispozitivul lor clauzal, cam aceleaşi. S-ar şi putea admite, prin considerarea doar a „neschimbatului lor rezultat", că acele „reînnoiri" sau „prelungiri" n-au prea avut istorie. Au avut însă aşa ceva împrejurările, actele şi acţiunile care, de la mai mică ori de la mai mare depărtare de ele, le-au constrâns să nu exceadă simplelor înregistrări „protocolare", cu singure „noutăţi" ţinând, pe măsura trecerii timpului, de numele împuterniciţilor „statelor implicate". Şi tratatul de alianţă germano−austro-ungară din 7 octombrie 1879 a cam rămas, în forma sa textuală, acelaşi, însă, la fiecare „prelungire" a termenului său de valabilitate, „cele două înalte părţi contractante" au dat curs unor declaraţii sau protocoale ce i-au tot întărit ori nuanţat „dispozitivul clauzal"[2]. Cât despre tratatul din 20 mai 1882, al Triplicei, ar fi de amintit şi aici că întâia „prelungire a duratei lui, până la 30 mai 1892", s-a făcut, în 20 februarie 1887, „printr-un altul, adiţional"[3]; cu ocazia respectivei „prelungiri", au mai fost subscrise, pentru întărirea şi completarea „clauzelor primordiale de alianţă", încă două *tratate secrete*, unul austro-ungaro−italian[4] şi altul germano-italian[5], precum şi un *protocol final* între „toate cele trei părţi defensiv aliate"[6];

---

[*] Profesor, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi; cercetător ştiinţific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iaşi.

[1] În sens diplomatic, după norme şi principii de drept internaţional, „reînnoirile" şi „prelungirile" de tratate nu apar ca sinonime. Este ceea ce s-a verificat şi în privinţa tratatelor României cu puterile Triplei Alianţe.

[2] După ce a fost dat publicităţii, în februarie 1888 (*v. supra*), tratatul Dublei Alianţe a mai suportat „o prelungire", datată 1 iunie 1902; *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie, 1879−1914*, publ. par Alfred Francis Pribram, tom I, *Le secret de la Triple-Alliance*, Paris, 1923, p. 124−126 (*Protocole entre l'Autriche-Hongrie et l'Empire Allemand, relatif à la prolongation de la durée du traité du 7 octobre 1879 et du protocole du 22 mars 1883*, Berlin, 1 iunie 1902). Tratatul Dublei Alianţe a mai cunoscut „o prelungire", cea dintâi, în 22 martie 1883; *v. ibidem*, p. 38 şi urm. (*Protokoll*, Viena, 22 martie 1883), 40 (acelaşi doc., în franceză).

[3] *Ibidem*, p. 59 şi urm. (*Deuxième traité de la Triple Alliance*, Berlin, 20 februarie 1887); în preambulul tratatului se menţiona că suveranii şi guvernele celor trei puteri aliate „au hotărât să prelungească durata <tratatului din 20 mai 1882> prin intermediul unui tratat adiţional"; noul tratat al Triplicei apare considerat ca „adiţional" şi în al II-lea său articol.

[4] *Ibidem*, p. 60−62 (*Traité séparé entre l'Autriche-Hongrie et l'Italie*, Berlin, 20 februarie 1887).

[5] *Ibidem*, p. 62−65 (*Traité séparé entre l'Empire Allemand et l'Italie*, Berlin, 20 februarie 1887).

[6] *Protocolul final* amintea de „tratatul adiţional" şi preciza că „tratatele separate", austro-ungaro−italian şi, respectiv, germano-italian, din 20 februarie 1887, „nu răspundeau mai puţin spiritului general al acordului <de bază> din 1882"; *ibidem*, p. 65.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 165–200

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

în 6 mai 1891, cu aproape un an înainte de expirarea întâii lui „prelungiri", *tratatului de bază* al Triplicei, de la 20 mai 1882, i-au fost asimilate textual şi clauzele puţin revizuite ale celor două *tratate secrete*, din 20 februarie 1887, pentru încă şase ani[7], iar un nou protocol angaja mutual „cele trei părţi aliate" asupra „aspectelor economice ţinând de finanţe, vămi şi căi ferate, *en sus du traitement de la nation la plus favorisée*", ca şi pentru considerarea „accesiunii măcar de principiu" a Marii Britanii la „stipulaţiile" pe mai departe egal convenite de Germania, Austro-Ungaria şi Italia, „privind Orientul, propriu-zis, *à savoir* teritoriile Imperiului Otoman", de nu, „de dorit", şi „teritoriile nord-africane ţărmuritoare Mediteranei Centrale şi Occidentale, *le Maroc compris*"[8]; peste nu şase, ci mai bine de unsprezece ani, în 28 iunie 1902, tratatul Triplicei, cu „adiţiunile" şi „întregirile lui clauzale", din 20 februarie 1887 şi, respectiv, 6 mai 1891, a fost „reînnoit"[9], la fel şi protocolul relativ la „teritoriile otomane şi nord-africane, *le Maroc compris*"[10]; „suplimentar", în 30 iunie 1902, Austro-Ungaria „a declarat formal" că „nu va contracara", sub fie şi „circumstanţe fortuite", interesul „special", chiar şi acţiunea Italiei asupra Tripolitaniei şi Cirenaicei[11], gestul „celor de la *Ballplatz*" fiind, tot declarativ, „receptat" de *Consulta*[12]; Triplicea a fost „menţinută" de puterile ei, în 5 decembrie 1912, „cu mai toate clauzele ce i s-au adăugat", la 1887, 1891 şi 1902, sub forma procedurală a „reînnoirilor"[13]; concomitent, a fost „menţinut" şi protocolul privind „teritoriile Imperiului Otoman şi cele nord-africane", act căruia unul nou îi ataşa „conveniri" mai ales austro-ungaro−italiene, de la 1900 şi 1909, asupra Albaniei şi Novi-Bazarului[14].

Tratatele Dublei şi Triplei Alianţe, „prelungite" ori trecute prin „reînnoiri", s-au relevat, din perspectivă strategică, înaintea celor „cu România". Au avut mai mare importanţă, pentru fiinţarea „sistemului defensiv", numit şi „central-european", preconizatele dar nu şi identic sau ritmic înfăptuitele „reînnoiri" ori „prelungiri" ale tratatelor din 7 octombrie 1879 şi 20 mai 1882, cu „adăogiri clauzale", mai sus-invocate, ale celui cunoscut ca al Triplei Alianţe. Nu s-a impus însă până spre 1914 şi respectul unei ordini cronologice a „reînnoirilor" de tratate care să fi respectat importanţa strategică a fiecăruia dintre ele. Ordinea de la 1887−1888 sau de la 1891−1892, întâi „reînnoirea marii alianţe" germano−austro-ungaro−italiene şi apoi a tratelor considerate frecvent, cu insistenţă chiar dinspre Berlin şi Viena, după ultimii ani menţionaţi, ca „de aderare" a României la Triplice[15], nu a fost respectată şi pe timpul anului 1902. Nu din pură

[7] *Ibidem*, p. 88−93 (*Troisième traité de la Triple Alliance*, Berlin, 6 mai 1891).

[8] *Ibidem*, p. 93 şi urm. (*Protocole*, Berlin, 6 mai 1891).

[9] *Ibidem*, p. 127−131 (*Quatrième traité de la Triple Alliance*, Berlin, 28 iunie 1902).

[10] *Ibidem*, p. 131 (*Protocole*, Berlin, 28 iunie 1891).

[11] *Ibidem*, p. 132 (*Déclaration austro-hongroise au gouvernement italien, relative à la Tripolitanie*, Roma, 30 iunie 1902).

[12] *Ibidem*, p. 132 şi urm. (*Note du gouvernement italien au gouvernement austro-hongrois*, Roma, 30 iunie 1902).

[13] *Ibidem*, p. 138−142 (*Cinquième traité de la Triple Alliance*, Viena, 5 decembrie 1912).

[14] *Ibidem*, p. 142 şi urm. (*Premier protocole*, Viena, 5 decembrie 1912), 143 şi urm. (*Deuxième protocole*, Viena, 5 decembrie 1912).

[15] „Prelungirea" tratatelor austro-ungaro−român şi austro-ungaro−germano−român, ambele din 30 octombrie 1883, s-a făcut, în mod tacit, spre finele anului 1887 şi la începutul celui următor; *v. Die Grosse Politik der europäischen Kabinette. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, hrsg. Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy und Friedrich Thimme, vol. VII, Berlin, 1923, p. 151 şi urm. (nota ed.). În anul 1892, au fost „reînnoite" tratatele din 30 octombrie 1883, atât cel austro-ungaro−român, cât şi cel austro-ungaro−germano−român; *v. Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 95−97 (*Second traité d'alliance entre l'Autriche-Hongrie et la Roumanie*, Sinaia, 13/25 iulie 1892), 97 şi urm. (*Traité entre l'Autriche-Hongrie, l'Empire Allemand et la Roumanie*, Bucureşti, 11/23 noiembrie 1892). Tot

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

întâmplare, desigur, la 1902 „reînnoirea tratatului Austro-Ungariei cu România", doar „prelungit" în 1896[16], s-a făcut înaintea celei a Triplei Alianţe[17]. Peste ceva timp, în foarte tensionaţii ani 1912−1913, s-a înregistrat din nou, dar şi pentru ultima oară, prioritatea „reînnoirii" Triplicei faţă de cea a „tratatelor cu România"[18]. Indiferent, însă, dacă au avut sau nu întâietate cronologică, „reînnoirile" sau „prelungirile" tratatelor Dublei şi Triplei Alianţe s-au repercutat serios asupra celor ale „tratatelor cu România"; s-ar putea înţelege că s-au repercutat chiar şi în sensul menţinerii până spre 1914 a formei şi a conţinutului tratatelor din 30 octombrie 1883, 9 şi 15 mai 1888 ce au marcat, cum am constatat, „aderarea" României la „un mare sistem defensiv de state". Raţiuni ce au impus „modificări" ori „completări" ale tratatului de bază al Triplei s-au contrapus, direct sau indirect, celor nutrite mai ales la nivelul înalţilor decidenţi politici din Bucureşti, de reconsiderare, în temei de noi şi explicite clauze, a ordinii de angajare a Germaniei, Austro-Ungariei şi Italiei faţă de România. Pentru regele Carol I şi „miniştrii săi" a fost important, încă de prin 1883, ca România să se considere ca aliată întâi cu Germania sau concomitent, *à trois*, cu aceasta şi Austro-Ungaria. Când, spre finele anului 1887 şi la începutul celui următor, s-a pus problema „întâii prelungiri" a tratatelor din 30 octombrie 1883, Bismarck personal a insistat „să precizeze", parcă trecând în uitare „discuţiile avute de el prin august-septembrie, anul ultim menţionat, cu regele Carol I, la Berlin, şi îndeosebi cu premierul I. C. Brătianu, la Gastein, şi dând, de aceea, motive „de tulburare" înalţilor oficiali de la Bucureşti, că „actul propriu-zis de alianţă" fusese încheiat de Austro-Ungaria şi România, Germania doar „accedând la el", cum avea să facă ulterior şi Italia[19]. Între actele diplomatice de la *Auswärtige Amt*, din Berlin, cel atestând „accesiunea"/„aderarea" Germaniei la „alianţa austro-ungaro−română" a fost înregistrat ca „declaraţie" („*die Akcessionserklärung*")[20] şi nu la valoarea de *tratat*

în 1892, a fost „reînnoită" şi „accesiunea" Italiei la tratatul de alianţă austro-ungaro−român; *v. ibidem*, p. 98 şi urm. (*Traité entre l'Autriche-Hongrie et l'Italie*, Bucureşti, 28 noiembrie 1892); *35 anni di relazioni italo-romene, 1879−1914. Documenti diplomatici italiani*, a cura di Rudolf Dinu, Ion Bulei, Bucureşti, 2001, p. 325 (Curtopassi c. Benedetto Brin, Bucureşti, 28 noiembrie 1892, despre semnarea tratatului italo-român, de „reînnoire" a „accesiunii" Italiei la alianţa austro-ungaro−română).

[16] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 100 şi urm. (*Protocole entre l'Autriche-Hongrie et la Roumanie*, Sinaia, 30 septembrie 1890), 101 şi urm. (*Accession de l'Empire Allemand*, Berlin, 7 mai 1899), 103 şi urm. (*Acceptation de cette accession par l'Autriche-Hongrie*, Berlin, 15 mai 1899), 106 şi urm. (Visconti Venosta c. ambasadorului austro-ungar Marius von Pasetti, Roma, 5 iunie 1899).

[17] *Ibidem*, p. 118−121 (*Traité entre l'Autriche-Hongrie et la Roumanie*, Bucureşti, 17 aprilie 1902), 121 şi urm. (*Traité entre l'Autriche-Hongrie, l'Empire Allemand et la Roumanie*, Sinaia, 12/25 iulie 1902), 122 şi urm. (*Traité entre l'Autriche-Hongrie et l'Italie*, Bucureşti, 12 decembrie 1902); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 438 (Emanuelle Beccaria c. Giulio Prinetti, Bucureşti, 13 decembrie 1902, despre semnarea tratatului italo-român privind „accesiunea" Italiei la „reînnoirea" alianţei austro-ungaro−române). Din raţiuni complexe, „accesiunea" Germaniei şi cea a Italiei la „reînnoirea" alianţei austro-ungaro−române s-au făcut după ce, tot în 1902, a fost „reînnoită" Triplicea.

[18] Tratatele României, din februarie 1913, cu puterile Triplicei, au fost subscrise peste doar câteva luni de când, în decembrie 1912, a fost, pentru ultima oară, „reînnoită" alianţa defensivă germano−austro-ungaro−italiană; *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 145−147 (*Traité entre l'Autriche-Hongrie et la Roumanie*, Bucureşti, 5 februarie 1913), 148 (*Traité entre l'Autriche-Hongrie, l'Empire Allemand et la Roumanie*, Bucureşti, 26 februarie 1913), 149 şi urm. (*Traité entre l'Autriche-Hongrie et l'Italie*, Bucureşti, 5 martie 1913), 145 (nota ed., pentru data de 27 februarie 1913 a tratatului italo-român); *v.* şi *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 537 (Carlo Fasciotti c. Antonio di San Giuliano, Bucureşti, 27 februarie 1913, despre semnarea tratatului italo-român privind „accesiunea" Italiei la tratatul de „reînnoire" a alianţei austro-ungaro-române, pentru data de 27 februarie).

[19] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 151 şi urm. (nota ed.).

[20] „Partea germană" a înregistrat „accesiunea ei" la tratatul austro-ungaro−român, încă din 1883; *v. ibidem*, vol. III, p. 281 şi urm. (*Die Akcessionserklärung*, în proiect, se pare, la 1883); *ibidem*, vol. VII, p. 181 şi urm. (*Die Akcessionserklärung*, Bucureşti, 11/23 noiembrie 1892) etc.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

între trei părţi egal şi simultan subscriitoare, cum a fost „arhivat” la Viena şi receptat spre a fi ratificat la Bucureşti[21].

A rămas ca mai mereu, după 1888/1890, când s-au apropiat ori consumat „reînnoiri” ale alianţei României cu puterile Triplicei, regele Carol I şi „miniştrii săi, primi sau de resortul Externelor”, să supună atenţiei speciale a înalţilor oficiali germani înţelesurile date tratatelor din 30 octombrie 1883 pe timpul „discuţiilor” preliminare şi însoţitoare semnării lor. Şi tot mai mereu, de la Berlin, avea să li se reitereze regelui şi Externelor din Bucureşti, în cuvinte de edificatoare referinţă pentru comentariul de faţă, cu valenţe inexorabil concluzive, felul „german”, pronunţat întâi şi clar de însuşi Bismarck, la 1888, de considerare a sus-menţionatelor „acte de alianţă”. Dintr-un atare comentariu, am căutat să răzbată raţiunile ce au făcut ca României să nu i se dea satisfacţie, precum Italiei, asupra reconsiderării „alianţei defensive”. Cum bine s-a constatat[22], „peninsularilor” li s-a dat satisfacţie mai ales de la Berlin, până spre 1900, ca şi de la Viena, cu deosebire după anul menţionat, în privinţa solicitărilor de reconsiderare a „angajamentelor de alianţă”, prin extensiuni ori „adăogiri” de clauze ale „triplului tratat” din 20 mai 1882. La mai fiecare „reînnoire” a respectivului tratat, „părţii italiene” i-au cam fost satisfăcute „dorinţele mediteraneene sau nord-africane”, fie şi sub condiţia de a nu-şi supăra „partenerii de alianţă defensivă”, în speţă pe cei „dublu monarhici”, cu ambiţii prea mari asupra vestului Peninsulei Balcanice sau aspiraţii vizând Trieste ori Trentino. Şi în cazul României a planat, la „reînnoirile” sau „prelungirile” tratatelor din 30 octombrie 1883, condiţia de a fi înfrânate „aspiraţiile regăţene” privind Transilvania şi Banatul, chiar Bucovina, „provincii” aflate sub stăpânire austro-ungară. Exclusă cu totul, de la acele „ocazii diplomatice”, a fost ridicarea de România a unor „pretenţii teritoriale”, chiar şi înspre altundeva decât întru „deranjarea” Austro-Ungariei. Soluţia prin care România să evite „afundarea” într-o „dureroasă insatisfacţie”, pe tema „aderenţei” la Triplice, nu putea fi alta, cum aprecia mai ales regele Carol I[23], decât aceea ca, pentru securitatea ei „de mic regat”, să conteze, înainte de orice, *alianţa cu Germania*. Iar spre a nu conta aşa ceva, au „lucrat” *noul curs* al politicii germane, stările de spirit adeseori disonante din cuprinsul Triplicei, resimţirea de „sistemul defensiv central-european” a implicaţiilor altor „mari alinieri ori constelări de puteri”, de la alianţa franco-rusă la Antanta, tot şi toate pe fondul unor transformări europene, chiar la scara lumii, pentru a căror „moderare” se vedeau cam inoperante procedee „dragi” oamenilor de stat de stil *Belle Epoque*, înainte de oricare altul procedeul „echilibrului rigid de forţe”, presupunător până şi de conservarea unor entităţi statale fizionomic anacronice. Aspectele, cele menţionate, asupra cărora s-a comentat ori s-a reflectat mult, într-un decurs temporal deja mai bine decât centenar[24] au

[21] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, *passim.*

[22] *Ibidem*, deuxième partie, p. 151−407 (*Négociations des traités*, A) *Les traités de la Triple-Alliance*); *v.* şi ediţia engleză, *The Secret Treaties of Austria-Hungary, 1879−1914*, by Alfred Francis Pribram, english edition by Archibald Cary Coolidge, vol. II – *Negociations leading to the Treaties of the Triple Alliance, with Documentary Appendices*, Londra, 1921.

[23] Carol I al României, *Jurnal*, vol. I, *1881−1887*, şi vol. II, *1888−1892*, ed. Vasile Docea, Iaşi/Bucureşti, 2007, 2014, *passim*; *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare (1877−1914)*, vol. I, *1877−1896*, şi vol. II, *1896−1908*, ed. Sorin Cristescu, Bucureşti, 2013, 2014, *passim.*

[24] Dintre sintezele de istorie diplomatică sau de istorie a relaţiilor internaţionale, *v.*, ca încă de primă referinţă pentru perioada anterioară Marelui Război, *The Cambridge History of British Foreign Policy (1783−1919)*, ed. by A. Ward and G. P. Gooch, vol. III, Cambridge, 1923; Raymond James Sontag, *European Diplomatic History, 1871−1932*, New York, 1933; William L. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871−1890*, New York, 1939; idem, *The Diplomacy of Imperialism, 1890−1902*, Second Edition, New York,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ajuns aproape „locuri comune" în cuprinsul literaturii de specialitate. Şi fie doar succinte, referiri la ele ar fi de făcut, în comentariul de faţă, pentru a măcar circumstanţia „aderenţa" cam „seacă" a României la Tripla Alianţă, cu deznodământul din 1914. De special interes, aici, am considerat datele, cuvintele şi gesturile de natură să probeze cât şi cum s-a făcut „reînnoirea" din 1892 a tratatelor Vechiului Regat cu puterile Triplicei, în termeni de *Realpolitik* şi în cod de onoare al oamenilor de stat.

Prima „reînnoire" a tratatelor României cu Austro-Ungaria şi Germania, „acte de alianţă defensivă" subscrise la Viena, în 30 octombrie 1883, s-ar fi putut petrece după expirarea termenului valabilităţii lor, de cinci ani, socotibil de la „schimbul de ratificări" înregistrat pe timpul lunii imediat următoare, calendaristic, celei sus-menţionate. Înainte de expirarea acelui termen, respectivele tratate, unul austro-ungaro−român şi altul austro-ungaro−germano−român, au fost doar „prelungite pentru trei ani", în ianuarie 1888, conform unei stipulaţii „de rezervă" faţă de cea primordială, de „reînnoire cincinală a ambelor acte de alianţă"[25]. „Prelungirea" a fost consimţită tacit, între „părţile aliate", sub „acoperirea" unor „vizite" la Viena şi Friedrichsruh, pe timpul lunii ianuarie 1888, ale lui D. A. Sturdza, „trimis special" al regelui României, spre „a se lămuri" cu ministrul austro-ungar de externe, Kálnoky, şi mai ales cu prinţul cancelar Bismarck[26]. Peste trei ani de la data „prelungirii", cele două tratate s-ar fi cuvenit să facă în mod inevitabil obiect al „reînnoirii" lor. Or, din considerente „foarte speciale", de-abia în 25 iulie st. n. 1892 şi nu la Viena sau la Berlin[27], ci la Sinaia, a fost „reînnoit" tratatul austro-ungaro−român. „Reînnoirea" tratatului austro-ungaro−germano−român, zis şi „de accesiune" a Reichului al Doilea la cel subscris de Dubla Monarhie şi de Vechiul Regat, s-a înregistrat şi mai târziu, pe 23 noiembrie, acelaşi an, la Bucureşti. Iar peste încă cinci zile, cu aproape o jumătate de an înainte de expirarea termenului cincinal de valabilitate a lor, au fost „reînnoite", tot în capitala României, şi „actele de accesiune" a Italiei doar la tratatul austro-ungaro−român[28]. Nu s-a prea respectat, aşadar, la „prima reînnoire" a tratatelor României cu puterile Triplicei, termenul de valabilitate pentru acele „acte de alianţă defensivă", formal şi prealabil stabilit. Cum nu s-a respectat nici termenul de valabilitate în cazul „reînnoirii" din 6 mai 1891 a Triplicei. Diferenţa a constat în faptul că, spre deosebire de „prima reînnoire" a tratatelor din 30 octombrie 1883, 9 şi 15 mai 1888, care a suportat o amânare de peste un an de zile, cea „de-a doua oară" privind Triplicea s-a făcut mai devreme, cu aproape aceeaşi durată temporală, prin raportare la termenii de valabilitate ai „actelor" implicate de „sistemul central-european de alianţe defensive". În ambele cazuri de „reînnoiri", din 1891 şi, respectiv, 1892, de tratate, s-au repercutat evenimente şi tensiuni grave, de impact notabil asupra cursului general al raporturilor internaţionale şi care au pus la grea încercare elementele de rezistenţă ale „sistemului Triplicei", ale chiar orientării politico-strategice a fiecărui stat implicat de acesta ori doar „aderent", precum România, la el.

1960; Jacques Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Paris, 1952; Pierre Renouvin, *Le XIX-e siècle*, II. *De 1871 à 1914. L'apogée de l'Europe* (vol. V din *Histoire des relations internationales*, publ. sous la direction de Pierre Renouvin), Paris, 1953; René Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna*, New York, Londra, 1958; A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848−1918*, Londra, 1984 (şi ediţii anterioare, începând cu 1954) etc.

[25] Articolul V al tratatului austro-ungaro−român, inclus şi de tratatul austro-ungaro−germano−român, din aceeaşi dată de 30 octombrie 1883; *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 43, 44 şi urm.

[26] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 151 (nota ed.).

[27] Prin comparaţie, încheierea şi „reînnoirile" tratatului Triplei Alianţe s-au făcut numai în „capitalele puterilor germane".

[28] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 95−97, 97, 98 şi urm. (doc. cit.); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 325 (doc. cit.)

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„Retragerea forţată", din martie 1890, a prinţului Bismarck de la timona politicii Germaniei a avut, asupra „sistemului Triplicei" şi chiar a ansamblului relaţiilor internaţionale, consecinţe extrem de serioase[29]. Din postura de cancelar al Reichului al Doilea, „ilustrul personaj" a iniţiat şi regizat amintitul „sistem", cu România aliată, din 1882, a Germaniei şi Austro-Ungariei şi cam vag „aderentă" sau „ataşată" de pe la 1888, „întregului sistem al Triplicei". Bine legat ori articulat cât timp firele i le-a ţinut în mână, iar însemnele i le-a avut în minte „cancelarul de fier", respectivul „sistem defensiv central-european" a vădit o deosebită eficacitate ca „instrument de pace", sub preponderenţă măcar continentală germană. Bismarck „a ştiut" să se folosească un timp, cam până în anul 1887, şi de Alianţa celor Trei Împăraţi, ca de un „artificiu" menit „calmării" Rusiei, sub deviza „solidarităţii celor trei mari curţi nordice", nu însă şi efectiv asimilat „sistemului defensiv de state centrat de puterea Germaniei". Ademenirea Rusiei „în solidaritatea cu Germania şi Austro-Ungaria" a servit obiectivului „bismarckian" de izolare a Franţei sau de adecvare resemnată a acesteia la pacea asigurată de „prepon-derenţa" pe plan european a Reichului al Doilea[30]. Încurajarea de cancelarul german, pe chiar ton de arbitraj, a orientării Austro-Ungariei, din 1887, spre „acorduri mediterra-neene", cu Marea Britanie şi Italia, a lăsat loc şi timp pentru accentuarea rivalităţii între Dubla Monarhie şi Rusia asupra sud−estului european, cu risc de „război general". Alianţa celor Trei Împăraţi a şi expirat în anul menţionat. Amplificarea „aliniamentului antifrancez" al Triplicei, prin aproape frizarea caracterului ofensiv al acesteia, când i s-a „reînnoit, cu adăogiri clauzele", tratatul de bază, în 1887, a presupus poate cea mai riscantă „stratagemă a politicii bismarckiene", aceea a „reasigurării germano-ruse", inoculantă de măcar promisiuni, de la Berlin, de susţinere a „ambiţiilor balcanice şi pontice ale curţii pravoslavnice"[31]. Prevenitor, să nu fie supusă Germania unor „riscuri grave", decurgând din „reasigurarea" cu Rusia după cum „o înţelegeau mai ales cei de la Petersburg", şi încrezător în posibilitatea de „a ataşa" Marea Britanie „dezideratului echilibrului general de forţe", căruia i se plia „sistemul defensiv al Triplicei", Bismarck a căutat, pe timpul anului 1889, să realizeze „un acord strategic", nu doar asupra unor „chestiuni coloniale", între „principala putere centrală" şi cea „insulară"[32]. Şi pe când „bătrânul cancelar" tocmai scruta căi sau modalităţi pentru reconsiderarea „politicii sale de alianţe"[33], Wilhelm al II-lea, „tânărul kaiser", i-a forţat retragerea în viaţa privată.

Prin felul şi momentul „întâmplării" sale, „retragerea" lui Bismarck nu doar că a lăsat la cancelaria Reichului „un mare gol de personalitate", anevoie „umplut" de G. Leo von Caprivi cu ministrul secretar de stat pentru serviciul expres de externe, Adolf von Marschall, ambii „manevraţi de eminenţa cenuşie" de la *Auswärtige Amt*, Friedrich von Holstein, şi cam aspru evaluaţi, peste timp, de A. J. P. Taylor („*Caprivi, Bismarck's successor as chancellor, knew nothing of foreign affairs. Marschall <...>, not much more*")[34], ci a provocat o „gravă zdruncinătură" politicii germane, „sistemului

[29] Selectiv, *v*. William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, p. 3−27; Jacques Droz, *op. cit.*, p. 459−463; Pierre Renouvin, *op. cit.* (vol. VI din sinteza cit.), p. 116−127; A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 324−342.

[30] Jacques Droz, *op. cit.*, p. 437−573 (V-e partie, *La prépondérance allemande 1871−1914*).

[31] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 410 şi urm., 411 şi urm. (*Traité entre l'Allemagne et la Russie, du 18 juin 1887, avec un protocole de même date*).

[32] *German Diplomatic Documents*, ed. by E. T. S. Dugdale, vol. I, *Bismarck's Relations with England 1871−1890*, New York, Londra, 1928, p. 375 (*German Note*), 375−377 (Herbert Bismarck c. prinţul Bismarck, Londra, 27 martie 1889), 381 şi urm. (Berchem c. Bismarck, 21 iunie 1889), 384 (Bismarck c. Externele Germaniei, 23 iunie 1889).

[33] William L. Langer, *op. cit.*, p. 3 şi urm.

[34] A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 328.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

defensiv central-european", cum nuanţat notaseră, dintre contemporani, „aristocratul" Bülow („*la rupture entre l'Empereur et le Chancelier fut un grand malheur pour l'Empire Allemand*")[35], lordul Salisbury („*Bismarck's fall was an enormous calamity, of which the affairs will be felt in every part of Europe*")[36] sau regele Carol al României („*Retragerea lui Bismarck este un eveniment cu uriaşe consecinţe, care pune o armă în mână duşmanilor Reichului German*")[37]. Asupra „evenimentului" s-a scris mult în contemporaneitatea lui şi în imediata sa posteritate, „un morman de cărţi" pe care, cum nota memorialistic acelaşi Bülow[38], „inspirat" de o „zicere" a poetului persan Firdusi, „o cămilă n-ar putea să-l treacă peste deşert". Din „mormanul de texte de epocă" şi fondurile de documente mai ales diplomatice aveau să tragă „sevă de date şi noţiuni" comentariile istoriografice privind, între altele sau în mod special, „retragerea bismarckiană" şi consecinţele ei. Cu prioritate, se impune relectura textelor documentare ori narative „de epocă", mai ales a acelora purtând „marca" de idei şi sentimente a principalilor actanţi pe scena marii politici. Cât timp a asumat responsabilităţile de cancelar al Reichului, Bismarck a imprimat o intensă notă personală politicii externe germane, cu impact de prim ordin asupra „afacerilor" de anvergură continentală, chiar şi mai mult de atât. A căutat să realizeze, pe canalele corespondenţei diplomatice sau la ocazii de „întrevederi personale", un fel de „societate a şefilor de mari cabinete", cu procedee de „includere" selectivă şi a unora „de mai mici entităţi executive". Nu întâmplător, acei „şefi" sau nu puţini dintre subordonaţii lor, deţinători ai portofoliilor Externelor ori ambasadori, precum îndeosebi cei acreditaţi la Berlin, au produs, sub impresia „discuţiilor cu Bismarck" ori a actelor politice ale acestuia, poate ultima „serie" de rapoarte, de texte diplomatice fabuloase, pline de reflecţii asupra mersului „afacerilor" între state. De aceea, când „s-a retras" cancelarul, la nivelul „societăţii de nivel internaţional" pe care el asiduu o cultivase, s-a făcut simţită „o mare pierdere". Nu înseamnă însă că „politică mare" nu s-a mai făcut „după Bismarck" şi că prezenţa de spirit a secat la nivelul oamenilor de stat. S-a ajuns doar ca, din raţiuni ţinând de creşterea ritmului şi a intensităţii „afacerilor interstatale" şi de „sofisticarea" instrumentelor de comunicare, textele diplomatice să fie mai aplicate, necesar lapidare. Iar un pas mare, de la „stilul elaborat", presărat cu expresii ori naraţiuni „pitoreşti", la modul aplicat, frecvent „telegramic", al corespondenţelor diplomatice, s-a făcut imediat după „retragerea lui Bismarck", pe timpul anilor 1890−1892, când, sub impactul acelui „eveniment" înregistrat de cancelaria Reichului German, avea să survină şi „reînnoirea" de o anumită manieră a tratatelor zise şi „de aderare a României la Tripla Alianţă".

Ar fi de reţinut, cu deosebire, aici, că poate cele mai serioase consecinţe imediate ale „retragerii lui Bismarck" nu au incubat raţiuni „de amânare", ci, din contră, de urgentare a „primei reînnoiri" a actelor „aderării" României la Triplice. „Renunţarea părţii germane" la a mai admite „prelungirea reasigurării cu Rusia", fapt pus de istorici în consecinţa directă a „gestului demisionar al bătrânului cancelar"[39], a implicat şi o specială considerare, de la Berlin, a rostului României pentru „frontul răsăritean" al

[35] *Mémoires du chancelier prince de Bülow*, tom IV, *1849−1896*, Paris, 1931, p. 439.

[36] Gwendolen Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, vol. IV, Londra, 1932, p. 364; *apud* William L. Langer, *op. cit.*, p. 3.

[37] Sorin Cristescu, *Carol I. Corespondenţă personală, 1878−1912*, Bucureşti, 2005, p. 254 (Carol I c. Maria de Flandra, Bucureşti, 24 martie st. n. 1890).

[38] *Mémoires du chancelier prince de Bülow*, tom IV, p. 437.

[39] William Langer, *op. cit.*, p. 4; Pierre Renouvin, *op. cit.* (vol. VI din sinteza cit.), p. 117 şi urm.; A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 327 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Triplei Alianţe. Din acea „reasigurare", Bismarck a apreciat cam mult „promisiunea rusă" de neutralitate, în cazul unui război „la Rin", şi a oferit, de aceea, „la schimb", susţinerea germană a „obiectivelor politicii Ţarului" spre Constantinopol şi Strâmtorile Mării Negre[40]. Deşi înalţi comandanţi militari şi politicieni din „intimitatea" kaiserului Wilhelm al II-lea s-au sesizat, chiar şi după tratatul „de reasigurare", asupra manevrelor şi concentrărilor de trupe ţariste „în Polonia şi înspre Galiţia", prinţul cancelar a continuat să „crediteze" sus-citata „promisiune rusă", poate şi fiindcă el, invocând „eşecul marii armate a lui Napoleon Bonaparte", din 1812, nu împărtăşea declarativ „optimismul" conaţionalilor săi responsabilizaţi de „afacerile Reichului" că un război german întărit şi de „aliaţi", contra Imperiului Răsăritean, ar întruni exigenţele tehnologice şi strategice ale unui „deplin succes"[41]. A prevalat, la 1890, în cercul de „intimi" ai „tânărului kaiser", opinia „ascuţită", se pare, de Fritz Holstein, că tratatul „de reasigurare" favoriza exclusiv Rusia, dându-i acesteia până şi posibilitatea de a submina cu o pur şi simplă dezvăluire a „secretului act" întregul „sistem defensiv central-european"[42]. Iar când, în martie anul menţionat, încolţise „la curtea" lui Wilhelm al II-lea convingerea că Rusia „era gata" de mari desfăşurări militare ofensive pe frontierele ei vestice şi, subiacent, de a interveni armat contra „Bulgariei principelui Ferdinand de Saxa-Coburg", nerecunoscut, acesta, oficial, de ţarul Alexandru al III-lea, „retragerea" lui Bismarck, suspectat de „ascunderea datelor despre marele pericol răsăritean"[43] şi cumva „compromis" de rezistenţa făcută „proiectelor sociale ale suveranului său"[44], ajunsese de neevitat. De „pericolul rus" aveau să ţină însă seama, de cum s-au văzut „în oficii de mare putere", Caprivi şi Marschall, probanţi şi de o tot mai strânsă conectare a „politicii de cabinet" la cea „personală, de curte", a kaiserului, ceea ce nu se explica doar printr-o „mediocritate atitudinală" a noului cancelar şi a ministrului secretar de stat de externe, persiflaţi, ambii − cel de expres serviciu la *Auswärtige Amt* ca „*ministre étranger aux affaires*" −, de Bülow[45].

De cum i-a fost dat „să vadă", prin „bunăvoinţa" lui Holstein, textul tratatului „de reasigurare cu Rusia", cancelarului Caprivi i s-a părut de neacceptat „prelungirea" respectivului act[46]. Problema delicată, nu doar pentru noul cancelar, era însă aceea că antecesorul său în prestigiosul „cabinet imperial", Bismarck, înainte de „retragerea sa", admisese o cam relaxată „propunere rusă", făcută de ambasadorul ţarului la Berlin, Paul Şuvalov, ca tratatului „de reasigurare" să i se mai dea un termen de valabilitate de cel puţin şase ani ori să i se admită „permanentizarea"[47]. Pentru negocieri, la Petersburg, în privinţa „prelungirii" acelui tratat, tot Bismarck îl „instruise" pe ambasadorul Schweinitz. Spre a fi întrerupte negocierile „după placul lui Giers", în capitala Rusiei, ambasadorul german „de acolo" a fost convocat la Berlin, de însuşi kaiserul Wilhelm al II-lea, sub pretextul de „a asista" la decorarea prinţului George, viitor rege, al Marii Britanii, cu ordinul „Vulturul Negru"[48]. Asupra „inoportunităţii prelungirii reasigurării cu Rusia", Schweinitz a fost „lămurit" de Holstein (*Vindex*

[40] *Die Grosse Politik*, vol. VI, p. 364 şi urm. (Bismarck c. Wilhelm al II-lea, Berlin, 17 martie 1890).
[41] *Ibidem*; *v.* şi William L. Langer, *European Alliances and Alignments*, p. 496−498.
[42] Pierre Renouvin, *op. cit.* (vol. VI din sinteza cit.), p. 118.
[43] *Ibidem*, p. 217.
[44] William L. Langer, *op. cit.*, p. 499 şi urm.
[45] *Mémoires du chancelier prince de Bülow*, tom IV, p. 440.
[46] *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 1 şi urm. (*German Note*).
[47] *Ibidem*, p. 1 (nota ed.).
[48] *Ibidem* (*German Note*).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Scrutator)[49] la Externele Reichului, de unde tocmai „se retrăgea" ministrul secretar de stat Herbert von Bismarck, fiul „bătrânului ex-cancelar Otto", şi, mai presus de oricine, de însuşi kaiserul Wilhelm, „asistat" de Caprivi; dintre motivele ce au exclus „prelungirea tratatului de reasigurare", suveranul imperial a ţinut, personal, să-l sublinieze pe cel „de căpătâi", anume, că „prevederile respectivului act nu se armonizau, în spiritul, dacă nu şi în litera lor, cu Tripla Alianţă, cu – *nota bene* – tratatele ce angajau România şi cu influenţa exercitată de Germania asupra Marii Britanii"; un alt motiv, „lăsat" titularului Ambasadei Germaniei la Petersburg „să-l pronunţe acolo", a fost asimilat „riscului vreunei indiscreţii dinspre cabinetul rus" ce să permită aflarea şi de „alte părţi" a datelor despre „delicatul tratat de reasigurare"; i se mai „lăsa" aceluiaşi titular de important post ambasadorial „să explice" înalţilor oficiali ruşi că „schimbările de personal" de la centrala diplomaţiei Reichului puneau în dificultate măcar „tehnică" ducerea de negocieri pe tema „prelungirii delicatului tratat"[50]. Au stat, aşadar, în „urgenta atenţie" a kaiserului Wilhelm al II-lea, a cancelarului Caprivi şi, prin imediată şi inexorabilă extensie, a ministrului secretar de stat Marschall, cauza Triplei Alianţe şi, subsecventă acesteia, cea a tratatelor angajând România, ambele „încadrate" principalului motiv din care „partea germană" a decis să renunţe la „reasigurarea cu Rusia". Intensificarea acelui motiv a decurs din preocuparea germană de „reacţie strategică" faţă de amplificarea dispozitivelor militare ruse în Polonia şi Basarabia sau de stăvilire a „ambiţiilor curţii pravoslavnice" de recâştigare, printr-o surprinzătoare intervenţie armată pe direcţionalul Bulgaria, a poziţiei dominante asupra „afacerilor orientale"[51].

O intervenţie rusă peste Dunăre, în Bulgaria, putea provoca, din multiple considerente, ţinând mai ales de „reacţia" Austro-Ungariei susţinută de „aliaţii ei", şi chiar de britanici, un „război general". Într-o atare „eventualitate" se impunea, cum aprecia Caprivi[52], măsuri de intimidare a Franţei „la Rin" şi de contracarare energică a Rusiei pe un front întins de la Marea Baltică la Marea Neagră, cu stringentă presupunere a asigurării şi întăririi României, încât „*oricărui foc de armă dinspre Prut asupra ei*" (subl. ns., G.C.) să-i dea replică „forţa armată a Triplicei"[53]. După cum se impunea, în chiar numele „sistemului defensiv central-european", asigurarea suveranităţii Înaltei Porţi asupra Strâmtorilor Mării Negre, spre a fi descurajată orice intenţie a Rusiei „de postare armată, fie pe uscat, fie pe apă, la porţile Constantinopolului"[54] şi lipsită de motivaţie rezervarea de britanici a dreptului proclamat unilateral de ei cu ocazia Congresului de la Berlin, din 1878, de a se adresa direct şi exclusiv sultanului otoman, când aveau să considere imperios necesară „trecerea navelor lor de război prin Dardanele"[55]. De interes, pentru Germania şi „aliaţii ei", era să fie susţinută Marea Britanie contra Rusiei, în „chestiunea" Strâmtorilor, însă nu ca „serviciu benefic doar insularilor" („*We have no*

[49] *Ibidem*, p. 2.

[50] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 10 şi urm. (Caprivi, *Aufzeichnung*, Berlin, 28 martie 1890); *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 2 şi urm. (acelaşi doc., în engleză).

[51] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 11−15, 17−19, 19−21 (Schweinitz c. Caprivi, Petersburg, 3 aprilie, 15 şi 16 mai 1890), 15−17 (Schweinitz c. Wilhelm al II-lea, Petersburg, 3 aprilie 1890); *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 3−6 (Kiderlen-Waechter, *Memorandum*, Berlin, 20 mai 1890).

[52] *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 13−15 (Caprivi, *Memorandum*, Berlin, 11 mai 1890).

[53] *Ibidem*, p. 15.

[54] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 4−10 (Berchem, *<der Untersekretär>*, *Aufzeichnung*, Berlin, 25 martie 1890); *German Diplomatic Documents*, p. 14 (Caprivi, *memorandum*, 11 mai 1890); *v.* şi p. 3−6 (Kiderlen-Waechter, *Memorandum*, 20 mai 1890).

[55] *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 6 şi urm., 9−11, 11−13 (Hatzfeldt c. Caprivi, Londra, 14 aprilie, 2 şi 8 mai 1890), 7 şi urm., 8 şi urm. (Marschall c. Hatzfeldt, Berlin, 26 aprilie şi 2 mai 1890).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

intention of pulling England's chestnuts out of the fire for her")[56]. Susţinere, în acea „chestiune", revenea Marii Britanii din „acordurile ei mediteraneene", de la 1887, încă valabile la 1890, cu Austro-Ungaria şi Italia[57]. Pentru Germania a devenit important, în anul ultim menţionat, un acord cu Marea Britanie, „dosit" şi de Bismarck[58], încă de prin 1889, ce să presupună admiterea de la Berlin a protectoratului britanic asupra Zanzibarului, iar compensatoriu, de la Londra, permisiunea adjudecării insulei Heligoland de Reichul al Doilea[59]. Acordul, din 1 iulie 1890, a atras „protestul vehement" al Franţei[60] şi a accentuat „nemulţumirea" Rusiei, ce se vedea „substituită" de Albion în „preferinţele strategice" ale Germaniei[61]. Nu întâmplător, de la „extremele continentale", Republica a Treia şi Imperiul Romanovilor au început să dea mutual „semne de bunăvoinţă", chiar de „apropiere politică"[62], implacabil detrimentală mai ales securităţii Germaniei. A şi fost cazul, de aceea, ca înalţii oficiali de la Berlin să aibă ei iniţiativa revigorării „sistemului defensiv central-european", prin „reînnoirea" tratatului Triplei Alianţe şi a tratatelor angajând România.

Dacă pentru realizarea Triplicei, în 1882, şi „reînnoirea" acesteia, din 1887, Germania „a invitat", de pe poziţie de arbitraj, cu rezervarea sieşi de aviz final, ca Austro-Ungaria şi Italia „să se înţeleagă ele, mai întâi", de data celei „de-a doua ediţii reînnoitoare", ce n-a trecut de 6 mai 1891, axul principal de negocieri a avut la un capăt, de sprijin ori de plecare, Berlinul, iar la celălalt, de ţintă, Roma, şi a servit de bază triunghiului format de rolul de „parte apelată" al Vienei. Ce-i drept, până spre martie 1890, din reflexele formate la 1882 şi 1887, au fost tatonări cu prioritate între Roma şi Viena, permise de însuşi Bismarck, pentru „revizuiri sau adaosuri clauzale ale întreitei şi defensivei alianţe". Austro-Ungaria şi Italia căutaseră să întărească „angajamentele de alianţă, printr-o *convenţie militară*, ceea ce Germania a admis, cenzurativ, doar ca „act de principiu", de felul *memorandumului* din 28 ianuarie 1888, de la Berlin[63]. Din aceleaşi reflexe, între Roma şi Viena avea să se pună, prin vara anului 1889, problema a chiar două convenţii, una *maritimă*, vizând „acţiunea concertată a flotelor Italiei şi

[56] *Ibidem*, p. 15 (Caprivi, *Memorandum*, 11 mai 1890).

[57] *Ibidem*, p. 5 (Kiderlen-Waechter, *Memorandum*, 20 mai 1890).

[58] *Ibidem*, p. 25–27, 29 şi urm. (Hatzfeldt c. Bismarck, Londra, 7 şi 22 decembrie 1889), 27 şi urm. (Herbert Bismarck c. Hatzfeldt, Berlin, 18 decembrie 1889).

[59] *Ibidem*, p. 36 şi urm., 42 (Marschall c. Hatzfeldt, 25 mai şi 6 iunie 1890, asupra conţinutului acordului, satisfăcător Germaniei).

[60] *Ibidem*, p. 44 şi urm., 45 şi urm. (Münster, ambasador german la Paris, c. Caprivi, 19 iunie şi 12 iulie 1890), 47 (Herbette, ambasador francez, c. Caprivi, Berlin, 18 iulie 1890).

[61] *Correspondance diplomatique de baron de Staal, 1884–1900*, publ. par A. Meyendorff, vol. II, Paris, 1929, p. 89 şi urm. (E. E. Staal, ambasador rus la Londra, c. Giers, 2 iulie 1890); *Documents diplomatiques français* (*1871–1914*), 1re série (*1871–1901*), tom VIII, Paris, 1938, p. 138 şi urm. (Şuvalov c. Giers, Berlin, 1 iulie 1890).

[62] După ce, încă din 1887, Bismarck dispusese ca *Deutsche Bank* să îngheţe liniile de credite pentru Rusia, „cei de la Petersburg" au aflat posibilităţi de împrumuturi financiare la Paris, în 1890; *v. Documents diplomatiques français*, 1re série, tom VIII, p. 13 (Vauvineux, însărcinat cu afaceri, c. Ribot, Petersburg, 25 martie 1890). O deosebită satisfacţie a produs, „la curtea ţarului Alexandru al III-lea", arestarea unor „nihilişti" la Paris, încât Paul Şuvalov, ambasadorul rus la Berlin, întrevăzuse, încă din iulie 1890, posibilitatea unei „alianţe declarate" între Rusia şi Franţa; *v. ibidem*, p. 138 şi urm. (Şuvalov c. Giers, Berlin, 1 iulie 1890; aceeaşi dată cu a acordului germano-britanic!). În iulie 1890, generalul francez Boisdeffre a participat la manevre militare ruse, spre „îngrijorarea" oficialilor germani; *ibidem*, p. 225 şi urm. (Antoine de Laboulaye c. Ribot, Petersburg, 24 august 1890), 234–240 (Boisdeffre, sub-şef de Stat Major General, c. Freycinet, ministru francez de Război, Petersburg, 15/27 august 1890) etc. În semn de „bun răspuns la gesturile franceze", Mihail Cernjaev, partizan al alianţei cu Franţa şi lider al panslaviştilor, a fost numit membru al Consiliului Superior de Război; *Mémoires du chancelier prince de Bülow*, tom IV, p. 440.

[63] *I Documenti diplomatici italiani*, 2ª serie, *1870–1896*, vol. XXI, Roma, 1968, p. 519 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Austro-Ungariei asupra Mediteranei", şi o alta *militară*, suscitabilă de „eventualitatea cooperării forţelor armate ale puterilor deocamdată defensiv aliate pe fronturile oriental şi occidental"[64]. O convenţie privind „zone de operaţii" ale flotelor celor două mari puteri „pe Mediterana" avea să fie formal încheiată de-abia în 5 decembrie 1900, spre a fi înlocuită cu cea din 23 iunie 1913, preconizantă, aceasta, de „unitate de acţiune navală a statelor Triplei Alianţe", pentru caz de „război general"[65]. În anii 1890−1891, de urgenţă a fost considerată, la Berlin, cu necesar ecou la Viena şi Roma[66], nu o convenţie maritimă, ci „reînnoirea" Triplei Alianţe. Din raţiuni de „tactică a negocierilor", cancelarul Caprivi „i-a lăsat" premierului italian Crispi să facă el, întâi, „propunerea de reînnoire", cu ocazia „întrevederii" celor doi oameni de stat, în noiembrie 1890, la Milano[67]. De la „interlocutorul său", cancelarul german a reţinut „dorinţa italiană" ca „reînnoirea", aplicabilă nu doar tratatului de bază al Triplicei, ci şi celor „două separate", din 20 februarie 1887, să fie oficializată „printr-un singur act sintetizator". A rămas ca, de la Berlin, să fie întreprinse demersuri pentru „a convinge" Viena asupra „bineprimirii dorinţei italiene"[68]. Acele demersuri aveau să fie realmente intensificate după ce, în ianuarie 1891, „a căzut" guvernul Crispi, iar despre noul premier Antonio Starabba di Rudini, deşi „partizan declarat al Triplicei", au circulat şi ceva „zvonuri" că ar fi înclinat să dea „ascultare" unor „propuneri franceze", concesive asupra Africii de Nord şi chiar avantajoase „părţii italiene", sub raport economic, cum s-a şi lăsat „să se creadă" dintr-o „vizită" a unui exponent al Casei Rothschild, de la Paris, la Roma[69]. Insistenţele germane[70] au determinat cabinetul austro-ungar să nu obstaculeze „mersul proiectului italian de tratat unic şi de protocol final"[71]. Tratatul urma să conţină cincisprezece articole[72], dintre care primele cinci le reproduceau „literalmente" pe cele la fel numărate ale actului de bază al Triplicei, „reînnoit" prima dată cu patru ani înainte; articolele VI−XII încorporau tratatului unic pe cele două tratate *separate*, germano-italian şi austro-ungaro−italian, din 20 februarie 1887; amendamente au suportat, după „dorinţa germană"[73], articolele IX şi X ale noului şi unicului tratat, în sensul de a se preveni angajarea prea mare a Reichului al Doilea prin cele „convenite" de Dubla Monarhie şi regatul italian „asupra Orientului"; durata noului act de bază al

[64] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 288 şi urm. (Nigra c. Kálnoky, 7 august 1889, cu „propunerile italiene" anexate şi privind „cele două convenţii").

[65] *Ibidem*, p. 412−417 (*Convention maritime entre le Ministère de la Guerre austro-hongrois, Section de la Marine, l'Etat-Major de l'Amirauté de la Marine Impériale allemande et le Ministère de la Marine italien*, Viena, 23 iunie 1913), 417−424 (*Convention additionnelle pour la Méditerranée*, Viena, 23 iunie 1913).

[66] Francesco Crispi, *Memoirs*, ed. T. Palamenghi-Cristi, vol. III, Londra, 1914, p. 4 şi urm.

[67] *Ibidem*, p. 6−16, pentru o detaliată redare a „întrevederii"; *v.* şi *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 53 şi urm. (Caprivi, *Memorandum*, 10 noiembrie 1890).

[68] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 290 şi urm. (deuxième partie, *Négociations des traités*).

[69] *Ibidem*, p. 297 şi urm.; *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 54 şi urm. (Marschall, *Memorandum*, Berlin, 7 martie 1891), 54 şi urm. (Marschall c. ambasadorul german la Londra, Hatzfeldt, Berlin, 9 martie 1891); *v.* şi *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 64−66, 67 (pentru aceleaşi două note, din 7 şi 9 martie 1891, ale secretarului de stat, Marschall).

[70] *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 56 şi urm. (nota ed.).

[71] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 72 (Solms-Sonnenwalde c. Externele Germaniei, Roma, 5 aprilie 1891), 72−77 (Rudini c. ambasadorul italian la Berlin, Launay, Roma, 15 aprilie 1891), 77−79 (Rudini, *Projet de traité*, anexat la depeşa sa din 15 aprilie 1891 pentru Launay), 79 şi urm. (Reuss c. Caprivi, Viena, 21 aprilie 1891, despre cum „a primit" Kálnoky proiectul italian de tratat unic).

[72] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 89−93 (*Troisième traité de la Triple Alliance*, Berlin, 6 mai 1891).

[73] *German Diplomatic Documents*, vol. II, p. 57 (Caprivi, *Memorandum*, Berlin, 23 aprilie 1891).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Triplicei a fost prevăzută, la „solicitarea italiană”[74], pentru şase ani (articolul XIV), schimbul ratificărilor lui având a se face într-un decurs de cincisprezece zile, „*ou plutôt si faire se peut*”, după 6 mai 1891 (articolul XV). *Protocolul final*[75] dădea curs mai ales tot unei „solicitări italiene”, în materie economică – finanţe, vămi, căi ferate – şi de considerare a Marii Britanii ca „deja accedantă” la stipulaţiile tratatului Triplicei „privind Orientul”.

Sub nu mai puţin însemn de urgenţă a fost pusă, de la Berlin, problema „reînnoirii tratatelor cu România”. În acea problemă sălăşluia, de ceva timp, necesitatea unor „lămuriri” între Berlin, Viena şi Bucureşti, cu prioritate asupra tratatelor din 30 octombrie 1883. Nu s-a admis, încă de prin anii 1887−1888, pe canalele diplomatice germane şi austro-ungare, mai ales, ca să se dea curs felului în care de la Bucureşti se tot insista să fie considerate acele tratate, angajând, unul, Regatul României şi Dubla Monarhie, iar altul, *à trois*, „părţile” menţionate şi Reichul al Doilea. Problema „reînnoirii” tratatelor de la 1883 şi, concomitent, a celui zis şi „de accesiune” a Italiei, din 1888, doar la actul alianţei austro-ungaro−române, avea să fie pusă, pe timpul anilor 1891−1892, de diplomaţia germană, secondată, când n-a prins „duetul”, de cea austro-ungară, ca „lecţie” de învăţat regelui Carol şi „miniştrilor săi” în privinţa „aderării” Vechiului Regat la Tripla Alianţă. „Deschiderea”, pentru acea punere de problemă, a fost făcută, nu întâmplător, de la Bucureşti, de ministrul german Bülow, într-un raport din 27 februarie 1891, destinat cancelarului Caprivi[76]. Asupra „înţelesurilor actelor de alianţă de la 1883”, Bülow va fi fost „special instruit” de poate însuşi Bismarck, în 1888, când, din postul de însărcinat cu afaceri la Petersburg, deja „grizonatul conte”, fusese mutat pe cel de trimis extraordinar şi ministru plenipotenţiar la Bucureşti, spre a disipa „nedumeririle măcar de moment”, atunci, ale regelui Carol I privind „accesiunea italiană la doar tratatul austro-ungaro−român”[77]. Ministrul german se va fi înscris, la 1888, şi avea să persevereze, peste trei ani, pe „linia târzie bismarkiană” a scăderii „înţelesului” angajării directe, ca *aliată*, a Germaniei faţă de România, dat, acesta, de tratatul *à trois* din 30 octombrie 1883 şi păstrat „cu sfinţenie”, pentru a tot fi invocat, când mai ales „a vizitat curtea imperială de la Berlin”, de Carol I. În raportul pentru Caprivi, din 27 februarie 1891, respectivul ministru a menţionat în străvezie scădere de semnificaţie contractuală, sinalagmatică, tratatele („*die Verträge*”)[78] de „aderare” a României la Tripla Alianţă, ca acorduri ori relaxate convenţii („*die geheimen Abmachungen, welche Rumänien mit den Staaten der Tripelallianz verbinden*”)[79]; a mai menţionat că, despre acele „acorduri” ştiau, la Bucureşti, doar regele Carol, Ion C. Brătianu, D. A. Sturdza, P. P. Carp şi Al. Beldiman, lipsind, din „enumerare”, G. Vârnav-Liteanu, ministrul român la Berlin, în 1883 (obs. ns., G.C.); de asemenea, că a fost solicitat de ministrul austro-ungar în capitala României, Goluchowski, să considere împreună „problema reînnoirii stipulaţiilor secrete” ce

[74] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 304 (deuxième partie, *Négociations des traités*).

[75] *Ibidem*, p. 93 şi urm. (*Protocole*, Berlin, 6 mai 1891, semnatari – aceiaşi ca ai tratatului „reînnoit”, Caprivi, Széchényi şi Launay).

[76] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 151−153 (Bülow c. Caprivi, Bucureşti, 27 februarie 1891); *v.* şi *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 234−236 (acelaşi doc., în română).

[77] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 45, pentru menţiunea că Bülow fusese „primit” întâia dată de regele Carol I în 8 mai st. n. 1888, cu numai o zi înaintea semnării la Bucureşti a tratatului italo-român „de accesiune a Italiei la doar tratatul de alianţă austro-ungaro−română”.

[78] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 149, pentru titlul capitolului XLVI: *Erneuerung des rumänischen Vertrages 1892*.

[79] *Ibidem*, p. 151 (doc. cit.).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

expirau prin toamna 1891; ministrul austro-ungar nu se îndoia de „dorinţa regelui Carol de a se înfăptui reînnoirea în discuţie", neavând „suveranul regal" altceva de făcut, pentru aşa ceva, credea reprezentantul diplomatic al Dublei Monarhii, decât să dispună fie cooptarea lui P. P. Carp de „echipa guvernamentală", fie menţinerea guvernului condus de generalul Gh. Manu[80], cu Al. N. Lahovari la Externe; se îndoia însă, de acea „dorinţă regală", Bülow, căruia, „dintre miniştri sau ministeriabili", i se păreau, generalii Manu şi Ioan Em. Florescu, cam „lipsiţi de curajul de a reînnoi actele de alianţă", P. P. Carp „neagreat" momentan de „suveranul său", Lascăr Catargiu „pretinzător Coroanei de mari concesii", benefice „partizanilor lui politici"; reţinea, ministrul german, de la Carol I, că acesta nu credea posibilă „reînnoirea tratatelor" înainte „de a se crea în ţară o situaţie stabilă", suveranul regal mai şi văzând „pacea asigurată pentru un an sau doi /.../, după vizita <recentă a> arhiducelui Franz Ferdinand la Petersburg, plus relatarea relaţiilor germano-franceze şi îmbunătăţirea celor italo-franceze"[81]; „observaţii", acestea, ale regelui României, faţă de care contele Goluchowski, atunci când „i-au fost aduse la cunoştinţă de colegul german", s-a arătat „deplin consternat"; a fost cu greu „calmat", de acelaşi „coleg", care i-a sugerat „să nu ia lucrurile *au tragique*", cât timp reprezentanţii „imperiilor centrale" la Bucureşti făceau „tandem politico-diplomatic"; ministrul german a şi ţinut, parcă în numele acelui „tandem", să atragă „foarte serios" atenţia regelui Carol asupra faptului că „România era mult mai interesată de alianţă decât puterile Triplicei"; a mai ţinut „să-l consilieze", pe rege, „să nu slăbească nici măcar pentru o clipă coarda care lega mica iolă românească de nava de război a Triplicei Alianţe" („*Ich könne deshalb nur dringend raten, selbst für kurze Zeit nicht das Seil zu lockern, welches die kleine rumänische Jolle an das Orlogschiff der Tripelallianz knüpfe*")[82].

O „întâmplare" contravenientă „reînnoirii aderării României la Tripla Alianţă" a fost „văzută" concomitent, de Bülow şi de Goluchowski, în „noul guvern regal", cu Ioan Em. Florescu premier, Lascăr Catargiu la Interne, G. Vernescu la Finanţe şi Constantin Esarcu la Externe[83]. În „vederile" ministrului german, desemnarea de rege a respectivului guvern ar fi fost „conformă proverbului să dai câinelui celui mai rău bucata cea mai bună". Suveranul ar fi făcut „o neinspirată alegere dintre partidele istorice, roşii şi albii", fericindu-i pe ultimii menţionaţi, cu preţul de a-şi îndepărta „încrederea" ce i-o arătaseră naţional-liberalii, tocmai marcaţi de agravarea stării de sănătate a lui I. C. Brătianu, şi junimiştii. Opţiunea „suverană" pentru „guvernul Ioan Em. Florescu" ar fi decurs şi din necesitatea asigurării „liniştii", cu ocazia jubileului de 25 de ani ai domniei lui Carol I, însă, cum mai „vedea" Bülow, i-ar şi fi alimentat regelui „o stare de spirit de natură a-l distanţa de Tripla Alianţă" şi a-l face să evite „ostilitatea" Rusiei şi a Franţei. Iar aşa ceva în condiţiile când „conflictul naţional din Transilvania se acutiza pe zi ce trecea", iar „separatiştii de la Iaşi" mai exercitau anumite presiuni asupra „politicii regale".

[80] Premierul Manu „revenise acasă", în 15/27 ianuarie 1891, dintr-un „turneu" la Paris, cu „oprire" la Viena, unde fusese „primit foarte bine", pentru „discuţii", de contele Kálnoky şi de împăratul Franz Joseph; Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 216.

[81] *Die Grosse Politik*, vol. VIII, p. 152 (doc. cit.).

[82] *Ibidem*, p. 153.

[83] Guvern constituit în 21 februarie st. v. 1891 şi a cărui durată avea să ţină până la 22 noiembrie st. v., acelaşi an. „Echipa ministerială" i-a mai inclus, de la începutul ei, pe Iacob Lahovari la Război, George Dem. Teodorescu (înlocuit din 21 iulie cu Petru Poni) la Culte şi Instrucţiune Publică, Ilariu Isvoranu la Agricultură, Constantin Olănescu la Lucrări Publice (în 2 noiembrie, Nicolae Blaremberg prelua Justiţia, al cărei interimat fusese asigurat până atunci de George D. Vernescu); *v.* Ion Mamina, Ion Bulei, *Guverne şi guvernanţi (1866−1916)*, Bucureşti, 1994, p. 76−81.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Rămânea, de aceea, „de aşteptat”, la Berlin şi Viena, ca „guvernului boieresc Florescu” să nu-i fie hărăzită „o lungă durată”, nici de regele Carol I, nici de opoziţia liberală sau junimistă, inflamabilă, cum deja „ştia” ministrul german, pe timpul apropiatelor alegeri parlamentare[84]. Nu însă „de aşteptat”, ci de acţionat, mai ales asupra „suveranului regal de la Bucureşti”, i se părea imperios necesar ministrului austro-ungar Goluchowski. Acesta, în rapoartele sale pentru Kálnoky, părea să treacă cu vederea peste aspecte delicate ale politicii României, ţinând de „conflictul interetnic din Transilvania”, de „vecinătatea ameninţătoare a Rusiei”, de duritatea „intereselor comerciale”, chiar strategice, ale Dublei Monarhii, de stările de lucruri „balcanice”. Contele Goluchowski insista să-l determine pe Bülow ca, „împreună”, eventual şi „special instruiţi” de la Viena şi, respectiv, Berlin, „să-l facă pe regele Carol a nu mai avea vreo îndoială asupra impresiei proaste ce o provocaseră ultimele sale acţiuni” (precum cea a desemnării guvernului prezidat de Ioan Em. Florescu – n.ns., G.C.) „în tabăra marilor puteri prietene”. Măsura „liniştitoare” era, „credea” ministrul austro-ungar, ca regele să renunţe la un guvern, incluzant de „rusofili”, de felul lui Iacob Lahovari, ori de un Constantin Esarcu, care, „de origine grecească”, s-a făcut remarcat prin „comportamentul său caraghios”, fiind „absolut incomplet şi inutilizabil profesional”[85]. Poate şi din cauza raporturilor cam stridente despre regele Carol şi „cabinetul său”, contele ministru „de origine poloneză” a fost convocat la *Ballplatz*, pentru „consultări”. Înainte de a pleca spre Viena, „l-a întrebat” pe suveranul României „cum vedea reînnoirea convenţiei secrete ce expira în septembrie” acel an? Din „răspunsul regal”, despre care „l-a înştiinţat şi pe Bülow[86], a reţinut că până în acea toamnă mai era timp, poate şi pentru alt guvern, pretabil „reînnoirii alianţei”.

La Viena, înainte să fi „sosit” Goluchowski de la Bucureşti, contelui Kálnoky i-a fost solicitată de ambasadorul german Reuss „o întrevedere”, pentru „discuţii” pe baza celor raportate, din capitala României cu destinaţia Berlin, de Bülow. Ministrul austro-ungar de externe a fost „de acord” doar cu „afirmaţiile bulowiene”, „conform cărora „guvernul de atunci de la Bucureşti nu oferea nicio garanţie pentru continuitatea politicii externe a micului regat”. A admis, „cu temei”, că regele Carol „s-a schimbat”, părând „a se distanţa oarecum de Puterile Centrale”, iar aşa ceva fiindcă s-ar fi scurs şi către Bucureşti „veşti despre slăbirea Triplei Alianţe” (era momentul când comentarii de presă europeană şi corespondenţe diplomatice se încărcau de măcar „semne” ale îmbunătăţirii relaţiilor franco-italiene sau ale „apropierii politice” franco-ruse – n.ns., G.C.). Nici „*nu mai credea în iluzia unei cooperări militare de amploare cu armata română*” (subl. ns., G.C.). Nu i-au fost, poate şi de aceea, de reţinut, ministrului „imperial şi regal”, aluziile ambasadorului german „privitoare la situaţia românilor transilvăneni”, ce suscita măcar „îngrijorarea” cercurilor politice berlineze. Eschivându-se de la a se pronunţa asupra acelei „situaţii”, văzută de Reuss ca „un călcâi al lui Achile” pentru „alianţa cu România”, contele Kálnoky, „ungur”, a dat doar firav glas despre „neputinţa sa faţă de şovinismul maghiar”. Nu l-a mişcat din glasul acelei „neputinţe” nici „aluzia” ambasadorului german la „un proiect ademenitor de confederaţie balcanică independentă de Austro-Ungaria, condusă de România, sub protectorat rusesc”, proiect în

[84] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 153 şi urm. (Bülow c. Caprivi, Bucureşti, 6 martie 1891); *v.* şi *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 236 şi urm. (acelaşi doc., în română).

[85] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare,* vol. I, p. 237−239 (Goluchowski c. Kálnoky, Bucureşti, 11 martie 1891).

[86] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 155 (Bülow c. Caprivi, Bucureşti, 17 martie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 239 (acelaşi doc., în română).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

privinţa căruia deja prezumtivul nou ministru al ţarului la Bucureşti, Nikolai Fonton, urma „să-l convingă" pe regele Carol[87]. Se punea, prin urmare, problema „reînnoirii urgente a alianţei cu România", ceea ce şi Kálnoky admitea, însă fără a promite ceva, cum „se aştepta" Reuss, „spre placul ori liniştirea" înalţilor oficiali de la Bucureşti, asupra „conflictului naţional din Transilvania". Ca reper, pentru a-şi exprima „poziţia", contele ministru de externe ţinea să ia cele ce avea „să-i spună", de cum ar sosi la Viena, Goluchowski[88]. Or, din cele ce avea să-i relateze, lui, contele Kálnoky, după ce-l „ascultase", acesta, la *Ballplatz*, pe ministrul „imperial şi regal" asumant de „misiune" în capitala României, Reuss a putut constata că, de la Viena, „reînnoirea alianţei defensive cu micul regat" era scrutată prin aproape exclusiva considerare a „situaţiei şi dispoziţiilor politice ale lui Carol I"[89]; regele României „*se arăta prea puţin dispus să reînnoiască alianţa în vechea ei formă*" (de la 1883, cu „accesiunea italiană" din 1888 – n.ns., G.C.); pretextul, pentru o atare conduită a sa „era furnizat de faptul că niciunul dintre miniştrii săi de moment nu ştia ceva despre /.../ tratatele secrete", a căror inegală valoare contractuală, „se temea el", le-ar şi fi de neacceptat[90]. Admiţând doar veridicitatea „opiniei" regelui Carol I despre „membrii cabinetului Florescu", ministrul Kálnoky şi-a dat, în faţa ambasadorului Reuss, frâu liber „regretului" că „reînnoirea tratatelor" nu s-a făcut pe timpul fostei „guvernări Manu – Lahovari"; s-a şi întrebat dacă nu cumva „tratatul austro-ungaro−român, în cazul nedenunţării lui, ar mai avea o valabilitate de trei ani", sub forma unei „prelungiri declarate" prin toamna 1891, aşa cum „s-a întâmplat" la 1887−1888; ideea unei atare „prelungiri" nu era însă „realizabilă", fiindcă presupunea „un ministru", de neaflat între cei ai „guvernului Florescu", ce „să înregistreze oficial" formalităţile fie şi doar „declarative"; nici ideii ca regele Carol „să se conducă", în „chestiunea prelungirii pentru încă trei ani", numai „după principiile tratativelor", fără a-şi „înştiinţa" miniştrii, nu i s-au dat şanse de realizare, cât timp aşa ceva prezenta riscul subminării „prestanţei regale" la Bucureşti; şi ideea, tot a ministrului austro-ungar de externe, ca împăratul Franz Joseph „să-l invite, printr-o scrisoare personală", pe regele Carol, „întru a se obliga, ambii, să menţină încă trei ani valabilitatea tratatelor", s-a lovit de un anumit „risc", acela de a fi depăşită de cursul evenimentelor. S-a şi convenit, finalmente, între Kálnoky şi Reuss, ca să fie continuate „eforturile" plenipotenţiarilor german şi austro-ungar, susţinute de „relaţiile lor excelente", spre „a-l convinge", fără recurgere „la presiuni", pe regele Carol I, în privinţa „necesităţii rămânerii României alături de Tripla Alianţă, dacă voia să-şi salveze independenţa"[91].

Pe baza celor raportate de Reuss şi Bülow, de la Viena şi, respectiv, Bucureşti, ca şi din „documentarea sa de serviciu", cancelarul Caprivi a elaborat o foarte „instructivă" depeşă pentru ambasadorul german în capitala Dublei Monarhii[92], act diplomatic a cărui lectură ar putea-o condensa, fără pic de exagerare, pe cea a aproape „întregii istorii a aderării României la Tripla Alianţă". De la bun începutul depeşei, cancelarul a ţinut să

[87] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 155 şi urm. (Reuss c. Caprivi, Viena, 19 martie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 239 şi urm. (acelaşi doc., datat însă 17 martie 1891).

[88] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 156 (doc. cit.).

[89] *Ibidem*, p. 156 şi urm. (Reuss c. Caprivi, Viena, 25 martie 1891); *v.* şi *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 240 şi urm. (acelaşi doc., în română)

[90] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 156 (doc. cit.).

[91] *Ibidem*, p. 157 (doc. cit.).

[92] *Ibidem*, p. 158−160 (Caprivi c. Reuss, Berlin, 26 martie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 242−244 (acelaşi doc., în română).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

menţioneze că „problema românească era un motiv de îngrijorare” („*ein Gegenstand der Besorgnis*”) pentru împăratul şi guvernul Germaniei. Motivul s-a tot accentuat după ce, încă de prin anul 1880, „Bismarck îndemnase Viena spre o mai mare consideraţie faţă de România /.../. La vremea respectivă, prinţul Bismarck i-a arătat baronului Haymerle că politica rusească ţinea mai mult cont de specificul şi sensibilitatea românilor decât politica austriacă şi că, în competiţia pentru prietenia României, Austro-Ungaria putea promite doar asigurarea unei situaţii existente, pe când Rusia oferea perspectiva unor achiziţii <teritoriale şi de populaţie> în Transilvania /.../. Situaţia a evoluat în dezavantajul Austro-Ungariei şi al prietenilor ei”. Ea apărea mult înrăutăţită, la 1890−1891, faţă de cum era în anii 1880−1883, revelatoare pentru aşa ceva fiind şi „legea grădiniţelor de copii”, ce preconiza obligativitatea limbii maghiare din chiar treapta educaţională „preşcolară” şi mai ales pe seama românilor „de sub Coroana Ungariei”[93]. Prin urmare, sesiza noul cancelar Caprivi, nu „aparenta slăbire a Triplei Alianţe”, invocată „pur convenţional” de contele Kálnoky la „discuţiile” cu Reuss, ci „chestiunea naţională” ce întreţea „ostilitatea românilor faţă de maghiari”, era „cauza adevărată” a reţinerii regelui Carol I de la „reînnoirea tratatului de alianţă” (a celui „cu Austro-Ungaria”, desigur, − n.ns., G.C.). „Adevărul”, admis şi de Kálnoky, după cât putea fi „observator imparţial”, de pe poziţia de ministru de externe al Dublei Monarhii, era că „agitaţia care s-a transmis în România, dinspre Transilvania, a provocat /.../ o zdruncinare a poziţiei regelui Carol şi l-a obligat să aducă la putere un guvern antiaustriac spre a evita învinuirile ce i se aduceau de complicitate la prigonirea românilor de unguri”. Se şi putea considera, de la Berlin şi Viena, că „reînnoirea tratatului nu depindea de voinţa regelui, ci de autoritatea sau de lipsa sa de autoritate”[94]. Era „un aspect” ce nu putea fi „remediat” decât „cu ajutor” sau „înţelegere concesivă” de la Viena şi Budapesta, răzbătând „dintr-o politică administrativă echilibrată în Transilvania”. De „rezolvarea chestiunii transilvane” depindea „acoperirea de flanc”, prin angajamentele de alianţă, de români, „în caz de război”. Cancelarul german se şi arăta deplin convins că „*neutralitatea pe care contele Kálnoky o aştepta de la România nu era deloc ceva de la sine înţeles*” (subl. ns., G.C.), fiindcă, avertiza el, „dacă mai continuau stările de spirit tensionate, o răscoală în Transilvania, chiar de mică amploare, ar cuprinde şi Regatul Român”. Aşa încât, pentru eventualitatea că „nu s-ar reînnoi tratatul”, ar trebui să se ţină seama atât „de faptul în sine al încetării alianţei cu micul regat”, cât şi cauza provocatoare de aşa ceva, dată de „ostilitatea românilor contra ungurilor”. Din acea cauză, „chiar dacă regele Carol I, printr-un gest energic, de forţă, care nu-l prea caracteriza”, cum „credea” Caprivi, „ar impune prelungirea tratatului ca un fapt împlinit”, puterile considerându-se „aliate ale României” ar avea mai nimic „de câştigat”.

Cât timp „persista cauza ce a generat ostilitatea românilor faţă de unguri”, se îngroşa, în evaluările „de situaţie” ale cancelarului german, şi „pericolul dezicerii de regele Carol a ţării lui, printr-o revoluţie”. Era de înţeles, de aceea, că „evoluţia raporturilor cu micul regat depindea exclusiv de Austria sau mai precis de Ungaria, parte componentă a Dublei Monarhii”. Iar dacă, pentru acea evoluţie, „motive economice, comerciale” generau „dificultăţi”, rămânea ca „la negocierile reînnoirii alianţei cu România” să conteze „strict argumente de natură politică şi militară”. Limitarea la asemenea „argumente” o înţelegea Caprivi ca ţinând de mai ales „preferinţa” Austro-Ungariei, „principala aliată a Germaniei”. La Berlin „se ştia” că „o considerare

[93] *Die Grosse Politik*, vol. II, p. 158 (doc. cit.).
[94] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

economică specială" a României de ambele „puteri germane", din perspectiva recentei lor convenţii comerciale, ar provoca „reacţii virulente" ale Budapestei sau chiar ar inflama „dorinţa maghiarimii" de a se desprinde de Monarhia de Habsburg, încât aceasta să se vadă „plutind precum o insulă într-un ocean slav". După cum „se ştia", tot la Berlin, că şi mai grav ar fi, pentru „imperiile centrale", dacă România, „insatisfăcută" de Tripla Alianţă, ar ajunge cu „îndemnuri" de la Paris, „în rolul de avangardă a Rusiei şi drum de acces pentru trupele acesteia". României i-ar spori astfel „şansele" de a-şi adjudeca Transilvania, iar Rusiei „i s-ar deschide drumul pe uscat spre Bulgaria şi i-ar veni uşor, cu o mică desfăşurare de forţe, să ridice, în Peninsula Balcanică, numeroşi inamici ai puterilor germane" şi să oblige îndeosebi Austro-Ungaria „să-şi disloce încă o armată la frontiera ei de sud−est"[95]. Nu era loc de îndoială, insista Caprivi, în privinţa „marelui risc" ce l-ar reprezenta, pentru Germania şi Austro-Ungaria, „desprinderea României de Tripla Alianţă" şi „decizia micului regat de a merge", spre „satisfacţia specială" a Franţei, cu Rusia, „risc" ce ar implica, peste toate, „acutizarea pericolului de război". De considerat, cu apăsare, la Berlin şi Viena, era că, „în cazul unui tratat scris", România ar fi angajată de partea „centralilor" fie cu „forţe armate", după capacitatea ei, fie prin „*a nu trece măcar de limitele unei neutralităţi binevoitoare*" (subl. ns., G.C.). În ambele variante, „centralii ar fi dispensaţi, până când mari operaţiuni decisive s-ar desfăşura pe alte fronturi" (precum cel „de la Rin" – obs. ns., G.C.), de ceva „eforturi militare spre est", iar Rusia „ar fi silită să ţină un corp de observaţie la Prut". Era foarte important, pentru eventualităţi de război, să fie considerată, la Berlin şi Viena, cu deosebire, calitatea „de aliată" a României, stat mic, dar a cărui armată şi-a probat apreciativ calităţile pe timpul anilor 1877−1878, la sud de Dunăre. Merita, de aceea, „un sacrificiu", de la Viena, cu „trimitere" la Budapesta, spre a fi menţinută România „în alianţă", chiar şi pentru a se conta, la caz de „mare război", măcar pe neutralitatea ei. „Numai că", după cum „suna" concluzia cancelarului german de la finalul depeşei pentru Reuss, „*neutralitatea României nu putea fi luată în calculele strategice ale Austro-Ungariei dacă survenirea ei era pusă dintru început sub semnul întrebării de exacerbarea urii naţionale*" (subl. ns., G.C.)[96].

Nu era simplu să fie „convinşi cei de la Viena" despre felul în care, la Berlin, se punea problema „reînnoirii alianţei cu România", zisă, tot mai insistent după 1890, printr-un cam relaxat control al termenilor, şi ca „a aderării micului regat la Triplice". Permiţându-şi, fără „permisiunea" dată formal de cancelarul Caprivi, „să dea citire" depeşei acestuia, din 26 martie 1891, în „deschiderea" unor „discuţii", de peste numai patru zile, cu Kálnoky, la Viena, pe seama „chestiunii române", generatoare de „îngrijorare împăratului şi guvernului Germaniei", ambasadorul Reuss a putut constata că „avertismentele" exprimate de la Berlin şi privind complicarea respectivei „chestiuni" n-au fost „tocmai plăcute" contelui ministru de externe al Austro-Ungariei[97]. În loc de răspuns „clar" la acele „avertismente", Kálnoky „s-a arătat" ambasadorului german ca fiind, el, mai ales, bun cunoscător al „complicatei chestiuni"; a pretins că, „ştiind motivele reale ale ostilităţii românilor", le-a lăsat rezervate politicii interne a Dublei Monarhii, „ocolind" de aceea, „chestiunea", la discuţiile cu „partea germană"; a împărtăşit doar „consideraţiile militare" ale cancelarului Caprivi, dar ca „legate de

[95] *Ibidem*, p. 159.
[96] *Ibidem*, p. 160.
[97] *Ibidem*, p. 160−163 (Reuss c. Caprivi, Viena, 30 martie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 244 şi urm. (acelaşi doc., în română).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

poziţia duplicitară a regelui Carol", asupra căreia s-au sesizat şi cercurile militare de la Viena; s-a declarat de acord cu „cerinţa" decurgând din funcţionalitatea „sistemului defensiv central-european ca România „să nu fie lăsată să ajungă în braţele Rusiei" („*wie wichtig es sei, die Rumänen nicht in die Arme Russlands zu lassen*")[98]; nu a înclinat însă şi spre „înţelegerea chestiunii transilvane" într-un mod care să diminueze tensionarea „aderării României la Tripla Alianţă"; a admis că guvernul Ungariei ar fi vădit „lipsă de tact în privinţa legii grădiniţelor de copii", însă nu-i supunea defel vreunei „învinuiri" preocuparea „de a croi drum limbii maghiare", oficială, pe care funcţionarii, mai ales, din partea transleithană a Dublei Monarhii, aveau datoria „de a o şti"; a acuzat pe „românii transilvăneni" care, refuzând „să înveţe limba maghiară /.../, s-au dus în România", spre „a se plânge întruna" şi a se asigura de nimbul „de martiri", cu impact asupra „unui irredentism aidoma celui italian"; a evitat să se prindă de firul „atragerii de atenţie" din partea ambasadorului german „că, dacă guvernul maghiar ar aplica legea naţionalităţilor <de la 1868−1869>, românii n-ar avea <sub raport legal> de ce să se plângă"; şi-a făcut, în schimb, interlocutorul să admită „că asociaţiunile culturale, manevrarea dispoziţiilor şcolare şi alte asemenea măsuri /.../ nu înlăturau vechea duşmănie dintre maghiari şi români", ce s-ar menţine şi pe fondul „democratizării vieţii publice a Ungariei", cu presupunere de ceva „îmbunătăţiri legislative"; a căutat să se facă „bine înţeles" de ambasadorul Reuss că el, contele Kálnoky, de pe poziţia de ministru de externe al Dublei Monarhii, nu era în putere şi nu avea în atribuţii să determine guvernul de la Budapesta să schimbe legislaţia internă a Regatului Ungariei şi să atenueze manifestări ale „şovinismului unguresc"[99]; raportându-se strict „la raţiunile alianţei defensive", a punctat „concluziv" că nu „irredentismul românesc", ci „lipsa de energie" a regelui Carol, „caracterul slab" al acestuia şi chiar „stingerea sentimentelor reginei Elisabeta pentru patria ei germană" făceau să cadă în dificultate „problema reînnoirii tratatului secret din 1883"; şi-a reiterat opinia că „singurul mijloc" de a apropia rezolvarea acelei „probleme" era „să se insiste", de la Berlin şi Viena ori prin miniştrii Bülow şi Goluchowski la Bucureşti, „asupra dispoziţiilor regelui Carol I, a căror îndreptare după exigenţele „alianţei defensive" putea fi înalt asigurată şi de „o scrisoare personală" a împăratului Franz Joseph destinată „admiratorului său sincer" de pe tronul regal al României[100].

Pe cât de mult se pretindea, de la Viena, şi, din raţiuni de ultimă instanţă ale funcţionalităţii „tandemului puterilor germane", se admitea, la Berlin, că asupra „persoanei" regelui Carol I era de insistat pentru a se face „reînnoirea actelor secrete de alipire a României la Tripla Alianţă", pe atât de serios se considera „suveranul micului regat" ancorat în probleme de guvernământ, de „viaţă a curţii regale", chiar de anvergură naţională, înainte de a căror rezolvare ori calmare nu vedea cum să forţeze nota unor „angajamente de maximă importanţă cu alte state", fără consimţământul, implicant de speciale responsabilităţi, dat de măcar prim-ministrul Florescu şi de titularul Externelor, Esarcu. Or, invocarea „neîncrederii" în cei doi membri ai guvernului, ca, de altfel, în cam toată „echipa de miniştri", pe diverse motive, precum „simpatiile *pro* Rusia" şi labilităţile atitudinale, i-a servit regelui spre a para „insistenţele" lui Goluchowski sau ale lui Bülow asupra urgenţei „reînnoirii actelor de aderare a României la Tripla Alianţă". Acea invocare, manevrieră, poate pur retorică, a beneficiat momentan de faptul că Legaţiile Germaniei şi Austro-Ungariei din Bucureşti

[98] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 161 (doc. cit.).
[99] *Ibidem*, p. 161 şi urm.
[100] *Ibidem*, p. 162 şi urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

au tot înregistrat pentru a fi raportate centralelor diplomatice de la Berlin şi, respectiv, Viena, cu deosebire după 1883, „cuvinte" rostite de membri marcanţi ai fostului, de cam trei ani înainte de 1891, „guvern I. C. Brătianu", de „fruntaşi junimişti" şi de însuşi regele Carol despre „orientarea prin tradiţie pro-rusă a bătrânilor conservatori". Aceeaşi invocare, din partea „suveranului regal" nu s-a făcut defel „auzită" pe planul vieţii publice interne a României. „Guvernul I. Em. Florescu" a şi fost „de neschimbat"[101] în timpul cât el a organizat, cu fie şi „discutabil succes", alegerile parlamentare[102] ce aproape „s-au lipit" de preliminariile „jubileului de 25 de ani de domnie a lui Carol I"[103]. La momentul festiv, din 10/22 mai 1891, Majestatea Sa Regele s-a arătat „încântat" de scrisorile de felicitare ale altor suverani ori şefi de state − cea din partea împăratului Franz Joseph fiind „special încălzită şi de cauza alianţei defensive"[104] −, parcă şi spre a compensa, involuntar, desigur, lipsa de gest epistolar al ţarului Alexandru al III-lea şi chiar de reprezentare protocolară a acestuia „la festinul regal românesc"[105]. Moartea lui Ion C. Brătianu, cu câteva zile înainte de „jubileul" din 10/22 mai, l-a marcat profund sufleteşte pe rege („*Mare pierdere pentru mine şi pentru Ţară*")[106] şi „a zdruncinat" serios Partidul Naţional Liberal, cum, nu neapărat „din simpatie" pentru „memoria" fostului premier al României, remarca Goluchowski („*Liberalii au pierdut un lider al cărui nume însemna un program politic /.../. Dispariţia extraordinarului om de stat /.../ este o pierdere grea nu numai pentru ţara sa, ci, mai ales, pentru regele ei*")[107]. Apropiata săvârşire din viaţă şi a altui „uriaş edificator al României Moderne", Mihail Kogălniceanu, avea să îndurereze „mai ales ţara lui"[108]. La Palatul Regal, o problemă „de delicat consum sufletesc", dar şi suscitantă de înalte responsabilităţi publice, a prins să fie cea „a intenţiei înflăcărate a prinţului Ferdinand de mariaj cu Elena Văcărescu, preferata reginei Elisabeta"[109], problemă degradată, prin severa intervenţie a regelui

[101] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 250 (Goluchowski c. Kálnoky, Bucureşti, 18 aprilie 1891).

[102] *Ibidem*, p. 251 şi urm. (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 2 mai 1891).

[103] *Ibidem*, p. 256 şi urm. (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 28 mai 1891); *v.* şi Sorin Liviu Damean, *Diplomaţi englezi în România*, II, *1881−1914*, Craiova, 2009, p. 194 şi urm. (Frank Lascelles c. Salisbury, Bucureşti, 25 mai 1891).

[104] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 256 (Goluchowski c. Kálnoky, Bucureşti, 28 mai 1891).

[105] *Ibidem*. De la Legaţia Rusiei din Bucureşti, de unde fusese „rechemat" Hitrovo, se pare că nu s-a raportat Externelor din Petersburg ceva semnificativ despre „jubileul domniei lui Carol I"; *v. Rapoarte diplomatice ruse din România 1888−1898*, ed. Flavius Solomon, Adrian-Bogdan Ceobanu, Andrei Cuşco, Grigorii Şkundin, Iaşi, 2014, *passim.*

[106] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 233 (Sâmbătă 4/16 mai 1891. „*Depeşă de la D. A. Sturdza, îmi anunţa moartea lui I. Brătianu...*").

[107] *Regele Carol I în raporturile diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 258 (Goluchowski c. Kálnoky, Bucureşti, 16/28 mai – poate 4/16 mai, obs. ns., G.C. – 1891); *v.*, pentru comentarii în cam aceeaşi notă, Sorin Liviu Damean, *op. cit.*, II, p. 192 şi urm. (Frank Lascelles c. Salisbury, Bucureşti, 20 mai 1891, cu menţionarea zilei de 16 mai st. n. ca fiind a morţii lui I. C. Brătianu).

[108] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 246; *v.* şi Sorin Liviu Damean, *op. cit.*, II, p. 199 (Frank Lascelles c. Salisbury, Bucureşti, 6 iulie 1891, cu menţiunea că M. Kogălniceanu, „*the veteran Romanian Statesman whose name is connected with the principal events of the Romanian history during the last half century*", a murit la Paris, „*on the 2nd instant during an operation*").

[109] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 240 (10/22 iunie. „D. A. Sturdza – *Se teme că Nando s-a îndrăgostit de Elena Văcărescu*"); Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 263 (Carol I c. Maria de Flandra, Castel Peleş, 7 august 1891, pentru menţiunea că au fost făcute, „cu câteva zile în urmă /.../, demersurile pentru a o îndepărta" pe Elena Văcărescu de regina Elisabeta, căreia tânăra Văcărescu „i-a devenit călău", distrugându-i sănătatea); *v.* şi Sorin Liviu Damean, *op. cit.*, II, p. 196 şi urm. (Frank Lascelles c. Salisbury, Sinaia, 29 iunie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 264−266 (Nikolaus Szécsen, însărcinat cu afaceri, c. Kálnoky, Bucureşti, 29 iunie 1891).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Carol, până a ajunge „un incident închis”[110]. Problema a implicat, din start, nu doar raportarea factorilor politici decizionali „ai ţării” la articole constituţionale privind Regalitatea şi condiţia prinţului moştenitor al Tronului[111], ci şi sensibilizarea raporturilor României cu puterile Triplicei[112], orientate de „cauza regimurilor monarhice, întru binele statelor defensiv aliate”.

Era timpul când viaţa publică internă a Vechiului Regat şi „aderarea” acestuia la Tripla Alianţă s-au tensionat mult şi pe seama „chestiunii transilvane”. În zilele de 5/17−16/28 octombrie 1890, Conferinţa a IV-a, de la Sibiu, a Partidului Naţional Român din Transilvania şi Ungaria a adoptat proiectul de *Memorandum*, elaborat de Iuliu Coroianu, rămânând însă deschisă până spre ianuarie 1892 problema destinatarului respectivului mare act revendicativ, Vincenţiu Babeş şi Al. Mocioni considerându-l menit „internaţionalizării cauzei românilor de sub Coroana Ungară”, pe când I. Raţiu şi Vasile Lucaciu ţineau „să fie adresat împăratului Franz Joseph[113]. Stadiul atins de mişcarea naţională a românilor din Dubla Monarhie a atras mai mult decât înainte de 1890 atenţia cercurilor politice sau de presă la nivel internaţional. În „lumea germană”, căpătase deja audienţă „Rumänische Revue”, editată de Cornel Diaconovici[114]. Un prestigios jurnalist, Schwenhagen, de la „Preussische Zeitung” („Kreuzzeitung”), „a dat luminii tiparului” un articol de mare efect privind „situaţia românilor din Ungaria”, implicaţiile serioase ale „chestiunii transilvane” asupra „angajării României de partea Triplei Alianţe”[115]. Consulul general al Germaniei la Budapesta, Alexander von Monts, destinase cancelarului Caprivi, încă din decembrie 1890, un întins memoriu despre „problema naţionalităţilor din Ungaria”, despre cea a românilor, cu deosebire[116]. Relevarea „contradicţiei între ideea de stat naţional maghiar şi caracterul multinaţional al Ungariei” a făcut obiectul unui alt memoriu al consulului Monts, destinat tot cancelarului Reichului[117], atenţiei căruia i-a mai supus şi un memoriu al „colegului” consul general britanic, Arthur Nicolson, pentru „guvernul său”, pe tema „stării şi drepturilor

[110] Regele Carol a notat mai ales „reacţia Ţării” faţă de intenţia „de mariaj” a prinţului Ferdinand cu Elena Văcărescu, asupra căreia era aruncată toată „vina”; *v.* Sorin Cristescu, *op. cit.*, p. 263 (Carol I c. Maria de Flandra, Castelul Peleş, 7 august 1891, cu menţiunea: „*Aici în ţară ura împotriva Elenei Văcărescu este atât de mare că, dacă ar da ochii cu ea, ar fi spânzurată*”).

[111] Sorin Liviu Damean, *op. cit.*, II, p. 197 şi urm. (Frank Lascelles c. Salisbury, Sinaia, 5 iulie 1891).

[112] Carol I al României, *op. cit.*, vol. I, p. 243 (21 iunie/3 iulie: „*Cancelarul Caprivi este foarte îngrijorat din cauza situaţiei. Toate ziarele cer ca E. V. să fie concediată*”). Pentru a preveni complicarea „situaţiei”, premierul I. Em. Florescu „l-a trimis”, se pare că fără înştiinţarea regelui Carol, pe Al. Em. Lahovari, la Sigmaringen, „cu o scrisoare pentru prinţul Leopold von Hohenzollern”, tatăl lui Ferdinand şi frate al „suveranului României”; *v. Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 264 (N. Szécsen c. Kálnoky, Bucureşti, 28 iunie 1891). Şi împăratul Wilhelm al II-lea şi-a exprimat „îngrijorarea faţă de situaţie”, printr-o „scrisoare personală” adresată aceluiaşi Leopold von Hohenzollern; *v. ibidem*, p. 267 (Goluchowski c. Kálnoky, Bucureşti, 4 iulie 1891, cu menţiunea că Bülow fusese „chemat” de kaiserul Germaniei, pentru a duce el, la Sigmaringen, „scrisoarea”).

[113] Liviu Maior, *Transilvania*, în *Istoria Românilor*, vol. VII, tom II, *De la Independenţă la Marea Unire (1878−1918)*, coord. Dan Berindei, Gheorghe Platon, Gheorghe Cliveti, Gheorghe Iacob, Bucureşti, 2015, p. 539; *v.* şi Vasile Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania şi Banat*, Bucureşti, 1947, *passim*.

[114] Teodor Pavel, *Mişcarea românilor pentru unitate naţională şi diplomaţia Puterilor Centrale*, I (*1878−1895*), Timişoara, 1979, p. 84−90.

[115] *Ibidem*, p. 221 (Bülow c. Caprivi, Bucureşti, 18 noiembrie 1890); *ibidem*, p. 221−223, pentru articolul lui Schwenhagen, *Die Rechtlosigkeit der Rumänen in Ungarn*, din „Preussische Zeitung” („Kreuzzeitung”), Berlin, 7 octombrie 1890; *v.* şi Teodor Pavel, *op. cit.*, I, p. 223 (nota ed.).

[116] Teodor Pavel, *op. cit.*, I, p. 225−228 (Alexander <nu Anton!> von Monts, memoriu pentru Caprivi, Budapesta, 11 decembrie 1890).

[117] *Ibidem*, p. 250−252 (acelaşi c. acelaşi, Budapesta, 18 mai 1891).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

românilor din Transilvania"[118]. Pe aceeaşi temă, sus-menţionatul jurnalist Schwenhagen a ţinut să poarte, la Bucureşti, „discuţii" cu înalţi oficiali români, „întâmplare" ce nu scăpase „atenţiei" lui Bülow[119]. Din capitala României, ministrul plenipotenţiar german a prins a raporta, într-un ritm accelerat, cancelarului Caprivi, despre „înfierbântarea" dezbaterilor Camerelor Legislative ale Regatului asupra „chestiunii transilvane"[120]; despre „acţiunea irredentistă" a *Ligii pentru unitatea culturală a românilor*[121]; despre faptul, subliniat de regele Carol, că sus-citata „chestiune" făcea imposibilă „antrenarea ţării sale alături de Austro-Ungaria, în caz de război"[122]. În acelaşi an, 1891, două acte publicistice de esenţială referinţă au şi dat, la Bucureşti, măsura tensionării arcului „intercondiţionării" cauzei naţionale cu orientarea politicii externe a Vechiului Regat: *Memoriul studenţilor universitari români privitor la situaţia românilor din Transilvania şi Ungaria* şi articolul ori broşura lui Take Ionescu, *La politique etrangère de la Roumanie*[123].

Orientarea „spre imperiile centrale" a Regatului României, tot mai dezbătută, chiar şi „fără cunoaştere expresă a tratatelor", de Camerele Legislative din Bucureşti şi intens comentată „de presa internă", cu editoriale privind şi „opinii ale jurnalelor străine", a ajuns serios provocată şi de unele evenimente internaţionale. Incidente tragice de la Sofia[124], cu risc mare de „reaprindere a crizei bulgare", au dat motive serioase de „circumspecţie românească faţă de Rusia", în condiţiile când „plecarea lui Hitrovo din postul de ministru al ţarului la Bucureşti" nu a prea respectat „uzanţe diplomatice" („*A trebuit să abandoneze câmpul activităţii sale /.../ şi a plecat în tăcere /.../, exact ca un criminal ruşinat*")[125], iar „sosirea" înlocuitorului său, N. Fonton, s-a înregistrat, formal, cu ceva întârziere[126]. Desemnarea noului ministru plenipotenţiar al Rusiei, „trecut" şi prin „servicii" la ambasada aceleiaşi mari puteri din capitala Austro-Ungariei, şi, de aceea, cam „ferit de intrigi orientale", a dat impresia de „îmbunătăţire a intenţiilor curţii ţariste faţă de România"[127]. De la Petersburg, ministrul Emil I. Ghica reţinuse din „discuţii cu Giers" şi dăduse „de ştire" regelui Carol că Franţa „*a demandé à plusieurs reprises*" un tratat între ea şi Rusia, „ştire" pe care suveranul României „i-a comunicat-o" şi lui Bülow, ce n-a ascuns-o de „curiozitatea" lui Goluchowski[128]. După semne discrete de „mutuală bunăvoinţă", de prin anul 1890, privind „chestiunea împrumuturilor ruse la Paris"[129], dialogul de nivelul ofiţerilor „stat majoriști"[130] sau „ideea" de

[118] *Ibidem*, p. 253 şi urm. (acelaşi c. acelaşi, Budapesta, 25 iunie 1891), 254−256 (A. Nicolson, memoriu pentru *Foreign Office*, iunie 1891, doc. anexat de Monts la raportul său din 25 iunie 1891 destinat cancelarului Caprivi).

[119] *Ibidem*, p. 221, 224 şi urm. (Bülow şi Caprivi, Bucureşti, 18 şi 29 noiembrie 1891).

[120] *Ibidem*, p. 229 şi urm., 230 şi urm. (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 21 decembrie 1890, 1 ianuarie 1891).

[121] *Ibidem*, p. 232 şi urm., 234 şi urm. (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 3 şi 4 ianuarie 1891).

[122] *Ibidem*, p. 238 şi urm., 234 şi urm. (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 1 martie 1891).

[123] Articolul/broşura lui Take Ionescu, în germană, *Rumäniens auswärtige Politik*, în „Rumänische Revue", Viena, VIII (1892), fasc. 5, p. 239−250, şi fasc. 6−7, p. 350−375; *apud* Teodor Pavel, *op. cit.*, p. 115.

[124] În capitala Bulgariei, a fost asasinat ministrul de finanţe al Principatului şi a ajuns „foarte ameninţat" premierul Şt. Stambulov, adept al politicii „desprinderii de influenţa Rusiei"; *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 247 şi urm. (Goluchowski c. Kálnoky, Bucureşti, 7 aprilie 1891).

[125] *Ibidem*, p. 254 (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 12 mai 1891).

[126] Noul ministru al Rusiei, Fonton, avea să sosească, la Bucureşti, în ziua de 23 iunie st.n. 1891; *ibidem*, p. 262 (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 25 iunie 1891).

[127] *Ibidem.*

[128] *Ibidem*, p. 252 şi urm. (Goluchowski c. Kálnoky, Bucureşti, 2 mai 1891, cu redare de pasaje, în franceză, din raportul lui Emil I. Ghica pentru Carol I).

[129] *Documents diplomatiques français*, 1re série, tom VIII, p. 13 (Vauvineux, însărcinat cu afaceri, c. Ribot, Petersburg, 25 martie 1890).

[130] *Ibidem*, p. 225 şi urm. (Laboulaye c. Ribot, Petersburg, 24 august 1890).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

trimitere a unei escadre a Republicii „pe apele Balticii”[131], s-a ajuns ca „apropierea politică franco-rusă” să încarce serios cronica evenimențială a primăverii și verii anului 1891. „Scrisori personale”, între președintele Carnot și împăratul Alexandru al III-lea[132], remiteri de înalte ordine, Sfântul Andrei, la Paris, și Legiunea de Onoare, la Petersburg[133], au ridicat, pe măsura circulării „informațiilor”, valul comentariilor de presă, din mai ales „marile capitale”, asupra „apropierii strategice franco-ruse”[134].

În „jurnale” de la Paris și Petersburg, precum și la nivelul „întrevederilor diplomatice” s-a considerat că motivul de impulsionare a „apropierii franco-ruse” ar fi fost „reînnoirea” din mai 1891 a Triplei Alianțe[135]. N-a fost cum, în situația dată, ca unele incidente între catolici și ortodocși, la Bethleem, să mai perturbeze, precum „odinioară”, relațiile franco-ruse[136]. În strict secret, la Petersburg, generalul francez Raoul de Boisdeffre și cel rus, Nikolai Obrucev, au demarat „discuții” asupra unei „înțelegeri”, de nivelul Statelor Majore ale armatelor celor două „părți interesate de o cooperare”[137]. Ridicate, apoi, la standard diplomatic, „discuțiile” aveau să conducă, din inițiativa lui Giers[138], la primul acord politic franco-rus, înregistrat sub forma unor „propuneri” ale cabinetului de la Petersburg[139], cărora cel de la Paris să-și dea „adeziunea”[140]. Acordul, „motivat de situația creată în Europa prin reînnoirea manifestă a Triplei Alianțe și adeziunea mai mult sau mai puțin probabilă a Marii Britanii la țintirile politice ale acelei alinieri de state”, apărea ca unul „de principii”, pentru „anumite eventualități”, când „cele două părți” mutual acordante, dar „neangajate de vreo ligă”, să poată „bine conveni asupra garanțiilor cele mai eficace pentru menținerea păcii”; cu prioritate, „să-și definească și să-și consacre antanta cordială”, încât „să se concerteze asupra oricărei chestiuni de natură să pună pacea generală în cauză” (art. I); „să se înțeleagă /.../, în cazul periclitării păcii” și în cel când una sau alta dintre „cele două părți” ar fi „amenințată de vreo agresiune”, asupra „măsurilor” reclamabile de acele „eventualități”/„cazuri” (art. II)[141]. Acordul, în forma sa scriptică, a stat, se știe, sub consemnul secretomaniei diplomatice de *Belle Epoque*, ceva timp. În vara anului 1891, faptului acelui acord i s-a dat confirmarea publică prin „întâmplarea de senzație” a vizitei unei escadre franceze, comandată de amiralul Alfred Gervais, la Kronstadt, port

[131] *Ibidem*, p. 203 (același c. același, Petersburg, 14 august 1890).

[132] *Ibidem*, p. 453−455 (același c. același, Petersburg, 4 aprilie 1891, despre remiterea unei scrisori a președintelui Franței pentru împăratul Rusiei).

[133] *Ibidem*, p. 446 (același c. același, Petersburg, 26 martie 1891, că președintelui Carnot i se va remite ordinul Sfântul Andrei).

[134] *Ibidem*, p. 456 și urm. (D'Estornelles de Constant, însărcinat cu afaceri, c. Ribot, Londra, 10 aprilie 1891, privind presa britanică), 458−461 (Herbette c. Ribot, Berlin, 10 aprilie 1891, „analiza” presei germane), 471 și urm. (Vauvineux c. Ribot, Petersburg, 2 mai 1891, despre „jurnalele” ruse).

[135] *Ibidem*, p. 556−558 (Vauvineux c. Ribot, Petersburg, 9 iulie 1891, după „discuții cu Giers”).

[136] *Ibidem*, p. 559 și urm. (același c. același, Petersburg, 10 iulie 1891).

[137] *Ibidem*, p. 576−580 (Boisdeffre, memoriu pentru Șeful Statului Major General al Armatei Franceze, Paris, 16 iulie 1891).

[138] *Ibidem*, p. 624 și urm. (Laboulaye c. Ribot, Petersburg, 6 august 1891, despre „proiectul de acord” supus de Giers atenției „părții franceze”, 631 (Ribot c. premierul Freycinet, titular și al Ministerului de Război, Paris, 7 august 1891, despre același proiect al lui Giers).

[139] *Ibidem*, p. 683 și urm. (Mohrenheim, ambasadorul Rusiei, c. Ribot, Paris, 15/27 august 1891), 684 (Giers c. Mohrenheim, Petersburg, 9/21 august 1891, cu „propuneri de acord” anexate notei lui Mohrenheim c. Ribot, din 27 august 1891).

[140] *Ibidem*, p. 686 (Ribot c. Mohrenheim, Paris, 27 august 1891, notă de adeziune a „părții franceze” la textul „rus” de acord).

[141] *Ibidem*, p. 684 („propuneri” de acord, sub forma notei lui Giers către Mohrenheim, din 9/21 august 1891, anexate notei lui Mohrenheim pentru Ribot, din 27 august, același an).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

baltic, unde „perechea imperială rusă", acompaniată, interesant, de regina Greciei, a catadicsit să descindă pe navele militare *Marengo* și *Marceau* ale Republicii[142], pentru ca, apoi, la *Peterhof*, dineul „de onoare a însuflețiților vizitatori" să presupună și intonarea imnului *Marseillaise*, cu însuși țarul autocrat pretându-se total unui asemenea act de solemnitate („*L'Empereur /.../ a porté un toast à M. le Président de la République, à la belle marine française et en particulier à l'escadre réunie à Cronstadt. Le toast a été suivi de l'exécution de la Marseillaise*")[143].

S-a apreciat, cu deosebire de istorici români[144], că „apropierea" franco-rusă, devenită spre finele anului 1893 *alianță*[145], ar fi putut constitui „alternativa" pentru orientarea politicii externe a Vechiului Regat, în condițiile când, după 1890−1891, rațiunile „aderării" acestuia la Tripla Alianță s-ar fi diminuat, pe măsură ce „chestiunea transilvano-bănățeană", completată și de cea „bucovineană", a tot înăsprit raporturile dintre București și Viena, iar la „curțile imperiale germanice" s-a cam blocat „audiența" interpretării date de regele Carol I și de „miniștrii săi diplomatic avizați" tratatelor de la 1883 și 1888, zise și de „includere a unui mic stat de o mare Ligă a Păcii". Unui asemenea mod de a aprecia „alternativa la acea orientare politică" i s-au putut identifica „cuvinte" atestative între militanți naționali sau la nivelul cercurilor politice și de presă ce făceau „opoziție celor de la guvernele țării", chiar și pe firul unor însemnări ori mărturisiri de intimitate ale unor titulari de portofolii ministeriale, nutritori de „sentimente filofranceze". Nu s-au înregistrat însă „cuvinte" de acel gen și în orizontul întreprinderii efective a politicii externe a Regatului României Mici. În anul 1891, spre exemplu, când desemnarea lui N. Fonton ca ministru plenipotențiar la București a fost „înflorită" de declarații de „bune intenții ale curții țariste" față de România[146], de chiar „sugestia" pentru regele Carol și „cabinetul său" de a ține seama de implicațiile „apropierii franco-ruse", favorizante atât „securității micului stat de la Gurile Dunării", cât și „aspirațiilor" acestuia spre Transilvania, Banat și Bucovina[147], înalților oficiali ai Vechiului Regat le-a fost dictată, de „lecțiile trecutului apropiat" și de intuirea intereselor de fond ale „combinațiilor marilor puteri", o maximă circumspecție pe alinia-mentul de receptare a pretinselor noi dispoziții politice ale Imperiului Tuturor Rusiilor. Concomitent, aceiași înalți oficiali nu puteau omite, din aceleași „lecții", că de fiecare dată, precum la 1857−1858 sau la 1867, când a căutat „înțelegeri strategice" cu Rusia, Franța, de una singură, fără „aliați ori parteneri occidentali", și-a manifestat disponi-bilitatea pentru concesii pliabile „tendințelor marii curți nordice spre Dunărea de Jos și Balcani"[148]. Creșterea puterii Germaniei nu putea fi decât un motiv, măcar de subînțeles, pentru atare concesii. De aceea, decidenții politici români au și continuat să perceapă, la

[142] *Ibidem*, p. 601−603, 606 (Laboulaye c. Ribot, Petersburg, 26 și 27 iulie 1891, relatări detaliate ale celor „întâmplate").

[143] *Ibidem* (același c. același, Petersburg, 29 iulie 1891).

[144] Gheorghe N. Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță 1878−1914*, București, 1979, p. 7−9, 185 și urm.; V. Cristian, *1878−1914*, în vol. *România în relațiile internaționale 1699−1939*, coord. L. Boicu, V. Cristian, Gh. Platon, Iași, 1980, p. 337, 345 și urm.; *v.*, pentru mai tranșantă punere a problemei „alternativei", Teodor Pavel, *op. cit.*, I, p. 115 și urm.; Corneliu Mihail Lungu, *Relațiile româno-austro-ungare 1875−1900*, București, 2002, *passim*, pentru subînțelegerea „alternativei pro-franco-ruse" din duritatea raporturilor româno−austro-ungare, în creștere după 1891.

[145] *Documents diplomatiques français*, 1re série, tom IX−X, *passim.*

[146] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 262 și urm. (Goluchowski c. Kálnoky, București, 25 iunie 1891).

[147] *Rapoarte diplomatice ruse din România*, p. 253 și urm. (proiect de instrucțiuni pentru N. A. Fonton, Petersburg, 29 st.v. mai 1891).

[148] A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 96−98, 180 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1891, „noile dispoziții" ale Rusiei „în cheie de tradițională subversivitate"[149]. Iar că au avut dreptate să facă așa ceva, am putut limpede deduce din „instrucțiunile" recent publicate ale ministrului rus de externe, Giers, pentru desemnatul reprezentant al țarului la București, N. Fonton[150]; acele „instrucțiuni" au prezentat trăsăturile unui program de politică „de influență", chiar „de subversiune"; desemnarea noului trimis extraordinar și ministru plenipotențiar, pentru a-și reprezenta Țarul la București, „a coincis" cu victoria în alegeri a unui guvern ai cărui „fruntași", generalul I. Em. Florescu și Lascăr Catargiu, „și-ar fi exprimat de mai multe ori", în anii cât ei și partidul lor au ilustrat opoziția „antibrătienistă", convingerea „că România nu trebuia să se lege de mâini prin obligații externe pripite, ci să urmeze o politică națională, bazându-se pe Rusia"; România „a depășit prin dezvoltarea sa alte părți ale Peninsulei <Balcanice>, structura sa politică internă prezentând însă inconsecvențe și contradicții" („*Instituțiile politice, reprezentând copii trunchiate după constituțiile liberale occidentale, nu răspund nevoilor naționale adevărate /.../. Regele Carol, străin de origine, nu a reușit încă să se familiarizeze cu țara care l-a chemat pe tron*")[151].

Sub titlu special era „instruit" Fonton asupra faptului că politica externă a României „se afla aproape exclusiv în mâinile lui Carol I /.../, ce a negat mereu, chiar și în cele mai confidențiale mărturisiri, existența unei înțelegeri scrise cu Tripla Alianță formată din Germania, Austro-Ungaria și Italia" (regele spunea adevărul, ținând seama că România nu a aderat formal la tratatul Triplicei, din 20 mai 1883, „reînnoit și completat" în 1887 și 1891 – obs. ns., G.C.); „caracterul artificial al influenței austro-ungare la București, fie și sub paravan german, nu putea fi negat, având în vedere năzuințele firești ale României, îndreptate către reunirea cu Transilvania, Banatul și Bucovina, precum și antipatiile românilor față de austro-maghiari"; „Biserica Română", exponentă a Ortodoxiei ce „a reprezentat o legătură puternică între Rusia și populațiile balcanice", îndura încă „umilința și înjosirea după loviturile încasate prin politica principelui <Alexandru Ioan> Cuza"; Rusia „a oferit asistență Ortodoxiei din România prin toate căile și mijloacele dependente de ea"; era important ca Fonton să acorde „o atenție specială Asociațiunii Ortodoxe din Iași" (înființată în anul 1885, sub președinția episcopului Melchisedec – n.ns., G.C.), absolvenților români ai seminariilor teologice rusești și Bisericii Ruse de la Sulina; „partea rusă" regreta că guvernul român, prin interzicerea participării oficiale a clerului „în acțiuni de binefacere", a blocat stipendierea de la Petersburg, „din fondurile mănăstirilor moldovenești basarabene", a Asociațiunii Ortodoxe al cărei „scop", la Iași, „era de a lupta împotriva propagandei occidentale tot mai puternice și împotriva teoriilor sociale dăunătoare"[152]; sub raport economic, „influența rusă" în România nu avea șanse; era important, pentru „influența curții pravoslavnice", să se țină seama de „relațiile politice și spirituale", de „așezarea geografică" a României, între Austro-Ungaria, Serbia și Bulgaria; delimitările de frontieră ruso-române, cu implicații asupra pescuitului pe Dunăre, „protejații" și „supușii bulgari" ai Rusiei aveau să stea în preocuparea noului ministru al țarului la

[149] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 167 și urm. (Bülow c. Caprivi, Sinaia, 11 august 1891, despre impresia și îngrijorarea produse oamenilor politici și jurnaliștilor români de „evenimentele de la Kronstadt"); Regele *Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 253 (Goluchowski c. Kálnoky, București, 2 mai 1891), după „discuții" cu Bülow pe seama celor raportate de Emil I. Ghica, din Petersburg, regelui Carol I).

[150] *Rapoarte diplomatice ruse din România*, p. 253−256 (proiect de instrucțiuni pentru N. A. Fonton, Petersburg, 29 mai st.v. 1891, text în română); pentru textul doc. în rusă, *v. ibidem*, p. 247−251.

[151] *Ibidem*, p. 253 și urm. (textul în română).

[152] *Ibidem*, p. 254 și urm.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

București; aveau să stea mai ales „supușii bulgari, prigoniți de guvernul de la Sofia", a căror „cauză" urma să fie susținută „dintr-un fond" la dispoziția ministrului Fonton și „constituit din plățile efectuate către Rusia de Principatul Bulgariei în contul unor datorii", încât să fie „bine cheltuit" pe teritoriul Regatului Român („*România constituie pentru Rusia un punct de supraveghere a Bulgariei*"[153]; în România ființa „o agentură polițienească secretă" a Rusiei[154].

Din mai ales necesitatea prevenirii „noului val al ambițiilor marelui vecin răsăritean" filtrate de o foarte sofisticată „politică de influență", România oficială nu putea privi, în 1891 și ceva ani după aceea, „apropierea franco-rusă" ca alternativă la „includerea Regatului de sistemul defensiv central-european". Implicațiile de ordin general ale acelei „apropieri" au fost resimțite la București nu atât direct dinspre ea, cât indirect, în nuanțe mai pronunțate ale „presiunilor" germane și austro-ungare pentru „reînnoirea tratatelor de alianță defensivă". Impresia produsă asupra cercurilor politice și de presă germane[155] de „vizita" escadrei franceze la Kronstadt și de atitudinea țarului Alexandru, care a toastat, „*en levant son verre*", în onoarea președintelui Carnot și întru „prosperitatea" flotei franceze[156], a fost, fără îndoială, profundă, cu serioase note de „îngrijorare". Manifestările publice din Petersburg[157] și Paris[158] „au alarmat" Externele Germaniei, de unde s-au solicitat, cu deosebire Ambasadei Reichului în capitala Rusiei[159], „informații" ce să confirme dacă, sub „acoperirea dată de vizita escadrei franceze" și de declarațiile sau „gesturile ruse de onorare a emisarilor navali ai Republicii", s-a realizat vreun „acord militar" între puterile de la extremitățile continentului european. Asigurările exprimate de Giers ambasadorului german Schweinitz despre „lipsa unui acord de acel fel"[160], poate și pentru a camufla cursul real al diligențelor franco-ruse menite *acordului politic* ce avea să se încheie, la Paris, pe 27 august, cum am constatat, n-au prea diminuat „îngrijorarea" înalților oficiali germani tocmai „aflând" și că „escadra franceză", schimbându-și ruta inițial stabilită „a revenirii acasă", a făcut „un popas" la Portsmouth, unde marinarii Republicii au fost ovaționați de publicul britanic și „onorați" de însăși regina Victoria[161]. „Îngrijorării" și chiar „furiei" față de evenimentele marcând „apropierea franco-rusă" le-a dat frâu liber, la Viena, Kálnoky, la „o discuție" cu Bülow, „trecător", acesta, prin capitala Austro-Ungariei. În acele evenimente, ministrul de externe al Dublei Monarhii și interlocutorul său german au admis „semnele" de mai ales reacție a Franței „iritate" („*irritiert, nicht decouragiert*") de felul cam manifest al „reînnoirii" din mai 1891 a Triplei Alianțe[162]. La acel fel „manifest", italienii și-au avut partea lor principală de contribuție, într-un moment când premierul Rudini „gândise" să măcar simuleze „o îmbunătățire" a relațiilor Regatului

[153] *Ibidem*, p. 255.
[154] *Ibidem.*
[155] *Documents diplomatiques français*, 1re série, tom VIII, p. 635 și urm. (Herbette c. Ribot, Berlin, 8 august 1891).
[156] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 213 (Schweinitz c. Caprivi, Petersburg, 5 august 1891), 211−215 (același doc., ca relatare a „întâmplărilor senzaționale" din portul baltic).
[157] *Ibidem*, p. 212 și urm., 214 (același doc., pentru referiri asupra presei ruse și a declarațiilor unor personalități publice din Petersburg), 217 (Schweinitz c. Caprivi, Petersburg, 19 august 1891).
[158] *Ibidem*, p. 218−223 (Schoen, însărcinat cu afaceri, c. Caprivi, Paris, 20 august 1891).
[159] *Ibidem*, p. 216 și urm. (Marschall c. Schweinitz, Berlin, 19 august 1891).
[160] *Ibidem*, p. 217 (Schweinitz c. Caprivi, Petersburg, 8 august 1891).
[161] *Documents diplomatiques français*, 1re série, tom VIII, p. 680 (Waddington c. Ribot, Portsmouth, 23 august 1891, despre primirea ofițerilor francezi de regina Victoria și despre telegrama acesteia destinată președintelui Carnot).
[162] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 215 și urm. (Bülow c. Caprivi, Sinaia, 4 august 1891).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„peninsular” cu Republica Franceză, încât să-i facă pe „centralii germanici” să înalțe considerarea solicitărilor *Consultei* de extindere „spre Mediterana” a clauzelor tratatului Triplicei. La Roma, de altfel, demonstrația franco-rusă „de apropiere” n-a provocat mari emoții sau o reală „îngrijorare”[163].

Și în privința „reînnoirii tratatelor cu România”, diplomația italiană a vădit „proprii sensibilități”, stând cam la distanță de „presiunile” germano−austro-ungare asupra regelui Carol I și a „cabinetului acestuia”. Printr-o „scrisoare rezervată”, premierul Rudini ținuse să solicite, încă de pe timpul lunii mai 1891, contelui Nigra, ambasador la Viena, „lămuriri” privind „acordul secret” și nu tocmai pretabil „intereselor strategice ale peninsularilor” ce angaja defensiv Austro-Ungaria, Italia și România („*Non un cenno del dove, del come, del perchésia si iniziato e concluso un cosi grave negoziato*”)[164]. „Liniştirea” premierului Rudini de „lămurirea” ce i-a furnizat-o Nigra, că Italia nu se angajase direct și explicit, sub incidență de *casus foederis*, ci doar a admis „să se convină între Viena, Roma și București asupra măsurilor de luat” când ar surveni „la Prut” eventualitatea unei „agresiuni ruse”[165], a tăiat și posibilitatea de motivare a atașării *Consultei* demersurilor germano−austro-ungare de „energică persuasiune la curtea regelui Carol I”. Diplomația austro-ungară, cu deosebire, acuzând implicațiile strategice ale „apropierii franco-ruse”, relevate, figurativ, la Viena, și de ambasadorul Republicii a III-a, Decrais („*Toute le monde nous tourne le dos, excepté la Russie*”)[166], ca și „incertitudinea „cooperării militare a României” pentru un eventual „front contra imperiului pravoslavnic”, și-a intensificat „presiunile” spre a-l determina pe regele Carol I să admită „reînnoirea” ori „prelungirea actelor aderării micului său regat la Triplice”[167]. Spre a fi mai ascuțite acele „presiuni”, de la Viena s-a făcut „caz” că „partea dublu monarhică” s-a conformat „rugăminții germane” de a căuta, printr-un demers special al contelui Szögyenyi, „șef de direcție” la *Ballplatz*, „să-l convingă” pe noul premier al Ungariei, Gyula Szapáry, să renunțe la „sursa de nemulțumire a României”, venind dinspre aplicarea în Transilvania și Banat a „legii de învățare obligatorie a limbii maghiare și de copiii de grădinițe”[168]. Iar ca măcar „gest de bunăvoință”, menit stingerii „nemulțumirii” înalților oficiali de la București, împăratul Franz Joseph s-a arătat dispus „să meargă” în Transilvania, unde „să primească delegația de români ai locului”[169]. Și chiar dacă, de la Budapesta, premierul Gyula Szapáry a dat de înțeles că, „în orice aspect privind naționalitățile”, avea să se conformeze „legilor Regatului Ungariei”[170], Kálnoky, la Viena[171], și Goluchowski, la București[172], s-au tot

[163] *Documents diplomatiques français*, 1re série, tom VIII, p. 681 (Montmarin, însărcinat cu afaceri, c. Ribot, Roma, 23 august 1891).

[164] *I Documenti diplomatici italiani*, 2a serie, vol. XXIV, p. 203 și urm. (Rudini c. Nigra, Roma, 8 mai 1891); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 288 și urm. (același doc.).

[165] *I Documenti diplomatici italiani*, 2a serie, vol. XXIV, p. 213 și urm. (Nigra c. Rudini, Viena, 16 mai 1891); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 289 și urm. (același doc.); *v.* și *ibidem*, p. 288 și urm. (același c. același, Viena, aceeași dată, alt doc.).

[166] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 215 (Bülow c. Caprivi, Sinaia, 4 august 1891).

[167] *Ibidem*, p. 163−165 (același c. același, Sinaia, aceeași dată, alt doc.); *v.*, pentru acest al doilea raport al lui Bülow, din 4 august 1891, și *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 273−275.

[168] Teodor Pavel, *op. cit.*, I, p. 240, 243 și urm. (Reuss c. Caprivi, Viena, 14 martie și 23 aprilie 1891), 241 și urm. (Caprivi c. Reuss, Viena, 26 martie 1891).

[169] *Ibidem*, p. 247 și urm. (Bülow c. Caprivi, București, 6 mai 1891).

[170] *Ibidem*, p. 248 și urm. (Reuss c. Caprivi, Viena, 16 mai 1891).

[171] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 163−165 (Bülow c. Caprivi, Sinaia, 4 august 1891, despre „discuții” avute cu Kálnoky, în capitala Austro-Ungariei).

[172] *Ibidem*, p. 165−167 (același c. același, Sinaia, 7 august 1891, despre „discuțiile” avute de ministrul german și de cel austro-ungar cu regele Carol I pe tema „reînnoirii” sau „prelungirii tratatelor de alianță”;

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dedat invocării „bunăvoinței împăratului Franz Joseph și a cabinetului său"[173], spre a inhiba „nemulțumirea părții române privind chestiunea transilvană", ca „obstacol" în calea „reînnoirii" tratatelor din 30 octombrie 1883. Ministrul austro-ungar de externe, invocând „blocarea de el însuși a legii maghiare a grădinițelor", dar și „răspunsul moderat al tineretului universitar din Pesta" la *Memoriul* studenților români[174], citat mai sus de aceste rânduri, a ajuns „deplin convins", cum i s-a părut și lui Bülow, când „s-au văzut" la *Ballplatz*[175], că regelui Carol I nu i-ar mai fi rămas „motivul" să amâne „reînnoirea" tratatelor din 30 octombrie 1883. „Instruit", de crezut, de la Externele Dublei Monarhii, Goluchowski „a ținut", spre „nedumerirea colegului său german", să pună „într-un ton destul de apodictic" („*in ziemlich apodiktischen Tone*") regelui Carol I problema „dacă el /.../ vrea să se decidă ori pentru prelungirea, ori pentru neprelungirea <tratatelor>, ultima variantă însemnând declararea sa contra Austro-Ungariei și a Triplei Alianțe"[176]. „Nemulțumirea" tăioasă a regelui față de „întâmplarea" de a fi pus să răspundă la „o chestiune de ori-ori" („*Es ist von seiten der Osterreicher nicht klug /.../ mit dieser Schärfe vor ein solches aut-aut zu stellen*")[177] i-a dat „de gândit" ministrului german la București că nici „ideea" substituirii formalităților diplomatice ale „reînnoirii tratatelor" printr-o declarație scrisă a suveranului României n-ar fi de considerat, „ca surogat temporar" („*als Surrogat /.../ für einige Zeit*")[178].

S-a făcut simțită, în aprecierile „întregii situații" de regele Carol I, necesitatea „unei vizite" a acestuia la Berlin, spre „a se întrevedea și lămuri", acolo, cu împăratul Wilhelm al II-lea și cancelarul Caprivi. Precum la 1883, când, înainte de a fi demarate efectiv negocierile tratatelor României „cu imperiile centrale", Carol I făcuse „o vizită" kaiserului de atunci, Wilhelm I, și cancelarului Bismarck, așa și peste opt ani, în 1891, Majestatea Sa Regele României „a înțeles" să repete „gestul de voiajor", agreat, desigur, „de cei de la Berlin". Și de noua dată, regele, în drumu-i spre capitala Germaniei, „a evitat" Viena, fapt anticipat, defel întâmplător, de Kálnoky, sub forma unui regret exprimat de contele ministru și lui Bülow, când recent acesta „se aflase prin Viena", că suveranul României voia „să se furișeze" pe lângă împăratul Franz Joseph („*der König wolle sich offenbar an dem Kaiser «vorbeidrücken»*")[179]. Surprins de „ținta" politică exclusiv berlineză a „voiajului" lui Carol I s-a arătat și contele Szécsen, căruia, la București, „i-o comunicase, strict confidențial", același Bülow, după ce însărcinatului cu afaceri al Austro-Ungariei i se dăduse „de înțeles", de la Externele României, că „suveranul regal a plecat la Veneția", spre „a o întâlni", acolo, pe regina Elisabeta[180], mult „întristată" de turnura luată de „afacerea Văcărescu" în consecința reconsiderării de prințul Ferdinand a statutului său de „moștenitor al tronului" ce-i incumba „reținerea de a-și lua consoartă de familie boierească autohtonă"[181]. De la Palatul Regal se și

Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare, vol. I, p. 275 și urm. (același doc., dar cu indicarea paginilor 163−165, la fel ca pentru raportul lui Bülow datat 4 august 1891, din cuprinsul vol. VII al colecției documentare *Die Grosse Politik*).

[173] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 163 și urm. (Bülow c. Caprivi, Sinaia, 4 august 1891).

[174] *Ibidem*, p. 164.

[175] *Ibidem*, p. 163.

[176] *Ibidem*, p. 165 (același c. același, Sinaia, 7 august 1891).

[177] *Ibidem*, p. 166.

[178] *Ibidem*.

[179] *Ibidem* (același c. același, Sinaia, 4 august 1891).

[180] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 279 (Szécsen c. Kálnoky, București, 3 septembrie 1891).

[181] *Ibidem*, p. 272 (Goluchowski c. Kálnoky, Sinaia, 19 iulie 1891, despre „scrisoarea prințului Ferdinand de renunțare la Elena Văcărescu"); Sorin Liviu Damean, *op. cit.*, II, p. 199 și urm. (Frank Lascelles

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

scurseseră deja, „prin București și pe la legațiile străine", zvonuri despre „apropiata logodnă a prințului Ferdinand cu o prințesă străină /.../, fiica ducelui de Edinburgh"[182]. Sub „acoperire" dată și de „chestiunea dinastică", regele Carol avea „să și facă vizita în Germania", pe timpul zilelor de 27−29 octombrie 1891. În prima zi menționată, sosind la Potsdam, a fost „întâmpinat" de însuși kaiserul Wilhelm al II-lea („*La gară, mare recepție, gardă de onoare /.../, prinți, generali. Extraordinar de cordial*")[183]. La „dineul de gală" („*130 de persoane, cancelarul Caprivi, toți miniștrii, generali. Imnurile naționale*")[184], s-a întreținut, „unde s-a putut", cu împăratul Germaniei („*Cu kaiserul pe balcon, frig, o oră*")[185]. A doua zi „s-a întrevăzut", la cancelaria Reichului, cu Caprivi („*O oră și un sfert acolo, câteva opinii*")[186], pentru ca, din nou, „să fie oaspetele împăratului Wilhelm" („*Dineu în cazarmă, kaiserul ține un toast, eu răspund, imnul național românesc... Ora 7½ cu kaiserul la operă, reprezentare de gală /.../, Tannhäuser și Lohengrin /.../. În antract, kaiserul îmi prezintă ambasadorii. Ora 11 se termină. Cu kaiserul /.../ discut despre situație*")[187]. În ultima zi „a vizitei", s-a bucurat tot de atenția specială a kaiserului, care, după „un *lunch*", oferit de Cazinoul Regimentului 1 Gardă, l-a condus „la gară" („*Despărțire călduroasă*")[188]. Pe drumu-i „de întoarcere spre țară", a fost „întâmpinat", la Breslau, de prințul moștenitor Ferdinand, care fusese la Sigmaringen[189].

Evaluarea semnificațiilor politice ale vizitei suveranului României la Berlin a fost întreprinsă mai ales de exponenți de vârf ai diplomației germane. Pentru „discuțiile" cu regele Carol, consilierul de la Externele Reichului, Kiderlen Waechter, întocmise un *memoriu* („*die Aufzeichnung*")[190], din care răzbăteau câteva „idei orientative"; întâi, că „tratatul austro-român", expirant la 11 noiembrie 1891, nu putea fi „reînnoit" de regele Carol pe timpul „guvernului Florescu"; apoi, că „declarația" regelui conform căreia „el ar respecta în orice condiții prevederile tratatului, chiar și fără să fi existat acesta", se cuvenea a fi amendată, la Berlin, prin invocarea „obligativității" unui act de alianță, de forță sinalagmatică, pentru „eventualități de război", încât să fie evitată „căutarea de România a altor prieteni" și lipsită de motiv „întinderea mâinii protectoare a centralilor asupra Bulgariei"; în fine, că Austro-Ungaria, „ajustându-și atitudinea" după cea a Marii Britanii și Italiei „cu privire la Bosfor și Balcani", era mult interesată și de „alianța României", când tocmai se făcea simțită, la Viena, dar și la București, impresia produsă de „demonstrația de apropiere franco-rusă de la Kronstadt". Erau „idei" despre a căror operativitate „s-a convins" Caprivi la „discuțiile" sale cu regele Carol, din 28 octombrie[191]; după ce „a audiat opinia" suveranului României, că „poziția țării

c. Salisbury, Sinaia, 19 iulie 1891, despre „plecarea" reginei Elisabeta la Veneția), 200 și urm. (Gerard Lowther, însărcinat cu afaceri, Sinaia, 12 august 1891, despre scrisoarea prințului Ferdinand prin care acesta își exprima regelui Carol „regretul în legătură cu incidentul Văcărescu").

[182] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 279 (Szécsen c. Kálnoky, Sinaia, 27 iulie 1891).

[183] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 264.

[184] *Ibidem.*

[185] *Ibidem.*

[186] *Ibidem*, p. 265.

[187] *Ibidem.*

[188] *Ibidem*, p. 266.

[189] *Ibidem.*

[190] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 168−170 (Kiderlen-Waechter, *Aufzeichnung*, Berlin, 25 octombrie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 280−282 (același doc., în română).

[191] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 170 și urm. (Caprivi, *Aufzeichnung*, Berlin, 29 octombrie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 282 și urm. (același doc., în română).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

sale față de Tripla Alianță /.../ ar rămâne aceeași cu sau fără tratat", cancelarul a invocat „riscul" la care s-ar expune „micul regat" dacă Rusia, „adjudecându-și Dardanelele", și-ar asigura, „pe teritoriul lui scos de sub aripa protectoare a actelor de alianță defensivă", legături militare ori de altă natură; era un „risc mare", de care se preocupau serios „aliații României", mai ales Austro-Ungaria, „atât de interesată de Balcani"; rămânea, de aceea, în aprecierile germane, ca România „să se asigure de prietenia Austro-Ungariei", din partea căreia să poată beneficia „de o rezolvare mulțumitoare a problemei naționale", tot și toate „mișcate" de sentimentele ce-l încercau pe regele Carol față de împăratul Franz Joseph. Nu era cazul, în evaluările sintetizate și de ministrul secretar de stat Marschall[192], ca regele Carol „să mai fie supus presiunilor" din partea mai ales a Dublei Monarhii. Soluția optimă, în aceleași evaluări, era ca regele să se mai asigure de „colaboratori intimi" de felul unui Ion Kalinderu, „știutor și el", atesta Marschall, al „alipirii României la Tripla Alianță", și să-și desemneze un guvern favorabil „reînnoirii" tratatelor din 1883 și 1888, cu Lascăr Catargiu premier și Al. N. Lahovari titular al Externelor Regatului.

Dificil de admis că regele României a fost realmente mulțumit de „partea politică", ascunsă de cea „de gală" a „vizitei" sale în Germania. Cu ocazia „unui dineu", la Sinaia, unde, printre „invitați" s-au aflat contele Szécsen, de la Legația Austro-Ungariei, și Curtopassi, ministrul Italiei, Carol I s-a arătat – de crezut că înadins spre „auzul" celui dintâi diplomat menționat –, foarte „încântat" despre cum a decurs acea „vizită", pe al cărei timp „ar fi aflat mai multă înțelegere pentru interesele românești" decât i-o vădise odinioară prințul Bismarck prin „a-l tot sfătui să recurgă <față de eventuale dificultăți provocate politicii externe a Regatului de unii miniștri sau de diverși oratori publici din București> la soluții de forță"[193]. Cuvinte „frumoase" s-ar fi „auzit" de la rege și în privința „primirii sale măgulitoare la Curtea Regală a Italiei"[194], eveniment conectat „călătoriei" suveranului României prin Peninsulă, spre a o întâlni pe regina Elisabeta, la Veneția, și „a-i alina durerea" pricinuită ei de „închiderea afacerii Văcărescu"[195]. Cum tot „frumos" a cuvântat Carol I și despre „o întâlnire cu Giers", la Pallanza, de față fiind și regele Italiei, Umberto[196], pentru „discuții /.../ doar în jurul generalităților", nu și asupra „problemelor speciale ce priveau Orientul"[197]. Ceva regret și-a exprimat regele Carol, pe timpul unei „întrevederi" solicitate lui de Goluchowski[198], în legătură cu faptul că, din cauza situației politice interne a României, și-a grăbit „întoarcerea acasă de la Berlin", fără „a se fi oprit" și la Budapesta, spre a-și prezenta omagiul personal împăratului Franz Joseph. Dincolo de cuvinte, Majestatea Sa Regală își va fi înfrânt mult nemulțumirea despre „înțelesul" pe care l-au dat, în capitala Germaniei, cancelarul Caprivi și ministrul secretar de stat Marschall, „alianței cu imperiile centrale", anume, ca fiind *de jure et de facto* între România și Austro-Ungaria, Germania, precum și Italia, „doar accedând la ea", chiar și numai „declarativ". În plus, tot de la Berlin, i s-a dat „ca temă acasă" să debarce „nesigurul guvern Florescu" și să

[192] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 171 și urm. (Marschall, *Aufzeichnung*, Berlin, 29 octombrie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 284 (același doc., în română).

[193] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 285 (Szécsen c. Kálnoky, București, 4 noiembrie 1891).

[194] *Ibidem.*

[195] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 255–257.

[196] *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 302 și urm. (Curtopassi c. Rudini, București, 23 octombrie 1891).

[197] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 285 (Szécsen c. Kálnoky, București, 4 noiembrie 1891).

[198] *Ibidem*, p. 287 (Goluchowski c. Kálnoky, București, 23 noiembrie 1891).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

desemneze un altul, cu Lascăr Catargiu premier și Al. N. Lahovari la Externe[199]. Și parcă din preocuparea de a rezolva acea „temă", imediat ce „s-a întors în țară", și-a atenționat miniștrii, cum deplin satisfăcut avea să afle Bülow[200], asupra „pericolelor rusești", resimțite „prin Dobrogea" și care făceau necesare „măsuri militare" și, desigur, o politică externă „inspirată". În numai câteva zile, demisia lui Lascăr Catargiu, „special consiliat", din postu-i de ministru de interne, avea să provoace „criza guvernamentală", cu inevitabila demisie prezentată regelui de premierul I. Em. Florescu[201]. Noul guvern, „eminamente conservator", prezidat de Lascăr Catargiu, cu Al. N. Lahovari la Externe, și care, din ianuarie 1892, avea să-l includă, ca titular la Agricultură, Industrie, Comerț și Domenii, pe „junimistul" P. P. Carp, a răspuns, desigur, atât nevoii de „puternică administrare internă a țării", cât și „așteptărilor" Vienei și Berlinului[202]. Aceloraşi „așteptări" s-a bine pliat și „anunțul", de la Palatul Regal, prin Ion Kalinderu, că „a fost stabilită logodna prințului Ferdinand cu Maria de Edinburgh"[203].

Spre a fi dată „întreagă satisfacție" Vienei, regele României, revenind „spre casă" dintr-o călătorie la Pallanza, necesitată de „starea" reginei Elisabeta[204], „s-a oprit" în Budapesta, unde „s-a întâlnit" cu împăratul Franz Joseph („*O oră, discuție politică*")[205] și a ținut „să-i vorbească" premierului maghiar Gyula Szapáry „despre Transilvania"[206]. Era cu câteva zile înainte de Conferința Partidului Național Român la care „fruntașii ardeleni" au decis ca *Memorandumul* să fie „înmânat", cât mai curând posibil, împăratului Austro-Ungariei[207]. N-a prea putut fi bună „întâlnirea" de la Budapesta, pentru regele Carol și împăratul Franz Joseph, ca „să se discute" aplicat pe tema „reînnoirii tratatului de alianță". Când „a revenit" la Viena, suveranul de Habsburg, întrebat fiind de ambasadorul german Reuss „dacă i-a pus în vedere regelui României /.../ să reglementeze raporturile sale contractuale /.../ cu puterile Triplicei", nu a avut de invocat „vreo promisiune fermă" ce să i-o fi făcut, la Budapesta, pe 4 ianuarie 1892, „interlocutorul său regal", asupra „reînnoirii actelor de alianță defensivă", ci doar „speranța" aceluia că „noii săi miniștri vor fi determinați" să agreeze „așa ceva"[208]. „Furios", din cauza rezultatului modest al „întrevederii suveranului său imperial și regal cu cel al unui mic regat", în capitala Ungariei, Kálnoky „și-a rezervat", cum i-a dat, el, clar de reținut aceluiași ambasador Reuss, „dreptul" ca, la o viitoare trecere a lui Carol I prin Viena, „să bată fierul cât e cald" („*das Eisen zu schmieden, solange es noch warm wäre*")[209]. S-a admis, între

[199] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 171 și urm. (Marschall, *Aufzeichnung*, Berlin, 29 octombrie 1891); Teodor Pavel, *op. cit.*, I, p. 258 (Caprivi c. Bülow, Berlin, 29 octombrie 1891).

[200] *Ibidem*, p. 172 (Bülow c. Caprivi, Sinaia, 31 octombrie 1891); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 284 și urm. (același doc., în română). Zvonuri circulau, prin București, și aveau să să se intensifice pe timpul anului 1892, despre „un mare complot", menit „să insurecționeze" Bulgaria și Armenia Occidentală; *Rapoarte diplomatice ruse din România*, p. 273 și urm. (Fonton c. Giers, București, 5/17 iunie 1892).

[201] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 290 și urm., 292 (Goluchowski c. Kálnoky, București, 29 noiembrie și 8 decembrie 1891).

[202] *Ibidem*, p. 292, 293 și 296 (același c. același, București, 8, 9 și 30 decembrie 1891).

[203] *Ibidem*, p. 289 și urm. (același c. același, București, 29 noiembrie 1891).

[204] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 280.

[205] *Ibidem.*

[206] *Ibidem.*

[207] Liviu Maior, *op. cit.*, în loc. cit., p. 539 și urm.

[208] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 173 (Reuss c. Caprivi, Viena, 11 ianuarie 1892), 173 și urm., pentru întregul doc.; *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 298 și urm. (același doc., în română).

[209] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 173 (doc. cit.).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ministrul austro-ungar și ambasadorul german la Viena, că nu era cazul de intensificare a „presiunilor", de care se arăta „în stare" până și ministrul P. P. Carp, „asupra regelui României" și că se impunea să fie considerată oportunitatea „reînnoirii actelor de alianță", fără negocierea vreunui „nou tratat"[210].

La București, Carol I „și-a exprimat", desigur, complezent, spre „a auzi" Goluchowski, „recunoștința pentru primirea foarte prietenească de care s-a bucurat", în Budapesta, „din partea Majestății Sale Imperiale și Regale Apostolice"[211], dar și „îngrijorarea" față de situația internă a Rusiei „amintind de răsturnările de la marea revoluție franceză", cu riscul unor „răbufniri beligerante" la nivelul politicii externe a „imperiului estic"[212]. Era necesară, de aceea, „puncta" regele, „îmbunătățirea" relațiilor româno−austro-ungare, verificabilă și în legătură cu soluționarea „chestiunii" unui nou arhiepiscop catolic, la București, după decesul „monseniorului Ignatio Paoli"[213]. Proba „supremă" de verificare a acelei „îmbunătățiri de relații" consta însă în „reînnoirea tratatului austro-ungaro−român". P. P. Carp deja luase, pe la începutul lunii martie, „inițiativa unor presiuni asupra regelui său", cum „s-a aflat" și la Viena[214]. Ministrul Agriculturii, Industriei, Comerțului și Domeniilor „a insistat" și în „discuții" cu Lascăr Catargiu „asupra reînnoirii tratatului". Opinia premierului conservator ca, în cazul unui război contra Rusiei, pacea „să nu se încheie fără participarea României", ceea ce lui P. P. Carp i se părea „de rezolvat", sub forma „cooptării" Regatului „la tratative", l-a făcut pe Kálnoky să întrevadă „eventualitatea unui nou tratat de alianță", a cărui „expirare" să fie „exclusă ori îngreunată", printr-o stipulare „a prelungirii lui automate", la fiecare trecere de trei ani, dacă cu unul înainte s-ar evita denunțarea „alianței defensive și secrete" de vreo „parte contractantă a ei"[215]. S-a ținut seama, la Viena, de faptul că regele Carol „prefera" doar „reînnoirea acordurilor secrete", fără de „nou tratat" austro-ungaro−român, ceea ce impunea „să fie trimis" la București, „conținutul celui vechi", din 1883, al cărui unic exemplar original era depozitat în Arhivele Externelor de la Viena, doar „instrumentul de ratificare al Regatului României fiind păstrat, într-un seif secret, la Peleș"[216]. „Totul" se cuvenea făcut „cu discreție", fără chiar „știința" ambasadorului Austro-Ungariei la Berlin, Szögyenyi[217], sau a miniștrilor români în capitala Germaniei și la Viena, frații Grigore și Emil I. Ghica[218], încât să fie exclusă până și simpla impresie de „presiuni" asupra regelui Carol ce tocmai „vorbise pentru prima dată", în 12 martie 1892, cu premierul Lascăr Catargiu și titularul Externelor Regatului, Al. N. Lahovari, „despre tratate"[219]. Orice „discuție" asupra tratatului cu Austro-Ungaria era însă dificilă, în condițiile când problema națională, nu

[210] *Ibidem*, p. 174.

[211] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 299 și urm. (Goluchowski c. Kálnoky, București, 9 februarie 1892).

[212] *Ibidem.*

[213] *Ibidem*, p. 302 și urm. (Goluchowski c. Kálnoky, București, 15 februarie 1892).

[214] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 174 și urm. (Reuss c. Caprivi, Viena, 3 martie 1892), 174−176, pentru întregul doc.; *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 304 și urm. (același doc., în română).

[215] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 175 (doc. cit.).

[216] *Ibidem.*

[217] *Ibidem.*

[218] *Ibidem*, p. 179 și urm. (Bülow c. Caprivi, București, 8 iunie 1892), 178−180, pentru întregul doc.; *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 312 și urm. (același doc., în română).

[219] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 176 (Bülow c. Caprivi, București, 20 martie 1892); Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 291, pentru menționarea zilei de 12 martie, ca a „discuției" cu L. Catargiu și Al. N. Lahovari.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

doar sub „aspectu-i transilvan”, ci privind și Bucovina, dădea motive de inflamare „a jurnalelor” de la București, „hrănite”, unele, cum „credea” Goluchowski, și prin „sugestii ruso-franceze”[220], ministrul „imperial și regal” în capitala României mai și lăsându-se „amăgit” de reacția „antirusă” a lui P. P. Carp, căruia „irredentismul” i se părea „o buruiană de stârpit fără milă, oriunde ar răsări”[221]. Cu Rusia, raporturile României păreau să cunoască „un moment” de relaxare, după ce, la gestul lui Carol I „de a dona suma de 100.000 de franci comitetului de urgență constituit, în Petersburg, sub conducerea țareviciului Nicolae” (imperiul de la Răsărit fiind răvășit de „calamități naturale” – n.ns., G.C.), țarul Alexandru a răspuns „printr-o caldă scrisoare personală”, de natură să facă „uitată tăcerea sa” de la ocazia jubileului de 25 de ani de domnie a „generosului donator”[222].

Deși i s-a scurtat perspectiva, „reînnoirea” tratatului austro-ungaro−român de alianță se vedea confruntată cu dificultăți serioase, venind dinspre „chestiunea transilvană”. Cum „a aflat” și Goluchowski[223], după ce delegația românilor din Transilvania solicitase, fără succes, în 16/28 mai, la Viena, „cancelariei imperiale”, să i se înlesnească „audiența” la împăratul Franz Joseph, spre „a-i înmâna” *Memorandumul*[224], „doi membri ai ei” au căutat „înțelegere și sprijin” din partea regelui Carol I. Înțelegând „dificultățile” ce le întâmpina diplomația austro-ungară, cea germană s-a implicat ea, mai ales, la București, în problema „reînnoirii alianței cu România”. La „discuții” solicitate cu Bülow[225], Al. N. Lahovari s-a arătat, e drept, dispus să admită „reînnoirea *tel quel* a tratatului secret austro-ungaro−român”. Ministrul român de externe a ridicat și „chestiunea tarifului vamal austro-ungar pentru exportul românesc de cereale”, fără însă „a-l convinge” pe Bülow, care i-a replicat că, sub incidența „alianței defensive”, puteau fi „discutate doar acte de politică externă, nu și de politică economică”; ministrul plenipotențiar german se mai și îndoia de „șansele” de reușită ale „condiției” puse de regele Carol I ca, la caz de război victorios „contra Rusiei”, Austro-Ungaria „să dea” României Bucovina; în privința tratatului austro-ungaro−român, regele s-a arătat „dispus” să admită solicitarea lui Kálnoky „de durată de patru ani a actului secret de alianță”, cu posibilitatea de „reînnoiri *indéfiniment*”, însă premierul Lascăr Catargiu a refuzat să accepte „îndatoriri” mai extinse decât cele „asumate la timpul său de I. C. Brătianu”; ceva „dificultăți” în legătură cu „reînnoirea tratatului austro-ungaro−român” le-a provocat și „ignorarea” de Goluchowski a ministrului italian Curtopassi, reprezentant diplomatic al unei „puteri aderente” la respectivul „act de alianță”; în același timp, „ideea reînnoirii acelui tratat”, sub formă de „acord de bază austro-ungaro−român”, la care, cum pretindea Bülow, germanii „să fie doar spectatori binevoitori”, a fost categoric respinsă de regele Carol; „doar un tratat cu Austro-Ungaria n-ar fi semnat de niciun român”, știa regele, fiindcă respectivul „act de alianță” ar fi lipsit de valoare „fără aderarea explicită a Germaniei”, pentru eventualități de *casus foederis* („*Wenn es sich um einen lediglich rumänisch-österreichischen Vertrag handelte, würde kein Rumäne denselben unterschreiben...*”)[226].

[220] *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 305 (Goluchowski c. Kálnoky, București, 19 martie 1892).

[221] *Ibidem*, p. 306.

[222] *Ibidem*, p. 307 și urm. (același c. același, București, 9 aprilie 1892).

[223] *Ibidem*, p. 310 (același c. același, București, 1 iunie 1892).

[224] Liviu Maior, *op. cit.*, în loc. cit., p. 540.

[225] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 178−180 (Bülow c. Caprivi, București, 8 iunie 1892); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 312 și urm. (același doc., în română).

[226] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 179 și urm. (doc. cit.).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

N-a fost acceptată „de partea română" redactarea propusă de contele Kálnoky a articolului V al tratatului de alianță, care să preconizeze „o durată" de patru ani a acestuia, cu posibilitatea „prelungirii" pentru încă trei ani[227]. Regele Carol și-a exprimat, *proprio motu*, satisfacția că „de partea reînnoirii *tel quel* a acordului secret" a fost „câștigat" premierul Lascăr Catargiu, pe care „suveranul regal", cum „a aflat" și Bülow, l-ar fi asemuit „răposatului I. C. Brătianu" („*Vous êtes un bon patriote, et dorénavant je vous place dans mon esprit sur la même ligne que le feu Jean Bratiano*")[228]. Ceva „amânare" a mai suportat „reînnoirea tratatului austro-ungaro−român", spre „mirarea" kaiserului Wilhelm al II-lea („*Geht das nicht früher?*")[229], din cauza „turneului lung" (30 mai/11 iunie – 6/18 iulie 1892)[230], cu „staționări" la Sigmaringen (12 iunie st.n.: „*Ducesa de Edinburgh cu ambele fiice și cu fiul Alfred. Ferdinand, Maria, foarte atrăgătoare*")[231], Neuwied, Segenhaus, Londra (Miercuri, 17/29 iunie: „*Regina Victoria foarte cordială*"; Joi, 18/30 iunie: „*Lordul Salisbury la mine, discutat trei sferturi de oră despre politică și căsătorie*")[232], Bruxelles (Miercuri, 24 iunie/6 iulie: „*Ora 2, regele Leopold, ținută de gală /.../, o jumătate de oră, apoi mă ia cu el prin muzee /.../. Seara împreună cu Philipp și Maria*")[233] și cu doar „treceri" prin Viena (Duminică, 5/17 iulie: „*Ora 7. Cu trenul de legătură de la Westbahnhof la Staatsbahnhof*")[234] și Budapesta, întreprins de Carol I pentru stabilirea „condițiilor mariajului prințului moștenitor". Revenit „acasă", regele „l-a împuternicit" pe Al. N. Lahovari, printr-un act contrasemnat de L. Catargiu, să subscrie împreună cu contele Goluchowski, la Sinaia, în 25 iulie st.n., tratatul „reînnoit", dintre Austro-Ungaria și România (Luni, 13/25 iulie 1892: „*Ora 12 venit L. Catargiu și Al. N. Lahovary. Primul* <contra>*semnează împuternicirea pentru tratat. Lahovary o ia cu el. Ora 4½* <p.m.> *venit Lahovary, adică tratatul semnat cu Goluchowski*")[235]. „Satisfăcut" de tratatul „reînnoit", împăratul Franz Joseph l-a ratificat imediat, în 30 iulie 1892, la Ischl. Gestul asemănător, „de partea sa", Carol I l-a făcut, la Sinaia, în 4 august st.n., același an, unde și când s-a înregistrat și „schimbul de ratificări" privind „actul austro-ungaro−român de alianță defensivă"[236].

Avea să mai treacă ceva timp până când, în noiembrie 1892, să survină și „accesiunea" Germaniei la „reînnoitul" tratat austro-ungaro−român. Din motive asupra cărora am stăruit și mai sus de aceste rânduri, „partea germană" și-a înregistrat, la Externele de pe *Wilhelmstrasse*, „actul" ce o angaja față de tratatul menționat doar ca „o declarație de accesiune" („*die Akzessionserklärung*") la el[237]. În fondurile de la

[227] *Ibidem*, p. 177 (Reuss c. Caprivi, Viena, 11 iunie 1892).

[228] *Ibidem*, p. 180 (Bülow c. Caprivi, Sinaia, 15 iunie 1892), 180 și urm., pentru întregul doc.; *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 314 și urm. (același doc., în română).

[229] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 181 (*Randbemerkungen Kaiser Wilhelms II*, la raportul lui Bülow pentru Caprivi, din 15 iunie 1892).

[230] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 307−316.

[231] *Ibidem*, p. 307.

[232] *Ibidem*, p. 311 și urm.

[233] *Ibidem*, p. 313.

[234] *Ibidem*, p. 315.

[235] *Ibidem*, p. 317; *v.* și *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 181 (Alfons Philipp von Mumm von Schwarzenstein, însărcinat cu afaceri, c. Externele Germaniei, Sinaia, 25 iulie 1892); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 315 (același doc., în română).

[236] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 94 (nota ed.).

[237] *Die Grosse Politik*, vol. VII, p. 181−183 (*Deutsche Akzessionserklärung zum österreichisch-rumänischen Bündnisvertrag*, 23 noiembrie 1892); *Regele Carol I în rapoartele diplomatice austro-ungare*, vol. I, p. 322 și urm. (același doc., în traducere română, cu titlul: *Declarația de accesiune a Germaniei la tratatul de alianță român*).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Staatsarchiv, din Viena, A. F. Pribram a depistat, spre a publica, actul austro-ungaro−germano−român, datat 23 noiembrie 1892 și subscris, la București, de Goluchowski, Bülow și Lahovari, ca *tratat*[238]. De altfel, din chiar cuprinsul „actului de accesiune germană", „reînnoit" și el așa cum fusese întocmit la 1883 și incluzând tratatul austro-ungaro−român, răzbătea caracterul său sinalagmatic, peste condiția unei „declarații". Germania „lua" față de Austro-Ungaria și România, iar acestea „luau" față de Germania „aceleași angajamente" pentru care toate tustrei „părțile contractante" erau „mutual obligate", prin stipulațiile tratatului *à deux*, austro-ungaro−român, inserat celui *à trois*, austro-ungaro−germano−român. Și procedurile de ratificare a *tratatului*, nu „declarației"!, de „accesiune" a Germaniei au vădit admiterea caracterului sinalagmatic al acestuia; actul *à trois*, „reînnoit", a fost ratificat de regele Carol I, la București, în 30 noiembrie 1892, pentru ca împărații Franz Joseph, la Viena, și Wilhelm al II-lea, la Berlin, să-l ratifice în aceeași zi, de 5 decembrie, anul menționat; schimbul de ratificări, între Austro-Ungaria și România, s-a petrecut la București, în 13 decembrie 1892, iar peste o zi și tot acolo, între Germania și România, nefiind atestate data și locul unui asemănător „gest diplomatic" implicând Dubla Monarhie și Reichul al II-lea[239]. Schimbul de ratificări între cele două „părți contractante" s-a putut face asupra tratatelor de „accesiune" a Italiei la cel austro-ungaro−român „de alianță defensivă". „Reînnoirile" tratatelor austro-ungaro−italian și italo-român de acea „accesiune" au fost subscrise, la București, spre finele lunii noiembrie 1892; Pribram a notat, pe baze documentare din arhivele vieneze, zilele de 28 și 30 noiembrie, pentru tratatele „reînnoite" austro-ungaro−italian și, respectiv, italo-român[240], subscrise, primul menționat, de Goluchowski și Curtopassi, iar al doilea de Curtopassi și Al. N. Lahovari. Ministrul italian la București a comunicat *Consultei* că tratatul „cu partea română" a fost semnat, de el și de Lahovari, în 28 noiembrie 1892, dată și a tratatului austro-ungaro−italian[241]. Regele Carol I și-a notat, meticulos, tot ziua de 28 noiembrie, anul amintit, ca a subscrierii tratatului italo-român (Sâmbătă 14/26 noiembrie: „*Tratatul cu Italia va fi semnat luni* <16/28 noiembrie>, apoi rămâne de ratificat")[242]. „Suveranul" României și-a notat ziua de 30 noiembrie ca fiind aceea când Al. N. Lahovari „i-a adus", spre ratificare, „tratatele cu Germania și Italia, pe care le-a semnat cu Bülow și Curtopassi"[243].

Dacă în 1888 Italia a semnat întâi, pe 9 mai, acel an, la București, tratatul cu România, iar peste șase zile, la Viena, actul de același gen, între ea și Austro-Ungaria, concomitența „reînnoirilor" din 1892 ale documentelor „accesiunii peninsularilor la alianța austro-ungaro−română" trăda ceva schimbări la nivelul „sistemului defensiv central european", inclusiv pe „componenta aderării la acesta a micului regat de la Gurile Dunării". În mai 1888, Roma făcuse un serviciu „interesat" Vienei din „accesiunea regatului peninsular la tratatul austro-ungaro−român". Peste mai bine de

[238] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 97 și urm. (*Traité entre l'Autriche/Hongrie, l'Empire Allemand et la Roumanie, relatif à l'accession de l'Empire Allemand* <au traité d'alliance austro-hongrois roumain>, București, 23 noiembrie 1892); *v.*, pentru titlul de *tratat* (*Vertrag*) și ediția germană a publicației lui Pribram, *Die politischen Geheimverträge Osterreich-Ungarns*, erster Band, 1920, p. 72.

[239] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 95 (nota ed.). Un protocol din 19 noiembrie 1883, de la Viena, înregistrase un schimb de ratificări petrecut în mod egal între „cele trei părți semnatare ale actului de accesiune a Germaniei la tratatul austro-ungaro−român"; *ibidem*, p. 41 (nota ed.).

[240] *Ibidem.*

[241] *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 325 (Curtopassi c. Benedetto Brin, București, 28 noiembrie 1892).

[242] Carol I al României, *op. cit.*, vol. II, p. 340.

[243] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

patru ani, prin noiembrie 1892, Roma avea să considere cu deosebire momentul „accesiunii germane la acel tratat" și înțelesul ce s-a dat, de la Berlin, unei atare proceduri diplomatice. *Consulta* a și acuzat „ținerea ei" departe de procesul „reînnoirii" tratatului austro-ungaro−român. „Partea italiană" a solicitat, încă de prin 1891, să i se confirme mai ales de cea germană „imutabilitatea" politicii externe a României[244]. De la Berlin, după „vizita" din 27−29 octombrie, anul menționat, a regelui Carol I „acolo", s-a sugerat Romei „oportunitatea reînnoirii acordului italo-român"[245]. Sublinierea aceleiași „oportunități" avea să fie făcută și de Curtopassi, de la București, însă ceva mai târziu, prin iunie−iulie 1892, când ministrul italian în capitala României s-a văzut solicitat de regele Carol I ca, pe bază de „instrucțiuni" dinspre *Consulta*, să angajeze „negocieri speciale" cu Al. N. Lahovari privind „reînnoirea" sus-amintitului „acord". Același Curtopassi s-a arătat „interesat" de felul cum considera „partea română" actele ei de alianță cu puterile Triplicei și nu și-a ascuns „simpatia" față de manifestările publice și comentariile „jurnalelor bucureștene" sus-citate de „chestiunea transilvană"[246], văzută, aceasta, de contele Nigra, de la Viena, „critic", cam pe „placul habsburgic"[247]. Însă nu „cuvântul" ministrului Curtopassi, ci cel al contelui ambasador Nigra avea să conteze decisiv în a determina *Consulta* să admită „oportunitatea reînnoirii acordului secret italo-român"[248]. Contele Nigra, în capitala Austro-Ungariei, prin „consens" cu Kálnoky[249] și nu din impuls primit de la Berlin, cum ar fi dorit Carol I[250], a dat coordonatele „reînnoirii actelor de accesiune" a Italiei la tratatul austro-ungaro−român. La București, sentimentele față de acea „reînnoire" au fost încălzite și de rolul Italiei în reprezentarea Vechiului Regat pe timpul conflictului diplomatic al acestuia cu Grecia, provocat de „afacerea" supusului elen Constantin Zappa, executor testamentar al vărului său Evanghelie Zappa, ce-și lăsase moștenirea compusă mai ales din „imobilele rurale" de prin România unei „societăți ateniene"[251]. Pe fond de „bune sentimente", în 28 noiembrie, „reînnoirea accesiunii italiene" la tratatul austro-ungaro−român s-a făcut, la București, prin două acte concomitente. Ministrul italian în capitala României a considerat ambele acele acte ca *tratate*[252]. Ministrul italian de externe, Brin, a apreciat cele două documente ca „acte de accesiune a Italiei la reînnoitul tratat austro-ungaro−român"[253]. Ratificarea tratatului austro-ungaro−italian a fost subscrisă de împăratul Franz Joseph, la Viena, în 15 decembrie 1892, și de regele Umberto, la Roma, peste trei zile. Schimbul austro-ungaro−italian de ratificări s-a înregistrat la Viena, în 24 decembrie, anul

[244] *I Documenti diplomatici italiani*, 2ª serie, vol. XXIV, p. 381 (Rudini c. însărcinatul italian cu afaceri la Berlin, Emanuele Beccaria, Roma, 3 octombrie 1891); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 301 (același doc.).

[245] *I Documenti diplomatici italiani*, 2ª serie, vol. XXIV, p. 492 și urm. (Launay c. Rudini, Berlin, 4 ianuarie 1892); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 309 și urm. (același doc.).

[246] *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 314−316 (Curtopassi c. Brin, București, 24 iulie 1892).

[247] *Ibidem*, p. 318 (Nigra c. Brin, Viena, 5 august 1892).

[248] *I Documenti diplomatici italiani*, 2ª serie, vol. XXIV, p. 46−48 (Nigra c. Brin, Viena, 29 iulie 1892); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 316-318 (același doc.).

[249] *I Documenti diplomatici italiani*, 2ª serie, vol. XXIV, p. 132 (același c. același, Viena, 9 noiembrie 1892); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 324 (același doc.).

[250] *I Documenti diplomatici italiani*, 2ª serie, vol. XXIV, p. 106 și urm. (Curtopassi c. Brin, București, 24 septembrie 1892); *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 318 și urm. (același doc.).

[251] *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 319 și urm. (Alessandro Fé d'Ostiani, ministrul italian la Atena, c. Brin, 17 octombrie 1892), 322 (Brin c. Fé, Roma, 22 octombrie 1892); referitor la „afacere", *v.* și Constantin N. Velichi, *Les relations roumano-grecques pendant la période 1879−1911*, în *RESEE*, VII, 3, 1969, p. 522−528.

[252] *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 325 (Curtopassi c. Brin, București, 28 noiembrie).

[253] *I Documenti diplomatici italiani*, 2ª serie, vol. XXIV, p. 157 (Brin c. Nigra, 18 decembrie 1892).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

menționat[254]. În 29 decembrie, același an, la București, s-a efectuat schimbul italo-român de ratificări[255]. Cam așa s-a făcut prima „reînnoire" a tratatelor României cu puterile Triplei Alianțe.

THE RENEWAL, IN 1892, OF THE ROMANIA'S TREATIES WITH THE POWERS OF THE TRIPLE ALLIANCE – IN TERMS OF REALPOLITIK, AND IN THE STATESMEN'S HONOUR CODE
(Summary)

Keywords: defensive and secret alliance, the renewal of Treaties, the accession to a Treaty of alliance.

In the year 1883, the 30th of October, were signed, at Vienna, two Treaties of secret alliance, the one between Austro-Hungary and Romania, and the other among those two named States and Germany. The later was an act of the Germany's accession at the Austro-Hungaro-Romanian alliance. The King Charles I of Romania and his Prime-Minister I. C. Brătianu insisted, in 1883, that the alliance to be considered as one *à trois*, and Bismarck seemed, at that moment, to agree such point of view. After five years, when the both treaties of 1883 were tacitly prolonged, Bismarck, personally, revealed the quality of Germany as of an acceding part at the Austro-Hungaro-Romanian alliance, and not as of a primarly signatory or sinalagmaticaly engaged partner of the same alliance. And as an acceding part of the Austro-Hungaro-Romanian alliance became Italy, in 1888. The Bismarck's defectuous point of view, from 1887−1888, was officially pronounced by the German Cabinet, especially by the Chancellor Caprivi, in the year of 1892, when the all Treaties involving Romania were renewed. The secret negotiations, basically those between Bucharest and Berlin, for the renewal of the Treaties, in 1892, happened to be inevitably very strained, with consequences for long term.

[254] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, tom I, p. 95 (nota ed.); *v.* și *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 326 (Nigra c. Brin, Viena, 24 decembrie 1892).

[255] *35 anni di relazioni italo-romene*, p. 326 (Curtopassi c. Brin, București, 30 decembrie 1892).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

IUSTIN GHERMAN[*]

ÎNTRE REFORMĂ ŞI MODERAŢIE. LEGEA ÎNVĂŢĂMÂNTULUI PROFESIONAL DIN 1893

Prima lege cu caracter unitar legată de învăţământ a fost Legea instrucţiunii publice din 1864, în cadrul căreia se făceau referiri şi la învăţământul profesional[1]. Ea decidea înfiinţarea de şcoli tehnice, industriale, agricole, comerciale şi sanitare, aşa-numitele *şcoli reale*, care aveau ca scop să dea „învăţătură trebuincioasă pentru exercitarea unei arte sau profesiuni”[2]. Toate aceste tipuri de şcoli făceau parte din instrucţiunea secundară. Durata şcolilor de industrie era de patru ani, fiind admişi tineri în vârstă de 15 ani, absolvenţi ai ciclului primar[3]. Materiile predate aici erau: aritmetica, contabilitatea industrială, geometria (descriptivă şi desenul de maşini), chimia, fizica, mecanica, lemnăria, fierăria ş.a. Şcolile de agricultură nu aveau stabilite prin lege condiţiile de admitere şi nici durata studiilor. De asemenea, legea nu prevedea nici obiectele de studiu. Şcolile de comerţ aveau durata de patru ani şi primeau tineri având vârsta cuprinsă între 12 şi 18 ani, absolvenţi ai claselor primare. Obiectele de studiu erau similare cu cele ale şcolilor de industrie. După anul 1883, toate aceste aşezăminte au fost trecute în subordinea Ministerului Agriculturii, Industriei, Comerţului şi Domeniilor[4].

Şcolile tehnice şi profesionale din Principate, apărute la mijlocul secolului XIX, aveau un efectiv de elevi redus. Posibilităţile financiare ale unor teritorii aflate la începutul dezvoltării lor economice şi declanşarea conflictelor – în special războiul Crimeii, motiv pentru care unele şcoli au fost suspendate temporar – nu puteau avea decât un impact negativ asupra acestui tip de învăţământ[5].

---

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi.

[1] Nicolae Isar, Cristina Gudin, *Din istoria politicii şcolare româneşti. Problemele învăţământului în dezbaterile Parlamentului (1864−1899)*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 2004, p. 172.

[2] Claude Lessard, Marguerite Altet, Léopold Paquay, Philippe Perrenoud (éds.), *Entre sens commun et sciences humaines. Quels savoirs pour enseigner?*, Bruxelles, Éditions De Boeck Université, 2004, p. 181.

[3] Veronica-Gabriela Chirea, *Învăţământul profesional şi tehnic în România. Între tradiţie şi perspectivă*, Bucureşti, Editura Perpessicius, 2007, p. 28.

[4] *Ibidem*, p. 29−30.

[5] I. Cojocaru, *Începuturile învăţământului tehnic şi profesional în Moldova şi Ţara Românească*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1967, p. 293−294. C. C. Giurescu afirma că, încă din secolul XVIII, a existat un interes deosebit atât pentru dezvoltarea învăţământului din Principate, cât şi din afara acestor graniţe. În privinţa celor din urmă, C. C. Giurescu inventariază 46 de şcoli care au beneficiat de sprijinul românesc; erau răspândite nu doar în S−E Europei, dar şi în Asia Mică, Siria, Palestina sau în Egipt. Acest sprijin lua forme diverse: subvenţii anuale pentru plata corpului didactic şi pentru burse sau ajutoare acordate elevilor săraci, dar merituoşi, tipăriri de texte religioase şi civile ori sume acordate în vederea construirii sau reparării şcolilor (Const. C. Giurescu, *Ţările Româneşti sprijinitoare ale învăţământului din Peninsula Balcanică şi Orientul Apropiat*, în *Contribuţii la istoria învăţământului românesc. Culegere de studii*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1970, p. 7).

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 201–216

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Aşadar, evoluţia şcolilor profesionale în cele două Principate Unite a fost una extrem de sinuoasă. De aceea, considerăm că este necesară o prezentare succintă a progresului acestora de la aplicarea Legii instrucţiunii publice din 1864 până în 1893, pentru a face cunoscute contextul şi utilitatea legii emise de ministrul Agriculturii, Industriei, Comerţului şi Domeniilor, Petre P. Carp. Astfel, în anul 1864, ca efect al legii amintite, a fost înfiinţată *Şcoala comercială* din Bucureşti, sub autoritatea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice, cu durata studiilor de patru ani[6]. În 1871, Ion Ionescu de la Brad a înfiinţat *Şcoala particulară de Agricultură* de la Brad, prima şcoală de acest gen din ţară, care avea scopul de a forma specialişti pentru conducerea întreprinderilor agricole[7]. La Iaşi, dispoziţiile legii din 1864 au fost aplicate abia în 1880, când a fost înfiinţată *Şcoala publică de Comerciu şi Finance*, având durata de cinci ani. În 1894, ea a fost transformată în şcoală comercială de gradul I, ulterior fiind înfiinţată una de gradul II, ambele cu durata studiilor de trei ani[8].

Legea instrucţiunii publice din 1864 nu consemna nici o prevedere pentru învăţământul profesional al fetelor, iar dispoziţiile cu privire la şcolile profesionale agricole erau insuficiente[9]. Ca urmare, în anul 1877, a fost stabilit regulamentul Şcolilor profesionale de fete, care prevedea ca studiile să fie de patru ani, trei ani de cursuri şi unul de practică. Aici erau primite tinere cu vârsta de cel puţin 13 ani, absolvente ale claselor primare. În momentul transformării acestor instituţii în şcoli de gradul I, durata studiilor a crescut de la patru la şapte ani, învăţământul fiind împărţit în trei diviziuni: doi ani – diviziunea pregătitoare, trei ani – diviziunea profesională şi doi ani – diviziunea practică. La sfârşitul celor şapte ani, absolventele susţineau un examen pentru obţinerea diplomei de maistră[10].

Proiectul de lege al lui Vasile Conta din 1881 a încercat să dea o orientare mai pragmatică şcolii profesionale. Astfel, se prevedea înfiinţarea unui curs complementar cu caracter practic, în vederea orientării copiilor către şcoli cu caracter profesional: industrie, agricultură sau comerţ. Mai mult, prin acest proiect se intenţiona instituirea de şcoli profesionale şi tehnice care să formeze cadrele medii necesare economiei ţării[11]. Succesorul său, Vasile A. Urechia, a retras acest proiect − cunoscut fiind faptul că oamenii politici, mai ales cei liberali, nu au apreciat deloc intrarea lui V. Conta în cabinetul lui Ion C. Brătianu −, el renunţând a face din proiect o chestiune preferenţială[12].

După adoptarea, la 19 februarie 1879, a unui proiect de lege pentru numirea profesorilor în şcolile profesionale, interesul pentru acest domeniu a crescut în mod considerabil. Astfel, în 1884, a avut loc primul congres didactic la Bucureşti, unde au fost discutate probleme precum: direcţia dezvoltării învăţământului, orientarea spre şcoli reale,

[6] Veronica-Gabriela Chirea, *op. cit.*, p. 30.

[7] Tudor Drăganu, *Începuturile şi dezvoltarea regimului parlamentar în România până în anul 1916*, Cluj, Editura Dacia, 1991, p. 212.

[8] Veronica-Gabriela Chirea, *op. cit.*, p. 31.

[9] Constantin Dinu, *Spiru Haret*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1970, p. 28.

[10] Ilie Popescu Teiuşan, *Contribuţii la studiul legislaţiei şcolare româneşti. Legea instrucţiei publice din 1864*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1963, p. 68.

[11] Constantin Dinu, *op. cit.*, p. 33−34. Prin articolul 83 al proiectului de lege al lui V. Conta se stipula că instrucţia elevilor era împărţită în „generală" şi „specială". Prima avea în vedere dezvoltarea inteligenţei şi „procurarea unui total de cunoştinţi generale". Cea de-a doua îşi propunea să ofere absolvenţilor şcolii primare „cunoştinţi aprofundate în una sau mai multe ştiinţe speciale". Era vorba, desigur, de aşa-numitele „şcoli reale" sau de „meserii" (V. Conta, *Discursuri parlamentare. Proiect de lege, articole de ziare (1878−1881)*, prefaţă de B. C. Liveanu, Iaşi, Tipografia „Dacia", P. Iliescu & D. Grossu, 1899, p. 160−161).

[12] Cristina Gudin, *Evoluţia învăţământului primar în oraşul Bucureşti (1864−1899)*, Bucureşti, Editura Universităţii, 2007, p. 59.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

profesionale sau studii clasice, disciplina şcolară, chestiunea localurilor ş.a. Doi ani mai târziu, Ştefan C. Michăilescu publica lucrarea *Încercări critice asupra învăţământului nostru primar*, unde scotea în evidenţă „înfiorătorul spectacol al şcolii noastre de la ţară din această perioadă", solicitând un învăţământ ştiinţific organizat în şcoli „reale", introducerea în şcoli a lucrului manual, a practicii agricole şi a excursiilor şcolare[13].

Situaţia învăţământului profesional la sfârşit de secol XIX în România era, prin urmare, la un nivel mediocru. Parte integrantă a programului legislativ asumat la începutul guvernării, acesta a devenit un domeniu pe care P. P. Carp, ministrul Domeniilor, nu-l putea ignora, mai ales că venea în consonanţă cu proiectul gândit de ministrul Instrucţiunii, Take Ionescu, relativ la reformarea învăţământului primar. Preluând şi aplicând spiritul critic al Junimii, P. P. Carp afirma că: „[…] reformele la noi s-au făcut până acum fără să se ţină seama de ceea ce există deja în ţară; s-au luat pur şi simplu legi din alte ţări, s-au tradus şi s-au însoţit de o expunere de motive oarecare"; continuând: „[…] în dosul fiecărei idei este o lucrare pregătitoare, o epocă de preparaţiune, a cărei rezultantă este legea respectivă"[14].

Legea învăţământului profesional era împărţită în trei titluri. Primul titlu a fost divizat în trei capitole şi se ocupa de învăţământul profesional în genere. Prin urmare, aici erau vizate caracterul şi autoritatea sub care se desfăşura acest învăţământ. Prin art. 2 din proiectul iniţial, se stipula că învăţământul profesional era public şi gratuit. În urma unor dezbateri intense în Cameră a fost adoptat un amendament prin care şcolile deveneau gratuite doar „pentru români". Se mai prevedea care erau autorităţile administrative şi de control[15] şi, nu în ultimul rând, modul cum erau numiţi profesorii, drepturile şi datoriile lor. Atât recrutarea profesorilor, cât şi obligaţiile şi retribuţia acestora erau reglementate conform legii pentru numirea personalului didactic aparţinând Ministerului Instrucţiunii Publice. Candidaţii trebuiau să deţină o diplomă de capacitate a unei şcoli superioare speciale, diplomă de licenţă sau doctorat în domeniul de competenţă.

Titlul al II-lea era structurat în patru capitole şi era consacrat învăţământului profesional în special. Învăţământul agricol era împărţit în două grade: şcoli practice sau inferioare (unde se predau noţiuni elementare de agronomie) şi şcoala centrală de la Herăstrău. Aceasta urma să fie transformată în şcoală de agricultură, fără a se mai preda cursuri de silvicultură. În acest scop, se înfiinţa o şcoală specială care forma personalul didactic pentru şcolile practice, fermele-model sau chiar pentru personalul serviciilor Ministerului Domeniilor. Proiectul de lege mai prevedea înfiinţarea mai multor şcoli practice pe terenuri ce aparţineau statului, având o suprafaţă de cel mult 100 de hectare. Dacă durata studiilor pentru şcolile inferioare era de doi ani, aceea de la Herăstrău avea patru ani, un an şi jumătate fiind dedicat practicii la una din fermele-model ale statului. Cursurile predate acopereau o arie largă, de la agricultură şi ştiinţe naturale, până la contabilitate agricolă şi drept administrativ. Vârsta minimă de admitere a elevilor era de

[13] Ştefan Bârsănescu, *Educaţia, învăţământul, gândirea pedagogică din România. Dicţionar cronologic*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1978, p. 101−104.

[14] „Proiectele de legi ce, din lipsă de timp, au rămas nevotate în sesiunea trecută, ca şi cele ce se anunţă acum prin Mesagiu, vor forma din parte-ne obiectul unor studii consciincioase, unor deliberaţiuni mature şi luminate. Aceste proiecte prefăcute în legi, au menirea: unele a îndrepta defectele şi neajunsurile constatate de practică şi experienţă, altele a da satisfacere nevoilor mereu crescânde ale vieţei noastre de Stat modern" (ANIC, fond Casa Regală, dosar 3/1893, f. 3).

[15] Astfel, autoritatea ministrului era exercitată printr-o comisie permanentă de instrucţiune, compusă din trei membri, numiţi pe o perioadă de trei ani, dintre profesorii definitivi ai şcolilor profesionale, numirea lor realizându-se prin decret regal. Mai mult, de controlul învăţământului dispuneau inspectorii şcolari, numiţi dintre inginerii care deţineau o diplomă a unei şcoli de profil din ţară sau din străinătate.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

16 ani, iar aceştia puteau avea statutul de interni, bursieri sau solvenţi particulari. O inovaţie a proiectului era înfiinţarea fermelor-model, care aveau scopul de a-i deprinde pe absolvenţi cu practica lucrărilor agricole.

Învăţământul silvic era astfel separat de şcoala de la Herăstrău. Instalată într-una din pădurile din jurul Bucureştilor, şcolii de silvicultură i-a fost anexată o secţie de brigadieri, necesară pentru formarea personalului inferior. Durata studiilor era de trei ani şi jumătate, din care ultimele 18 luni erau destinate aplicărilor sistematice de cultură şi exploatări de păduri. Cursurile conţineau elemente de botanică, mineralogie, matematică, topografie, drept silvic, construcţii forestiere ş.a. În cadrul învăţământului artelor şi meseriilor, se păstra acelaşi principiu normativ anterior. Astfel, pe lângă fiecare şcoală se prevedea înfiinţarea unor ateliere de aplicare a teoriei dobândite de către elevi. Durata studiilor era de şase ani, din care ultimii doi erau desfăşuraţi în atelierele de aplicare. Numărul elevilor se fixa la 250, din care 150 erau interni (50 de bursieri ai statului şi 70 de bursieri ai judeţelor şi comunelor, restul fiind solvenţi) şi 100 de externi. Aceştia din urmă şi cei 70 de bursieri trebuiau să plătească statului o taxă anuală de 500 de lei. Erau admişi elevii cu vârsta cuprinsă între 13 şi 16 ani şi care erau *români*. După dezbateri furibunde, s-a ajuns la un compromis în ceea ce privea admisibilitatea străinilor: aceştia puteau fi primiţi ca externi solvenţi, însă numai pe 1/5 din locurile vacante.

În ceea ce priveşte învăţământul comercial, proiectul de lege stipula două grade: inferior şi secundar, ambele cu durata de trei ani. Şcolile comerciale existente erau reduse la şcoli de gradul I, cu menţiunea ca la Iaşi şi Bucureşti să se înfiinţeze câte o şcoală de gradul al II-lea. Elevii români urmau să fie admişi fără plată, iar străinii să plătească o sumă anuală ce rămânea a fi stabilită prin regulament.

Titlul al III-lea formula dispoziţiile tranzitorii şi conţinea prevederi relative la condiţiile generale de admitere a elevilor în şcolile profesionale, obligaţiile profesorilor şi ale statului şi, în sfârşit, anul în care legea urma să fie aplicată[16].

Prin proiectul său, Carp încerca să evidenţieze necesitatea unei remedieri a şcolilor profesionale[17]. „Resultatele obţinute de şcolele noastre profesionale sunt atât de puţin satisfăcătoare, încât simţul cel mai elementar al datoriei ne impune să ne dăm seama de causele răului şi să procedăm, ele odată constatate, la înlăturarea lor". Ideea esenţială a reformei sale era aceea că toate şcolile de meserii trebuiau − pentru a obţine rezultate mai bune − să dea elevilor posibilitatea de a face practică, înainte, în timpul sau după terminarea cursurilor teoretice[18]. Ca urmare, P. P. Carp a reunit profesori de la mai multe şcoli profesionale, căzând cu toţii de acord asupra necesităţii imperioase a remedierii situaţiei acestor şcoli, „pentru că ele se ocupă aproape exclusiv cu teoria şi numai în limite foarte restrânse cu practica": „un agronom, care a învăţat perfect botanica, care este meşter în analise chimice, care va fi cu toate acestea un agronom inutil, dacă nu

[16] Legea învăţământului profesional a fost promulgată la 7 aprilie 1893 şi publicată în Monitorul Oficial două zile mai târziu. Conform articolului 97 al legii, aceasta avea să fie pusă în aplicare la un an şcolar după sancţionarea ei (*MOf*, 9 aprilie 1893, p. 680).

[17] În acest sens, P. P. Carp sublinia stringenţa separării celor două şcoli de la Herăstrău, fiindcă el însuşi constatase că elevii care intenţionau să înveţe silvicultură aici au fost puşi într-o situaţie delicată atunci când au fost trimişi la Nancy pentru perfecţionare. Directorul acestei şcoli din Franţa i-a trimis înapoi în România, printr-o adresă prin care Ministerul Domeniilor era informat că „şcolarii români nu sunt pregătiţi şi nu pot profita de lecţiile ce li se dau" (Dimitrie R. Rosetti, *Dicţionarul contimporanilor din România (1800−1898)*, Iaşi, Editura Alfa, 2004, p. 71).

[18] C. Nicolae, *Organizarea şi conţinutul învăţământului profesional şi tehnic din România. Aspecte din perioada 1864−1948*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1973, p. 41.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

va fi învăţat să aplice în mod practic sciinţa dobândită prin studii teoretice”[19]. În această ordine de idei, Carp afirma că este admisibil pentru cei mai în vârstă „care de mici şi-au însuşit oarecare aplicaţiuni profesionale” să preia aceste cunoştinţe în mod empiric, nu însă şi pentru tinerii absolvenţi. S-au înregistrat numeroase cazuri în care aceştia au intrat în conflict cu patronii lor, tocmai din cauza unei practici deficitare, în disonanţă cu teoria însuşită în şcoli: „[…] tocmai de aceea susţinem că aplicaţiunea practică trebuie să facă parte integrantă din cursul şcolar”[20]. Spre exemplu, aceeaşi şcoală de la Herestrău nu dăduse în nouă ani nici un administrator de moşie (vechil), din cauză că elevii care terminau, „când s-au aflat în faţa practicei, n-au fost în stare să aplice teoria lor”. În consecinţă, era nevoie de construirea de către stat a unor ferme model, unde aceştia să exerseze cele învăţate. „Până acum studiile silvice se făceau la şcoala centrală de la Herăstrău şi efectele amestecului agronomic cu silvicultura au fost dăunătoare pentru toţi. În loc să avem absolvenţi ce ar fi şi agronomi şi silvicultori, am avut absolvenţi ce nu erau nici una, nici alta.”[21]

Legea învăţământului profesional a fost adusă prima oară în dezbaterea Camerei Deputaţilor în şedinţa din 3 februarie 1893. Raportorul acesteia a fost Nicolae Cerchez, iar comitetul delegaţilor era format din: C. Miclescu, G. Belloianu, Al. Holban, Iacob Negruzzi, I. Lupulescu, Scarlat Vârnav şi N. Cerchez[22]. Dezbaterea generală a proiectului a început cu discursul deputatului Anastase Stolojan. Acesta a subliniat încă de la început pericolul pe care-l reprezentau evreii pentru români, aceştia cunoscând proiectele guvernului chiar înainte de a fi dezbătute în Parlament: „În zadar am explicat d-lui Carp că este o inechitate strigătoare să excluzi din şcolile publice o categorie de locuitori indigeni pe simplu motiv că ei profesează religiunea mozaică. […] Dacă va trece acest proiect – scria «Archiva israelită», la 27 octombrie 1892 – adio pentru totdeauna educaţiune profesională a tineretului israelit în România”. După ce face o scurtă istorie a formării naţiunii române, în care denunţă numărul prea mare de evrei din România în raport cu celelalte state, Stolojan şi-a încheiat „pledoaria” declarându-se împotriva „acestui proiect anti-românesc”[23].

Oratorii D. C. Butculescu şi N. I. Micescu au avut un discurs similar, ambii adoptând poziţii de forţă împotriva descurajării elementului românesc: „Proiectul d-voastre este bun, dar cer de la d. Ministru şi de la d-ta (raportorul Cerchez − n.n.) ca să stabiliţi întrânsul principiul următor: ca meseriaşul român, absolvent al şcolilor de meserii din ţară sau din străinătate, să intre de drept, *optimo jure*, în atelierele industriale civile sau militare ale Statului[24]. El este în drept să se bucure de acest privilegiu, căci şi el îşi plăteşte tributul

[19] ANIC, fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri (în continuare, PCM), dosar 3/1892, filele 133−137.

[20] *Ibidem*, dosar 13/1892, f. 1.

[21] Constantin Gane, *P. P. Carp şi locul său în istoria politică a ţării*, vol. II, Iaşi, Editura Tipo Moldova, 2010, p. 45−46.

[22] La 16 noiembrie 1892, Carol I a luat cunoştinţă de proiectul lui P. P. Carp pentru organizarea învăţământului profesional, „având ca obiect studiul teoretic şi practic al agriculturii, silviculturii, artelor şi meseriilor şi al comerţului” (ANIC, fond PCM, dosar 24/1892, f. 3).

[23] *DAD*, şedinţa din 3 februarie 1893, p. 393−394. Ziarul „Voinţa Naţională” era mult mai înverşunat la adresa „ministrului jafurilor de la Domenii”, scriind, referitor la poziţia lui P. P. Carp faţă de deciziile congresului de la Berlin, următoarele: „O singură voce s-a făcut ecoul alianţei Israelite; un singur om a luat atitudine contra emoţiunei generale; o singură figură, de cavaler cinic şi inept […]. A fost d. Carp. […] Acum, acest zvăpăiat periculos, în proiectul de lege pentru organisarea învăţământului profesional, proiect de lege alcătuit pentru toţi străinii şi în special pentru evrei”, permitea accesul gratuit al tuturor tinerilor în şcolile româneşti („Voinţa Naţională”, 6/18 februarie 1893).

[24] Prin legea din 1893 s-a prevăzut înfiinţarea, pe lângă şcolile de meserii din Bucureşti şi Iaşi, a atelierelor de aplicaţie. Se prevedea ca elevii, după terminarea celor patru ani de studii, să lucreze timp de doi ani în meseria lor, iar după aceea aveau dreptul să se prezinte la examenul de absolvire. Pe toată durata

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

de sânge ca toți cetățenii", afirma pe un ton moderat Butculescu, declarându-se, totuși, contra adoptării acestei legi. Acuzându-l pe Carp că a adus un proiect de lege retrograd, care „confisca" posibilitatea „de a se face meseriași, comercianți și agricultori români", Micescu opina că ministrul refuza să dea țării „școlile de care are acum atâta necesitate, acum când lupta pe cale economică a devenit atât de furtunoasă"[25].

Un discurs consistent împotriva proiectului învățământului profesional a avut și C. C. Dobrescu-Prahova. Acesta constata cu stupoare că, până la acel moment, nu s-a anunțat nici un deputat care să susțină legea, cu toate că, afirma el, „sunt sigur că se vor găsi multe bile albe la urnă pentru acest proiect de lege". Pentru Dobrescu-Prahova, proiectul depus nu era decât o mostră de „dibuială, nepricere, nehotărâre și, dacă voiți..., nu întrebuințez alt cuvânt, dispreț!", afirmând tranșant că legea din 1864 era superioară, deoarece stipula clar locul și numărul școlilor profesionale ce vor fi înființate. El refuza cu obstinație modul de organizare al școlilor profesionale prevăzut în proiectul de lege, constatând cu îngrijorare insuficiența și imposibilitatea acestora de a acoperi nevoile Regatului. Lipsa cursurilor de istorie, geografie, drept constituțional sau de limbă română din școlile comerciale reprezenta, pentru deputatul liberal, o lacună imensă: „În adevăr, viitorul comerciant va merge, de pildă, la teatru; trebuie să fie și el în stare să priceapă ceva din această mare mișcare culturală. Nu voiți să învețe limba românească? Ce este această școală ucigătoare a tot ce este naționalist? De ce pe străini căutați a-i vârî în toate părțile și goniți limba română?". Dobrescu-Prahova și-a încheiat discursul lăudând pe un ton exaltat trecutul românilor și atrăgând atenție asupra străinilor „care ne vor copleși și vor săpa încet, încet, existența neamului nostru"[26].

În condițiile în care nu existase vreun deputat care să își exprime sprijinul față de proiectul lui P. P. Carp, președintele Camerei Deputaților, Gheorghe Manu, a fost nevoit, la insistențele lui Nicolae Ceaur-Aslan, să îi dea cuvântul lui D. Rosetti-Tețcanu. Mărturisind încă de la început că nu este un orator experimentat, acesta califica legea ca fiind una „de primă importanță, o lege care are să aducă o îmbunătățire simțitoare". După ce a criticat discursurile, din punctul său de vedere partinice, ale lui An. Stolojan și C. C. Dobrescu-Prahova, Rosetti-Tețcanu a încheiat într-o notă favorabilă, semnalând că, deși imperfectă, legea lui Carp era „în tot cazul o îmbunătățire a stării actuale haotice, ea merită atenția d-voastră"[27].

Următorul locutor în discuția generală asupra legii a fost Nicolae Ceaur-Aslan. Deși a afirmat că va încerca să analizeze doar proiectul de lege, lăsând atacurile personale deoparte, el și-a început discursul criticând expunerea de motive a ministrului Domeniilor, deoarece conținea „afirmări, cu pretențiunea de a fi apodictice, fără a aduce în sprijinul lor nici un document sau vreo probă mai evidentă". Ceaur-Aslan a declarat că se va opune adoptării legii din două motive: pentru că permitea străinilor accesul în școlile profesionale și pentru că, în opinia lui, proiectul era incomplet și insuficient. După ce a criticat vehement principiile ce stătuseră la baza împărțirii școlilor de agricultură, N. Ceaur-Aslan și-a focalizat atenția asupra prevederilor referitoare la școlile comerciale: „Cum? Pe când întreaga populațiune din Ploiești, eminamente românească și comercială, așteaptă îmbunătățirea școlii sale comerciale, d-voastră, prin proiectul ce ne propuneți, reduceți importanța sa, transformând-o într-o școală

---

participării la aceste ateliere, ei aveau posibilitatea să urmeze și un curs complementar facultativ, cu scopul de a-și completa pregătirea teoretică.

[25] *DAD*, ședința din 3 februarie, p. 396−400.

[26] *Ibidem*, p. 402−404.

[27] *DAD*, ședința din 4 februarie 1893, p. 408.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

comercială de gradul inferior?"[28]. Deputatul ieşean şi-a finalizat discursul profilând, ca şi antevorbitorii săi, pericolul iminent reprezentat de evrei pentru economia Regatului, în cazul în care aceştia ar fi fost acceptaţi în şcolile profesionale româneşti: „Ce va să zică acel compromis, admis de comisiunea delegaţilor, prin care, de la prohibiţiunea absolută, se trece la îngrădirea străinilor de a frecventa şcolile noastre profesionale, reducând numărul lor de admitere şi impunându-le o plată. De ce să nu spunem curat: că nu înţelegem a lăsa evreilor deschisă uşa la învăţământul nostru"[29].

Şedinţa din 4 februarie s-a încheiat cu discursul mult aşteptat al lui P. P. Carp. Liderul politic al Junimii[30] a recuzat criticile aduse proiectului său în privinţa dreptului străinilor de a urma şcolile profesionale din România. Excluderea acestora din şcolile româneşti, propusă de unii deputaţi şi preluată de comitetul delegaţilor, i se părea o chestiune retrogradă în raport cu modernizarea spre care tindea regatul României[31]. Ofensiva lansată de preopinenţii săi − exceptându-l desigur pe Rosetti-Teţcanu − era contracarată de ministru în mod expeditiv, deoarece în mare parte, opina acesta, cuvântările lor „erau în raport indirect" cu legea dezbătută. Tras la răspundere pentru că nu făcuse anchete mai judicioase asupra stării şcolilor profesionale, Carp le semnala caracterul vetust al acestei acţiuni, prezentându-le încă o dată starea lamentabilă a acestor şcoli din ultimii nouă ani. „Voiţi dovezi? Luaţi-le din statistica şcolilor de comerţ; am avut în cei 9 ani din urmă 7.415 elevi intraţi; au ieşit 489, adică 6 la sută. Şcoala de agricultură de la Herăstrău a dat numai 40 de absolvenţi care s-au dedat agriculturii; ceilalţi, în număr mai mic, s-au făcut agenţi silvicultori, repetitori de şcoală, grădinari"[32]. După ce a trecut în revistă ideile-cheie ale proiectului său, P. P. Carp a abordat un subiect delicat, şi anume chestiunea evreiască. Încercând să-şi argumenteze poziţia favorabilă evreilor, Carp nu a reuşit decât să stârnească apostrofările şi întreruperile violente ale Camerei[33]. Neînţelegând să cedeze în această problemă, ministrul Domeniilor a mers şi mai departe, afirmând că nu poate primi modificarea comitetului delegaţilor – ca străinii să fie primiţi numai în raport de 1/5 din locurile vacante – ameninţând: „Dacă veţi persista în hotărârea aceasta, eu vă declar că nu pot primi această modificare. În cazul acesta ar cădea legea şi cu legea împreună va cădea poate şi altceva"[34].

[28] Învăţământul comercial a fost reorganizat astfel: şcolile comerciale cu durata de cinci ani au fost transformate în şcoli comerciale de gradul I (şcoli inferioare), cu durata studiilor de trei ani, „fiind destinate să servească pentru pregătirea elevilor în vederea îmbrăţişarea micului comerţ". Şcolile de gradul II urmau să fie înfiinţate doar în Bucureşti şi Iaşi (Veronica-Gabriela Chirea, *op. cit.*, p. 30).

[29] *Desbaterile Senatului* (în continuare, *DS*), şedinţa din 4 februarie 1893, p. 413−416.

[30] Membrii acestui grup au contribuit fiecare la elaborarea doctrinei conservatoare, având un rol exponenţial în emiterea unor legi care să reflecte exact această ideologie (Sorin Alexandrescu, *Privind înapoi, modernitatea*, Bucureşti, Editura Univers, 1999, p. 49).

[31] Paraschiva Câncea, Mircea Iosa, Apostol Stan, *Istoria Parlamentului şi a vieţii parlamentare din România până la 1918*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1983, p. 298.

[32] Odată numit ministru al Instrucţiunii Publice în 1883, P. S. Aurelian a cerut administraţiilor locale să înfiinţeze ateliere pe lângă şcolile rurale şi să se practice în şcoli exerciţii manuale cu caracter meşteşugăresc. Ideile acestuia au fost legiferate abia în 1893, în Legea învăţământului primar, prin care se prevedea crearea şcolilor primare complementare care aveau rolul de a dezvolta şi completa învăţământul primar într-un mod mai practic. Cu toate acestea, la 10 ani de la legiferare „situaţia nu depăşea faza incipientă: în şcolile urbane nu se făcuse aproape nimic; în şcolile rurale, lipsa de unelte şi de învăţători pregătiţi în mod special ţinea totul pe loc" (Ilie Popescu Teiuşan, *Din experienţa şcolii româneşti în pregătirea tehnică-productivă a elevilor*, în „Revista de pedagogie", nr. 9, 1971, p. 98).

[33] Se presupune că tocmai această atitudine incoruptibilă şi inflexibilă l-a adus atât de greu pe Carp la şefia Partidului Conservator şi l-a făcut să plece atât de uşor (Hyperion [Ştefan Antim], *Petre P. Carp. O cercetare critică*, Craiova, Institutul de Editură „Samitca", 1919, p. 22).

[34] *DAD*, şedinţa din 4 februarie 1893, p. 410−412.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ziarul „Adevărul”, condus de Al. Beldiman, făcea previziuni extrem de sumbre la adresa cabinetului conservator, scriind: „Cu toate acestea nu e probabil că ministrul Domeniilor va rămâne încă multă vreme în minister. Mizeriile ce i le fac conservatorii abia au început. În curând, desigur, D. Carp va trebui să se retragă – poate în urma unui vot de blam – urmat de d-nii Ghermani și Marghiloman. Cei inițiați în misterele culiselor politice pretind că divorțul dintre junimiști și conservatori se va judeca zilele aceste în ultimul termen, cu ocazia legei tocmelilor agricole”[35].

Răspunsul sfidător a lui Petre P. Carp nu putea rămâne fără consecințe, stârnind disensiuni și mai profunde. Cel care a pornit această contraofensivă a fost I. Grădișteanu, care mărturisea că ar fi renunțat să vorbească, „dacă nu venea ieri d. Carp, printr-o teorie pe cât de îndrăsneață, pe atât de atingătoare pentru simțul românesc al tuturor din această Cameră”. Acuzându-l pe ministru că, susținând „ideea cosmopolitismului s-a înconjurat de elemente străine”, Grădișteanu a alcătuit un discurs impetuos și, totodată, de o înverșunare fără precedent. „Dar, d-le Carp, nu te mărginesc numai la aceste teorii; ieri ai mers și mai departe. Ieri ai făcut o faptă rea, d-le Carp! Te-ai făcut delatorul țării d-tale în fața străinilor, în fața dușmanilor țării.”[36]

Replica lui P. P. Carp a fost tăioasă, discuțiile antrenând mai mult atacuri personale, decât tact politic și cumpătare: „[…] credeți că vor avea vreun resultat cuvintele unui tânăr, care, în mod epileptic, vine în Cameră și face atacuri necugetate”[37]. Discuția s-a mutat ulterior pe terenul legitimării propriilor reușite politice, aici Carp invocând apărarea intereselor românești în chestiunea Dunării. El și-a încheiat diatriba, acuzând Partidul Național Liberal că se conduce după principii „cari nu sunt isvorâte din conștiință, ci numai din împrejurări trecătoare a luptelor politice”[38].

Cel care a îndreptat discuția pe drumul ei firesc a fost Nicolae Fleva, însă doar în prima parte a discursului. El reproșa că proiectul învățământului profesional nu îmbunătățea nimic, mai mult chiar, „el înrăutățea starea actuală de lucruri”. N. Fleva a conturat în discursul său aceleași observații făcute până atunci proiectului, păstrând

[35] „Era cât p-aci să avem o crisă ministerială”, anunța și ziarul „Românul”. Faptul că atât de mulți oameni politici susțineau interzicerea accesului străinilor în școlile românești, l-a determinat pe Carp să amenințe, voalat, cu retragerea din cabinet („Românul”, 19−20 februarie 1893).

[36] *DAD*, ședința din 5 februarie 1893, p. 418. Mai mult chiar, „Voința Națională” descria cu „lux de amănunte” că, după ședința din Camera Deputaților, în care s-a ajuns la un compromis în ceea ce privește cele două articole, 2 și 59, discursul ținut de Ion Grădișteanu „a emoționat într-atâta pe împăciuitorul Europei încât într-un moment toți s-au întrebat dacă superbul fiu al rabinilor vorbește sau plânge” (sic!). Pentru a conchide că „isvorul dar al grației pleacă tot de la Palat. Coroana a acoperit pe un delator al Națiunei române” („Voința Națională”, 7/19 februarie 1893). Starea „dramatică” a ministrului Domeniilor a fost „sesizată” și de alți liberali. Ziarul „Adevărul” scria că, „în reforma învățământului profesional, d-sa deschisese străinilor porțile într-un chip necondiționat. Camera însă n-a primit acest mod de a vedea; ea a închis porțile și le-a zăvorât, lăsând străinilor o mică ferestruică. D. Carp s-a supărat, ce-i drept, a plâns chiar la Cameră după principiul atât de scump inimei sale; dar s-a supus și a rămas pe banca ministerială” („Adevărul”, 13 februarie 1893).

[37] Ca orator, P. P. Carp a impresionat prin logică și concizie, prin „formulări tăiate în granit”, adevărate „jerbe literare”. Când se întâmpla însă să fie atacat personal, replicile erau de o duritate și maliționizate colosală, adesea lipsindu-și adversarul de posibilitatea unui răspuns pe măsură (Ion Petrovici, *Figuri dispărute,* București, Editura Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol II, 1937, p. 125).

[38] *DAD*, ședința din 4 februarie 1893, p. 419. În prima jumătate a lunii februarie 1893, numerele ziarului liberal „Voința Națională” aveau să conțină pe prima pagină doar articole prin care P. P. Carp era descalificat ca ministru, atacurile atingând cote fără precedent; iar însușiri precum „periculos”, „omul situațiunei”, „lacom și leneș” sau „năuc cinic” îi erau atribuite cu generozitate („Voința Națională”, numerele 8−11/12/24 februarie 1893). Aceste atacuri erau catalogate de ziarul „Constituționalul” ca fiind „lașe”, având ca scop destituirea acestuia din funcția de ministru al Domeniilor. Liberalii sperau că, astfel, cabinetul conservator ar fi pierdut pe cel mai important membru, menținerea lui la putere fiind aproape imposibilă („Constituționalul”, 12/24 februarie 1893).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru final atacurile la adresa lui Carp. „Şi fiindcă aţi zis că d-voastră aţi făcut toate, vă voi spune că, cu şcoala ce faceţi, voiţi să introduceţi servilitatea şi despotismul sub formă constituţională. […] Voiţi, d-le Carp, să croiţi şi să organizaţi viaţa poporului român nu după calapodul tradiţiunilor, a temperamentului şi a drepturilor sale, ci după calapodul gândirilor şi ideile de absolutism ce vă animează? Şi aceasta pentru ca să domniţi asupra lui cu orice preţ?”[39]

Ultimul orator care a vorbit în contextul dezbaterii generale a fost Take Ionescu, care a dovedit încă o dată de ce Barbu Şt. Delavrancea îl catalogase drept „fiară a cuvântului”[40]. Acesta, ţinând să-i răspundă lui Fleva, a deplasat chestiunea de pe terenul economic, pe cel politic (după cum observa şi A. C. Cuza). „Dar la 1883 aţi făcut o lege asupra învăţământului profesional; combătut-aţi atunci facultatea străinilor de a intra în şcolile româneşti? Nu; şi acum vă vine foarte uşor să vă ridicaţi în contra străinilor pentru că sunteţi în opoziţiune. Câtă vreme sunteţi la putere, vă feriţi a vă atinge de cestiunea străinilor; dar nimic nu vă împiedică ca, 6 luni după ce aţi căzut de la putere, şeful partidului, I. Brătianu, să dea alarma asupra pericolului naţionalităţei noastre: pericolul ţării sunt evreii.”[41] În cele din urmă, la finalul dezbaterii generale, pentru a proba încrederea deputaţilor în acest proiect de lege, a fost organizat un sufragiu. În urma acestuia, proiectul lui Carp a obţinut 95 de voturi favorabile şi 29 împotrivă, plus o abţinere.

În cadrul aceleiaşi şedinţe a fost iniţiată şi dezbaterea proiectului pe articole. Articolul 2, referitor la permisiunea pe care trebuiau să o obţină judeţele şi comunele − din partea statului − pentru a construi şcoli profesionale, a stârnit suspiciunile deputaţilor N. Popp şi Em. M. Porumbaru[42]. Temerea acestora că şcolile aflate sub egida judeţelor ar putea fi desfiinţate a fost invalidată de către P. P. Carp, acesta declarând că legea nu va fi aplicată retroactiv. Până la articolul 7 inclusiv, nu a mai existat nici o discuţie în contradictoriu. În continuare, cei care au încercat să modifice în mod substanţial sau într-o măsură mai mică articole din proiectul de lege au fost Dobrescu-Prahova, N. Micescu, C. Butculescu, ei fiind combătuţi pe rând de I. Lupulescu. „Prin urmare, să lăsăm toată latitudinea ministrului să aducă persoane apte din străinătate care să fie la înălţimea misiunii cele mari ce voim să le încredinţăm pentru instrucţiunea profesională a fiilor noştri. […] Mai mult, dacă d. Ministru nu ar fi prevăzut în proiectul de lege această restricţiune, ca nici judeţele, nici comunele să nu înfiinţeze şcoli de meserii decât cu autorisarea guvernului, ne-am fi pomenit că, în loc să punem o stavilă răului de până astăzi, i-am fi lăsat liber să se agraveze şi mai mult pentru risipa banilor contribuabililor şi a nenorocirii fiilor noştri”, spunea deputatul uşor emfatic[43].

[39] *DAD*, şedinţa din 5 februarie 1893, p. 422−423.

[40] Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, Bucureşti, Editura Gesa, 1991, p. 105.

[41] *DAD*, şedinţa din 5 februarie 1893 p. 424.

[42] Această prevedere era văzută ca o enormă greşeală a guvernului conservator, pe motiv că tendinţa centralizatoare arătată de cabinetul aflat la putere „punea stavilă răspândirii învăţământului”. Principiul acesta era anti-liberal, însă pentru conservatori avea întâietate aplicabilitatea legii, şi nu ideile abstracte, scria cu o uşoară doză de ironie „Românul” (vezi „Românul”, 22 februarie 1893).

[43] *DAD*, şedinţa din 6 februarie 1893, p. 428−430. Într-adevăr, la 6 februarie 1893, ministrul Domeniilor dădea o circulară, adresată şcolilor de meserii din Bucureşti, Iaşi şi Valea Boului, şcolilor de agricultură şi şcolilor veterinare, prin care cerea ca „la 31 martie al fiecărui an”, aceste şcoli să-şi încheie gestionarea veniturilor şi cheltuielilor pe exerciţiul fiecărui an. Mai mult, în cazul în care până la 31 martie existau datorii, pe lângă contul de gestiune trebuia anexată o listă în care să se arate „anume de cine şi pentru ce se datoresc aceste sume, precum şi causele pentru ce nu s-au putut încasa” („Anuarul Ministerului Agriculturei, Industriei, Comerciului şi Domeniilor”, *Legile, decretele, regulamentele şi diferite acte ale acestui departament, 1859−1893*, Bucureşti, Tipografia Curţii Regale F. Göbl, 1893, p. 427−429).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Obiecțiile lui Dobrescu-Prahova, legate de mai multe articole, au atras exclamații ironice din partea lui T. Ionescu: „Când mă gândesc că proiectul meu asupra învățământului primar are 90 de articole, și că are să fie discutat de d. Dobrescu tot așa, vă mărturisesc că mă apucă groaza". Discuția a alunecat din nou pe o pantă personală, între ministrul Cultelor și I. Lecca, și doar intervențiile ample asupra articolului 33 – față de înființarea de ferme-model – ale lui A. Stolojan, G. Negulici și B. Mareș au mai redus din intensitatea acumulată în Cameră[44].

Până la articolul 50, prevederile proiectului de lege au fost adoptate fără controverse prea mari între opoziție și guvern. Articolul 51 aborda, încă o dată în subsidiar, eterna problemă a evreilor. Tonul dezbaterii a fost dat de Gogu Ștefănescu, care a încercat să explice ministrului Domeniilor necesitatea înființării de școli „în centruri unde elementul român este covârșitor", observația lui vizând, desigur, construirea unei școli de arte și meserii în Iași, unde trăiau peste 50.000 de evrei. P. P. Carp i-a răspuns că mijloacele financiare ale României nu-i permiteau să construiască încă o școală de meserii, în Craiova[45]. În ceea ce privește „asaltul" străinilor, ministrul își informa preopinentul că, pe baza statisticilor, atât la școlile de agricultură, cât și la cele de meserii, nu exista nici un străin, toți elevii fiind de naționalitate română. Insuficiența celor două școli de meserii a fost semnalată și de Dobrescu-Prahova și N. Micescu, care sugerau, aproape imperativ, ca școala din Craiova să fie luată sub egida statului. Finalmente, s-a pus la vot adoptarea amendamentului, el fiind respins cu 54 de bile negre și 37 albe[46].

În cadrul discuției asupra art. 59, amendat printre alții și de Gr. Olănescu, a luat cuvântul V. G. Morțun. Acesta a afirmat încă de la început că se raliază poziției lui Carp; însă, vasta sa expunere a chestiunii evreiești în România, a atras remarca, mai degrabă sinceră decât ironică, a președintelui Camerei: „În definitiv, d. Morțun a vorbit pentru sau contra articolului?"[47] Un discurs la fel de amplu și cu puternice note antisemite, categoric contra proiectului, a avut A. C. Cuza, care încheia aproape frenetic: „[…] când vine un om și afirmă un lucru în contrazicere desăvârșită cu experiența unui întreg popor, nu poporul trebuie să plece, ci omul acela"[48]. Chestiunea a fost închisă prin

[44] *DAD*, ședința din 7 februarie 1893, p. 434−435.

[45] P. P. Carp a refuzat această cerere, argumentând că statul nu-și mai putea permite utilizarea nechibzuită de până atunci a banilor publici, încercând să-și convingă interlocutorul de suficiența celor două școli, de la Iași și București, propuse de el. Cu toate acestea, la nivel de finanțe, regatul României era într-un progres vizibil, bugetul anului precedent încheindu-se cu un excedent de câteva milioane de lei: „În rest, aici merge destul de bine, Camerele legiuitoare lucrează, în interior este liniște, iar finanțele sunt excelente ceea ce dă mai multă forță guvernului", îi scria Carol I fratelui său Leopold, la 8/20 martie 1893 (Sorin Cristescu, *Scrisorile regelui Carol I din arhiva de la Sigmaringen, 1878−1905*, București, Editura Paideia, 2011, p. 269). Tabloul rezultatelor executării bugetelor dintre anii 1862−1893 relevă detalii extrem de importante legate de situația financiară a României. Astfel, din 1862 și până la venirea conservatorilor la putere, în 1871, deficitul statului se ridica la suma de 43.406.789 de lei, pentru a scădea în 1876 la 30.263.632 de lei. Cât au stat la guvernare, adică 12 ani, liberalii au reușit să reducă această sumă, pentru ca, în 1888, regatul României să aibă un deficit de doar 628.751 de lei. Venirea conservator-junimiștilor la putere a eradicat și acest deficit, pentru ca, în septembrie 1893, România să aibă un excedent de 25.249.755 de lei (ANIC, fond Casa Regală, dosar 7/1893, f. 1). Situația era însă diferită la Ministerul Domeniilor. Din tabloul general al bugetului de stat pe anii 1893−1894, se observă că cheltuielile generate de Ministerul Domeniilor erau aproape duble față de veniturile sale. Astfel, din 53.783.818 lei cheltuiți, Ministerul recupera doar 28.453.000 de lei (ANIC, fond PCM, dosar 20/1893, f. 28).

[46] *DAD*, ședința din 8 februarie 1893, p. 440−443.

[47] Ziarele „Munca" și „Lupta" au comentat necruțător adeziunea lui Carp la amendamentul comitetului privind admiterea străinilor numai în proporție de 1/5 din locurile vacante. Astfel, dezbaterile din jurul acestui proiect au fost catalogate drept demagogie patriotardă, iar poziția lui Carp redusă la „simplă fanfaronadă" („Lupta", 7 februarie 1893, p. 1).

[48] *DAD*, ședința din 8 februarie 1893, p. 452.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

supunerea la vot a noii redactări propuse de comitetul delegaților, în interdependență cu amendamentul lui Grigore Olănescu[49], ea fiind adoptată cu 64 de bile albe, 28 negre și 1 abținere[50]. Și amendamentul lui Dobrescu-Prahova la art. 77, prin care se adăuga, după cuvântul *statului*, fragmentul: „precum și ai acelora cărora li s-a recunoscut echivalența de Ministerul Domeniilor", a fost adoptat[51].

Prevederile proiectului de lege referitoare la învățământul comercial au suscitat intervențiile de amploare ale mai multor deputați: Mirea Demetrescu, C. Ressu, Gogu-Ștefănescu, N. Crătunescu și An. Stolojan, toți declarându-se împotriva organizării și predării cursurilor propuse de P. P. Carp. După ce a conchis, în urma celor spuse de antevorbitorii săi, că școlile de comerț aveau neapărată nevoie de o schimbare, ministrul Domeniilor a făcut un larg expozeu al principiilor ce inspiraseră reforma propusă de el. Apoi, el și-a încheiat apărarea arătând motivele pentru care propusese înființarea unei școli de comerț la Iași și nu în alte orașe: „[…] trebuie să ținem seamă de oarecare tradițiuni și de oarecare trecut. Iașul este căzut din fosta lui splendoare; el, capitala unei țări, de unde a pornit o parte din mișcarea renașterei României, se înțelege că vede cu regret că totul se concentrează la centru, în București, astfel, considerațiuni politice m-au făcut să zic că noi cu toții nu trebuie să uităm nici o dată ceea ce a fost, și chiar dacă nu e numai decât nevoie, acolo unde putem, să o punem pe același picior și pe aceeași linie ca și capitala Valahiei, azi devenită capitala României întregi"[52].

În continuare, articolul 79 a fost amendat de dr. Șaabner Tuduri, care a adăugat un aliniat: „Se vor putea înființa treptat și alte școli de comerciu de gradul întâiu în principalele centruri comerciale", acesta fiind și adoptat de Cameră[53]. Deși s-au propus mai multe amendamente de-a lungul dezbaterii, acestea au fost toate respinse până la articolul 97 și ultimul, proiectul fiind aprobat împreună cu statutul personalului anexat inițial. Întrebat de G. Manu dacă acceptă modificările adoptate de Cameră, P. P. Carp a răspuns afirmativ, astfel că, supus votului, proiectul de lege a fost votat în ședința din 11 februarie, cu 82 de voturi și contra 27[54].

În Senat, proiectul de lege al învățământului profesional a fost discutat în ședința din 19 martie 1893, Grigore Tocilescu fiind raportorul acestuia. Comitetul delegaților era format din: V. A. Urechia, C. I. Budișteanu, gen. G. Tamara, maiorul N. Lămotescu și Gr. Tocilescu[55]. Raportul lui Grigore Tocilescu a fost unul concis, evidențiind

[49] După modificarea comitetului delegaților, articolul 59 era redactat astfel: „Pentru admiterea în școală, se va cere vârsta de la 13 la 16 ani și *calitatea de a fi român*". Amendamentul lui Gr. Olănescu era proiectat astfel: se înlocuia sintagma *calitatea de a fi român* cu aliniatul: „Străinii pot fi admiși în aceste școli ca solvenți în proporțiune de 1/5 din locurile vacante" (Ion Bulei, *Conservatori și conservatorism în România*, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 176).

[50] Acest compromis era văzut de ziarul „Adevărul" drept o victorie a Camerei asupra intransigenței lui P. P. Carp. „Conservatorii catargiști și lahovariștii, ajutați de opoziția din Cameră au silit pe ministrul Domeniilor să-și amendeze legea asupra reorganizării învățământului profesional în așa fel încât toate părțile esențiale, toate punctele de principiu la care ținea d. Carp: gratuitatea pentru toți, primirea străinilor în școli în aceleași condiții ca și românii, să fie schimbate tocmai în sensul opus dorințelor sale. D. Carp, care la început se încercase a opune o rezistență desperată, a cedat în cele din urmă și a primit cu resemnare toate loviturile ce s-au adus orgoliului său, ideilor sale, autorității sale de ministru și de șef de grup parlamentar" („Adevărul", 11 februarie 1893).

[51] În forma lui inițială, articolul 77 avea următoarea formă: „Absolvenții școlilor de meserii ale Statului, care vor fi recrutați în armată, vor beneficia de art. 22 bis". Articolul 22 se stipula că elevii erau interni, fiind întreținuți de stat, județe, comune sau particulari (*DAD*, ședința din 9 februarie 1893, p. 469).

[52] *DAD*, ședința din 10 februarie 1893, p. 487−488.

[53] *Ibidem*, p. 491.

[54] *DAD*, ședința din 11 februarie 1893, p. 496. La 13 februarie 1893, președintele Camerei Deputaților, G. Manu, îl înștiința printr-o scrisoare pe L. Catargiu că proiectul de lege pentru organizarea învățământului profesional a fost adoptat (ANIC, fond PCM, dosar 18/1892, f. 292).

[55] *DS*, ședința din 19 martie 1893, p. 600.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

principalele tare ale învățământului profesional: tenta pronunțat teoretică și cheltuielile ridicate pe care le implica întreținerea lui. Astfel, aproape 1.500.000 de lei se cheltuiau anual cu învățământul profesional, plus cele 6.600.000 de lei acordate de stat timp de nouă ani, exceptând creditele suplimentare și extraordinare și sumele cu care contribuiau comunele. La întrebarea „câți elevi au absolvit?", raportorul a preferat să utilizeze statisticile, mult mai elocvente pentru chestiunea în cauză. Cifrele – acestea reflectau situația învățământului profesional pe anii 1883/1884−1891/1892 – arătau că, din 9.887 de elevi înscriși, doar 805 absolviseră, revenind statului plata a 8.250 de lei anual per absolvent. Ceea ce ridica însă serioase semne de întrebare era numărul foarte mic de absolvenți care activau efectiv în domeniul studiat. Spre exemplu, școala de agricultură de la Herăstrău, după 40 de ani de la fondarea ei în 1852, oferise doar 376 de agronomi. Motiv care îl determină pe Tocilescu să exclame afectat: „Prosperitatea unei țări atârnă în mare parte de buna repartițiune a vocațiunilor. […] S-a zis, drept cuvânt, că lipsa de echilibru între diversele profesiuni este pentru corpul social un fel de monstruozitate; pe de o parte, avem un exces de desvoltare, pe de alta, o stare în loc a desvoltărei; boală cu îndoită față: hipertrofie și atrofie! Și într-un caz și într-altul, isvor permanent de desordine, de lâncezeală și de rău social"[56].

Primul senator care a luat cuvântul a fost Vasile A. Urechia. Discursul său a fost unul extrem de lung, el făcând o expunere a măsurilor luate de domnitorii români de-a lungul istoriei, pentru dezvoltarea comerțului în cele două principate. Având mai degrabă caracterul unei conferințe, prima parte a discursului lui Urechia s-a focalizat în jurul problemei evreilor și a rolului mult prea important deținut de aceștia în economia regatului. După ce a adus în fața auditoriului o serie de documente prin care releva că, „în secolele XVI−XVIII, comerciul nu era în mâini evreiești, ci românești", V. A. Urechia a revenit la critica propriu-zisă a proiectului aflat în discuție[57]. „Se cade dar, trecând la partea a doua și ultimă a cuvântărei mele, să amintesc evoluțiunile principale ale școlelor de comerciu, școli de care se ocupă proiectul de lege în desbatere." În continuare, acesta a amintit anii înființării școlilor de arte și meserii, respectiv de comerț (prima școală de arte și meserii a apărut în anul 1840 în Moldova, iar cea de comerț în Țara Românească, în 1852). După ce s-a declarat împotriva reorganizării școlilor profesionale și obiectelor de studiu care s-ar fi predat aici, cel care se număra printre fondatorii Societății Literare Române acuza faptul că „legile au ajuns la noi ca pânza Penelopei; le facem, le refacem, le desfacem, le prefacem, nu numai când succede un partid la putere, dar și când succede un ministru altui ministru din același partid"[58]. În încheierea discursului, V. A. Urechia a afirmat că este împotriva proiectului adus de ministrul Domeniilor, pe motiv că „noua reformă ce se propune nu numai că se îndepărtează cu totul de ceea ce s-a făcut și se face în alte state în privința învățământului comercial, dar inovațiunile ei nu ating nici scopul ce pare că urmărește", (aluzie la faptul că la Galați nu se prevedea înființarea unei școli comerciale)[59].

Următorul senator care a urcat la tribună a fost Petre S. Aurelian. După ce a făcut o prezentare a situației învățământului francez după revoluția din 1789, absolventul Școlii Economice și Agronomice de la Grindou, Franța, s-a referit și la prefacerile intervenite la noi în ultimele decenii: „reformele întâmpină obstacole mari", dar „toate stăruințele de a mai da înapoi vor rămâne zadarnice, se vor sfărâma contra voinței

[56] *Ibidem*, p. 601.
[57] *Ibidem*, p. 622−624.
[58] *DS*, ședința din 20 martie 1893, p. 631.
[59] *Ibidem*, p. 635.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nestrămutate a poporului român de a trăi şi de a fi guvernat după principiile democratice”[60]. Ideile acestuia priveau adoptarea unor măsuri mai clare în favoarea ţăranilor, în sensul organizării unui învăţământ profesional democratic, şi nu supus intereselor marilor latifundiari[61]. Aurelian era împotriva sistemului organizaţional al şcolilor profesionale gândit de P. P. Carp, deoarece „n-a îmbrăţişat cestiunea în toată întinderea ei, n-a căutat să dea satisfacţiune tuturor nevoilor societăţii noastre”[62]. El considera că declinul economic (mai precis cel agricol − n.n.) în care se afla ţăranul român era cauzat de lipsa totală a culturii profesionale. După ce a propus ca în fiecare comună rurală terenurile preoţilor şi ale învăţătorilor să devină „adevărate şcoli practice”, Aurelian observa numărul insuficient de şcoli de arte şi meserii, solicitând ca acestea să se construiască şi la sate, nu doar la oraşe. Conchizând că evreii puseseră stăpânire pe comerţul românesc, economistul sugera înfiinţarea în Bucureşti a unor şcoli comerciale secundare şi inferioare, pe lângă cea superioară deja existentă[63]. La fel ca şi antevorbitorul său, Aurelian critica aspru lipsa unui articol prin care să se stipuleze crearea unor şcoli secundare de comerţ în Brăila şi Galaţi, „ambele metropole ale comerciului la Dunăre”. Şi-a încheiat discursul criticând cifrele şi statisticile pe care le utilizase Gr. Tocilescu în raportul pe care îl făcuse legii învăţământului profesional, continuând afabil: „[…] v-aş ruga, fiind dată poziţia D-voastră, vârsta D-voastră, sciinţa D-voastră, ca, atunci când înaintaţi cifre, să le înaintaţi în mod consciinţios, nu glumeţ”[64].

Răspunsul lui P. P. Carp a fost lapidar şi la obiect, „d-lor senatori, voi fi foarte scurt şi voi proba că la un discurs de 6 ore – de fapt, discursul lui V.A. Urechia ţinuse aproximativ nouă ore, în cursul a două şedinţe – se poate răspunde în 3 minute”, lucru pe care l-a şi îndeplinit, afirmând concis: „[…] să admit, pentru moment că a existat comerciu în ţară; dar din aceasta nu se dovedesce că există şi astăzi”[65]. Şi chestiunea evreilor a fost

[60] În Franţa, noţiunile elementare de agricultură au devenit obligatorii prin legea din 16 iulie 1879: „[…] les notions élémentaires d’agriculture (se preciza în art. 10 − n.n.) seront comprises dans les matières obligatoires de l’enseignement primaire”. Aici, evoluţia învăţământului profesional a fost una liniară, însă destul de vagă. Astfel, legea din 28 martie 1882 prevedea că „les éléments des sciences naturelles, physiques et mathématiques” îşi găseau „leurs applications a l’agriculture, á l’hygiène”. Iar decretul din 18 ianuarie 1887 nu preciza mai bine natura învăţământului agricol, el cantonându-se în articolul 27, prin următoarea descriere: „Les leçons des choses et les premières notions scientifiques, principalement dans leurs applications á l’agriculture”. Ulterior, acest tip de învăţământ a fost împărţit în trei etape: cursul elementar, unde erau predate primele lecţii în grădina şcolii; cursul mediu, în care profesorul explica noţiunile principalelor tipuri de soluri, îngrăşământ, munca şi uneltele uzuale pentru cultivat: lopata, sapa, plugul ş.a.; ultimul curs, cel superior, dezvolta aceste noţiuni şi le îmbogăţea cu altele noi. Astfel, pe lângă ceea ce învăţau în timpul cursului mediu, elevii luau acum la cunoştinţă şi noţiuni despre drenaj, îngrăşăminte naturale şi artificiale, semănat şi chiar contabilitate agricolă (*Annuaire de l’enseignement primaire*, publié sous la direction de M. Jost, Paris, Librairie Classique Armand Colin et Cie, 1893, p. 360−362).

[61] Ion Mamina, *Monarhia constituţională în România. Enciclopedie politică, 1866−1938*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2000, p. 386.

[62] *DS*, şedinţa din 20 martie 1893, p. 637.

[63] Ziarul „Constituţionalul” nu considera utilă o dispoziţie specială pentru excluderea străinilor, în realitate a evreilor din şcolile profesionale din raţiuni practice. Şcolile de agricultură şi silvicultură nu erau oricum frecventate de aceştia. Până la acel moment, foarte puţini urmaseră cursurile acestor şcoli, deoarece aici se primeau doar interni, iar pe lângă asta nici principiile lor religioase nu le permiteau. Mai mult, şcolile de meserii erau urmate doar de evreii săraci. Într-adevăr, în ceea ce priveşte şcolile comerciale, acestea erau frecventate cu regularitate de evrei, care aveau şi avantajul cunoaşterii limbii germane. Întrebarea pe care şi-o punea ziarul era dacă evreii ocupau locul românilor sau umpleau un gol, optând pentru a doua variantă, deoarece aceştia, chiar dacă nu ar fi învăţat noţiuni de contabilitate în română, aveau să o facă în germană, încheind: „[…] suntem dar de părere că, din contra, evreii trebuie să fie primiţi în şcolile comerciale, deoarece părerea delegaţilor merge contra intenţiunilor lor” („Constituţionalul”, 6/18 februarie 1893).

[64] *DS*, şedinţa din 21 martie 1893, p. 640−641.

[65] Personalitatea puternică a liderului Junimii nu putea rămâne neglijată de istoricul Stelian Neagoe: „Petre P. Carp şi-a dominat contemporanii prin superioritatea spiritului său critic. Ţinuta sa demnă, inflexibilă, de

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

tratată pe scurt, ministrul constatând că numai prin muncă asiduă ea ar putea fi rezolvată, „iar nici de cum printr-acele sforăitoare cuvinte de naționalitate, pe care eu nu le pot privi decât ca un fel de boală!" La acuzațiile celor doi senatori, cum că noul proiect „mai mult desorganizează, decât organizează" școlile profesionale, P. P. Carp, ușor iritat, afirma sfidător: „Repet, nu împuținez nimic din starea actuală, din contră, adaog. Găsiți că această adăogare este rea? Desfid pe oricine, din oricare partid ar fi, liberal-național, conservator, radical, socialist, ce voiți, să vină să susțină față cu mine că, fiindcă adaog eu *fermele-model* și *ateliere*, distrug ceva sau nu am făcut un ce care, în ochii tuturor, nu poate decât să dea roade folositoare pentru întreaga mișcare a noastră economică"[66].

La discuția pe articole a legii, au fost adoptate toate articolele până la 50 inclusiv, lucru care-l determina pe D. C. Ienescu să reclame precipitarea senatorilor. La articolul 51, Ienescu și D. G. Sefendache l-au chestionat pe Carp în problema interdicției înființării de noi școli de meserii fără acordul Ministerului Domeniilor și cunoașterea statutului pe care urmau să-l aibă absolvenții acestor școli. P. P. Carp a replicat că „nu poate fi vorba de desființarea unei școli de meserii actualmente existentă", însă, pentru cele care se vor construi, județul trebuia să probeze statului „că are mijloace pentru o bună întreținere". În ceea ce îi privea pe absolvenții școlilor private, diplomele acestora ar fi fost echivalente cu cele ale școlilor de stat doar în cazul în care s-ar fi demonstrat că studiile efectuate erau aceleași cu cele predate la școlile de stat. Astfel, „absolvenții de la școlile din Craiova sau Ploiești au să fie absolvenți ai școlilor din Ploiești și Craiova; nimic mai mult, nimic mai puțin"[67].

Ulterior, până la articolul 82 nu au existat păreri contradictorii. În schimb, articolul 83, referitor la construcția a două școli de comerț de gradul al II-lea la București și Iași, a stârnit o rezistență înverșunată din partea lui M. Grigoriadi Bonaki. Acesta, după ce a făcut o critică aprigă a raportului lui Săulescu, pe care l-a catalogat ca fiind o simplă „beție de cuvinte", a reacționat vehement la intenția lui Carp de a desființa gradul al II-lea, secundar, al școlii comerciale din Galați (reducerea acesteia la trei ani − n.n.). Bonaki și-a încheiat discursul pe un ton impetuos, arătându-i lui Carp că în Austro-Ungaria existau 12 academii și nu trei, după cum afirmase ministrul. La această idee a subscris și C. Ienescu, care însă l-a interpelat pe Carp și asupra intenției lui de a degrada, pe lângă școala comercială din Galați, și pe cele din Craiova și Ploiești[68].

P. P. Carp nu i-a răspuns lui Grigoriadi Bonaki deoarece acesta, afirmau ministrul și raportorul legii, confunda *Handelsschule* cu *Realschule*. În plus, observațiile acestuia erau tardive. Carp și-a susținut în continuare poziția față de crearea unor noi școli superioare de comerț, negând utilitatea lor pe raționamentul că nevoile societății românești se regăseau în școli de gradul II, deoarece „numai acei care au mijloace de a merge în școală până aproape la vârsta de 20 de ani, numai aceia o să poată urma cursurile superioare. [...] Și când văd că 90% din activitatea noastră au nevoie de școli de comerț inferioare și că numai 10% au nevoie de școli superioare, dau școli inferioare la 90%. Dar să fac invers: să dau școli superioare la 90% și inferioare la 10% care au mai multă nevoie, aceasta cred că nu e nici practic, nici logic. Pe aceasta s-a basat toată această împărțeală"[69].

---

o indubitabilă moralitate, l-a singularizat și l-a făcut incomod în epocă. A face politică mare cu mâinile curate este un risc plătit conjurației mediocrilor, care uneori doboară și genii", încheia acesta într-o tentă ușor apologetică (Stelian Neagoe, *Oameni politici români. Enciclopedie*, București, Editura Machiavelli, 2007, p. 145).

[66] *DS*, ședința din 20 martie 1893, p. 643−644.

[67] *DS*, ședința din 22 martie 1893, p. 645−646.

[68] *Ibidem*, p. 648−649.

[69] *Ibidem*, p. 650−651.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ultimul senator care a vorbit în cadrul dezbaterii legii pe articole a fost P. S. Aurelian. El a atacat intenţia ministrului Domeniilor de a centraliza învăţământul profesional, deoarece „marile noastre porturi, prin care se varsă sute de milioane în ţară, merită mai multă consideraţiune, mai multă atenţiune". Apoi a concluzionat că proiectul aflat în dezbatere dezorganizează şi micşorează (referitor la statutul oraşelor Craiova, Ploieşti şi Galaţi, văzute de economist drept metropole comerciale şi industriale ale României − n.n.), rugând ca „mai bine să lăsaţi ceea ce există, adăugând ceea ce veţi crede că lipseşte"[70].

Articolul 83 a fost amendat de I. Plesnilă şi C. Ienescu, care cereau să se înfiinţeze şi în cele trei judeţe enumerate mai sus şcoli comerciale de gradul I, amendament care a fost respins cu 43 de bile negre şi 30 albe. După adoptarea succesivă a cinci articole, la articolul 89 a fost propus un amendament de către mitropolitul Moldovei, prin care se cerea introducerea religiei în toate şcolile de meserii. P. P. Carp a replicat că articolul 65, unde se vorbea de personalul profesional, stipula că „acest personal va putea fi completat după nevoile învăţământului prin buget", acest lucru însemnând că, în cazul în care va fi nevoie, va fi prevăzută şi o catedră de religie. Ulterior, până la articolul 97 şi ultimul au fost adoptate toate fără discuţie. Finalmente, proiectul de lege al învăţământului profesional a fost votat în Senat şi adoptat cu 59 de bile albe contra şi 10 bile negre[71].

Conchizând, este necesar să observăm că legea principală la care se raportau constant oamenii politici români în ceea ce priveşte învăţământul, fie el primar sau profesional, era legea instrucţiunii din 1864. Deşi prevedea funcţionarea a doar trei şcoli de agricultură, şapte şcoli industriale şi acelaşi număr de şcoli comerciale, era un bun început. Spre exemplu, deputatul N. N. Săveanu, odată cu începerea discuţiei generale asupra proiectului învăţământului profesional propus de Spiru Haret la 3 martie 1899, avea să susţină că încercarea de reformare a acestui domeniu de către P. P. Carp nu a adus schimbări importante în raport cu legea din 1864. Abia luarea în discuţie – considera acesta – a proiectului de lege asupra învăţământului profesional din 27 martie 1899, elaborat de acelaşi Spiru Haret, a adus evoluţia dezirabilă şi clamată de toată lumea[72]. Mergând însă pe linia conservatoare pe care şi-a însuşit-o, este absolut necesar – pentru situarea corectă în cadru a lui P. P. Carp – să amintim că propunerile lui nu au avut niciodată scopul să schimbe complet un domeniu sau altul, ci să îmbunătăţească ceva existent: „în toate legile pe care am avut ocazia a le prezenta în viaţa mea, am ţinut cont de aceasta; am căutat să îmbunătăţesc o stare de lucruri existentă în ţară"[73].

Într-adevăr, la un an după promulgarea legii, P. P. Carp angajase oameni pentru construirea atelierelor de aplicaţie din Bucureşti. În acest sens, ministrul primea o scrisoare, la 3 martie 1894, prin care i se cerea aprobarea „schiţei de plan pentru întocmirea proiectului definitiv al atelierelor de aplicaţie ale Şcolii de Arte şi Meserii din Bucureşti"[74]. Cinci luni mai târziu, pe 5 august, a fost încheiat un contract între ministrul Domeniilor şi un constructor din Bucureşti, V. Lorner, prin care ultimul era însărcinat cu proiectarea

[70] *Ibidem*, p. 653−654.
[71] *Ibidem*, p. 654−655.
[72] Nicolae Isar, Cristina Gudin, *op. cit.*, p. 213−214.
[73] P. P. Carp, *Discursuri parlamentare*, ediţie îngrijită de Marcel Duţă, studiu introductiv de Ion Bulei, Bucureşti, Editura Grai şi Suflet − Cultura Naţională, 2000, p. 56.
[74] ANIC, fond Ministerul Agriculturii, Industriei, Comerciului şi Domeniilor, dosar 580 bis/1893, f. 54. Au existat de asemenea mai multe scrisori, la sfârşitul anului 1893, din partea şefului serviciului de arhitectură, către ministrul domeniilor, P. P. Carp, prin care acesta era rugat „a dispune să se emită cuvenitul mandat de plată", pe numele arhitectului W. Kornstein şi a desenatorului P. Podescu, din fondul alocat Şcolii de Arte şi Meserii din Bucureşti (*ibidem*, f. 48).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

clădirilor aferente şcolii de arte şi meserii din Bucureşti (ateliere de aplicaţie, magazii pentru materiale, grajduri şi pivniţe). Costurile construirii acestor clădiri se ridicau la suma de 238.361 de lei[75].

Lucrurile acestea sunt puţin cunoscute, iar semnalarea lor într-un asemenea context asigură dinamismul şi „autenticitatea" demersului nostru. Noua organizare – propusă de ministrul Domeniilor – instituia ideea de *practică* în cadrul unor ferme model sau în ateliere şcolare pe care urma să le construiască statul şi unde elevii îşi puteau pune în aplicare cunoştinţele teoretice dobândite, fără a crea indispoziţii patronilor, şi aşa destul de intransigenţi. În aceste circumstanţe, considerăm că este inoportun să dezavuăm beneficiile pe care le aducea această lege în evoluţia învăţământului profesional.

Au existat, desigur, şi păreri conform cărora legea elaborată de P. P. Carp nu corespundea cerinţelor dezvoltării societăţii româneşti, însă prevederile pe care ea le conţinea statuau un fundament viabil pentru măsurile ulterioare în domeniu. După cum semnala şi raportorul legii în Camera Deputaţilor, Grigore G. Tocilescu, proiectul nu îşi propunea să desfiinţeze şcolile profesionale existente, ci să le îmbunătăţească, să le ofere o organizare administrativă şi materială mai clară. Totodată, este adevărat că decăderea unor şcoli din gradul pe care-l deţinuseră până atunci – avem în vedere aici, în special, şcolile comerciale – nu putea trezi decât susceptibilităţi puternice din partea oamenilor politici ai vremii, creând impresia unui dezacord cu necesităţile vremii.

BETWEEN REFORMATION AND TEMPERANCE. THE ACT OF PROFESSIONAL EDUCATION FROM 1893 (Summary)

Keywords: Act, education, reform, Parliament, conservatism.

Vocational education state at the end of the nineteenth century in Romania was at a mediocre level. Part of the legislative program undertaken at the beginning of the government, it has become an area that Petre P. Carp, Minister of domains, could not ignore. One of the reasons was the fact that it came in line with the draft stated by the Minister of public instruction, Take Ionescu, relative to reforming primary education.

The Act of Professional Education was divided into three titles. The first title displayed the vocational education in general, the second one was dedicated to the agricultural, forestry, commercial, arts and crafts education and finally, the third one, stipulated the transitional provisions, general conditions of pupils enlisting, teachers and State obligations and year of the law enforcement. The bill of vocational education was first presented to the Chamber of Deputies on February 3, 1893 and after that, in the Senate meeting of March 19. After boisterous and spirited debates, the project was voted by the Chamber of Deputies in the meeting of February 11 and respectively March 22, in the Senate.

The new organization – proposed by the minister of domains – established practice in model farms or in school workshops that the state was going to build, and where pupils could apply the theoretical knowledge acquired without creating ailments to employers, already pretty intransigent. There were of course, opinions asserting that the law drafted by P. P. Carp did not meet the requirements of Romanian society development, but in the end, its provisions laid a viable foundation for the next steps in the field.

[75] *Ibidem*, f. 54. În urma cererii şefului diviziunii agriculturii, industriei şi comerţului de a trimite specialişti care să se ocupe „în special cu instalaţiunea de apă, încălzit, luminat şi canalisări", P. P. Carp a angajat o firmă din Paris, numită „Koerting frères", care a încasat în urma lucrului depus suma de 7.546 de franci (*ibidem*, f. 219).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANA-GABRIELA DRAHTA*

TUDOR FLONDOR, CREATOR ŞI PROMOTOR AL MUZICII NAŢIONALE

Spre sfârșitul secolului XIX, în Bucovina apar primele societăți muzicale românești, după modelul celor germane. Cea mai importantă și mai longevivă dintre ele a fost „Armonia" din Cernăuți, unul dintre cele mai melomane orașe ale monarhiei. Societatea s-a constituit la 19 iulie 1881, din îndemnul mitropolitului Silvestru Morariu, și avea scopul de a răspândi muzica națională și bisericească în Bucovina; dar prin fuziunea cu un grup de teatru de amatori români, „Armonia" își asuma un dublu rol, de cultivare a muzicii naționale, vocale și instrumentale, precum și a artei dramatice românești[1]. Cronica vremii aprecia că

> […] bucățile teatrale erau întotdeauna așa de bine alese și actorii jucau așa de bine, încât uitai cu totul că ești într-un teatru diletant. Acest teatru diletant a avut influența cea mai mare asupra simțului național, căci el l-a deșteptat la mulți români din capitală și la cei la care era simțul național deșteptat l-a întărit și mai puternic[2].

În corespondenţa lui Vasile Alecsandri cu Alexandru Hurmuzachi, în care cei doi vorbesc despre începuturile artei teatrale bucureştene, Alecsandri evidenţiază aprecierea publicului pentru teatru românesc: „Sunt foarte mulţumit că la Cernăuţi teatrul român este apreţuit şi îţi făgăduesc concursul meu cu toată bună-voinţa pentru sezonul viitor"[3]. Embrionul societății „Armonia" exista încă din anul 1880, în corul aflat sub președinția lui C. Bumbac și dirijat de Eugeniu Meșederu. Tânăra societate „Armonia" îl avea ca președinte pe Leon Goian, una dintre cele mai de seamă personalități muzicale bucovinene, care garanta astfel începutul unei serioase activități muzicale în regiune. Primul dirijor a fost profesorul Hans Horner, iar ca membri ai comitetului de conducere figurau Eugeniu Meșederu și Victor Vasilescu[4]. De-a lungul anilor, la conducerea societății s-au aflat personalități ale vieții artistice și culturale românești din Bucovina: Leon Goian (1881 – august 1885), Eudoxiu Hurmuzachi (1885 – 5 aprilie 1891), Dimitrie Isopescu (17 decembrie 1893 – 12 decembrie 1889), Vasile Morariu (12 decembrie 1889 – 1899), Tudor Flondor (1899 – 4 martie 1906), Teodor Bujor (4 martie 1906 –

* Doctorand, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iași.

[1] Mihail Gr. Poslușnicu, *Istoria musicei la români*, București, Editura Cartea Românească, 1928, p. 440.

[2] *Societatea Armonia*, în „Revista politică", an I, nr. 18, 1 februarie 1887, p. 3.

[3] *Corespondenţa lui V. Alecsandri cu bucovineni*, în *CvL*, an XL, nr. 10, octombrie 1906, p. 594.

[4] Corneliu Buescu, *Restituiri muzicale. Carol Miculi şi Tudor Flondor*, București, Editura Muzicală, 1977, p. 103.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 217–227

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

1909), Daniil Verenca (1909 – 10 decembrie 1911), Nicu Flondor (10 decembrie 1911 – 15 martie 1916), Ipolit Colivescu (15 martie 1914 – 1920), Ștefan Scalat (13 iunie 1920 – 25 iunie 1922), Mihai Boldur și Aureliu Căpățână (25 iunie 1922 – 12 februarie 1929), G. Rossignon (1929 – 3 mai 1930), Leca Morariu (din 3 mai 1930). Adevărată academie muzicală, societatea „Armonia" a adunat în jurul său cele mai de seamă talente muzicale ale Cernăuțiului și ale Bucovinei acelei vremi, după cum notează Liviu Rusu: Leon Goian, Nicu Flondor, Aglae Lupu-Onciul, Ecaterina Mandicevschi, Ștefan Scalat, Constantin Hostiuc, Constantin Șandru, Amuliu Liteanu, Eusebie Hostiuc, C. Spulber, Elena Saghin, Octavia Lupu-Morariu; muzicienii: Isidor Vorobchievici, Gheorghe Mandicevschi, Tudor Flondor, Victor Vasilescu, Adrian Forgaci, Dionisie Para, Alexandru Zavulovici[5].

Fig. 1. Tudor Flondor

Cu intrarea tânărului Tudor Flondor ca membru activ, începe pentru „Armonia" un timp de progres și strălucit succes. Prin cunoștințele sale muzicale, moștenite în parte de la mama sa, se impune tinerei societăți și-i dă un avânt puternic. În 1884, „Armonia" dă un lung șir de concerte de muzică vocală și instrumentală, instituind și un comitet teatral, sub a cărui conducere s-au reprezentat, în decursul unui sezon, 23 de piese teatrale, vodeviluri, cantonete, comedii și operete, acestea din urmă, în cea mai mare parte, compoziții ale tânărului Tudor cavaler de Flondor[6]. George Tofan aprecia că, în Bucovina, la început, teatrul nu fusese abordat din punctul de vedere al „artei pentru artă", ci mai mult ca un mijloc de a încuraja mișcările culturale și politice de atunci[7]. Este foarte adevărat că muzica lui Ciprian Porumbescu era omniprezentă în mai toate manifestările artistice, dar nu i se poate refuza lui Tudor Flondor meritul de a fi fost, în Bucovina ultimelor decenii ale secolului XIX, figura centrală a vieții muzicale[8]. Vom insista asupra dezvoltării vieții culturale și artistice din Bucovina, prin contribuția adusă de Tudor cavaler de Flondor, întrucât numele lui este cel mai des amintit în acest domeniu. Vom încerca să demonstrăm că „acesta este cel care, fără vădită intenție,

[5] Liviu Rusu, *Muzica în Bucovina*, București, Editura Muzicală, 1942, p. 40.
[6] Mihail Gr. Poslușnicu, *op. cit.*, p. 440.
[7] George Tofan, *Viața românească în Bucovina. Teatrul*, în *VR*, an I, vol. III, 1906, p. 423.
[8] Alis Niculică, *Din istoria vieții culturale a Bucovinei: teatrul și muzica (1775−1940)*, București, Casa Editorială Floarea Albastră, 2009, p. 166.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pregăteşte într-un anumit spirit renaşterea naţională a poporului român din Bucovina", după aprecierea publicaţiei „Bukowinaer Rundschau" din 7 mai 1901[9].

Tudor Flondor a fost considerat al doilea mare compozitor bucovinean, după Ciprian Porumbescu, activând ca promotor principal al societăţii „Armonia". Preocupări muzicale au avut şi alţi membri ai familiei Flondor: „Toţi copiii au fost muzicali. Elena Flondor apare ca pianistă la un concert în 1880; Ioan (Iancu) a apărut la concerte ca celist, a dirijat operete şi a compus câteva danţuri, iar dl Nicu Flondor s-a manifestat ca pianist şi compozitor"[10].

Născut la 10 iulie 1862, la Storojineț, compozitorul Tudor Flondor a fost al treilea din cei șapte copii pe care i-au avut Gheorghe și Isabela Flondor. Părinții i-au oferit exemplul unor iubitori de muzică, implicați activ în promovarea culturii românești în Bucovina. Mihail Gr. Poslușnicu elogia contribuția celor doi în următorii termeni:

> Gheorghe Flondor, un bun flautist, cu colaborarea soției sale Isabela, o distinsă pianistă și, mai cu seamă, dotată cu o voce aleasă, adaugă atât de mult la dezvoltarea sentimentelor românești pentru cultura nobilei arte. Nu era inițiativă culturală sau filantropică în care talentul Isabelei Flondor să nu asigure succesul ei moral și material. Dar ea mai posedă și o voce puternică, sonoră și pretabilă tuturor nuanțelor dinamice, o dicțiune aleasă și un spirit lesne pătrunzător în interpretarea cântului. Ceia ce era, însă, mai aproape de simțirea românească, era, fără îndoială, sufletul Isabelei Flondor, ce-l lăsa să se topească în doinele noastre[11].

Articolul *Impresiuni de la concertul din 15/27 ianuariu* − publicat de „Foaia Societăţii pentru Cultura şi Literatura Română în Bucovina" −, ce surprindea ecoul concertului susţinut în sala „Hotel Moldavie" din Cernăuţi, la 15 ianuarie 1869, prezenta astfel prestaţia mamei compozitorului:

> Cântul de Vasile Alexandri *De dulce suvenire inima mea bate* şi doina *Hai copilă sus pe munte* au fost cântate cu atâta fidelitate şi căldură naţională, încât cutezăm a zice că în Bucovina numai foarte puţine persoane s-ar afla carile să poată cânta vreun cântec românesc aşa de frumos, aşa de plăcut, aşa de fidel şi tot deuă dată aşa de artificios ca D-na Isabela Flondor[12].

Tudor Flondor şi-a folosit talentul, dedicându-şi viaţa carierei componistice şi dirijorale. Compozitorul și-a petrecut copilăria la Storojineț, unde a dobândit primele cunoștințe de pian de la d-ra Adolfina Wohlfarth, guvernanta familiei, absolventă a Conservatorului de la Lvov. Își va continua educația sub îndrumarea lui Vasile Grigorovici, învățător în târg și dascăl al tuturor copiilor lui Gheorghe Flondor. În această perioadă, în urma unui accident de călărie, Tudor și-a pierdut auzul la urechea stângă, defect pe care l-a ascuns cu discreție toată viața. A urmat apoi liceul „Aron Pumnul", pe atunci singurul din Cernăuţi. În timpul studiilor secundare, a stat în gazdă la un văr de-al doilea cu tatăl său, care se numea tot Gheorghe Flondor, un mare iubitor de muzică, flautist, membru al Societăţii Filarmonice din Cernăuți. Aici i-a cunoscut tânărul Flondor pe marele dirijor Adalbert Hrimaly, pe violonistul Leon Goian, pe Basil Duzinkiewicz și

[9] Corneliu Buescu, *op. cit.*, p. 151.

[10] Nicolae Tcaciuc-Albu, *Viaţa şi opera lui Tudor Flondor*, Cernăuţi, Institutul de Arte Grafice şi Editura „Glasul Bucovinei", 1933, p. 9.

[11] Mihail Gr. Poslușnicu, *op. cit.*, p. 496.

[12] „Foaia Societăţii pentru Cultura şi Literatura Română în Bucovina", Cernăuţi, an IV, 1869, p. 29.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

L. Koffler, care împreună au pus bazele unui cvartet de coarde[13]. Calificativele cele mai bune le avea la limba română, la limba germană, la geografie, istorie şi filosofie, iar la muzică, începând din clasa a IV-a şi până în clasa a VIII-a, avea numai *ausgezeichnet*, adică „excelent”. O apreciere asemănătoare a obţinut şi la ştiinţele naturale, ceea ce, mai târziu, îi va determina pe părinţi să-l trimită la Viena pentru a studia agronomia, cu gândul de a-i lăsa spre administrare treburile gospodăreşti de la Rogojeşti[14]. Tot la Cernăuţi a devenit conducătorul corului şcolii, fiind cinstit cu titlul de „Chorleiter”, ceea ce în faţa colegilor trecea ca un fel de deputăţie pentru cei vârstnici. În această calitate, apărea în faţa corului la diferite ocazii şi zile onomastice ale profesorilor sau la serbările ce aveau loc cu prilejul sfârşitului de an şcolar. De asemenea, la educaţia lui muzicală au contribuit şi cursurile ce se ţineau în cadrul Societăţii Filarmonice din oraş. În istoricul Societăţii Filarmonice din anul 1882, Tudor Flondor este caracterizat astfel: „Un băiat cu chip frumos, faţă palidă, plete negre şi ochi de jar”[15].

Proaspăt absolvent al liceului, în 1882, Tudor Flondor a fost acceptat într-o trupă de teatru de amatori din care făceau parte, printre alţii, Vasile Morariu (fiul mitropolitului Silvestru Morariu), director de scenă, şi Aglaia Drogli (sora lui Mihai Eminescu), actriţă diletantă. În calitate de capelmaistru, Tudor Flondor realiza aranjamentul muzical al reprezentaţiilor teatrale. Mica trupă, ce-şi ţinea spectacolele într-o sală a hotelului „Moldavie”, a fost asimilată, în 1883, de societatea muzicală „Armonia”[16]. În scurt timp, societatea respectivă devenea principalul centru artistic al românilor din capitala Bucovinei, iar Tudor Flondor, inima ei, acţiona pe multiple planuri: compunea muzică pentru scenă, dirija orchestra şi corul, juca în unele piese. Ştia să cânte la aproape toate instrumentele şi avea şi o frumoasă voce de bariton[17].

În primăvara anului 1885, Aristiţa Romanescu întreprinde un turneu în Bucovina, împreună cu Constantin Nottara, Mircea Demetriad şi P. Gusty, în cadrul reprezentaţiilor Trupei Liciu. Îşi va aminti apoi atmosfera acelor reprezentaţii şi, încercând să explice succesul repurtat în Bucovina, actriţa evocă oameni de seamă şi atmosfera care favoriza receptarea actului de cultură:

> Era pe atunci o pleiadă de tineri: Vasile Morariu, fiul mitropolitului, poetul Stamate, venit din Basarabia să ne vadă, Onciul, acum în Bucureşti. Baronul Stârcea, Flondor, Mironescu − actual episcop de Râmnic şi alţii care-şi petreceau vremea tot printre noi, fie la teatru, fie pe unde locuiam, fie la Mitropolie, căci mitropolitul aproape zilnic ne aştepta cu masa pusă. Apoi fel de fel de invitaţii la baronul şi baroana de Petrino, vechi prieteni ai lui Alecsandri. Aici am fost prezentaţi baronului Hurmuzachi şi multora din înalta societate bucovineană. De ce atâta succes moral? Pentru că eram români între români, subt drapelul lui Alecsandri, cu un repertoriu bine ştiut şi încurajaţi de mitropolit, care da exemplul. Între noi şi public circula cel mai cald curent de simpatie. Nu era unul indiferent. Tinerii din societatea „Armonia” se ocupau de toate[18].

În 1882, Tudor Flondor a început studiile la Facultatea de Drept din Cernăuţi, fără a-şi întrerupe activitatea în cadrul „Armoniei”. Era aici atât de apreciat şi iubit încât „toţi ar fi mers în foc pentru dânsul”, după cum rezumă Corneliu Buescu activitatea

[13] Nicolae Tcaciuc-Albu, *op. cit.*, p. 11.
[14] Corneliu Buescu, *op. cit.*, p. 99.
[15] *Ibidem*, p. 102.
[16] Nicolae Tcaciuc-Albu, *op. cit.*, p. 12.
[17] Alis Niculică, *Compozitorul Tudor Flondor*, în „Ţara Fagilor”, Cernăuţi, nr. XVIII, 2009, p. 224.
[18] „Patria”, an V, nr. 47, 19 iunie 1910, p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

compozitorului în sfera artistică[19]. În această perioadă a compus intens, iar lucrările sale sunt preluate imediat de corul „Armoniei" şi prezentate publicului. Bunăoară, pentru corul bărbătesc a compus: *Cântecul marinarilor, Cântec vânătoresc* (versuri de Vasile Bumbac), *La o viorică* (versuri de D. Bolintineanu), *Lăcrimioare* (versuri de Vasile Alecsandri), *Mândruliţă de demult* (versuri de Vasile Alecsandri) şi *Somnoroase păsărele* (versuri de Mihai Eminescu). În 1883, pune în scenă şi primele comedii cu cântec, *Rămăşagul* şi *Nunta ţărănească*, pe versuri de Vasile Alecsandri. În acelaşi an, apare *Liţa Pescăriţa*, operetă pe un libret de N. A. Bogdan. Opereta *Rusaliile* şi vodevilul *Cinel-Cinel*, aparţinând tot lui Vasile Alecsandri, vor fi reprezentate de artiştii „Armoniei" în 1884. Totodată, Tudor Flondor este autorul corului pentru voci bărbăteşti *Somnoroase păsărele*, scris în anul 1885, în formă de romanţă cu solo-bariton. Cu muzica religioasă s-a ocupat în mai mică măsură, fiind amintită doar *Liturghia grecească* după B. Randhartinger pentru cor mixt[20]. Deşi valoroase, după cum remarca Zeno Vancea, compoziţiile lui Tudor Flondor nu s-au bucurat de aceeaşi popularitate ca acelea ale compatriotului său, Ciprian Porumbescu. Cântecul lăutăresc şi romanţa reprezintă pentru amândoi sursa de inspiraţie melodică, însă, spre deosebire de Porumbescu, Flondor are un limbaj armonic mai variat şi mai consistent, o scriitură corală − şi mai ales orchestrală − mai îngrijită şi mai colorată[21]. Tudor Flondor a fost un „Porumbescu aristocrat", cu creştere şi cultură europeană. Inspiraţia sa îşi are rădăcinile în creaţia populară românească, însă coloritul naţional al cântecelor sale este de o fineţe în concepţie, ce stă în opoziţie cu simplitatea folclorului[22].

În perioada de doi ani cât a frecventat cursurile facultăţii de Drept, Tudor Flondor participă şi la viaţa artistică desfăşurată de societatea „Junimea", unde deţine chiar funcţia de vicepreşedinte, preşedinte fiind Gheorghe Popovici. După cum consemna „Revista politică" din 15 februarie 1887, balul societăţii academice „Junimea" din data de 3 februarie, deschis de preşedintele comitetului V. Morariu cu Elena de Flondor din Storojineţ, a fost animat prin prezenţa lui Tudor Flondor. El „a dedicat comitetului balului o *polca française* «Marietta» care a fost aplaudată cu mare entuziasm", contribuind la unicitatea petrecerii din acel an[23].

La recomandarea părinţilor, tânărul compozitor, aflat în culmea gloriei, este nevoit să renunţe la studiile de Drept şi să studieze Agricultura la Viena. În paralel cu studiile la Facultatea de Agricultură, îşi va cultiva mai departe înclinaţiile muzicale, devenind, la început, membru al unei formaţii corale, înfiinţată de Eusebie Mandicevschi; pentru ca, mai târziu, să se integreze în societatea studenţilor români din Viena, „Junimea română", unde a înfiinţat un cor pe care l-a dirijat până la reîntoarcerea sa în Bucovina, în 1886[24]. Profitând de stagiul său vienez, îşi continuă studiile muzicale cu Robert Fuchs, compozitor austriac şi profesor de teoria muzicii la Conservatorul din Viena, la *Akademie für Muzik und darstellende Kunst*. O etapă de vârf în cadrul societăţii „Armonia" şi a compozitorului o reprezintă lansarea operetei comice în trei

[19] Corneliu Buescu, *op. cit.*, p. 104.

[20] Alexandru Zavulovici, *Tudor Flondor (1862−1908)*, în „Făt-Frumos", nr. 3, III, 1928, p. 86.

[21] Zeno Vancea, *Creaţia muzicală românească, secolele XIX−XX*, Bucureşti, Editura Muzicală, 1968, p. 166.

[22] Ilie Luceac, *Familia Hurmuzaki: între ideal şi realizare (o istorie a culturii româneşti din Bucovina în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, Cernăuţi, Timişoara, Editura „Alexandru cel Bun", Editura Augusta, 2000, p. 102.

[23] „Revista politică", an I, nr. 19, 15 februarie 1887, p. 9.

[24] Nicolae Tcaciuc-Albu, *op. cit.*, p. 15.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

acte *Noaptea Sf. Gheorghe*; compusă între anii 1884 şi 1885, era prezentată pentru prima oară publicului la 26 martie 1885, apoi modificată în 1907, când succesul operetei i-a determinat pe unii cronicari să-l aşeze pe Tudor Flondor între „ctitorii operei româneşti”[25]. În timpul şederii sale la Viena, a scris în fiecare an câte un vals dedicat patroneselor. Astfel, apărură *Visurile*, *Salutes de montagne*, *Din depărtare*, ceea ce îl îndemna pe protectorul balului, arhiducele Rainer, să-l încurajeze cu cele mai măgulitoare complimente[26].

Revenit de la studii, Tudor Flondor se stabileşte la conacul din Rogojeşti, unde se îndeletniceşte cu agricultura şi este ales, între 1889 şi 1905, primar al localităţii. Nicolae Tcaciuc-Albu aminteşte despre încrederea pe care sătenii o aveau în Tudor Flondor, căruia i se adresau când intrau în vreun impas[27]. Marele proprietar funciar din Rogojeşti, Tudor Flondor, a fost şi membru în Camera Deputaţilor a Consiliului Imperial din Viena. Ca membru al Partidului Naţional Român, în contextul scrutinului electoral din septembrie 1898, Teodor Flondor a fost ales ca deputat în districtul electoral Siret, în legislatura a IX-a (1898−1903), în locul baronului Eudoxiu Hurmuzachi, alegere făcută de 63 de electori din cei 66 prezenţi[28]. Membru al Clubului Parlamentar Român, Tudor Flondor a fost şi deputat al corpului al doilea electoral al curiei marii proprietăţi (marea proprietate laică), în legislatura a X-a (1904−1907)[29].

În 1898, s-a mutat cu familia într-o casă închiriată din Cernăuţi, moment ce a însemnat revenirea în mijlocul prietenilor săi din „Armonia”. O perioadă fastă pentru această societate muzicală a fost cea în care Tudor Flondor s-a aflat la pupitrul orchestrei societăţii şi apoi la conducerea acesteia, până la 4 martie 1906. Cea de-a doua operetă a sa, *Moş Ciocârlan*, pe un libret de Constantin Berariu, cu premiera pe 4 mai 1901, a stârnit cronici laudative ce îl plasau pe Tudor Flondor printre compozitorii care „pregătesc într-un anumit spirit renaşterea naţională a poporului român din Bucovina”[30]. Piesa a fost receptată ca un triumf al artei muzicale româneşti pe pământul Bucovinei, „o adevărată operă naţională”[31], cu o „representare festivă iubilară a societăţii *Armonia*”[32]. „Familia” publica o cronică premierei, insistând asupra „succesului ce a întrecut toate aşteptările. O astfel de reprezentaţie dată de diletanţi nu s-a mai pomenit”[33]. După cum apare consemnat în Cronica Arboroasa − Junimea, compozitorul primea din partea societăţii „Junimea”, la 27 februarie 1901, o cunună, drept apreciere pentru aleasa reprezentaţie. La numai două zile după premieră, opereta *Moş Ciocârlan* s-a reluat cu un şi mai mare succes, spectacolele transformându-se în veritabile serbări naţionale. Partitura a fost solicitată de *Reuniunea muzicală din Sibiu*, unde era foarte bine primită, la 4/17 iunie 1905, şi reluată în august 1906. Acest moment important din viaţa cultural-artistică a Bucovinei corespunde cu naşterea operetei de esenţă naţională românească. Meritul lui Flondor este cu atât mai mare cu cât „întreaga sa creaţie lirico-

[25] Emil Satco, *Tudor Flondor. O viaţă dedicată promovării muzicii naţionale româneşti în Bucovina*, în „Ethos”, nr. 2, 1991, p. 22.

[26] „Familia”, an X, nr. 23, 5/18 iunie 1905, p. 266.

[27] Nicolae Tcaciuc-Albu, *Tudor cavaler de Flondor (1862−1908)*, în „Junimea literară”, Cernăuţi, nr. 9−10, an V, 1908, p. 172.

[28] Mihai-Ştefan Ceauşu, *Parlamentarism, partide şi elită politică în Bucovina Habsburgică (1848−1918). Contribuţii la istoria parlamentarismului în spaţiul central−est european*, Iaşi, Editura Junimea, 2004, p. 337.

[29] *Ibidem*, p. 483.

[30] Alis Niculică, *Compozitorul Tudor Flondor*, p. 229.

[31] „Deşteptarea”, an IX, nr. 24, 29 martie 1901, p. 3.

[32] „Deşteptarea”, an IX, nr. 31, 12 mai 1901, p. 3

[33] „Familia”, an XLI, nr. 33, 14−27 august 1905, p. 396.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dramatică fructifică muzica populară sau de esenţă populară, chiar dacă îi imprimă uneori ritmuri de marş, polcă sau vals. Prin munca sa, el face un adevărat pionierat artistic pe pământul Bucovinei, contribuind cu posibilităţile sale la viitorul fond al creaţiei muzical-artistice naţionale”[34]. Cu prilejul Expoziţiei Jubiliare din 1906, opereta este jucată la Bucureşti, la 13 septembrie 1906; aici, compozitorul cunoaşte cele mai glorioase momente ale vieţii sale, iar consemnările lui Nicolae Iorga, martor la spectacol, îl desemnează pe *Moş Ciocârlan*, „un simbol, un sfânt şi mare simbol”[35] . Referindu-se la muzica lui Tudor Flondor, Nicolae Iorga nota:

> Lipsea însă în ea nota populară, care era de aşteptat, şi lipsea vioiciunea veselă pe care o cerea subiectul şi pe care el, pierdut în reveriile sale triste, nu o putea da. [...] Tudor de Flondor, fire impresionabilă şi delicată, visător incorigibil, trăind într-o lume a lui, a fost din tinereţă un muzician fanatic şi exclusiv, închis în iubirea artei sale[36].

După cum anunţa publicaţia „Deşteptarea” din 5 mai 1901, „dl Tudor cav. de Flondor, deputat dietal şi proprietar din Rogojeşti, este numit de Maiestatea sa împăratul president al consiliului pentru cultura ţerii până la anul 1905”[37]. Ultima reprezentaţie sub bagheta lui Tudor Flondor, doar în timpul primelor două acte, din cauza suferinţei fizice a compozitorului, a avut loc la 10 mai 1907, cu opereta *Noaptea Sf. Gheorghe*. La sfârşitul reprezentaţiei i-au fost aduse mulţumiri publice pentru cei 24 de ani de slujire a societăţii, fiind numit „dirigent onorar”[38].

Pentru a-şi recăpăta sănătatea, în primăvara anului 1908 pleacă împreună cu Iancu Flondor, fratele său, la Schlachtensee, o mică staţiune aflată lângă Berlin, unde moare pe 10 iunie 1908. Trupul său a fost readus în Bucovina şi înmormântat la Rogojeşti, unde, pe 2 iulie 1908, zi de doliu, membrii „Armoniei”, reprezentanţi ai celorlalte societăţi muzicale din Bucovina şi mii de ţărani din Rogojeşti l-au petrecut pe ultimul drum. Noul preşedinte al „Armoniei”, Tudor Bujor, se adresă celor prezenţi, apreciind că defunctul „a ştiut în scurta sa viaţă să-şi sfinţească şi să-şi cinstească tradiţiile neamului prin adevărata muncă naţională românească şi de aceea va şi rămâne numele acestui boier compozitor, numele lui Tudor cavaler de Flondor, nu numai înscris cu litere de aur în analele «Armoniei», ci şi neşters în inimile naţiunii întregi, din a cărui mijloc s-a înălţat”[39].

Publicaţia „Dreptatea”, în numărul din 8 iulie 1928, aduce un omagiu lui Tudor Flondor, la 20 de ani de la moartea lui, descriind manifestaţiile organizate cu acest prilej:

> *20 ani dela moartea lui Tudor Flondor*. În ziua de 20 iunie s-au împlinit 20 de ani de când unul din cei mai însemnaţi componişti ai Bucovinei, Tudor cav. de Flondor, a trecut la cele eterne. Asociaţia muzicală din Cernăuţi, care îi poartă numele în semn de pioasă amintire, a ţinut de datoria ei să prăsnuiască această zi într-un mod cât se poate de demn. Drept aceea a aranjat în ziua de 24 Iunie un pelerinaj la mormântul marelui compositor din Rogojeşti, dând în aceiaşi zi şi un concert comemorativ în Siret. Pornind Duminică din Cernăuţi, asociaţia ajunge la orele 9 în gara Siret, unde a fost întâmpinată de autorităţi şi public. De aici au plecat cu toţii la Rogojeşti. La orele 11 a.m. s-a făcut în sobor un parastas în

[34] Corneliu Buescu, *op. cit.*, p. 159−160.
[35] Nicolae Iorga, *Cronică*, în „Semănătorul”, V, nr. 29, 24 septembrie 1906, p. 24.
[36] Idem, *Tudor de Flondor*, în *Oameni cari au fost*, vol. I, Galaţi, Editura „Porto-Franco”, 1994, p. 258.
[37] „Deşteptarea”, an IX, nr. 30, 5 mai 1901, p. 3.
[38] Corneliu Buescu, *op. cit*., p. 164.
[39] *Ibidem*, p. 171.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> capela mortuară în care este înmormântat Tudor Flondor. La mormânt au vorbit preotul local, C. Moroşan, şi reprezentantul Asociaţiei muzicale Tudor Flondor, Const. Şandru, prof. în Cernăuţi, întemeietorul şi directorul Asociaţiei. D. Şandru a accentuat marea pierdere ce-a îndurat-o muzica naţională prin moartea lui Tudor Flondor şi datoria de a cinsti memoria oamenilor însemnaţi dispăruţi dintre noi. Ca recunoştinţă pentru marile merite ale repausatului, d-sa aminteşte despre monumentul trainic ce s-a ridicat prin înfiinţarea Asociaţiei muzicale Tudor Flondor la Cernăuţi. D-l Şandru depune apoi pe lespedea ce acoperă mormântul repausatului, în numele Asociaţiei, o foarte frumoasă cunună de flori, iar corul intonează renumita şi frumoasa sa serenadă „Somnoroase păsărele". Cu frumoasele tonuri ale acesteia, care se pierd în cel mai fin pianissimo şi cu „Dormi în pace", ia sfârşit actul pios. La acest parastas au participat reprezentanţi din toate comunele învecinate. După săvârşirea parastasului, oaspeţii din Cernăuţi şi Siret au fost invitaţi la vechiul conac al familiei Flondor, unde li s-a oferit prin îngrijirea d-nei baronese Ştefanovic din Rarancea un foarte bogat prânz. Ridicându-se prânzul la orele 3 d.m., oaspeţii au plecat la Siret unde au dat un concert, care a fost inaugurat printr-un discurs al d-lui inspector şcolar Dr. N. Tcaciuc. A urmat partea muzicală care a avut o reuşită desăvârşită. Gestul Asociaţiei muzicale Tudor Flondor, de a comemora într-un mod aşa de demn al douăzecilea an dela moartea marelui compozitor, este nu numai lăudabil, dar şi un frumos îndemn pentru toţi cei ce lucrează pe terenul naţional-cultural[40].

Un proiect al Casei Memoriale Flondor consta în readucerea rămăşiţelor pământeşti ale întregii familii la Rogojeşti, într-o criptă funerară, din curtea bisericii. Într-adevăr, la Rogojeşti, sub auspiciile Asociaţiei culturale „Flondor" din Rădăuţi, a avut loc, la 25 iulie 2010, reînhumarea în capela special construită în curtea bisericii „Adormirea Maicii Domnului" a lui Tudor Flondor şi a fiilor săi, Constantin şi Gheorghe Flondor.

Trebuie să remarcăm o altă preocupare a compozitorului, Tudor Flondor fiind şi poet, conform mărturiei lui Nicolae Tcaciuc-Albu, care vorbeşte şi despre imposibilitatea de a cultiva versul românesc: „Dar nu i-a fost dat să-şi dezvolte acest talent din pricina împrejurărilor culturale în care suntem născuţi şi crescuţi şi care ne înstrăinează de sufletul limbii noastre. Adesea improviza spontan frumoase versuri sau travesta frumoase poezii cunoscute"[41]. Simţind că e datoria lui a contribui la „cunoaşterea vieţii acestui om mare al nostru", Nicolae Tcaciuc-Albu mărturiseşte: „Au fost vremuri când Tudor cavaler de Flondor, cu toată tinereţea lui, a format centru şi izvorul puţinei vieţi culturale româneşti din ţară, atunci când nu existau reviste, când nu treceau graniţa gazetele şi nu vedeai carte românească în casele intelectualilor noştri"[42]. Referindu-se, în 1907, la ziaristica românească din Bucovina, George Tofan menţionează în finalul articolului publicaţiile „Şcoala", organ al „învăţătorimii române", „Viitorul", ce apără interesele bisericii române, dar şi „foaia de interes economic", „Agricultorul", „subt direcţiunea prezidentului consiliului cultural al ţării, a cunoscutului deputat şi compozitor muzical Tudor cav. De Flondor". George Tofan deplânge insuficientul interes acordat de către cititori acestor publicaţii şi recomandă înlocuirea acestor „foi cu existenţă problematică", ziar cotidian cu rubrici dedicate chestiunilor speciale[43]. Tudor Flondor a eşuat nu doar cu această publicaţie, ci şi încercând să pună în practică, la Rogojeşti, învăţăturile în domeniul agrar dobândite la Viena: „[…] a încercat şi metode noi şi

[40] „Dreptatea", Bucureşti, anul II, nr. 218 din 8 iulie 1928.
[41] Nicolae Tcaciuc-Albu, *Tudor cavaler de Flondor*, p. 174.
[42] *Ibidem*, p. 175.
[43] George Tofan, *Viaţa românească în Bucovina. Ziaristica noastră*, în *VR*, nr. 6, iunie 1907, p. 468.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ingenioase pentru cultivarea moşiei – pe care, vrând-nevrând, le mirosise în cei patru ani de Vienă, dar toate au dat greş. Parcă era plămădit din alt aluat decât cel al Flondoreştilor, cari totdeauna au ştiut să ia viaţa de coarne şi s-o îngenunche”[44].

Tudor Flondor a utilizat compoziţiile sale, în special opereta *Moş Ciocârlan*, pentru sprijinirea operelor de caritate, fie punând la dispoziţie opereta fără remuneraţie, cum aprecia cronica făcută după reprezentaţia din Sibiu, din august 1905, fie contribuind cu suma rezultată din vânzarea biletelor spre a înfiinţa un aşezământ pentru copii. „Deşteptarea” publică mulţumirile publice din partea „Societăţii Doamnelor din Bucovina” pentru generoasa donaţie:

> Onorata societate filarmonică „Armonia” a oferit „Societăţii Doamnelor române din Bucovina” din venitul curat dela representările valoroasei operei naţionale *Moş Ciocârlan* al cărui compositor este actualul president al Societăţii „Armonia”, ilustrul Domn Tudor cav. de Flondor, suma de 300 coroane. Această sumă este menită pentru „Asilul de copii sermani” ce „Societatea Doamnelor române” are ca scop să-l înfiinţeze. Pentru acest dar munificent, „Societatea Doamnelor române din Bucovina” aduce cea mai sinceră şi din inimă isvorită mulţămită atât ilustrului domn Tudor cav. de Flondor, cât şi onoratei Societăţi filarmonice *Armonia* − semnează Elena Popovici, presidentă, şi Minodora Stefanelli, secretară[45].

Conacul lui Tudor Flondor de la Rogojeşti devine un sanctuar al muzicii, deoarece cele două fete ale compozitorului au moştenit talentul muzical al tatălui lor. Se ştie că Tudor Flondor a avut patru copii: Constantin (n. 1889), Isabela-Nectara (n. 1891), Gheorghe (n. 1892) şi Florica (1897)[46]. Dintre ei, Isabela-Nectara Flondor (1891−1985) urmează Liceul de fete din Cernăuţi, unde face studii de pian şi vioară cu profesorul Cremer, continuă apoi studiul viorii la Viena cu profesorul Havranek şi canto cu Jan Ress. Învaţă repertoriul italian de operă la „Scala” (Milano) şi face studii de canto la Paris cu dirijorul la Opera comică din Paris, Henry Morin. A debutat la Viena, unde a avut şi primul angajament pentru trei ani. Soprana Isabela-Nectara Flondor a cântat pe marile scene ale lumii: Budapesta, Berlin, Dresda, Frankfurt, Bucureşti, Praga, New York, Chicago, Detroit, formând împreună cu Traian Grozăvescu un cuplu extrem de apreciat de publicul vienez[47]. Concertează ultima oară la Bucureşti în 1937, la Opera Română, sub bagheta lui Alfred Alessandrescu. Se va stabili, după a doua căsătorie, la New York, unde obţine succese notabile. S-a stins din viaţă acolo, în 1985, în ultima parte a vieţii dedicându-se predării canto-ului[48]. Cea mai mică dintre copiii lui Tudor Flondor, Florica (1897−1982), o urmează pe Isabela-Nectara prin pasiunea pentru muzică. Urmează şcoala elementară la Rogojeşti, liceul la Cernăuţi, iar Primul Război Mondial o surprinde urmând cursurile Academiei de Muzică din Viena, unde l-a avut printre profesori pe Eusebie Mandicevschi, la Istoria muzicii. S-a perfecţionat în arta pianului cu Franz Schmidt, a luat lecţii de contrapunct de la Franz Kessler şi de armonie de la Viktor Ebenstein, iar compoziţia a studiat-o la Bucureşti cu Mihail Jora. În 1924, devine membru titular al Uniunii Compozitorilor şi Muzicologilor din România şi se

[44] Dragoş Vitencu, *Tudor Flondor (1862−1908)*, în „Revista Bucovinei”, Cernăuţi, an III, nr. 9, p. 411.
[45] „Deşteptarea”, Cernăuţi, an X, nr. 41, 26 mai/8 iunie 1902, p. 3.
[46] Ioana Andreea Pânzar, Mihai Pânzaru-Bucovina, *Originea familiei Flondor*, Rădăuţi/Bucovina, Editura Flondor, 2007, p. 4.
[47] Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. I, Suceava, Editura Biblioteca Bucovinei „I. G. Sbiera”, 2004, p. 382.
[48] Ioana Andreea Pânzar, Mihai Pânzaru-Bucovina, *op. cit.*, p. 7.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

căsătoreşte cu maiorul Aurel Racovitză. Opera ei muzicală cuprinde aproximativ 40 de lucrări, în majoritatea lor piese pentru pian: *Fuga în sol major pentru pian* (1921), *Fuga în fa minor pentru pian* (1922), *Preludiu nr. 3 pentru pian* (1938), *Din viaţa copiilor*, suită pentru pian (1956), *La izvorul din pădure*, (1951), *Variaţiuni pe o temă românească pentru pian* (1959), *Capriciu pentru pian* (1961), *Dans românesc pentru pian* (1966), *Improvizaţie pentru pian* (1969) etc. A întreţinut relaţii de prietenie cu personalităţi ale vieţii muzicale româneşti, precum Cela Delavrancea, Florica Muzicescu, Krimhilda Cristescu, Iosif Sava sau Sergiu Celibidache[49].

De-a lungul timpului, de numele Flondorilor s-a legat preocuparea de a iniţia proiecte, asociaţii sau societăţi care să reflecte implicarea nobilei familii în diverse acţiuni de sprijinire a demersurilor culturale, a acţiunilor de binefacere şi de promovare a muzicii. Astfel, la Storojineţ funcţiona Societatea „Iancu Flondor”[50], la Cernăuţi a fost înfiinţată Societatea muzicală „Tudor Flondor”, de către Constantin Şandru. Activitatea Societăţii „Tudor Flondor” s-a împletit cu cea a „Armoniei”, de multe ori cele două societăţi unindu-şi forţele spre a prezenta programe comune. Este prima societate care „promovează melodii populare bucovinene aranjate pentru cor mixt de Eusebie Mandicevschi” . Societatea dispunea de un cor mixt, orchestră şi o trupă de teatru. În 1929, Societatea a organizat un mare festival Eusebie Mandicevschi. A reprezentat operete şi drama *Horia, Cloşca şi Crişan* de Axente Oprişan. În refugiu, în 1940−1941, a activat la Suceava, revenind apoi la Cernăuţi, unde îşi încetează activitatea în 1944[51]. „Junimea literară” făcea, în 1924, următoarea precizare:

> Cea de-a doua societate de cântare a noastră la Cernăuţi, „Tudor Flondor”, concurenta „Armoniei” – concurentă în toate înţelesurile cuvântului! − [...] s-a afirmat în concertul din 4 Faur cu o maturitate care-i asigură toată recunoştinţa noastră şi care-i dă dreptul la orce fel de... concurenţă! (Să mai amintim oare că pentru intensificarea vieţii noastre culturale ne pare foarte bine de stimulente ca acestea?!)[52].

Societatea „Tudor Flondor” îşi atinge, astfel, scopul de a promova calitativ muzica românească în Bucovina, utilizând numele merituosului compozitor ca un exemplu pentru progresul muzicii în Bucovina. La Siret a fost înfiinţată, în 1913, Societatea Muzicală „Tudor Flondor”, cu prima reprezentaţie la 5 iunie 1913. A desfăşurat o activitate relativ redusă, preocuparea principală fiind organizarea de spectacole a societăţilor sosite în turneu[53].

Diplomaţi, muzicieni, oameni politici, intelectuali şi susţinători ai emancipării Bucovinei, membrii familiei Flondor s-au remarcat prin constanta preocupare pentru promovarea identităţii româneşti în Bucovina. Fie că au susţinut financiar emanciparea prin cultură, fie că au participat efectiv la dezvoltarea ei în Bucovina, familia Flondor a dăruit istoriei noastre personalităţi care ar merita interesul sporit al specialiştilor de astăzi.

---

[49] Emil Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, p. 385.

[50] Mircea Grigoroviţă, *Din istoria culturii în Bucovina (1775−1944)*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1994, p. 133.

[51] Emil Satco, *Muzica în Bucovina*, Suceava, 1981, p. 179.

[52] „Junimea literară”, an XIII, nr. 1, 1924, p. 76.

[53] Emil Satco, *Muzica în Bucovina*, p. 179.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Fig. 2. *Cântec ostaşilor*, original de Tudor cavaler de Flondor

Fig. 3. *Somnoroase păsărele*,
original de Tudor cavaler de Flondor

TUDOR FLONDOR, CREATOR AND PROMOTER OF NATIONAL MUSIC
(Summary)

Keywords: Flondor family, cultural life, Romanian identity, Bucovina, music.

Throughout time, the name of the Flondor family was associated with the constant attention of initiating projects, associations or societies able to reflect the active engagement of the family in various directions aimed to support the cultural approaches, beneficences or to promote music. Tudor Flondor, the first son of Gheorghe Flondor and Isabela Dobrowolski de Buchental, was considered the second great composer of Bucovina, surpassed only by the unique personality of Ciprian Porumbescu. Tudor Flondor used his artistic talent to animate the Romanian cultural activity in an Austrian Bucovina. Not only was he a gifted musician, but he also proved to be a dedicated mayor in his village, Rogojeşti, and a deputy, representing the Romanian National Party.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

IANA BALAN[*]

VIZITA ȚARULUI NICOLAE AL II-LEA LA CONSTANȚA DIN IUNIE 1914

Anul 1914 a fost unul complex pentru istoria Europei, agitat din punct de vedere diplomatic și militar. Asasinarea prințului moștenitor al tronului Austro-Ungariei, folosită drept pretext pentru declanșarea Primului Război Mondial, a pus însă în umbră mai multe evenimente diplomatice din vara anului 1914. Unul dintre acestea a fost și vizita țarului Nicolae al II-lea la Constanța din 1/14 iunie 1914.

Venirea țarului Rusiei în România a contribuit la configurarea viitoarei alianțe a României cu Antanta, fiind considerată apogeul apropierii relațiilor româno-ruse[1]. Însă, aceste păreri pot fi considerate subiective, în ciuda faptului că nu putem nega valoarea diplomatică a vizitei. Majoritatea lucrărilor care s-au referit la acest moment au fost scrise după război, în acest fel fiind influențate de negocierile româno-ruse și de ulterioara alianță a României cu Antanta. O colaborare dintre Rusia și România avea să aibă avantaje pentru ambele părți. Rusia dorea lichidarea marii rivale din Balcani − Austro-Ungaria, România reprezentând un eventual aliat în această direcție; iar guvernul de la București a văzut în Rusia un stat care putea să o ajute în realizarea

[*] Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

[1] Istoricii români și străini care au menționat în lucrările lor venirea monarhului rus în România au avut păreri diferite despre acel eveniment. Astfel, unii au acordat o importanță prea mare aspectelor diplomatice ale vizitei, afirmând că aceasta ar fi marcat punctul de redirecționare al politicii externe românești de la Puterile Centrale spre Antantă (vezi Petre Bărbulescu, Ionel Cloșcă, *Repere de cronologie internațională*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 23; Ion M. Oprea, *România și Imperiul rus*, vol. I, *1900−1924*, București, Editura Albatros, 1998, p. 64). Au mai fost sugestii că regele Carol I i-ar fi promis țarului că nu va reînnoi convenția militară cu Austro-Ungaria, acceptând ideea unei alianțe cu Rusia (Eugene de Schelking, *Recollections of a Russian Diplomat*, New York, The Mac Millian Company, 1918, p. 195−197). Ideea conform căreia țarul și ministrul său de externe Serghey D. Sazonov ar fi încercat să atragă România într-o alianță o regăsim și la alți istorici (vezi Nicolae Ciachir, Gheorghe Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 451). În același timp, sunt și unele interpretări, mai moderate, cu privire la acest eveniment. Astfel, prin acțiunile sale, diplomația rusă ar fi încercat să convingă oamenii politici români de lipsa unei agresiuni a Rusiei, stabilirea unor raporturi bune cu România și păstrarea *statu-quo*-ului în Balcani. De asemenea, diplomații ruși ar fi încercat să profite de opinia publică românească ostilă Triplei Alianțe pentru a o atrage de partea Antantei (vezi Nikolai Nikolaevich Shebenko, *Souvenirs, essai historique sur les origines de la Guerre de 1914*, Paris, Bibliothèque diplomatique, 1936, p. 137). Totodată, s-a considerat că vizita țarului la Constanța, apoi vizita lui Ionel Brătianu și Serghey Sazonov la Predeal ar fi arătat linia politicii externe românești (vezi Keith Hitchins, *România 1866−1947*, București, Humanitas, 2004, p. 173; Gheorghe Platon, V. Cristian, *Istoria modernă a României − compendiu*, Iași, 1980, p. 177; Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi, 1866−1947*, vol. I, *Carol I*, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 210).

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 229–251

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

idealului său național prin unirea cu românii din Transilvania[2]. Această ipoteză nu era valabilă la 1914, deoarece România era strâns legată de Tripla Alianță. Tratatul cu aceasta fusese reînnoit la începutul anului 1913 de guvernul conservator condus de Titu Maiorescu; totodată, regele Carol I a reprezentat un factor fundamental în politica externă românească și, respectiv, în continuarea alianței cu Germania. De altfel, nici guvernul Brătianu, numit în ianuarie 1914, nu a dorit o îndepărtare subită de Tripla Alianță.

Vizita țarului Nicolae al II-lea a fost așteptată nu doar de oamenii politici, dar și de familia regală și în special de regele Carol I. În memoriile sale, regina Maria a menționat evenimentul drept un moment care „venea să șteargă vechea jignire ce nu încetase de a-l ustura de la 1877−1878 până azi și venea să întărească noua înțelegere dintre România și Rusia”[3]. Istoriografia acestui episod cuprinde mai multe dezbateri ale istoricilor străini și români și, de puține ori, ele s-au suprapus. Astfel, Keith Hitchins a menționat vizita de la Constanța drept un moment decisiv în relațiile româno-ruse, în sensul apropierii celor două state[4]. Hugh Seton-Watson doar a menționat vizita țarului, dar a comentat excursia lui S. Sazonov în Transilvania ca fiind spre „satisfacția populației locale și spre nemulțumirea ziarelor din Budapesta”[5]; iar Dominic Lieven a catalogat-o drept prostească, deoarece, în acest fel, Rusia a încurajat iredentismul în Europa[6].

În istoriografia rusă, ecourile vizitei țarului au fost analizate de V. N. Vinogradov și Vasiliy Borisovich Kashirin. Astfel, Vinogradov a constatat că venirea lui Nicolae al II-lea la Constanța nu a dat un rezultat palpabil, dar nici diplomația rusă nu se aștepta la mai mult. Diplomații ruși au fost mulțumiți de faptul că, în comparație cu momentele anterioare, relația dintre cele două țări se schimbase, iar pentru Antanta apăruseră șanse mari de a atrage România de partea sa[7]. La rândul său, Vasiliy Borisovich Kashirin a considerat că sejurul constănțean a alimentat și mai mult orgoliile Bucureștiului, României fiindu-i recunoscut statutul de mare putere în Balcani. În același timp, el a observat schimbarea atitudinii opiniei publice privind Rusia, aceasta fiind mai deschisă spre o colaborare cu vecinul din Est. Autorul observa că România a preferat politica „mâinilor libere”, care și în trecut îi adusese avantaje[8].

În istoriografia română, vizita țarului la Constanța nu a reprezentat o preocupare specială, neexistând multe reflecții cu privire la această problemă. Alexandru Boldur considera că evenimentul ar fi fost relevant doar din perspectiva interesului comun în zona Strâmtorilor[9]. Iar Eliza Campus a catalogat vizita drept o tentativă a Rusiei de a atrage bunăvoința României și a dat atenție poziției regelui cu privire la acest eveniment[10]. În discursul său în fața Corpurilor Legiuitoare, la 5/18 iunie 1914, regele Carol I a caracterizat vizita drept un moment de apropiere dintre cele două state și o onoare deosebită acordată României, datorită importanței sale în sud−estul Europei[11].

---

[2] Ester Uribes, *La rencontre de Constantza du 14 juin 1914*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, tom VII, nr. 2, 1968, p. 235.

[3] Maria, regina României, *Povestea vieții mele*, vol. II, partea a IV-a, *1906−1914*, București, Editura Eminescu, 1997, p. 265.

[4] Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 173.

[5] Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801−1917*, Oxford University Press, 1967, p. 695.

[6] Dominic Lieven, *The Cambridge History of Russia*, vol. II, *Imperial Russia 1689−1917*, Cambridge University Press, 2006, p. 44.

[7] V. N. Vinogradov, *Rumyniya v gody Pervoy Mirovoy Voyny*, Moscova, Izdatel'stvo Nauka, 1969, p. 39.

[8] Vasiliy Borisovich Kashirin, *Konstantsa − 1914: mirnyy vizit nakanune voyny*, în Vasiliy Borisovich Kashirin, *Imperatorskiy dom Romanovykh i Balkany*, Moscova, Institut slavyanovedeniya RAN, 2014, p. 393.

[9] Alexandru V. Boldur, *Basarabia în relațiile româno-ruse*, București, Editura Albatros, 2000, p. 33.

[10] Eliza Campus, *Din politica externă a României. 1913−1947*, București, Editura Politică, 1980, p. 38.

[11] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Discursul regelui a fost primit cu entuziasm doar de majoritatea parlamentară liberală − care l-a aplaudat în picioare −, dar nu și de conservatori[12].

Ester Uribes a inclus în cercetările sale și evenimentul desfășurat la Constanța, dar a catalogat această vizită drept una mai mult politică, deoarece discuțiile și rezultatele au fost de această natură. Astfel, întâlnirea dintre cei doi monarhi a reprezentat un pas în plus în apropierea dintre cele două state, legate de aceleași interese în menținerea păcii în Balcani și respectarea Tratatului de la București. Prin călătoria lui S. Sazonov în sudul Transilvaniei, Rusia a susținut aspirațiile naționale ale României, iar ministrul de externe al Rusiei a concluzionat că România nu ar fi avut obligații speciale față de Austro-Ungaria. Tentativele lui Serghey Sazonov de a se asigura de neutralitatea României în cazul unui conflict european nu au avut succes deoarece nici regele, nici prim-ministrul român nu au vrut să își asume asemenea obligații[13].

Cel mai critic a fost Nicolae Iorga, nemulțumit că nu au fost publicate detaliile discuțiilor dintre Carol I și Nicolae al II-lea[14]. La fel de acide au fost și articolele din revista editată de marele istoric. Astfel, după vizita țarului, Nicolae Iorga își exprima neîncrederea față de țara vecină, care „ne privea ca un popas, ca o etapă ori ca o piedică ușor de înlăturat – oricum ca o națiune fără chemare, ca un stat fără viitor”[15]. Iorga ataca Rusia, care își făcea un „drum triumfal la Bizanț cu ajutorul creștinilor în suferință slavi și semi-slavi”[16]. Cunoscând raporturile de forțe din Balcani, Iorga aprecia că România era privită drept un pol de putere în zonă: „România rămâne deci singura care poate fi întrebuințată și fără întrebuințarea căreia nimic nu se poate face în Balcanii pierduți, la strâmtorile amenințate”[17]. Dar, în același timp, istoricul român găsea un avantaj în această vizită, deoarece „prin Rusia Austro-Ungaria se poate face mai cuminte”[18], făcând trimitere la relațiile tensionate ale României cu vecinul său din vest, dar și la situația românilor din Transilvania.

Inițiative diplomatice

În istoriografia română, Ion M. Oprea, Nicolae Ciachir, Gheorghe Bercan și Constantin Nuțu au caracterizat vizita lui Nicolae al II-lea drept o inițiativă a politicii românești. Astfel, istoricii amintiți au considerat că plenipotențiarul României la Sankt Petersburg, Constantin Diamandi, într-o discuție cu Maurice Paléologue, ambasadorul Franței în capitala Rusiei, i-ar fi propus să sugereze guvernului rus o vizită la București; dar nu voia ca românii să facă primul pas în această direcție, așteptând propuneri din partea rușilor[19]. După părerea trimisului român în Rusia, această vizită ar fi încurajat simpatiile opiniei publice românești față de Romanovi[20]. Informat de Maurice Paléologue, Serghey D. Sazonov a avut reținere cu privire la eventualitatea unei vizite la București,

[12] *130 de ani de relații diplomatice româno-ruse: album de documente*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2008, p. 190. Este vorba de telegrama secretă a lui S. Poklewski-Koziell către S. D. Sazonov din 5/17 iunie 1914, dar nu au fost date detalii privind conținutul discursului regelui Carol I.

[13] Ester Uribes, *op. cit.*, p. 246.

[14] Nicolae Iorga, *Supt trei regi*, ediția a II-a, București, 1932, p. 339.

[15] Idem, *Constanța, 1 iunie 1914*, în „Neamul Românesc”, Vălenii de Munte, an IX, nr. 22, 8 iunie 1914, p. 1.

[16] *Ibidem.*

[17] *Ibidem.*

[18] *Ibidem.*

[19] Ion M. Oprea, *op. cit.*, p. 60. Ion M. Oprea adaugă că Diamandi ar fi propus ca discuțiile privind problemele internaționale să fie un deziderat al Franței.

[20] Nicolae Ciachir, Gheorghe Bercan, *op. cit.*, p. 450.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

dar nu a fost totuși împotrivă. El a rămas deci fidel ambiției sale de a avea inițiativa în remedierea relațiilor cu România[21].

Ester Uribes a susținut ipoteza conform căreia ideea vizitei ar fi aparținut părții românești. Pe baza unui raport al lui Maurice Paléologue, autoarea a ținut să sublinieze că, inițial, se vorbea doar de o vizită a ministrului de externe Serghey Sazonov la București[22]. Pentru a evita unele nemulțumiri în cercurile diplomatice europene, Serghey Sazonov ar fi propus ca cei doi monarhi să se întâlnească „întâmplător" la Livadia și, în acest context, cei doi miniștri, S. D. Sazonov și I. I. C. Brătianu, să discute problemele de care erau interesate ambele părți; dar această idee nu a fost acceptată la București[23]. Soluția ar fi venit tot din partea lui S. D. Sazonov, ministrul propunând o vizită amicală a țarului în România, care ar fi trebuit să răspundă la vechea vizită a regelui Carol I din 1898[24]. Regele Carol I era chiar dispus să facă o invitație specială, dar cu condiția să nu fie refuzat. Această invitație nu a mai fost trimisă, ceea ce a indus în eroare unii istorici. De cele mai multe ori, s-a sugerat că vizita s-a produs la invitația regelui Carol I, fapt menționat în lucrările lui Petre Bărbulescu[25] și Anastasie Iordache[26].

Ion M. Oprea, Constantin Nuțu și Ester Uribes au considerat că unul dintre scopurile vizitei a fost perfectarea logodnei principelui Carol cu marea ducesă Olga[27]. Acesta ar fi fost și obiectivul inițial al vizitei și după părerea lui I.G. Duca[28]. Însă, problema căsătoriei dintre principele Carol și marea ducesă Olga a devenit neadecvată după vizita lui Ferdinand și a Mariei în primăvara anului 1914, la Sankt Petersburg[29]. Afirmațiile autorilor menționați nu sunt confirmate de corespondența diplomatică a lui Constantin Diamandi. Acesta nu a menționat în telegramele sale o posibilă vizită a ministrului S. D. Sazonov sau a monarhului Rusiei. Mai degrabă, memoriile diplomatului român ar sugera contrariul: „[…] en 1914 […], la Russie avait besoin de mon pays et Sazonov faisait du rapprochement russo-roumain l'un des buts de sa politique"[30].

Acest comentariu din memoriile trimisului român la Sankt Petersburg, dar și analiza memorialisticii diplomatice și a documentelor ruse ne sugerează că vizita țarului de la Constanța a fost o inițiativă a guvernului rus. Principalul promotor a fost Serghey D. Sazonov, care a considerat că întâlnirea dintre cei doi suverani ar fi apropiat mai mult Rusia și România[31]. Ulterior, în memoriile sale, el a menționat rolul de inițiator al

[21] *Ibidem.*

[22] Ester Uribes, *op. cit.*, p. 239.

[23] *Ibidem.*

[24] *Ibidem*, p. 240.

[25] Petre Bărbulescu, Ionel Cloșcă, *op. cit.*, p. 22. Cei doi autori susțin că vizita oficială a țarului și a ministrului de externe ar fi fost la invitația regelui Carol I.

[26] Anastasie Iordache, *Ion I. C. Brătianu*, București, Editura Albatros, 1994, p. 212.

[27] Ion M. Oprea, *op. cit.*, p. 61. În presa din România (*Marile Ducese Olga și Tatiana − viitoare regine ale Balcanilor*, în „Universul", an XXXI, nr. 223, 15 august 1913, p. 1, cu preluare din „L'illustration") s-a speculat în legătură cu organizarea logodnei dintre principele Carol și marea ducesă Tatiana, a doua fiică a țarului; dar pare o informație eronată deoarece, la acel moment, marea ducesă Tatiana avea doar 16 ani, iar marea ducesă Olga, prima fiică a țarului, nu era căsătorită.

[28] I. G. Duca, *Memorii*, vol. I, *Neutralitatea*, partea I-a (1914−1915), București, Editura Expres, 1992, p. 29.

[29] R. W. Seton-Watson, *O istorie a românilor. Din perioada romană până la desăvârșirea unității naționale*, Brăila, Editura Istros, 2009, p. 399. Eșecul căsătoriei principelui Carol cu marea ducesă Olga a fost menționat de regina Maria în memoriile sale. Cauza acestui insucces s-a datorat dezinteresului celor doi tineri implicați în virtualul aranjament. Motivat de această atitudine, țarul Nicolae al II-lea a menționat și el că nu avea să forțeze un mariaj.

[30] Arhivele Naționale ale României (ANR), fond Diamandy, dosar 104, *La Grande Guerre vue du versant Oriental II. Ma mission en Russie. 1914−1918*, fila 2.

[31] *Ocherki istorii Ministerstva Inostrannykh Del Rossii*, t. III, *Biografii ministrov inostranykh del 1802−2002 gg*., Moscova, Izdatel'stvo OLMA-PRESS, 2002, p. 253.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

acestei vizite, dar și importanța pe care a avut-o ea în apropierea româno-rusă de dinaintea războiului. El considera că, pentru întărirea relațiilor ruso-române, a fost nevoie de această vizită a țarului, ca răspuns la vizita lui Carol I la Sankt Petersburg și Moscova, în vara anului 1898[32].

Interdependența dintre vizita regelui Carol I din 1898 și vizita țarului din 1914 a fost singurul punct comun istoriografiilor română și rusă. Totuși, noi considerăm că pregătirile și corespondența diplomaților imperiali privind această vizită sugerează o inițiativă rusească[33].

În primăvara anului 1914, în timp ce se afla la Livadia, Serghey Sazonov a insistat pe lângă Nicolae al II-lea asupra necesității acestei vizite, la care țarul nu se mai gândea din cauza părerii sale că România nu trebuia privită ca un stat independent, ci ca unul orientat spre Tripla Alianță. S. D. Sazonov a insistat pentru călătoria pe apă datorită ușurinței și comodității deplasării curții și miniștrilor de la Livadia la Constanța și de acolo în capitala României. În cazul desfășurării întâlnirii la Constanța, unde, în fiecare vară, mergeau suveranii României, situația ar fi fost și mai simplă[34].

Țarul s-a arătat sensibil la argumentele lui S. D. Sazonov și și-a dat acordul tacit pentru confirmarea acestei vizite pe 26 aprilie/10 mai 1914, la Livadia, când a avut loc ultima întâlnire a lui Serghey Sazonov cu Nicolae al II-lea. Decizia finală a fost luată peste o săptămână, când ministrul rus de Externe era deja la Sankt Petersburg. La 4/17 mai, ministrul curții, contele V. B. Frederiks, îi scria lui Sazonov, din Livadia, că se ajunsese la concluzia ca întâlnirea să aibă loc pe 1/14 iunie. S-a decis ca familia imperială să fie la Constanța de dimineață până seara; țarul a cerut ca la această întâlnire să fie prezent și S. D. Sazonov. Din acel moment, au început preparativele propriu-zise, care au presupus nu doar pregătiri tehnice, dar și unele ținând de protocol și de securitate[35].

Serghey Sazonov era mulțumit de succesul său privind proiectul întâlnirii la Constanța. În discursul lui din Duma, la 10/23 mai 1914, acorda un rol important acestui eveniment, caracterizându-l „ca un nou stimulent pe calea apropierii mutuale a ambelor națiuni, unite prin legăturile unui trecut glorios și prin interese și simpatii comune”[36]. Entuziasmul lui S. D. Sazonov a fost împărtășit și de diplomații Antantei. Jean-Camille Blondel, trimisul Franței la București, i-a scris, pe 7/20 mai 1914, președintelui Consiliului de Miniștri și ministrului Afacerilor Externe al Franței, Gaston Doumergue, despre viitoarea sosire a țarului la Constanța pe 1/14 iunie, dar a cerut ca această telegramă să rămână secretă[37].

---

[32] Sergey D. Sazonov, *Vospominaniya*, Minsk, Harvest, 2002, p. 54.

[33] Ipoteza privind inițiativa rusă a vizitei țarului la Constanța a fost consolidată și de analiza activității cabinetelor de la București și Sankt Petersburg. Astfel, Serghey Sazonov a fost preocupat în detaliu de pregătirea diplomatică a evenimentului, discutând cu țarul fiecare punct care ar fi urmat să fie dezbătut. Dar acest interes nu a însemnat că Rusia ar fi încercat să atragă România într-o alianță, ci a dorit să investigheze cât de implicat era guvernul de la București în alianța cu Puterile Centrale. Însă, partea românească a fost interesată de organizare și protocol și mai puțin de o dezvoltare a relațiilor bilaterale. Documentele românești nu au revelat aceeași preocupare diplomatică observabilă în documentele ruse. Această atitudine ar putea indica un eventual dezinteres, pentru moment, al politicii externe românești pentru o alianță cu Rusia.

[34] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 380.

[35] *Ibidem*, p. 381.

[36] AMAE, fond Primul Război Mondial, E 2, partea a II-a, vol. 13, Rapoarte Petrograd, perioada 1914, *Discursul lui Sazonov în Duma la 10 mai 1914*, fila 31.

[37] *Documents diplomatiques français (1871−1914)*, 3ème série, *1911−1914*, tome X (17 mars − 23 juillet 1914), Paris, Imprimerie Nationale, 1936, p. 395.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Pregătiri. Ceremonial. Protocol

Organizarea efectivă a evenimentului a reprezentat o responsabilitate enormă pentru partea românească. Dificultățile reieșeau și din faptul că abia la începutul lui mai a fost confirmată data de 1/14 iunie, ceea ce a însemnat că, timp de o lună, trebuiau rezolvate toate chestiunile de protocol, securitate și invitați. La 4/17 mai, Serghey Sazonov l-a informat pe ministrul rus la București, Stanislav Poklewski-Koziell, despre vizita pe care avea să o întreprindă țarul împreună cu familia sa[38], urmând ca acesta să înștiințeze guvernul român. Ion I. C. Brătianu a salutat această inițiativă[39].

Pregătirile au antrenat ambele părți, cea românească și cea rusă, pentru ca totul să fie pus la punct, ținându-se cont de importanța întrevederii, dar și de durata ei scurtă. Primirea înaltului oaspete a ridicat mai multe probleme de protocol. Astfel, pentru a evita unele neconcordanțe privind ceremonialul − deoarece anumite aspecte aveau nevoie de o confirmare în plus −, partea românească a dat prioritate părții ruse, mai experimentată din acest punct de vedere[40]. Singura controversă a reprezentat-o întâmpinarea monarhului oaspete. În acest caz, Ministerul Afacerilor Externe al Rusiei ar fi preferat procedura standard: monarhul gazdă ieșea pe mare în întâmpinarea musafirului. Regele Carol I a refuzat această procedură, considerând-o inconfortabilă și nedorită[41]; a dorit să întâmpine oaspetele în port, pe mare Nicolae al II-lea fiind salutat doar de delegații suveranului român. Această schimbare de protocol nu a reprezentat totuși un impediment pentru țar, care a confirmat programul vizitei la 12/25 mai 1914[42]. Stanislav Poklewski-Koziell a explicat această atitudine a regelui Carol I prin dorința bătrânului Hohenzollern ca vizita să se desfășoare, cât mai mult timp, pe pământ românesc[43].

Pe lângă elementele ceremoniale, partea românească s-a obligat să asigure securitatea evenimentului. Dificultățile au fost generate de existența în România a mai multor grupuri revoluționare ruse; de aceea, s-au urmat sfaturile date de serviciile secrete ruse[44]. Partea rusă a trimis la Constanța, de la Paris, pe șeful Agenției Străine, A. A. Krasilnikov, și alți șase agenți, ca să se urmărească în amănunt măsurile luate pentru asigurarea securității țarului. De asemenea, s-a decis ca V. F. Djunkovskii, șeful corpului separat al jandarmeriei[45], să vină și el la Constanța. La 7/20 mai, S. Poklewski-Koziell preciza că ministrul român al Afacerilor Interne îl asigurase că întâlnirea celor doi șefi de stat avea să se desfășoare în deplină siguranță. La momentul vizitei, orașul avea să fie „curățat" de persoanele suspecte, poliția orașului trebuind să efectueze o verificare prealabilă a populației. De asemenea, se controlau toate trenurile și vasele ce ajungeau

[38] *Mezhdunarodnyye otnosheniya v epokhu imperializma. Dokumenty iz arkhivov tsarskogo i vremennogo pravitel'stv 1878−1917gg.* (*MOEI*), seriya III, *1914−1917*, t. 3, *14 maya − 27 iyunya 1914*, Moscova, 1933, p. 16.

[39] *Ibidem*, p. 24.

[40] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 381.

[41] *Ibidem*, p. 382.

[42] AMAE, fond Primul Război Mondial, E 2, partea a II-a, vol. 32, *Telegrame Petrograd 1914*, fila 8. Vizita familiei imperiale ruse la Constanța a fost organizată în detaliu de autorități, deoarece țarul a avut și alte obiective în vacanța din iunie 1914, cum ar fi dezvelirea monumentului țarului Alexandru I la Chișinău, pe 3/16 iunie. Partea rusă și cea română au definitivat programul la sfârșitul lunii mai, dovadă fiind concordanța documentelor din arhivele ruse și din cele române (vezi ANR, Arhiva URSS, colecția microfilme, rola 38, fond 472, dosar 42, *Kantsler imperatorskogo dvortsa. Puteshestviye Ikh Imperatorskikh Velichestv dlya vstrechi s korolem Rumynii v Konstantse*, fila 481).

[43] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 381.

[44] *Ibidem*, p. 383.

[45] *Ibidem*, p. 384.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

la Constanța. Ministrul român a salutat ajutorul agenților ruși, afirmând că agenții români erau pregătiți să colaboreze cu aceştia şi să le respecte instrucțiunile[46].

La 25 mai/7 iunie, S. D. Sazonov i-a cerut lui Constantin Diamandi lista celor invitați la ceaiul oferit de țar pe vasul „Standard”[47]. Ea a fost suplimentată continuu pe parcursul lunii mai şi a cuprins majoritatea demnitarilor români. Doar numele lui Constantin Stere a ridicat mai multe controverse diplomatice, din cauza activității sale antițariste din Rusia. La acel moment, Constantin Stere era rectorul Universității din Iași, însă diplomații ruși nu au ținut cont de această funcție şi i-au refuzat prezența la Constanța. Pentru a camufla refuzul, s-a decis ca nici unul dintre rectorii Universităților din România să nu participe la eveniment[48]. Ion I. C. Brătianu nu a acceptat această soluție şi a insistat ca atât Constantin Stere, cât şi rectorul Universității din București să participe la festivități[49]. Astfel, prim-ministrul român a afirmat că activitatea revoluționară a lui Constantin Stere era de domeniul trecutului, iar prezența lui la Constanța ar fi reprezentat o renunțare simbolică la vechile convingeri, mai ales că Ion I. C. Brătianu l-ar fi vrut, în viitor, într-un guvern liberal. Guvernul rus a acceptat aceste argumente şi a consimțit prezența rectorului Universității din Iași la eveniment[50].

Pregătirile pentru vizita marilor oaspeți au cuprins nu doar problemele de protocol şi securitate, dar şi amenajarea întregului oraş Constanța. Urbea şi portul au trecut prin schimbări majore. În port a fost construit un pavilion al reginei, unde s-a desfăşurat o mare parte din festivități; aceste obligații au fost preluate şi îndeplinite de regina Elisabeta[51]. Orașul a fost amenajat cu arcuri de triumf la intrarea în port, în Piața Ovidiu şi în direcția Palatului Regal şi cu două pavilioane: unul în port şi unul lângă cazinou. Suverana s-a preocupat nu doar de pavoazarea orașului, ci şi de elementele de protocol legate de membrii familiei regale, care ar fi trebuit să participe la eveniment. În acest sens, principesa Maria a insistat ca la întâlnire să fie de față şi principele Carol. Se pare că ea rămânea în continuare în favoarea căsătoriei lui cu marea ducesă Olga[52], chiar dacă această inițiativă părea compromisă încă din luna martie 1914.

De cealaltă parte, familia imperială rusă a fost preocupată de buna împărțire a timpului, ținând cont de durata scurtă a vizitei. La 23 mai/5 iunie, au fost puse la punct şi acceptate toate propunerile românești privind desfăşurarea întâlnirii şi s-a confirmat prezența sau absența unor membri ai familiei imperiale la eveniment. Astfel, nu s-a confirmat participarea țarinei la parada militară şi a țareviciului la banchetul organizat seara de regele Carol I[53]. Ulterior, aceste date au putut fi modificate[54].

Organizarea evenimentului a fost reflectată în mod pozitiv şi în presa vremii, chiar dacă la începutul lunii mai încă erau voci care criticau această inițiativă rusă. Astfel, „La

[46] *Ibidem*, p. 383.

[47] AMAE, fond Primul Război Mondial, E 2, partea a II-a, vol. 32, *Telegrame Petrograd 1914*, fila 8.

[48] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 384.

[49] ANR, Arhiva URSS, colecția microfilme, rola 38, fond 472, dosar 42, *Kantsler imperatorskoqo dvortsa. Puteshestviye Ikh Imperatorskikh Velichestv dlya vstrechi s korolem Rumynii v Konstantse*, fila 332.

[50] *Ibidem*, f. 385.

[51] Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 227.

[52] Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. I, București, Editura Scripta, 1993, p. 156.

[53] ANR, Arhiva URSS, colecția microfilme, rola 38, fond 472, dosar 42, *Kantsler imperatorskoqo dvortsa. Puteshestviye Ikh Imperatorskikh Velichestv dlya vstrechi s korolem Rumynii v Konstantse*, fila 396.

[54] *Ibidem*, filele 396−400. Scenariul vizitei a fost completat treptat pe parcursul lunii mai, în cele din urmă cele două părți convenind asupra persoanelor oficiale agreate la manifestațiile organizate de autoritățile românești. Inițial, cancelaria curții imperiale a anunțat absența țarinei de la parada militară. Ulterior, această decizie a fost schimbată şi toată familia imperială rusă a participat la întreg programul, în afară de banchetul dat de familia regală a României, la care nu a fost prezent țareviciul Alexei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Roumanie" vedea în vizita țarului dovada unor relații de amiciție dintre cele două state. Voiajul demonstra, în același timp, și importanța României după al doilea război balcanic[55]. Aceeași atitudine favorabilă o regăsim și în „L'indépendance Roumaine", care vorbea despre onoarea acordată României prin această vizită[56]. „Curierul Constanței" a fost însă mult mai prudent în informațiile din paginile sale. Astfel, țarul ar fi venit în România pentru a întări Tratatul de la București (dar fără vreo pretenție de revizuire) și pentru a discuta problema liniilor ferate, ceea ce demonstra, o dată în plus, interesul economic al Rusiei în zonă[57]. Mai mult, „Adevărul" nu a privit această vizită drept o apropiere dintre România și Rusia, deoarece „Nicolae al II-lea nu reprezenta poporul rus cum nici Carol I pe țăranul român"[58].

Din presa vremii aflăm mai multe date cu privire la organizarea evenimentului și rezolvarea problemelor de securitate. De asemenea, am putut să descoperim pregătirile și deplasările familiei regale. Astfel, aflăm că regele și regina au plecat spre Constanța pe 23 mai/5 iunie[59], iar în următoarele zile au întreprins mai multe vizite la instituțiile din oraș[60]. Principele Ferdinand a urmărit pregătirile pentru parada militară. Astfel, pe 30 mai/12 iunie, au defilat în fața moștenitorului peste 1.000 de soldați[61].

Tot din presa vremii s-au completat informațiile privind securitatea evenimentului. Astfel, forțele din Constanța au fost suplimentate cu jandarmi, grăniceri, sergenți, comisari și subcomisari aduși din alte localități pentru menținerea ordinii[62]. Iar pentru a preveni unele nereguli, nu a fost publicat programul vizitei țarului și nici ora sosirii vasului, iar pe 1/14 iunie s-a putut circula prin port doar cu un permis special[63]. Circulația prin oraș a fost restricționată de la 8,00 până la 23,00; acest anunț a fost făcut oficial de primarul Constanței, Virgil Andronescu[64]. Aceste metode de securitate, dar și subordonarea comandamentului român față de el au fost criticate de presă: „[…] ar trebui să privești din aeroplan"[65].

Vizita țarului Nicolae al II-lea a fost interpretată în epocă drept o mare favoare făcută regelui Carol I. Ea s-a făcut remarcată prin faptul că a fost prima vizită a unui suveran rus în România sau în Balcani pe timp de pace[66]. Chiar dacă a fost o vizită scurtă, de aproximativ 13 ore, evenimentul a alertat cabinetele de la Viena și Berlin; au apărut semne de întrebare privind substratul acestui gest și posibilele discuții care ar fi putut avea loc în acel context festiv.

---

[55] *Le Tzar en Roumanie*, în „La Roumanie", București, an XVII, nr. 4487, 31 mai 1914, p. 1. Eveniment de prima pagină.

[56] *La visite de l'Empereur de Russie*, în „L'Indépendance Roumaine", București, an 37, nr. 11816, 1/14 iunie 1914, p. 1.

[57] Anton C. Diamandopol, *Întrevederea de la Constanța. Importanța vizitei M.S. Țarul Împăratul tuturor Rusiilor*, în „Curierul Constanței", Constanța, an I, nr. 7, 1 iunie 1914, p. 2.

[58] *Vizita țarului*, în „Adevărul", an XXVII, nr. 8876, 1 iunie 1914, p. 1. „Adevărul" a fost cunoscut în epocă, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, drept un ziar antidinastic și anticarlist. Prin această prismă trebuie să înțelegem articolele critice la adresa politicii externe a Bucureștiului.

[59] *Călătoria familiei regale pe Dunăre – cronică*, în „Albina", an XVII, nr. 36, 1 iunie 1914, p. 1468.

[60] „Liberalul Constanței", an I, nr. 32, 1 iunie 1914, p. 2.

[61] V. I. Radu, *Din Constanța*, în „Opinia", Iași, an XI, nr. 2188, 1 iunie 1914, p. 2.

[62] *Ibidem.*

[63] *Vizita țarului*, în loc. cit.

[64] „Liberalul Constanței", an I, nr. 32, 1 iunie 1914, p. 2.

[65] *Vizita țarului*, în loc. cit.

[66] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 378. Alte vizite ale țarilor ruși au fost în 1711, când Petru I a venit în Moldova; apoi, Alexandru al II-lea și viitorul Alexandru al III-lea au trecut prin România în timpul războiului ruso-turc din 1877−1878, al doilea pe post de comandant al regimentului Rusciuk. Vizitele țarilor au fost doar în timp de război, ceea ce demonstrează caracterul preponderent militar al interesului rus în Balcani, începând cu secolul XVIII.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Nici istoriografia străină şi nici aceea română nu au oferit prea multe informaţii privind evenimentul, dar au căzut de acord asupra caracterului cordial al întâlnirii. Principala temă dezbătută în timpul vizitei a fost problema balcanică[67], în special conflictul dintre Turcia şi Grecia, care ar fi cerut o acţiune comună a celor două state în cazul închiderii Strâmtorilor[68]. Discuţiile dintre cei doi suverani s-au concentrat şi asupra Tratatului de Pace de la Bucureşti (1913) şi s-a convenit asupra menţinerii lui. Astfel, cei doi şefi de state s-au înţeles să colaboreze la menţinerea păcii în Balcani, dar au atins şi problemele economice legate de comerţul la Marea Neagră şi Strâmtori[69]. Printre problemele de politică externă abordate a fost şi problema albaneză. Astfel, Rusia a acceptat aducerea prinţului de Wied pe tronul Albaniei[70], considerând că doar un monarh străin ar fi putut crea stabilitate politică în noul stat. Intenţia de a atrage România într-o alianţă a fost dezbătută de mai mulţi istorici[71], însă diplomaţii ruşi erau conştienţi că nu vor putea obţine o detaşare imediată de Tripla Alianţă. Ministrul francez la Bucureşti l-a informat pe cel bulgar, S. Radev, că Rusia nu voia să integreze România în Antantă, ci să o îndepărteze de Tripla Alianţă[72].

Ziarele şi revistele au urmărit desfăşurarea evenimentelor, de la debarcarea familiei imperiale până la plecarea ei din port. Aceste informaţii au fost publicate în zilele ulterioare vizitei, deoarece, din motive de securitate, programul oficial nu a fost făcut public.

Familia imperială rusă a plecat din Ialta pe vasul „Standard", ieşind în larg la ora 5,00[73]. După o scurtă călătorie pe mare, vasul imperial a intrat, cinci ore mai târziu, în portul Constanţa. „Standard" a fost însoţit de crucişătoarele „Cahul" şi „Almaz" şi alte patru torpiloare, care s-au oprit în larg. Vasul ar fi fost escortat şi de patru avioane[74]. „Standard" a fost întâmpinat de salve de tun de pe crucişătorul „Mircea" şi de imnul imperial rus. Primirea oaspeţilor s-a desfăşurat conform procedurii acceptate de cele două părţi, trecându-se peste ritualul preferat de partea rusă. Astfel, în loc să iasă regele Carol I în larg în întâmpinarea ţarului, s-a decis ca generalul Coandă, inspectorul general al artileriei, şi generalul Bogdan, inspectorul general al cavaleriei, împreună cu contraamiralul Eustachiu şi Constantin G. Nanu, fostul ministru român la Sankt Petersburg, să urce pe vasul „Standard", pentru a-l saluta pe ţar în numele regelui[75].

În port, regele Carol I, îmbrăcat în uniformă de comandant al Regimentului 9 de Vologda, împreună cu principii Ferdinand şi Carol, îmbrăcaţi în uniforme de ofiţeri ruşi, l-au întâmpinat pe ţar, îmbrăcat la rândul său în uniformă albă de amiral, cu colanul ordinului Carol I. Primarul Constanţei, Virgil Andronescu, l-a întâmpinat pe Nicolae al II-lea cu tradiţionala pâine şi sare, urându-i bun venit în limba rusă[76]. Ceilalţi membri ai familiei regale au aşteptat musafirii în pavilionul reginei[77]. După acest moment festiv, a urmat

[67] Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 321.

[68] Alexandru V. Boldur, *Basarabia în relaţiile româno-ruse*, Bucureşti, Editura Albatros, 2000, p. 33.

[69] Constantin Nuţu, *România în anii neutralităţii (1914−1916)*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1972, p. 82.

[70] Ion M. Oprea, *op. cit.*, p. 62. Problema succesiunii la tronul Albaniei a fost ridicată de regele Carol I. El era direct interesat în rezolvarea acestei chestiuni, deoarece Wilhelm de Wied, propus la tronul Albaniei, era nepotul reginei Elisabeta.

[71] Eugene de Schelking, *op. cit.*, p. 197.

[72] Ester Uribes, *op. cit.*, p. 241.

[73] ANR, Arhiva URSS, colecţia microfilme, rola 38, fond 472, dosar 42, *Kantsler imperatorskogo dvortsa. Puteshestviye Ikh Imperatorskikh Velichestv dlya vstrechi s korolem Rumynii v Konstantse*, fila 254.

[74] *Suveranii Rusiei în România*, în „Albina", an XVII, nr. 38, 15 iunie 1914, p. 1506.

[75] *Familia împărătească rusă la Constanţa*, în „Opinia", an XI, nr. 2186, 30 mai 1914, p. 3.

[76] *Programul vizitei Ţarului*, în „Dimineaţa", Bucureşti, an XI, nr. 3676, 30 mai 1914, p. 3.

[77] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 386.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

prezentarea miniștrilor, începând cu Ionel Brătianu și continuând cu Emanoil Porumbaru, ministrul Afacerilor Externe, Emil Costinescu, ministrul Finanțelor, V. Morțun, ministrul Afacerilor Interne și alți înalți demnitari și funcționari ai statului, însoțiți de toți reprezentanții legației ruse la București, în frunte cu Stanislav Poklewski-Koziell[78].

După saluturile din port s-a mers spre catedrală, la ora 10,30, într-o ordine stabilită anterior. Astfel, în fruntea cortegiului s-a aflat un escadron din regimentul reginei, urmat de Carol I și Nicolae al II-lea; au urmat suveranele, regina Elisabeta și țarina Alexandra Feodorovna, principesa Maria și marea ducesă Olga, principele Ferdinand cu marea ducesă Tatiana, Carol, prințesa Mărioara și celelalte două fiice ale țarului[79]. Suveranii și soțiile lor au mers în trăsuri deschise, iar ceilalți reprezentanți ai familiilor domnitoare au ajuns la catedrală în automobile[80]. Trăsura regelui a fost însoțită călare de generalii Georgescu și Socec, iar trăsura reginei de generalii Basarabescu și Braboveanu[81]. În drum spre catedrală, la arcul de triumf, cortegiul a fost întâmpinat de Regimentul 5 Roșiori, iar regele Carol I a decis ca din acel moment regimentul să poarte numele țarului Nicolae al II-lea[82]. Decizia neașteptată a regelui Carol I a fost interpretată ulterior drept un răspuns privind decorarea sa cu bastonul de feldmareșal al armatei ruse, în noiembrie 1912[83]. În același timp, a servit drept motiv al unor atacuri rusofobe din partea bulgarilor, deoarece Regimentul 5 Roșiori a fost prima unitate românească ce ocupase unele localități bulgare din Cadrilater în 1913[84].

În catedrală, episcopul Nifon a oficiat un *Te Deum*, iar corul catedralei a cântat imnul rus[85]. La ora 11,00, Romanovii s-au întors la debarcader, fiind însoțiți de familia regală. La 13,00, s-a oferit un dejun pentru înalții oaspeți în pavilionul reginei[86]. Iar după prânz, s-a organizat o plimbare prin oraș și prin împrejurimi[87]. În același timp, membrii guvernului și alți funcționari români și ruși au fost invitați la cazinou, tot la ora 13,00, unde au luat parte la prânzul oferit de Ionel Brătianu în cinstea lui Serghey Sazonov[88].

La ora 15,00, Ionel Brătianu a fost primit în audiență de țarul Nicolae al II-lea, iar la 15,30, țarul l-a primit și pe Emanoil Porumbaru, ministrul român al Afacerilor Externe. După scurte dialoguri pe teme politice, s-a revenit la partea festivă. La ora 16,00, toți înalții demnitari au fost invitați pe vasul imperial, la un „ceai" oferit de țar[89]. În acest context, au avut loc mai multe decorări. Ionel Brătianu a primit cordonul ordinului Alexandr Nevski, cea mai înaltă distincție rusă ce putea fi acordată unei persoane care nu era membră a unei familii domnitoare; miniștrii E. Costinescu și Em. Porumbaru au fost decorați și cu ordinul Vulturul Alb; alți miniștri din guvernul liberal au fost onorați cu ordinul Sfânta Ana[90]. Take Ionescu, Alexandru Marghiloman și Alexandru Emanoil Lahovari au primit din partea țarului câte o tabacheră de aur cu diamante și steaua

[78] *L'entrevue de Constantza*, în „L'Indépendance Roumaine", an 37, nr. 11818, 3/16 iunie 1914, p. 1.
[79] *Întâlnirea monarhilor la Constanța*, în „Cuvânt Moldovenesc", Chișinău, an I, nr. 21, 8 iunie 1914, p. 5.
[80] *Suveranii Rusiei în România*, în „Albina", an XVII, nr. 38, 15 iunie 1914, p. 1508.
[81] *Ibidem.*
[82] *Ibidem.*
[83] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 386.
[84] *Ibidem.*
[85] *Suveranii Rusiei în România*, în loc. cit., p. 1509.
[86] *Ibidem.*
[87] *Întâlnirea monarhilor*, în „Cuvânt Moldovenesc", an I, nr. 19, 25 mai 1914, p. 4.
[88] *Familia împărătească rusă la Constanța*, în loc. cit., p. 3.
[89] *Întâlnirea monarhilor*, în loc. cit., p. 4.
[90] *Țarul la Constanța*, în „Opinia", an XI, nr. 2189, 3 iunie 1914, p. 3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

imperială[91]. După această rundă de conversații și decorări, toți invitații au asistat la parada militară.

Decorarea miniștrilor liberali cu ordine atât de importante a avut o încărcătură simbolică deosebită, gestul demonstrând interesul deosebit, dar și speranțele pe care le avea Rusia în privința României. Astfel, cordonul ordinului Alexandr Nevski era considerat al treilea ca importanță în Imperiul rus, ordinul Vulturul Alb era unul la fel de important (de cele mai multe ori a fost egalat cu ordinul Alexandr Nevski), iar ordinul Sfânta Ana a avut întotdeauna un statut special în Casa Romanovilor.

Parada organizată de armata română pe străzile din Constanța, la ora 18,00, a fost destul de impresionantă, ținând cont de numărul celor implicați, peste 9.000 de soldați[92]. A fost o ocazie în plus de a etala forța militară a României. În fruntea defilării s-au aflat regele Carol I și țarul Nicolae al II-lea, urmați de principele Ferdinand, „ofițeri fără de trupă", o campanie de marină, statul major al Corpului 5 de armată, Batalionul 9 de Vânători, regimentul Constanța nr. 34, regimentul Matei Basarab nr. 35, batalionul de pionieri, Batalionul 10 de Vânători, regimentul Tulcea 33, regimentul Rareș 39, un batalion din Regimentul 1 Grăniceri, Regimentul 13 și 18 Artilerie, regimentul de obuziere, Regimentul 5 Roșiori, Regimentul 9 Cavalerie și regimentul de escortă regală[93]. Ceremonia a luat sfârșit la ora 19,30, după care suveranul rus a revenit pe „Standard".

Seara, la ora 20,00, familia imperială a revenit la palat, unde a fost organizată o cină în cinstea țarului. Au fost invitate 150 de persoane, iar in timpul cinei cei doi suverani au ținut discursuri. Cele două cuvântări nu au sugerat o eventuală alianță sau o schimbare în politică. Regele a mulțumit pentru bastonul de feldmareșal al armatei ruse, iar țarul pentru ospitalitate. În discursurile lor, monarhii au mai vorbit despre speranța menținerii păcii în Balcani și o colaborare dintre cele două state în această direcție[94]. La ora 22,00, toți invitații au plecat spre port, iar la 23,00 vasul „Standard" a plecat din Constanța către Odessa[95].

Evenimentele desfășurate pe 1/14 iunie 1914 au demonstrat apropierea dinastică, dar și normalizarea relațiilor dintre România și Rusia. Momentul a fost unul destins, consumându-se într-o atmosferă cordială, fără incidente. Desfășurarea evenimentelor am regăsit-o doar în presa vremii, impresiile monarhilor regăsindu-se în memoriile reginei Maria, entuziasmată de venirea verișorului ei, țarul. La rândul său, Nicolae al II-lea a notat în jurnalul său despre întâlnirea de la Constanța ca fiind încărcată și obositoare. Țarul a dat câteva detalii, fără a emite însă o părere obiectivă sau subiectivă asupra evenimentului[96].

Cele mai multe lucrări din istoriografia română și străină nu au pus mare preț pe vizita țarului Nicolae al II-lea în România. Nu putem să negăm că această vizită a fost prea scurtă pentru a fi luate decizii importante, însă contraargumentele de factură diplomatică sunt mult mai demne de luat în seamă. Țarul a fost însoțit nu doar de toți membrii familiei sale, dar și de majoritatea miniștrilor de la Sankt Petersburg și, în primul rând, de ministrul de Externe, Serghey D. Sazonov[97].

---

[91] *Ibidem.*
[92] *Întâlnirea monarhilor la Constanța*, în loc. cit., p. 5.
[93] *Suveranii Rusiei în România*, în loc. cit., p. 1510.
[94] *Ibidem.*
[95] *Programul vizitei Țarului*, în loc. cit., p. 3.
[96] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 390.
[97] ANR, Arhiva URSS, colecția microfilme, rola 38, fond 472, dosar 42, *Kantsler imperatorskogo dvortsa. Puteshestviye Ikh Imperatorskikh Velichestv dlya vstrechi s korolem Rumynii v Konstantse*, fila 276. Familia

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Interpretări și semnificații

Importanța venirii lui S. D. Sazonov în România trebuie înțeleasă nu doar din perspectiva apropierii Rusiei de România, inițiată odată cu venirea lui la conducerea Ministerului Afacerilor Externe, în noiembrie 1910, dar și a faptului că Serghey Sazonov a fost principalul promotor al vizitei din 1914[98]. De asemenea, în timp ce partea română a fost preocupată de organizarea evenimentului, ministrul de Externe rus a fost interesat de problemele ce puteau fi discutate în timpul întrevederii. În acest scop, el i-a prezentat țarului, la 27 mai/9 iunie 1914, un raport ce includea chestiunile ce trebuiau tratate cu regele Carol I[99]. Analizând acest document, realizăm că ministrul Afacerilor Externe a fost reformatorul politicii ruse în Balcani din acea perioadă; iar vizitei de la Constanța el îi dădea o importanță mai mare decât unei simple întâlniri de curtoazie.

Propunerile de dezbateri ale lui S. D. Sazonov − care au fost prezentate în raportul către Nicolae al II-lea − coincideau cu obiectivele guvernului de la București, deoarece ministrul rus observase că interesele Rusiei și ale României în Balcani erau concordante. Astfel, cele două state au vrut să evite un război între Turcia și Grecia din cauza insulelor din Marea Egee. De altfel, România și-a exprimat această poziție în timpul vizitei lui Talaat-Bey, ministru al Afacerilor Interne al Imperiului Otoman, la București, în primăvara anului 1914[100]. Acest aspect, al evitării unui conflict între Turcia și Grecia, era unul fundamental, deoarece eventualitatea unui război ar fi afectat comerțul României și Rusiei la Strâmtori. Dar au mai fost și alte „instrucțiuni" oferite suveranului rus. Astfel, S. D. Sazonov i-a sugerat lui Nicolae al II-lea că, dacă regele Carol I ar fi ridicat problema respectării Tratatului de la București, Rusia ar fi trebuit să fie de acord cu *statu-quo*-ul stabilit prin tratat, deoarece Bulgaria nu avea șanse de a-și recăpăta teritoriul pierdut în favoarea României; Rusia nu se putea eschiva de la garantarea tuturor punctelor tratatului chiar dacă ar fi cerut ca Bulgariei să-i revină Cavala; în cazul principelui de Wied, se impunea susținerea de către Rusia, deoarece doar un principe străin la conducerea Albaniei ar fi putut aduce securitatea în zonă[101].

Acest raport a fost suplimentat cu o notă în care au fost atinse și alte probleme care puteau fi abordate de regele Carol I sau de alți miniștri. Printre acestea ar fi fost apropierea treptată și continuă dintre cele două state sau chestiunea căilor ferate spre Marea Adriatică[102]. S. D. Sazonov a sugerat însă ca aceste subiecte să nu fie detaliate, ci să se observe cât de apropiată era România la acel moment de Austro-Ungaria. Totodată, ministrul de Externe al Rusiei nu accepta încheierea unei alianțe, ofensive sau defensive, deoarece România ar fi acționat doar în interesele sale și ar fi folosit-o ca atare[103].

Dorința lui S. D. Sazonov de a rezolva pașnic problema Strâmtorilor a rezultat din faptul că eventualitatea unui conflict ar fi atras atenția Marilor Puteri; dar Rusia nu ar fi

---

imperială rusă a fost acompaniată la Constanța de miniștri cu un rol important în luarea deciziilor politice, ceea ce dovedește atenția acordată acestui eveniment. În afară de S. D. Sazonov, unul dintre factorii de decizie în politica externă rusă, țarul a fost însoțit și de ministrul Curții − contele V. B. Frederix, cneazul Orlov − șeful Cancelariei militare, baronul Schilling − directorul Cancelariei ministrului Afacerilor Externe, Nilov − purtătorul de drapel, Voiecov − șeful pazei Curții Imperiale, A. A. Mossolov − șeful Cancelariei ministrului Curții Imperiale etc.

[98] G.P. Gooch, *Recent Relations of European Diplomacy*, New York, Russel & Russel, 1967, p. 234.

[99] *MOEI*, seriya III, *1914−1917*, t. 3, p. 221.

[100] *Ibidem.*

[101] *Ibidem*, p. 222.

[102] *Ibidem*, p. 223.

[103] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

permis ca o putere europeană să se impună la Strâmtori[104]. Totodată, intenția de a evalua cât de apropiată era România de Austro-Ungaria era o consecință a incertitudinilor lui Mihail N. Giers, ambasadorul rus la Constantinopol. Acesta afirmase, la începutul lunii februarie 1914, că, în ciuda schimbării opiniei publice românești în favoarea Rusiei, nu ar fi sigur de cooperarea României în cazul unui conflict ruso−austro-ungar[105]. Or, M. N. Giers era cel mai în măsură să ofere o părere despre politica românească, în condițiile în care fusese ministrul Rusiei la București timp de 10 ani.

Toate precauțiile lui Serghey Sazonov față de România demonstraseră că acesta inclusese statul vecin în prim-planul politicii sale externe. De aceea, s-a străduit ca venirea lui Nicolae al II-lea la Constanța să nu fie doar o vizită de politețe. Mai mult decât atât, el a sosit în România mai devreme și a plecat câteva zile mai târziu, având discuții îndelungate cu regele Carol I și cu prim-ministrul Ionel Brătianu.

Serghey Sazonov a sosit la Iași, pe 30 mai/12 iunie, cu trenul. I. G. Duca justifica această deplasare prin faptul că Sazonov „nu suporta marea”[106]. Consider că argumentul lui I. G. Duca nu este prea întemeiat deoarece, în luna mai, țarul se afla la Livadia, în timp ce S. D. Sazonov se întorsese la Sankt Petersburg încă de la mijlocul acelei luni. Astfel, cei doi erau pur și simplu în locații prea îndepărtate una de alta pentru a merge împreună la Constanța. Însă prezența lui Sazonov era necesară și a fost cerută insistent de țar.

Ministrul de Externe al Rusiei a fost însoțit în călătoria spre Iași de ministrul României la Sankt Petersburg, Constantin Diamandi, și de baronul Schilling, șeful cancelariei Ministerului Afacerilor Externe al Rusiei[107]. În gara din Iași, diplomatul rus a fost primit de o delegație oficială în frunte cu primarul Iașului, Gheorghe Mârzescu, și de reprezentanți ai Consulatului rus din Iași. Însoțit de oficiali, S. D. Sazonov a vizitat orașul, a mers la consulatul rus, apoi a plecat spre București[108]. Pe 31 mai/13 iunie, Serghey Sazonov a venit la București, unde a avut mai multe întrevederi cu miniștrii români, după care a plecat spre Constanța[109]. Aici, Serghey Sazonov a luat parte la toate festivitățile, dar nu se știe să fi avut vreo întrevedere separată cu regele Carol I, Ion I. C. Brătianu sau vreun alt om politic român. Misiunea sa politică în România a continuat abia după plecarea țarului.

Pe 3/16 iunie seara, S. D. Sazonov s-a deplasat de la Constanța la București, însoțit de Ionel Brătianu, baronul Schilling, Stanislav Poklewski-Koziell, Constantin Diamandi și M. Cerbacev, al doilea secretar al Legației ruse[110]. În capitală, S. D. Sazonov a participat la o seară de gală, unde au fost invitați reprezentanții legațiilor Antantei: Jean-Camille Blondel, ministrul Franței la București, și George H. Barkley, ministrul Marii Britanii, dar și alți funcționari mai puțin importanți[111].

Vizita lui Serghey Sazonov a continuat pe 4/17 iunie când, cu un tren special, a plecat spre Valea Prahovei, însoțit de Ionel Brătianu, Constantin Angelescu, ministrul Lucrărilor Publice, Emanoil Porumbaru, Constantin Diamandi și S. Poklewski-Koziell[112].

---

[104] Emile Laloy, *Les documents secrets des archives du ministère des affaires étrangères de Russie publiés par les bolcheviks*, Paris, Editura Bossard, 1919, p. 80.
[105] *Ibidem*, p. 83.
[106] I. G. Duca, *op. cit.*, p. 30.
[107] *D. Sazonov la Iași*, în „Opinia”, an XI, nr. 2188, 1 iunie 1914, p. 2.
[108] *Ibidem.*
[109] *Întâlnirea monarhilor*, în loc. cit., p. 4.
[110] *M. Sazonov à Bucarest*, în „La Roumanie”, an XVII, nr. 4490, 4 iunie 1914, p. 1.
[111] *Ibidem.*
[112] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

De la Sinaia, S. D. Sazonov și Ionel Brătianu au făcut o vizită pe Valea Timișului; apoi, de la Castelul Peleș pe Valea Prahovei până la Câmpina, trecând, pentru scurt timp, și frontiera Austro-Ungariei. Acest episod a fost menționat de S. D. Sazonov în memoriile sale, trecerea frontierei nefiind întâmplătoare: era un acord tacit al Rusiei privind pretențiile românilor asupra Transilvaniei[113]. Această acțiune a lui Serghey Sazonov a fost criticată de Budapesta, dar și de aliații Rusiei. Călătoria în Transilvania a fost considerată drept una „prostească", dovedind lipsa de tact a Rusiei și insensibilitatea ei față de nevoia de a păstra pacea[114]. Pe 4/17 iunie, la ora 21,00, toți oamenii politici s-au întors în capitală, unde Emanoil Porumbaru a dat un dineu în cinstea lui S. D. Sazonov, la care au participat toți plenipotențiarii de la București[115]. Pe 5/18 iunie, S. D. Sazonov a plecat din București − însoțit de C. Diamandi și Arseniev, secretarul Legației Rusiei − până la Galați[116].

Activitatea lui S. D. Sazonov în România a fost apreciată de alți diplomați ruși care, la rândul lor, acordau problemei raporturilor cu România o importanță majoră. Printre aceștia a fost și ambasadorul rus la Londra, contele Beckendorf. El i-a scris lui Sazonov, la 4/17 iunie, o telegramă prin care îi lăuda politica: „[…] vous êtes en train de faire d'excellentes choses à Constantza"[117]. Călătoria ministrului rus la București, Constanța și Sinaia a fost însoțită de convorbiri intense cu prim-ministrul român[118]. Aceste discuții au reprezentat de fapt și scopul principal al continuării șederii sale în România. În memoriile sale, Sazonov scria că România ar fi vrut să se apropie de Rusia, care să sprijine, în eventualitatea unei dezintegrări a monarhiei dualiste, alipirea Ardealului[119]. S. D. Sazonov era convins că I. I. C. Brătianu voia o anumită deschidere în relațiile româno-ruse, dar nu știa cât de departe era gata să meargă prim-ministrul român[120]. Oricum, contactele și tatonările lui S. D. Sazonov în România, dar și călătoria lui în sudul Transilvaniei au indicat cercurilor politice occidentale o altă orientare a politicii externe românești, care nu era în spiritul anului 1883[121].

Un episod relevant al călătoriei lui S. D. Sazonov, care necesită menționat, s-a petrecut în tren, la întoarcerea oamenilor politici de la Sinaia la București. Importanța acestuia a fost dată de faptul că, indirect, diplomații ruși au aflat poziția României în cazul unui conflict. Astfel, în același compartiment se aflau Ionel Brătianu, Constantin Diamandi, Serghey Sazonov și Stanislav Poklewski-Koziell. În încercarea de a afla cum se vor comporta românii în cazul unei agresiuni austro-ungare împotriva Serbiei, Poklewski-Koziell i-a adresat prim-ministrului român o întrebare directă[122]. Ionel Brătianu a fost surprins de o asemenea întrebare și s-a interesat dacă Rusia se pregătea de un război. Ministrul rus l-a liniștit pe Brătianu, afirmând că Rusia era dornică de pace, iar

[113] Sergey D. Sazonov, *op. cit.*, p. 54.

[114] Dominic Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, Londra, The MacMillan Press Ltd, 1983, p. 44.

[115] *M. Sazonov à Bucarest*, în „La Roumanie", an XVII, nr. 4491, 5 iunie 1914, p. 1.

[116] *Ibidem.*

[117] *MOEI*, seriya III, t. 3, p. 341.

[118] Ion M. Oprea, *op. cit.*, p. 3.

[119] Constantin Nuțu, *op. cit.*, p. 83.

[120] Alexander Dallin, *Russian Diplomacy and the Eastern Europe 1914−1917*, New York, King's Crown Press, 1963, p. 240.

[121] Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 210.

[122] Serghey Sazonov voia să știe mai exact atitudinea României în eventualitatea unei agresiuni austro-ungare împotriva Serbiei, deoarece nici Rusia și nici România nu au acceptat slăbirea politică și teritorială a acestui stat balcanic.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

un eventual război putea fi declanşat doar la iniţiativa austro-ungară[123]. În consecinţă, la întrebarea primită, Ionel Brătianu a evitat răspunsul direct; însă, la repetarea aceleiaşi întrebări de către Serghey Sazonov, premierul a răspuns că nici el, dar nici alţi oameni politici români nu vor permite destabilizarea echilibrului european creat prin Tratatul de la Bucureşti[124]. Această declaraţie a lui Brătianu, dar şi altele din timpul vizitei ţarului au dus la concluzia că România nu era obligată să intre într-un conflict dacă nu era direct afectată. Diplomaţii ruşi s-au convins că alianţa cu Austro-Ungaria era mai mult formală[125], de aceea negrăbindu-se să încheie o alianţă cu România[126]. Finalmente, datorită dialogului mai sus menţionat, Sazonov transmitea la Berlin că Rusia nu avea să stea deoparte dacă Serbia urma să fie atacată[127].

La întoarcerea în Rusia, Serghey Sazonov a înaintat ţarului un raport privind activitatea sa în România, decriptând astfel rosturile vizitei. În acel document din 11/24 iunie, S. D. Sazonov îşi arăta entuziasmul faţă de reacţia pozitivă a opiniei publice şi faţă de rezultatele obţinute: „[…] am adus din această vizită impresiile cele mai bune, care mărturisesc atitudinea favorabilă a românilor faţă de noi şi permit de a spera la dezvoltarea relaţiilor noastre de bună vecinătate”[128]. S. D. Sazonov şi-a exprimat şi impresiile lăsate de diplomaţia de la Bucureşti în ceea ce priveşte viitoarele directive ale României: „România va încerca să se alieze cu acea parte care va fi cea mai puternică şi care va putea să îi ofere cele mai bune condiţii”[129].

Tot în acel raport, Sazonov a enumerat activităţile şi întâlnirile pe care le-a avut la Bucureşti. Astfel, în audienţa la regele Carol I, „acest bătrân şi deştept Hohenzollern”[130], au fost discutate probleme dezbătute şi de cei doi suverani în timpul întâlnirii de la Constanţa. Regele Carol I a mulţumit aparatului diplomatic rus pentru asistenţa dată în anii 1911−1913 şi a menţionat că România ar putea continua să colaboreze cu Rusia pentru a menţine pacea în Balcani; a evitat totuşi subiectul alianţei româno−austro-ungare[131]. Regele României s-a arătat îngrijorat de slăbirea poziţiei Serbiei, a lăudat calităţile militare ale bulgarilor, dar nu şi-a ascuns antipatia faţă de regele Bulgariei, Ferdinand[132]. Carol I a ţinut să sublinieze asemănările dintre România şi Rusia ca state riverane la Marea Neagră, al căror comerţ maritim depindea de stabilitatea în Balcani şi, respectiv, de libertatea navigaţiei prin Strâmtori. De asemenea, Carol I a atins problema relaţiilor dintre Rusia şi Germania şi l-a asigurat pe Serghey Sazonov că Wilhelm al II-lea

[123] Vasiliy Borisovich Kashirin, *op. cit.*, p. 392.

[124] ANR, fond Diamandy, dosar 29, f. 5. Răspunsul lui Brătianu a fost unul complex, un răspuns care a caracterizat politica externă a României de la acea dată, guvernul de la Bucureşti urmând să acţioneze în funcţie de contextul şi pretextul izbucnirii unui conflict.

[125] V. N. Vinogradov, *op. cit.*, p. 38.

[126] Ester Uribes, *op. cit.*, p. 243. Rusia nu era atunci interesată de o alianţă cu România, ci de neutralitatea acesteia în cazul unui conflict ruso−austro-ungar. Guvernul de la Bucureşti a refuzat să se angajeze, făcând trimitere la sentimentele germanofile ale regelui Carol I, care continua să fie un factor fundamental în deciziile de politică externă de la Bucureşti. În acelaşi timp, nici Ionel Brătianu nu era pregătit să renunţe la alianţa cu Puterile Centrale; din această cauză, în timpul vizitei ţarului s-a evitat detalierea chestiunii transilvane.

[127] G. P. Gooch, *Recent Revelations of European Diplomacy*, New York, Russell & Russel, 1967, p. 235.

[128] Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 326.

[129] V. N. Vinogradov, *Za balkanskimi frontami Pervoy Mirovoy Voyny*, Moscova, Izdatel'stvo Indrik, 2002, p. 20.

[130] Sergey D. Sazonov, *op. cit.*, p. 54.

[131] Ester Uribes, *op. cit.*, p. 244, *apud* Sergey D. Sazonov, *op. cit.*, p. 54. Carol I şi S. Sazonov au ridicat din nou problema păcii balcanice, deoarece ambele părţi erau conştiente că tratatele de la Londra (1913) şi cel de la Bucureşti (1913) nu garantau realmente pacea în regiune.

[132] *MOEI*, seriya III, t. 3, p. 386−387.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

nu era împotriva apropierii româno-ruse; mai mult, kaiserul ar fi încurajat vizita regelui în Rusia, în sensul întăririi relațiilor dintre casele domnitoare ale Europei[133]. Ministrul rus de externe nu vedea însă cu ochi buni încrederea lui Carol I în prietenia personală cu împăratul Germaniei, considerând că relațiile ruso-germane se răciseră, iar vecinii români trebuiau să țină cont de asta.

Discuția avută cu prim-ministrul român a fost mult mai fructuoasă, dar fără un deznodământ precis. S. D. Sazonov explica această indecizie prin faptul că nu se cunoșteau bine și se întâlniseră pentru prima dată. În același timp, ministrul rus se bucura că Ionel Brătianu scăpase de „prejudecățile" care afectaseră mult timp relațiile româno-ruse[134]. Cei doi oameni politici au discutat despre relațiile comerciale dintre cele două state, navigarea pe Dunăre, pescuitul și comerțul pe fluviu, definitivarea graniței de pe râul Prut (s-a ajuns la un consens, optându-se pentru talvegul din 1812 și 1878), dar și despre îmbunătățirea comunicațiilor feroviare[135]. Accentul a căzut însă pe problemele de politică externă și pe eventualitatea unui conflict armat în Balcani. Ionel Brătianu l-a asigurat pe Serghey Sazonov că România avea să intre în război doar dacă erau afectate interesele sale naționale sau cele ale Serbiei ori Albaniei[136]. România nu se simțea legată de Austro-Ungaria, relația cu Viena fiind mai puțin amicală[137].

Ministrul de Externe al Rusiei a încurajat pretențiile românilor asupra Transilvaniei, deși nu au fost discuții directe referitoare la respectiva regiune. Aceasta ar fi însemnat ruperea definitivă de Tripla Alianță, ceea ce Ionel Brătianu nu a dorit în acel moment[138]. Chiar dacă la unele discuții dintre Ionel Brătianu și Serghey Sazonov a fost prezent și Em. Porumbaru, ultimul a participat mai puțin la dezbateri, ceea ce a întărit părerea inițială că deciziile importante de politică externă erau luate de prim-ministrul României[139]. Rezultatul general al tatonărilor l-a mulțumit pe Sazonov, el considerând că și-a îndeplinit scopul de a iniția detașarea României de Tripla Alianță; iar vizita de la Constanța a fost considerată un succes personal al lui Serghey Sazonov, succes lăudat și de Alexandr Izvolsky[140].

Seriozitatea cu care s-a pregătit ministrul de Externe rus pentru această vizită, instrucțiunile pe care le-a dat țarului, dar și faptul că programul individual a fost separat de cel al suveranului său dovedesc atenția acordată acestei vizite și poziției României în politica externă rusă. În același timp, nu putem să separăm vizita sa de cea a țarului, deoarece discuțiile lui Nicolae al II-lea și ale lui Serghey Sazonov cu regele Carol I și cu Ionel Brătianu au fost complementare.

Reacții diplomatice

Analizând corespondența diplomatică din epocă, am observat concentrarea pe subiectele discutate și pe rezultatele întâlnirii dintre monarhi și miniștri. Reprezentanții Triplei Alianțe la Sankt Petersburg − ambasadorul Germaniei, Frederic de Pourtalés și

[133] ANR, fond Diamandy, dosar 29, fila 2.
[134] Sergey D. Sazonov, *op. cit.*, p. 55.
[135] *MOEI*, seriya III, t. 3, p. 390.
[136] *Ibidem*, p. 388.
[137] Ion M. Oprea, *op. cit.*, p. 64.
[138] Ester Uribes, *op. cit.*, p. 245. Serghey Sazonov l-a asigurat pe Ionel Brătianu că avea să susțină pretențiile României asupra Transilvaniei într-o conjunctură favorabilă.
[139] *MOEI*, seriya III, t. 3, p. 391. Serghey Sazonov sugera, exagerând, că toate deciziile de politică externă erau luate de Ionel Brătianu, regele Carol I având în realitate o influență covârșitoare.
[140] *Ocherki istorii Ministerstva Inostrannykh Del Rossii*, t. III, p. 254.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

consilierul ambasadei Austro-Ungariei − monitorizau în această perioadă nu doar reacțiile din presa rusă, dar și opiniile cercurilor politice ruse cu privire la această vizită. Observațiile și rapoartele lor au avut un caracter moderat, datorită ideii că vizita nu a inclus discuții politice, ci doar înțelegeri referitoare la eventualele presiuni comune asupra Turciei, cu scopul prevenirii închiderii Strâmtorilor în cazul unui conflict cu Grecia[141].

Trimișii Antantei în străinătate au avut și ei misiunea de a observa reacțiile iscate de întâlnirea de la Constanța. Astfel, trimisul rus la Sofia, Savinschii, îi raporta lui S. D. Sazonov, la 12/25 iunie 1914, că vizita fusese interpretată negativ de oficialitățile bulgare, care considerau că teritoriul cedat României în 1913, Cadrilaterul, părea o compensație pentru Basarabia anexată de Rusia[142]. Și însărcinatul cu afaceri francez la Sofia, M. Dard, raporta ministrului de Externe francez, M. Viviani, la 15/28 iunie, despre reacțiile negative ale cercurilor politice și ale opiniei publice bulgare. Mai mult, bulgarii se considerau insultați din cauză că Regimentul 5 Roșiori purta numele țarului Nicolae al II-lea[143].

Trimisul Franței la București, Camille Blondel, prezent la Constanța, a oferit mai multe amănunte în raporturile sale către M. Viviani, dar a menționat din start că întâlnirea nu a presupus nici o declarație politică. În timpul discuțiilor dintre Nicolae al II-lea și Carol I sau dintre S. Sazonov și Ionel Brătianu, oamenii politici ruși nu au putut să obțină din partea României o declarație clară despre relațiile româno-ruse și relațiile sale cu Austro-Ungaria[144]. Această atitudine ezitantă a României se înscria în previziunile lui C. Blondel, deoarece, anterior vizitei țarului, acesta avusese un dialog cu C. Diamandi. Trimisul României în capitala Rusiei i-a sugerat atunci francezului că aliații nu trebuiau să ceară un răspuns rapid României, chiar dacă părerea regelui în privința relațiilor cu Austro-Ungaria se modificase simțitor în comparație cu anul precedent[145].

Într-un alt raport al lui C. Blondel către Viviani, din 20 iunie/3 iulie, trimisul francez sublinia mizele vizitei. Astfel, el concluziona că cele două state ar fi vrut menținerea păcii în Balcani și respectarea clauzelor Tratatului de la București. Prim-ministrul României și regele Carol I subliniind mereu că România avea libertate de acțiune, S. Sazonov era tentat să creadă că nu exista un tratat între România și Austro-Ungaria. Iar C. Blondel concluziona, așadar, că apropierea româno-rusă se contura tot mai mult[146].

Reacții în presă

Istoriografia a fost puțin interesată de reacțiile cercurilor politice sau ale opiniei publice determinate de organizarea și desfășurarea evenimentului. Istoricii s-au preocupat mai mult de rezultatele pe termen scurt sau lung. Unele informații găsim totuși în presa din România, care prelua mai multe articole din străinătate, având însă și propriile comentarii ale evenimentului. De asemenea, ziarele din Basarabia erau preocupate de acest subiect, speculând asupra temelor ce aveau să fie dezbătute[147].

[141] *MOEI*, seriya III, t. 3, p. 400 (Telegrama consilierului ambasadei Austro-Ungariei la Sankt Petersburg, Ottokar Czernin, către ministrul Afacerilor Externe austro-ungar, Berchtold, la 11/24 iunie 1914).

[142] *Ibidem*, p. 419.

[143] *Ibidem*, p. 554.

[144] *Documents diplomatiques français (1871−1914)*, 3ème série, tome X, p. 572 (Raportul lui Camille Blondel către Viviani la 17/30 iunie 1914).

[145] *Ibidem*, p. 572. În acest raport, Blondel pomenea de problema matrimonială, care nu fusese discutată în timpul vizitei, dar în cercurile Curții ruse se presupunea că aceasta deja fusese aranjată și data căsătoriei fixată.

[146] *Ibidem*, p. 597.

[147] *Vstrecha v Konstantse*, în „Bessarabskaya Zhizn", Chișinău, an XI, nr. 128, 5/18 iunie 1914, p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Astfel, se credea că Rusia făcuse acest pas pentru a „ațâța" atenția Germaniei și Austro-Ungariei, deoarece, până atunci, România fusese sub influența lor[148]. Tot în presa basarabeană găsim o preluare din „Berliner Tagblatt", unde se spunea că Rusia avea să cedeze României cele trei județe din sudul Basarabiei pentru o a detașa definitiv de Germania și Austro-Ungaria; acest anunț urma să fie făcut de țar la Constanța[149].

Reacțiile din presa engleză și franceză au fost și ele favorabile. Astfel, „Newcastle Chronicle", analizând evenimentele de la Constanța, remarca o evidentă îmbunătățire a relațiilor româno-ruse − mai ales după Războaiele Balcanice și Pacea de la București − și chiar sugera eventualitatea unei înțelegeri mai consistente între cele două țări[150]. „Standard" și „The Times" publicau în paginile lor un interviu cu Emanoil Porumbaru, care descria vizita drept un succes pentru politica externă românească, destinderea dintre cele două țări și rolul României în Balcani[151]. Tot în „The Times", jurnaliștii englezi menționau reacția pozitivă a Franței față de vizita țarului, dar și satisfacția publică a îmbunătățirii relațiilor dintre cei doi vecini, singurul aspect pozitiv al crizei balcanice[152]. În Franța, „Le Temps" a subliniat caracterul politic al vizitei, datorită prezenței lui Sazonov[153], iar „Le Journal des Débats" evidenția apropierea româno-rusă, ce nu putea fi compromisă nici chiar de Viena[154].

La Viena, discuțiile privind acest subiect erau, în mod previzibil, dezagreabile. Consulatul austriac din Moscova a urmărit publicațiile dedicate episodului Constanța și chiar a trimis raporturi cu articole din presa rusă traduse integral. Un exemplu ar fi un articol din „Russkoye Slovo"[155], în care ar fi fost comentate obiectivele politicii externe românești[156]. Unele deziderate ar fi fost complementare celor ruse, ceea ce a favorizat o apropiere româno-rusă. Semnalul de alarmă tras de presa vieneză a avut ecou și în cercurile politice austro-ungare; contele István Tisza, prim-ministrul Ungariei, considera România ca fiind pierdută pentru dubla monarhie, în contextul conflictelor din Transilvania și al mișcărilor naționale de acolo[157]. Presa italiană a avut reacții diverse. Unele titluri au fost mai radicale, observând o anumită „nervozitate în cercurile politice austriece"[158], cauzată de frica unei eventuale desprinderi a României de Triplă. Alte ziare italiene, cum ar fi „Popolo Romano", au fost mai moderate, subliniind tentativa diplomației bucureștene de a stabili un echilibru între atitudinile sale față de Austro-Ungaria și de Rusia[159].

Opinia publică germană era alertată de „Berliner Tageblatt", care afirma că Rusia se folosea de neînțelegerile dintre Austro-Ungaria și România pentru a o atrage pe ultima în sfera ei de influență. Ziarul nu ignora zvonurile despre o posibilă alianță matrimonială, avertizând însă că România va fi la mâna Rusiei dacă se va alia cu ea.

[148] *Întâlnirea monarhilor*, în loc. cit., p. 4.
[149] *Despre Basarabia*, în „Cuvânt Moldovenesc", an I, nr. 19, 25 mai 1914, p. 4.
[150] AMAE, fond Primul Război Mondial, E 2, partea a II-a, vol. 11, *Rapoarte Londra*, perioada 1914−1919, 1921, fila 80.
[151] Idem, partea a II-a, vol. 12, *Rapoarte Londra*, perioada 1914−1919, 1921, filele 81−83 verso.
[152] *Ibidem*, fila 84.
[153] *Vizita Țarului în România*, în „Dimineața", an XI, nr. 3678, 1 iunie 1914, p. 1.
[154] *Le voyage du tzar et la presse française*, în „La Roumanie", an XVII, nr. 4490, 4 iunie 1914, p. 3.
[155] Ziarul a avut aceeași direcție ca și „Moskovskiye Vedomosti".
[156] Claudiu-Lucian Topor, *Vizita țarului Nicolae al II-lea la Constanța (1914). Ecouri în presa europeană*, în *AIIX*, tom XLVI, 2009, p. 350.
[157] Eliza Campus, *op. cit.*, p. 38.
[158] *Ibidem.*
[159] Claudiu-Lucian Topor, *op. cit.*, p. 349.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Articolul evidenția și faptul că România era, totuși, cel mai puternic stat din Balcani[160]. Tot în „Berliner Tageblatt" se vorbea despre intențiile Rusiei de a se apropia de România, dar se sugera că Rusia nu avea șanse de succes atâta timp cât pe tronul României se afla regele Carol I[161]. Importanța politică a României în Balcani a fost menționată și în „Deutsche Tageszeitung" sau „Vossische Zeitung"; se remarca ascensiunea ei politică după pacea de la București, adăugându-se că întâlnirea de la Constanța confirma această tendință[162]. Mai mult chiar, „Vossische Zeitung" nu bagateliza eventualitatea logodnei principelui Carol cu marea ducesă Olga[163].

Presa maghiară a catalogat vizita lui Nicolae al II-lea la Constanța drept un eveniment de mare însemnătate. A încercat să pună accent pe importanța lui politică, din cauza prezenței lui Serghey Sazonov, care venise direct de la Sankt Petersburg. Ziarele din Ungaria susțineau că această vizită confirma, în continuare, interesele Rusiei în zona Dardanele, dar și dorința de a desprinde România de Austria. Aceste păreri au fost publicate în ziarele „Vilag" și „Esti Újság"[164]; iar în „Pesti Hirlap" apărea opinia lui Iulius Andrassy cu privire la vizita lui Nicolae al II-lea la Constanța: reorientarea politicii externe românești era vizibilă, dar Rusia nu reușise încă să atragă România de partea sa. În acest caz, Austria trebuia să facă niște schimbări tactice, dacă mai voia să păstreze România în Alianță[165].

Presa din Rusia, ziarele guvernamentale cât și cele de opoziție, ziarele cadeților[166], au comentat pe larg călătoria țarului, iar articolele respective erau preluate de presa românească. Astfel, „Golos Rossii", „Zemstina" și „Rech"[167] subliniau „trecutul glorios" al celor două state și interesele lor comune în Balcani. „Birzhevyye Vedomosti"[168], „Sovremennoye Slovo"[169] și „Novoye Vremya"[170] insistau pe schimbările din politica externă a Bucureștiului, considerând că această modificare ar fi trebuit să alerteze cabinetele de la Viena și Berlin. Indiferent de ideologia publicațiilor mai sus menționate, toate articolele au un punct comun, și anume importanța fundamentală a acestei vizite[171].

Tot în „Novoye Vremya" s-a încercat un paralelism între întâlnirea de la Constanța și cea de la Konopiště[172], dintre Wilhelm al II-lea și Franz Ferdinand, unde

[160] *Presa străină și vizita Țarului în România*, în „Minerva", București, an VI, nr. 1963, 3 iunie 1914, p. 1.

[161] *Vizita Țarului*, în „Românul", an 44, nr. 32, 2 iunie 1914, p. 3.

[162] Claudiu-Lucian Topor, *op. cit.*, p. 350.

[163] *Ibidem.*

[164] *Presa străină și vizita Țarului*, în „Dimineața", an XI, nr. 3677, 31 mai 1914, p. 5.

[165] *Opoziționiștii unguri și vizita Țarului*, în „Dimineața", an XI, nr. 3677, 31 mai 1914, p. 5.

[166] Cadeții erau membrii Partidului Constituțional Democratic, fondat de Pavel Miliukov în 1905. Miliukov a fost liderul incontestabil al cadeților și un critic dur al politicii externe ruse, mai ales în timpul lui Alexandr Izvolsky; în 1917, a devenit ministru de Externe în guvernul provizoriu. Partidul Constituțional Democratic a fost promotorul monarhiei constituționale, bazată pe un parlament ales democratic și pe o constituție modernă.

[167] „Rech" a fost unul dintre cele mai reprezentative ziare ale cadeților, unul dintre conducătorii publicației fiind Pavel Miliukov.

[168] Oficiosul partidului cadeților.

[169] Ziar al cadeților și al cercurilor influente de la Sankt Petersburg, articolele sale au avut tentă antisemită și conservatoare.

[170] Ziar naționalist.

[171] *L'entrevue de Constantza*, în „L'Indépendance Roumaine", an 37, nr. 11819, 4/17 iunie 1914, p. 1.

[172] Întâlnirea de la Konopiště, de la începutul lunii iunie 1914, dintre Wilhelm al II-lea, împreună cu ministrul marinei germane, Tirpitz, și Franz Ferdinand a fost comparată deseori cu întrevederea de la Constanța. Diferența reieșea din faptul că nu existau informații despre subiectele dezbătute de cei doi. Se presupune că s-ar fi discutat despre schimbarea politicii externe a României sau chiar despre un viitor atac asupra Serbiei, pentru a tranșa problema sârbească în favoarea Austro-Ungariei.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

s-a discutat, probabil, și noua direcție a politicii românești[173], însă culisele acestei întâlniri nu au fost niciodată făcute publice[174]. În „Moskovskiye Vedomosti”[175] s-a negat posibilitatea căsătoriei dintre principele Carol și marea ducesă Olga, dar s-a contestat și retrocedarea Basarabiei: „România ar face bine să renunțe pentru totdeauna la acea provincie”[176].

În „Russkoye Slovo” din Moscova, România era privită drept „o chezășie a echilibrului politic în Balcani și o putere de nădejde împotriva austro-ungurilor”[177]. Tot aici se comenta zvonul despre restituirea ținutului Ismail României. Ziarul afirma însă că nu avuseseră loc discuții la nivel înalt despre acest pas, România fiind „mulțumită” cu Dobrogea, care-i asigura ieșirea la Marea Neagră. De asemenea, România nu ar fi vrut ținutul Ismail deoarece, la 1914, în acea regiune majoritatea populației nu era reprezentată de români ci de turci, bulgari și ruși[178]. Tot în „Russkoye Slovo” au mai apărut articole privind vizita țarului și rezultatele ei. Astfel, Tratatul de pace de la București rămânea singura garanție a echilibrului în Balcani, iar României îi era recunoscută importanța în zonă[179].

Ziarul „Novoye Vremya” a avut o atitudine contradictorie privind evenimentul de la Constanța. Pe de o parte, vedea întâlnirea de la Constanța ca început al unui nou echilibru european, care punea capăt înarmărilor exagerate din ultimii ani. Ziarul acorda Bucureștiului un rol esențial în menținerea păcii, deoarece, prin alianța acesteia cu Antanta, s-ar fi stabilizat situația din Balcani și, în același timp, românii și-ar fi putut îndeplini aspirațiile naționale[180]. Pe de altă parte, ziarul nu aprecia foarte mult probabilitatea intrării în Antanta a unei puteri de rangul al doilea, adică a României[181].

„Peterburger Zeitung” prelua articole din ziarul vienez „Neue Freie Presse” și punea accent pe încercările de a îndepărta România de Austro-Ungaria sau măcar de a se împiedica înnoirea alianței dintre ele. Totodată, articolul sugera că Rusia nu ar fi vrut să încheie o alianță cu România, ci să își asigure o marjă de libertate pentru viitor[182]. „Peterburgskiy Kur'yer”, „Novoye Vremya” și „Rech” prezentau și ele evenimentul de la Constanța drept un apogeu al apropierii relațiilor româno-ruse[183].

Presa bulgară s-a arătat interesată de vizita cu caracter diplomatic și matrimonial a suveranului Rusiei. „Zarea”, ziar rusofil, înfățișa România drept „copilul răsfățat al Marilor Puteri”, recunoscând României rolul de arbitru al Balcanilor[184]. Celelalte ziare bulgare au recunoscut rolul dominant al României în regiune, dar nu au acordat o prea mare însemnătate diplomatică întâlnirii: „[…] țarul nu face o vizită ci întoarce o

[173] *Presa rusă și întrevederea de la Constanța*, în „Opinia”, an XI, nr. 2190, 4 iunie 1914, p. 1.

[174] ANR, fond Diamandy, dosar 103, *La Grande Guerre vue du versant Oriental*, f. 11. Constantin Diamandi spunea că detaliile întâlnirii dintre împăratul Wilhelm al II-lea și Franz Ferdinand rămâneau învăluite în mister, mai ales că, peste câteva zile, unul dintre interlocutori avea să fie asasinat. Moartea lui Franz Ferdinand la Sarajevo ducea la izbucnirea Primului Război Mondial.

[175] Ziar de dreapta, unul dintre redactorii acestuia fiind monarhist.

[176] *Presa rusă și înapoierea Basarabiei*, în „Minerva”, an VI, nr. 1985, 27 iunie 1914, p. 5.

[177] *România față de Rusia*, în „Cuvânt Moldovenesc”, an I, nr. 20, 2 iunie 1914, p. 3.

[178] *Ibidem.*

[179] *Presa rusă și România*, în „Minerva”, an VI, nr. 1984, 26 iunie 1914, p. 1.

[180] *Ibidem*, fila 50 verso.

[181] AMAE, fond Primul Război Mondial, E 2, partea a II-a, vol. 13, *Rapoarte Petrograd*, perioada 1914, fila 44 verso.

[182] *Ibidem*, fila 53 r.–v.

[183] *Ibidem*, filele 71–81.

[184] *Presa bulgară despre vizita Țarului*, în „Românul”, an 44, nr. 26, 27 mai 1914, p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

vizită”[185]. Pe lângă interesul arătat episodului constănțean, presa bulgară și-a exprimat dezamăgirea, argumentând că rușii și bulgarii erau mai apropiați și cei din urmă ar fi meritat să fie primii vizitați. Decepția era sporită și din cauza dezastrului Bulgariei în timpul celui de-al Doilea Război Balcanic[186].

Ziarele turcești nu au rămas indiferente față de această întâlnire, care demonstra interesul româno-rus pentru zona Strâmtorilor. Articolele din presa turcă, preluate din România, au pus sub semnul întrebării relațiile româno−austro-ungare după Tratatul de la București, tensiunile agravându-se din cauza românilor din Transilvania. În același timp, s-a echivalat importanța acestei întâlniri cu aceea dintre Wilhelm al II-lea și Franz Ferdinand[187].

Comentariile presei românești au început încă din luna mai, ca reacție la discursul lui Sazonov în Duma. Astfel, ziariștii români nu împărtășeau entuziasmul lui S. D. Sazonov privind vizita lui Nicolae al II-lea, chiar dacă ministrul de Externe rus se exprimase destul de optimist asupra evenimentului[188]. Mai mult, după ce s-a aflat că, după întâlnirea de la Constanța, țarul ar fi trebuit să meargă la Chișinău, unde avea să participe la dezvelirea monumentului țarului Alexandru I, articolele din presa românească au fost mult mai critice. Circula zvonul că la Chișinău ar fi urmat să fie prezent și regele Carol I, iar dacă starea de sănătate nu i-ar fi permis ar fi fost înlocuit în deplasare de principele Ferdinand[189]. Scenariul acesta nu a fost bine primit, opinia publică bucureșteană sperând că era doar o glumă[190]. Momentul a fost catalogat ca „o vizită pe care n-am dorit-o și pe care nu am putut să o evităm”, iar „țarul nu a fost văzut drept un oaspete al poporului român”[191].

După consumarea evenimentului, ziarele românești au gravitat în jurul opiniilor exprimate în presa străină. Astfel, o parte a publicațiilor din Germania și Austro-Ungaria au menționat ruperea României de politică, în timp ce ziarele din statele Antantei, cum ar fi „Le Figaro”, au subliniat că, prin această vizită, România uita de cele petrecute în 1878[192]. Se credea că Austro-Ungaria ar fi trebuit să ofere mai multe garanții privind statutul românilor din Transilvania dacă voia să împiedice intrarea României sub influența rusă[193].

Presa din România avea multe alte critici asupra decorațiilor și a persoanelor decorate. Astfel, lui Brătianu i s-a reproșat că și-a asumat laurii lui Titu Maiorescu, cel care prezidase lucrările păcii de la București, din 1913[194]. De asemenea, a nemulțumit faptul că Ionel Brătianu ar fi fost distins cu cea mai înaltă decorație ce putea fi acordată de țar unei persoane care nu făcea parte dintr-o familie domnitoare, chiar la cererea prim-ministrului român; și această cerere nu i s-a putut refuza. De asemenea, prezența liderilor opoziției, la cererea guvernului rus, s-ar fi făcut cu o singură condiție: aceste persoane să nu fie incluse în lista celor decorați[195]. Dincolo de aceste fricțiuni politicianiste, presa din România a încercat să evidențieze rolul României pe harta Europei,

[185] *Diplomația bulgară despre vizita Țarului*, în „Românul”, an 44, nr. 29, 30 mai 1914, p. 3.
[186] *Le voyage du Tzar et la presse bulgare*, în „La Roumanie”, an XVII, nr. 4492, 6 iunie 1914, p. 1.
[187] *Ibidem.*
[188] *Expozeul d-lui Sazonov*, în „Românul”, an 44, nr. 13, 13 mai 1914, p. 1.
[189] *Întâlnirea regelui Carol cu țarul Rusiei*, în „Românul”, an 44, nr. 2, 2 mai 1914, p. 3.
[190] *Vizite simandicoase*, în „Adevărul”, an XXVII, nr. 8863, 18 mai 1914, p. 1.
[191] *Vizita țarului*, în „Adevărul”, an XXVII, nr. 8876, 11 iunie 1914, p. 1.
[192] Al. Ciurcu, *Vizita țarului*, în „Adevărul”, an XXVII, nr. 8878, 3 iunie 1914, p. 1.
[193] *Ibidem.*
[194] *Din culisele vizitei Țarului*, în „Adevărul”, an XXVII, nr. 8880, 5 iunie 1914, p. 1.
[195] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

deoarece nu doar vecinii au fost interesați de rezultatele vizitei lui Nicolae al II-lea, dar și Marile Puteri[196].

Concluzii

Ca rezultat imediat al vizitei, notăm un demers comun – de fapt, un avertisment − prezentat la Constantinopol, la 21 iunie/4 iulie 1914: se referea la libertatea navigației comerciale prin Strâmtori[197]. De asemenea, s-a vorbit despre promisiunea neoficială a Rusiei de a susține pretențiile României asupra Transilvaniei; vizita lui Ionel Brătianu și a lui Serghey Sazonov în Ardeal părea un indiciu în acest sens. Totodată, cele două state au ajuns la o înțelegere privind menținerea *statu-quo*-ului în Balcani, respectarea prevederilor Tratatului de la București și protejarea libertății comerțului prin Strâmtori[198].

Probleme fundamentale de securitate și alianță au fost evitate intenționat de către diplomați. Astfel, guvernul român nu a vrut să se angajeze concret și definitiv într-o alianță cu Rusia, refuzând să o asigure de neutralitatea sa în caz de conflict. Analizând însă atitudinea oamenilor politici români, Serghey Sazonov s-a convins că România nu avea obligații precise care ar fi forțat-o să intervină în război de partea Austro-Ungariei, în eventualitatea unui conflict al celei din urmă cu Rusia. Guvernul rus − la fel ca și cel român − a fost mulțumit de rezultatele vizitei, care a contribuit la pregătirea diplomatică a unei colaborări mai strânse în viitor.

Vizita țarului Nicolae al II-lea în România, o inițiativă rusească, a fost un test de politică externă, îmbrăcat însă într-o haină ceremonială, mondenă, amicală. Diplomația de la București a încercat, prin intermediul Rusiei, o apropiere mai mare de Franța și de Tripla Înțelegere: diplomații francezi afirmaseră că eventualitatea unei ralieri la Antantă ar fi fost condiționată de o minimală reconciliere româno-rusă[199]. Recalibrarea politicii externe românești a fost influențată de noul context european, în care Puterile Centrale nu mai erau forța militară și diplomatică a continentului.

De cealaltă parte, diplomația rusă a încercat să radiografieze atmosfera politică de la București, în ideea unei posibile îmbunătățiri a relațiilor dintre cele două țări. Cabinetul de la Sankt Petersburg nu a urmărit, neapărat, încheierea unei alianțe, mult mai prețios fiind consensul asupra unor chestiuni punctuale. Importanța vizitei de la Constanța a fost dată și de ampla dezbatere din cotidienele vremii; nu doar din ziarele românești, ci și din presa statelor Antantei și ale Puterilor Centrale. De cele mai multe ori, acestea au fost favorabile; unele au exagerat în privința apropierii româno-ruse, foarte puține articole fiind critice. În linii mari, reflectarea evenimentului în presă s-a centrat pe însemnătatea venirii țarului în România, dar pe timp de pace.

[196] *Întrevederea de la Constanța*, în „Opinia", an XI, nr. 2184, 28 mai 1914, p. 1.
[197] N. Dașcovici, *La question du Bosphore et des Dardanelles*, Geneva, Georg & Co, 1915, p. 269.
[198] Ester Uribes, *op. cit.*, p. 246.
[199] Hadrian G. Gorun, *Relații politico-diplomatice și militare ale României cu Franța în Primul Război Mondial*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009, p. 24.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

THE VISIT OF TSAR NICHOLAS II IN CONSTANȚA IN JUNE 1914
(Summary)

Keywords: Romanian-Russian relations, dynastic closeness, Balkan problem, cordial visit, keeping the status-quo, maintaining peace.

The visit of Tsar Nicholas II in Constanța, result of Russian diplomacy initiative, was an important event that drew attention of public opinion and political circles. The diplomatic value of event was given by the presence of Russian and Romanian ministers especially that of Russian minister of foreign affairs Serghei D. Sazonov. The short duration of the visit suggested that it was just a cordial visit between monarchs, but the presence of Sazonov and the fact that he extended his stay for a few more days and discussed with King Carol I and Ionel Brătianu, in addition to discussions he had with politicians, make the event even more important. Sazonov's careful preparations of the visit highlighted Russia's objectives regarding the Balkans, the straits problem, the Alban problem and the Bucharest Peace Treaty.

At that time, the event was greatly reflected in local and foreign press. The newspapers from Triple Entente and Triple Alliance states observed in detail the evolution of the event and tried to make a note of Russian imperial family's visit to Constanța. The common point in press articles was the speculation of Romanian foreign policy change from an alliance to another or at least the fear of going in such direction.

The visit of Russian Tsar in Constanța did not mean a change of direction in Romanian foreign policy but merely the possibility of probing both sides. At that time, neither Romania nor Russia were willing to join an alliance, but Romania's interest was to analyze the tendencies and the availability of Russian cabinet towards and eventual alliance, while Russia tried to observe how close was Romania with Triple Alliance.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

GABRIEL ASANDULUI[*]

A. C. CUZA – PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAŞI

Personaj controversat, Alexandru Constantin Cuza[1] a rămas în memoria colectivă ca unul dintre promotorii antisemitismului românesc. Din această cauză, n-a beneficiat de multe studii biografice; istoricii s-au eschivat, de cele mai multe ori, de la abordarea unui subiect care, şi astăzi, generează tensiuni şi polemici. Puţinele lucrări[2] ce i-au fost consacrate n-au putut reconstitui, în întregime, viaţa celui care a fost unul dintre „proscrişii" istoriografiei româneşti de după 1945. Se resimte încă lipsa unor lucrări cu caracter biografic ale personajelor celor mai importante ale dreptei româneşti interbelice care să clarifice rolul şi influenţa pe care au avut-o aceştia în viaţa politică dintre cele două războaie. Studiul de faţă constituie o preocupare mai veche şi încearcă să reconstituie cariera universitară a unuia dintre cei mai longevivi oameni politici ai istoriei noastre moderne, considerat a fi unul dintre părinţii fondatori ai antisemitismului românesc[3]. Demersul nostru nu se limitează la o prezentare cronologică a carierei universitare a lui A. C. Cuza, ci încearcă să explice rolul pe care acesta l-a avut în învăţământul pe care statul român l-a iniţiat după 1918[4].

Spre deosebire de alţi colegi, care şi-au început cariera la Universitatea din Iaşi şi care, ulterior, s-au transferat la instituţia similară din Bucureşti, Cuza a rămas credincios urbei natale şi universităţii care l-a primit în rândurile corpului său profesoral la cumpăna dintre veacuri[5]. El a fost, mai bine de un sfert de veac, titularul Catedrei de economie politică şi finanţe de la Facultatea de Drept a universităţii ieşene.

Câteva date biografice credem că ne vor ajuta în finalizarea demersului nostru. Membru al uneia dintre cele mai ilustre familii de boieri moldoveni, Alexandru a văzut lumina zilei la 8 noiembrie 1857, în casa lui Constantin Cuza şi a Smarandei Coroi. A petrecut anii copilăriei în capitala Moldovei, într-o perioadă în care Iaşul, ca de altfel întreaga societate românească, cunoştea efectele tranziţiei de la cultura tradiţionalistă, religioasă şi patriarhală, specifică boierimii moldovene, la cea modernă, occidentală[6].

---

[*] Conf. dr. Universitatea Tehnică „Gheorghe Asachi" din Iaşi.

[1] Este cunoscut sub numele de A. C. Cuza.

[2] Gabriel Asandului, *A. C. Cuza − politică şi cultură*, Iaşi, Editura Fides, 2007; Horia Bozdoghină, *Antisemitismul lui A. C. Cuza în politica românească*, Bucureşti, Institutul Naţional pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel", Editura Curtea Veche, 2012.

[3] Radu Ioanid, *Cuvânt înainte*, în Horia Bozdoghină, *op. cit.*, p. 5.

[4] Pe larg, Dragoş Sdrobiş, *Limitele meritocraţiei într-o societate agrară. Şomaj intelectual şi radicalizare politică a tineretului în România interbelică*, Iaşi, Editura Polirom, 2015, p. 10−11.

[5] Despre migraţia profesorilor de la Universitatea din Iaşi la cea din Bucureşti, a se vedea Ion Toderaşcu, Bogdan-Petru Maleon, Cătălin Botoşineanu (editori), *Universitatea din Iaşi − Universitatea din Bucureşti. Mobilitatea academică (1864−1948)*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2014.

[6] „Porunca vremii", Bucureşti, an V, nr. 417, 8 iunie 1936, p. 45.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 253–278

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Crescut mai mult de bunicii din partea mamei, tânărul Alexandru a primit, în primii ani de viaţă, o educaţie religioasă care a fost completată, începând din 1867, de una cazonă, de care a avut parte la pensionul lui Anton Frey din capitala Moldovei. Într-o ţară în care sistemul de învăţământ era încă la început de drum, tânărul A. C. Cuza a fost îndrumat de familia sa[7] să-şi continue studiile în străinătate. Gimnaziul l-a făcut la Institutul Krause din Dresda, fiind coleg cu fiii lui Mihail Kogălniceanu, Ioan şi Constantin[8]. A urmat clasele gimnaziale superioare în spaţiul francofon, susţinând, în 1880, examenul de bacalaureat la Paris[9].

Evoluţia sistemului public de învăţământ în spaţiul românesc a fost puternic influenţată, în cea de a doua jumătate a secolului XIX, de înfiinţarea celor două universităţi, de la Iaşi, în 1860, şi Bucureşti, în 1864. Activitatea acestora, în primele decenii de existenţă, a cunoscut numeroase sincope, neajunsuri materiale şi neîmpliniri, care au făcut ca aceste instituţii să nu fie atractive. Centrele universitare străine au fost cele care, în perioada 1860−1940, au deţinut monopolul formării elitei autohtone[10]. Pentru tinerii acelei perioade reuşita socială se traducea în obţinerea unei diplome la o universitate din Occident[11].

A. C. Cuza, reprezentant al unei cunoscute familii aristocratice, care avea anumite aşteptări din partea sa, face parte din această categorie a tinerilor români care au făcut din dorinţa de a urma cursurile unei universităţi străine un scop în sine[12]. De aceea, după promovarea bacalaureatului, s-a înscris la Facultatea de Drept din Paris de unde, în 1882, s-a transferat la Universitatea Veche din Bruxelles[13]. Departe de a fi „o sub-mediocritate intelectuală”[14], A. C. Cuza a fost un tânăr studios, cu vădite inclinaţii literare. Încă din perioada studenţiei a început să publice, în diferite gazete, din ţară, poezii cu caracter social, dar şi versuri romantice.

După obţinerea licenţei în ştiinţe juridice, a urmat studii doctorale dobândind, tot la Universitatea Veche din Bruxelles, atât titlul de doctor în ştiinţe politice şi administrative[15], cât şi pe cel de doctor în ştiinţe juridice[16].

---

[7] Tatăl lui A. C. Cuza, Constantin, s-a stins din viaţă prematur, în 1866, pentru ca, în 1870, să fie urmat de soţia sa, Smaranda. Alexandru şi fratele său au fost daţi în grija unchiului lor, Panaite Cazimir, care avea să răspundă de educaţia celor doi tineri. La sfatul lui Mihail Kogălniceanu, mezinul Alexandru avea să fie trimis, împreună cu fiii marelui istoric, să urmeze cursurile secundare în spaţiul german, la Dresda.

[8] „Porunca vremii”, Bucureşti, an V, nr. 417, 8 iunie 1936, p. 49.

[9] A obţinut bacalaureatul la Universitatea din Paris (diploma nr. 1318 din 20 octombrie 1880, cf. BAR, Cabinet manuscrise − carte rară, arhiva A. C. Cuza, mapa XII, f. 369).

[10] În contextul modernizării societăţii româneşti, în secolul XIX, noile elite au avut nevoie de o nouă formă de legitimare, meritocraţia care a asigurat o nouă tipologie socială, cea a intelectualului (pentru detalii despre meritocraţia în spaţiul românesc, a se vedea Dragoş Sdrobiş, *op. cit.*, p. 26−29).

[11] Detalii despre rolul universităţilor româneşti în formarea elitelor în Lucian Nastasă, *„Suveranii” universităţilor româneşti. Mecanisme de selecţie şi promovare a elitei intelectuale*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2007.

[12] Dragoş Sdrobiş, *op. cit.*, p. 10.

[13] BAR, Cabinet manuscrise − carte rară, Arhiva A. C. Cuza, mapa XII, f. 369. Pentru detalii despre Universitatea Veche din Bruxelles şi românii care au urmat cursurile acesteia, a se vedea Laurenţiu Vlad, *Studenţi români la Universitatea Liberă din Bruxelles (a doua jumătate a secolului al XIX-lea − prima parte a secolului al XX-lea)*, Iaşi, Institutul European, 2014, p. 19−54.

[14] Cf. Leon Volovici, *Ideologia naţionalistă şi problema evreiască în România anilor '30*, Bucureşti, Editura Humanitas, 1995, p. 13.

[15] Diploma de doctor în ştiinţe politice şi administrative a fost obţinută la 27 iulie 1882 (Laurenţiu Vlad, *op. cit.*, p. 69).

[16] Diploma de doctor în drept a fost obţinută la 29 ianuarie 1886 (Laurenţiu Vlad, *op. cit.*, p. 60). Pentru mai multe detalii despre parcursul şcolar al lui A. C. Cuza, a se vedea Gabriel Asandului, *op. cit.*, p. 17−19.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

În anii petrecuţi în capitala Belgiei, A. C. Cuza i-a cunoscut pe Constantin Mille[17] şi Vasile G. Morţun[18], care au jucat un rol important în apropierea sa de mişcarea socialistă. Sedus de vraja acestui curent politic, la modă printre tinerii români aflaţi în străinătate, Cuza a început să publice poezii cu caracter social, care ne lasă impresia unui spirit ateist, în contrast cu militantismul creştin de mai târziu. A colaborat cu revista „Contemporanul", condusă, între 1881 şi 1891, de Ioan Nădejde, unul din liderii mişcării socialiste din România şi unde redactor literar era prietenul său, Constantin Mille. Epigrama *O rugăminte*[19] reprezintă debutul său în paginile acestei publicaţii. Devine colaborator al cunoscutei gazete „Convorbiri literare", publicând, în mai 1885, prima poezie intitulată sugestiv *Ideal*[20].

Reîntors definitiv în România, în 1886, tânărul Cuza, reprezentant al vechii boierimi din Moldova, s-a implicat în viaţa politică. A activat, puţin timp, în mişcarea socialistă autohtonă care, din deceniul al VIII-lea al secolului XIX, începea să se reorganizeze sub forma cercurilor socialiste, constituite iniţial la Bucureşti şi Iaşi, şi ulterior în alte oraşe importante ale ţării (Galaţi, Brăila, Ploieşti, Piteşti, Curtea de Argeş ş.a.)[21]. În această perioadă, de după 1882, Iaşul, oraşul de baştină al viitorului profesor de Economie politică, avea să devină un fel de „Mecca socialismului românesc". Colaborarea lui A. C. Cuza cu mişcarea socialistă a avut loc într-o perioadă în care liderii acesteia au hotărât să renunţe la ideologia anarhistă promovată până atunci şi să adopte tezele socialismului modern, concomitent cu intensificarea propagandei în rândurile intelectualilor şi muncitorilor, acţiune care n-a adus rezultatele scontate.

A. C. Cuza a părăsit mişcarea socialistă pentru a se alătura grupării conservator-junimiste, care a încercat să impună în cultura română o ideologie inspirată de teoriile istoriciste ale filosofiei romantice germane[22]. Aristocrat prin naştere, precum mai toţi membrii fondatori ai „Junimii"[23], socialist de ocazie, A. C. Cuza s-a „convertit" rapid, îmbrăţişând ideile conservatoare care susţineau marea proprietate şi refuzau reformele care puteau afecta proprietatea rurală[24]. Calitatea de membru al „Junimii", tânărul moldovean a dobândit-o în anul 1883, înainte de reîntoarcerea definitivă în ţară[25].

Preocupările sale literare, relaţiile de familie şi cele de amiciţie i-au înlesnit lui A. C. Cuza apropierea de „Junimea", societate care încuraja încercările literare şi ştiinţifice ale membrilor ei. Nu de puţine ori, tânărul ieşean şi-a citit propriile creaţii în faţa auditoriului junimist, compus în exclusivitate din intelectuali. Neînţelegerile pe care

[17] Constantin Mille se afla la studii în capitala Belgiei, după ce fusese exmatriculat din cadrul Universităţii din Iaşi pentru apartenenţa sa la mişcarea socialistă şi pentru participarea la acţiunea de comemorare a zece ani de la izbucnirea Comunei din Paris, organizată de socialiştii din Iaşi. El va continua să fie şi în străinătate un înfocat susţinător al cauzei socialiste, intrând în contact cu o serie de cunoscuţi lideri ai mişcării socialiste europene, precum Em. Vandervelde, George Roland, Paul La Farque, Jules Guesde ş.a.

[18] Vasile Morţun (1860−1919), fondator al Cercului socialist român din Paris, primul deputat socialist în Parlamentul României (1888). A fost unul din socialiştii care au migrat la liberali, în 1899.

[19] „Contemporanul", Bucureşti, an I, 22 august 1881, p. 179−180.

[20] *CvL*, an XIX, nr. 2, 1 mai 1885, p. 189.

[21] Nicolae Jurca, *Istoria social-democraţiei din România*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1994, p. 11.

[22] Pentru detalii despre implicarea mişcării junimiste în cultura română, a se vedea Keith Hitchins, *România 1866−1947*, ediţia a IV-a, traducerea George G. Potra şi Delia Răzdolescu, Bucureşti, Editura Humanitas, 2013, p. 68−76.

[23] Dintre membrii fondatori ai „Junimii": Vasile Pogor, Theodor Rosetti, Iacob Negruzzi, Petre P. Carp, Titu Maiorescu, doar ultimul nu avea origini aristocratice.

[24] Detalii despre începutul carierei politice a lui A. C. Cuza, în Gabriel Asandului, *op. cit.*, p. 177−179.

[25] *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, vol. 1, Bucureşti, Editura Academiei, 1979, p. 473.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

le-a avut cu o parte dintre fruntaşii „Junimii", dar şi reminescenţele formaţiei sale socialiste l-au determinat să părăsească această grupare şi să-şi caute propriul său drum în politică. Ieşeanul Ioan Dafin, contemporan cu viitorul lider al Ligii Apărării Naţional Creştine (LANC), ne oferă o explicaţie interesantă a motivelor care au stat la baza despărţirii de mişcarea junimistă:

> Că D-l Cuza n-a putut sta multă vreme în gruparea junimistă, se explică destul de uşor prin faptul că D-sa, fiind un spirit mai independent, având şi o cultură a cărei bază se găsea la şcoala socialistă, nu se împăca cu doctrina junimistă care în privinţa reacţionarismului nu se deosebea aproape de loc de partidul conservator[26].

Despre cariera universitară a lui A. C. Cuza se ştiu puţine lucruri şi, din această cauză, am considerat că o prezentare mai detaliată ar putea oferi o nouă perspectivă asupra biografiei acestui personaj. La cumpăna dintre veacurile XIX şi XX, învăţământul superior românesc a intrat într-o nouă fază a organizării, rezultat al adoptării unei noi legislaţii şcolare. Elitele politice şi culturale conştiente de necesitatea modernizării şi îmbunătăţirii sistemului de educaţie au căutat soluţii şi mijloace care să permită universităţilor româneşti să devină atractive pentru viitorii studenţi, dar şi pentru cei care puteau pregăti viitoarele generaţii ale României.

La finele secolului XIX, România avea doar două universităţi, la Iaşi şi Bucureşti, a căror activitate se desfăşura în conformitate cu prevederile noii Legi a învăţământului secundar şi superior, promulgată în anul 1898. Acest act normativ, redactat sub atenta supraveghere a ministrului Spiru Haret, a căutat să rezolve problemele cu care se confruntase învăţământul secundar şi superior românesc până la acea dată. Situaţia personalului didactic şi modul în care era recrutat au fost detaliate în cuprinsul legii mai sus-menţionate. Această preocupare pentru situaţia cadrelor universitare avea la bază statistica îngrijorătoare potrivit căreia majoritatea membrilor corpului universitar proveneau din rândurile absolvenţilor universităţilor occidentale[27]. De aceea, decidenţii politici au hotărât să adopte o legislaţie care să ofere tinerilor români condiţii şi avantaje pentru a putea studia şi în ţară. De asemenea, pentru a pune bază unui învăţământ de calitate era nevoie de un corp universitar de elită, de personalităţi ştiinţifice cu recunoaştere internaţională, care să confere prestigiu universităţilor româneşti. Soluţionarea şi promovarea acestora s-au numărat printre problemele reglementate de noua lege, cu scopul de a împiedica accesul neaveniţilor, cu toate că, de-a lungul timpului, au existat şi excepţii.

Titlul de profesor era, în România sfârşitului de veac, unul din cele mai elevate idealuri meritocratice[28]. De aceea, ocuparea unei catedre universitare a reprezentat o tentaţie, dat fiind că oferea titularului o serie de avantaje. Astfel, din perspectivă socială, cel ce reuşea să dobândească un post de profesor universitar era inclus, potrivit legii, în categoria înalţilor funcţionari ai statului, beneficiind de toate drepturile rezervate acestora. Din punct de vedere cultural, cadrele didactice universitare erau considerate a fi „categoria cea mai înaltă a intelectualilor"[29], creatori şi utilizatori, în acelaşi timp, ai produselor culturale[30]. Profesorul universitar era, din perspectivă politică, atât părintele cât şi propovăduitorul ideilor politice şi al ideologiilor[31].

---

[26] Ioan Dafin, *Iaşul cultural: amintiri şi însemnări*, vol. I, Iaşi, Viaţa Românească, 1928, p. 119.

[27] Despre tinerii românii care şi-au făcut studiile în străinătate, a se vedea Lucian Nastasă, *Itinerarii spre lumea savantă. Tinerii din spaţiul românesc la studii în străinătate*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2006.

[28] Idem, *„Suveranii" universităţilor româneşti…*, p. 66.

[29] *Ibidem*, p. 67.

[30] *Ibidem.*

[31] *Ibidem*, p. 78.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Poziţia de profesor universitar asigura, fără doar şi poate, pe lângă statutul social, şi o anumită siguranţă materială. Valoarea unei catedre universitare, la începutul secolului XX, era echivalentă cu cea a unei moşii care producea venituri frumoase[32]. Comparativ cu alte categorii de bugetari, profesorii universitari nu erau cei mai bine remuneraţi, însă beneficiile obținute le asigurau un anumit confort financiar şi le permiteau, celor care doreau, să se implice în politică[33]. În timp, valoarea acestor salarii şi a indemnizaţiilor s-a erodat, astfel că, în perioada interbelică, numeroşi profesori au ajuns să se plângă de lipsurile materiale pe care trebuiau să le îndure, rezultat al unei salarizări insuficiente. N-au existat profesori care să se fi îmbogăţit de pe urma activităţii desfăşurate la catedră.

A. C. Cuza provenea dintr-o familie cu posibilităţi financiare. Situaţia sa materială s-a îmbunătăţit în urma căsătoriei cu Maria Ganea, în 1896. Ca atare, opțiunea sa pentru cariera universitară nu trebuie legată de dorinţa ascensiunii sociale sau a bunăstării materiale ci, mai mult, de satisfacerea orgoliului personal. Şcolit în spaţiul german şi în cel francofon, A. C. Cuza a fost familiarizat cu exigenţele din mediile universitare occidentale.

La cumpăna dintre veacuri, pentru ocuparea unui post de profesor la una din cele două universităţi româneşti, era nevoie de prestigiu ştiinţific, de lucrări care să pună în evidenţă calităţile teoretice şi practice ale candidatului. De aceea, pentru Cuza, ideea ocupării unei catedre universitare apare relativ târziu, în contextul marginalizării sale politice, a îndepărtării de „Junimea” şi de revista „Convorbiri literare”. Perioada cuprinsă între 1895 şi 1899 a fost nefastă, din punct de vedere politic, însă a fost extrem de rodnică sub aspect publicistic. Dintre materialele care au văzut lumina tiparului în acest interval[34] se remarcă lucrarea *Despre poporaţie. Statistica, teoria şi politica ei*, distinsă de Academia Română cu premiul „Lazăr” pe baza unui raport întocmit de Vicenţiu Babeş[35]. Această operă ştiinţifică i-a adus lui A. C. Cuza recunoaştere în mediul universitar românesc şi i-a asigurat, începând din anul 1901, un loc în cadrul celui mai înalt for ştiinţific şi de cultură al ţării, Academia Română. A rămas membru corespondent până în anul 1936 când, cu sprijinul lui Nicolae Iorga şi al lui Octavian Goga, a fost ales titular cu drepturi depline al acestei instituţii.

Ajuns la o anumită maturitate intelectuală, lipsit de un angajament politic şi fără să ocupe vreo funcţie în aparatul administrativ şi politic al statului[36], A. C. Cuza s-a arătat interesat de o viitoare carieră universitară. Ocazia s-a ivit, la cumpăna dintre veacuri, când Facultatea de Drept din Iaşi a scos la concurs un post de profesor la Catedra de Economie politică şi finanţe. Pentru a-şi vedea materializată intenţia, Cuza a trebuit să intre în competiţie cu alţi aspiranţi[37]. În conformitate cu prevederile Legii

[32] Iorgu Iordan, *Memorii*, vol. II, Bucureşti, Editura Eminescu, 1977, p. 175; Lucian Nastasă, *„Suveranii” universităţilor româneşti…*, p. 108.

[33] Pentru detalii despre diversele norme de salarizare din aparatul bugetar al statului, a se vedea *ibidem*, p. 108−109.

[34] A. C. Cuza a publicat între 1895 şi 1899 următoarele lucrări: *Ţăranii şi clasele dirigente*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1895; *Lupta contra alcoolismului în România*, Iaşi,Tipografia Goldner, 1897; *Comerţ liber sau monopol*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1897.

[35] Vicenţiu Babeş (1821−1907), jurist, profesor, ziarist şi om politic din Banat. A fost unul din membrii fondatori ai Academiei Române. Raportul său, care a stat la baza acordării premiului „Lazăr” al Academiei Române, a fost publicat în „Analele Academiei Române. 1899−1900”, p. 437−442 (vezi Dimitrie Pascu, *A. C. Cuza economist şi doctrinar al naţionalismului*, Bucureşti, Institutul de arte grafice „Lupta”, 1937, p. 60).

[36] Între 1890 şi 1891, în timpul mandatului lui Vasile Pogor, A. C. Cuza a fost ajutor de primar al Iaşului, pentru ca, în perioada 1892−1895, să fie deputat, ales pe listele junimist-conservatoare.

[37] Există o inadvertenţă în ceea ce priveşte numărul şi numele celor înscrişi la concurs pentru ocuparea postului de profesor de Economie politică şi finanţe. Pe de o parte, rapoartele celor trei membri ai comisiei fac

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

învăţământului secundar şi superior, concursul trebuia să se desfăşoare prin parcurgerea mai multor etape. Într-o primă fază, candidaţii erau obligaţi să-şi depună dosarul de înscriere, care trebuia să conţină mai multe documente. Dintre acestea, cel mai important era memoriul de activitate, ce trebuia să fie o sinteză a activităţii ştiinţifice a candidatului până la momentul desfăşurării concursului[38].

Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice aviza dosarele de înscriere, după care le trimitea universităţilor pentru desfăşurarea propriu-zisă a concursului[39]. Astfel, la 28 octombrie 1900, membrii Senatului Universităţii din Iaşi şi cei ai Consiliului profesoral al Facultăţii de Drept, reuniţi în şedinţă comună, au fost informaţi că ministerul a aprobat dosarele depuse de toţi candidaţii pentru ocuparea postului de profesor la Catedra de Economie politică şi finanţe[40]. Componenţa comisiei ce trebuia să analizeze dosarele de concurs a fost propusă de Senatul Universităţii ieşene şi aprobată de minister în momentul declarării vacanţei postului[41]. Au fost desemnaţi să facă parte din comisie Petru Missir, profesor la Universitatea din Iaşi, Ioan Bogdan şi Nicolae Basilescu, titulari la Universitatea din Bucureşti. Dintre cei trei, doar ultimul îşi făcuse un nume în domeniul economiei politice, ceilalţi nefiind în specialitatea catedrei scoase la concurs.

Conform legislaţiei în vigoare, membrii comisiei trebuiau să examineze dosarele candidaţilor şi trebuiau să redacteze rapoarte individuale pe care le înaintau Senatelor celor două universităţi, din Iaşi şi Bucureşti. Activitatea ştiinţifică a lui A. C. Cuza s-a bucurat de aprecieri favorabile din partea profesorilor Missir şi Bogdan, care l-au recomandat călduros pe acesta pentru ocuparea Catedrei de economie politică şi finanţe. Primul a elogiat activitatea ştiinţifică a lui A. C. Cuza insistând, în special, asupra importanţei şi valorii ştiinţifice a lucrării *Despre poporaţie. Statistica, teoria şi politica ei* (1899)[42]. Despre aceasta, profesorul Missir avea să afirme că abordează un subiect important pentru ştiinţa economiei politice. În opinia sa, autorul era „un bun cunoscător al materiei" şi, drept urmare, era îndreptăţit să ocupe acest post[43].

Profesorul Ioan Bogdan a continuat şi el pe linia deschisă de colegul său, afirmând că A. C. Cuza era „singurul candidat serios pentru catedra de care ne

---

referire la patru candidaţi: A. C. Cuza, Scarlat Arion, Gheorghe Radu şi Vasile I. Radu, pe de altă parte, Senatul Universităţii din Iaşi, reunit în şedinţă comună cu Consiliul Facultăţii de Drept, a desemnat, în data de 9 iunie 1899, comisia care urma a cerceta lucrările candidaţilor − Vasile I. Radu, Gheorghe Radu şi A. C. Cuza (a se vedea „Anuarul Universităţii din Iaşi pe anul şcolar 1898−1899", Iaşi, 1900, p. 124).

[38] A. C. Cuza şi-a publicat memoriul pe care l-a înaintat Ministerului. A se vedea, în acest sens, A. C. Cuza, *Memoriu asupra lucrărilor mele*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1900.

[39] *Legea învăţământului secundar şi superior*, publicată în MOf, nr. 283, din 24 martie 1898, în Ion Ph. Gheţău, *Al II-lea Supliment la Codicele de şedinţă al României cuprinzând toate legile, regulamentele şi decretele uzuale de la 1 aprilie 1895 şi până la 1 iunie 1900*, Ploieşti, Tipografia Fabricii „Progresul", 1900, p. 426−457.

[40] „Anuarul Universităţii din Iaşi pe anul şcolar 1900−1901", Iaşi, Tipografia „Dacia", 1902, p. 27.

[41] Senatul Universităţii din Iaşi, reunit în şedinţă comună cu membrii Consiliului profesoral al Facultăţii de Drept, în data de 9 iunie 1899, a desemnat comisia ce trebuia să evalueze dosarele candidaţilor înscrişi la concurs („Anuarul Universităţii din Iaşi pe anul şcolar 1898−1899", p. 124).

[42] În 1899, lucrarea a fost distinsă de Academia Română cu premiul „Lazăr", pe baza raportului dr. Vicenţiu Babeş, şi a reprezentat principalul atu al lui A. C. Cuza la concursul pentru ocuparea Catedrei de economie politică şi finanţe. Celelalte lucrări ştiinţifice, de specialitate, din portofoliul „patriarhului naţionalismului românesc", au fost: *Meseriaşul român*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1893; *Ţăranii şi clasele dirigente*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1895; *Monopolul alcoolului*, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1895; *Lupta în contra alcoolismului*, Iaşi, Goldner, 1897; *Comerţ liber sau monopol*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1897; *Cei doi Spenceri şi alte descoperiri ale d-lui N. Basilescu*, Iaşi, Tipografia Naţională, 1900.

[43] Petru Missir, *Recensiuni şi notiţe*, în *CvL*, an XXXIV, nr. 1, 15 ianuarie 1900, p. 31−42.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ocupăm", lucrările lui fiind „studii originale asupra istoriei noastre economice". Concluzia referatului cunoscutului nostru slavist a fost favorabilă autorului lucrării *Despre poporaţie*:

> Ceea ce se degajează pentru noi, din studiul D-lui Cuza, este talentul cu care ştie d-sa să dezvolte chestiunile de ştiinţă, este puterea cea mare de asimilare ce are gândirea d-sale, este consecvenţa logică cu care ştie să urmărească o chestiune până la sfârşit, este claritatea şi frumuseţea stilului în care ştie să se exprime […].
> Dacă adăugăm pe lângă acestea întinsa cultură generală ce posedă autorul, cunoştiinţa limbilor şi literaturilor moderne, familiaritatea cu metoda ştiinţifică, onestitatea în folosirea literaturii speciale, simţul de estetică al formei […], trebuie să ne formăm convingerea că d-sa prezintă garanţii suficiente că va fi un bun profesor de economie politică şi finanţe[44].

Singurul membru al comisiei care a exprimat un punct de vedere divergent şi care a subliniat, în raportul său[45], că lucrările prezentate de A. C. Cuza nu erau valoroase şi suficiente pentru a justifica ocuparea catedrei scoase la concurs, a fost Nicolae Basilescu, profesor de economie politică la Facultatea de Drept a Universităţii din Bucureşti. Despre lucrarea *Despre poporaţie. Statistica, teoria şi politica ei*, piesa de bază din dosarul de concurs al lui A. C. Cuza, Basilescu afirma că este „o operă de fantezie, o înşirare, o îngrămădire de citaţiuni şi de opiniuni, adesea divergente, din care autorul − şi mai puţin încă cititorul său − cu greu se poate descurca"[46]. Considerând lucrarea „inutilă şi lipsită de valoare"[47], profesorul bucureştean recomanda ministerului să scoată din nou la concurs Catedra de Economie politică şi finanţe, din cauză că nici unul dintre candidaţii înscrişi la concurs n-ar întruni condiţiile legale pentru a fi numit profesor la Universitatea din Iaşi.

Reacţia lui A. C. Cuza faţă de raportul „nefavorabil" al lui Nicolae Basilescu nu a întârziat şi a îmbrăcat forma unui studiu polemic, intitulat *Cei doi Spenceri şi alte descoperiri ale d-lui N. Basilescu*. Viitorul profesor ieşean a căutat să-şi apere atât opera, cât şi onoarea Academiei Române, care îi premiase scrierea:

> Aşa fiind, e o datorie de onoare pentru mine de a-mi apăra scrierea contra atacurilor ce i se aduc, pentru a nu lăsa să se strecoare măcar un singur moment vreo bănuială faţă de cea mai înaltă instituţie culturală a ţării, căreia îi datoresc recunoştiinţă[48].

El a considerat raportul lui Nicolae Basilescu ca fiind „o mică tentativă de asasinat moral"[49] menit să-l discrediteze din punct de vedere ştiinţific şi să împiedice numirea sa ca profesor titular la Universitatea din Iaşi. Nemulţumirea lui a vizat, în primul rând, faptul că analiza lucrărilor sale s-a făcut „în ultimul moment"[50], ca să nu se mai poată apăra. În al doilea rând, A. C. Cuza acuza invidia profesorului Basilescu care, în opinia sa, nu făcuse nimic în domeniul economiei politice şi, din această cauză, nu dorea ca alţii să se ridice „deasupra nivelului competenţei d-sale în materie de economie politică"[51].

---

[44] *Ibidem.*
[45] Nicolae Basilescu, *Raport prezentat Universităţii din Bucureşti asupra lucrărilor propuse pentru obţinerea catedrei de economie politică şi finanţe a Facultăţii de Drept de la Universitatea din Iaşi*, în „Revista de Drept şi Sociologie", Bucureşti, an III, nr. 8, 1900, p. 117−136.
[46] *Ibidem*, p. 134.
[47] *Ibidem.*
[48] A. C. Cuza, *Cei doi Spenceri...*, p. 4.
[49] *Ibidem.*
[50] *Ibidem.*
[51] *Ibidem*, p. 16.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Speculând neatenţia, cu adevărat impardonabilă, a profesorului bucureştean, care în raportul său îl confundase pe sociologul Herbert Spencer cu A. Spencer, Cuza şi-a permis să-l ridiculizeze pe acesta. Polemica dintre A. C. Cuza şi Nicolae Basilescu, departe de a fi una colegială, a fost dusă totuși de primul mult prea departe, dincolo de limitele unei dispute academice[52].

Membrii Senatului Universităţii din Iaşi şi cei ai consiliului profesoral al Facultăţii de Drept, pe baza rapoartelor redactate de membrii comisiei, i-au recomandat ministerului pe doi dintre candidaţii înscrişi, pe A. C. Cuza şi Gheorghe Radu[53]. Ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice de la acea vreme, Constantin C. Arion (1855−1923), a înclinat balanţa în favoarea lui A. C. Cuza, un intrus, la acea dată, în mediul universitar românesc. Decizia de titularizare a acestuia pe postul dorit poartă data de 27 ianuarie 1901[54]. A. C. Cuza avea 44 de ani, o anumită maturitate profesională care, potrivit opiniei sale, îl îndreptăţea să ocupe un astfel de post.

Numirea sa este legată, probabil, de amiciţiile pe care şi le-a creat în interiorul „Junimii". Relaţiile sale cu Constantin C. Arion, cu P. Missir sunt cunoscute[55], mai puţin legătura cu profesorul Ion Bogdan. În cazul lui A. C. Cuza nu s-a ţinut seama de cutuma întâlnită, şi perpetuată şi în perioada interbelică, potrivit căreia cei care suplineau catedra erau preferaţi în detrimentul „intruşilor".

A. C. Cuza a deschis cursul de Economie politică, la 12 februarie 1901, cu o prelegere despre *Obiectul economiei politice şi însemnătatea ei*[56]. Subiectul a fost tratat „în nota timpului şi a practicii universitare curente"[57]. Pe lângă această disciplină, Cuza a suplinit Legislaţia agrară şi industrială, de la secţia doctorală a Facultăţii de Drept[58]. Cursul de Economie politică ni s-a păstrat, sub forma unui manuscris luat de un student, care a audiat toate cele 37 de prelegeri ţinute de A. C. Cuza în cursul anului universitar 1905−1906[59]. Profesorul Mihai Todosia, fost rector al Universităţii din Iaşi (1972−1981), scria, la începutul anilor '90 ai secolului trecut, că acest curs era unul „confuz, dezordonat, cu idei retrograde, rasiste"[60]. În schimb, profesorul Vasile Nechita, în volumul *Învăţământul superior economic de ieri şi de azi la Alma Mater Iassiensis*, publicat în 2012, afirma că A. C. Cuza şi-a construit cursul bazându-se pe „expuneri relative dense, corecte şi coerente cu privire la diferitele încercări de definire a obiectului economiei politice"[61]. În opinia noastră, cursul predat de viitorul lider al

[52] Gabriel Asandului, *op. cit.*, p. 63.

[53] Gheorghe Radu, cel care suplinea Catedra vacantă de Economie politică, a continuat să predea la Universitatea din Iaşi chiar şi după titularizarea lui A. C. Cuza. Astfel, începând cu 1 martie 1902, i-a fost încredinţat, de către consiliul profesoral al Facultăţii de Drept, un curs de Finanţe predat studenţilor anului I. Din această cauză, cursul de Economie politică a fost mutat în anii II şi III de studiu.

[54] Pentru detalii, vezi SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, fond Facultatea de Drept, dosar 156/1927, f. 230; „Anuarul Universităţii din Iaşi pe anul şcolar 1900−1901", p. 4, 37.

[55] Relaţiile lui A. C. Cuza cu P. Missir erau vechi şi extrem de strânse. În 1889, cei doi au înfiinţat, împreună cu N. Volenti şi E. Ionescu, revista „Era nouă", care a apărut până în anul 1900 (pentru detalii, vezi *Junimea şi junimiştii. Scrisori şi documente inedite*, ediţie îngrijită de Ion Arhip şi Dumitru Vacariu, Iaşi, Editura Junimea, 1973, p. 103, 106).

[56] A. C. Cuza, *Obiectul economiei politice şi însemnătatea ei*, Tipografia Naţională, Iaşi, 1901.

[57] Gheorghe Luţac, Vasile C. Nechita, *Ştiinţele economice*, în *Universitatea din Iaşi (1860−2010). Facultăţi. Profesori. Şcoli ştiinţifice*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2011, p. 420.

[58] DJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, fond Rectorat, dosar 997/1921, f. 8.

[59] A. C. Cuza, *Economia politică teoretică şi statistică*, Universitatea din Iaşi, 1905−1906.

[60] Mihai Todosia, *Gheorghe Zane − profesor şi om de ştiinţă*, în vol. *150 de ani de învăţământ economic academic la Iaşi*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 1992, p. 209.

[61] Gheorghe M. Voinea, Dinu Airinei, Vasile C. Nechita (coordonatori), *Învăţământul superior economic de ieri şi de azi la Alma Mater Iassiensis*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2010, p. 82; Gheorghe Luţac, Vasile C. Nechita, *op. cit.*, p. 421.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

LANC studenţilor de Facultatea de Drept din Iaşi a respectat tiparele timpului, fără a se distinge prin originalitate şi fără a avea pretenţia de a fi unul complet, cu analize de substanţă ale problemelor economiei politice. Studiind conţinutul acestuia, putem totuşi observa că autorul stăpânea bine disciplina predată, era la curent cu bibliografia vremii; avea, în acelaşi timp, solide cunoştinţe de sociologie, etnografie, filosofie şi statistică. Cu toate acestea, „comoditatea junimistă", caracteristică tuturor reprezentanţilor acestui curent, l-a privat de posibilitatea de a redacta un curs amplu, variat din punctul de vedere al conţinutului, cu nişte concluzii coerente şi interesante pentru specialişti.

A. C. Cuza a predat această disciplină în doi ani diferiţi. Astfel, în anul II, studenţii audiau prelegeri despre Economia politică teoretică şi statistică, iar în anul următor se studia Economia naţională şi finanţe. La Universitatea din Bucureşti, cele două discipline erau predate de doi profesori, Nicolae Basilescu şi Mihai Săulescu[62].

Activitatea didactică a lui A. C. Cuza poate fi apreciată şi în funcţie de preţuirea şi recunoştinţa pe care i-au arătat-o foştii săi studenţi. Astfel, profesorul Grigore Trancu-Iaşi[63] a ţinut să-şi omagieze fostul mentor, într-un discurs rostit de la tribuna Camerei Deputaţilor, afirmând că:

> Am învăţat de la dumneavoastră istoria doctrinelor economice […]. Dar, dacă în afară de universitate, unii din elevii dumneavoastră urmează alte directive politice, aceasta nu înseamnă că elevii d-voastră nu vă sunt recunoscători […]. Acum dacă în afară de Universitate, alţii aplică doctrinele, poate într-un chip pe care l-aş considera greşit, aceasta este altă chestiune, eu însă cu *învăţătura d-voastră mă mândresc şi mă fălesc* (s.n., G.A.)[64].

Ziaristul Alexandru Cusin[65], fost student al lui A. C. Cuza, a surprins foarte bine interesul pe care studenţii îl arătau cursurilor ţinute de fostul său profesor:

> Când am sosit la Universitate, sala de aşteptare a Facultăţii de Drept era plină de studenţi. Profesorul încă nu sosise…
> Dar, tăcere. Profesorul Cuza vine grăbit. Pe faţă-i observi aceeaşi seninătate expresivă a omului care ştie că-şi face datoria […].
> Intrăm cu toţii în amfiteatrul încăpător, care se umple de auditori. După câteva momente apare şi d. Cuza, primit cu ropote de aplauze […][66].

Corneliu Zelea Codreanu, fost student şi discipol a lui A. C. Cuza, aminteşte şi el de interesul cu care studenţii audiau cursurile ţinute de mentorul său, care reuşea să-i atragă şi să le capteze atenţia: „Cursurile lui, de o mare înălţime academică, erau urmărite de toţi studenţii cu o nemaiîntâlnită atenţie. Amfiteatrul Facultăţii de Drept era întotdeauna neîncăpător"[67].

Au existat, fără doar şi poate, destui studenţi care n-au apreciat activitatea didactică şi ştiinţifică a profesorului ieşean. Unul dintre aceştia a fost Emanuel Socor,

---

[62] Pentru detalii, DJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, fond Rectorat, dosar 715/ 1906−1907, f. 100.

[63] Pentru detalii despre personalitatea lui Grigore Trancu-Iaşi, a se vedea Iuliana Anton, *Viaţa şi opera lui Grigore Trancu-Iaşi*, Bucureşti, Editura Ararat, 1998.

[64] *MOf*, *DAD*, şedinţa din 28 februarie 1927, p. 1597.

[65] Acesta se referă la lecţia de deschidere a cursului de Economie politică, din anul universitar 1911−1912, intitulată *Despre chemarea universităţilor*.

[66] Alexandru Cusin, *Cronica ieşeană. Deschidere a cursului de Economie politică a d-lui profesor A. C. Cuza*, în „Neamul românesc", Bucureşti, an VI, nr. 132, 21 noiembrie 1911, p. 2029−2033.

[67] Corneliu Zelea Codreanu, *Pentru legionari*, vol. I, ediţia a III-a, Bucureşti, Editura Mişcării Legionare, 1940, p. 49.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

student al lui A. C. Cuza, ulterior avocat, publicist şi colaborator al ziarului „Opinia" din Iaşi. Acesta a lansat, în 1911, o amplă campanie de denigrare a fostului său profesor, acuzându-l pe acesta de plagiat. A publicat şi o broşură intitulată *O ruşine universitară: Plagiatul D-nului A. C. Cuza*, cu referire directă la lucrarea *Despre poporaţie*. Acesta îi imputa fostului său magistru faptul că a preluat idei şi chiar fraze întregi din cărţile unor autori străini, necitaţi în cuprinsul lucrării[68].

Trebuie semnalat faptul că, deşi lucrarea lui A. C. Cuza a fost publicată în anul 1899, Socor şi cei care l-au sprijinit în acest demers[69] au ales ca moment al declanşării acţiunii de denigrare perioada campaniei pentru alegerile parlamentare din 1911. Lansarea unor astfel de acuzaţii, cu un impact major în sânul opiniei publice şi implicit al alegătorilor, au afectat candidatura profesorului ieşean, acesta reuşind să obţină doar 412 voturi, comparativ cu cele 972 de voturi câştigate la alegerile din 1907. Nereuşita a fost cu atât mai mare cu cât, în această campanie, A. C. Cuza şi Nicolae Iorga, în calitate de candidaţi ai Partidului Naţionalist-Democrat, au beneficiat de sprijinul conservatorilor care, la momentul respectiv, se aflau la guvernare.

Acuzaţia lansată de Emanuel Socor a avut un puternic ecou în spaţiul public. Ziare din toată Europa au preluat informaţia difuzată de presa din ţară şi au publicat în paginile lor ample articole despre „regele plagiatului"[70]. A. C. Cuza a răspuns acestei campanii de compromitere a persoanei sale prin acţionarea în judecată a detractorului său. Presa vremii a mediatizat excesiv procesul care s-a întins pe parcursul a doi ani şi care s-a încheiat cu achitarea pârâtului[71]. Prin procesul de calomnie intentat lui Socor, profesorul ieşean s-a folosit de completul de la Curtea de Juraţi, nu pentru a obţine recunoaşterea ştiinţifică a lucrării *Despre poporaţie*, ci pentru a-i decredibiliza pe calomniatorul său şi pe susţinătorii acestuia[72].

Emanuel Socor avea să reia campania de calomniere a fostului său profesor, în 1923, în contextul declanşării şi intensificării mişcărilor studenţeşti izbucnite în toamna anului 1922 − al căror iniţiator şi susţinător a fost considerat A. C. Cuza −, republicându-şi broşura[73]. Două au fost cauzele care l-au determinat să facă acest gest: prima − mişcările studenţeşti, cea de a doua − „tăgada plagiatului făcută de câţiva parlamentari în Cameră atunci când un coleg al lor i-a dat d-lui A. C. Cuza epitetul de plagiator"[74]. Ecourile acestei noi campanii de denigrare a profesorului ieşean s-au stins destul de repede, eclipsate fiind de mişcările studenţeşti aflate în plină desfăşurare. Procesul şi suspiciunile de plagiat care au planat asupra profesorului nu i-au afectat cariera universitară şi nici siguranţa postului său de profesor n-a fost pusă în discuţie, ci i-au prejudiciat mai mult imaginea publică şi, pentru moment, cariera politică.

Activitatea desfăşurată de A. C. Cuza la nivel universitar constă, pe de o parte, în dispute sterile cu o parte dintre colegii săi de la universitate; iar pe de altă parte, în

[68] Emanuel Socor, *O ruşine universitară. Plagiatul D-nului A. C. Cuza*, Bucureşti, Flaca, 1911.

[69] Demn de semnalat este faptul că, deşi lucrarea lui A. C. Cuza are ca sursă de documentare numeroase lucrări apărute în limba germană, fostul său student nu era un cunoscător al acesteia. Este foarte probabil ca alte persoane, din anturajul lui Socor, să se fi aflat la baza demersului întreprins de fostul student al lui A. C. Cuza.

[70] Sub acest titlu a apărut un articol în ziarul „Secolo" din Milano. Materiale similare au apărut în „Berliner Zeitung am Mittang" (Germania), „Petit Journal" (Franţa), „Akropolis" (Grecia). Conţinutul acestora a fost preluat şi reprodus de publicaţiile româneşti „Adevărul" şi „Dimineaţa".

[71] Pentru detalii despre procesul Cuza – Socor, a se vedea Gabriel Asandului, *op. cit.*, p. 64−68.

[72] „Opinia", Iaşi, an VIII, nr. 1293, 3 mai 1911, p. 215.

[73] Titlul celei de a doua ediţii a broşurii lui Emanuel Socor a fost *Plagiatul D-nului A. C. Cuza*, ediţia a 2-a, Bucureşti, Editura Adevărul, 1923.

[74] *Ibidem*, p. 3.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

participarea la numeroase proiecte de modernizare a învăţământului, în general, şi a celui juridic, în special. S-a numărat printre profesorii care au susţinut ideea înfiinţării secţiei doctorale la Facultatea de Drept din Iaşi. Astfel, în şedinţa Consiliului universitar din 10 februarie 1903, împreună cu alţi colegi, a votat pentru propunerea de redactare a unui regulament de funcţionare şi a unei programe de învăţământ pentru secţia doctorală ce se dorea a fi înfiinţată la Drept. S-a numărat, de asemenea, printre iniţiatorii proiectului de constituire a unui fond financiar, la nivelul Universităţii din Iaşi, care trebuia „să servească la propăşirea culturii superioare din Iaşi”[75]. Sursele lui de finanţare urmau a fi donaţiile, legatele şi contribuţia de 1% reţinută din salariile profesorilor. Propunerea a fost acceptată de majoritatea cadrelor didactice şi votată de membrii Senatului universitar, în şedinţa din 23 februarie 1903.

Din cauza tergiversării înfiinţării secţiei doctorale la Facultatea de Drept, această problemă s-a regăsit pe ordinea de zi a multor şedinţe ale Consiliului şi Senatului universitar. S-au adus numeroase argumente în sprijinul propunerii de înfiinţare a unei secţii doctorale la facultatea juridică, invocându-se, printre altele, chiar o serie de prevederi ale legii instrucţiunii, prin care universităţilor li se acorda dreptul de a elibera două tipuri de diplome, „de licenţă şi de doctorat”[76]. În cadrul discuţiilor purtate pe această temă, A. C. Cuza a luat în mai multe rânduri cuvântul, subliniind necesitatea înfiinţării doctoratului dar militând, în acelaşi timp, şi pentru reformarea învăţământului superior românesc, prin trecerea „de la sistemul culturii extensive […], la cultura intensivă. Înţelegem prin aceasta că nu înmulţirea catedrelor e lucrul de căpetenie astăzi pe cât folosinţa deplină a cursurilor şi puterilor didactice existente”[77]. În cadrul acestor discuţii, profesorul ieşean a subliniat necesitatea înfiinţării unui program doctoral cu frecvenţă care, în opinia sa, era singurul în măsură să asigure o bună pregătire a cursanţilor[78]. După mai mulţi ani de aşteptare, după promisiuni şi amânări repetate, secţia doctorală a Facultăţii de Drept din Iaşi a început să funcţioneze din anul universitar 1907−1908.

Schimburile de idei şi opinii din mediul universitar ieşean, cu privire la modernizarea învăţământului superior românesc, n-au rămas cantonate doar în chestiunea punctuală a înfiinţării secţiei doctorale la Facultatea de Drept. Au existat multe alte propuneri ale cadrelor didactice care au vizat adoptarea de măsuri menite să contribuie la îmbunătăţirea activităţii de predare din mediul universitar şi la racordarea acesteia la valorile şi standardele occidentale. A. C. Cuza a sugerat, în cadrul acestor discuţii, înfiinţarea seminariilor la anumite discipline, pentru ca studenţii să poată efectua lucrări practice „ca în adevărate laboratoare de aplicare şi adâncire a materiilor respective”[79]. El a făcut din această idee o preocupare personală, căreia a căutat să-i găsească o grabnică materializare. Din păcate, nu a reuşit să o transpună în practică decât după ce a ajuns decan al Facultăţii de Drept[80]. În această calitate, a înaintat regelui Ferdinand un memoriu în care a susţinut necesitatea şi importanţa înfiinţării seminariilor, „fără de care nu se mai poate concepe astăzi un învăţământ sistematic”[81]. Venind în întâmpinarea

[75] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi, fond Rectorat, dosar 670/1902, f. 4.
[76] *Ibidem*, f. 3.
[77] *Ibidem*, dosar 705/1906−1907, f. 99−100.
[78] *Ibidem*, f. 100.
[79] *Ibidem.*
[80] A fost decan al Facultăţii de Drept din Iaşi între anii 1919−1921 şi 1921−1923, ducând la bun sfârşit cele două mandate ce i-au fost încredinţate prin decret regal.
[81] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi, fond Facultatea de Drept, dosar 132/1921−1922, f. 11.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

propunerii sale, începând cu anul universitar 1921−1922, guvernul a alocat fonduri necesare pentru înfiinţarea a patru seminarii la Facultatea de Drept din Iaşi: drept civil, drept penal, drept roman şi economie politică.

Activitatea desfăşurată de A. C. Cuza în favoarea modernizării învăţământului românesc a fost recunoscută în mediul universitar, astfel că, în 1917, odată cu înfiinţarea Asociaţiei Profesorilor Universitari, a fost numit secretarul ei general. După terminarea Primului Război Mondial, această organizaţie cu caracter profesional a căutat să identifice cele mai viabile soluţii pentru reformarea sistemului universitar românesc. Astfel, în cadrul adunării generale din 12−14 iunie 1920, A. C. Cuza a prezentat un proiect de reorganizare a facultăţilor juridice, prin divizarea acestora în „facultăţi de drept, de ştiinţe economice şi de stat". Cu acelaşi prilej, a propus introducerea, în cadrul programei de învăţământ a facultăţilor de drept, a unor cursuri cu caracter general, cu scopul de a lărgi cunoştinţele tinerilor. Mergând pe aceeaşi linie a schimbării, a atras atenţia membrilor Asociaţiei asupra distribuirii neuniforme a obiectelor de studiu, „fără nici o legătură între dânsele", fapt care, în opinia sa, constituia o piedică în calea constituirii unui sistem util, capabil să asigure formarea unei gândiri ştiinţifice a studenţilor[82].

A. C. Cuza a fost unul dintre promotorii învăţământului economic în ţara noastră, care a arătat, în repetate rânduri, necesitarea sporirii numărului disciplinelor cu caracter economic în cadrul programelor de învăţământ ale facultăţilor româneşti. În acest sens, a adresat Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice şi apoi Ministerului Instrucţiunii Publice[83] numeroase memorii în care a susţinut importanţa acestor discipline, aducând în sprijinul demersului său situaţia existentă în multe din universităţile occidentale[84].

În perioada în care a fost decan, A. C. Cuza a încercat să reorganizeze facultatea pe care o conducea. El a propus ministerului, spre aprobare, un nou regulament de funcţionare a Facultăţii de Drept din Iaşi, în care aducea, ca element de noutate, diversificarea disciplinelor de predare, cu scopul de a asigura o pregătire multilaterală absolvenţilor acestei facultăţi. În opinia sa, aceştia trebuiau să fie capabili, la momentul finalizării studiilor, „să rezolve toate problemele: sociale, economice, financiare şi, mai cu deosebire, politice, în care se cuprind şi celelalte"[85].

Contestat de colegi şi adulat de studenţi, A. C. Cuza a candidat de mai multe ori pentru funcţia de rector al Universităţii din Iaşi. Prima încercare datează din perioada premergătoare declanşării Primului Război Mondial, când, la alegerile desfăşurate la data de 26 februarie 1913, a obţinut doar trei voturi, cu mult sub rezultatele contracandidaţilor săi: Constantin Stere (44 de voturi), P. Râşcanu (24 de voturi), M. B. Cantacuzino (16 voturi)[86]. Şi-a încercat norocul şi după încheierea primei conflagraţii mondiale când, la alegerile din 14 februarie 1919, a adunat 17 voturi, ceea ce i-a permis să fie inclus pe lista scurtă − completată cu Paul Bujor şi Iulian Teodorescu −, ce a fost înaintată Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice[87]. Ministrul l-a desemnat pe profesorul Teodorescu ca rector al Universităţii din Iaşi. La o ultimă încercare, la alegerile din 4 noiembrie 1920, a obţinut doar opt voturi.

[82] A. C. Cuza, *Scrieri economice-politice (1890−1930)*, Bucureşti, Editura Casei Şcoalelor, 1930, p. 775−781.

[83] Ministerul Instrucţiunii Publice s-a desprins, la 13 iunie 1920, din Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice.

[84] Pe larg, SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, fond Facultatea de Drept, dosar 133/1922, f. 22 şi urm.

[85] *Ibidem.*

[86] Idem, fond Rectorat, dosar 810/1913, f. 9−10.

[87] *Ibidem*, dosar 902/1919, f. 257.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dacă încercările de a ajunge rector n-au fost încununate de succes, dorinţa sa de a ocupa fotoliul de decan al Facultăţii de Drept din Iaşi şi-a găsit împlinirea prin numirea sa în această funcţie prin Înalt Decret Regal (ÎDR) nr. 2444/19 iunie 1919[88], în timpul mandatului ministrului Constantin Angelescu. A fost reconfirmat prin ÎDR nr. 2921/5 iulie 1921[89], în timp ce la conducerea Ministerului Instrucţiuni Publice era profesorul P. P. Negulescu.

În perioada decanatelor sale la Facultatea de Drept s-a aflat într-o relaţie complicată şi tensionată cu cei din conducerea universităţii ieşene. Cauzele care au generat această stare de lucruri au fost numeroase şi s-au concentrat, cu precădere, în jurul divergenţelor de opinii dintre A. C. Cuza şi rectorii N. Leon, Traian Bratu şi I. Simionescu. Disputa cu aceştia a vizat, în principal, o chestiune de principiu, cea a introducerii politicului în universitate şi, în subsidiar, alte chestiuni punctuale. A. C. Cuza a căutat să atragă, de-a lungul timpului şi, mai ales, în perioada în care s-a aflat la conducerea Facultăţii de Drept, studenţii universităţii ieşene în formaţiunile politice pe care le-a înfiinţat şi condus[90].

Un prim pretext pentru declanşarea conflictului dintre conducerea universităţii şi cea a facultăţii juridice a fost oferit de hotărârea de excludere, luată de Senatul universităţii, a studentului Corneliu Zelea Codreanu, fiul lui Ion Zelea Codreanu, prieten şi colaborator apropiat al lui A. C. Cuza[91]. Membrii Senatului universitar, întruniţi în şedinţa din 2 iunie 1921, au luat în discuţie cazul viitorului lider al mişcării legionare, acuzat că l-ar fi agresat fizic pe avocatul şi ziaristul C. R. Ghiulea. Considerându-l pe tânărul Codreanu un „element turbulent de dezordine şi recidivist”[92], profesorii prezenţi au hotărât, în unanimitate[93], ca, pentru protejarea imaginii instituţiei, acesta să fie exclus definitiv din universitate. Consiliul Facultăţii de Drept convocat în şedinţă, în data de 6 iunie 1921, de către A. C. Cuza, n-a recunoscut decizia Senatului universitar, invocând faptul că, prin adoptarea acesteia, s-a încălcat autonomia facultăţii.

Senatul universităţii ieşene, reunit într-o nouă şedinţă în data de 8 iunie 1921, a luat act de motivele invocate de Consiliul Facultăţii de Drept şi a concluzionat că acestea sunt întru totul nelegale şi, pe cale de consecinţă, conducerea facultăţii trebuia să recunoască şi să aplice hotărârea luată de Senat. Blocajul instituţional creat a determinat conducerea universităţii să solicite un punct de vedere Ministerului Instrucţiunii Publice. Deranjat de inițiativa rectorului, A. C. Cuza, în calitate de decan al Facultăţii de Drept, a adresat o scrisoare deschisă membrilor Senatului şi rectorului universităţii ieşene, denunţând amestecul acestora într-o chestiune particulară; mai precis, afirma că „universitatea nu poate lua partea presei anarhice, scrisă de străini şi înstrăinaţi”[94]. Mai mult chiar, folosindu-se de influenţa sa asupra celorlalţi membri ai Consiliului Facultăţii de Drept din Iaşi, decanul a nesocotit hotărârea Senatului şi i-a permis tânărului Corneliu Zelea Codreanu să-şi continue studiile şi să susţină examenul de licenţă în sesiunea din iunie 1922[95].

[88] *Ibidem*, dosar 899/1919, f. 120.

[89] *Ibidem*, dosar 970/1921, f. 483.

[90] Pentru detalii despre activitatea politică a lui A. C. Cuza, a se vedea Gabriel Asandului, *op. cit*., p. 175−244.

[91] *Ibidem*, p. 39 şi urm.

[92] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi, fond Rectorat, dosar 977/1921, f. 4−6.

[93] La această şedinţă n-a participat nici un reprezentant al Facultăţii de Drept.

[94] Pentru detalii despre scrisoarea trimisă de A. C. Cuza Senatului Universităţii ieşene şi rectorului acesteia, vezi *ibidem*, dosar 976/1921, f. 9−11; Gabriel Asandului, *op. cit*., p. 40−41.

[95] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi, fond Rectorat, dosar 1000/1922, f. 170−171.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Atitudinea sfidătoare a decanului Facultăţii de Drept a generat o stare de nemulţumire în rândul membrilor Senatului universitar, care-şi vedeau ştirbită autoritatea, totul pe fondul lipsei de reacţie a Ministerului Instrucţiunii Publice. Situaţia tensionată şi blocajul instituţional creat l-au determinat pe rectorul N. Leon să-şi prezinte demisia. În perioada interimatului, conducerea Universităţii a fost asigurată de A. C. Cuza, în calitatea sa de cel mai vârstnic dintre decani. Numirea profesorului Traian Bratu, decan al Facultăţii de Litere şi Filosofie, ca rector, confirmat în funcţie prin ÎDR nr. 4235/ 1921, pe o perioadă de trei ani[96], n-a condus la normalizarea relaţiilor dintre Facultatea de Drept şi conducerea universităţii.

Declanşarea aşa-zisului scandal al „diplomelor false" a tensionat şi mai mult situaţia existentă la universitatea ieşeană. Intriga acestuia poate fi redusă la activitatea de falsificare a numeroase acte de studii de către secretarul Facultăţii de Drept, Dimitrie S. Antonescu, în complicitate cu o serie de funcţionari de la Rectorat[97]. Ancheta administrativă, declanşată la solicitarea Senatului şi a Consiliului universitar, aprobată de ministrul Constantin Angelescu, a agitat şi mai mult spiritele. Decanul şi Consiliul Facultăţii de Drept au protestat energic împotriva acestei decizii şi au obţinut anularea anchetei. Atitudinea duplicitară a ministrului l-a determinat pe rectorul Traian Bratu să-i reamintească acestuia motivele pentru care solicitase acea anchetă internă[98] care, în opinia sa, impuneau o astfel de măsură. Cazul, cercetat şi de Parchetul de pe lângă Tribunalul din Iaşi, a scos la iveală şi alte nereguli existente la facultatea condusă de A. C. Cuza[99]. Pentru a proteja imaginea instituţiei, Consiliul universitar, întrunit în şedinţa din 7 februarie 1922, a hotărât constituirea unei comisii interne de anchetă, care trebuia să analizeze situaţia existentă la Facultatea de Drept şi să formuleze un punct de vedere. Din rândurile acesteia urmau să facă parte rectorul universităţii, Traian Bratu, în calitate de preşedinte, profesorii P. Dragomirescu şi G. Pascu, plus decanii tuturor facultăţilor, în calitate de membri. Pentru a asigura legalitatea comisiei, membrii Consiliului universitar au solicitat ministrului Instrucţiunii Publice investirea ei cu puteri depline. Ea trebuia să-şi desfăşoare activitatea în paralel cu ancheta deschisă de Parchet[100].

A. C. Cuza şi membrii corpului profesoral al Facultăţii de Drept şi-au exprimat nemulţumirea faţă de această măsură adoptată de conducerea Universităţii din Iaşi, redactând o moţiune de protest ce a fost citită în şedinţa Consiliului universitar din 7 februarie 1922. Semnatarii ei au dorit să arate că era în interesul Universităţii „să nu se confirme calomniile iscălite în contra Facultăţii de Drept" şi că ancheta internă trebuia să înceapă doar după ce justiţia „se va fi pronunţat"[101]. După citirea acesteia, A. C. Cuza, împreună cu ceilalţi reprezentanţi ai Facultăţii de Drept din cadrul Consiliului, D. Alexandrescu, G. Tabacovici, V. V. Pella, au părăsit şedinţa, fapt ce a marcat ruperea totală a legăturilor dintre conducerea universităţii şi cea a facultăţii juridice.

Atitudinea intransigentă adoptată de rectorul Traian Bratu a agitat şi mai mult spiritele şi i-a determinat pe unii dintre profesorii facultăţii juridice, ce până atunci

[96] *Ibidem*, dosar 964/1921, f. 11.

[97] Pentru detalii, vezi SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, fond Facultatea de Drept, dosar 196/1932, f. 31; Gabriel Asandului, *op. cit*., p. 42 şi urm.; Stelian Neagoe, *Triumful raţiunii împotriva violenţei*, Iaşi, Editura Junimea, 1977, p. 195.

[98] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, fond Facultatea de Drept, dosar 958/ 1921, f. 26−27.

[99] Idem, fond Rectorat, dosar 959/1921, f. 24, dosar 997/1921, f. 42−52.

[100] *Ibidem*, dosar 997/1921, f. 52.

[101] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

adoptaseră o poziţie de expectativă, să ia atitudine şi să dezaprobe public hotărârile luate de conducerea universităţii. De exemplu, Matei B. Cantacuzino, fost rector al universităţii şi unul din cei mai vechi profesori de la Facultatea de Drept, a afirmat, în cadrul şedinţei Senatului universitar din 3 aprilie 1922, că rectorul universităţii, prin măsurile luate împotriva facultăţii juridice, nu a făcut altceva decât să ştirbească prestigiul şi autoritatea acesteia. Drept urmare, toţi reprezentanţii Facultăţii de Drept în Senatul universitar s-au coagulat în jurul lui A. C. Cuza şi au hotărât să nu mai colaboreze cu Traian Bratu[102].

În condiţiile în care ruperea relaţiilor administrative dintre Rectorat şi conducerea Facultăţii de Drept a accentuat blocajul instituţional, detensionarea situaţiei nu putea veni decât din partea ministrului Instrucţiunii Publice, profesorul Constantin Angelescu. Sesizat, acesta a propus părţilor implicate constituirea unei comisii de arbitraj, care trebuia să analizeze situaţia şi să ofere soluţii pentru aplanarea conflictului. Au fost desemnaţi să aducă părţile la masa dialogului şi să deblocheze situaţia: rectorul Universităţii din Bucureşti, profesorul Ermil Pangratti, Iulian Teodorescu, profesor la Facultatea de Drept din capitala României, fost rector al universităţii ieşene, şi profesorul Dimitrie Gusti[103], de la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii din Iaşi. Departe de a rezolva această dispută, comisia s-a limitat doar la a redacta un proces-verbal, în cuprinsul căruia a inserat o frază prin care s-a arătat că rectorul universităţii, profesorul Traian Bratu, prin acţiunile şi demersurile întreprinse, n-ar fi urmărit să aducă vreo ofensă Facultăţii de Drept. Conducerea celei din urmă, prin vocea decanului A. C. Cuza, s-a declarat mulţumită de această rezolvare şi şi-a arătat disponibilitatea de a reveni la şedinţele Senatului universitar, reluând legăturile cu Rectoratul. În schimb, Traian Bratu n-a agreat soluţia propusă şi nici procedura folosită de comisie pentru a pune punct conflictului. În semn de protest, şi-a prezentat demisia din funcţia de rector al Universităţii din Iaşi. În acelaşi timp, a făcut publică o scrisoare adresată ministrului Instrucţiunii Publice, Constantin Angelescu, prin care-şi exprima dezacordul faţă de soluţia găsită de membrii comisiei, declarând că:

> Procesul verbal, încheiat la 13 decembrie de comisiunea de arbitri despre aplanarea conflictului dintre d-l A. C. Cuza şi subsemnatul ca rector, nu există şi nu are nimic obligator, el rămânând opera numai pentru cei care l-au ticluit. Procedura urmată să o judece orice om de onoare şi de conştiinţă[104].

Traian Bratu a fost deranjat de sprijinul necondiţionat pe care A. C. Cuza şi Facultatea de Drept l-au primit din partea ministrului. Cel din urmă afirmase, în mai multe rânduri, în prezenţa rectorului, că dreptatea era de partea acestuia şi a Senatului universitar; dar, în acelaşi timp, nu a luat nici o măsură împotriva amicului său, A. C. Cuza, care îl ameninţa cu declanşarea unei noi mişcări de protest la care ar fi urmat să participe circa 3.000 de studenţi[105].

Pentru a proteja imaginea universităţii, rectorul Traian Bratu a încercat să nu lege demisia sa de concluziile formulate de comisia de arbitraj, declarând că:

> Demisia mea nu are nici o legătură cu lucrările comisiei de arbitri. Ci, după cum Domnia Voastră bine ştiţi, ea a fost dată în urma devastărilor cu care au început ultimele mişcări

[102] *Ibidem*, f. 66–67.
[103] Profesorul Dimitrie Gusti a fost reprezentantul rectorului Traian Bratu în cadrul comisiei de arbitraj.
[104] „Adevărul", Bucureşti, an XXXVI, nr. 11948, 8 februarie 1923, p. 3.
[105] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> studenţeşti din Iaşi[106], văzând consecinţele unor greşeli, a căror răspundere în orice caz nu mi se poate imputa[107].

Ministrul Constantin Angelescu a acceptat demisia lui Traian Bratu, iar A. C. Cuza, în calitatea sa de cel mai vârstnic decan în funcţie, a fost solicitat să preia conducerea universităţii ieşene până la numirea unui nou rector. În urma refuzului său, profesorul Constantin Bacaloglu, decanul Facultăţii de Medicină, şi-a asumat această grea şi ingrată sarcină.

Situaţia tensionată şi explozivă existentă la Universitatea din Iaşi n-a fost dezamorsată prin înlocuirea rectorului Traian Bratu, ci doar îngheţată. Scandalul „diplomelor false" a afectat imaginea instituţiei şi a obligat rectoratul şi conducerea Facultăţii de Drept să adopte o serie de măsuri, menite să preîntâmpine, pe viitor, apariţia unor asemenea evenimente. Astfel, a fost schimbat, în totalitate, sistemul de înmatriculare a studenţilor, reorganizându-se totodată activitatea cancelariei, arhiva şi biblioteca facultăţii. De asemenea, pentru a asigura desfăşurarea în bune condiţii a actului didactic, conducerea facultăţii juridice a hotărât completarea schemei de personal, angajând cadre didactice titulare, bine pregătite din punct de vedere profesional[108].

La finele anului 1922, în condiţiile supraaglomerării universităţilor, o amplă mişcare de protest a studenţimii creştine a bulversat societatea românească[109]. Cauzele acesteia au fost multiple şi complexe, multe de ordin cotidian, consecinţă a politicilor economice şi educaţionale inadecvate, promovate de guvernele ce au condus România, după Primul Război Mondial[110]. Tânăra generaţie, care suporta consecinţele războiului, resimţea absenţa unui curent novator în domeniul educaţiei, care să asigure pregătirea elitelor după 1918. Ca o consecinţă directă a politicilor promovate de guvernanţii români, universităţile aveau să se transforme, în perioada interbelică, în adevărate centre revoluţionare, contestatoare ale *statu-quo*-ului social şi politic. De asemenea, anii '20 ai secolului trecut reprezintă momentul afirmării studenţimii române în spaţiul public[111] şi al transformării acesteia în „vector al activismului social"[112].

Privit de mulţi colegi şi adversari politici drept unul dintre protectorii mişcărilor de protest din anii '20 ai secolului trecut, A. C. Cuza a fost considerat responsabil de declanşarea tuturor acţiunilor studenţeşti. În acest sens, s-a pronunţat şi dr. Adolphe Stern, preşedinte al Uniunii Evreilor Pământeni, care a văzut în A. C. Cuza, Nicolae Paulescu şi Ion Zelea Codreanu vinovaţii principali de declanşarea mişcărilor studenţeşti:

> În frunte stă faimosul profesor de la Universitatea din Iaşi, A. C. Cuza, apoi urmează prof. N. Paulescu, autorul unor cărţi sălbatice împotriva evreilor, în care falsifică Talmudul şi, între alţii, vestitul Zelea Codreanu[113], profesor de germană la gimnaziul din Huşi, care, în

---

[106] Rectorul Traian Bratu face referire la o manifestaţie de protest care s-a desfăşurat la poarta locuinţei acestuia la începutul lunii decembrie a anului 1922, prilej cu care i s-a solicitat demisia.

[107] „Adevărul", an XXXVI, nr. 11948, 8 februarie 1923, p. 3.

[108] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", fond Rectorat, dosar 1006/1921, f. 126.

[109] Pentru detalii, vezi Gabriel Asandului, *Mişcările studenţeşti de la Universitatea ieşeană, în perioada interbelică*, în *AIIX*, tom XLIII−XLIV, 2006−2007, p. 253−272.

[110] Pentru detalii despre implicaţiile sociale ale mişcărilor studenţeşti din anii interbelici, vezi Ionuţ Butoi, *O incursiune în istoria socială a vieţii universitare interbelice*, în „Revista de pedagogie", nr. 4/2011.

[111] Dragoş Sdrobiş, *op. cit*., p. 189.

[112] *Ibidem*, p. 11.

[113] Este vorba de Ion Zelea Codreanu, tatăl viitorului fondator şi conducător al Legiunii Arhanghelului Mihail, Corneliu Zelea Codreanu, un apropiat al lui A. C. Cuza.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> lecţiile sale, explică nuanţe ale cuvintelor evrei, jidani, târtani. Toţi psihopaţi, fanatici, cu simţul moral atrofiat, al căror intelect izbuteşte a amăgi masele şi a crea curente[114].

Un punct de vedere asemănător a exprimat şi cunoscutul jurnalist şi activist pentru drepturile omului Constantin Gheorghe Costa-Foru[115], care a criticat rolul jucat de A. C. Cuza şi Nicolae Paulescu în pregătirea şi declanşarea mişcărilor studenţeşti. În opinia sa, prin constituirea Uniunii Naţional-Creştine (UNC)[116], formaţiune politică cu obiective antisemite clare, înscrise în program, şi care adoptase svastica drept siglă, cei doi ar fi oferit suportul ideologic necesar pentru declanşarea acţiunilor de protest ale studenţimii. Costa-Foru aducea în sprijinul afirmaţiilor sale declaraţiile de încurajare făcute de cei incriminaţi, care considerau mişcarea studenţească ca fiind „o formă istorică, întru totul naţională, a luptei pe care o duce naţia românească contra cuceririi României de către jidani”[117].

Ziariştii gazetei „Adevărul” au identificat în persoana lui A. C. Cuza şi în cea a ministrului Constantin Angelescu principalii vinovaţi pentru declanşarea mişcărilor de protest ale studenţimii creştine:

> Triumf pe toată linia pentru d. Cuza. Iar acest triumf a sporit într-atât îndrăzneala inconştientă a şefului hugalinismului român, încât la Iaşi tronează d. Cuza, iar *Naţionalistul*[118], sub iscălitura acestuia, atacă în mod nedemn până şi pe soţiile colegiilor d-lui dr. Angelescu. Astăzi lucrul e clar, d. dr. Angelescu lucrează din răsputeri la trecerea Universităţii din Iaşi în mâinile d-lui A. C. Cuza[119].

Aceeaşi ziarişti îi solicitau ministrului Instrucţiunii Publice demisia, considerând că nu poate rezolva situaţia conflictuală din mediul universitar românesc.

Sarcina rezolvării acestor ample mişcări de protest a revenit Partidului Naţional Liberal (PNL), formaţiune politică ce a preluat, la începutul anului 1922, puterea politică în România. Guvernul condus de I. I. C. Brătianu a încercat, iniţial, să minimalizeze gravitatea şi amploarea mişcărilor studenţeşti, lăsând impresia că ar sprijini protestele şi ar fi de acord cu revendicările studenţilor. Această politică duplicitară a fost sesizată şi imediat sancţionată de partidele din opoziţie. Astfel, oficiosul Partidului Ţărănesc, ziarul „Aurora”, îi considera pe liberali direct răspunzător de declanşarea mişcărilor studenţeşti, în *complicitate* (s.n., G.A.) cu „vinovatul de serviciu”, A. C. Cuza: „Or, nu e un mister pentru nimeni că la Iaşi mişcările antisemite sunt îndeplinite prin intermediul lui A. C. Cuza, iar autoritatea Senatului universitar a fost călcată în picioare şi nimicită de guvern”[120].

Influenţa pe care A. C. Cuza o avea în rândul studenţilor protestatari a fost remarcată de autorităţi. Astfel, I. Valaori, director general în cadrul Ministerului Instrucţiunii, şi secretarul general al Ministerului de Interne, Richard Franasovici, au fost trimişi la Iaşi pentru a lua legătura cu decanul Facultăţii de Drept. Aceştia au căutat, iniţial, să identifice nemulţumirile studenţilor, pentru ca apoi să încerce, împreună cu

---

[114] Adolphe Stern, *Din viaţa unui evreu român*, vol. 3, Bucureşti, Editura Hasefer, 2001, p. 158.

[115] Pentru detalii, a se vedea articolul scris de C. G. Costa-Foru cu prilejul Congresului Presei, intitulat *Protestare contra faptelor de violenţă* („Adevărul”, an XXXV, nr. 11890, 10 decembrie 1922, p. 1).

[116] „Apărarea naţională”, Bucureşti, an I, nr. 1, 1 aprilie 1922, p. 1.

[117] A. C. Cuza, *Numerus clausus*, Bucureşti, Editura Ligii Apărării Naţional Creştine, 1924, p. 2.

[118] „Naţionalistul”, publicaţia principală a Partidului Naţionalist-Democrat Creştin, înfiinţată în 1922.

[119] „Adevărul”, an XXXV, nr. 11107, 27 decembrie 1922, p. 4.

[120] „Aurora”, Bucureşti, an III, nr. 404, 24 februarie 1923, p. 1.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

conducerea universităţii, să restabilească ordinea. În cadrul discuţiilor purtate cu cei doi reprezentanţi ai guvernului liberal, A. C. Cuza a susţinut cauza studenţilor naţionalişti, considerând cererile lor îndreptăţite.

În acelaşi timp, studenţimea creştină a făcut publică, la 10 decembrie 1922, o moţiune, în cuprinsul căreia iniţiatorii acesteia au arătat că mişcarea nu avea în program doar revendicări cu caracter antisemit, ci urmărea şi rezolvarea unor probleme de ordin cotidian ale studenţimii. Mai mult chiar, autorii documentului programatic al generaţiei '22 au susţinut că, prin această formă de protest, studenţimea urmărea, în special, rezolvarea unor „probleme de ordin superior cultural naţional"[121].

A. C. Cuza a fost de la început un susţinător al studenţilor protestatari şi al cererilor formulate de către *Asociaţia studenţilor creştini*. În acest sens s-a exprimat şi în timpul şedinţei din 16 decembrie 1922 a Senatului Universităţii din Iaşi, când s-a declarat de acord cu ideea introducerii principiului *numerus clausus*[122] în universităţile româneşti[123].

Încercând să poarte un dialog cu autorităţile statului, studenţii creştini s-au organizat la nivel naţional şi au încercat să-şi susţină cererile în faţa acestora. Răspunsul guvernanţilor a constat în închiderea universităţilor şi în trimiterea protestatarilor acasă. Soluţia n-a fost pe placul studenţilor creştini şi nici a lui A. C. Cuza. Acesta a fost unul dintre puţinii profesori care au solicitat public Ministerului Instrucţiunii Publice şi conducerii universităţii ieşene reluarea cursurilor şi redeschiderea laboratoarelor. Chestiunea cadavrelor a fost pretextul declanşării manifestaţiilor studenţimii naţionaliste, fiind considerată, de către profesorul ieşean, o chestiune de „gravitate excepţională şi mare urgenţă"[124], ce putea fi rezolvată doar prin implicarea Ministerului Instrucţiunii Publice. În opinia sa, studenţii evrei trebuiau reprimiţi în sălile de disecţie doar în condiţiile în care comunitatea israelită le punea la dispoziţie cadavre ale unor conaţionali[125].

Guvernul liberal condus de Ion. I. C. Brătianu, luat prin surprindere de amploarea mişcărilor studenţeşti, nu a reuşit să găsească cele mai fericite soluţii pentru a le pune capăt. Încercând să rezolve criza, ministrul Instrucţiunii a convocat, la Bucureşti, între 28 şi 30 martie 1923, o consfătuire cu decanii şi rectorii instituţiilor de învăţământ superior din ţară (universităţi, şcoli politehnice, academii comerciale). Participând la această întâlnire, în calitate de decan al Facultăţii de Drept din Iaşi, A. C. Cuza a susţinut, în faţa celor prezenţi la discuţii, cauza studenţilor protestatari, declarând:

> 1. Problema pusă de studenţime este problema culturii naţionale româneşti, şi face onoare studenţimii că a pus-o la ordinea zilei.
> 2. O problemă naţională de această importanţă nu se poate rezolva prin măsuri de coerciţiune; măsuri care sunt prin ele însele odioase, faţă de marele scop pe care studenţimea îl urmăreşte.
> 3. Introducerea poliţiei în Universitate este în principiu neadmisibilă, în fapt odioasă, inutilă şi provocatoare de mari dezordini. Aşa fiind, eu nu pot să-mi iau răspunderea aprobării unei astfel de măsuri, răspundere care rămâne întreagă în sarcina acelora care au votat-o şi care o vor duce la îndeplinire.

[121] Maria Someşan, *Mişcarea studenţească din 1922*, în „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă", vol. I, 2002, p. 196.

[122] Manifestanţii doreau introducerea principiului *numerus clausus*, adică o reprezentare proporţională a minorităţilor raportată la procentul pe care-l aveau din întreaga populaţie, în special a evreilor, în cadrul instituţiilor româneşti.

[123] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", fond Rectorat, dosar 1004/1922, f. 188.

[124] *Ibidem*, f. 189.

[125] *Ibidem*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

4. Problema culturală pusă de studenţime nu poate fi rezolvată decât pe cale de legislaţie […][126].

Problemele aduse în discuţie de către decanul Facultăţii de Drept din Iaşi îşi aveau originea atât în cererile studenţimii protestatare, cât şi în propriile convingeri. Din păcate, soluţionarea acestora nu depindea doar de Ministerul Instrucţiunii, ci erau chestiuni sistemice pentru care niciunul dintre factorii de decizie nu aveau soluţii imediate de rezolvare.

Ministerul Instrucţiunii Publice, în urma discuţiilor purtate la Bucureşti cu factorii de decizie din instituţiile de învăţământ româneşti, a hotărât reluarea cursurilor, cu toate că n-au fost găsite soluţii viabile pentru rezolvarea fondului problemei. Redeschiderea universităţilor, şcolilor politehnice şi academiilor comerciale s-a făcut doar cu sprijinul armatei şi al jandarmeriei. Măsurile de forţă impuse de autorităţi i-au nemulţumit pe studenţii creştini şi i-au determinat să boicoteze cursurile, amfiteatrele şi laboratoarele rămânând goale. Cu toate măsurile brutale luate de diversele guverne care s-au succedat la conducerea ţării, mişcările studenţeşti au continuat, cu întreruperi, până la instalarea dictaturii regale[127] şi au blocat, nu de puţine ori, activitatea didactică. Treptat, ele s-au mutat din incinta universităţilor în stradă, dobândind o componentă violentă[128]. Revendicările studenţimii aveau, treptat, să depăşească puterea şi posibilităţile de soluţionare ale universităţilor. Tineretul protestatar şi-a dorit să se facă ascultat de autorităţile statului. Pentru a-şi susţine şi rezolva cererile, nu de puţine ori, protestatarii au apelat la soluţii mai puţin legale. Astfel, în cursul anului 1923, o parte dintre conducătorii radicali ai protestatarilor au plănuit organizarea unui complot prin care urmăreau asasinarea mai multor rabini şi bancheri evrei, jurnalişti şi miniştri care adoptaseră o poziţie critică faţă de mişcările studenţeşti[129]. Din fericire, complotiştii au fost descoperiţi şi arestaţi de autorităţi, care i-au trimis în judecată. Procesul a stârnit un viu interes în sânul opiniei publice din ţara noastră, inculpaţii beneficiind de asistenţă juridică din partea unui grup numeros avocaţi, în frunte cu A. C. Cuza. Aceştia din urmă au reuşit să obţină achitarea inculpaţilor, cu o singură excepţie, Ion I. Moţa[130].

Eliberarea studenţilor complotişti a resuscitat mişcările studenţeşti, care pierduseră din intensitate. În faţa noului val de proteste, autorităţile au instituit starea de asediu în centrele universitare în încercarea de a anihila acţiunile tineretului universitar. Măsurile instituite n-au fost suficiente pentru a detensiona situaţia din societatea românească, ci, dimpotrivă, au adâncit conflictul şi au condus la comiterea unor acte reprobabile, cum a fost uciderea prefectului de poliţie din Iaşi, Constantin Manciu, de către Corneliu-Zelea Codreanu, la 25 octombrie 1924[131]. Discipolul lui A. C. Cuza a fost pus sub acuzare, de

[126] *Ibidem*, dosar 1006/1922, f. 98.

[127] Roland Clark, *Sfântă tinereţe legionară. Activismul fascist în România interbelică*, Iaşi, Editura Polirom, 2015, p. 45.

[128] Pentru detalii despre mişcările studenţeşti din deceniul al treilea al secolului XX, a se vedea Gabriel Asandului, *Mişcările studenţeşti de la Universitatea ieşeană, în perioada interbelică*, p. 253−273.

[129] Pentru detalii, vezi Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelului Mihail". O contribuţie la problema fascismului internaţional*, Bucureşti, Editura Humanitas, 1999, p. 113.

[130] Tânărul Moţa n-a putut fi scăpat de închisoare din cauză că, pe parcursul derulării procesului, a încercat să-l împuşte pe presupusul trădător Vernichescu şi, ca atare, a fost deschis un nou dosar penal pe numele său.

[131] Pentru detalii despre cazul Manciu, a se vedea Ioan Scurtu, *Cazul Manciu. Pedeapsă meritată sau act criminal*, în *AT*, an II, nr. 1−2/1994, p. 135−151; Corneliu Ciucanu, *Dreapta românească interbelică. Politică şi ideologie*, Iaşi, Editura Tipo Moldova, 2009, p. 113; Armin Heinen, *op. cit*., p. 114.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

către Procurorul General de pe lângă Curtea de Apel din Iaşi, pentru comiterea infracţiunii de omor, fiind arestat alături de complicii săi: Ion Moţa, Ilie Gârneaţă, Teodosie Popescu, Corneliu Georgescu[132].

Fapta comisă de Corneliu Zelea Codreanu s-a repercutat nefavorabil asupra imaginii publice a profesorului Cuza, acesta fiind acuzat, de numeroşi gazetari, colegi şi reprezentanţi ai comunităţii evreieşti, că ar fi autorul moral al crimei. În acest sens, s-a pronunţat ziaristul M. Schweig, care, în paginile gazetei „Curierul israelit", a arătat că alături de acuzat trebuie aşezaţi „înşişi dascălii săi", care, potrivit opiniei sale, erau „adevăraţii autori morali ai acestui asasinat"[133]. Un punct de vedere similar au exprimat şi mai mulţi gazetari ai oficiosului Partidului Naţional Liberal, ziarul „Viitorul".

Discuţiile purtate pe seama rolului jucat de A. C. Cuza în asasinarea lui Constantin Manciu s-au mutat treptat din spaţiul public în mediul academic, cu toate că Zelea-Codreanu nu mai era studentul Universităţii din Iaşi din vara anului 1922. Cazul a fost pus pe ordinea de zi a şedinţei Consiliului universitar din 31 octombrie 1924, la care au participat 34 de profesori. Cu acest prilej, rectorul Alexandru Slătineanu[134] a salutat prezenţa lui A. C. Cuza şi i-a solicitat un punct de vedere în legătură cu incidentul şi acuzaţiile ce-i erau aduse[135]. Luând cuvântul, fostul decan al Facultăţii de Drept a aruncat întreaga vină pe umerii defunctului Manciu care, în opinia sa, s-ar fi făcut vinovat de dezlănţuirea unei ample campanii de brutalizare a studenţimii ieşene. Vinovat era, în opinia sa, şi guvernul liberal condus de Ion I. C. Brătianu, care nu l-a demis şi nici măcar nu l-a sancţionat pentru atitudinea adoptată[136]. Mai mult chiar, profesorul ieşean a invocat, în apărarea fostului student, tertipul avocăţesc al legitimei apărări, care l-ar fi împins pe Codreanu să comită actul criminal. El considera că universitatea nu trebuia implicată în această chestiune, care era una „cu totul particulară şi personală, între Manciu şi Zelea-Codreanu", fiind, în acelaşi timp, „un semn dureros al timpului în care trăim, de călcare a tuturor legilor şi nesocotire brutală a tuturor drepturilor"[137].

Justificările oferite de A. C. Cuza n-au convins şi nici nu aveau cum. Poziţia sa a stârnit indignarea colegilor, care au luat atitudine faţă de modul în care acesta a înţeles să se raporteze la gestul criminal comis de fostul său student. Primul dintre profesori care a condamnat punctul de vedere exprimat de A. C. Cuza a fost Alexandru Myller, care l-a acuzat pe confratele său de faptul că, deşi ştia de actul de brutalitate ce urma a fi comis împotriva prefectului Manciu, „n-a căutat să împiedice sfătuind la linişte pe adepţii D-sale, fie denunţând autorităţilor pe cei care plănuiau o crimă"[138].

Şirul învinuirilor a fost continuat de Mihai Ştefănescu-Galaţi, profesor la Facultatea de Medicină din Iaşi, care a afirmat că există o strânsă legătură între atitudinea afişată de A. C. Cuza şi gestul criminal comis de Corneliu Zelea Codreanu. În opinia sa, colegul său de la Facultatea de Drept era autorul moral al crimei: „Dl Cuza a fost chemat să arate dacă are vreun rol în viaţa universitară, şi a dovedit că e unul din promotorii morali, care a dat naştere brutalităţii pe care o deplângem"[139].

---

[132] DANIC, fond A. C. Cuza, dosar 8/1925, f. 1−2.

[133] „Curierul israelit", Bucureşti, an XVII, nr. 35, 2 noiembrie 1924, p. 1.

[134] Profesor titular la Catedra de bacteriologie de la Facultatea de Medicină din Iaşi; rector al Universităţii ieşene între 1 decembrie 1923 şi 30 noiembrie 1926.

[135] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", fond Rectorat, dosar 1051/1924−1925, f. 14.

[136] *Ibidem*, f. 15−18.

[137] *Ibidem*, f. 18.

[138] *Ibidem*.

[139] *Ibidem*, f. 18−19.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Profesorul C. I. Parhon a fost şi el extrem de critic faţă de poziţia exprimată de A. C. Cuza, considerând că acesta, prin cursurile de Economie politică pe care le-a predat la Facultatea de Drept, l-a influenţat, direct, pe Corneliu Zelea Codreanu să comită actul criminal din 25 octombrie 1924. De asemenea, viitorul lider comunist a dezavuat comportamentul pe care Cuza îl avea în relaţiile cu colegii, comportament care, potrivit opiniei sale, ar fi contribuit la tensionarea relaţiilor dintre studenţi şi profesori şi la înrăutăţirea atmosferei din cadrul universităţii ieşene:

> Există evidentă legătură între cursurile d-lui Cuza şi actul lui Zelea Codreanu […].
> Dl Cuza e vinovat faţă de Universitate că a stricat atmosfera dintre studenţi şi profesori.
> Sub a D-sale semnătură a batjocorit pe colegul Myller şi pe mine, iar mulţi dintre noi suntem ameninţaţi prin scrisori anonime[140].

M. B. Cantacuzino, unul dintre cei mai vechi şi mai respectabili profesori ai Universităţii din Iaşi, coleg cu A. C. Cuza la Facultatea de Drept, a condamnat şi el modul în care confratele său a înţeles să se raporteze la fapta comisă de fostul său student, subliniind că fostul decan al facultăţii juridice a creat în universitate şi printre studenţi „o şcoală străină de învăţământ, o şcoală politică sub cuvânt de naţionalism şi creştinism şi a ultragiat şi religia şi naţionalismul”[141]. Bătrânul profesor l-a criticat pe A. C. Cuza şi pentru că a refuzat să-şi asume răspunderea pentru actul criminal comis de Corneliu Zelea Codreanu:

> Poţi să aperi pe Codreanu, dar ca să-ţi scuturi orice răspundere a faptului comis, aceasta n-o poţi face fără o scădere pentru D-ta.
> Ai o parte de răspundere, căci prin şcoala pe ce-ai condus-o, uitându-ţi datoria de educator al tineretului, l-ai rătăcit, până a-l face să uite calităţile neamului.
> Suntem în drept să-ţi cerem să recunoşti că şcoala ce ai condus-o a dus, fără să vrei, la ceea ce constatăm şi să declari că eşti gata a te asocia cu noi în opera de reparaţiuni ce ne incumbă[142].

Profesorul Vasile Răşcanu[143] a criticat şi el încercarea lui A. C. Cuza de a se deroba de orice răspundere în cazul asasinării prefectului de poliţie, Constantin Manciu. De asemenea, el şi-a acuzat colegul de instalarea anarhiei în universitate. Pentru analizarea situaţiei existente în cadrul Universităţii, el a solicitat Consiliului universitar constituirea unei comisii „care să dovedească că dl Cuza întrebuinţează activitatea D-sale ca să tulbure viaţa şi ordinea în Universitate”[144].

Cel mai virulent atac la adresa lui A. C. Cuza l-a lansat tânărul universitar Petre Andrei, care a văzut, în mai vârstnicul său coleg, autorul moral al crimei, adevăratul vinovat:

> Mă simt dator a spune: D-l Cuza a ţintit şi Codreanu a tras.
> […] Sunteţi adevăratul asasin moral, aţi hrănit sufletul lui Codreanu, aţi înfăptuit un asasinat.
> Să declaraţi că d-voastră sunteţi vinovatul[145].

---

[140] *Ibidem*, f. 20−21.
[141] *Ibidem*, f. 21−22.
[142] *Ibidem*, f. 21.
[143] Vasile Răşcanu (1885−1980), medic, fiziolog, profesor la Facultatea de Medicină din Iaşi, membru titular al Academiei Române.
[144] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, fond Rectorat, dosar 1051/1924−1925, f. 25.
[145] *Ibidem*, f. 24.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Din această mare de voci acuzatoare s-a făcut timid auzită vocea profesorului Corneliu Şumuleanu[146], care a încercat să-i ia apărarea confratelui său. În discursul său, rostit în faţa membrilor Consiliului universitar, el a încercat să minimalizeze rolul jucat de A. C. Cuza în comiterea faptei de către tânărul Codreanu, mutând centrul de greutate al discuţiilor pe măsurile brutale luate de Constantin Manciu împotriva studenţilor. În opinia sa, acestea ar fi motivat nemulţumirile studenţilor şi au reprezentat cauza principală a actului comis de fostul student al Universităţii ieşene. Şumuleanu a căutat să explice gestul lui Codreanu, considerându-l a fi unul „nedorit, dar explicabil”[147].

Sub asaltul acuzaţiilor lansate de colegii săi, A. C. Cuza a luat din nou cuvântul, arătând că a fost supus unei presiuni constante pentru a fi determinat să facă anumite declaraţii prin care să se autoincrimineze. El a reproşat colegilor că s-au transformat, fără să aibă dreptul, în instanţă de judecată şi nu au mai aşteptat ca justiţia să-şi spună cuvântul. În acelaşi timp, el a atras atenţia asupra unei probleme pe care o considera importantă, şi anume lipsa de interes a corpului profesoral al universităţii faţă de soarta studenţimii române şi faţă de „marea problemă a viitorului culturii naţionale”[148].

Şedinţa Consiliului universitar din 31 octombrie 1924 s-a încheiat cu citirea, de către profesorul M. B. Cantacuzino, a unei moţiuni cu nuanţe „inchizitoriale”, care exprima opinia majorităţii participanţilor. Semnatarii documentului considerau că fapta comisă de Corneliu Zelea Codreanu a fost

> […] rezultatul unei şcoli conduse de A. C. Cuza, şcoală care, sub cuvânt de religie şi naţionalism, rătăceşte spiritele tineretului şi excită pasiunile lui, în loc de a le îndruma prin cultură, ridicată la rang de apostolat, curat de orice amestec de scopuri, afară de învăţământ şi ale căror consecinţe au fost violenţa şi crima.
> Colegiul universitar rămâne cu atât mai îndurerat cu cât din explicaţiunile date astăzi de dl profesor Cuza rezultă că D-sa nu vrea să recunoască imensa sa parte de răspundere în crima comisă şi că nu este de sperat nici o schimbare în atitudinea D-sale[149].

Discuţiile purtate în cadrul şedinţei Consiliului universitar din 31 octombrie 1924, procesul-verbal redactat au scos în evidenţă existenţa, în cadrul Universităţii, a două grupări cu interese divergente. Prima, condusă de A. C. Cuza, cu puţini susţinători în rândul profesorilor, cu mulţi simpatizanţi printre studenţi, care milita pentru politizarea universităţii, pentru implicarea activă a studenţimii în viaţa politică a ţării. Cealaltă tabără, cuprinzând majoritatea profesorilor, nu dorea ca atmosfera universitară să fie perturbată de interesele şi jocurile politice.

Tensiunile dintre cele două tabere au persistat şi au răbufnit şi în săptămânile ce au urmat. Astfel, şedinţa din 29 noiembrie 1924 a Marelui Colegiu, întrunit pentru a discuta chestiuni ce ţineau de interesele generale ale Universităţii, s-a încheiat cu adoptarea unei noi moţiuni, prin care A. C. Cuza era, din nou, acuzat pentru presupusul rol avut în asasinarea prefectului de poliţie Constantin Manciu. Considerând măsura „nedreaptă şi pătimaşă”[150] şi pentru a evita noi situaţii de acest gen, fostul decan al Facultăţii de Drept din Iaşi a trimis rectorului Slătineanu o scrisoare, citită de profesorul

---

[146] Corneliu Şumuleanu (1869−1937), profesor universitar, titular al Catedrei de chimie medicală din cadrul Facultăţii de Medicină a Universităţii din Iaşi. A fost membru al Ligii Apărării Naţional Creştine şi al Legiunii Arhanghelului Mihail.

[147] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, fond Rectorat, dosar 1051/1924−1925, f. 25.

[148] *Ibidem*, f. 27.

[149] *Ibidem*.

[150] *Ibidem*, dosar 1048/1924, f. 414.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Corneliu Şumuleanu, în cadrul şedinţei Consiliului universitar din 13 decembrie 1924. Prin această misivă, Cuza îl înştiinţa pe rector că refuză să mai participe la şedinţele Marelui Colegiu dacă rectoratul Universităţii nu făcea cunoscute dinainte subiectele aflate pe ordinea de zi[151].

Incapacitatea universităţii de a gestiona problemele studenţimii a generat noi tensiuni, care s-au transformat acţiuni de protest. Refuzul Senatului universităţii, exprimat în cadrul şedinţei din 29 noiembrie 1924, de a permite *Asociaţiei studenţilor creştini*[152] celebrarea zilei de 10 decembrie a constituit pretextul unor noi mişcări. Nemulţumiţi de hotărârea luată, membrii şi simpatizanţii organizaţiilor studenţeşti au protestat şi i-au împiedicat pe profesori să îşi ţină cursurile în acea zi considerată „sfântă" de către ei. Rectorul Alexandru Slătineanu a fost huiduit şi fugărit de protestatari. Vizibil marcat de incident, acesta şi-a înaintat demisia din funcţia de rector[153], care însă n-a fost acceptată de ministrul Instrucţiunii Publice, Constantin Angelescu. În urma acestui vot de încredere, rectorul Slătineanu s-a întors la Iaşi, hotărât să-i pedepsească pe „vinovaţi". Prima măsură luată a fost de a închide porţile instituţiei. A. C. Cuza a fost, din nou, identificat ca fiind „autorul moral al acestor grave neorânduieli"[154]. Acesta trebuia pedepsit, astfel că membrii Consiliului universitar, în şedinţa din 5 ianuarie 1925, au decis acţionarea în judecată a fostului decan al Facultăţii de Drept din Iaşi. Pe lângă intentarea unei acţiuni în justiţie, conducerea Universităţii a hotărât să-i aplice bătrânului profesor o pedeapsă complementară. În acest sens, s-a solicitat ministrului Constantin Angelescu constituirea unei comisii care să analizeze implicarea lui A. C. Cuza în declanşarea noilor acţiuni de protest ale studenţimii ieşene. Ministrul a fost nevoit să ofere satisfacţie conducerii universităţii, numindu-i pe Nicolae Basilescu, Constantin Rădulescu-Motru, ambii profesori la Universitatea din Bucureşti, ca membri, împreună cu Traian Bratu, reprezentantul Universităţii ieşene, în comisia de anchetă[155]. Lipsită de mijloacele necesare şi de sprijinul Ministerului, comisia nu-şi putea îndeplini misiunea. Din această cauză, fostul rector al Universităţii din Iaşi, profesorul Traian Bratu, şi-a prezentat demisia[156]. O nouă comisie, compusă din Ermil Pangratti, rectorul Universităţii din Bucureşti, Petru Bogdan, profesor la Facultatea de Ştiinţe din Iaşi, Nicolae Bănescu, profesor la Facultatea de Litere din Cluj, şi M. Hackman, profesor la Universitatea din Cernăuţi, a fost numită de către Minister pentru a încerca să rezolve situaţia[157].

---

[151] *Ibidem.*

[152] *Ibidem*, dosar 1051/1924, f. 67−68. La 28 noiembrie 1924, *Cercul studenţimii creştine* a înaintat Rectoratului Universităţii ieşene o cerere „foarte politicoasă ca formă, foarte tendenţioasă ca fond", prin care se solicita sărbătorirea zilei de 10 decembrie. Senatul a respins solicitarea, considerând că ziua cu pricina nu poate fi una de sărbătoare pentru universitate. Pe cale de consecinţă, n-au acordat nici Aula pentru conferinţe şi nici n-au fost de acord cu întreruperea cursurilor. *Asociaţia studenţilor creştini* a revenit cu o nouă adresă prin care şi-a declinat orice răspundere faţă de eventualele agitaţii ce s-ar putea isca ca urmare a nesoluţionării cererilor studenţilor creştini „loviţi din nou în cele mai frumoase ale lor sentimente".

[152] *Anuarul Universităţii din Iaşi. 1924−1925*, Iaşi, Tipografia „T. M. Carpaţi", 1925, p. 32−33.

[153] La data de 10 decembrie 1924, studenţii creştini n-au ţinut cont de hotărârea conducerii Universităţii şi au celebrat respectiva zi. Cu această ocazie, rectorul Slătineanu a fost huiduit şi fluierat, în timp ce decanul Facultăţii de Medicină, C. I. Parhon, a fost fugărit de studenţi şi i s-a cerut demisia. Protestul studenţilor n-a rămas fără urmări, capii mişcării fiind eliminaţi definitiv din Universitate, în timp ce semnatarii moţiunii, în număr de 52, au fost exmatriculaţi pe o perioadă de un an. Printre cei eliminaţi temporar s-a numărat şi sora lui Corneliu Zelea Codreanu, Iridenta, studentă la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii din Iaşi.

[154] *Anuarul Universităţii din Iaşi. 1924−1925*, p. 47.

[155] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", fond Rectorat, dosar 1090/1925, f. 2.

[156] *Ibidem*, dosar 1043/1924, f. 4.

[157] Cătălin Botoşineanu, *Demisia în spaţiul universitar ieşean. Cazul profesorilor Facultăţii de Drept din anul 1925*, în *ArchM*, nr. III/2011, p. 92.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Paralel cu activitatea desfăşurată de comisie, conducerea Universităţii a aplicat direct o serie de sancţiuni celor consideraţi a fi vinovaţi de declanşarea tulburărilor de la finele anului 1924. Astfel, în cadrul şedinţei Consiliului universitar din 5 ianuarie 1925, profesorii prezenţi au hotărât eliminarea definitivă din Universitate a conducătorilor mişcării studenţeşti[158]. De asemenea, semnatarii moţiunii prin care s-a solicitat celebrarea zilei de 10 decembrie au fost şi ei exmatriculaţi pe o perioadă de un an[159].

Hotărârea Senatului din 6 ianuarie 1925, prin care s-a stabilit redeschiderea porţilor instituţiei doar pentru studenţii Facultăţilor de Ştiinţe şi Litere şi Filosofie, a generat un nou val de nemulţumire, atât în rândul studenţilor cât şi în cel al profesorilor celorlalte facultăţi. Cadrele didactice ale Facultăţii de Drept au solicitat Senatului universitar găsirea unor soluţii pentru reluarea activităţii didactice şi la această facultate. Răspunsul a îmbrăcat forma unei somaţii prin care Consiliul profesoral al facultăţii juridice era înştiinţat că trebuie să recunoască pedepsele aplicate studenţilor participanţi la mişcarea de protest din 10 decembrie 1924 şi să-şi asume răspunderea pentru reluarea şi desfăşurarea „în linişte" a cursurilor, în momentul în care se va hotărî reînceperea acestora[160]. Nu a fost avansată nici o dată pentru redeschiderea amfiteatrelor la Facultatea de Drept. Incapacitatea conducerii Universităţii de a face faţă evenimentelor şi lipsa de reacţie a Facultăţii de Drept din Iaşi au generat o nouă situaţie tensionată. De altfel, decanul acesteia, profesorul Dimitrie Alexandrescu, ţintuit la pat de o boală care avea să-l răpună curând[161], nu s-a putut implica în găsirea unor soluţii de rezolvare a acestei probleme. În aceste condiţii, A. C. Cuza, în calitate de prodecan, a încercat să preia conducerea facultăţii pentru a susţine, în faţa conducerii Universităţii, punctul de vedere al colegilor jurişti. Încercarea sa, întru totul nelegală, s-a lovit de opoziţia Ministerului Instrucţiunii Publice, care i-a cerut decanului în funcţie să nu delege unei alte persoane atribuţiile ce-i fuseseră doar lui încredinţate[162].

Dialogul dintre conducerea Universităţii şi profesorii facultăţii juridice a fost întârziat şi chiar blocat, cei din urmă considerând că rectorul instituţiei nu face altceva decât să atace facultatea şi pe ei personal. Din această cauză, unii dintre „profesorii din Iaşi" ai Facultăţii de Drept au hotărât, la 16 martie 1925, să-şi înainteze demisia din învăţământ. Cererea de demisie[163], una colectivă, a fost semnată de profesorii: M. B. Cantacuzino, Petre Dragomirescu, Ioan Leatris, Eugen Herovanu, A. C. Cuza şi Florin Sion. Prin acest act unilateral de voinţă, profesorii demisionari au afectat grav buna desfăşurare a procesului didactic la facultatea juridică, care a rămas doar cu cinci profesori titulari de curs: Gheorghe Tabacovici, Ion Coroi, Neculai Daşcovici, Vespasian V. Pella şi Valeriu Bulgaru. În aceste condiţii, pentru a nu se întrerupe activitatea, Facultatea de Drept a apelat la ajutorul lui Istrate Micescu, la transferul lui Traian Ionaşcu de la Universitatea din Cernăuţi, dar şi la acoperirea celorlalte posturi cu cadre didactice bine pregătite. De exemplu, cursul de Economie politică ţinut de A. C. Cuza, la ciclul de licenţă, a fost preluat de I. Peretz, în calitate de profesor suplinitor.

---

[158] Au fost eliminaţi definitiv următorii studenţi: Ion Gr. Sava, Iulian Sârbu şi Gh. Urziceanu (Facultatea de Drept), Elvira Ionescu (Facultatea de Medicină), Constantin Capră (Facultatea de Litere şi Filosofie) şi Marcel Adam (Facultatea de Ştiinţe). Aceştia au fost consideraţi conducătorii mişcărilor studenţeşti de către Prefectura Poliţiei Iaşi, la finele anului 1924.

[159] Pentru detalii despre mişcările studenţeşti din anii '20 ai secolului trecut, a se vedea Gabriel Asandului, *Mişcările studenţeşti de la Universitatea ieşeană, în perioada interbelică*, p. 253−273.

[160] *Anuarul Universităţii din Iaşi. 1924−1925*, p. 32−33.

[161] Bătrânul profesor a decedat la 9 februarie 1925.

[162] Cătălin Botoşineanu, *op. cit*., p. 92.

[163] *Ibidem*, p. 93.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Demisia în bloc a acestor profesori nu trebuie interpretată ca un gest de solidaritate cu A. C. Cuza, ci mai degrabă ca o modalitate de dezavuare a politicii de pacificare a universităţii, promovată de conducerea acesteia şi care, în opinia demisionarilor, afecta interesele facultăţii juridice. Prin acest act, pe care l-au dorit a fi unul simbolic, fără efecte juridice, profesorii demisionari au crezut că se va renunţa la „pedepsirea" facultăţii juridice[164].

Dar reintegrarea acestora în învăţământ are o istorie mult mai interesantă decât demisia lor. Deşi părăsiseră sistemul în urma unei demisii în bloc, ei au fost reprimiţi individual, la intervale diferite de timp, în funcţie de apartenenţa sau de simpatiile politice. Astfel, profesorii Dragomirescu şi Herovanu, apropiaţi de Partidul Naţional Liberal aflat la guvernare, au fost reintegraţi începând cu 15 septembrie 1925, cu plata retroactivă a drepturilor salariale de la momentul demisiei. În schimb, A. C. Cuza, I. Leatris şi F. Sion au fost nevoiţi să aştepte căderea cabinetului liberal şi venirea averescanilor la putere. În cadrul noului guvern, portofoliul Instrucţiunii a fost preluat de I. Petrovici, profesor la Universitatea din Iaşi. Acesta din urmă a aprobat cererile făcute de A. C. Cuza, I. Leatris şi F. Sion de revenire la catedră, începând cu data de 1 noiembrie 1926[165].

O situaţie aparte a reprezentat-o cea a profesorului Matei B. Cantacuzino, reputat specialist în dreptul civil şi fost rector al Universităţii ieşene (1916−1918). Venerabilul profesor a fost singurul care şi-a menţinut poziţia şi a refuzat să facă cerere pentru a reveni la catedră. Totuşi, cei 40 de ani de activitate didactică i-au determinat pe membrii Senatului să ia în discuţie rechemarea sa, în baza articolului 81 din Legea Instrucţiunii din 1912. Potrivit prevederilor acesteia, candidatul care beneficia de recomandare, în baza valorii ştiinţifice a propriilor lucrări, devenea automat profesor titular[166]. Apelând la această dispoziţie a legii, membrii Senatului îşi arătau recunoştinţa şi consideraţia faţă de eminentul profesor M. B. Cantacuzino, dar, în acelaşi timp, urmăreau să nu piardă un reputat specialist în domeniul dreptului civil. Din păcate, decesul profesorului, survenit la 9 august 1925, a împiedicat transpunerea în practică a acestei idei.

După revenirea la catedră, A. C. Cuza şi-a reluat cursul de Economie politică de la ciclul de licenţă şi pe cel de Legislaţie agrară de la secţia doctorală. După întoarcerea liberalilor la putere, la 8 noiembrie 1927, după mai bine de 25 de ani de carieră universitară, Cuza a fost pensionat pentru limită de vârstă.

A. C. Cuza a fost unul dintre puţinii profesori de economie politică pe care ţara noastră i-a avut la începutul secolului XX. Poate că n-a reuşit să se ridice deasupra multora dintre colegii săi, dar a izbutit să-şi atragă simpatia studenţilor. Adulat de către aceştia, invidiat şi criticat de confraţii săi universitari cu mai puţină popularitate, Cuza a fost un foarte bun orator, expunând frumos şi convingător ceea ce îşi dorea. A fost unul dintre profesorii care au susţinut ideea activismului politic al studenţimii şi a favorizat introducerea politicului în universităţi.

Suntem tentaţi, atunci când încercăm să analizăm personalitatea lui A. C. Cuza, să ne raportăm doar la cariera sa politică: este adevărat, ea a eclipsat toate celelalte componente ale biografiei sale. Din păcate, istoriografia românească a reţinut din prestaţia lui A. C. Cuza doar discursul său antisemit, pierzând din vedere activitatea universitară, implicarea în viaţa culturală a urbei sale natale, ataşamentul faţă de valorile

[164] *Ibidem*, p. 99−100.

[165] SJANI, Arhiva Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", fond Rectorat, dosar 1119/1926, f. 149; Cătălin Botoşineanu, *op. cit.*, p. 95−97.

[166] Pentru detalii despre încercarea de „recrutare forţată" a profesorului M. B. Cantacuzino, a se vedea Cătălin Botoşineanu, *op. cit.*, p. 95−97.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

regimului parlamentar, convingerile monarhiste şi, nu în ultimul rând, conservatorismul ideilor. Acesta a fost A. C. Cuza, un personaj complex şi contradictoriu, un profesor ca mulţi alţii şi un promotor şi un susţinător înfocat al dezvoltării învăţământului economic în ţara noastră.

A. C. CUZA − PROFESSOR AT THE UNIVERSITY OF IAȘI
(Summary)

Keywords: A. C. Cuza, the University of Iași, the Law School, Economics, students' movements, academic career.

A controversial personality, A. C. Cuza has been known mainly for his anti-Semitic convictions and less for his academic career. He held the Chair of Economics within the Law School of the University of Iasi at a time when Romanian higher education was struggling to redefine itself in an attempt to become an alternative to parallel Western higher education. He taught generations of students, many of which declared their respect and consideration for his effort to pass on his knowledge.

The present study is a brief excursion into the academic life of A. C. Cuza, a personality that was labelled by many as the founder of Romanian anti-Semitism, as well as an attempt at depicting the atmosphere of academic life at the end of the 19th century and in the first decades of the 20th.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

PHILIPPE HENRI BLASEN[*]

SUCEAVA REGION, UPPER LAND, GREATER BUKOVINA OR JUST BUKOVINA? CAROL II'S ADMINISTRATIVE REFORM IN NORTH−EASTERN ROMANIA (1938−1940)

This paper examines the territorial aspect of the Romanian Administrative Law of 1938, concentrating on the reception of the Law in Bukovina, Hotin/Khotyn and Dorohoi counties: Did Suceava Region, which the Law created, erase former Austrian Bukovina (1775−1918) from memory and revive the pre-1775 Moldavian Upper Land? Did it become a Greater Bukovina to the inhabitants of Bukovina, Hotin and Dorohoi counties? Or was it just a synonym for "Bukovina"?

As from 5th January 1934, the Kingdom of Romania had experienced a longer period of political stability, with four liberal cabinets, all led by Gheorghe Tătărăscu. In the general elections of 20th and 22nd December 1937, the first-placed National Liberal Party (PNL) however failed to obtain 40% of the vote, which would have given it again the majority in Parliament, according to the Electoral Law of 1926 (art. 90-b). As King Carol II could not reach an agreement with the politicians of the second-placed National Peasants' Party (PNȚ) and as he wanted to weaken the third-placed anti-Semitic and anti-systemic Iron Guard, he saw no other option but to entrust poet Octavian Goga from the fourth-placed anti-Semitic but pro-constitutional National Christian Party (PNC) with the formation of the government, although it had obtained only 9,15%.[1] Carol II wrote in his diary:

> I am perfectly conscious that a government with these elements, who are quite anti-Semitic, can not last for a long time and that after this, I shall be free to take some stronger measures, which will untie me and the country from the tyranny of the petty interests of the parties, which is so often unpatriotic.[2]

In accordance with this note, the king let Goga pursue an aggressive anti-Semitic policy and simultaneously prepared a coup, for which he could count on right-wing leaders, such as Nicolae Iorga and Constantin Argetoianu, as well as on Romania's guarantor powers France and Great Britain.[3] The king took action one day after Goga

[*] PhD Candidate, "Babeș-Bolyai" University, Cluj-Napoca.

[1] Carol II, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice*, vol. I, București, 1995, p. 233−234.

[2] *Ibidem*, p. 234: "Sunt perfect conștient că o guvernare cu aceste elemente, destul de hotărât antisemite, nu va putea fi una de lungă durată și că după aceea voi fi liber să pot lua alte măsuri mai forte, măsuri cari să mă descătușească, atât Țara cât și pe mine, de tirania, adesea atât de nepatriotică, a meschinelor interese de partid."

[3] Hans-Christian Maner, *Parlamentarismul în România 1930−1940*, București, 2004, p. 195−197.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 279–286

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

reached an electoral agreement with Iron Guard leader Corneliu Zelea Codreanu, which threatened the king's power.[4] On 10th February 1938, Carol II told Goga that he wanted to form a national unity government, whereupon Goga resigned.[5] On the same day, Carol II appointed the patriarch of the Romanian Orthodox Church, Miron Cristea, as president of the Council of Ministers, which comprised all the party leaders and former prime ministers, except for PNC and Iron Guard members.[6] On 11th February 1938, the Council of Ministers declared the state of siege, giving the military authorities the right to censor the press.[7] During the next days, new elections, which had been called for 2nd March 1938, were postponed until further notice.[8] On 22nd February 1938, Carol II promulgated a new Constitution, which granted him dictatorial attributes.[9] The Constitution was approved by referendum on 24th February 1938. It was the cornerstone of Carol II's authoritarian and single-party "New Romania", which imitated the Yugoslavian 6 January Dictatorship, Italian Fascism and German National Socialism.[10]

One aspect of Carol II's "New Romania" was the Administrative Law of 1938, which had been planned since 31st January 1938.[11] The architects of the Law were the king himself, the ministries of the Interior, of Justice and of Finances and the Royal Institute for Administrative Sciences. The Law was mainly linked to the names of Armand Călinescu and Gheorghe Alexianu.[12]

Călinescu (1893−1939) was the right hand of Carol II. He served as a Minister of the Interior in the Goga cabinet, the three successive Cristea cabinets and became prime minister after Cristea died on 6th March 1939.[13] On 21st September 1939, he was assassinated by Iron Guard members, probably in reprisal for the killing of Codreanu and of other leaders of the Iron Guard.[14]

Alexianu (1897−1946) worked as a lawyer in Bucharest and Cernăuți/Chernivtsi. He had co-founded the Royal Institute for Administrative Sciences, taught as a professor at the Carol II University of Cernăuți, where he had held the chair of Comparative Constitutional Law since 1930, and served as a legal advisor to the Romanian Orthodox Religious Fund of Bukovina. He was the son-in-law of former Minister of Justice Constantin Hamangiu (1869−1932).[15]

---

[4] For details about the difficult political situation of both the PNC and the Iron Guard, see Armin Heinen, *Legiunea Arhanghelului Mihail. Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, București, 2006, p. 335.

[5] Zvi Yavetz, *Viața politică și problema evreiască în timpul domniei regelui Carol al II-lea (1930−1940)*, Cluj, 2006, p. 103−104.

[6] Royal Decree 854/10.02.1938, in *MOf*, Partea I-a, 10.02.1938, p. 797, nr. 33 bis.

[7] Royal Decree 856/11.02.1938, in *MOf*, Partea I-a, 11.02.1938, p. 802, nr. 34.

[8] Royal Decree 857/11.02.1938, in *MOf*, Partea I-a, 12.02.1938, p. 834, nr. 35; cf. Royal Decree 168/21.01.1938, in *MOf*, Partea I-a, 22.01.1938, p. 314, nr. 18; Royal Decree 89/18.01.1938, in *MOf*, Partea I-a, 18.01.1938, p. 245, nr. 14 bis.

[9] Such as the right of legislative initiative (art. 31), constitutional amendments (art. 97), rule by decree until the convocation of parliament (art. 98) and dissolving the chamber of deputies and the senate at any time (art. 45): *MOf*, Partea I-a, 20.02.1938, p. 954−962, nr. 42.

[10] Armin Heinen, *op. cit.*, p. 341.

[11] Armand Călinescu, *Însemnări politice 1916−1939*, București, 1990, p. 372.

[12] Carol II, *op. cit.*, p. 292−293; Report to the king 15037, in *MOf*, Partea I-a, 14.08.1938, p. 3832, nr. 187; see also Gheorghe Alexianu's speech in "Monitorul Ținutului Suceava" (Cernăuți), 15.09.1938, p. 22, nr. 1: "Nopți întregi membrii Institutului Regal de științe administrative au lucrat cu d-l ministru Armand Călinescu, pentru a găsi cele mai bune formule […]".

[13] Royal Decree 985/7.03.1939, in *MOf*, Partea I-a, 7.03.1939, p. 1160, nr. 56.

[14] Grigore Gafencu, *Însemnări politice 1929−1939*, București, 1991, p. 336.

[15] "Morgenblatt", 17.08.1938. p. 1 and 3, nr. 5933: Das neue Verwaltungsgesetz in Kraft.; "Glasul Bucovinei", 30.08.1938, p. 1−2, nr. 5418: *Svon de bucurie în Țara fagilor. Semnificația instalării Rezidentului al Ținutului Suceava*; Constantin Radu, *Întâiul Rezident Regal al Ținutului Sucevei*, Cernăuți, 1938, p. 31.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

The new Administrative Law was issued on 14th August 1938.[16] Following the Yugoslavian model from 1929[17], it introduced 10 administrative regions (*ţinuturi*) with a governor called "Royal Resident", a regional council and a budget of its own. Each region included several counties, which continued to exist as administrative subdivisions, but lost their councils and budgets.[18] Călinescu argued that the large regions had more means than the smaller counties and that their unhistorical boundaries united the inhabitants of "New Romania" on the basis of real needs, coherent geographical zones, economic spaces and communication networks.[19] The government-run newspaper *România* accused the former political parties of not having abolished the historical provinces, in order to protect their petty interests.[20]

At the beginning, Călinescu intended to create only 7 administrative regions corresponding to the 7 military districts, but he gave in to public pressure.[21] For instance, a former county prefect argued that seven regions were too few, as they were too large to administrate, and suggested creating two more regions, one with pre-1918 Romanian and Bessarabian counties around Galaţi and one with partly non-contiguous Transylvanian and Walachian (pre-1918 Romanian) counties based in Sibiu.[22] Furthermore, a group of "Romanian patriots from Bukovina" refused to give up Cernăuţi as an administrative capital in favour of Iaşi. They argued that Cernăuţi was the seat of an orthodox Metropolis, Carol II University, a Court of Appeal and several public offices; that the people from Hotin had to pass through Cernăuţi on their way to Iaşi; that it was easier to get from Cernăuţi to Bucharest than to Iaşi; that Cernăuţi already had served as an administrative capital and fulfilled all the conditions requested by the new Law. In return, the petitioners accepted to renounce the historical boundaries of Bukovina. They suggested merging Bukovina province with Hotin, Dorohoi, Baia and Botoşani counties: "Thereby, the old borders of Răchitna/Rokytne and Molna [Molniţa/Molnyzya?] shall disappear".[23]

Eventually, the 5 counties of Bukovina merged with the Bessarabian Hotin and the Moldavian (pre-1918 Romanian) Dorohoi counties, becoming "Suceava Region" (*Ţinutul Suceava*). The region's seat or "residence" (*Rezidenţia*) was Cernăuţi, the former capital of Bukovina. According to the Ukrainian Cernăuţi newspaper *Time* (*Час/Čas*), Suceava Region was named after the ancient capital of Moldova[24] and Alexianu later called "Suceava Region" an historical name.[25] However, most

[16] Royal Decree 2919/13.08.1938, in *MOf*, Partea I-a, 14.08.1938, p. 3772−3832, nr. 187.

[17] Закон о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. године; Report to the king 15037, in *MOf*, Partea I-a, 14.08.1938, p. 3814−3815, nr. 187.

[18] See: Ioan Pleşa, *Rezidenţa regală a Ţinutului Mureş*, in *Îndrumător în Arhivele Statului. Judeţul Alba*, volum 1, Bucureşti, 1989; Zoltán Györke, *Instituţia Prefecturii în perioada interbelică (1923−1938). Proiecţii legislative*, in "Revista Transilvană de Ştiinţe Administrative", 2010, p. 91−96, nr. 3; For a German summary of the territorial aspect of the Administration Law, see P. Gauß, *Geographische Neuigkeiten. Übriges Europa*, in "Geographische Zeitschrift", 1938, nr. 10 (I owe this reference to Anne Delouis, Orléans).

[19] Armand Călinescu, *Spiritul noului regim administrativ*, in *Enciclopedia României*, vol. II, Bucureşti, 1938, p. 4.

[20] *Reforma administrativă*, in "România", 2.06.1938, p. 1, nr. 1.

[21] Armand Călinescu, *Însemnări*, p. 389−390.

[22] ANB (The National Archives of Romania – Bucharest), Collection: Institutul de Ştiinţe Administrative, File: 47, Sheets 193−194.

[23] *Das neue Verwaltungsprojekt*, in "Morgenblatt", 15.05.1938, p. 5, nr. 5857: "[…] wobei die alten Grenzen von Rachitna und Molna verschwinden."

[24] *Врочистости настановлення резидента сучавської области*, in "Час", 1.09.1938, p. 1.

[25] *Inaugurarea noului an de studii la Universitatea din Cernăuţi*, in "Bucovina", 26.10.1938, p. 6, nr. 5464.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

newspapers, including *România*, asserted that the names of all the ten regions derived from local rivers.[26]

In 2010, the geographer Kurt Scharr claimed without argumentation that the name "Bukovina" was erased from the administrative vocabulary in 1938.[27]

Regarding Scharr's statement, when Gheorghe Alexianu was inaugurated as "Royal Resident" of Suceava Region on 29th August 1938, the dignitaries avoided the term "Bukovina". It appeared only in the speeches of the commander of the 4th Army Corps and of the representative of the students' associations.[28] However, the name "Bukovina" could not be omitted in the official commemoration of the annexation of Bukovina to Romania in 1918, which was held on 28th November 1938 at the Royal Residence.[29] The Bukovinian Bar kept its title even after Romanian Law was extended to Bukovina and the subsisting Austrian Law abolished on 15th October 1938.[30] The Gendarmerie continued to call the former province "Bukovina".[31] Moreover, the administration itself did not differentiate between Bukovina and Suceava Region all the time. The mayor of the small town Solca congratulated the Royal Resident of Suceava Region on the application of Romanian Law in "Bukovina Region" (*Ținutul Bucovinei*)[32] and when the "Bank of the North" (*Banca de Nord*) for the development of Suceava Region was inaugurated, Alexianu himself declared:

> During the conference, which I had this morning with the prefects of Suceava Region, the Minister Mr. M. Constantinescu told them that he brought all the possibilities of work and realisation to this land of Bukovina, in order that this beautiful land may grow by its own means.[33]

On 2nd February 1939, Alexianu was transferred to Bucegi Region, possibly as a result of his aggressive romanianising policy against the Jews and the Ukrainians, who had protested in Bucharest and Geneva.[34] His successor was Gheorghe Flondor

[26] *Reforma administrativă*, in "România", 2.06.1938, p. 1, nr. 1; *Cernăuți – Hauptstadt einer Region*, in "Deutsche Tagespost", 2.06.1938, p. 1, nr. 4262; *Reforma administrativă*, in "Morgenblatt", 19.06.1938, p. 1, nr. 5884.

[27] Kurt Scharr, *Die Landschaft Bukowina. Das Werden einer Region an der Peripherie 1774−1918*, Wien, Köln, Weimar, 2010, p. 222.

[28] "Monitorul Ținutului Suceava" (Cernăuți), 15.09.1938, p. 22−27, nr. 1.

[29] *Sărbătorirea Unirii în Ținutul Suceava*, in "Glasul Bucovinei", 28.11.1938, p. 17, nr. 5489; As the Region Suceava also included the Bessarabian county Hotin, the annexation of Bessarabia to Romania was celebrated at the same time.

[30] *Un an de nouă constituție în Ținutul Suceava sub glorioasa domnie a M. S. Regelui Carol II*, Cernăuți, 1939; Royal Decree 3406/30.09.1938, in *MOf*, Partea I-a, 1.10.1938, p. 4599−4600, nr. 228; Iulia Zup, *Übersetzen an der Peripherie. Die Bukowina und ihre deutschsprachige Elite*, in *Kulturen der Peripherie*, ed. Andrei Corbea-Hoisie, Sigurd P. Scheichl, Iași, Konstanz, 2015, p. 123−124.

[31] *E.g.*: The National Archives of Romania – Bucharest, Collection: Ministerul de Interne – Diverse (2247), File: 25/1938 II, Sheet: 53: Note dated 22.11.1938 about Iron Guard's propaganda in Bukovina and Northern Bessarabia.

[32] *Bucovina și unificarea legislativă*, in "Glasul Bucovinei", 6.10.1938, p. 3, nr. 5448.

[33] *O cetate puternică*, in *Un an de nouă constituție*: "În conferința pe care am avut-o în această dimineață cu d-nii prefecți ai Ținutului Suceava, d. ministru M. Constantinescu le-a exprimat și le-a spus că aduce în acest pământ al Bucovinei întreaga posibilitate de muncă și de înfăptuire, pentru ca această frumoasă regiune să se ridice ea singură prin puterea ei."

[34] Mihai Pânzaru, *Gheorghe Flondor, ultimul rezident regal al Bucovinei*, Rădăuți/Bucovina, 2000, p. 30 and 119; Mariana Hausleitner, *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des national-staatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918−1944*, München, 2001, p. 333.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(1892−1976).[35] Contrary to Alexianu, who hailed from southern Moldavia (pre-1918 Romania), Flondor was native of Bukovina. He was the son of composer Tudor Flondor (1862−1908) and a nephew, though a political opponent, of Iancu Flondor (1865−1924), the Bukovinian politician who had achieved the annexation of Bukovina to Romania in 1918.[36] While reporting on the appointment and the inauguration of Gheorghe Flondor, the Romanian, Ukrainian, Jewish and German newspapers in Cernăuți all underlined that he was a son of Bukovina.[37]

At the inauguration of the "Bank of the North", Flondor, who then was the Bank's chairman, had already dedicated his discourse to Bukovina and not to Suceava Region.[38] As a Royal Resident of Suceava Region, he mentioned more often "Bukovina" in his speeches than "Suceava Region".[39]

As a conclusion, even if Bukovina disappeared as a toponym from the administrative maps of Romania, the name was still in use in administration, all the more after Flondor was appointed as a Royal Resident.

In 2007, another geographer, Frédéric Beaumont, argued that the Romanian government wanted to give the inhabitants of Suceava Region a new, Romanian identity. Therefore, the government merged the multi-ethnic Bukovinian and Bessarabian counties with the Moldavian (pre-1918 Romanian) Dorohoi county, where the Romanians were in the majority and created a region that brought to mind the pre-1775 Moldavian "Upper Land" (*Țara de Sus*), in order to erase the former Austrian province of Bukovina (1775−1918) from memory. According to Beaumont, the government did not succeed, because the inhabitants of Suceava Region lacked a common project and history and because the people from less well-off Hotin and Dorohoi counties considered it honourable to identify with developed Bukovina. Suceava Region thus became a Greater Bukovina to them.[40]

Regarding Beaumont's statement, statistics show that Romanian people were in the minority in Bukovina (45%) and in Hotin county (35%), while Dorohoi county was thoroughly Romanian (92%). Merging Bukovina and Hotin county with Dorohoi county created a region where the Romanians were the most populous community, but still in the minority (49%).[41] The result would have been different, had Suceava Region

[35] Royal Decree 618/01.02.1939, in *MOf*, Partea I-a, 2.02.1939, p. 529, nr. 27; published also in "Monitorul Ținutului Suceava", 15.02.1939, p. 55, nr. 3.

[36] Moreover, Gheorghe Flondor was the cousin of Iancu Flondor's son Neagoe, who was the commander of the Iron Guard in Bukovina.

[37] *Noul rezident regal*, in "Suceava", 6.02.1939, p. 1, nr. 28; *Excelența Sa d. rezident regal George Flondor sosește astăzi la Cernăuți*, in "Suceava", 9.02.1939, p. 1, nr. 30; "Glasul Bucovinei", 9.02.1939, p. 1, nr. 5546; *Королівський резидент Георге Флондор*, in "Час", 8.02.1939, p. 2; *Ein Sohn der Bucovina*, in "Allgemeine Zeitung", 4.02.1939, p. 1, nr. 10094; *Cernăuți empfàngt den neuen Königlichen Residenten*, in "Morgenblatt", 9.02.1939, p. 9, nr. 6077; *Vereidigung Sr. Exz. des Statthalters Gheorge* (sic) *Flondor*, in "Katholische Volkswacht", 12.02.1939, nr. 7.

[38] *Renașterea economică a ținutului Suceava*, in "Suceava", 15.01.1939, p. 1, nr. 12.

[39] *"Wir wünschen den Frieden, wir werden ihn erhalten"*, in "Allgemeine Zeitung", 15.04.1939, p. 2, nr. 10151; *Der königliche Resident an die Jugend*, in "Allgemeine Zeitung", 4.06.1939, p. 3, nr. 10190; *Beseitigung der Zwietracht-Aufklärung der öffentlichen Meinung*, in "Allgemeine Zeitung", 11.10.1939, p. 4, nr. 10298.

[40] Frédéric Beaumont, *Identités et territoire chez les slaves de Bucovine. Relations interethniques, faits identitaires et territoriaux dans les Carpates orientales (Roumanie − Ukraine)*, Université Michel de Montaigne – Bordeaux 3, 2007, p. 161 and 167−168.

[41] The largest ethnic minorities in the province Bukovina and the counties Dorohoi and Hotin according to the 1930 census (*Recensământul general al populației din 1930*, volum 2.1, București, 1938−1941):

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

included not only Dorohoi but also Baia and Botoşani counties, as "the Romanian patriots from Bukovina" suggested: Romanians would have had a 57% majority. Therefore, the composition of Suceava Region is no sufficient proof of a romanianising policy. Alexianu took personally a series of radical romanianising measures, such as obligating the Jewish people, and implicitly all the minorities, to speak Romanian in public.[42] The Romanian government did not oppose his policy,[43] but it may have been the motive why Alexianu was transferred to Bucegi Region. According to his own statement, Flondor did not continue Alexianu's programme.[44]

Călinescu had made it clear that he wanted to erase the historical borders. In the words of independent Cernăuți newspaper "General Press*"* ("Allgemeine Zeitung"): "The new administrative division makes the old boundaries and the current regionalism all together disappear."[45]

However, there was no noticeable effort to revive the pre-1775 Moldavian "Upper Land" or to give Suceava Region a distinct non-Bukovinian character. The semi-official newspaper Suceava published several articles, which compared Suceava Region to pre-1775 Northern or Upper Moldova,[46] and the new bank of Suceava Region was baptised "Bank of the North". At the same time, official and unofficial texts frequently used "Suceava Region" and "Bukovina" as synonyms, or called the inhabitants of Suceava Region "Bukovinians".[47] An ethnographical map for the national youth organisation *Sentinels* (*Straja Țării*) associated Suceava Region with a Bukovinian folk costume.[48] A *Sentinels*' *Guide to Suceava Region* (*Ghidul Ținutului Suceava*) was basically a guide to

#	County	Total	Romanians	%	Germans	%	Russians	%	Ukrainians	%	Jews	%
1	Cernăuți	306.194	78.589	26	19.586	6	3.295	1	136.380	45	51.247	17
2	*Cernăuți capital*	*112.427*	*30.367*	*27*	*16.359*	*15*	*1.521*	*1*	*11.130*	*10*	*42.592*	*38*
3	*Cernăuți rural*	*174.765*	*47.239*	*27*	*2.964*	*2*	*1.667*	*1*	*112.367*	*64*	*5.920*	*3*
4	Câmpulung	94.816	58.104	61	19.109	20	482	1	6.362	7	7.738	8
5	Rădăuți	160.778	89.002	55	17.857	11	1.426	1	13.916	9	11.508	7
6	Storojineț	169.894	57.595	34	8.990	5	1.582	1	77.382	46	15.322	9
7	Suceava	121.327	96.401	79	9.991	8	1.163	1	2.090	2	6.677	6
8	Bukovina (tot. 1, 4, 5, 6, 7)	853.009	379.691	45	75.533	9	7.948	1	236.130	28	92.492	11
9	Dorohoi	211.354	194.553	92	404	0	160	0	120	0	14.720	7
10	Hotin	392.430	137.348	35	323	0	53.453	14	163.267	42	35.985	9
11	Region (tot. 8, 9, 10)	1.456.793	711.592	49	76.260	5	61.561	4	399.517	27	143.197	10

[42] Residential decision 6907/01.12.1938, in "Monitorul Ținutului Suceava", 15.12.1938, p. 224, nr. 10.
[43] Mariana Hausleitner, *op. cit.*, p. 333.
[44] Mihai Pânzaru, *op. cit.*, p. 119.
[45] *Viitorul regim administrativ*, in "Allgemeine Zeitung", 6.04.1938, p. 1, nr. 9847: "Prin noua împărțire administrativă, vechile granițe dispar și odată cu ele și regionalismul de până acum."
[46] Calinic Istrati, *Salutul Hotinului*, in "Suceava", 6.01.1939, p. 5, nr. 5; *Epocă de realizări*, in "Suceava", 14.01.1939, p. 1, nr. 11; Romulus Cândea, *Hotinul se ține bine*, in "Suceava", 27.03.1939, p. 1, nr. 70.
[47] *E.g.*: *Un an de nouă constituție*.
[48] Teofil Gh. Sidorovici, Aurel S. Goia, *Carnetul Străjerului*, București, 1939.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Bukovina. Its bibliography included works on Bukovina and general literature, but no materials on Hotin or Dorohoi counties.[49] This situation resulted from three factors:

1) The architects of the Administrative Law of 1938 wanted to end regionalism and to create a unitary Romania. People had to identify with Romania as a whole, not with an historical district or a new administrative region. When Romanian Law was extended to Bukovina, Alexianu declared: "We are no more Bukovinians, we are Romanians!".[50] The only regionalism, which Alexianu allowed, was pride in being the richest region.[51] Lacking the tradition of the historical districts and the possibility of obtaining such a tradition, the new regions were stillborn, a fact that the Ministry of the Interior recognised itself.[52]

2) At the same time, the government was not ready to give up the historical provinces, as they had a high symbolic potential. The annual commemoration of the "reunification" of Bukovina (28.11.1918) and Transylvania (01.12.1918) with Romania was the key foundation ritual of the post-1918 Romanian Nation State. The symbolic meaning of the historical provinces for the Kingdom of Romania also emerges from the postage stamps issues: None of them represented the new regions. Instead, even in 1940, an issue dedicated to the *Sentinels* showed the historical provinces: Moldova, Walachia, Dobruja, Transylvania, the Banat, Maramureș, Bukovina and Bessarabia, the last two being embodied by a monastery of Bukovina and the Hotin fortress, both monuments from Suceava Region!

3) At the local level, the former capital of Bukovina, Cernăuți, was the cultural centre of Suceava Region. It housed most of the publishers of the region. Therefore, publications of Suceava Region mainly focussed on Bukovina and often forgot that Hotin and Dorohoi counties also belonged to the region. Moreover, the Romanian Cernăuți press professed a strong Bukovinian belonging and its rare articles on Hotin and Dorohoi were condescending and patronising.[53] However, the Romanian Cernăuți newspaper *Voice of Bukovina* (*Glasul Bucovinei*) denied that a Bukovinian regionalism existed[54] and the local poet Octav Rusu explained that his love for Bukovina was in fact no regionalism:

> Bukovina has always had its own spirit. […] We now have a literature that does us proud […] Without making regionalism, the fact that people with a true spiritual comprehension could also be found in an area, where such a modest but pure pulpit appeared, seems to us far more than a sign.[55]

Beaumont's statement that Suceava Region became a Greater Bukovina to the people from Hotin and Dorohoi counties can only be partly verified, as all the unofficial

---

[49] Vlad Bănățeanu, *Ghidul Ținutului Suceava*, Cernăuți, 1939.

[50] *"Wir sind nicht mehr Bucoviner, wir sind Rumänen!"*, in "Allgemeine Zeitung", 25.10.1938, p. 2, nr. 10013.

[51] *Gau Suceava soll der schönste Gau werden*, in "Deutsche Tagespost", 4.09.1938, p. 4, nr. 4339.

[52] Florin Grecu, *Construcția unui partid unic: Frontul Renașterii Naționale*, București, 2012, p. 184.

[53] *E.g.*: *Istoricul vieții culturale la Hotin*, in "Suceava", 4.01.1939, p. 4, nr. 3; Calinic Istrati, *Salutul Hotinului*, in "Suceava", 6.01.1939, p. 5, nr. 5.

[54] t.g.c., *Regionalism?*, in "Glasul Bucovinei", 22.06.1938, p. 1, nr. 5364.

[55] Octav Rusu, *Entuziasm și adevăr*, in "Orizont", 7.1939, p. 1, nr. 2: "Bucovina a avut, totdeauna, sufletul ei. […] Avem, actualmente, o literatură care ne cinstește […]. Faptul – fără a face, deloc, regionalism – că și pe meleagurile unde, întâmplător, a răsărit acest prea modest, dar curat amvon, au fost oameni de adevărată înțelegere sufletească este, credem, mai mult decât un semn."; See also: Leca Morariu, *Răspântie bucovineană (Cuvânt rostit la 10 aprilie 1937 în Teatrul Național, Cernăuți)*, in "Făt-Frumos" (Cernăuți), 11.−12.1938, p. 188−189, nr. 6; Regarding Bukovinian regionalism in the 1930s, see the studies of Anca Filipovici and Cristina Florea.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

newspapers of Hotin county were suspended in 1938. The independent Dorohoi newspaper "Free Tribune" ("Tribuna liberă") never associated Suceava Region with Bukovina.

An article published in the review of the local teachers' association shows that there was a big gap between Bukovina and Dorohoi county. When university professor Leca Morariu came from Cernăuți to Dorohoi, he found it difficult to believe that Dorohoi was at the same cultural level than other Moldavian small towns, such as Fălticeni, Piatra Neamț, Roman and Bârlad, and that the association actually had a quite comprehensive library.[56]

An article in the Cernăuți newspaper "German Daily Mail" ("Deutsche Tagespost") about children from Nova Žadova, who came for the first time to 40 km distant Cernăuți,[57] shows that people from the countryside rarely travelled at that time, not only in the larger Suceava Region, but also in the smaller Bukovina province. It therefore is unlikely that the people from Hotin and Dorohoi counties sufficiently knew Bukovina so as to be able to identify with it, all the more as Suceava region existed for less than two years.

As a conclusion, the creation of Suceava Region permitted the people from Bukovina to profess a Bukovinian belonging, although the government fought the old regionalisms.[58] In Dorohoi county, the administrative division of 1938 seems to have had little impact. The government's policy and the strong regionalism in Bukovina prevented Suceava Region from becoming an entity of its own, which could have made Bukovina fade in oblivion.

When Romania had ceded Bessarabia and Northern Bukovina to the Soviet Union, Southern Dobruja to Bulgaria and Northern Transylvania and Szeklerland to Hungary, all the regions but Timiș and Olt had lost parts of their territories. As a result, Carol II's administrative divisions were abolished on 22th September 1940 by the self-appointed leader (*conducător*) of the State, general Ion Antonescu.[59]

SUCEAVA REGION, UPPER LAND, GREATER BUKOVINA OR JUST BUKOVINA? CAROL II'S ADMINISTRATIVE REFORM IN NORTH−EASTERN ROMANIA (1938−1940)

(Summary)

Keywords: Romania, Bukovina, Hotin, Dorohoi, Interwar Period, Royal Dictatorship, Administrative History, regionalism.

This paper focuses on the territorial aspect of the Romanian Administrative Law of 1938, in particular on the reception of the Law in the counties of Bukovina, Hotin/Khotyn and Dorohoi. It concludes that Suceava Region, created by this Law, failed to erase the memory of former Austrian Bukovina (1775−1918) nor did it revive the pre-1775 Moldavian Upper Land. Periodicals in Bukovina, Hotin and Dorohoi remained uninterested in the new fellow counties. The Law induced a label change, allowing the people from Bukovina to continue to profess a Bukovinian belonging, even though the aim of the Law was to abolish regionalisms.

[56] *Vizita d-lui profesor universitare Leca Morariu la Asociație*, in "Cuvântul nostru", September−December 1939, p. 52, nr. 7−10.

[57] *Landkinder erleben Cernăuți*, in "Deutsche Tagespost", 21.08.1938, p. 6, nr. 4327.

[58] A similar situation seemingly existed in Mureș Region, which included Southern and Central Transylvania. An article in the "Sentinels'" review of Mureș Region basically identified the region with Transylvania: Teodor Chindea, *Monumente istorice în Ținutul Mureș*, in "Îndrumări și fapte străjerești în Ținutul Mureș", May−June 1939, p. 36, nr. 1.

[59] Royal Decree 3219/21.09.1940, in *MOf*, Partea I-a, 22.09.1940, nr. 221.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

RUXANDRA ALEXIANU[*]

ROMANIA AND THE TRANSNISTRIAN WAR

The outbreak of conflict occurring simultaneously with the collapse of the Soviet Union constitutes an important research topic for various disciplines in social sciences. Regarding our subject, namely the evolution of the Romanian state's reporting to the issue of the emergence and evolution of this conflict (March−July 1992), international approaches are generally of political nature, while in historical studies regarding post-communist Romania's foreign policy which address the relationship with Moldova, the subject of positioning towards the conflict in Transnistria is treated only in terms of Romania's direct involvement in the quadripartite mechanism for peaceful settlement, starting with March 1992, positioning which was later identified as the third foreign policy decision sequence on the conflict in Moldova.

The appearance of the separatist region of Transnistria topic in many recently studies is explained by the scientific interest which they give rise to through the analysis of developments that occurred after the conflicts in the former Soviet spaces tangent to the Black Sea; as it is known, among the former Soviet republics, Georgia, Moldova and lately, Ukraine, have manifested the most important gaps in the maintenance of Russian influence within the borders of the former Soviet empire. The evolution of conflicts in the last two decades provides the framework for a thorough reflection, focused primarily on the construction of the methodological model applicable to ethno-political conflicts, as part of utmost importance for contemporary and recent history of the previously mentioned area.

The collapse of the Soviet Union and the particular consequences of this phenomenon on the system of international relations caused by the shift in the bipolar paradigm led to a foreign policy rearrangement of most of the states, individually. The three almost simultaneous phenomena, but which had specific dimensions – the shift in foreign policy of states at the periphery of the Soviet bloc towards Western structures – global dimension; national liberation movements in Soviet republics which led to their sovereignty and later to their independence – regional dimension and the appearance of intra-state ethno-political conflict in some of these republics – internal dimension – have constituted fundamental references for this analysis.

Using fundamental concepts of foreign policy analysis (foreign policy process, sequence and action[1]) we managed a chronological and thematic delimitation of the

[*] Phd in History, "Alexandru Ioan Cuza" University, Iași.

[1] Regarding the foreign policy analysis concepts see also: Valerie M. Hudson, *Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2014, p. 4−6; Richard C. Snyder, *Decision-Making as an Approach to the Study of International Politics*, New York, Palgrave Macmillan,

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 287–297

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

main sequences of foreign policy decisions of the Romanian state on the internal evolutions of the Moldovan SSR in general, and it's reporting towards the conflict in Transnistria in particular, as follows: 1) Considering the developments in the Moldovan SSR as an internal affair of the USSR (1990−August 27, 1991); 2) Supporting the independence and territorial integrity of Moldova (August 27, 1991 – March 1992); 3) Direct involvement in the settlement of the Transnistrian conflict (March−July 1992), and 4) De facto disengagement from the conflict settlement process after the Snegur − Yeltsin meeting in July 1992.

If the first two sequences concern the general reporting to Moldova, the last two sequences are directly linked to the conflict in Transnistria. Next, we will analyze the main directions of the Romanian state's foreign policy concerning the developments left of the Nistru river starting with the outbreak of the conflict between separatists and the authorities in Chișinău (March 2nd 1992) and leading up to the Snegur − Yeltsin ceasefire Convention (July 21st 1992).

The documents used[2], which cover in terms of the provided information the three fundamental references necessary for a consistent foreign policy analysis (foreign policy decision making process, foreign policy decision and action), provide a critical mass of information necessary for a detailed understanding of the evolution of the Romanian state's reporting to the evolutions in the Moldovan SSR/Moldova during 1990−1992 and to the issue that interests us – the conflict in Transnistria (March−July 1992). The thus available documents for this period, show the picture of Romania's foreign policy in general for the first two years following the Revolution in December 1989 and, moreover, largely provides the information needed for outlining the decision-making process as well as the decision sequence and foreign policy actions of the Romanian state on the ethno-political conflict in Transnistria.

Regarding Transnistria, levels of analysis of Romania's foreign policy concerning this matter for the period between 1990−1992, derives directly from the evolution steps of Romania's foreign policy towards the Moldovan SSR/Republic of Moldova for the same period[3]. The four identified foreign policy decision sequences are founded based on precisely this link and subscribe, obviously, to the evolution of Romania's foreign policy towards the USSR, Russian Federation starting with 1991, but are also a result of the decision maker's perception of the transformations in the region.

The beginning of 1992 is marked by the continuous efforts of the Romanian diplomacy to get closer to Western structures. Policy towards developments in the Soviet space (the USSR – CSI transformation) accounted for the second set of concerns for the Romanian MFA, relations with Moldova and the policy concerning the evolutions left of the Nistru river occupying a central role in this context. At the beginning of this year we could notice a deeper closeness between Romania and Moldova, a resurgence in Romania's foreign policy to support the newly independent

2002; James N. Rosenau, *Pre-Theories and Theories of Foreign Policy*, in R. Barry Farrell (ed.), *Approaches to Comparative and International Politics*, Evanston, Northwestern University Press, 1966, p. 115−169; Scott Burchill, *Theories of International Relations*, fourth edition, Hampshire, Palgrave Macmillan, 2009, p. 23.

[2] Adrian Năstase (ed.), *România după Malta. 875 de zile la Externe* [Romania after Malta. 875 days at Foreign Affairs], Vol. 1−10, București, Fundația Nicolae Titulescu, 2006−2012.

[3] See also Ion Calafeteanu (coord.), *Istoria politicii externe românești în date*, București, Editura Enciclopedică, 2003, *passim*; Dragoș Zaharia, *Politica externă a României de la izolare la începerea negocierilor de aderare la Uniunea Europeană*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2014, *passim*.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

state and to amplify discussions and diplomatic actions aimed at pursuing the „German model" in terms of the issue or unification with Moldova[4].

All of these measures aimed at bringing Moldova closer to the Romanian state, at an internal level along side with the support of the cause of Moldova's independence and territorial integrity, were overshadowed by the outbreak of the Transnistrian conflict on March 2nd 1992, the same day that Moldova, with Romania's support, was to become a UN member, thus receiving it's much sought international recognition.

The onset of the conflict represents the chronological reference point for the third sequence of foreign policy decision – direct involvement in the conflict regulation (March−July 1992). Thus, regarding the implementation of Romania's foreign policy decisions concerning the external phenomenon – the conflict in Transnistria – this period coincides with the one of foreign policy action. This is why the majority of the works referring to Romania's policy towards the conflict in Transnistria stop at presenting only this period in which the Romanian state's positioning is visible through the direct involvement in conflict resolution. The analysis of the first two decision sequences shows that the foreign policy towards the phenomenon of conflict transposed into inaction as a result of variables arising during the decision-making process, particularly those related to the transformations of the USSR and later of the former Soviet space.

Romania was involved in the settlement of the Transnistrian conflict throughout it's development (March−July 1992), diplomatic efforts which consisted in the participation in the quadripartite Commission alongside the Russian Federation, Moldova and Ukraine, but also in the support of the territorial integrity of Moldova towards Western officials. The statements of the Romanian MFA are also an important indicator of Romania's direct involvement in supporting Chisinau's position towards the conflict.

The first official reaction of the Romanian diplomacy toward the armed conflict has resulted in an official statement by the Romanian MFA two days after the start of the violent confrontations[5]. Throughout the month of April, three more such documents were issued (the second of which beared the letterhead of the Government of Romania), while for May and June, the concerns were exposed through a single declaration per month.

For the international community, the message sent by Romania in these statements was related to the possibility of destabilization in the region by assessing

[4] See also: *I do not want to judge the reasons why President Snegur signed the act*, Liviu Vălenaș interview with Adrian Năstase, in "Baricada", No. 3 (106), January 21st, 1992, and *Brainstorming cu ziariștii*, January 21st, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. V, p. 164−165. In the first official meeting of that year with Romanian journalists, Romanian Foreign Minister presented the measures to be adopted in the near future on the relationship with Moldova. The stated goal was the "solution that goes to the union", but using language that does not "scare" Europe and does not "sound like a territorial claim". A proposal from the Ministry of Foreign Affairs, through the voice of Foreign Minister, was that the press should create "the necessary pressure" so that Foreign Affairs *apparatus* will appear to be forced into taking concrete measures regarding Moldova. A new structure set up for approximation to Moldova, after the dissolution of the Undersecretariat for Moldova, was the Interministerial Committee for Moldova, a structure much more important institutional hierarchy and which constitutes an important indicator of the evolution of increasing Romania's interest in the left bank of the Prut river. Another approach in this respect for 1992 was the integration of Moldova into the structures or in regional cooperation projects that Romania took part, for example in terms of economic cooperation between the countries bordering the Black Sea.

[5] *Declarația MAE referitoare la acțiunile violente din Republica Moldova*, March 4th 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. VIII, p. 484−485.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

separatist actions as "an attempt to violate the territorial integrity and to politically destabilize Moldova". Gradually, diplomatic language will evolve to direct condemnation of Russia's involvement in the conflict in Transnistria in the last of the series of statements issued by the Romanian MFA.

Since March 1992, we can state, after going through all the available sources, that the first item on the Romanian MFA's agenda in the months that followed the outbreak of hostilities was related to the Republic of Moldova and regarded, in particular, the conflict in Transnistria.

In the period immediately following the outbreak of hostilities in the districts left of the Nistru river, diplomatic efforts of the Romanian MFA were directed mainly towards Washington, in order to receive U.S. support, and to Moscow, asking for the termination of support for Transnistrian leaders. On the other hand, the Bucharest diplomacy had to face the wave of propaganda from Moscow which accused Romania of direct involvement in the conflict by supplying weapons and personal for the fights.

In the months that followed, there was a considerable Romanian diplomatic effort mainly directed towards the situation in Transnistria. An important decision in this regard was presenting in all political, diplomatic and academic manifestations of Romanian diplomats, especially those of the Minister of Foreign Affairs, a message related to the fighting in Moldova; initially, the first month, within the message indicators we do not find the direct involvement of Russia's 14th Army in the conflict. Romania therefore became the main ally of Moldova in defending the status quo and a good ambassador of Moldova's interests at the table of the most important regional and universal vocation organizations.

At the first meeting of the quadripartite Commission at the expert level (March 1992), the proposals of the Russian Federation were presented and concerned the need to involve representatives on the left bank of the Dniester in the process of peace consultations, but also the stopping of any forceful measures of the leadership at Chisinau.

Immediately after this first meeting of the quadripartite Commission at the expert level, at the Romanian MFA level, a crisis cell concerning Transnistria was created, the first special internal mechanism convened for the conflict in Transnistria and which states the importance given by the decision maker to the important evolutions and implications including on internal security. The first meeting[6] took place on March 2nd 1992 with the participation from the MFA staff and national security officials. Information is transmitted through these channels without nominating the participants in the discussion. The scenario of Romania's military involvement was becoming, in the eyes of the participants at this meeting, worrying both in terms of automatic involvement of Ukraine, but also in terms of the rumors circulating at that time in Western embassies in Romania. One of these, the most dangerous for the Romanian state, resumed the older threat to the territory of Romania, which Moldova (the historic region) would have to be ceded to the Republic of Moldova, in case of adverse developments and a direct war involving Romania, Russia and Ukraine. Also from the category of threats to Romania's security is the idea of federalization, to which there was apparently interest in Moldova to form a confederation of Romanian states, but also from representatives of Hungarians which insisted on the "internationalization of the issue of minorities". Moreover, all diplomatic signals from outside the country, "from all sides", warned about the risk of the actual involvement of Romania, with "fantastic consequences"[7].

[6] *Celulă de criză privind Transnistria,* April 2nd 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. VIII, p. 14–16.
[7] *Ibidem*, p. 16.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

The 14th Army's passing under the command of Russia (April 3rd 1992) caused a change in the foreign policy speech on the actors involved in the conflict in Transnistria. Hence the thesis we will find in almost all further declarations of Romanian diplomats that the 14th Army's intervention can be interpreted as an act of aggression against an independent state.

In this difficult context, including in terms of internal security, as results from comments of representatives of secret services in Romania, in his initial phase of the conflict, an attempt was made to get closer to Ukraine, whose interests seemed, at least at this stage, to coincide with those of Romania, of stability in Moldova in the context in which Romania declared it was against the internationalization of the conflict at the CSCE or UN.

Diplomatic prerogatives in connection with the process of conflict settlement fell, for this first stage, in the task of the Romanian and Russian MFA. And in what concerned the diffusion of Moldova's position abroad, at the request of the Moldovan diplomats[8], communication channels from Romania were used, namely the Rompres press agency.

In accordance with the Helsinki Understanding of March 23rd 1992, between the Foreign Ministers of the member countries of the quadripartite Commission, political consultations between experts from the Ministries of Foreign Affairs were held between March 31st and April 1st 1992[9]. At this level, it was established that the process of settlement in the quadripartite formula of the Transnistrian conflict was to continue, respecting the territorial integrity and independence of Moldova.

All internal mechanisms with foreign prerogatives were activated in this period: Advisory Council, crisis cell, the Parliament Committee on Foreign Affairs. In the transcripts of interventions in such meetings we can also find the principles that were the basis of Romania's involvement in the settlement process: the first, "to avoid any military involvement" primarily due to the lack of Western support for such measures and second, which referred to the operability of the interdepartmental crisis group, body created this time within the MFA, with attributions strictly related to the conflict in Moldova.

An interesting scenario released in early April by some representatives who participated in discussions on the developments in Moldova was the one related to the idea of the stated constituted of Novorussia, Transnistria, Odessa, southern Basarabia – Gagauzia, and Crimea with access to the Black Sea. Another scenario was the one also argued in a mission of the crisis cell, according to which there was an Eltin − Kravciuck understanding concerning conflict hot spots with the goal of maintaining Russian influence in the region. Lack of information on the Russian real purposes and interests behind the conflict in Transnistria led to different scenarios concerning the Russian sphere of influence.

Regarding the international involvement, Romania further focused especially on seeking American support for Romania's policy regarding the situation in Transnistria, through informing the American officials on mission in Bucharest[10]. From these discussions it appears that the United States have urged the moderation of Romania's position, while opting, at that time, for the local solution rather than the internationalization

[8] *Telefon Chișinău*, April 4th 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 46.

[9] *Declarația MAE privind situația din Republica Moldova*, April 2nd, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 30-32.

[10] *Adrian Năstase, ministru de Externe al României, primește în audiență pe John R. Davis, ambasadorul SUA la București, și pe Robert Hutchings, directorul pentru Europa de Est de la Departamentul Securității Naționale al SUA*, April 6th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 48−52.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

of the conflict, the same position as Romania. Although in this period immediately after the conflict, the Romanian diplomacy tried to draw attention to the vital role of the 14th Army in this conflict, these statements have not received any echo at least not from Americans, who did not consider at that time, April 1992, that the 14th Army was affecting the territorial integrity of the Republic of Moldova.

Immediately after informing U.S. officials, the Romanian Minister of Foreign Affairs headed to Chisinau, where he was to take place at the second quadripartite Reunion of Ministers of Foreign Affairs. The Reunion's works were opened on April 6th 1992, this time with the participation of ministers of Foreign Affairs: Adrian Năstase – Romania, Andrei Kozirev – Russian Federation, Anatoli Zlenko – Ukraine and Nicolae Tau – Moldova[11].

The proceedings of the quadripartite Commission Reunions (of April, May, June) lead us to the conclusion that the items on the discussion agenda were imposed by the Russian Minister of Foreign Affairs who, starting with the work of the first Reunion (April 6th 1992), throughout his interventions, marched for the idea of granting a guarantee from all four participating countries, so that if there would be changes in the status of Moldova as an independent state, these four would recognize the right to self-determination of the population in the districts left of the Dniester. Thus, no more and no less, Russia demanded expressly that, in case of unification, Romania had to take a public commitment to respect the right to self-determination in Transnistria. Moreover, also as a suggested solution for the dissipation of "fears of the people of Transnistria", Russia proposed the granting, by all four sides, of a mandate for the 14th Army to fulfill the peacekeeping operations. If Ukraine was willing to accept all Moscow's proposals[12], the Romanian representative vehemently opposed all of them, therefore pleading for Moldova's sovereignty, noninterference of external factors in this conflict, the lack of basis for such required guarantees, further marching for the idea that the 14th Army, once placed under Russian jurisdiction, became a "foreign army on the territory of a sovereign state"[13], which represented, in less diplomatic terms, foreign occupation. The first Commission Reunion was also the occasion for the first diplomatic contact of Romanian officials with representatives of the people in Transnistria, who, as expected, supported Russia's position concerning the status of the region and the involvement of the 14th Army in resolving the conflict.

The Romanian Foreign Affairs Minister's interventions in all these Reunions were strong, given the usage of diplomatic language; legal issues were taken into consideration, regarding international law, respect for the independence and sovereignty of Moldova as a recognized state.

The interests of the leadership of Moldova in Romania's involvement in resolving this conflict were quantified and expressed by the Romanian Minister of Foreign Affairs as follows: connecting Moldova to the international community and the use of Romania as "element of pressure" in negotiations with Russia, which wouldn't risk total deterioration of the relations with Romania, given the improved relations with the US in the last period. The delimitation at the diplomatic level initiated by the Romanian President Ion Iliescu, from the existence of an interest of the Romanian state for

[11] *Reuniunea cvadripartită a miniştrilor de Externe ai Federaţiei Ruse, României, Republicii Moldova şi Ucrainei, cu participarea reprezentantului CSCE*, April 6th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 53–63.

[12] See conversation in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 60–61.

[13] *Ibidem*, p. 58.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Transnistria, which "has never been Romanian land", a vision shared by at least a certain part of the mass media interested in territorial exchanges with Ukraine, did not coincide, for obvious reasons, with the Chisinau vision for the future of this region.

For the journalists' questions about the future Romanian − Russian relations in the context of the escalating conflict, Adrian Năstase launched the scenario whereby, if the 14th Army would be directly involved in the conflict, on the separatists side, then the process of unification would be accelerated. Interestingly, a benefit of the outbreak of this conflict, noticed by Romanian diplomacy, was the propagation in West of historical information with the role of "propaganda for the union".

Starting with late April, the existence of a "tendency of marginalization of Romania" was noticed within the quadripartite Commission and the change of position by Ukraine in the favor of a UN solution after it had proposed bringing into question the issue of conflict within the CSCE[14]. Furthermore, on April 25th, Russia forced the placing on the agenda of the Committee of Senior Officials (CSCE) of the situation in Transnistria as a distinct point[15]; Thus, the internationalization of the conflict in Transnistria was practically realized by Russia, after the diplomatic failure in the quadripartite Commission where it failed to impose its views mainly due to the strong opposition of Romania.

One important and necessary diplomatic message for the support of the independence and territorial integrity of the Republic of Moldova was the visit of President Ion Iliescu, along with Minister of Foreign Affairs, Adrian Năstase, in Moldova on May 18th–19th 1992[16].

As of the end of May, in the MFA statements or those of the Romanian Minister of Foreign Affairs, the involvement of the 14th Army in the conflict was strongly condemned and formal demands were made for the beginning and urging of the withdrawal of the 14th Army from the territory of Moldova, which, according to the Romanian party, had become the "third party in the conflict"[17].

In the following period, the Romanian Minister of Foreign Affairs started a campaign of interviews in the Romanian and Western press on the Romania – Republic of Moldova relation, in particular on developments in Transnistria. It is within these interviews that for the first time, the direct accusation of Ukraine for supporting separatists was made, in the larger context in which explanations were given concerning the mechanism of Romania's exclusion from the quadripartite format of negotiations, due to "the effects of the participation"[18] of the Romanian party and the tendency to transfer the competence of conflict settlement from the quadripartite Commission to the CSCE.

Also in the second Reunion of the quadripartite Commission with the participation of Ministers of Foreign Affairs (May 24th 1992) Romania's position was oriented towards the withdrawal of military equipment and the immediate start of discussions on the status of the presence of an army of a foreign state on the territory of a sovereign state, the 14th Army on Moldova's territory.

---

[14] *Celula de criză*, April 24th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 258.

[15] *Telefon Helsinki*, April 28th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 277.

[16] *Preşedintele României, Ion Iliescu, însoţit de Adrian Năstase, ministrul Afacerilor Externe, efectuează o vizită în Republica Moldova (18−19 mai)*, May 18th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 375−376.

[17] *Adrian Năstase, ministru de Externe al României, face o declaraţie de presă la întoarcerea de la Lisabona*, May 25th 1992", in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 422−423.

[18] *Fără eforturi şi tenacitate, tezaurul nu va reveni în ţară*, interview Adrian Năstase for Radu G. Ţeposu, in "Cuvântul", No. 22 (121), May 25th–31st, 1992; *Poligonul transnitrean şi principiul bicicletei*, Michael Milcah interview with Adrian Năstase, in "Românul", May 25th−31st, 1992.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Shortly after the completion of the works of this Reunion, the Romanian MFA was informed by telephone by the Minister of Foreign Affairs of Moldova that the Russian and Ukrainian Presidents had agreed to exclude Romania from the settlement process, passing to a format of three[19], but also of the proposals from Moscow regarding direct Moscow − Chisinau meetings for discussions regarding the 14th Army[20], while at Moscow, including at the official level, through declarations of the Minister of Defense of the Russian Federation, accusations against Romania concerning deliveries of weapons[21] were resumed.

In the context of the idea of initiating a referendum in Moldova on the unification with Romania, idea which the Romanian MFA did not consider as an option for that moment[22], the Parliament of the self-proclaimed Transnistrian republic proclaimed on June 2nd 1992, the republic's independence.

In the discussions with Russian officials that followed, the Romanian Minister of Foreign Affairs has firmly assumed the position of continuing joint efforts in the established formula of four, understanding Romania's presence in this format "as a valve to take over existing tension in the Romanian society (towards the relations with Moldova)"[23]. It is the second time in the context of the development of Romanian-Moldovan relations, when the Minister of Foreign Affairs, Adrian Năstase, chooses this policy of "open valves" in the context of existing pressure from a part of the public opinion in Romania and the opposition.

The London Reunion of the North Atlantic Cooperation Council in June 1992 focused on the regional conflicts, primarily the ethno-political conflicts which emerged after the collapse of the Soviet Union. CSCE involvement with logistical support from NATO in these conflicts will involve: sending CSCE observers, developing mechanisms and institutions specialized in settling such conflicts that emerged after the collapse of the USSR, the establishment of CSCE as having the leading role in regional conflicts, debating the conflict with the presence of all involved parties, of states as subjects of international law. At this decision it was decided that for the presence of foreign armies on the territory of a state, a understanding of the states in whose territory they are located was needed, which was a blow for Russian policy. The political decision that followed this reunion was that of the support for Baltic States in their effort to pressure Russia into withdrawing its troops, without any reference to the status of these troops in Moldova or Georgia.

Resumption of hostilities in June 1992 in Moldova required a new convocation of the Romanian CSAT (National Council for Security and Defence) in a meeting on the subject. Although the transcripts of this meeting are missing, in the notes of state secretary of Foreign Affairs, Traian Chebeleu, we find the two measures taken immediately at the political level, namely: Ion Iliescu − Boris Yeltsin and Mircea Snegur meeting for an immediate ceasefire and the measure of informing NATO member states ambassadors on these new developments right of the Prut river[24] given the decision of refusing participation of the Republic of Moldova to the CSI Collective

[19] *Telefon Chişinău*, May 27th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 427.
[20] *Telefon Chişinău*, May 28th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 445.
[21] *La Adrian Năstase*, May 31st, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 460.
[22] *La Adrian Năstase*, June 2nd, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 474.
[23] *Adrian Năstase, ministru de Externe al României, primeşte în audienţă pe Felix Bogdanov, ambasadorul Federaţiei Ruse la Bucureşti*, June 3rd, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 478−483.
[24] *La Adrian Năstase*, June 22nd, 1992, în Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 594.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Security Treaty (May 1992) which clearly irritated the the Russian Federation, seems, as our clues confirm, was taken in consultation with or even at the recommendation of Romanian diplomacy[25].

In the context of the Conference on economic cooperation between the countries bordering the Black Sea[26] (with the participation of Georgia and Moldova), the most important meeting concerning the situation in Transnistria was held, one attended by the four presidents: Ion Iliescu, Mircea Snegur, Boris Yeltsin and Leonid Kravciuk[27] on June 25th, 1992. The positioning of the two sides emerged clearly and decisively during this meeting: on the one side, Ukraine and Russia demanding a special status of autonomy, independence for Transnistria[28], and on the other side, Romania and Moldova who believed that the key to solving the conflict lied in the withdrawal of foreign troops from the territory of Moldova[29]. Following the tensioned discussions between Boris Yeltsin and Ion Iliescu concerning the final text of the Declaration on the quadripartite meeting and after the finalization the text by the four Ministers of Foreign Affairs who attended the meeting, from the press release[30] given to the press we remember the following points: an immediate ceasefire, disengagement of armed formations, ensuring the neutrality of the 14th Army and the establishment by the Moldovan Parliament of a special status for the districts in Transnistria.

One of the immediate measures taken, of particular importance with regard to Romania's position on the Transnistrian conflict, was the decision to prepare a letter, by the Romanian diplomacy but from Moldova, in order to notify the Security Council of the UN about the situation in Transnistria[31]. Thus, at this moment, Romania's policy was changed from the idea of regional solving of the conflict to the internationalization of it through the UN, decision for which the critical point was this meeting where Ukraine's positioning on Russia's side was made clear.

The US Secretary of State's initiative[32] at the beginning of July 1991 towards the Ministers of Foreign Affairs of Russia, Romania, Republic of Moldova and Ukraine was the first of the actions taken by the international environment on the internationalization of the conflict in Transnistria. Immediately after followed the CSCE. Decision on the situation in Moldova[33] of direct involvement in the conflict resolution, occasion with which, through this document, for the first time this institution expressed concern for the conflict in Transnistria. This document can be considered a turning point in the internationalization of the conflict and therefore in the removal of Romanian

[25] *Ibidem*, p. 595.

[26] See the text of the Declaration in *ibidem*, p. 616−620.

[27] *Întâlnire cvadripartită, la nivel înalt, a președinților Republicii Moldova, Mircea Snegur, al României, Ion Iliescu, al Federației Ruse, Boris Elțîn, și al Ucrainei, Leonid Kravciuk, în legătură cu situația din Republica Moldova*, June 25th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 622−631.

[28] See interventions of the two presidents, Ukrainian and Russian, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 625−627.

[29] View Mircea Snegur and Ion Iliescu interventions in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 622−624, 628−630.

[30] *Comunicat privind întâlnirea președinților Republicii Moldova, României, Federației Ruse și Ucrainei*, June 25th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 631−643.

[31] *La Adrian Năstase*, June 27th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. IX, p. 645.

[32] *Scrisoare adresată lui Adrian Năstase, ministru de Externe al României, de James A. Baker III, secretar de Stat al SUA, prin intermediul lui John R. Davis Jr., ambasadorul SUA la București*, July 1st, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. X, p. 5−6.

[33] *Decizia Comitetului Înalților Funcționari ai CSCE privind situația din regiunile din estul republicii Moldova (Helsinki)*, July 2nd, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. X, p. 17.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

diplomats from the direct negotiation table, on which the influence of the change of position by the US, in favor of internationalization, was obvious.

Romania's participation at the CSCE Summit (June 8th–10th, 1992) at the highest level with President Ion Iliescu and Minister of Foreign Affairs Adrian Năstase, was marked, in all discussions with foreign representatives, by the question of the conflict in Moldova[34]. The international environmental concerns against the outbreaks of conflict following the collapse of the USSR were also found in the final document of the CSCE Reunion, The challenge of change. Despite the insistence of the Romanian representatives, in the final document on the question of the withdrawal of foreign troops stationed in another state, only the Baltic States were mentioned, without Republic of Moldova.

Romania's support, all the diplomatic efforts undertaken by Bucharest were overshadowed by the Russo-Moldovan Convention on the principles of peaceful settlement of the armed conflict in the Transnistria region of Moldova[35] signed by Boris Yeltsin and Mircea Snegur, July 21st, 1992 in Moscow, through which the quadripartite Commission was replaced with a Joint Control Commission composed of "representatives of the three parties engaged in the settlement", therefore eliminating Romania from the Transnistrian conflict settlement process. Thus, Romania, forced by these circumstances − the conflict internationalization and the pass from the quadripartite frame of negotiation to a bilateral Russia-Moldova one through the deal of the two Presidents − had to reorient its policy towards the conflict in Transnistria to a de facto disengagement from the settlement process, the last decision sequence which closes the Romanian state's reporting cycle on the phenomenon of the conflict in Moldova. Further efforts concerning the relation with the Republic of Moldova focused on supporting the independent paths through further expressed strong opposition internally, and especially in discussions with Western officials, against Moldova's accession to CIS.

Regarding the unification, it is gradually excluded from the diplomatic agenda of Romania, and in this discussion fundamental arguments are evoked in the opinion of foreign policy decision makers: Romaniano-phobia present in the Moldovan Parliament, economic problems related to Moldova's relations with states which were already members of the CIS, but also Russia who, at that time, according to the Romanian foreign policy maker was struggling "to dominate the area with the blessing of the great powers"[36].

Regarding the conflict in Transnistria, the last reference in 1992 is found in the dialogue between the Romanian Foreign Affairs Minister with the US Sub-secretary of State at the 47th session of the UN General Assembly (September 1992). On this occasion Năstase explicitly asked for US support for maintaining independence in the context of Russia's practice of "a sort of blackmail in Transnistria. They started the fire and now they pretend they want to extinguish it through peace-keeping" in order to

[34] See also *Adrian Năstase, ministru de Externe al României, are o întâlnire cu Catherine Lalumiere, secretar general al Consiliului Europei*, July 9th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. X, p. 75−78; *Ion Iliescu, preşedintele României, şi Adrian Năstase, ministru de externe al României, au o întâlnire cu Barbara McDougall, ministrul Afacerilor Externe al Canadei*, July 9th, 1992, in Adrian Năstase (ed.), *op. cit.*, Vol. X, p. 79−82.

[35] *Russia-Moldova agreement on the principles of peaceful settlement of the armed conflict in the Transnistrian region of Moldova*, July 21st, 1992, in Anatol Ţăranu, Mihai Gribincea (eds.), *Conflictul transnistrean. Colecţie de documente şi materiale (1989−2012)*, Vol. I (1989−1993), Chişinău, "Lexon-Prim" Publishing, 2012, p. 420−421.

[36] *Consiliul Consultativ al MAE*, September 1st, 1992, in Anatol Ţăranu, Mihai Gribincea (eds.), p. 473.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

attract Moldova in the C.I.S., an attempt to restore the Warsaw Treaty with a reduced number of members made up of only former Soviet republics[37].

In the months that followed, an attempt to resume the intensity of Romania's diplomatic activity on Moldova was made, but there is no more direct involvement in the settlement process of the Transnistrian conflict which will remain an internal matter of Moldova.

These foreign policy decision sequences should be regarded as peak moments of state involvement in the ongoing process of action, reaction and future actions at different levels and involving a number of different players, depending on the international situations at that time, but also through the process of decision making, essential in understanding the foreign policy of a state to a foreign entity of phenomenon such as the conflict in Moldova.

The stages of the decision-making process which range from the simple inquiry of information, or, in other words, from the recognition of the problem, to the framing and perception of the problem, to the most advanced stages which presuppose prioritization of goals, planning to account for unforeseen possibilities and evaluating options were thereby fully achieved in terms of Romania's reporting to the question of the appearance and evolution of the Transnistria conflict.

The Transnistrian conflict was the only one of a series of intrastate conflicts that erupted after the collapse of the USSR regarding which there was a deep interest and a direct involvement from Romania in order to "support the territorial integrity and sovereignty of Moldova". Participating, along with Moldova, the Russian Federation and Ukraine in the Quadripartite Commission for peaceful settlement of the conflict constituted one of the most important foreign policy actions of the Romanian state towards the territories on the left side of the Prut river during 1990−1992. The Snegur − Yeltsin political deal on July 21st, 1992 showed the limits of Romanian policy towards the Republic of Moldova.

ROMANIA AND THE TRANSNISTRIAN WAR
(Summary)

Keywords: Romania, Republic of Moldova, Transnistria, armed conflict.

The intrastate ethno-politic conflict, as an evolution specific to the ex-Soviet space, has generated international interest in terms of historiography and political science through its regional, geostrategic implications. These studies and analyzes focused on the main role played by Moscow in the apparition and support of the separatist/secessionist entities and the geostrategic motivations. Romania's involvement in the conflict resolution process throughout its carrying out offers the possibility of extending analyzes also to the state actors not directly involved in the conflict, but which are interested in these developments. Romania's efforts and participation in the quadripartite mechanism of the Transnistrian conflict settlement (March 2nd – July 21st 1992) were, therefore, the subject addressed in this study. In-depth understanding of the Romanian state's positioning against the war and of the limits of action involved a contextualization regarding the foreign policy of post-communist Romania towards the Republic of Moldova and the relations of the Romanian state with Russia.

[37] *Adrian Năstase, ministru de Externe al României, se întâlnește cu Arnold Kanter, subsecretar de Stat al SUA pentru probleme politice*, September 22nd, 1992, in Anatol Țăranu, Mihai Gribincea (eds.), p. 624−627.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

GABRIEL BADEA[*]

ANTIISTORISMUL LUI MIRCEA ELIADE REFLECTAT ÎN PROZA SA CRIPTOGRAFICĂ

Aprecieri preambulare

În *Cuvântul înainte* al antologiei de proză *La ţigănci / Pe strada Mântuleasa*, Eliade remarca faptul că fantasticul prozei sale este diferit faţă de cel ce poate fi găsit în scrierile romanticilor germani, cele ale lui E. A. Poe sau J. L. Borges[1]. La drept vorbind, nuvelele din ciclul criptografic[2] (*Uniforme de general*, *Incognito la Buchenwald*, *Nouăsprezece trandafiri*) nu pot fi încadrate în genul fantastic, întrucât nu conţin caracteristicile definitorii (dilema real − ireal; intruziunea misteriosului şi inexplicabilului în viaţa reală sau cotidian; straniul şi miraculosul ca genuri proxime fantasticului şi care îl determină).

O altă particularitate a acestor nuvele ar fi că timpul narativ pare să fie acel *aevum*, un timp intermediar între cotidian şi eternitate, concept echivalent ca semnificaţie pentru ceea ce Eliade numeşte *timp liturgic*. Conceptualizarea lui *aevum* şi introducerea sa în teoria literaturii a fost făcută de către Frank Kermode, care, pornind de la Sf. Augustin şi Toma d'Aquino, l-a identificat ca formă intermediară între timpul spaţializat (*chronos*) și abolirea timpului (*eternitatea*). *Aevum* este, aşadar, „o specie a duratei care nu este nici temporală, nici eternă, ci, aşa cum Toma d'Aquino a spus, că ia parte atât la temporal, cât şi la etern"[3]. Kermode a propus ipoteza că *aevum* este forma temporală fundamentală a romanului:

> *Aevum* [...] este ordinea temporală a romanului. În romane, personajele sunt independente faţă de timp şi succesiune, totuşi ele pot şi par, de obicei, să opereze în timp şi succesiune. *Aevum*-ul co-există cu evenimentele temporale în momentul producerii lor, fiind, aşa cum s-a spus, ca un băţ aruncat într-un râu[4].

---

[*] Doctor, cercetător ştiinţific, Centrul de Excelenţă în Studiul Imaginii (CESI), Universitatea din Bucureşti.

[1] Mircea Eliade, *Cuvânt înainte*, în *La ţigănci / Pe strada Mântuleasa*, Bucureşti, Humanitas, 2008, p. 9−10.

[2] Ioan Petru Culianu, *Mircea Eliade*, Bucureşti, Editura Nemira, 1995, p. 281. I. P. Culianu distinge trei cicluri ale prozei fantastice eliadeşti: 1) ciclul „eroului" şi al „quest"-ului; 2) ciclul „idiotului" şi al „call"-ului; 3) ciclul „criptografiei" şi al „spectacolului".

[3] Frank Kermode, *The Sense of an Ending*, Oxford University Press, 2000, p. 72: „[...] a variety of duration neither temporal, nor eternal, but as Aquinas said, participating in both the temporal and the eternal".

[4] *Ibidem* („Aevum [...] is the time-order of the novels. Characters in novels are independent of time and succession, but may and usually do seem to operate in time and succession; the aevum co-exists with temporal events at the moment of occurrence, being, it was said, like a stick in a river").

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 299–309

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Corespunzător acestei temporalităţi narative, fundalul pe care se desfăşoară acţiunea nuvelelor eliadeşti este cel al unor case părăsite, în curs de demolare (*Uniforme de general, Incognito la Buchenwald*) sau al unor camere secrete (*Noaptea de Sânziene*). Peisajul înconjurător este unul post-apocaliptic (*Incognito la Buchenwald, Noaptea de Sânziene*) sau unul de tranziţie dinspre „lumea de ieri" către cea de mâine. În acest mediu proteic sau pre-cosmogonic, personajele încearcă să iasă din Timp şi din Istorie, prin intermediul artei şi al iubirii (Ştefan, în *Noaptea de Sânziene*) sau prin cel al artei cu caracter magic (Ieronim Thanase, în *Uniforme de general, Incognito la Buchenwald, Nouăsprezece trandafiri*). Pe de altă parte, personajele lui Eliade resimt în mod pregnant ameninţarea Istoriei, faptul că epoci întregi sunt condamnate la uitare ca şi cum nu ar fi existat vreodată. Ne putem gândi la romanul *Noaptea de Sânziene* şi la pasiunea de anticar a lui Iancu Antim pentru o lume dispărută:

> Un Timp care a fost, în care oamenii au iubit şi suferit, ca şi acum, au încercat să scrie într-o anumită limbă şi după anumite gusturi, şi apoi acel Timp a dispărut ca şi cum n-ar fi fost; căci oamenii care au venit după el n-au vrut să ţină seama de nimic din tot ce se făcuse în el, de Timpul când *ţara veghea turcită*... Un Timp celibatar, fără urmaşi[5].

Ipostaza antiistoristă a modernismului literar

Datorită acestor raporturi, aşa cum a remarcat Günther Spaltmann, traducătorul lucrărilor lui Eliade în limba germană, concepţia acestuia asupra timpului poate fi comparată cu cea a lui:

> Joyce, Faulkner şi, mai cu seamă, Virginia Woolf, în operele căreia găsim asemănări remarcabile. În afară de intervenţia teologică sau în orice caz mitică a Marelui Timp în timpul cotidian, personajele lui Eliade au şi în viaţa obişnuită un sentiment acut al timpului. Ei pot vedea, atunci când îşi doresc, întregi experienţe din trecut desfăşurându-li-se prin faţa ochilor; în cazul lor, fantezia şi puterea imaginaţiei sunt excepţionale (ca, de pildă, Mitică din *Huliganii* sau şarlatanul din *Noaptea de Sânziene*)[6].

Aşadar, se poate susţine că Eliade împarte cu alţi scriitori moderni (Eliot, Joyce, Woolf) un tip anume de suspiciune faţă de Istorie. Poate fi încadrat în acea aripă a modernismului literar care respinge ideea unui sens teleologic al Istoriei şi care este mai interesată de teoria ciclurilor istorice[7] (*corsi e ricorsi*) a lui Giambattista Vico, precum şi de concepţiile orientale asupra Timpului şi Istoriei. Privitor la acest aspect, concepţia lui Eliade apare în foarte multe locuri ale operei sale (ştiinţifice şi literare), astfel încât poate alcătui un sistem autonom, ce depăşeşte limitările de perspectivă specifice unei opere particulare, redactată într-un anumit stadiu al „evoluţiei creatoare". Ea poate fi

[5] Mircea Eliade, *Noaptea de Sânziene*, vol. I, Bucureşti, Editura Minerva, 1991, p. 162−163.

[6] Günther Spaltmann, *Authenticity and Experience of Time. Remarks on Mircea Eliade's Literary Works*, în Joseph M. Kitagawa, Charles H. Long (eds.), *Myths and Symbols. Studies in Honor of Mircea Eliade*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1969, p. 382 („Joyce, Faulkner, and, above all, Virginia Woolf, in whose works remarkable similarities can be found. Completely apart from the theological, or at any rate mythical, intervention of the Great Time into the time of everyday life, Eliade's characters also possess in everyday life a particularly intense feeling for time. They can have past experiences unroll before their eyes at will like a film; their fantasy and power of imagination exceed the usual measure").

[7] Interesul lui Joyce pentru teoria ciclurilor istorice la Vico este studiat în lucrarea lui Umberto Eco, *Poeticile lui Joyce*, Piteşti, Editura Paralela 45, 2007, p. 136−144.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

regăsită, într-o mostră de concizie şi expresivitate, în romanul *Noaptea de Sânziene*, în cuvintele lui Ştefan Viziru:

> Şi cum pentru societăţile moderne *lumea* înseamnă tot mai puţin Cosmos şi tot mai multă Istorie, îţi dai seama ce repercusiuni poate avea dezechilibrul acesta interior în afara noastră. Cum am putea fi creatori în Istorie, noi, câteva zeci de milioane de dezechilibraţi[8]?

Eliade însuşi remarca prezenţa orientării anistorice în cadrul modernismului literar, referindu-se în mod expres la T. S. Eliot şi James Joyce, ale căror opere reflectă şi adâncesc conflictul definitoriu pentru lumea modernă. Este vorba de „conflictul dintre două concepţii: concepţia arhaică, pe care am numi-o arhetipală şi anistorică, şi cea modernă, posthegeliană, care se vrea istorică”[9]. În această dispută, cei doi scriitori se înscriu în acele orientări, în care Eliade vede „nu doar o rezistenţă la istorie, o revoltă contra *timpului* istoric, ci o tentativă de a reintegra acest timp istoric, încărcat de experienţă umană, în timpul cosmic ciclic şi infinit”[10]. Eliade scria rândurile de mai sus în 1949, anul publicării *Mitului eternei reîntoarceri*, deşi unele dintre tezele antiistoriste au fost deja anunţate în eseuri ca *Mântuire, istorie, politică*[11] (1936) şi *Protoistorie sau Ev Mediu*[12] (1939). Este important de reţinut că, în privinţa ipotezelor sale, Eliade a avut o confirmare nefericită chiar din partea Istoriei, prin intermediul celui de-al Doilea Război Mondial, al zecilor de milioane de morţi şi al locurilor-emblemă pentru cruzimea umană (Auschwitz şi Hiroshima). Ameninţat cu spectrul unei „morţi colective” în timpul bombardării Londrei, în perioada în care era ataşat cultural pe lângă ambasada României, exilat după încheierea războiului şi fără cale de întoarcere, întrucât ţara era acum sub ocupaţie sovietică, Eliade a căutat şi a găsit o soluţie salvatoare din faţa a ceea ce avea să numească „Teroarea istoriei”. Ultimele două capitole din lucrarea *Mitul eternei reîntoarceri* tratează asupra acestei chestiuni, fiind intitulate *Nefericire şi istorie* şi *Teroarea istoriei*. În acest sens, trebuie amintit că întreaga lucrare a fost foarte aproape de a avea subtitlul *Introducere la o Filosofie a Istoriei*, după cum notează chiar Eliade în prefaţa lucrării[13].

Dar cum arăta acea parte a lumii moderne stăpânită de istoricism, cea căreia îi rezistau „reacţionarii” cetăţeni ai Republicii literelor? *Zeitgeist*-ul modernităţii, ceea ce constituie identitatea sa în raport cu alte epoci istorice, era fundamentat pe următoarele principii: omul modern este conştient de poziţia sa în istorie, trăieşte cu convingerea că îi poate influenţa cursul, că se poate situa deasupra „vremurilor”, şi nu sub ele; că istoria este ireversibilă. Acestea ar fi în mare tezele istorismului de inspiraţie hegeliană. Eliade opune acestor concepţii „istoriciste”, pe cele privind „caracterul anistoric al memoriei populare”[14]. În ceea ce priveşte modalităţile în care este abordat raportul istorie − memorie în cadrul literaturii de secol XX pot fi identificate câteva direcţii, iar în cadrul acestora Eliade urmează modelul platonic al *anamnesis*-ului ca formă de cunoaştere. Însă ţine să

[8] Mircea Eliade, *Noaptea de Sânziene*, vol. II, Bucureşti, Editura Minerva, 1991, p. 305.
[9] Idem, *Mitul eternei reîntoarceri*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 1999, p. 136.
[10] *Ibidem*, p. 146.
[11] Publicat în „Vremea”, an IX, nr. 434, 26 aprilie 1936, p. 3, republicat în *Profetism românesc*, vol. II, Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 1990, p. 152−155.
[12] Publicat în *Fragmentarium*, Bucureşti, Editura Vremea, 1939 (ediţie consultată *Fragmentarium*, Bucureşti, Ed. Humanitas, 2008, p. 39−45).
[13] „Dacă teama de a nu părea prea ambiţioşi nu ne-ar fi împiedicat, am fi dat acestei cărţi un al doilea subtitlu: Introducere la o Filosofie a Istoriei” (Mircea Eliade, *Mitul eternei reîntoarceri*, p. 7).
[14] *Ibidem*, p. 49.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

precizeze că nu este un gânditor „platonizant”, ci că sistemul lui Platon se apropie într-o mare măsură de ceea ce istoricul religiilor numeşte „ontologie arhaică”. Concepţia ce fundamentează această ontologie este expusă în *Mitul eternei reîntoarceri*:

> Un obiect sau un act nu devine real decât în măsura în care *imită* sau *repetă* un arhetip. Astfel, *realitatea* se dobândeşte exclusiv prin *repetare* sau *participare*; tot ceea ce nu are un model exemplar este „golit de sens”, adică lipsit de realitate. Oamenii ar avea deci tendinţa să devină arhetipali şi paradigmatici[15].

Eliade alege un exemplu din tradiţia Greciei antice, care reflectă un raport inedit între istoria colectivă şi istoria individului:

> În numeroasele tradiţii (în Grecia, de exemplu), sufletele morţilor obişnuiţi nu mai au memorie, adică îşi pierd ceea ce se cheamă individualitatea lor istorică. [...] Faptul că în tradiţia greacă numai eroii îşi păstrează personalitatea (adică memoria) după moarte, este uşor de înţeles: nesăvârşind în timpul vieţii terestre decât acţiuni *exemplare,* eroul le păstrează în memorie pentru că, dintr-un anumit punct de vedere, acţiunile lui au fost *impersonale*[16].

Transpunând raporturile acestea în cazul modernităţii, se naşte întrebarea: cine sunt eroii „moderni”, cei ce realizează acele „acţiuni exemplare şi impersonale”, prin care rămân în memoria colectivă? Aşa cum reiese din arta şi literatura modernă, eroul antic se transformă într-un tip disfuncţional, în special după experienţa celor două războaie mondiale, când acţiunile virtualilor eroi sunt strivite de noua zeiţă Nemesis, încarnată în forţa oarbă a tehnicii de război.

Sistemul hegelian al istoriei

Revenind la opoziţia lui Eliade în faţa istoricismului, ar trebui invocat chiar fundamentul acestuia, aşa cum a fost conceput de Hegel. Aşadar, principalele teze ale sistemului hegelian al istoriei, expuse în volumul *Prelegeri de filosofie a istoriei,* sunt:

a) istoria are un sens şi o semnificaţie; „raţiunea stăpâneşte lumea şi deci istoria universală are o desfăşurare raţională”[17]; această premisă ar fi fundamentul pe care se întemeiază o filosofie a istoriei, în caz contrar istoria ar fi incomprehensibilă cunoaşterii speculative de tip filosofic; raţiunea este un principiu ordonator, universal şi suficient:

> [...] raţiunea [...] îşi este sieşi *substanţa şi puterea infinită*, îşi este sieşi *materia infinită* pentru întreaga existenţă naturală şi spirituală, cât şi *forma infinită,* prin urmare *dynamis*-ul acestui conţinut al ei. [...] raţiunea nu are nevoie de condiţia unui material exterior mijloacelor date, din care să primească hrana şi obiectul activităţii sale [...], după cum ea îşi este sieşi proprie presupoziţie şi scopul absolut, tot astfel ea însăşi este adeverirea şi generarea, din lăuntrul fenomenului, a acestora, anume nu numai ca univers natural, ci şi ca univers spiritual − în istoria universală[18].

[15] *Ibidem,* p. 38.
[16] *Ibidem,* p. 49−50.
[17] G. W. F. Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, Bucureşti, Editura Academiei, 1968, p. 12.
[18] *Ibidem,* p. 13.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

b) „istoria universală nu este decât înfăţişarea spiritului în timp”[19]; unde prin spirit înţelege o formă spirituală ca expresie esenţială a unei colectivităţi, a unui popor: „spiritul concret al unui popor [...] nu se lasă cunoscut decât pe cale spirituală, anume prin gând. Spiritul [...] este ceea ce se manifestă prin faptele şi prin tendinţele poporului”[20].

c) istoria are un scop dincolo de miriadele de scopuri individuale ale nenumăraţilor oameni care fac istoria.

d) istoria universală este progresul în conştiinţa libertăţii; ea este încadrată între două extreme: voinţa naturală şi libertatea subiectivă: „Istoria universală este perpetua străduinţă de educare ce-şi începe acţiunea pornind de la neînfrânarea voinţei naturale pentru a răzbate până la universal şi la libertatea subiectivă”[21]. Sub acest ultim aspect, Hegel consideră China şi India ca fiind civilizaţii staţionare, iar filiaţia Imperiul Persan – Grecia antică – Imperiul Roman – Lumea germanică drept singura în cadrul căreia se produce o dezvoltare treptată a sferei libertăţii individuale.

În privinţa sensului şi scopului Istoriei, imaginează o mişcare dialectică a acesteia, având ca rezultat prevalenţa progresului cu tot regresul, luptele şi înfrângerile posibile. Mai târziu însă, criticii sistemului hegelian au demonstrat că *Mitul Progresului* constituie mitul central al modernităţii. S-a remarcat că după Reformă, Iluminism şi revoluţiile burgheze are loc o criză a instituţiilor religioase, a metafizicii. În consecinţă, cultura Europei dobândeşte un caracter laic, iar criza transcendentului este rezolvată prin plasarea lui la orizontul Istoriei (scopul vieţii istorice este altceva decât omenirea, este străin sau transcendent). În sfârşit, după cele două războaie mondiale de la începutul secolului XX, după Auschwitz şi Hiroshima, concepţia lui Hegel este criticată intens şi considerată eronată.

Deşi a combătut atât sistemul hegelian, cât şi istoricismul[22] în general, în *Jurnalul* său Eliade vorbeşte pe un ton admirativ despre *Lecţiile de filosofie a Istoriei*: „Găsesc la tot pasul «inexactităţi» şi neînţelegeri, dar cât e de admirabilă această încercare de a cuprinde totul, de a da seama de tot şi de a valorifica tot!”[23]. Într-o altă însemnare descoperă similitudini între „metodologia” cercetărilor hegeliene şi cea proprie: Hegel „n-a atacat de front problemele filosofice [...] ci a cercetat, direct, de la izvoare, religia şi istoria; preocuparea lui principală era concretul istoric, viaţa popoarelor, *spiritul* care se manifestă direct în această viaţă. [...] Lucrul acesta mă bucură pentru că îmi validează «metoda» mea filosofică”[24].

[19] *Ibidem*, p. 72.
[20] *Ibidem.*
[21] *Ibidem*, p. 103.
[22] Istoricismul afirmă că funcţionarea internă a unei societăţi poate fi explicată prin mişcarea acesteia către modernitate. Fiecare problemă socială este în cele din urmă o luptă între trecut şi viitor. Sensul istoriei tinde către triumful modernităţii, care este complexitate, eficienţă, diferenţiere şi în cele din urmă raţionalizare, însoţită de creşterea conştiinţei, reprezentată de procesul prin care raţiunea şi voinţa înlocuiesc supunerea faţă de ordinea stabilită şi moştenirea primită: „L’historicisme affirme que le fonctionnement interne d’une société s’explique par le mouvement qui conduit celle-ci vers la modernité. Tout problème social est en dernière analyse une lutte entre le passé et l’avenir. Le sens de l’histoire tend au triomphe de la modernité, qui est complexité, efficacité, différenciation et donc rationalisation, en même temps que montée d’une conscience qui est elle-même raison et volonté se substituant à la soumission à l’ordre établi et aux héritages reçus” (Alain Touraine, *Critique de la modernité*, Paris, Fayard, 1992, p. 87−88).
[23] Mircea Eliade, *Jurnal*, vol. I, Bucureşti, Editura Humanitas, 1993, p. 110 (însemnare din 13 mai 1947).
[24] *Ibidem*, p. 236 (însemnare din 26 septembrie 1952).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Refuzul istoricismului şi tehnicile de salvare

Dar pentru tema articolului de faţă interesează mai degrabă modalităţile prin care tezele legate de Istorie şi de „caracterul anistoric al memoriei populare" trec în textul literar. Cum transpar reflexiile acestei lumi protoistorice în nuvelele fantastice eliadeşti, în condiţiile în care existenţa ei nu este atestată prin mărturii ale unor istorici, prin documente, artefacte, vestigii etc.? Ar trebui oare să se înţeleagă că, printr-un refuz explicit al Istoriei, Eliade preferă implicit „cosmologia" proprie lumilor protoistorice? Pot fi ele asimilate altor spaţii imaginare din trecut (*Locum refrigerii*, Insula Fericiţilor, Insula lui Euthanasius), despre care Eliade a scris încă de pe atunci când (probabil) nu bănuia amploarea dezastrului ce va fi provocat de cel de-al Doilea Război Mondial? Vedea în lumile protoistorice şi în spaţiile imaginate (utopice) posibile refugii pentru omul modern ameninţat de Istorie? Dacă da, se naşte întrebarea: cum ar mai putea fi ele accesibile omului modern, captiv al paradigmei tehnologice şi al schemelor mentale trasate de *ethosul* şi *Zeitgeist*-ul epocii? Care ar fi, aşadar, alternativele fiinţării în lumea dominată de Istorie, alternative pe care le putem descifra prin lectura prozei fantastice eliadeşti? Tehnicile de salvare presupun anularea timpului istoric: a) prin intermediul memoriei (mai exact prin anamneză); b) prin intermediul inspiraţiei artistice (*phantasiei*) şi prin intuiţie. În privinţa primei modalităţi, anamneza ca proces al conştiinţei, ea devine posibilă: prin repetarea ritualurilor arhaice şi a scenariilor mitice; prin intermediul probelor iniţiatice (*La Ţigănci* – nuditate magică, scene de ispitire); prin intermediul reprezentaţiilor teatrale văzute ca porţi temporale către acel trecut ce trebuie reînviat (*Nouăsprezece trandafiri, Uniforme de general, Adio!, Incognito la Buchenwald*, chiar piesa de teatru *Iphigenia*).

Tabloul ar trebui lărgit prin includerea temelor proxime anamnezei, precum şi a semnificaţiilor ce îi sunt atribuite şi care fac din ea o soluţie salvatoare. Scenariul mitic pe care eroul eliadesc trebuie să-l parcurgă ar fi următorul: amnezia ca metaforă a morţii spirituale şi ca uitare/rătăcire a traseului iniţiatic prin labirintul lumii; oscilarea personajului între amnezie şi anamneză; fracturi ale continuumului spaţiu-timp, revelarea unor nişe în care memoria este păstrată vie, anamneza ca modalitate de a ieşi de sub „teroarea istoriei"; timpul istoric văzut ca ţesătură de erori şi iluzii, uitarea personajului înţeleasă ca rătăcire în această ţesătură; pierderea Sinelui din cauza uitării conduce la un şoc amnezic asociat cu dificultatea reamintirii; anamneza, în sfârşit realizată, echivalează cu regăsirea Sinelui, ieşire din temporalitatea istorică şi regăsirea timpului mitic.

Dacă omul modern are la îndemână aceste căi pentru a privi dincolo de vălul raţionalităţii istorice, artistul poate intui lumea formelor pure, anistorice, forme independente faţă de canoane, şcoli, stiluri. Iată cuvintele lui Eliade despre Brâncuşi: „[…] era un ţăran care a reuşit *să uite ceea ce a învăţat la şcoală*[25] şi a regăsit astfel Universul spiritual al Neoliticului"[26]. Este semnificativ de reţinut că, cel mai adesea, eroul nuvelelor eliadeşti face parte din breasla artiştilor: Gavrilescu (pianist, *La ţigănci*); Antim Manolache (violoncelist) şi Ieronim Thanase (actor, *Uniforme de general*); Adrian (poet, *În curte la Dionis*); Egor (pictor, *Domnişoara Christina*). Se naşte întrebarea: faptul că cei mai mulţi dintre eroi sunt artişti face parte dintr-o strategie

[25] Şcoala de Arte şi Meserii din Craiova (1894−1898), Şcoala Naţională de Arte Frumoase din Bucureşti (1898−1902), École Nationale Supérieure des Beaux-Arts din Paris (1905−1906), apoi cele două luni de zile petrecute în atelierul lui Auguste Rodin.

[26] Mircea Eliade, *Jurnal*, vol. I, p. 436 (însemnare din 10 iulie 1962).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

narativă sau autorul credea că artistul reprezintă tipul uman cel mai indicat pentru renaşteri spirituale sau comuniuni cu Sacrul?

În continuare voi aduce conceptele introduse până acum dinspre general către universurile particulare imaginate de Eliade în anumite nuvele (*Incognito la Buchenwald, Uniforme de general, Nouăsprezece trandafiri*) şi în romanul *Noaptea de Sânziene*.

Incognito la Buchenwald

Nuvela, împreună cu *Uniforme de general* şi *Nouăsprezece trandafiri*, face parte din ciclul *criptografiei* şi al *spectacolului*, după cum a fost supranumit de către Ioan Petru Culianu[27]. Este constituită din mai multe episoade, prin care sunt intercalate două secvenţe temporale majore. Prima este cea a prezentului, desfăşurându-se în casa lui Ieronim, ultimul descendent al familiilor Antim – Calomfir − Thanase. Acesta, împreună cu trupa sa de actori lucrează la un viitor spectacol ce pleacă de la următoarea problemă: cum poate fi câştigată libertatea interioară într-un context-limită cum a fost cel al lagărului de concentrare de la Buchenwald şi cum poate fi transmisă o astfel de experienţă publicului? Există apoi un personaj care face legătura între cele două secvenţe temporale: Marina Darvari, o pictoriţă care crede că adevărata sa vocaţie este sculptura, o apariţie misterioasă şi care va deveni un fel de muză pentru Ieronim. Cea de-a doua secvenţă temporală este situată în trecut, în perioada izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, atunci când se presupune că Marina Darvari era mai tânără (de fapt, celelalte personaje constată adeseori alternanţele între tinereţe şi bătrâneţe din înfăţişarea Marinei). În această a doua secvenţă temporală întreaga acţiune pare să graviteze în jurul operei de artă: un nud al unei „zeiţe", pictură pe care Marina o vinde unui antecesor al lui Ieronim contra unei sume simbolice; nud pe care îl schimbă după un an contra unui Bonnard mult mai valoros. În sfârşit, operaţiunile acestea misterioase vin să completeze cultul pentru anonimat, întreaga aură de mister ţesându-se în jurul tabloului. Se ştie că introducerea unei opere de artă în cadrul naraţiunii este o modalitate de a „rupe" timpul linear, dat fiind caracterul ei atemporal.

Pentru tematica lucrării de faţă interesează în mod deosebit raporturile ce apar prin introducerea operei de artă în planul narativ al nuvelei, operă ce oscilează între reprezentarea ipostazelor sordide ale Istoriei (camerele de gazare de la Buchenwald) sau reprezentarea unui ideal estetico-religios (reprezentarea frumuseţii unei zeiţe). Este cunoscută funcţia de eliberare pe care o primeşte spectacolul teatral la Eliade, nu în sensul *catharsisului* aristotelic, ci mai ales în sensul unei evadări din timpul Istoriei, al constrângerilor de tot felul ce canalizează viaţa individului pe făgaşe prestabilite. Un exemplu negativ şi paradoxal al „evadării" este cel al condamnaţilor din lagărul de la Buchenwald: „Este evident că [...] într-o situaţie limită [...] libertatea nu poate fi decât *interioară*. Aşadar, aproape imposibil de verificat de ceilalţi din jur"[28].

În nuvela lui Eliade apare şi o referire fugitivă la „povestea rabinului din Cracovia, care visa mereu o comoară", dar pe care personajele nuvelei o consideră cunoscută, curiozitatea cititorului nefiind satisfăcută. Ea este reluată şi dezvoltată de către Eliade în eseul său dedicat lui Brâncuşi, din volumul *Briser le toit de la maison*[29],

[27] Ioan Petru Culianu, *Mircea Eliade*, p. 281.

[28] Mircea Eliade, *În curte la Dionis (antologie proză fantastică)*, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1980, p. 462.

[29] Idem, *Briser le toit de la maison. La créativité et ses symboles*, Paris, Gallimard, 1986, p. 16.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

pentru a ilustra „funcţionalitatea” ei în cazul inspiraţiei sculptorului român. Iată pe scurt subiectul poveştii populare hasidice: un rabin sărac din Cracovia visează o comoară îngropată sub podul ce duce la Palatul regal din Praga. Visul se repetă de trei ori, determinându-l pe rabin să plece în căutarea comorii. Ajuns acolo, constată că podul era păzit de santinele, aşa încât îi era imposibil să caute comoara. Deznădăjduit, se plimbă în sus şi în jos pe pod, ceea ce atrage atenţia şefului gărzilor. Întrebat de acesta ce caută acolo, rabinul îi povesteşte visul său, fapt ce stârneşte râsul dispreţuitor al ofiţerului. Acesta îi spune că şi el a visat că în casa unui rabin din Cracovia se află o comoară îngropată sub vatră, dar nu se încrede într-o astfel de nerozie, aşa cum făcuse rabinul. Îl sfătuieşte să plece şi să nu se mai ia după vise, ceea ce rabinul va fi constrâns să facă, de altfel. Însă odată ajuns acasă, începe să sape sub vatră şi descoperă acolo comoara ce va pune capăt sărăciei în care trăia. Povestea poate fi interpretată în mai multe moduri, dar interpretarea pe care o alege Eliade este legată de cazul lui Brâncuşi: sculptorul român a mers la Paris, în căutarea unui „filon” al inspiraţiei; însă l-a găsit tot în arta populară, cea a locului din care plecase, o revelaţie datorată în parte şi faptului că artiştii parizieni descoperiseră în arta primitivă o nouă sursă de inspiraţie.

O altă temă comună celor doi autori este cea legată de posibilitatea apariţiei unui nou Mesia, ca purtător al unui mesaj salvator pentru o umanitate aflată în criză. În nuvela lui Eliade, tema apare în meditaţiile şi întrebările lui Elefterescu, un personaj ce descoperise budismul, doctrină în cadrul căreia se arată problema distingerii mesajului esenţial şi adevărat din noianul de contingent şi înşelător:

> [...] *poate* una din filozofiile, gnozele sau sectele religioase, sau creaţiile artistice contemporane, camuflează noua versiune a salvării, formulată pentru epoca noastră şi în termeni accesibili culturii noastre, formulată, proclamată, [...] de un Boddhisattva[30].

Tema apare indirect, evocată de alte două personaje, Eleazar şi Lorinţ. Prin intermediul lor, Eliade formulează următoarea interogaţie: cum l-am putea recunoaşte pe noul Boddhisattva, cel care posedă o soluţie salvatoare pentru contradicţiile epocii noastre, şi ce formă ar lua mesajul lui, începând de la predică (şi este cunoscută oroarea modernilor faţă de predici) şi până la celelalte modalităţi reproduse la începutul fragmentului citat? Probabil pentru a sugera un posibil răspuns, Lorinţ, actor în trupa lui Ieronim, se arată mai interesat de ipoteza camuflării mesajului în „creaţiile artistice contemporane”.

Uniforme de general

Nuvela este prima din seria ciclului criptografic, fiind publicată în 1971. Ca şi în celelalte nuvele din ciclu, suntem introduşi în miezul unor interogaţii privitoare la funcţia soteriologică a artei, raporturile dintre Istorie şi Artă, modalităţile prin care arta se poate constitui ca un „Orient” spiritual pentru existenţa umană, unul care să o salveze de dominaţia instinctelor, devenirea Istoriei sau cedarea în faţa iluziilor de tot felul.

Protagoniştii nuvelei sunt, aşadar, artişti şi trăiesc într-o dimensiune în care timpul cotidian este aproape irelevant: regăsim aici pe adolescentul Ieronim Thanase (cel care va trece şi în *Incognito la Buchenwald* şi *Nouăsprezece trandafiri*), un talent precoce şi o personalitate „închegată” la cei 16−17 ani ai săi. Întâlnim apoi pe unchiul său, violon-

[30] Idem, *În curte la Dionis*..., p. 479.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

celistul Antim Calomfir, aflat şi el „între două vârste", între maturitate şi bătrâneţe, şi reprezentând mai degrabă tipul „artistului dezvrăjit". Ambii sunt ultimii descendenţi ai familiilor Calomfir şi Thanase, de altfel singurii artişti născuţi din matricea acestui neam. Dar tinereţea poate fi o stare de spirit, pe care Antim o recapătă atunci când o întâlneşte pe Maria Da Maria, tânăra violoncelistă ce aspiră să-i fie elevă şi care se dovedeşte a fi o artistă inspirată în sens cvasi-religios. Eliade introduce o povestire în povestire, în jurul căreia pare să graviteze întreaga viaţă a lui Antim: din cauza faptului că s-a regăsit întru totul în eroul acesteia, ea devine o adevărată obsesie, de care se poate apăra doar prin intermediul artei (părăseşte pasiunea iniţială de entomolog pentru cea de violoncelist). Povestirea, fixată cândva în Evul Mediu, este focalizată pe momentul în care un tânăr jongler şi saltimbanc îşi dă seama de diminuarea talentului său, de faptul că la origine „fusese făcut *să distreze zeii*, să-i amuze prin acrobaţiile şi prestidigitaţiile lui, iar acum el ca şi toţi cei ca el distrau pe *oameni*"[31]. Spectrul inutilităţii şi ratării pare să-l bântuie şi pe Antim, care, asemeni eroului medieval, este părăsit de femeile pe care le iubeşte şi în cariera de celist nu cunoaşte faima pe care i-o prezisese faimosul Pablo Casals. Însă apariţia Mariei îi oferă multe dezlegări pentru problemele sale. Ar trebui adăugat că motivul principal al povestirii, care îl obsedează pe Antim, poate fi regăsit în filmele regizorului suedez Ingmar Bergman (*Interludiu de vară, Magicianul, A şaptea pecete*), în care personajele-artişti trec prin crize spirituale asemănătoare. Ştim din *Jurnal* că Eliade a văzut şi a apreciat filmele regizorului suedez, iar apropierea dintre ideile lor privitoare la condiţia artistului şi sensul major al artei sale este guvernată de sistemul acelei *philosophia perennis*, ce poate fi regăsită în gândirea medievală şi în cea orientală.

Ieronim, în schimb, reprezintă un artist de alt tip, care nu îşi propune obiective absolute, spre deosebire de cazul lui Antim (faimă, iubire, stăpânirea unei arte semi-divine). Deşi este tânăr, pentru el totul s-a întâmplat în trecut: are la fel de multe amintiri ca şi Antim (pentru că şi le-a imaginat); crede că a recreat spectacolul şi a reinventat arta dramatică. Cum a reuşit acest lucru, care este acea *tekhnê* pe care a creat-o? Mai întâi, prin faptul că a considerat că tot ceea ce se întâmplă în lume este un *spectacol*, însă unul care poate fi transformat prin intermediul *imaginaţiei*. Teatrul, spectacolul ne revelează acel adevăr total, pe care altfel nu-l vom putea cunoaşte decât după moarte. Antim şi Ieronim cad în dezacord atunci când vorbesc despre concepte fundamentale ca adevăr şi realitate: cel dintâi crede în dimensiunea pozitivă a realităţii (este adevărat ceea ce se întâmplă), în timp ce Ieronim crede că orice detaliu din ceea ce se întâmplă ar putea camufla un mister şi că adevărul total ne este revelat după moarte.

Noaptea de Sânziene

Roman frescă, roman de idei, cel mai amplu proiect literar întreprins de Eliade, *Noaptea de Sânziene* reprezintă în acelaşi timp şi ultima încercare în domeniul romanului, după care va trece la genul mai concis al nuvelei. Ca şi în cazul celorlalte nuvele, voi insista doar asupra aspectelor ce au legătura cu tema articolului de faţă şi nu asupra romanului în ansamblul său. Ştefan Viziru, personajul principal al romanului, este un tip emblematic al modernităţii, în special datorită faptului că este preocupat într-un mod obsesiv de problema Istoriei şi a Timpului. El pleacă de la fondul interogaţiei heideggeriene asupra Timpului-întru-Moarte, aşa cum o cunoscuse prin intermediul prietenului său, Biriş, în expunerea acestuia despre măseaua proprie ca avangardă

[31] *Ibidem*, p. 421.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ajunsă deja în câmpul Morţii, cariul din birou ca un Ceasornic al Morţii ş.a.m.d. Însă căutarea sa nu este situată în mod esenţial în câmpul abstracţiei filosofice de ordin contemplativ, ci are mai degrabă un obiectiv orientat către partea dinamică a Vieţii (alegere către care se va îndrepta şi scepticul Biriş, după moartea Cătălinei). Dacă filosoful existenţialist este un deţinut închis şi resemnat în determinisme de tot felul, Ştefan este unul care încearcă să evadeze din mersul implacabil al Istoriei şi din condiţionarea Timpului-Moarte. În consecinţă, îl interesează în mod deosebit cazurile oamenilor ce au izbutit să scape din cercul condiţionărilor. Ar fi vorba, în primul rând, de sfinţii sau misticii care reuşesc să iasă din timpul cotidian şi să intre în dimensiunea lui *aevum*:

> Un sfânt nu trăieşte ca noi în Timp: trăieşte numai în prezent, nu are trecut; pentru el, Timpul nu curge: într-un anumit fel, neînţeles, stă pe loc. [...] cum izbuteşte el, sfântul, un asemenea miracol, ca să nu mai simtă timpul trecând prin el, măcinându-l, ucigându-l cu încetul[32]?

În al doilea rând, ar fi vorba de o soluţie găsită chiar de Ştefan, care se refugiază, atunci când simte nevoia, în camera Sâmbo, o cameră simplă de hotel, în care îşi reduce funcţiile fiziologice la minimum, dedicându-şi timpul picturii, reflecţiei, lecturii. Camera secretă, după numele său şi aşa după cum le povesteşte Ilenei şi lui Biriş, se doreşte a fi o replică sau o căutare a unui *locus amoenus* pe care îl descoperise în copilărie, acea cameră misterioasă scufundată într-o lumină verde. Experienţa trăită atunci îi „orientează" întreaga existenţă, constituindu-se ca un veritabil Pol spiritual, fiind simultan o experienţă a Sacrului, a Sublimului sau a Numinosului:

> [...] în Sâmbo simţeam că nu mai trăiesc aşa cum trăisem până atunci; trăiam altfel, într-o continuă, inexprimabilă fericire. [...] N-am mai simţit, apoi, nicăieri şi niciodată, o asemenea fericire, în nici o biserică, în nici un muzeu; nicăieri şi niciodată[33].

Prin intermediul „picturii", înţeleasă în alt mod decât cel uzual, Ştefan descoperă o altă dimensiune a existenţei, supra-temporală, descrisă aproape în limbajul misticilor:

> [...] nu pictam nimic precis. Pur şi simplu luam pensula şi începeam să pictez. [...] Simţeam o mare linişte, aproape o beatitudine. Parcă nu mai eram eu, cel de toate zilele. Revenea la suprafaţă, de undeva, din străfundurile fiinţei mele, un alt eu, cel adevărat, fără griji, fără dorinţi, fără amintiri chiar. Faptul acesta mă impresiona îndeosebi: că, pictând, nu mai aveam amintiri. [...] Pictând, nu mai aveam trecut[34].

Analogia cu asceza şi experienţa extatică a sfinţilor este făcută chiar de către Ştefan: „Trăiam în prezent. Ca sfinţii [...]. Citisem tocmai atunci o carte despre sfinţi şi am înţeles că, pictând, trăiam şi eu ca ei"[35]. Timpul din camera Sâmbo este calitativ *altfel* decât cel de toate zilele. Să ne propună oare Eliade o formă de trăire mistică mai adecvată mediului în care trăieşte omul modern?

În fapt, chiar dacă sunt prieteni, Ştefan şi Biriş au două viziuni opuse asupra naturii timpului şi a trăirii autentice. Pentru Ştefan, „viaţa adevărată" este cea trăită în

[32] Idem, *Noaptea de Sânziene*, p. 69.
[33] *Ibidem*, p. 91.
[34] *Ibidem*, p. 69.
[35] *Ibidem*, p. 70.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

spaţiul camerei Sâmbo, însă Biriş rămâne neclintit în convingerile heideggeriene: pentru el, descoperirea lui Ştefan este doar o formă de evaziune. Aşadar, trăirile lui Ştefan din camera secretă se află la confluenţa mai multor planuri: un plan mistic, deşi nu are vocaţia salvării prin religie; un plan al artei, deşi nu este un pictor în sensul obişnuit al cuvântului. Susţine că pictează, deşi nu le poate arăta celorlalţi pânzele sale; apoi susţine că ar fi de fapt o singură pânză, pe care adaugă succesiv straturi de culoare şi forme noi; apoi nici măcar nu ştim dacă pânza unică există în realitate sau doar în imaginarul lui (şi suntem tentaţi să înclinăm către ultima variantă). În acest caz, „exerciţiile" lui seamănă în mod frapant cu practicile antice şi medievale ale Artelor memoriei, iar Ştefan ar fi atunci un alt fel de pictor, unul care nu creează imagini materiale, ci mai degrabă imagini mentale. „Arta" lui nu este subordonată unui scop estetic, ci reprezintă o „tehnică" de natură spirituală pentru atingerea acelui ideal, de a scăpa de condiţionările Istoriei şi ale Timpului-moarte, colectiv sau cotidian.

Scopul prezentului studiu a fost acela de a interpreta o anumită parte a prozei fantastice eliadești prin prisma opoziției pe care Eliade a manifestat-o în mod constant față de tezele istorismului post-hegelian. Eliade însuși a observat această tendință la scriitori din prima jumătate a secolului XX (Eliot şi Joyce), iar alți critici au remarcat o familiaritate în ceea ce privește natura timpului narativ, intervenția Marelui Timp în cel cotidian, între proza lui Eliade și cea a lui Joyce sau a Virginiei Woolf. Prin nuvelele sale, Eliade a propus și câteva soluții salvatoare din fața mersului implacabil al Istoriei, respectiv apelul la o memorie arhetipală, anistorică și contemplarea unui act de repetare a creației originare.

MIRCEA ELIADE'S ANTIHISTORICISM REFLECTED IN HIS CRYPTIC PROSE
(Summary)

Keywords: historism, historical time, cosmic time, *aevum*, *anamnesis*, creation, imagination.

This article aims to establish a bridge between the different levels of interpretation of Eliade's ideas about the nature and meaning of history, understood in the conceptual framework of the history of religions as academic discipline (*Homo religiosus'* existence seen in contrast to that of historical man). Eliade has constantly criticized historism in his scientific and autobiographical works, and in some fantastic stories attempted to provide successful solutions to what he called the terror of history. Man must refuse subordination to the pressure and cruelties of history and take on a creative role, by resorting to myth, symbol, ritual, understood as spiritual techniques through which he can periodically regenerate the world and can regain the purity of beginnings.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SIDONIA GRAMA[*]

MEMORIA SOCIALĂ CA PALIMPSEST: UN PROIECT EPISTEMIC DE ISTORIE ORALĂ[**]

„Pergamentul era scump şi rar […] astfel că, prin scriptoriile mănăstirilor, copiştii s-au gândit să le folosească pe cele vechi, ştergând ce era scris pe ele şi nu mai interesa pe nimeni şi caligrafiind alte texte, acelea cerute de vremi", spunea Petru Creția[1].

În descrierea memoriei sociale a unui eveniment istoric major din viața unei comunități − o memorie vie, în procesualitatea ei, în devenirea ei în timp, așa cum este memoria revoluției române la 25 de ani de la evenimentul fondator al democrației românești postdecembriste −, lucrarea de față propune *metafora palimpsestului*. Tropul acesta reuşeşte să surprindă, concentrat şi expresiv, un mănunchi de trăsături esenţiale ale travaliului memoriei unui eveniment istoric din trecutul apropiat, într-o perioadă pe care o numim de *liminalitate* între memorie şi istorie. Metaforă veche, livrescă, ea poate avea, credem, nu doar o valoare euristică, ci şi potențial paradigmatic în cercetarea de istorie orală, oferind perspective dinamice de analiză şi interpretare. Considerăm istoria orală un gen epistemic distinct, a cărei specificitate constă într-un demers comprehensiv şi critic asupra diverselor forme ale memoriei tratate, deopotrivă, ca surse de istorie şi ca obiect de cercetare[2].

Liniile de forță după care memoria unui eveniment istoric fondator se articulează social sunt *temporalitatea* şi *puterea*. În primul rând, fiind înscrisă în timp, memoria are propria ei istoricitate. Ea evoluează, se transformă, se metamorfozează, asemenea vinului în pivniță, după un ritm propriu, după o ciclicitate a cărei amplitudine o putem doar bănui, deocamdată. În al doilea rând, transfigurările, metamorfozările, alterările pe care memoria socială le suferă în diverse perioade şi câmpuri sociale sunt, adeseori, într-un mod subtil, dar decisiv, efecte ale puterii. Folosim aici noțiunea de putere inspirați de sensul pe care Michel Foucault îl atribuie acestui concept prin care, pe filiera sentințelor lui Nietzsche, este afirmată relația inextricabilă între cunoaştere şi putere. „Nu există relație de putere fără constituirea corelativă a unui câmp de cunoaştere şi nici cunoaştere care să nu presupună şi, în acelaşi timp, să nu dea naştere

[*] Doctor, Facultatea de Istorie-Filosofie, Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca.

[**] Acest articol apare cu sprijinul proiectului „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", contract POSDRU 159/1.5/S/137832.

[1] Petru Creția, *Introducere*, în Imre Toth, *Palimpsest*, București, Humanitas, 1995, p. 5−11.

[2] O parte dintre ideile exprimate în această lucrare le-am argumentat în cercetarea doctorală a memoriei revoluției române din decembrie 1989, în răstimpul a două decenii de la la evenimentele istorice fondatoare ale democrației românești postcomuniste. Teza rezultată din această investigație, intitulată *Revoluția română din decembrie 1989 în memoria colectivă şi în imaginarul social*, am susținut-o în anul 2009, la Facultatea de Istorie şi Filosofie a Universității Babeş-Bolyai din Cluj.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 311–323

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

unor relaţii de putere."[3] Filosoful francez circumscrie acestui concept un înțeles mai degrabă pozitiv şi ubicuu, în care puterea este văzută ca o „reţea productivă care operează prin întreg corpul social, şi nu ca o instanţă negativă, a cărei funcţie este reprimarea"[4].

Pe de altă parte, într-un registru asemănător, noțiunea de „putere simbolică", dezvoltată de Pierre Bourdieu în *Langage et pouvoir symbolique*, are acelaşi sens subtil, de joc al autorităţii acceptat în complicitate, de comun acord, care nu se exercită coercitiv, prin forţă, ci prin diverse strategii de persuadare şi/sau de disuadare. Puterea simbolică este „puterea […] de a confirma sau de a transforma viziunea asupra lumii, iar prin aceasta, acţiunea asupra lumii"[5]. Ea se exercită la nivelul comunicării, căci „raporturile de comunicare sunt raporturi de putere simbolică"[6] şi, mai cu seamă, în câmpul politic, „locul prin excelenţă în care agenţii caută să transforme viziunile asupra lumii şi să acţioneze prin asta asupra lumii înseşi"[7].

Dacă translatăm această viziune pe tărâmul memoriei sociale – înțelegând prin aceasta o formă de cunoaştere şi de apropriere (adeseori politică) a trecutului –, putem repera efectele puterii în luptele simbolice între reprezentări alternative ale trecutului. Miza acestor lupte vizează impunerea unei versiuni dominante care să-şi adjudece intrarea pe uşa principală în marea istorie[8]. Din acest punct de vedere, mi se pare că metafora palimpsestului oferă o perspectivă comprehensivă şi exemplară pentru felul în care istoria orală se poate raporta la fenomenul atât de complex al memoriei. Ea este capabilă să cuprindă dimensiuni esenţiale ale dinamicii memoriei sociale, în general, să dea seama despre echilibrul instabil între ceea ce se păstrează şi ceea ce se schimbă în timp şi să surprindă liniile de forţă în jurul cărora se configurează memoria socială, memoriile colective și alte forme de memorie, ca reprezentări ale trecutului în prezent.

Influențe și accente

Am spune că această viziune a memoriei sociale ca text multistratificat, destinat unor întrebuințări succesive, plutește cumva în aer, în majoritatea studiilor culturale despre memorie, din diverse epoci și școli de gândire. Regăsim, bunăoară, fie implicit, fie explicit, teme recurente despre straturi ale memoriei și efectul cumulativ al sedimentării semnificaţiilor trecutului în prezent, despre simultaneitatea înțelesurilor şi conflictul interpretărilor unor evenimente istorice, despre relația dialectică între memorie și uitare, între voința (politică) de a păstra şi aceea de a şterge urmele trecutului și mizele lor în prezent.

Din bogata bibliografie a domeniului, remarcăm perspectiva constructivistă asupra memoriei, din care acest fenomen complex se vede ca „producţie activă de

[3] Michel Foucault, *A supraveghea și a pedepsi. Naşterea închisorii*, traducere din limba franceză, postfaţă şi note de Bogdan Ghiu, Piteşti, Editura Paralela 45, 2005, p. 35.

[4] În original: „(Power) to be considered as a productive network that runs through the whole social body, much more than a negative instance whose function is repression" (vezi Michel Foucault, *Power: Essential Works of Foucault 1954−1984*, edited by James D. Fabion, London, 2002, p. 120).

[5] Pierre Bourdieu, *Langage et pouvoir symbolique*, Seuil, 2001, p. 210 (în original: „Le pouvoir symbolique comme pouvoir […] de confirmer ou de transformer la vision du monde et, par là, l'action sur le monde").

[6] *Ibidem*, p. 59−60 (în original: „Les rapports de communication sont des rapports de pouvoir symbolique où s'actualisent les rapports de force entre les locuteurs et leur groupes respectifs").

[7] *Ibidem*, p. 44.

[8] Tema relației dialectice între memorie şi putere am argumentat-o și în articolul *The Other Side of Memory: The Faces of Silence and Oblivion in Oral History*, în „Echinox", vol. 15, 2008, p. 23−31.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

înţelesuri şi interpretări, strategice în caracter şi capabile de a influenţa prezentul”[9]. Se accentuează astfel ideea scrierii şi a rescrierii lor, nu ca discurs omogen ori ca „simple contra-istorii” care să provoace, să submineze istoria cu I mare (ori discursurile hegemonice despre trecut), ci ca discursuri de o eterogenitate extremă, saturate de „absenţe, tăceri, condensări şi dislocări”[10].

Din punctul de vedere al antropologiei culturale, însăşi denumirea de „memorie colectivă” ar ascunde „produsul unei suprapuneri de straturi memoriale foarte diverse, aceste pături sedimentare putând fi bulversate odată cu zguduirile memoriei”[11]. Mai mult, coexistă tensionat o serie de absenţe, tăceri, omisiuni, distorsiuni de tot felul, care sunt inerente memoriei, precum şi diverse grade de ficţionalizare implicate în organizarea ei narativă, ca mărturii scrise sau orale[12]. Toate acestea au, la rându-le, efect cumulativ. Ele se leagă în forme complexe de înţelesurile cristalizate şi sedimentate în timp. Tăcerile, atenţionează Michel-Rolph Trouillot, „traversează sau se acumulează în timp, pentru a crea o mixtură unică”[13]. Astfel că, prin acest proces activ şi ciclic de ştergere, de trecere sub tăcere selectivă a urmelor trecutului, memoria socială devine, deopotrivă, acumulare a unor sensuri şi ocultare a altora. De aceea, metafora palimpsestului este relevantă pentru forţa cu care poate exprima dialectica dintre prezenţele şi absenţele pe care memoria le acumulează, dintre persistenţa şi schimbările pe care aceste reprezentări ale trecutului le suferă în timp. Ea sintetizează, astfel, potenţialul memoriei de reactualizare a unor înţelesuri vechi, conservate în durată lungă, peste care se suprapun continuu recitiri într-o cheie nouă, potrivită mizelor prezentului[14]. În citirea memoriei ca text recunoaştem influenţa paradigmei textualiste, dominantă, într-un fel, în ştiinţele interpretative, cu atuurile şi excesele ei. Reflecţiile fermecătoare ale lui Walter Benjamin din *Iluminări*, pe marginea operei proustiene, ne vorbesc despre memorie ca *textum*, textură, tapiserie existenţială, urzeală de Penelopă, care ziua desface ceea ce noaptea a ţesut[15].

---

[9] Luisa Passerini, *Memory*, în „History Workshop Journal”, nr. 15/1983, p. 195. În original: [memory] „as an active production of meanings and interpretations, strategic in character and capable of influencing the present”.

[10] Vezi Susannah Radstone (ed.), *Memory and methodology*, Oxford, Berg, 2000, p 11.

[11] Joël Candau, *Anthropologie de la mémoire*, Paris, Presses Universitaires de France, 1996, p. 63.

[12] Referitor la „vulnerabilităţile memoriei”, invocate şi analizate din diverse perspective, studiile de psihologie avertizează competent asupra „distorsiunilor” de tot felul de care memoria e pasibilă, folosind, aşadar, un termen oarecum tehnic. Din perspectiva ştiinţelor umaniste, preferăm sintagma „grade de ficţionalizare a memoriei”, referindu-ne, cu precădere, la organizarea narativă a memoriei ca mărturie. Este un termen inspirat pe filiera unei antropologii istorice, de Natalie Zemon Davies, în *Ficţiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de graţiere şi povestitorii lor în Franţa secolului al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Nemira, 2003. Mai mult, gradele de ficţionalizare ale memoriei pot fi obiectul generic de analiză critică a mărturiilor, cu care lucrează, cu predilecţie, atât istoricii oralişti, cât şi etnologii şi antropologii. Am convenit asupra acestui aspect împreună cu cercetătorii Bogdan Neagotă şi Ileana Benga, organizatoarea conferinţei *Naşterea documentului de folk-lore. Producere şi arhivizare la răscrucea metodologiilor interdisciplinare: ce au de spus etno-antropologia şi istoria orală*. Conferinţa s-a desfăşurat în cadrul Zilelor Academice Clujene, în mai 2015, iar lucrarea pe care am prezentat-o cu acest prilej s-a intitulat *Destinul mărturiei în istoria orală*.

[13] Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past. Power and the Production of History*, Beacon Press, 1995, p. 27 (în original: „[…] any historical narrative is a particular bundle of silences, the result of a unique process, and the operation required to deconstruct these silences will vary accordingly. […] these silences crisscross or accumulate over time to produce a unique mixture”).

[14] Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, *Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices*, în „Annual Review of Sociology”, vol. 24, 1998, p. 25−26.

[15] Walter Benjamin, *Iluminări*, traducere de Catrinel Pleşu, Cluj-Napoca, Ideea Design & Print, 2002, p. 263−264. Interpretând demersul lui Marcel Proust din monumentala lucrare *În căutarea timpului pierdut*, Walter Bejamin afirma: „Amintirea prescrie riguros modul ţesăturii. […] intermitenţele memoriei sunt doar reversul continuumului memoriei, modelul de pe spatele tapiseriei (*ibidem*, p. 264).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Dinspre antropologia culturală reţinem, de asemenea, sugestia lui Clifford Geertz, care propunea citirea culturii ca text − în sensul vast pe care acest domeniu îl atribuie conceptului său fundamental de cultură. Accentuând dimensiunea simbolică, de rețea de semnificații, cultura unei comunități este văzută de antropologul american ca un document pus în scenă, document pe alocuri „șters, plin de elipse, de incoerențe, de amendări suspicioase și de comentarii tendenţioase”[16]. Iar în „descrierea densă” (*thick description*) pe care o propune, analistul ține cont de toate acestea. Sugestia lui Geertz poate fi ușor transferată în câmpul studiilor culturale despre memorie, pentru că, la limită, înțelesurile cele mai extinse ale conceptelor de „memorie”, respectiv de „cultură” tind să se suprapună. Ele se referă, în ultimă instanță, la multitudinea achizițiilor materiale și spirituale dobândite în timp de o comunitate sau de o societate și transmise de la o generație la alta.

Și totuși, în ciuda atractivității acestor influențe, ne delimităm de excesele textualiste care reifică memoria, o ispită în care cad majoritatea cercetărilor provenite din zona filologică a studiilor culturale, altfel prolifice și nuanțate. După cum respingem și tentația prezentului continuu, care suspendă temporalitatea și istoricitatea inerente oricărui fenomen cultural, tentație la care perspectiva antropologiei culturale cu greu renunță, de abia acum, sub presiunea postmodernă a (re)întâlnirii epistemologice cu istoria.

În viziunea noastră, memoria ca palimpsest ar însemna, atunci, mai degrabă un hiper-text, o rețea de texte relaționate dinamic, în continuă reorganizare, urmând temporalităţi diferite. Este doar una dintre perspectivele dinamice care ar putea revela complexitatea acestui fenomen. După cum, la fel de bine, memoria − în dimensiunile ei sociale, culturale și istorice la care ne referim cu predilecție − ar putea fi privită și ca arhitectură, ca plan și construcție în facere, în diverse etape de edificare. Imaginea „palatelor memoriei”, evocată atât de elocvent de Sfântul Augustin în *Confesiuni*, încă dăinuie ca reprezentare culturală[17]. Dacă nu cumva memoria ar fi asemenea unui organism viu, care crește, se dezvoltă și descrește în jurul unor informații vitale, încriptate în miezul său.

De altfel, mai aproape de noi, ideea aceasta a pluritextualității, proiectată în câmpul arhitecturii, este perspectiva pe care Andreas Huyssen o propune în *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. În memoria multistratificată a trei metropole ale lumii − New York, Berlin și Buenos Aires −, autorul citește mizele politice ale proiectelor arhitecturale vechi și noi, relevând relația dintre arhitectură, memorie, istorie și putere. Berlinul, în special, privit după evenimentul istoric al reunificării Germaniei și al marilor proiecte de reconstrucție inaugurate de atunci, se înfățișează analistului ca un palimpsest: „[…] un oraș-text disparat, care este rescris în timp ce textul anterior este păstrat, urmele sunt restaurate, ştergerile sunt documentate, totul rezultând într-o complexă ţesătură de puncte de reper istorice”[18].

Așadar, am ales această metaforă bogată, cu delimitările de rigoare, tocmai pentru valoarea sa în analiza și cercetarea istorică și culturală a memoriei. După cum anunțasem în primul paragraf al studiului nostru, inspirația și forța de expresivitate a înțelesurilor ei

[16] Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Book, 1973, p. 10.

[17] Sfântul Augustin, *Confesiuni*, traducere de Gheorghe I. Șerban, București, Editura Humanitas, 1998. „[…] și astfel voi ajunge în întinderile și palatele largi ale memoriei mele, unde se află comorile nenumăratelor imagini de acest fel, aduse de lucrurile simțite” (*ibidem*, Cartea a X-a, capitolul VIII, p. 341−342).

[18] Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford University Press, 2003, p. 81 (în original: „[…] a disparate city-text that is being rewritten while previous text is preserved, traces are restored, erasures documented, all of it resulting in a complex web of historical markers”).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

multiple, condensate, le-am regăsit explicit în prefaţa scrisă de Petru Creţia la cartea lui Imre Toth, *Palimpsest*. Aici, scriitorul român contextualiza istoric această îndelungată practică culturală de (re)scriere şi, ulterior, de analiză documentară, definind-o ca: „arheologie *sui generis* în istoria supravieţuirii unor acte spirituale", ca „documente providenţiale, în care scrisul a *rezistat* acţiunii destructive a înseşi mâinii omeneşti, […] ca o *amintire rebelă*, mai puternică decât *voinţa de uitare*"[19].

Veche metaforă cărturărească, ea deschide perspective ample şi gestează înţelesuri noi care, iată, pot cristaliza teme actuale şi sensibile în dezbaterile postmoderne despre memorie. Regăsim, aici, bunăoară, dimensiunea polisemică a memoriei culturale, organizată social după straturi de semnificaţii, în parte coexistente, simultane, în parte latente, ascunse, şterse, trecute sub tăcere. Sunt obnubilări şi pierderi, nu toate ireversibile, ci pasibile de reactualizări, de epifanii, de aduceri la suprafaţă în forţă, după o logică ascunsă a mutării centrelor de interes ale prezentului. Recunoaştem în ea, de asemenea, memoria ca proces lent şi cumulativ, articulat de o istoricitate proprie, impregnat de mize politice şi identitare majore, memoria ca organizare a uitării, a ştergerii urmelor, dar şi ca formă de rezistenţă prin versiunile ei latente, implicite, alternative. Memoria (culturală, socială, colectivă) este, aşadar, o reprezentare proteiformă şi polifonică a trecutului (a trecuturilor) în prezent. Ea articulează, contrapunctic, simultaneitatea vocilor, a naraţiunilor, a discursurilor în sens larg, ca viziuni despre lume coexistente, paşnic sau tensionat, în câmpul social.

Şi atunci, istoria orală pentru care pledăm – ca disciplină de sine stătătoare, caracterizată printr-un demers critic şi comprehensiv asupra memoriei în procesualitatea şi istoricitatea ei − revelează tocmai aceste dimensiuni. Afirmate ca asumpţii teoretice, ipostazele proteiforme şi polifonice ale memoriei vor fi captate în cercetare şi subliniate în analiză, pentru a fi apoi reprezentate, prin diverse tehnici editoriale specifice, în scrierile de istorie orală. Să mai spunem şi că memoria, în general, prin diversele sale genuri şi prin relaţiile complexe dintre ele, aşa cum este memoria socială (ca platformă care reuneşte şi ca nivel la care se sublimează, în proporţii diferite şi pe tonalităţi diverse, vocile plurale ale memoriilor colective), este prin natura sa eclectică. Eclectismul său este dat şi de multitudinea spaţiilor sociale şi a instanţelor în care se configurează ceea ce denumim generic drept *locuri ale memoriei*. Însuşi părintele acestei noţiuni-demers, Pierre Nora, circumscria foarte vast aceste „locuri, în triplu sens al cuvântului, materiale, simbolice şi funcţionale". Se regăseau sub umbrela sa elemente eterogene precum: monumente, depozite arhivistice, manuale şcolare, asociaţii de veterani, testamente[20].

Către o antropologie a memoriei revoluţiei

Interesul de a descrie şi de a analiza locurile memoriei unui eveniment istoric marcant şi felul în care aceste „locuri" se constituie şi îşi exercită funcţia simbolică

[19] Petru Creţia, *Introducere*, în loc. cit., p. 5−11.

[20] Vezi Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, 1984, p. XXXIV−XXXV. Să ne amintim cum descria istoricul francez, într-o retorică uşor patetică, funcţia simbolică a *locurilor memoriei*: „Locuri, deci, dar locuri mixte, hibride şi mutante, legate intim de viaţă şi de moarte, de timp şi de eternitate; într-o spirală a colectivului şi a individualului, a prozaicului şi a sacrului, a imuabilului şi a mobilului. […] Căci, dacă este adevărat că raţiunea fundamentală de a fi a unui loc al memoriei este de a opri timpul, de a bloca travaliul uitării, de a fixa o stare de lucruri, de a imortaliza moartea, de a materializa imaterialul − aurul este singura memorie a banilor –, cu scopul de a închide maximum de sens în minimum de semne, este clar că locurile memoriei nu trăiesc decât prin aptitudinea lor de a se metamorfoza − şi aceasta le face pasionante −, prin neîncetatul salt al semnificaţiilor lor şi încrengătura imprevizibilă a acestor semnificaţii" (*ibidem*, p. XXXV − trad. n.).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

într-o comunitate sau într-o societate fac parte, cu predilecţie, din câmpul de cercetare al antropologiei memoriei. Privirea specifică acestui demers se răsfrânge asupra modalităţilor diverse prin care trecutul, cel apropiat, mai ales, este gestionat în prezent; sau, altfel spus, asupra formelor multiple de anamneză şi de amnezie socială[21]. Căci, ideii subiacente de edificare ori de producere a *locurilor memoriei* îi corespunde, complementar, ideea producerii *locurilor uitării*, ale absenţelor rezultate din cenzură. Iar, într-o dialectică imanentă, locurile amneziei de azi ar putea deveni locurile anamnezei de mâine[22].

În descrierea peisajului memoriei revoluţiei române din decembrie 1989, am urmărit şi transformarea unor *spaţii ale amintirii* − ale anamnezei dureroase pentru membrii unei puternice comunităţi de memorie, cum este cea din Timişoara − în *locuri ale memoriei*, încercând, în acelaşi timp, să surprind şi felul în care, prin practici insidioase de trecere sub tăcere, s-au elaborat *locurile uitării*[23]. Pentru că toate aceste transformări sunt traversate de voinţa de memorie. Ele sunt, de fapt, obiectivări ale acestei voinţe al cărei „combustibil" este de natură politică (în sens larg) şi care operează într-un registru temporal propriu. Memoria socială, aşadar, este traversată, în toate direcţiile, de liniile de forţă ale puterii, provocând metamorfoze. Persistă implicit în metafora palimpsestului premoniţia că mâna care răzuieşte înscrisurile şi decide rescrierea lor este, de fapt, mâna lungă a puterii, în sensul foucauldian descris mai sus. Şi, preveniţi fiind că „fructul ultim al puterii ar fi tocmai invizibilitatea ei"[24], centrul de greutate al unui demers critic de istorie orală, aşa cum îl propunem în această lucrare, ar trebui să fie chiar deconspirarea acestei puteri, revelarea capilarităţilor sale infiltrate în toate straturile memoriei sociale.

Am considerat astfel, pe parcursul întregii cercetări doctorale, că memoria socială a revoluţiei ca eveniment fondator, ca rit de trecere sau de instituire[25] a democraţiei româneşti postdecembriste, se află imersată într-un câmp al relaţiilor de putere, marcat de violenţe mai mult sau mai puţin simbolice între versiuni despre trecut aflate într-o competiţie efectiv pe viaţă şi pe moarte[26]. Priveliştea aceasta de câmp de bătălie al discursurilor despre trecut este cu atât mai atractivă, cu cât ea se desfăşoară nu în durată lungă, ci în orizontul tensionat al unei durate relativ scurte, concentrate, de aproximativ un sfert de veac, în cazul acesta, de la evenimentele în discuţie. Este un trecut aprop(r)iat care nu a trecut încă, de vreme ce consecinţele acestor evenimente nu s-au consumat şi nu au fost lămurite în totalitate, iar protagoniştii ei au activat în tot acest răstimp, vizibil sau invizibil, pe scena politică, deţinând şi disputându-şi resursele simbolice pentru impunerea unei viziuni dominante asupra trecutului, în funcţie de interesele prezentului. Ca orice eveniment instaurator, revoluţia din decembrie 1989 are un capital simbolic covârşitor, fiind un izvor încă nesecat de legitimare, pe care forţele politice, cu precădere, nu vor înceta să-l invoce în momente-cheie.

---

[21] Vezi Joël Candau, *op. cit.*, p. 88−126.

[22] *Ibidem*, p. 118−119.

[23] Am ajuns la această idee în urma cercetării de teren dedicate comemorării a 15 ani de la Revoluția din Timișoara. Ea se regăsește publicată, în română și în engleză, în articolele Sidonia Grama, *Între spații ale amintirii și locuri ale memoriei. A XV-a comemorare a revoluției în Timișoara*, în „Caiete de antropologie istorică", Cluj, 2005, p. 313−335.

[24] Michel-Rolph Trouillot, *op. cit.*, p. XIX (în original: „The ultimate fruit of power may be its invisibility").

[25] Pierre Bourdieu, *op. cit.*, p. 175−186.

[26] Am argumentat aceste aspecte în lucrarea *Memory Features of the 1989 Romanian Revolution: Competing Narratives on Revolution*, în Julia Obertreis, Anke Stephan (eds.), *Erinnerungen nach der Wende. Oral history und (post)sozialistische Gesellschaften. [Remembering after the Fall of Communism. Oral History and (Post-)Socialist Societies]*, Essen, Klartext Verlag, 2009, p. 91−109.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Exemplul istoriografiei Revoluţiei franceze este mereu edificator. Disputele ideologice, cu greu stinse după 200 de ani, l-au făcut pe reputatul istoric François Furet să afirme, abia la sfârşitul secolului trecut, că „Revoluţia franceză s-a încheiat”[27]. Mai mult, jubileele acestui eveniment fondator al modernităţii europene au adus de fiecare dată în prim-plan mizele sociale şi politice acute ale prezentului, jucând din plin cartea identităţii naţionale[28].

Mari sunt şi mizele care scurtcircuitează câmpul memoriei revoluţiei române din decembrie 1989 ca eveniment inaugural al democraţiei româneşti postcomuniste. Ele vizează, în primul rând, accesul necondiţionat în Marea Istorie. Căci fiecare grup, fiecare comunitate de memorie implicată în acest proces îşi revendică locul într-o formă de istorie, fie justiţiaristă, fie celebratoare. Dacă admitem că miza memoriei este istoria, atunci este clar că producerea naraţiunilor despre trecut va fi tot timpul un proces „supravegheat”, mai mult sau mai puţin discret. În filiaţia argumentului radical al lui Michel Foucault, diverşi autori au încercat să ne avertizeze asupra acestui lucru. Sentenţios, Michel de Certeau vedea în scrierea istoriei „colonizarea timpului de către discursul puterii”[29]. Iar, într-o carte pusă explicit sub semnul relaţiei dintre istorie şi putere în producerea naraţiunilor istorice, Michel-Rolph Trouillot deconspira „contribuţia asimetrică a grupurilor şi indivizilor aflaţi în competiţie, care au acces inegal la mijloacele unei astfel de producţii”[30]. Reţinem, deci, şi aceste idei ca fiind relevante pentru analiza de istorie orală a unor evenimente din trecutul recent ori din ceea ce denumim istoria imediată. Ele postulează competiţia (adeseori violentă) între discursurile diverselor grupuri de interes şi manipularea unor resurse simbolice, politice şi financiare ce intră în joc, pentru impunerea unei versiuni dominante asupra trecutului.

Pe de altă parte, ne interesează temporalităţile specifice memoriei, durata/duratele procesului de sedimentare a straturilor de semnificaţii, adeseori concurenţiale, pe care am văzut că metafora memoriei sociale ca palimpsest le presupune. Pentru că, alături de viziunea unei memorii multistratificate, ideea aceasta a trecerii, a transformării, a dialecticii între memorie şi istorie este şi ea pregnantă şi recurentă în studiile destinate celor două registre fundamentale de reprezentare a trecutului.

Metamorfozele memoriei. Dialectica memorie − istorie

Poate că cea mai expresivă imagine a relaţiei memorie − istorie este metafora folosită de Jacques Le Goff în lucrarea, deja clasică, intitulată chiar *Istorie şi memorie*. Aici prestigiosul istoric francez vedea memoria „trecând dincolo de istoria ca ştiinţă şi

[27] Vezi bibliografia bogată legată de aceste evenimente fondatoare ale modernităţii europene, mai cu seamă François Furet, *Reflecţii asupra revoluţiei franceze*, traducere de Mircea Vasilescu, Bucureşti, Editura Humanitas, 1992, sau idem, *Revoluţia în dezbatere*, traducere de Gabriela Scurtu Ilovan, Iaşi, Editura Polirom, 2000.

[28] Tema comemorărilor Revoluţiei franceze este şi ea amplu ilustrată. Amintim aici doar câteva lucrări destinate mizelor politice ale acestor celebrări diacronice: Jean Davallon, Philippe Dujardin et Gérard Sabatier (sous la direction de), *Politique de la mémoire. Commémorer la Révolution*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1993; Gérard Belloin, *Entendez-vous dans nos mémoires...? Les Français et leur Révolution*, Paris, La Découverte, 1988; Pascal Ory, *Une nation pour mémoire: 1889, 1939, 1989, trois jubilés révolutionnaires*, Paris, Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1992; etc.

[29] Michel de Certeau, *L'ecriture de l'histoire*, Gallimard, 1975, *apud* Paul Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea*, traducere de Ilie şi Margareta Gyurcsik, Timişoara, Amarcord, 2001.

[30] Michel-Rolph Trouillot, *op. cit.*, p. XIX (în original: „This book is about history and power; […] the many ways in which the production of historical narratives involves the uneven contribution of competing groups and individuals who have unequal access to the means for such production. […] The ultimate mark of power may be its invisibility”).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

cult public, aflându-se simultan în amonte, ca rezervor mişcător al istoriei, bogat în arhive şi în documente-monumente, şi în aval, ca ecou sonor şi viu al muncii istorice"[31]. Istoria, aşadar, se hrăneşte din resursele bogate ale memoriei şi devine, la rându-i, într-o ciclicitate inepuizabilă, sursă a memoriei istorice. De bună seamă că în amonte şi în aval întâlnim genuri diferite ale memoriei, între care s-au făcut cuvenitele distincţii, explicitându-se relaţiile dintre ele: memorii episodice sau autobiografice (ca gen distinct al memoriei individuale pe care istoricul oralist o elicitează prin interviu), memorii colective, sociale, culturale, memorii istorice (ca genuri ale memoriilor comune, împărtăşite). Vizualizăm, de asemenea, în această descriere plastică pe care istoricul francez o face, imaginea implicită a unei duble spirale, a transformării, pe de o parte, a memoriei în istorie şi, pe de altă parte, a istoriei în memorie. De unde genurile simetrice de analiză, istoria memoriei şi memoria istoriei, care se pot dezvolta în câmpuri distincte şi complementare de cunoaştere. Însă, în ciuda interferenţelor multiple dintre cele două moduri de reprezentare a trecutului, pentru cei mai mulţi istorici clasici, memoria şi istoria rămân regnuri diferite[32]. Este deja celebră dihotomia cu care operase Pierre Nora în definirea celor două domenii. În impresionantul demers al *Locurilor memoriei,* autorul francez conferea *istoriei* blazonul raţionalităţii absolute, iar *memoriei,* pe cel al iraţionalităţii totale. Pe un ton sentenţios, Nora declama:

> Memoria, istoria: departe de a fi sinonime, ne dăm seama că totul le opune. Memoria este viaţa, mereu purtată de grupuri vii, şi din această cauză ea este într-o evoluţie permanentă, deschisă dialecticii amintirii şi amneziei, *inconştientă* de deformările ei succesive, vulnerabilă la toate utilizările şi manipulările, susceptibilă de latenţe îndelungate şi de revitalizări neaşteptate. Istoria este reconstrucţia mereu problematică şi incompletă a ceea ce nu mai este. Memoria este un fenomen mereu actual, în legătură trăită cu prezentul etern; istoria este o reprezentare a trecutului. Pentru că este afectivă şi magică, memoria nu se acomodează decât cu detaliile care îi convin; ea se hrăneşte din amintiri fluide, telescopice, globale sau plutitoare, particulare sau simbolice, sensibile la toate transferurile, ecranările, cenzurile sau proiecţiile. Istoria, pentru că e o operaţie intelectuală şi laicizantă, reclamă analiză şi discurs critic[33].

Sunt definiţii în cheie esenţialistă ale istoriei şi memoriei, ca esenţe pure, ca tipuri ideale, pentru că, în realitate, lucrurile apar mult mai nuanţate şi mai amestecate. În ciuda rafinamentului seducător al exprimării, supralicitarea inconştienţei memoriei vulnerabilizează rigoarea analizei.

Or, perspectiva din care istoria orală abordează diversele aspecte culturale şi istorice ale memoriei privilegiază tocmai versantul ei raţional, conştient, deliberat. Memoria este o formă de cunoaştere, de interpretare şi de semnificare permanentă a trecutului, la care omul recurge neîncetat, el căutând sensul şi inteligibilitatea propriei vieţi, personale şi sociale, deopotrivă. Recunoaştem în acelaşi timp şi existenţa unui versant non-raţional al memoriei, iraţional sau trans-raţional, am putea spune, în care se elaborează, ca într-un creuzet, formele simbolismului şi imaginarului social, ce impregnează subtil memoriile colective şi alte forme multiple ale trecutului în prezent.

---

[31] Jacques Le Goff, *Histoire et mémoire*, Paris, Gallimard, 1998, p. 174, trad. n.

[32] Şi este bine că în ştiinţele istorice graniţele între memorie şi istorie rămân clar conturate, chiar şi cu preţul unei anume pierderi a supleţei. În contextul dezintegrării marilor naraţiuni istorice asistăm la o pulverizare în naraţiuni vernaculare despre trecut, în care cele două domenii se suprapun. Mai cu seamă în antropologia socială, memoriile şi istoriile locale sunt extrem de fluide, iar distincţiile − incerte şi uşor substituibile.

[33] Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*, p. XIX, traducerea noastră.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Departe de a le abandona ori pierde din vedere pe parcursul investigaţiilor, cunoaşterea acestor zone de penumbră ale memoriei şi istoriei solicită cercetătorului o atenţie specială, capacităţi analitice şi instrumente metodologice mult mai rafinate[34].

Aceeaşi distincţie clară între memorie şi istorie este afirmată şi de profesorul Doru Radosav, co-fondator, alături de profesorul Pompiliu Teodor, al Institutului de Istorie Orală din Cluj. Însă relaţia dintre cele două registre ale trecutului este problematizată de Doru Radosav în termenii unei tensiuni etice care supraveghează confruntarea permanentă între memorie şi istorie. Într-un studiu dedicat mizelor istoriografice ale Holocaustului, istoricul clujean afirma:

> Fără a insista asupra achiziţiilor istoriografice derulate de-a lungul timpului asupra Holocaustului, trebuie reflectat sau meditat – tocmai datorită susceptibilităţilor şi sensibilităţilor anexate acestei teme – asupra modului în care acest fenomen de maxim tragism, de acum peste 50 de ani, *nu poate ieşi din memorie şi să intre în istorie*[35].

Ieşirea din memorie şi intrarea în istorie, după principiul vaselor comunicante între cele două domenii este o prezumţie cu care lucrează studiile destinate acestor registre. Sintagma consacrată, „între memorie şi istorie", pe care o regăsim în titlurile multor scrieri din domeniu, presupune tacit câteva aspecte interesante, care nu au fost îndeajuns explicitate.

Între memorie şi istorie: rituri de trecere

Pe de o parte, există o anume secvenţialitate a momentelor-cheie ale unei procesualităţi a memoriei care pare a fi una tipică: ieşirea (din memorie), intrarea (în istorie), iar între aceste secvenţe, fără doar şi poate, un prag (sau mai multe) de trecut. Urmărind această schemă, gândul ne duce inevitabil la structura tripartită a celebrelor „rituri de trecere" ale lui Arnold Van Gennep şi la universalitatea acestor tipare pe care marele etnolog european le-a identificat la începutul secolului trecut[36]. Trebuie să existe, aşadar, o anume ceremonialitate ori ritualizare a invocatei „treceri" a memoriei în istorie. După cum există şi un spaţiu-timp interstiţial, de tranziţie între cele două forme de reprezentare a trecutului, o zonă de limb, crepusculară, greu determinabilă, dar intens presimţită. „Pentru fiecare dintre noi, există o zonă crepusculară între memorie şi istorie", afirma Saul Friedlander[37].

Analitic, dificultatea circumscrierii unor determinaţii clare ale acestei zone-durată *sui generis* este oarecum neliniştitoare. Cât durează ciclul transformării memoriei în istorie?; când şi cum se petrece această trecere şi în care secvenţialitate?; sub imperiul căror forţe şi cu ce efecte? Acestea ar fi numai o parte dintre interogaţiile pentru care nu am găsit răspunsuri definitive.

---

[34] O explicitare a acestei zone a imaginarului social am realizat în articolele *Imaginar social şi mitologie politică. Repere teoretice* (I), în „Anuarul de Istorie Orală", Presa Universitară Clujeană, VI, 2005, p. 46−82 şi (II) în *ibidem*, VII, 2006, p. 35−56.

[35] Doru Radosav, *Holocaustul între istorie şi memorie. Câteva consideraţii*, în „Anuarul de Istorie Orală", VII, 2006, p. 7.

[36] Arnold Van Gennep, *Riturile de trecere*, traducere de Lucia Berdan şi Nora Vasilescu, Iaşi, Editura Polirom, 1998. În concepţia lui Van Gennep, riturile de trecere au invariabil o structură tripartită, clasificată astfel: 1) rituri preliminare – riturile de separare de lumea anterioară; 2) riturile liminare (de prag) − riturile executate în timpul stadiului de limită; 3) rituri postliminare − rituri de agregare la lumea nouă (*ibidem*, p. 22, 29).

[37] În original: „For all of us, there is a twilight zone between memory and history" (Saul Friedlander, *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1993, p. vii).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Referitor la timpul necesar prelucrării unor evenimente istorice traumatice în conştiinţa publică, unele teorii psihosociologice au afirmat ipoteza unei durate de cel puţin 25 de ani, răstimpul maturizării unei noi generaţii, pentru ca un astfel de eveniment să intre deschis şi critic în dezbaterea publică şi să-şi facă loc în memoria istorică a unei societăţi. Istoria istoriografiei Holocaustului, bazată pe mărturiile cutremurătoare ale supraviețuitorilor, ilustrează această ipoteză. A fost nevoie de mai bine de două decenii pentru a putea fi exprimat public inexprimabilul unor experienţe-limită fără precedent. Iar acest efort dureros a fost catalizat de imperativul memoriei (Zakhor!), de datoria şi nevoia de transmitere generaţională a memoriei.

În cazul istoriei mai recente, a sfârşitului comunismului în Europa Centrală şi de Răsărit, celebrarea ori, după caz, comemorarea unui sfert de secol de la prăbuşirea acestor regimuri, pe care am marcat-o global în 2014 şi 2015, ar trebui să ne ofere deja indiciile intrării într-o altă etapă a memoriei. Muzeificarea şi monumentalizarea − dezbaterile publice despre ridicarea unui muzeu şi a unui monument al comunismului în Bucureşti − pot fi simptome ale încheierii unei perioade incerte de doliu a memoriei colective afectate de totalitarism.

Pe de altă parte, în tradiţia iudeo-creştină vechi şi nou testamentară, ai cărei moştenitori culturali suntem, 40 este numărul simbolic şi recurent al unui timp de graţie al aşteptării, al pregătirii, al încercării, al pedepsei şi al eliberării. Numărul acesta marchează de fiecare dată faptele-cheie din istoria mântuirii[38]. În cultura occidentală, cei 40 de ani biblici ai exodului reprezintă prin definiţie „trecerea", modelul ei arhetipal. Îndelungatul, dramaticul şi de neuitatul răstimp al celor patru decenii din istoria poporului lui Israel, de la ieşirea sa din Egipt şi eliberarea din robie, până la intrarea în ţara promisă, este permanent comemorat în civilizaţia iudaică prin solemnitatea Paştelui[39]. Paştele este ritul de trecere prin excelenţă[40]. Paştele evreiesc cu precădere (*Pesah* în ebraică semnificând tocmai trecere) înseamnă testul suprem al transformării şi maturizării unei comunităţi, a unei naţiuni ca întreg, cu memoria şi istoria sa, aflată sub privirea omniprezentă a Providenţei. După cum timpul pascal creştin, şi el subtil articulat în jurul numărului 40, este unul al transfigurării, al Învierii, al trecerii hristice de la moarte la viaţă. Acestea sunt referinţe culturale şi spirituale inegalabile, care pot ilustra peren experienţa „trecerii", a tranziţiei, constitutivă condiţiei umane individuale şi sociale.

Referitor la problematica temporalităţilor specifice elaborărilor memoriei care ne preocupă, în ciuda dificultăţilor analitice care predispun la o gândire speculativă, am recurs la această imagine a spaţiului-timp intermediare, graţie forţei cu care ea exprimă trecerea, travaliul, transformarea laborioasă a memoriei în istorie.

Travaliul memoriei: doliul

Despre procesualitatea memoriei, despre faptul că ea este elaborată în timp după ritmuri specifice, dau seama şi alte noţiuni ori sintagme, greu traductibile: *travail de deuil* ori *coming to terms with the past*; *dealing with the past*, traductibile prin înfruntare, confruntare şi, în egală măsură, împăcare cu trecutul.

[38] Vezi descrierea simbolului 40, în Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, vol. 3, Bucureşti, Artemis, 1995, p. 34.

[39] Jean-Christophe Attias, Esther Benbassa, *Dicţionar de civilizaţie iudaică*, traducere de Şerban Velescu, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 1997, p. 318.

[40] Arnold Van Gennep, *op. cit.*, p. 46.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Formule ca acestea au fost invocate în dezbaterile publice despre memoria totalitarismelor secolului XX, de care tocmai ne-am despărțit. Este vorba despre bilanțul celor două mari ideologii ale secolului trecut și al (in)comparabilelor lor efecte politice, Holocaustul și Gulagul; ele au marcat profund omenirea și au pus sub semnul întrebării însăși raționalitatea și umanitatea omului modern. Astfel de noţiuni se aplică, deci, posterităţii unor evenimente din trecutul recent, care presupun o dimensiune violentă şi traumatică, un trecut care a afectat negativ vieţile oamenilor, prin îndelungi suferinţe ce au pus în pericol, au ameninţat şi au lezat integritatea fizică, mentală, spirituală a unor persoane şi a unor grupuri sau comunităţi întregi. Deşi dificil ori imposibil de acceptat, un astfel de trecut apropiat este şi aprop(r)iat adeseori, prin diverse practici memoriale. Aceste suferinţe colective reclamă în spaţiul public strategii politice de aflare a adevărului, de justiţie şi, eventual, în mod fericit, de reconciliere. Pentru că orice schimbare istorică atrage după sine o privire înapoi, fără ură şi fără părtinire (sau, cel puţin, așa ar trebui să fie). Şi aceasta cu atât mai mult cu cât, în miezul istoriei timpului prezent − cea care se desfăşoară între memoria vie a martorilor şi producerea urmelor documentare, a surselor istorice despre acest trecut −, se află problema mereu actuală a identităţii, a stabilirii raporturilor veridice cu trecutul, ca parte constitutivă a identităţii noastre personale şi sociale.

De aici şi ideea de „răni ale memorie colective", de care vorbea Paul Ricoeur în *Memoria, istoria, uitarea*, răni care se cer vindecate prin diverse practici şi politici ale memoriei şi care sunt mereu vulnerabile la uzuri şi abuzuri[41]. Travaliul doliului şi travaliul memoriei au virtuţi terapeutice, vindecătoare, în opoziţie cu obsesiile trecutului prin care memoria ia forme patologice. Pentru autorul francez, „amintirea nu se referă doar la timp, ea şi cere timp − un timp al doliului"[42]. Iar doliul este parte a travaliului memoriei; mai este, la rându-i, rit de trecere, unul dintre cele mai redutabile, de despărțire și de vindecare[43].

Or, memoria revoluţiei române din decembrie 1989 − prin violenţele de ordin fizic şi psihic produse atunci, prin numărul mare de victime şi prin enigmele încă persistente ce ascund, de fapt, responsabilitatea (culpabilitatea morală, criminală și politică) faţă de aceste victime − este, fără doar şi poate, una dificilă, traumatică, greu vindecabilă. În absenţa acestui răgaz şi efort de vindecare, de depăşire a pierderii suferite din trecut, prezentul însuşi are de suferit continuu. Ricoeur ne atenționează că memoria evenimentelor traumatice tinde să se reîntoarcă în forme obsesionale, asemenea sindromului Vichy descris de Henry Rousso. El sugerează, astfel, că istoria memoriei poate fi un revelator al simptomelor psihopatologiei memoriei colective în timp: „[…] uitări, amintiri-ecrane, acte ratate, toate dobândesc la scara memoriei colective nişte proporţii gigantice pe care numai istoria, mai exact istoria memoriei, este capabilă să le scoată la lumină"[44].

Liminalitatea memoriei. Istoria orală

Procesul elaborării memoriei sociale a revoluţiei române, în răstimpul unui sfert de secol de la evenimentele istorice din decembrie 1989, se plasează într-o astfel de zonă de graniță, *ad-interim*, la care ne refeream mai sus. Încercând să definesc această perioadă, am folosit cuvântul *liminalitate*: un concept celebru din antropologia culturală,

[41] Paul Ricoeur, *op. cit.* În această lucrare densă, filosoful francez nu se sfieşte să transpună concepte psihanalitice din planul privat în planul public al memoriei şi istoriei, în special în cel al memoriei colective.
[42] *Ibidem*, p. 95.
[43] Arnold Van Gennep, *op. cit.*, p. 131−146.
[44] Paul Ricoeur, *op. cit.*, p. 539.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ale cărei determinaţii mi se pare că surprind destul de bine procesualitatea şi metamorfozele memoriei.

Conceptul de liminalitate, inițiat și problematizat premonitoriu de Arnold Van Gennep în *Riturile de trecere*, a căpătat ulterior un sens extins, de sine stătător, prin contribuția lui Victor Turner la dezvoltarea antropologiei simbolice. Acesta din urmă reușește să captureze prin sintagma *betwixt and between* ambiguitățile și potențialitățile unui interval tranzitoriu − de trecere de la o stare la alta, de la un statut la altul − petrecut în viața unei persoane sau a unei comunități[45].

O asemenea epocă de liminalitate este caracterizată, în opinia antropologului britanic, de deschidere şi reflexivitate. Este o stare de tranziţie de o intensitate dramatică, cu efecte benigne şi maligne deopotrivă, un „regat al purei posibilităţi, în care noi configuraţii de idei şi relaţii pot apărea", „în care există o anumită libertate de a jongla cu factorii existenţei" şi, mai ales, un „stagiu de reflecţie"[46].

Proiectată în domeniul memoriilor colective și sociale, al elaborării lor, noțiunea de liminalitate ar însemna tocmai surprinderea procesului (în plină desfășurare) prin care memoriile plurale, prolixe și proteiforme ale unui eveniment trăit se organizează social, după diverse linii de forță, ca fapte povestite, narate public, devenind apoi reprezentări istorice. Din această perspectivă, istora orală poate urmări critic felul în care mărturiile culese la diferite momente după desfășurarea unor evenimente se constituie în arhive și sunt tratate ca probe documentare și ca surse ale cercetării[47].

Mărturiile despre revoluţie, ca structuri intermediare între memorie şi istorie, precum şi instituţionalizarea lor în felurite moduri, care configurează spaţiul social al memoriei istorice a revoluţiei, au constituit aspecte-cheie ale anchetei noastre. Am problematizat, astfel, relația dintre mărturiile de istorie orală – ca gen specific de co-producție între cercetător și martorii și participanții la evenimente − și alte genuri de mărturii despre revoluție, precum mărturiile juridice date ulterior în fața instanțelor sau mărturiile scrise pentru obținerea certificatelor de revoluționar.

În acest fel, *istoricitatea memoriei sociale* ar putea fi o miză de prim rang în dezbaterile istoriografice. Analizată dinamic, ca palimpsest în devenire, ea implică, aşadar, potenţialul de transformare, de metamorfozare, schimbări de sens graduale, de la cele infinitezimale, imperceptibile, la cele radicale, dar şi un echilibru instabil între coagularea unor versiuni dominante despre trecutul apropiat şi contestarea lor. Astfel de prefaceri se petrec necontenit, în ritmuri diferite, sub efectele acelei puteri capilare de care vorbeam la început, și devin vizibile mai cu seamă în momente de cotitură și de schimbări politice semnificative. Iar toate aceste reconfigurări ale memoriei sub efectele puterii vizează mereu orizontul istoriei; o istorie adeseori cu majuscule, văzută deopotrivă ca aşteptare, verdict şi eliberare de trecut.

---

[45] În concluzii la *Riturile de trecere*, Arnold Van Gennep avertiza: „Al doilea fapt de semnalat, a cărui generalitate nu pare să fi fost sesizată, este experiența perioadelor de prag, care dobândesc uneori o anume autonomie" (*op. cit.*, p. 168). Tocmai această autonomie a riturilor de prag, sau liminare, cum le mai numește Van Gennep, va fi explorată ulterior de antropologul britanic Victor Turner și consacrată prin conceptul de *liminalitate* și prin sintagma de *betwixt and between*. Aceste noțiuni sunt explicitate de Turner mai cu seamă în *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual* (1967), apoi în *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (1969) și în *Dramas, Fields, and Metaphors* (1974).

[46] Victor Turner, *Betwixt and Between. The Liminal Period in Rites of Passage*, în *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca, Cornell University Press, 1967, p. 97, 105−106. În original: 'a realm of pure possibility whence novel configurations of ideas and relations may arise'; 'a realm of primitive hypothesis, where there is a certain freedom to juggle with the factors of existence' (*ibidem*, p. 105−106); 'a stage of reflection' (*ibidem*, p. 105).

[47] Aspecte ale acestei problematizări a genurilor de mărturii despre revoluție se regăsesc în lucrarea *Memory Features of the 1989 Romanian Revolution...*, p. 91−109.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

SOCIAL MEMORY AS A PALIMPSEST: AN EPISTEMIC ORAL HISTORY PROJECT
(Summary)

Keywords: social and collective memory, anthropology of memory, liminality, oral history, Romanian revolution from December 1989.

This paper proposes the palimpsest metaphor for approaching the social memory of a major historical event − as it is the memory of the 1989 Romanian Revolution, 25 years after the founding event of the post-communist Romanian democracy. The trope of palimpsest encapsulates features of the *work of memory* pertaining to a historical event from the recent past, in a period that may be described as one of *liminality* between memory and history.

The metaphor may have a paradigmatic potential in oral history research, providing dynamic perspectives for analysis and interpretation. Oral history is considered hereby to be a distinct epistemic genre whose specificity lies in a comprehensive and critical approach to the various forms of memory, regarded both as sources of history and as an object of research.

Temporality and power, in a Foucauldian sense, are considered here the lines of force along which the memory of a founding historical event is socially articulated. Thus, the historicity of social memory could become a prevalent object of research in oral history. Analyzed dynamically, as a palimpsest in the making, it implies, therefore, the potential for transformation, the gradual changes of meaning and the unstable balance between the coagulation of dominant versions about the near past and challenges brought against them.

Ultimately, all these reconfigurations of memory under the effects of power target the horizon of History.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ANDI MIHALACHE[*]

CUNOAȘTERE, MEMORIE, ISTORIE: PERIPLU ISTORIOGRAFIC

I. Trecutul, o experiență socială

Vorbim despre ficțiune[1] ca să punem în discuție ideea de adevăr[2]. Căci fantazarea a fost, veacuri la rând, experiment, căutare, alternativă[3]. A cunoaşte însemna să rezolvi un *puzzle*. Falsul era o stare temporară de negăsire a opusului său; un adevăr lăsat pe

---

[*] Cercetător științific, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" al Academiei Române – Filiala Iași.

[1] Din 1972, ne stă la dispoziție, tradus în limba română, „străvechiul" Northrop Frye, cu a sa „anatomie a criticii". De mai bine de patru decenii am fi putut, aşadar, să ne obişnuim cu ideea că ficțiunea s-a comportat, în cultura europeană, nu ca un vehicul comod al minciunii ci, mai curând, ca „mamă purtătoare" a unor adevăruri peremptorii, mereu transfigurate și, astfel, „întinerite". Luând formă de arhetip, miturile salvează simboluri perene, încărcate cu semnificații, valori, experiențe colective. Dar nu le „congelează"; dimpotrivă, le menține predispoziția comunicabilă, transferabilă, actualizabilă (vezi Northrop Frye, *Anatomia criticii*, traducere de Domnica Sterian și Mihai Spăriosu, București, Editura Univers, 1972, p. 134). Acelaşi Frye își echilibrează însă opinia mitofilă, precizând: „[…] este necesar să menționăm și să combatem concluziile eronate la care ne-ar putea duce teoria contractului mitologic. Mai precis, se poate vorbi despre existența contractului social în cadrul unei teorii politice cu condiția să ne limităm la fapte observabile în structura actuală a societății. *Atunci însă când aceste fapte fac parte dintr-o istorie care reflectă lucruri întâmplate într-un trecut atât de îndepărtat încât afirmațiile autorului nu mai pot fi zdruncinate prin dovezi palpabile, iar cititorului i se spune doar că secole în urmă oamenii au cedat sau delegat sau au fost siliți să cedeze prin înşelăciune puterea, teoria politică se transformă pur și simplu într-una din minciunile doctrinare ale lui Platon. Și de vreme ce singura dovadă a acestui eveniment trecut este analogia sa cu faptele prezente, acestea ajung să se compare cu propriile lor umbre. Critica literară ce se ocupă de mit suferă încă de o asemenea denaturare* (s.n. A.M.)" (*ibidem*, p. 135). În ultima vreme, tema „istorie și ficțiune în istorie" a generat o întreagă pletoră de „microbiști" ai subiectului. Or, ideea de *ficțiune* iese cu greu din relația ei complicată cu ideile de *realitate*, *trecut*, *adevăr*. Și nu aparține, să o recunoaştem, doar istoricilor. Înainte de a interveni, în stil amatorist, pe acest subiect, s-ar impune nişte lecturi, credem noi, de bun simț: Liviu Petrescu, *Realitate și romanesc*, București, Editura Tineretului, 1969, 262 p; Toma Pavel, *Gândirea romanului*, traducere de Mihaela Mancaș, București, Editura Humanitas, 2008, 462 p., ori Șerban Axinte, *Definițiile romanului. De la Dimitrie Cantemir la G. Călinescu*, Iași, Editura Timpul, 2011, 320 p. Exemplele de acest gen sunt, nu o negăm, prea multe. Datoria noastră este, totuși, aceea de ne informa măcar la nivel elementar, ca să evităm impostura.

[2] „The function of traditional literature was to present mythic patterns; that of realistic literature was observation; in this third stage, we find a quest for ways of giving a sense of meaning" (Kathryn Hume, *Fantasy and Mimesis. Response to Reality in Western Literature*, New York & London, Methuen, 1984, p. 44). Într-o lucrare din 1965, Ian Watt demonstra că „[…] the proliferation of things in the early novel was a sort of response to the new empiricist epistemology: the «realist» novel attempted to get at the truth of experience by replicating its alleged features, supplying quantities of objects with some sense of immediacy and randomness". Mai multe detalii ne oferă Cynthia Sundberg Wall, *The Prose of the Things. Transformations of Description in the Eighteenth Century*, Chicago & London, The University Chicago Press, 2006, p. 96.

[3] Vezi capitolul *Theories of Fictions and the Historical Novel*, în Ann Rigney, *Imperfect Histories. The Elusive Past and the Legacy of Romantic Historicism*, Ithaca & London, Cornell University Press, 2001, p. 16–21.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 325–370

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

întuneric. Minciuna nu era o plăsmuire grosolană, ci un eşec, dezmințirea unei iluzii. Iar dezamăgirea nu trecea sub tăcere decât o demonstrație ratată[4]. Esențială nu era amplitudinea invenției, ci pretenția că aduce cu ea noi origini ale noastre și o idee de adevăr la fel de recentă[5]. Sub influența lui Michel Foucault, reprezentanți ai curentului *New Historicism* din Marea Britanie și Statele Unite (Catherine Belsey, Jonathan Dollimore, Alan Sinfield, Peter Stallybrass) s-au preocupat de rolul contestatar al literaturii renascentiste: nu se interesau de ierarhia cauzelor și efectelor, tinzând mai mult să stabilească legături între texte, discursuri, putere și formarea subiectivității moderne[6]. Totodată, confrați precum Stephen Greenblatt și Louis Montrose au urmărit felul în care „beletristica" Renașterii se situa printre practicile discursive și instituțiile vremii, tratând literatura nu ca pe o reflectare a realității sociale, ci ca pe o practică de subminare a ideologiilor religioase și politice oficiale[7]. Într-adevăr, atunci se întrezărea o primă formă de scepticism față de sursele istorice și mitice, acest simț critic renascentist afectând chiar medaliile ori monedele antice susceptibile să fi fost falsificate[8].

În secolul XVIII, gândirea pre-romantică începea să trateze imaginația ca pe o modalitate de a reconfigura informațiile extrase din memorie; o memorie mai sintetică, mai puțin supusă dimensiunilor extinse, dar și contradictorii ale realității. Vin astfel la modă acele „procedee de credibilizare" a personajelor din romanele aceluiași veac XVIII, „autentificarea" lor producându-se, de exemplu, prin inițialele unor oameni sau locații celebre, a căror identitate cititorii pasionați de mistere și „chei" de lectură se străduiau să o descifreze[9].

---

[4] Vezi capitolul *Imaginaire gothique et théorie de la connaissance*, în A. O. Lovejoy, Michel Baridon, *Le gothique des Lumières*, Saint-Pierre-de-Salerne, Gérard Monfort, 1991, p. 101−139.

[5] Vezi capitolul *Representation and History*, în Azade Seyhan, *Representation and Its Discontents. The Critical Legacy of German Romanticism*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, University of California Press, 1992, p. 57−82. În completare, remarcăm capitolul *Yeats: The Loss and Recovery of Memory*, în Cairns Craig, *Yeats, Eliot, Pound and the Politics of Poetry*, University of Pittsburgh Press, 1982, p. 155−203. Estetica suprarealistă a înglobat noile descoperiri din știința modernă, mai precis teoria relativității și mecanica cuantică. Aparent, aceste preocupări nu au acel „ceva" care să le „împrietenească", unindu-se însă în punctul unde discuțiile despre discontinuitatea materiei au provocat, în artă, asocierea unor elemente aflate pe niște paliere semantice și vizuale îndepărtate unul de altul. Într-o carte surprinzătoare, apărută în 2012, citim următoarele: „[…] deși arta interpretează lumea vizibilă, iar fizica cercetează mecanismele nevăzute ale acestei lumi sau legile care guvernează din spate planul vizibil, cele două domenii care apar ca opuse în plan epistemologic se și *intersectează*, ba chiar capacitatea vizionară a marilor artiști exprimată în concepția lor despre lumină, spațiu și timp a instituit un nou model mental care a generat acel tip de întrebări ce au condus la configurarea unor noi paradigme științifice. […] *Ideile novatoare traversează simultan mai multe niveluri ale cunoașterii și se manifestă în mod fascinant în fiecare dintre aceste domenii*. Mai exact, atât Einstein, cât și Picasso erau interesați, în fond, de aceleași probleme: (1) simultaneitatea și (2) natura spațiului și a timpului, doar că cercetările lui Einstein au dus la descoperirea teoriei relativității, iar cercetările lui Picasso au avut ca rezultat apariția unui nou limbaj artistic cunoscut astăzi sub denumirea de simultaneitate geometrică cubistă (s.a.)" (Petrișor Militaru, *Știința modernă, muza neștiută a suprarealiștilor*, București, Editura Curtea Veche, 2012, p. 243−244, 245).

[6] Jonathan Culler, *Teoria literară*, traducere de Mihaela Dogaru, București, Cartea Românească, 2003, p. 146−147.

[7] *Ibidem.*

[8] Peter Burke, *The Renaissance Sense of the Past*, London, Edward Arnold, 1969, p. 69.

[9] Petruța Spânu, *Rațiune și sentiment. Romane franceze din secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 1999, p. 16−17. Autoarea dă și un exemplu legat de cultura istorică a acelui timp: în romanul abatelui Prevost, *Manon Lescaut*, este menționat *Hotelul T.*[ransilvania], un stabiliment pentru jocuri de noroc; acesta existase cu adevărat la Paris. Numele lui venea de la Francisc Rákóczi II, principe al Ardealului (1704−1711) și aliat al lui Ludovic XIV în războiul pentru succesiunea la tronul Spaniei. Rackozi II se refugia la Paris în 1713. Fiind însă lipsit de fonduri, cei din suita lui organizau acel stabiliment ajuns celebru (*ibidem*, p. 16).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Criticând exegeții moderni ai operei lui David Hume, care au aplicat criteriile secolului XIX unor practici din veacul anterior, Mark Salber Phillips observă că acești comentatori „[…] seem to believe that «historical imagination» can only take the form of an attempt to recapture the immediacy of the past”[10]. În mediul britanic, empirismul trecea totuși de la stadiul de „înregistrare” respectuoasă a datelor lumii tangibile la acela de „duplicare” a universului accesibil simțurilor; urmările „punerii în discurs” se făceau deja simțite; ceea ce angaja o nouă generație de real și o idee aparte de imaginație; prin ea, romanticii nu ficționalizau realitatea, ci ne-o făceau mai inteligibilă, mai apropiată, mai predictibilă; și, îndeosebi, mai profundă, mai eliberată de „dictatura” aparențelor empirice[11]. În 1725, apărea celebra lucrare a lui Giambattista Vico, *Principiile unei Științe Noi cu privire la natura comună a națiunilor*, care îl îndemna pe Paul Hazard să exclame ulterior: „Sărmane Vico! Nu era înțeles, abia dacă era ascultat, ideile lui erau prea noi, prea diferite de cele acceptate în jurul lui. Ceilalți proslăveau abstractul, raționalul, roșind de un trecut ce li se părea rușinos pentru civilizația lor în progres, socotind că istoria este o minciună și poezia un artificiu, hulind sensibilitatea, o bolnavă, și imaginația, o nebună”[12]. Acea *Știință Nouă* se definea

> […] mai întâi prin facultatea pe care o folosește cu predilecție, și anume *imaginația creatoare*. Fără îndoială, critica are rolul și utilitatea ei, dar ea nu concordă cu sensul profund al vieții, fiindcă viața nu este o abstracție, ci o creație continuă. Ea va fi nouă apoi prin metodă, și anume tocmai cea unanim repudiată atunci, metoda istorică. Numai că istoria nu mai constă în povestirile istoricilor, ea se citește în toate urmele lăsate de omenire în drumul ei: poezia primitivă, limbajul, dreptul, instituțiile – tot ce a reprezentat felul ei de a fi. Ea va fi nouă și prin sensul demersului său, căci, străbătând în sens invers succesiunea vârstelor, *caută realitatea nu în îndepărtările viitorului, ci în originile speciei noastre*. Va fi nouă în esența ei. Ea este cunoașterea devenirii colective, a realității care se creează și totodată se cunoaște și care găsește garanția certitudinii sale în identificarea subiectului cu obiectul: știința este crearea omenirii de către ea însăși, înregistrată chiar de omenire (s.n. A.M.)[13].

---

[10] Mark Salber Phillips, *Society and Sentiment. Genres of Historical Writing in Britain, 1740−1820*, New Jersey, Princeton University Press, 2000, p. 33−78.

[11] Frederick Burwick, *The Romantic Concept of Mimesis*: ***Idem*** *et* ***Alter***, în John Beer (ed.), *Questioning Romanticism*, Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 1995, p. 179−208; vezi și Manuela Macarie, *Art Criticism. William Wordsworth*, Iași, Universitas XXI, 2001, p. 37.

[12] Paul Hazard, *Criza conștiinței europene, 1670−1715*, traducere de Sanda Șora, București, Editura Humanitas, 2007, p. 427.

[13] *Ibidem*, p. 426−427. Vezi și capitolul *Vico: The Ideal Eternal History*, în Leon Pompa, *Human Nature and Historical Knowledge. Hume, Hegel, and Vico*, Cambridge University Press, 1990, p. 133−191. Raționalismul secolul XVII nu a stârnit numai reacția lui Vico; a mai iscat replica romantică din secolul XIX, dar și aceea fenomenologică din secolul XX. În 1945, Maurice Merleau Ponty își contura concepția prin antiteză cu filozofia lui Descartes, pretextul temporal fiind punctul de plecare al antitezei: „[…] această piatră *este* albă, dură, călduță; lumea pare că se cristalizează în ea, parcă nu ar avea nevoie de timp să existe, că se desfășoară întreagă într-o clipă, că orice surplus de existență este o nouă naștere pentru ea. Pentru un moment, am fi tentați să credem că, dacă lumea trebuie să fie ceva, atunci ea nu este decât o sumă de lucruri analoage acestei pietre, iar timpul este o sumă de clipe perfecte. Acestea sunt lumea și timpul cartezian […]. **Nu pot să concep lumea ca pe o sumă de lucruri, nici timpul ca pe o sumă de «acum»-uri punctuale** […]. Lucrurile și clipele pot să se articuleze unele pe altele pentru a forma o lume doar prin intermediul ființei ambigue pe care o numim subiectivitate, pot deveni co-prezente doar în intenție și dintr-un anumit punct de vedere. Timpul obiectiv care se scurge și există parte cu parte nu ar fi nici măcar bănuit dacă nu ar fi înfășurat într-un timp istoric care se proiectează din prezentul viu spre un trecut și spre un viitor. […] Prezentul viu este sfâșiiat între **un trecut pe care îl reia și un viitor pe care îl proiectează**. Deci, este esențial ca lucrul și lumea să se prezinte ca «deschise», să ne trimită dincolo de manifestările lor determinate și să ne promită întotdeauna «altceva de văzut» (cu bold, s.n. A.M.)”. Vezi Maurice Merleau Ponty, *Fenomenologia percepției*, Oradea, Editura Aion, 1999, p. 395−396. Ca să răspundem la o

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Adevărul romanticilor nu era unul descoperit cu uimire şi nici nu li se punea la dispoziţie indirect, prin invalidarea falsului; *adevărul* lor nu putea fi decât unul empatizant: era totuna cu *înţelegerea* obiectului cercetării[14]. Aşa ne explicăm de ce voiajorul acelor vremuri dorea ca experienţa lui, odată povestită în scris, să funcţioneze ca o metodă de autentificare, de întemeiere, în operă, a spaţiului şi timpului[15]:

> Cu alte cuvinte, personajul […] nu este un ins-care-călătoreşte, ci un personaj-care-există-pentru-a-călători, un personaj-spaţiu, Călătorul. Călătorul care observă, cercetează şi îşi asumă itinerarul, cu atâta scrupul, încât să se poată institui drept *martor ocular*, capabil să ateste sub prestare de jurământ că descripţiile sale sunt rodul perfectei concordanţe cu realul identificabil. Descriind spaţiul real, autentificându-l, dar totodată determinat el însuşi prin modul în care percepe şi descrie acest spaţiu, călătorul autentist trimite descrierile sale nu la ele însele, ci la realitatea obiectivă, identificabilă. Pentru a crea, astfel, senzaţia de imediateţă, sentimentul de autenticitate, adică o impresie analogă aceleia pe care o avem în faţa lumii reale, şi nu în faţa unei ipostaze a ei posibilă, elaborată prin ficţiune. Avem în faţa noastră, cu alte cuvinte, *o lume obiectivată prin autentificare* (s.a.)[16].

Apoi, mizând mult pe latenţele mitului, romanticii reactualizau şi aduceau la un numitor comun nişte trecuturi inegale ca vechime şi controversate ca probitate; le raţionalizau totuşi, solidarizându-le sub acoperirea unor simboluri prin care realitatea îşi concilia incongruenţele; ea se lăsa, astfel, cuprinsă de înţelesuri relativ durabile, datorită cărora savantul aspira la o cunoaştere globală a întregului, a Universului ştiut; unul explicat de fiecare element al său luat în parte, dar şi de toate celelalte laolaltă; fragmente care nu se completează, ci se suprapun; pentru că nu conta extinderea arealului cognoscibil, ci

---

eventuală întrebare legată de aplicabilitatea acestei filozofii la istoria culturii, ne amintim de modul în care Mircea Lăzărescu glosează despre realitatea fenomenală a sărbătorilor, jocurilor şi grădinilor de-a lungul diverselor epoci istorice. Vezi Mircea Lăzărescu, *Despre sărbători, grădini şi logos*, Timişoara, Editura Brumar, 2004, p. 24−79. Nu era însă unicul regim de adevăr ce domina secolul XX. În aceiaşi ani ’20, când fenomenologia se clasiciza prin Edmund Husserl (1859−1938), reacţiile la ipotezele lui de lucru nu întârziau să apară. De exemplu,Walter Benjamin (1892−1940) definea ideea de adevăr în afara postulatelor husserline, învinuite că reiterează ezoterismul doctrinelor neoplatoniciene: „Ideile nu sunt date în lumea fenomenelor. […] Fiinţa ideilor nu poate fi concepută în nici un caz ca obiect al unei viziuni, nici măcar al uneia intelectuale. Căci nici în parafraza ei cea mai paradoxală, ca *intellectus archetypus*, viziunea nu ne face să înţelegem felul de-a-fi-dat al adevărului, ca ceva care se sustrage oricărei intenţii şi care apare cu atât mai puţin el însuşi ca o intenţie. *Adevărul nu intră nicicând într-o relaţie, şi mai ales nu într-una intenţională*. Obiectul cunoaşterii, determinat fiind de intenţia conceptului, nu este adevărul. Adevărul este un *a fi* lipsit de intenţie, alcătuit din Idei. De aceea, abordarea cuvenită […] nu este aceea a intenţiei de a-l cunoaşte, ci a imersiunii în el până la dispariţie. *Adevărul este moartea intenţiei*. […]. Ca ceva ideal, fiinţa adevărului e diferită de felul de a fi al fenomenelor […]. *Adevărul nu există ca o intenţie care să-şi găsească definiţia în realitatea sa empirică, ci ca putere care determină esenţa acestei realităţi empirice* (s.n. A.M.)”. Vezi *Prolog epistemo-critic* din cartea lui Walter Benjamin, *Originea dramei baroce germane*, traducere Maria Magdalena Anghelescu *et alii*, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2010, p. 37. Ca să fie omologat, adevărul trebuie să aibă aspect de legendă. Benjamin îl apropie de povestea uşor apocrifă a unei statui cultuale din Saïs, dedicată zeiţei egiptene Neith; era acoperită cu un văl şi cine cuteza să-l ridice ca să vadă chipul adevărului cădea secerat la pământ (*ibidem*, p. 37). Gândirea antică a furnizat modernităţii europene multe asemenea parabole. De pildă, într-o analiză a mitemelor din filosofia lui Platon, Karl Reinhardt afirma: „Mitul încearcă să devină realitate, transformând ceea ce pare real, lumea, în mit” (Karl Reinhardt, *Miturile lui Platon*, traducere de Christian Schuster, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002, p. 144). Potrivit aceleiaşi lucrări, ar exista trei accepţii ale ideii de mit: ritual-antropologică, literară şi semiotică (*Concepte fundamentale din ştiinţele comunicării şi studiile culturale*, traducere de Monica Mitarcă, Iaşi, Editura Polirom, 2001, p. 208).

[14] În această istorie a ideii de adevăr o contribuţie valoroasă aparţine lui George Bondor, *Înţelegere şi adevăr. Proiecte hermeneutice în romantism*, în Andi Mihalache, Alexandru Istrate (coord.), *Romantism şi modernitate. Atitudini, reevaluări, polemici*, Iaşi, Editura Universităţii „Al. I. Cuza”, 2009, p. 331−347.

[15] Vezi capitolul *Autenticul şi autentificarea*, în Vasile Nicorovici, *Autentismul*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1984, p. 134−161.

[16] *Ibidem*, p. 137.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

adâncirea cunoașterii deja dobândite[17]. Reacția nu a întârziat, versiunile paralele de adevăr născându-se din științele consistent asistate de artele atunci în mare vogă:

> Realism însemna începând cu 1850 […] înlocuirea imaginarului […] prin metodică științifică, nu numai în pictură și în literatură. De aceeași părere în această privință cu Hyppolite Taine, principalul reprezentant al pozitivismului epocii sale, Flaubert pronostica și postula o tot mai pronunțată apropiere a artei de știință în ceea ce privește exactitatea observării realității, eliminarea emotivității, renunțarea la concluzii pripite și obiectivarea scrisului. În cercetarea pe tărâmul istoriei și al științelor naturii el vedea cele două muze cu ajutorul cărora va pătrunde în lumi noi[18].

Sub impulsul teoriilor lansate de Jean Vidalenc (1969) și Pierre Campion (1991), Bernard Valette vede și el în romanul flaubertian *Educația sentimentală* o îmbinare între:

> […] istoria personală (fictivă) a lui Frédéric Moreau cu Istoria (reală) a popoarelor. […] Absența unui narator explicit, *a fortiori* a autorului, rolul șters jucat de personajul principal, angajat mai mult în intrigile sale sentimentale decât în cursul evenimentelor, fac din celebrul roman al lui Flaubert o veritabilă mărturie. Neutralitatea reală a eroului, pasivitatea lui funciară, îmbinată cu ubicuitatea sa ce nu poate fi negată, îl transformă pe acesta într-un fel de ziarist ideal, imparțial și obiectiv. […] *L'Éducation sentimentale* oferea, într-un fel, o relatare complet lipsită de artificiile dramatizării literare și chiar de *parti-pris*-urile ideologice care subîntind uneori demersul istoricilor profesioniști[19].

Ce climat intelectual exercita o asemenea presiune a umanioarelor încât acestea să își caute propria idee de probitate, de parcă valoarea estetică nu le mai dădea credibilitate? Ne gândim la pozitivismul eliberat de litera cărții și devenit cumva vogă socială. Poate fi rezumat la câteva principii „dure", edulcorate de altele mai „blânde", cum le spune Raymond Boudon. Trăsăturile de „mână forte" ar fi următoarele: a) dintre toate formele de cunoaștere, știința este varianta superioară celorlalte; b) totuși, științificitatea se obține din eliminarea inobservabilului, demonstrația bazându-se numai pe datele vizibile, palpabile, accesibile; c) știința nu ar fi decât o combinație a parametrilor observabili, ceilalți fiind împinși în categoria „speculații, presupoziții, fabulații"[20]. Răspunzând mai multor critici, pozitivismul și-a reformulat postulatele, „îndulcindu-le" într-o oarecare măsură prin adăugirile din secolul XX, propuse de Rudolf Carnap (1891−1970): a) în principiu, eliminarea inobservabilelor dintr-o investigație este inerentă investigațiilor științifice; b) științificitatea nu poate ignora cu totul elementele inobservabile, potențialul lor contestatar consolidând, până la urmă, teoria bazată pe faptele observabile; c) nu se poate admite ca singurul temei al unei teorii științifice să fie congruența cu realul[21].

Succesiunea acestor paradigme (raționalism în secolul XVII, empirism în secolul XVIII, romantism în prima jumătate a secolului XIX și pozitivism în cea de-a

[17] Vezi capitolul *Uses of Mythology*, din Nicholas Halmi, *The Genealogy of the Romantic Symbol*, Oxford University Press, 2007, p. 133−169.

[18] Vezi capitolul *Afinități de epocă ale romanului flaubertian: scientism și impresionism*, din cartea lui Klaus Heitmann, *Realismul francez de la Stendhal la Flaubert*, traducere de Ruth Roth, București, Editura Univers, 1983, p. 131.

[19] Bernard Valette, *Romanul. Introducere în metodele și tehnicile moderne de analiză literară*, traducere de Gabriela Abăluță, București, Cartea Românească, 1997, p. 68−69.

[20] Raymond Boudon, *Pozitivism*, în Masimo Borlandi *et alii* (coord.), *Dicționar al gândirii sociologice*, traducere de Vasile Savin *et alii*, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 621.

[21] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

doua) este prea didactică și indiferentă la întrepătrunderile dintre episteme. O spune, pe îndelete, Andrei Cornea, atunci când îl atacă pe Thomas Kuhn (1922−1996), autorul celebrei lucrări *Structura revoluțiilor științifice*:

> […] chiar dacă evoluția științelor nu mai trebuie concepută linear și continuu, parcă ghidată de o raționalitate magnetică și ineluctabilă, ce împarte dramatic terenul în „succese" și „eșecuri", nu se poate admite nici că ea se secționează după stiluri sau paradigme perfect incompatibile, unități perfecte în sine, a căror înlocuire devine un act irațional, situat în afara științei, tot așa cum schimbarea valorilor este de înțeles din punctul de vedere al celor care se implică profund în respectivele valori. […] *Paradigmele nu sunt nici echivalente, nici incomensurabile între ele*, iar trecerea de la una la alta nu este deloc un proces sustras oricărei evaluări raționale sau unei ierarhizări nearbitrare. […] Paradigmele științifice, ca și cele culturale, artistice etc. au o existență reală, dar ele nu trebuie privite drept entități perfecte, închise în sine și incompatibile. Acest lucru s-ar întâmpla numai dacă valorile în jurul cărora ele se centrează ar fi incomparabile sau dacă, oricum, comparația dintre ele s-ar funda pe un principiu aflat „în afara lumii", metafizic, pe care l-am respinge. Așa ceva este cu putință doar dacă ne-am limita la judecata în temeiul „opțiunilor prime" – la *credință* și la opiniile derivate din ea. Nu sunt totuși incomparabile și incomensurabile valorile derivate din „opțiunile secunde", centrate în preajma *încrederii*. Iată de ce susțin, de pildă, că a fi optat între paradigma chimică a lui [Joseph] Priestley [1733−1804] și cea a lui [Antoine] Lavoisier [1743−1794] nu a fost, pentru chimiști, un exercițiu de convertire sau de apostazie religioasă […]. În realitate, multe dintre revoluțiile științifice au fost generate, la fel ca și cele politice, de *luarea în serios* a unui text fondator, de alunecarea mai lentă sau mai rapidă de la citarea convențională către citarea fondatoare (s.a.)[22].

Nu degeaba, astăzi se înlocuiește tacit termenul de *istoriografie* cu unul mai larg, de *cultură istorică*[23], cercetându-se felul cum rezultatele cercetării academice sunt primite în societate și cum aceasta din urmă reacționează[24], la rândul ei, influențând, nu rareori, reajustarea discursurilor despre trecut[25]. Cultura istorică a unei perioade oarecare nu se confundă cu felul în care oamenii ei înțeleg să-și reconstituie trecutul în manieră academică. Preocuparea pentru istorie se manifestă, implicit, și în alte domenii de semnificație, cum ar fi culturile funerare[26] sau ceremoniale[27],

[22] Andrei Cornea, *Turnirul khazar. Împotriva relativismului contemporan*, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 210−212.

[23] Nu am inventat acest concept, noi încercând să îi dăm o definiție mai clară și mai cuprinzătoare. Vezi Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, Aubier Montaigne, 1980, 446 p.

[24] Michel Rapoport, *La réception de Gibbon en France*, în Francis Claudon, André Encrevé, Laurence Richer (dir.), *L'Historiographie Romantique*, Paris, Éditions Bière, 2007, p. 111−118; Françoise Mélonio, *Gibbon, Chateaubriand et les origines chrétiennes de l'Europe moderne*, în Ivanna Rosi, Jean-Marie Roulin (dir.), *Chateaubriand, penser et écrire l'Histoire*, Saint-Étienne, Publications de l'Université de Saint-Étienne, 2009, p. 91−105. Pentru reflectarea secolului XVIII în gândirea veacului următor, vezi Catherine Thomas, *Le mythe du XVIIIe siècle au XIXe siècle (1830−1860)*, Paris, Honoré Champion Éditeur, 2003, 636 p.

[25] Nici chiar trecutul imemorial al satului românesc nu a scăpat de instrumentările ideologice din secolul XX, o bună dovadă în această privință fiind cartea lui Antonio Momoc, *Capcanele politice ale sociologiei interbelice. Școala gustiană între carlism și legionarism*, București, Editura Curtea Veche, 2012, 412 p.

[26] Preferințele noastre se îndreaptă către Jean Didier Urbain, *La societé de conservation. Étude sémiologique des cimetières d'Occident*, Paris, Payot, 1978, 470 p. Cea mai convingătoare carte despre politizarea morții este aceea a lui Emmanuel Fureix, *La France des larmes. Deuils politique à l'âge romantique (18141840)*, Paris, Champ Vallon, 2009, 508 p.

[27] Vezi subcapitolul *Povestind moartea*, din Adela Toplean, *Pragul și neantul. Încercări de circumscriere a morții*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 241−245. Citâm acele investigații în care plecarea individului din această lume este înțeleasă, chiar și indirect, în termeni temporali: bunăoară, capitolul *Destinul sufletului și eterna reîntoarcere*, din cartea lui Ovidiu Balan, *Tema morții și a nemuririi în gândirea greco-latină*, Iași, Editura

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

monumentele[28] şi cimitirele[29], literatura de călătorie[30] sau confesivă[31], canoanele estetice[32],

Vasiliana ’98, 2006, p. 114−118. Vezi, de asemenea, consistentele capitole *Ritualul funerar grec şi mitul memoriei* şi *Funcţia ceremonială romană*: ***funus imaginarium***, din cartea Laurei Mesina, *Uitarea Romei. Studii de arheologie a imaginarului*, Iaşi, Institutul European, 2015, p. 87−111, 112−151. Auto-perceperea individuală şi colectivă prin raportare la inevitabila extincţie a fiecăruia, dar şi la itinerariile biografice imprevizibile determină semnificări surprinzătoare ale duratei de viaţă. Pentru cei interesaţi de cultura istorică a medievalităţii, semnalăm subcapitolul *Timpul, norocul schimbător şi Moartea*, din excelenta carte a Cristinei Bogdan, *Moartea şi lumea românească premodernă. Discursuri întretăiate*, Bucureşti, Editura Universităţii Bucureşti, 2016, p. 178−187; nu uităm nici de îndelungile strădanii ale lui Marius Rotar, *Moartea în Transilvania în secolul al XIX-lea*, vol. I−II, Cluj-Napoca, Editura Accent, 2006, 246 p., 720 p. Acest gen de investigaţii vizează şi alte epoci, pentru aceea recentă distingându-se în mod clar Mihaela Grancea, *Reprezentări ale morţii în România epocii comuniste. Trei studii de antropologie funerară*, Cluj-Napoca, Casa Cărţii de Ştiinţă, 2007, 178 p.

[28] June Hargrove, *The Statues of Paris: an Open-Air Pantheon. The History of Statues to Great Men*, New York & Paris, The Vendome Press, 1989, 382 p. În peisajul istoriografic românesc se distinge categoric Ioana Beldiman, cu două volume despre sculptura de inspiraţie franceză în România (*Sculptura franceză în România, 1848−1931. Gust artistic, modă, fapt de societate*, Bucureşti, Editura Simetria, 2005, 410 p.; *Sculpturi franceze. Un patrimoniu resuscitat*, Bucureşti, Editura Simetria, 2005, 332 p.); există însă şi alte abordări, mai contextualizate din punct de vedere politic, cum ar fi articolul lui Liviu Brătescu, *Inaugurarea statuii lui Ştefan cel Mare. Ritualuri, nostalgii, polemici (1883)*, în Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (coord.), *Ritualuri politice în România modernă*, număr special al revistei „Xenopoliana. Buletinul Fundaţiei Academice «A. D. Xenopol» din Iaşi”, XIV, 2006, 1−4, p. 119−141.

[29] Samantha Matthews, *Poetical Remains. Poets’Graves, Bodies, and Book in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, 2004, 284 p.

[30] Irini Apostolou, *L’Orientalisme des voyageurs français au XVIIIe siècle. Une iconographie de l’Orient méditerranéen*, Paris, Presses de l’Université Paris − Sorbonne, 2009, 448 p.

[31] Vezi Malik Allam, *Journaux intimes. Une sociologie de l’écriture personelle*, Paris, L’Harmattan, 1996, 286 p.; Roger Chartier, Alain Boureau, Cécile Dauphin (eds.), *Correspondence. Models of Letters-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Cambridge, Polity Press, 1997, 162 p.; Amanda Gilroy, W. M. Verhoeven (eds.), *Epistolary Histories. Letters, Fiction, Culture*, Charlottesville & London, University Press of Virginia, 2000, 232 p.; Damien Zanone (dir.), *Le moi, l’histoire, 1789−1848*, Grenoble, ELUUG, 2005, 194 p.; idem, *Écrire son temps. Les mémoires en France de 1815 à 1848*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 2006, 416 p.; Rodolphe Baudin *et alii* (dir.), *Exil et épistolaire aux XVIII-e et XIX-e siècles: des éditons aux inédits*, Clermond-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2007, 336 p.; Jelena Jovicic, *L’Intime épistolaire (1850−1900): genre et pratique culturelle*, Cambridge Scholars Publishing, 2010, 202 p.; despre memorie ca „loc” al eului, cultivat fie prin scriitură, fie prin pictură, vezi Raluca Dună, *Eu, Autorul. Reprezentări auctoriale în literatură şi pictură. Din Antichitate până în Renaştere*, Bucureşti, Editura Tracus Arte, 2010, 402 p.

[32] Sub influenţa teoriilor lui Maurice Halbwachs, Pierre Francastel vorbea despre „aspecte sociale ale simetriei” în secolele XV−XX sau despre primăvară ca mit poetic şi, inevitabil, social în cadrul Renaşterii italiene. Plecând de la premiza că „nu există memorie decât dacă există operă, în mod necesar în acelaşi timp individuală şi comună”, Francastel arăta că „operele literare şi plastice depindeau nu numai de emoţiile dar şi de modurile de comunicare intelectuală a unei generaţii. […]. Pictorul joacă, deja, în aceeaşi măsură ca şi poetul, un mare rol în formarea legăturii sociale, întrucât el contribuie la formarea limbajului şi simbolurilor care sunt condiţia necesară stabilirii de grupe sociale” (Pierre Francastel, *Realitatea figurativă*, traducere de Mircea Tomuş, Bucureşti, Editura Meridiane, 1972, p. 379). Şi pentru că am pomenit de Italia, mai precizăm că, în epoca modernă, această zonă a Europei şi-a cucerit cu greu actualitatea culturală, vecinii percepând-o mereu doar ca muzeu al antichităţii romane; de aceea, călătoriile în peninsulă erau mai mult deplasări în timp decât în spaţiu. Vezi Göran Blix, *From Paris to Pompeii. French Romanticism and the Cultural Politics of Archaelogy*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2009, 308 p.; Elodie Saliceto, *Un voyage muséal: l’Italie au temps de Chateaubriand*, în Sarga Moussa & Sylvain Venayre (dir.), *Le voyage et la mémoire au XIXe siècle*, Paris, Créaphise Éditions, 2011, p. 119−134; nu este de neglijat nici subcapitolul *Du regard antiquaire à la recherche d’une Italie moderne*, în Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité. Pour une archéologie du tourisme: le voyage des français en Italie (milieu XVIIIe siècle – début XIXe siècle)*, Roma, École Française de Rome, 2008, p. 223−234; totodată, cel mai apropiat de ideea de cultură istorică este articolul semnat Ariane Devanthéry, *Du savoir spécialisé au savoir vulgarisé*, în Gilles Bertrand, Alain Guyot (dir.), *Des «passeurs» entre science, histoire et littérature. Contribution à l’étude de la construction des savoirs (1750−1840)*, Grenoble, ELLUG, 2011, p. 109−123. Puse în scenă, expediţii reale sau nu extra-teritorializau

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

gusturile[33], muzeele[34], hărțile[35], peisajele[36], grădinile[37]. Nu trebuie să identificăm *cercetarea profesionistă* cu *gustul public* pentru ceea ce a fost cândva[38]. Interesul față de istorie nu e totuna cu preocupările pentru scrierea ei, cele două registre concurând de cele mai multe ori și colaborând doar la nevoie:

> În măsura în care istoria tradițională este obsedată de căutarea marilor adevăruri ale trecutului și de a acredita aceste adevăruri ca adevăruri ale tuturor, istoria orală ca „istorie trăită" aduce în prim-plan incidența dintre marea istorie și biografiile indivizilor, incidență ilustrată de mărturiile oamenilor. Așadar, *adevărul* istoriografiei clasice este substituit de *autenticul* istoriei trăite, al istoriei orale care celebrează subiectivitatea. […] Dacă privim timpul biografic ca timp *interior* și cel istoric ca timp *exterior* se pot degaja două niveluri ale genului narativ ce asumă memoria și evenimentul: povestirea și istoria[39].

Într-o monumentală lucrare, Doru Radosav subliniază că experiențele individuale și colective construiesc împreună un patrimoniu memorial comun, compus din valori normative și practici culturale structurate pe trei nivele de memorare: a) *mos majorum*, adică obiceiurile și cutumele strămoșilor, care formează o memorie „fosilă", intangibilă,

---

și exotizau contemporani pe jumătate periculoși, pe jumătate fascinanți, menținându-i într-un spațiu imaginar, a cărui geografie noi o controlăm din condei, de la mare distanță. Vezi David Chataignier, *Le sujet turc sur la scène française des XVIe et XVIIe siècles: un voyage dans le tragique, du récit d'Orient à la tragédie*, în Loïc P. Guyon & Sylvie Requemora-Gros (dir.), *Voyage et théâtre*, Paris, Presses de l'Université de Sorbonne, 2011, p. 53−70.

[33] Charlotte Guichard, *Les amateurs d'art à Paris au XVIIIe siècle*, Champ Vallon, 2008, 388 p.; Patrick Michel, *Peinture et plaisir. Les goûts picturaux des collectionneurs parisiens au XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de Rennes, 2010, 534 p.; totuși, mai reprezentativă pentru complicitățile dintre politică și pictură – cu certe reverberații în administrarea imaginilor despre trecutul colectiv – este lucrarea lui Michael Marrinan, *Painting Politics for Louis-Philippe. Art and Ideology in Orléanist France, 1830−1848*, New Haven & London, Yale University Press, 1988, 310 p.

[34] Peter Aronsson, Gabriella Elgenius (eds.), *National Museums and Nation-Building in Europe, 1750−2010. Mobilization and Legitimacy, Continuity and Change*, London & New York, 2015, 212 p.

[35] Hărțile ne spun multe despre așezarea timpului în spațiu, despre geografiile simbolice și despre imaginariile cartografice rezultate din aplicarea câtorva principii identificate de Corin Braga: antropologic, magic, mitic, teologic, geometric-estetic, axiologic, epistemologic, psihologic, ideologic. Vezi Corin Braga, *De la arhetip la anarhetip*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 47−57.

[36] Karl Appuhn, *Inventing Nature: Forests, Forestry, and State Power in Rennaissance Venice*, în „The Journal of Modern History", 72, December 2000, p. 861−889. Mutațiile estetice și distanțările dintre frumos și sublim se reflectau, datorită romanticilor, și în temporalizările naturii: vezi Yvon Le Scanff, *Le paysage romantique et l'expérience du sublime*, Seyssel, Éditions Champ Vallon, 2007, 270 p.; Nicholas Green, *The Spectacle of Nature. The Landscape and Bourgeois Culture in Nineteenth-Century France*, Manchester University Press, 1990, 228 p.

[37] Sophie Le Ménahèze, *L'Invention du jardin romantique en France, 1761−1808*, Neuilly-sur-Seine, Éditions Spiralinthe, 2001, 570 p; Monique Mosser, Philippe Nys (dir.), *Le Jardin, art et lieu de mémoire*, Vassivière-en-Limousin, Les Éditions de l'Imprimeur, 1995, 552 p.

[38] Complicata relație dintre dramaturg, creația lui și felul în care spectatorii/regizorii îi ripostează a fost bine definită de Christophe Charle, într-un capitol de carte intitulat *Sociologie et histoire: le défi du théâtre*. Vezi, pe larg, Christophe Charle, *Homo Historicus. Réflexions sur l'histoire, les historiens et les sciences sociales*, Paris, Armand Colin, 2013, p. 75−87. Mai aplicat pe domeniul uzajelor sociale ale trecutului este Christian Amalvi, *Le goût du Moyen Âge*, Paris, Plon, 1996, 316 p.; pentru cazul românesc, vezi Alexandru Istrate, *De la gustul pentru trecut la cercetarea istoriei. Vestigii, călătorii și colecționari în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2015, 452 p.

[39] Doru Radosav, *Istoria din memorie. Încercări de istorie orală*, Cluj-Napoca/Gatineau, Argonaut/Symphologic Publishing, 2016, p. 7, 301. Unii contestă utilitatea unor asemenea lucrări, însă aplicabilitatea teoriilor comentate de Doru Radosav este probată, involuntar, de Andrea Fehér, *Sensibilitate și identitate în izvoarele narative maghiare din secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Editura Mega/Argonaut, 2012, 312 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

o memorie mitică și legendară, pe care se întemeiază identitatea culturală a unei comunități; b) *fama publica*, adică opinia publică, legată nu atât de timpul trecut ca în cazul lui *mos majorum*, cât mai ales de timpul prezent; și înseamnă ceea ce este cunoscut de către toți membrii comunității ca opinie și ca experiență medie: „ceea ce se spune"; este o memorie cu un autor colectiv anonim, fiind, din acest motiv, confuză, vagă ori esențializată; c) *multa alia* sunt mărturiile ce alimentează în continuu memoria identitară a comunității și care transmite celorlalți amintiri directe și personale[40].

Apoi, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că fiecare istoriografie ilustrează, mai mult sau mai puțin conștient, o etapă din istoria formelor de a ști[41]. Altfel spus, orice perioadă din istoria scrisului istoric are ca impuls o anume teorie despre cunoaștere, despre adevăr și metodele de a-l descoperi[42]. Această concepție nu este însă exclusiv livrescă, societatea vremii participând la formularea ei, cu toate sensibilitățile, prejudecățile și modele care o caracterizau[43]. Se știe, bunăoară, că populația pariziană care asista la marile momente ale Revoluției din 1789 își dorea teatralizarea imediată a acestor mostre de istorie recentă, cerând punerea lor pe scenă; își asigura astfel posibilitatea de a comenta noile „fapte istorice" și de a-și impune propriile reprezentări asupra evenimentelor[44].

Cultura istorică este un ansamblu de idei, teorii, valori, reprezentări, simboluri și practici împărtășite total sau parțial de către istoric și publicul său[45]. Ea își pune amprenta asupra metodelor[46] și intențiilor[47] cu care este reconstituit și asumat trecutul[48],

[40] Doru Radosav, *op. cit.*, p. 306.

[41] Povestea omului nu a fost restrânsă, de la începuturi, la trecutul acestuia, locul său în cadrul Creației fiind găsit în variate și cuprinzătoare istorii naturale, în care umanitatea era un actor notabil, dar nu singurul. Drumul de la istoria Universului la istoria universală nu a fost chiar scurt. Vezi Bertrand Binoche, *Les trois sources des philosophies de l'histoire (1764−1798)*, Les Presses de l'Université Laval, 2008, 248 p.

[42] Se face distincția dintre *adevărul de dicționar* (o definiție bazată pe corespondența dintre realitate și informațiile pe care le dăm despre ea), *adevărul axiomatic* (un postulat matematic acceptat ca atare, fără a fi pus la îndoială), *adevărul demonstrabil* (obținut printr-o succesiune de deducții), *adevărul logic* (de factură tautologică, totuna cu banalul) și *adevărul exemplificat* prin situații ce metonimizează multe altele la fel. Vezi I. Maxim Danciu, *Adevăr și interes. Din perspectiva sociologiei cunoașterii și a antropoligiei filosofice*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2001, p. 115.

[43] Peter Burke, *O istorie socială a cunoașterii. De la Gutenberg la Diderot*, traducere de Liliana Scărlătescu, Iași, Institutul European, 2004, p. 27−38. Oprindu-se la raporturile dintre scriitor și cititor în prima jumătate a secolului XIX, Liviu Papadima vorbește de *tranzactarea mesajului*: „[…] «mesajul» e un obiect tranzacțional prin excelență în comunicarea literară. Pe acest palier se realizează ceea ce se cheamă «negocierea sensului». […] Modul discreționar – din partea autorului sau a naratorului – de a gestiona spunerile și tăcerile este adesea compensat prin manevre explicative și strategii ale politeții" (Liviu Papadima, *Literatură și comunicare. Relația autor − cititor în proza pașoptistă și postpașoptistă*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 161). În Principatele Române din acea epocă nu se născuse încă așa-numita *la fureur du lire* pe care istoricii din Vest o pun în ecuație cu celebrele cabinete de lectură, cu cititul în comun, cu discutarea aprinsă a celor lecturate și cu afirmarea, pe această cale, a opiniei publice în Franța pre-revoluționară. Vezi Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (dir.), *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Paris, Éditions du Seuil, 2001, p. 387.

[44] Stéphane Santerres-Sarkany, *Teoria literaturii*, traducere de Cristiana Nicola Teodorescu, București, Cartea Românească, 2000, p. 101.

[45] Am încercat să definim conceptul de *cultură istorică* într-un text tradus în engleză și apărut cu un deceniu și mai bine în urmă. Vezi Andi Mihalache, *Inside the Heritage Idea: Facts, Heroes, and Commemorations in the Twentieth Century*, în *SUBB, Historia*, volume 50, number 1, June 2005, p. 131−132.

[46] G. R. Elton, *The Practice of History*, Colins/Sydney University Press, 1969, 224 p.

[47] La întrebarea „ce este istoria?" s-a răspuns cu alte întrebări, cum ar fi acelea formulate de David Cannadine (ed.), *What is History Now?*, Palgrave MacMillan, 2002, 172 p.; sau de Anthony Grafton, *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 2009, 320 p. În spațiul francez interogațiile au fost înlocuite de constatări, inventare, bilanțuri: Jean-Claude Ruano-Borbalan, *L'histoire aujourd'hui*, Paris, Sciences Humaines Éditions, 1999, 474 p.

[48] Despre condiția istoricului, fie el medieval ori modern, există volume de anvergură cum ar fi acela coordonat de Bernard Guenée, *Le métier d'historien au Moyen Age. Études sur l'historiographie médiévale*,

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

asupra noțiunii de adevăr[49], asupra viziunilor despre lume[50] și propria identitate[51], asupra modalităților de construire a sensului istoric[52] (selectarea informațiilor, punerea lor în intrigă) și de racordare individuală ori colectivă la o durată[53], aleasă și aceasta, deloc aleatoriu, în acord cu puterea ei de semnificare, de exemplificare a componentelor mai sus amintite[54]. Prin *cultură istorică* înțelegem, altfel spus, felul cum povestea unui eveniment ori a unei personalități istorice este „citită" și reajustată în stradă. Iată doar câteva dintre articulațiile acestui concept:

a) emițătorul discursului istoric, în general oficial sau academic; formația istoricului (școli, profesori, orientări politice, religioase);

b) receptorul acestui discurs, publicul avizat și mai ales cel „profan", adică școlar, politic, militar; gradul lui de instrucție, situația socială, sociabilitățile de lectură, formele de diseminare și de consumare a informației cu caracter istoric cum ar fi poezia[55],

Paris, Publications de la Sorbonne, 1977, 330 p.; sau, acela demult clasicizat, al lui Guy Thuillier & Jean Tulard, *Le métier d'historien*, Paris, Presses Universitaires de France, 1995, 126 p. Chestionări de această factură apar în ultima vreme și la noi. Vezi Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Igor Șarov (coord.), *Statutul istoriei și al istoricilor în contemporaneitate*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2013, 440 p.

[49] Vezi capitolul *La vérité* din lucrarea lui Jean Ullmo, *La pensée scientifique moderne*, Paris, Flammarion, 1969, p. 198−217. De aici deducem felurite accepții al științei: cheie universală de înțelegere prealabilă a lucrurilor; servitoare a unor adevăruri paradigmatice ce-și selectează exemplele convenabile, apte să le legitimeze la nesfârșit hegemonia; tehnică de separare, din aproape în aproape, a erorilor de certitudini, fără a se urmări neapărat și un progres în cunoaștere; căutare continuă a unor noi adevăruri, pe cale demonstrativă, aici și acum, prin experiment și observație.

[50] Donald R. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*, New York & London, 1970, 322 p.; George Gusdorf, *Naissance de la conscience romantique au siècle des Lumières*, Paris, Payot, 1976, 452 p.; Claude Gilbert-Dubois, *La conception de l'histoire en France au XVIe siècle (1560−1610)*, Paris, A. G. Nizet, 1977, 668 p.; Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley & Los Angeles & Oxford, University of California Press, 1990, 162 p.; Woodruff D. Smith, *Politics and the Sciences of Culture in Germany, 1840−1920*, New York & Oxford, Oxford University Press, 1991, 298 p.; Robert J. Richards, *The Romantic Conception of Life. Science and Philosophy in the Age of Goethe*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 2002, 588 p.; Neil Kenny, *The Uses of Curiosity in Early Modern France and Germany*, Oxford University Press, 2004, 484 p.; Reinhart Koselleck, *Conceptul de istorie*, traducere de Victor Neumann și Patrick Lavrits, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2005, 130 p.; Victoria Caroll, *Science and Eccentricity: Collecting, Writing and Performing Science for Early Nineteenth-Century Audiences*, London, Pickering & Chatto, 2008, 254 p.; Gavin Budge (ed.), *Romantic Empiricism. Poetics and the Philosophy of Common Sense, 1780−1830*, Lewisburg, Bucknell Univerisity Press, 2010, 202 p.; Harald Haarmann, *Myth as Source of Knowledge in Early Western Thought. The Quest for Historiography, Science and Philosophy in Greek Antiquity*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2015, 266 p.

[51] Claude Nicolet, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*, Paris, Perrin, 2003, 361 p.; vezi și capitolul despre regionalism din Robert Gildea, *The Past in French History*, New Haven & London, Yale University Press, 1994, p. 166−215. În istoriografia românească, substratul politic al acestor re-identificări pe criterii regionale a fost surprins de Adrian Cioflâncă, *Naționalism și parohialism în competiție. Note pe marginea dezbaterilor politice privind unirea Principatelor Române*, în Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, Florin Cântec (coord.), *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol", 2001, p. 109−134.

[52] Jörn Rüsen (ed.), *Meaning and Representation in History*, New York & Oxford, Berghan Books, 2008, 274 p.

[53] Donald J. Wilcox, *The Measure of Times Past. Pre-Newtonian Chronologies and the Rhetoric of Relative Time*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1987, 302 p.

[54] Multe sugestii ne-au fost date de cartea lui Jörn Rüsen, *Studies in Metahistory*; vezi notele pe marginea ei, Andi Mihalache, *Despre narațiune ca experiență a timpului*, în idem (coord.), *Istoria culturală astăzi*, număr special al revistei „Xenopoliana", X, 2002, p. 173−183.

[55] Harald Toliver, *That Past that Poets Make*, Harvard University Press, 1981, 256 p.; mai nou, Elizabeth M. Tyler, *Poetics and the Past: Making History with Old English Poetry*, în Elizabeth M. Tyler & Ross Balzaretti (eds.), *Narrative and History in the Early Medieval West*, Brepols Publishers, 2006, p. 225−250.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

teatrul[56], opereta[57], romanul istoric[58], cinematograful[59];

c) pe de o parte, noțiunile cu ajutorul cărora istoricii reconstituie trecutul (adevăr, probitate, argumentație), iar pe de altă parte, valorile, de obicei diferite, prin intermediul cărora societatea își însușește informațiile date de istoric (bine, frumos, pitoresc, eroic);

d) modalitățile „silențioase" prin care istoricii prezervă cunoașterea despre trecut (articole, cărți, tratate, volume de documente, arhive) și practicile comemorative prin

În cultura română, există multe asemenea demersuri, din care menționăm capitolul *Sentimentul patriei și sensul istoriei*, în Ioana M. Petrescu, *Eminescu. Modele cosmologice și viziune poetică*, Pitești/București, Editura Paralela 45, 2005, p. 143−152.

[56] Dana Percec, *Despre corp și ipostalele sale în teatrul shakespearian*, traducere de Adina Baya și Luiza Caraivan, Timișoara, Editura Bastion, 2008, 410 p.; Ana-Maria Ștefan, *Aspecte ale alterității în drama istorică. Secolul al XVI-lea european în viziunea romantică*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2007, 265 p. Pentru teatralizarea cunoașterii în cultura noastră, edificator este capitolul *„În labirintele acelor curioase povești ce le citisem". Știință, fantezie, vis în fragmentele eminesciene*, în Ilina Gregori, *Știm noi cine a fost Eminescu? Fapte, enigme, ipoteze*, București, Editura Art, 2009, p. 184−218. De asemenea, nu uităm utilizarea melancoliei poetice drept tehnică de fixare, în imaginarul colectiv, a unor momente de marcă ale trecutului istoric; lirismul unor versuri eminesciene de mare popularitate a instituit o serie de *topoi* prin care diverse fapte și personaje devin permanențe ale memoriei culturale. Vezi capitolul *Gândirea mea în vremi trecute-noată…*, în George Gană, *Melancolia lui Eminescu*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2002, p. 193−236. Studierea „vulgarizării" lui Eminescu în sensul pătrunderii versurilor sale în corpul social a fost dusă mai departe, cu mult aplomb, de Iulian Costache, *Eminescu. Negocierea unei imagini: construcția unui canon, emergența unui mit*, București, Cartea Românească, 2008, 362 p.

[57] Despre „funcția operei ca formatoare a modului de a privi realitatea", vezi Moritz Csáky, *Ideologia operetei și modernitatea vieneză. Un eseu de istorie a culturii*, traducere de Cristina Spinei, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza", 2013, p. 84−87. Din păcate, în subcapitolul *Spațiul memoriei culturale*, autorul „se predă" teoriilor lui Eric Hobsbawm: „[…] identificarea clișeizată cu un trecut cultural «inventat» se bazează în mod direct pe acea intermediere muzicală, așa cum era transpusă de opereta vieneză". Avem bănuiala că prezentarea muzicii țigănești drept muzică națională maghiară a fost, din perspectiva autorului, păcatul capital al austriecilor.

[58] Maurice Samuels, *The Spectacular Past. Popular History and the Novel in Nineteenth Century France*, Ithaca & London, Cornell University Press, 2004, 280 p.; mai concret, vezi Corinne Saminadayar-Perrin, ***Le Roman de la momie****: apories d'un improbable roman historique*, în „Revue des Sciences Humaines", nr. 277, janvier−mars 2005, p. 71−88; despre resemnificările medievalității în romanele lui Walter Scott, vezi capitolul *Evul Mediu în* ***Ivanhoe***, în Michel Pastoureau, *O istorie simbolică a Evului Mediu Occidental*, traducere de Em. Galaicu-Păun, Chișinău/București, Editura Cartier, 2004, p. 378−391. La începutul anilor '60, Roland Barthes ataca istoria literară tradițională; în cadrul disputei de la începutul anilor '60 cu Raymond Picard, Barthes susținea trecerea de la univocitatea istoriilor generale ale literaturii către abordările diversificate ale antropologiei istorice. În lucrarea *Sur Racine* (1963), el „dorea un studiu al mediilor la care participa Racine, *un studiu al publicului său*, un studiu al actelor și mentalităților colective, al formației intelectuale a publicului și autorilor (s.n. A.M)" (Clément Moisan, *Istoria literară*, traducere de Maria Ivănescu, București, Cartea Românească, 2000, p. 103−104). Schimbarea de concepție în critica literară franceză era destul de repede sesizată și în România. Într-un articol publicat în 1969 și retipărit în 1981, Nicolae I. Popa identifica două „tabere": cea pozitivistă, axată pe viețile scriitorilor și aceea „nouă", care susținea o istorie literară „de interpretare", mai comprehensivă și mai preocupată de „universul imaginar" al operei (vezi capitolul *Tendințe noi în critica franceză actuală*, în N. I. Popa, *Studii de literatură comparată*, Iași, Editura Junimea, 1981, p. 72). Drept consecință, investigarea literaturii din secolul XIX ca sursă a istoriei sociale ori culturale și-a găsit concretizări la Daniel Vighi, *Personajul istoric în literatura pașoptistă*, Brașov, Editura Aula, 2003, 103 p.; Andrei Bodiu, *Șapte teme ale romanului postpașoptist*, Pitești/București, 2002, 178 p., și Carmen Duțu, *Masculin-feminin în romanul postpașoptist: o abordare de gen*, Timișoara, Editura Brumar, 2011, 226 p. O realitate socială marginală la propriu și figurat, mahalaua, a fost reconstituită prin intermediul reprezentărilor ei literare, de Georgiana Sârbu, *Istoriile periferiei. Mahalaua în romanul românesc de la G. M. Zamfirescu la Radu Aldulescu*, București, Cartea Românească, 2009, 235 p. O monografie a lumii românești dintre cele două războaie mondiale − ficționalizată prin beletristică − a fost publicată de Paul Cernat, *Modernismul retro în romanul românesc interbelic*, București, Editura Art, 2009, 324 p.

[59] Vezi David Gillespie, *Early Soviet Cinema. Innovation, Ideology and Propaganda*, London, Wallflower, 2000, 114 p.; Sabine Hake, *Popular Cinema of the Third Reich*, Austin, University of Texas, 2001, 272 p.; Pam Cook, *Screening the Past. Memory and Nostalgia in Cinema*, London & New York, Routledge, 2005, 208 p. În cazul nostru se distinge cercetarea Aureliei Vasile, *Le cinéma roumain dans la période communiste. Représentations de l'histoire nationale*, București, Editura Universității București, 2011, 580 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

care societatea, insistând pe oralitate, imagine și spectacol (așa-zisul *performance*), înțelege să pună în aplicare, *să exerseze* și astfel să conserve istoria știută;

e) modul în care istoricul profesionist se arată dispus să țină cont de reacțiile publicului său, uneori exagerate, redimensionându-și ori nu scriitura;

f) complementaritatea dintre *informațiile istorice* verificate cu *opiniile* imediate, apoi cu *semnificațiile* sociale de durată, date istoriei în stil vulgarizant, fantasmatic, clișeizant;

g) felul în care istoricii și societatea reacționează față de hazarduri, erorile de interpretare integrându-se în însăși evoluția și progresul cercetărilor[60]. Deși adună o infinitate de anacronisme, instrumentări, invenții și manipulări, cultura istorică nu falsifică nimic în mod iminent; comportă o însemnată doză de spontaneitate și de inocentă căutare a unor noi idealuri; dar slujește cu sârg marea noastră slăbiciune: aceea de a crea mai multă biografie decât am avut în realitate[61]. Căci oricât ne-am strădui, memoria culturală se limitează la un număr relativ restrâns de *topoi*; pe care, când și când, noi îi reordonăm, implicându-i în mereu alte configurații, dătătoare, sperăm, de sensuri revigorate ale devenirii. Cultura istorică a unei perioade însumează și metisează, așadar, toate uzajele artistice, politice și mai ales sociale ale trecutului, ele având sarcina de a oferi unei comunități antecedentele ideale care îi pot explica, legitima ori măguli prezentul. Evocările mai riguroase și cele mai aproximate nu pot fi claustrate în antiteze rigide, cum ar fi adevăr versus minciună. Felul în care o societate își ocrotește ori își brutalizează erorile face și el parte din cultura istorică a celui moment. Ne conving, în acest sens, amintirile lui Alexandru Solomon, autorul unui documentar extrem de complex: atât despre jefuirea Băncii Naționale în iulie 1959, cât și despre realizarea imediată a unui film – firește, propagandistic – despre acel eveniment, în 1960:

> Pe măsură ce avansam cu interviurile, am înțeles că nici memoria martorilor nu conținea o explicație plauzibilă, completă în privința motivelor care i-au determinat pe cei șase acuzați să făptuiască jaful. Martorii ofereau o multiplicitate de puncte de vedere contradictorii, care iluminau mici porțiuni din trecutul real, dar imaginea de ansamblu rămânea de neînțeles. Tot acest puzzle începea să se ordoneze însă dacă priveam întregul ca pe un performance sau mai degrabă ca pe o suită de performance-uri regizate de oameni diverși în scopuri foarte diferite. Una dintre legendele care au circulat în epocă pretindea că gangsterii înscenaseră jaful ca și cum ar fi fost o secvență dintr-un film, aducând la fața locului camere de luat vederi și echipament de iluminare. Memoria colectivă a jafului era viciată de asemenea elemente fabulatorii: investigând, am aflat că pe aceeași stradă unde se petrecuse atacul asupra mașinii băncii avusese loc, într-adevăr, o filmare cu câteva săptămâni înainte și, în consecință, zvonurile au combinat cele două întâmplări. Ficțiunea părea să fi stăpânit această poveste de la început. Apoi, evenimentul a fost preluat de autorități, care au pus în scenă propria lor ficțiune (filmul Reconstituirea), la care au participat – flatați, dacă este să dăm crezare arhivelor – chiar autorii jafului. Martorii ficționalizau și ei, fiecare în felul său, amintirile despre eveniment, dar și amintirile lor despre proiecția Reconstituirii și efectul pe care l-a produs filmul asupra lor atunci când l-au vizionat. În fine, veneam eu, cu propria mea mizanscenă. Am propus câtorva dintre personajele principale să participe la această nouă punere în scenă, să devină parte a unui performance care să scoată la iveală trecutul: vecinii uneia dintre acuzate spionau și

[60] Am mai abordat chestiunea în Andi Mihalache, *Măștile adevărului: de la teoria istoriei la studiul de caz,* în *Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică: teorii, metode, surse*, Supliment al *AIIX*, tom LI, 2014 (coord. Andi Mihalache, Dan Aparaschivei, Gheorghe Cliveti, Alexandru Simon), p. 343−362.

[61] Estelle Zhong, *La reconstitution comme pratique artistique. Les faux souvenirs dans la fabrique de l'Histoire*, în „Revue Française d'Histoire des Idées Politiques", 39, 1/2014, p. 19−26. Mai precis, „le plaisir de la reconstitution pour les spectateurs, comme pour les *re-enactors*, réside le plus souvent dans l'opportunité de vivre des événements majeurs de l'histoire, éloigné dans le temps, que l'on n'a pas eu la chance de vivre" (*ibidem*, p. 21).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> bârfeau de la aceeași fereastră, o colegă de celulă mergea în vizită la fostul sediu unde Securitatea i-a anchetat pe făptuitori, cameramanul și-a luat camera și mi-a arătat cum a filmat anumite scene din Reconstituirea etc. Uneori, în decursul acestor filmări la bancă, la tribunal sau în fosta clădire a arestului Securității, am făcut interviuri și i-am chestionat pe martori, alteori i-am pus doar în situații și locuri similare cu cele din epoca jafului. Astăzi cred că demersul meu ar fi fost mai consecvent și că ar fi declanșat momente de retrospecție mai profundă dacă, pe măsură ce vizitau decorurile și repetau unele gesturi, martorii ar fi verbalizat experiența rememorării. (La vremea aceea nu văzusem filmul Shoah al lui Claude Lanzmann, în care acest procedeu este principiul de bază al revizitării trecutului.)[62]

Istoria și fabulația, mitologia și știința se mixează neîncetat, conservându-se sub diferite deghizări, ca memorie culturală și ca eternă sursă de alimentare a reprezentărilor colective despre ceea ce-a fost cândva. La baza unei culturi istorice stau diversele compatibilizări între domenii de semnificație eterogene; astfel încât un artificiu textual cu care se identifică un romancier din secolul XXI este exemplificat printr-un discurs celebru din vremea Romei antice. Ocupându-se de *retorica enumerării*, Umberto Eco ia în calcul așa-numitele *acumulări*: niște secvențe și juxtapuneri de termeni aparținând aceleiași sfere conceptuale. Și una din formele de acumulare este *conglomeratul*, „o secvență de cuvinte sau fraze care semnifică toate același lucru și în care același gând e reprodus în nenumărate feluri. Acest procedeu corespunde principiului «amplificării retorice», atât de faimos ilustrată de cel dintâi discurs al lui Cicero împotriva lui Catilina din Senatul roman (63 î.Hr.): «Până când vei abuza, Catilina, de răbdarea noastră?»”[63]. Recurențele și chiar redundanțele discursive construiesc suprasemnificări narative susceptibile de a fi preluate de generațiile următoare, care le transformă în referințele inevitabile, simbolice, metonimice; și în *evergreen*-uri ale memoriei culturale.

Esența unui eveniment stă în *urmele*[64] pe care le impregnează în mintea contemporanilor, ele fiind ulterior folosite la reconstrucția socială a memoriei sale[65]. Prin

---

[62] Alexandru Solomon, *Reprezentări ale memoriei în filmul documentar*, Iași, Editura Polirom, 2016, p. 62−63.

[63] Umberto Eco, *Confesiunile unui tânăr romancier*, traducere de Ioana Gagea, Iași, Editura Polirom, 2011, p. 146−147.

[64] Fenomenologia consideră că ne apropiem de „anticamera” cunoașterii dacă tratăm experiențele istorice colective drept condiții de posibilitate ale adevărului. Combătându-l pe Wilhelm Dilthey (1833−1911), care miza mult pe sincopele devenirii istorice, fenomenologia arată că intermitențele survenite în evoluția noastră nu dețin un rol decisiv: „[…] această discontinuitate nu există, deoarece există o istorie, adică tocmai *o reluare neîncetată a trecutului lor de către oameni* și o propensiune spre viitor; suprimarea continuității istorice înseamnă negarea existenței sensului în devenire; or, trebuie să existe sens în devenire, nu pentru că oamenii gândesc acest sens sau născocesc sisteme ale sensului istoriei, ci pentru că *oamenii trăind, și trăind împreună, secretă sens* (s.n. A.M.)” (Jean-François Lyotard, *Fenomenologia*, traducere de Horia Gănescu, București, Editura Humanitas, 1997, p. 96). Prin acest citat reîmprospătăm bătrâna dispută despre menirea istoriei: să înțeleagă trecutul sau să-l explice? Adepții explicării sunt reprezentați ai *filosofiei analitice*, cum ar fi Bertrand Russell (1872−1970) și Ludwig Wittgenstein (1889−1951); ei resping fenomenul psihic al empatiei/înțelegerii ca fiind lipsit de științificitate și susțin că istoricul poate fi luat în serios numai dacă deslușește niște legi după care s-ar derula fenonomele istorice. Preopinenții care vin din zona *hermeneuticii existențiale* − ipostaziate de Martin Heidegger (1889−1976) – cred că adevărul nu ne este accesibil decât printr-o înțelegere instantanee și intuitivă, facilitată de transpunerea celor de astăzi în psihicul celor din trecut, pentru a le surprinde gândirea din „interiorul” mecanismelor ei; abia după asta ar urma și găsirea argumentelor logice, necesare explicației. În cea de-a doua direcție se situează și Neagu Djuvara, *Există istorie adevărată? Despre „relativitatea generală” a istoriei. Eseu de epistemologie*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 53−58. Și fiindcă ne preocupă oricum *urmele* pe care le strâng istoricii pentru a construi întregul unei imagini despre trecut, semnalăm o polemică elegantă și bine argumentată, *empirism − antiempirism*, între George Bodi și Mircea Anghelinu, găzduită, la rubrica *Dezbateri istoriografice*, de *AIIX*, tom XLIX, 2012, p. 363−368, 369−374.

[65] François Dosse, *Renaissance de l'événement. Un défi pour l'historien: entre Sphinx et Phénix*, Paris, Presses Universitaires de France, 2010, p. 321. În istoriografia noastră se distinge Nicolae Mihai, *Revoluție și*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

urmare, luăm în calcul nu atât erudiția, cât *identitatea cultural-istorică a unei societăți*, urmărindu-i evoluția și modalitățile prin care oamenii au exprimat-o de-a lungul timpului. Să ne amintim cum glosa Alexandru Dragomir într-un subcapitol de carte numit, simplu, *Istoria*:

> Experiența plus învățarea înseamnă tradiție. Tradiția nu este istorie, ba chiar, în măsura în care ea se întemeiază pe păstrare și pe neschimbare (transmiterea către descendenți a unor cunoștințe acumulate), ea este chiar contrară istoriei. […] *A păstra* ceva nu înseamnă doar a vrea ca acel ceva să fie permanent sau măcar să fie în continuare valabil, ci în mod primordial înseamnă a-l păstra independent de valabilitatea actuală, așadar a păstra mărturia a ceva trecut. Trecut înseamnă în acest caz nu ceea ce a fost și nu mai este, ceea ce a trecut în mod definitiv, ci ceea ce se păstrează ca element de formare a actualului și care, întemeind actualul, capătă sensul lui *de unde ne tragem*[66].

Despre ce tradiție anume este aici vorba ne lămurește însă Alexis Nouss, când stabilește principalele repere ale modernității:

> Autoritatea tradiției ca referință este înlocuită de valorizarea fidelității față de actualitate. Trecutul ca atare nu este respins, lui i se refuză rolul de model, funcția normativă. […] Aceasta este modernitatea unor prezenturi mereu reînnoite și a unor trecuturi ce cresc de fiecare dată ca număr […], capacitatea societății contemporane de a clasiciza produse datând de ieri, de alaltăieri. Coca Cola „clasică" […]. Dar asta nu înseamnă să confunzi tradiția cu nostalgia după o adolescență pierdută? Probabil în așa fel încât acest gen de fenomene să se înscrie imediat într-o tradiție, nu înseamnă să-ți mărturisești teama că ele nu ar putea, prin ele însele, să se înscrie în istorie sau s-o înfrunte? Pentru a se legitima, tradiția modernității nu trebuie să uite că ea e obligată, de asemenea, să probeze modernitatea tradiției. […] Această tradiție a modernității este legată de însuși conceptul de tradiție, care a suferit o transformare radicală. Ce anume făcea ca un fapt cultural să se înscrie într-o anumită perioadă istorică pentru a dobândi o valoare? Nu doar această perioadă în sine era aceea care-i putea conferi greutate, ci și expunerea lui în fața unui număr de spectatori/cititori/ascultători al căror consens oferea acelui fapt cultural statutul său de valoare[67].

Aducem sub ochii cititorilor multe citate, dar pentru ca acestea să nu încropească o galerie de înțelepciuni primite de-a gata, recunoaștem că ele trebuie să dea plauzibilitate distanței pe care Mieke Bal o punea între *filosofia istoriei* și *gândirea istorică*: filosofia chestionează trecutul din perspectiva prezentului doar ca să ne dea o imagine concluzivă despre el; spre deosebire de gândirea istorică, filosofia nu-l reconstruiește etapă cu etapă și nu-i explică evenimentele din punct de vedere cauzal. Pentru un articol care ar vrea să articuleze ideea de cultură istorică − în toată varietatea și eterogenitatea componentelor ei − nimic nu poate fi mai grăitor decât faptul că deducem mai sus-numita diferență dintr-un volum de studii despre artă și estetică[68].

---

mentalitate în Țara Românească (1821−1848). O istorie culturală a evenimentului politic, Craiova, Editura Aius PrintEd, 2010, 360 p.

[66] Alexandru Dragomir, *Cinci plecări din prezent. Exerciții fenomenologice*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 180−181.

[67] Alexis Nouss, *Modernitatea*, traducere de Viorica Popescu și Gheorghe Crăciun, Pitești, Editura Paralela 45, 2000, p. 28, 31, 33, 34.

[68] Mieke Bal, *Ecstatic Aesthetics: Metaphoring Bernini*, în Claire Farago & Robert Zwijnenberg (eds.), *Compelling Visuality. The Work of Art In and Out of History*, Minneapolis & London, University of Minnesota Press, 2003, p. 5.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Literatura și arta ofereau elemente care, în funcție de contextul social și politic, participau la discursurile identitare ale secolelor XVII−XX. De aceea contăm pe abordările care văd documentul sau imaginea nu doar ca un simplu *text*, ci ca *discurs*, ca formă de intersubiectivitate, de comunicare între un emițător și un receptor[69]. Cercetările de această factură pleacă de la următoarea premiză: nici spectatorii obișnuiți și nici oamenii politici nu au acceptat prea ușor postura de consumatori docili, impunându-se deseori drept *coautori* ai unei opere literare sau artistice. De aceea, produsele culturale s-au dovedit, nu rareori, rezultatul unor *tranzacții* între gusturile momentului și viziunea artistului/scriitorului, între criteriile estetice și acelea ideologice, între inovațiile intelectuale și exigențele cenzurii[70]. Am subliniat cuvântul *tranzacție* pentru că joacă – după cum o dovedea Liviu Papadima − un rol esențial în modul cum explică geneza operei de artă ca rezultat al „unei negocieri între un creator sau o clasă de creatori și instituțiile și practicile societății”[71]. Plecând de la această idee a lui Stephen Greenblatt, Roger Chartier glosează pe marginea polemicii dintre istoricii americani − fascinați de Ferdinand de Saussure și atrași de principiile vestitei *linguistic turn* − și cei europeni, fideli istoriei ca știință socială. Francezul arată că adepții turnurii lingvistice „consideră limbajul un sistem închis de semne ale căror relații produc semnificația de la sine. Construcția sensului este astfel detașată de orice intenție sau control subiectiv deoarece este atribuită unei funcționări lingvistice automate și impersonale. Realitatea nu mai trebuie gândită ca o referință obiectivă, exterioară discursului, ci constituită de și în limbaj”[72]. Din tabăra adversă, a științelor sociale, se „consideră ca ilegitimă reducerea practicilor constitutive ale lumii sociale la principiile care comandă discursurile. A recunoaște că realitatea trecută nu este accesibilă (cel mai adesea) decât prin intermediul textelor care

[69] Menționăm dezbaterile din domeniul teoriei literare care au repercusiuni în cercetarea istorică și mai ales în istoria culturii. Jonathan Culler stabilește o legătură între fenomenologia lui Edmund Husserl, din anii ’20, și estetica receptării susținută de Hans Robert Jauss, în anii ’70 ai secolului XX. După Culler, fenomenologia vrea să ocolească problema separării dintre conștiință și lume, concentrându-se pe realitatea aparentă a obiectelor, așa cum sunt percepute de către subiectivitatea noastră. În ceea ce privește lectura, „se poate afirma că opera nu este ceva obiectiv, nu există independent de cel care o receptează, ci este chiar experiența cititorului. Astfel, critica poate împrumuta forma unei descrieri a progresiei descifrării unui text de către cititor, *analizând modul în care cititorii ajung la sensul textului făcând legături, citind printre rânduri, anticipând și speculând, pentru ca apoi așteptările lor să fie confirmate sau infirmate*. O altă versiune a fenomenologiei care pleacă de la cititor este denumită «estetica receptării» (Hans Robert Jauss). O operă este un răspuns dat întrebărilor formulate de un «orizont de așteptare». Prin urmare, *interpretarea operelor literare ar trebui să se concentreze nu pe experiența unui anumit cititor, ci pe istoria receptării operei și pe relația ei cu normele estetice mutabile și așteptările care îi îngăduie să fie citită în diferite epoci* (s.n. A.M.)” (Jonathan Culler, *op. cit*, p. 140−141).

[70] Un exemplu potrivit în acest sens ar fi lucrarea Lilianei Corobca, *Controlul cărții. Cenzura literaturii în regimul comunist din România*, Iași, Editura Polirom, 2014, 370 p. Pentru o înțelegere mai amplă a fenomenului, vezi și Anca Hațiegan, *Cărțile omului dublu. Teatralitate și roman în regimul comunist*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2010, 365 p. După 1989, un fenomen deosebit de incitant este memoria culturală – și nu neapărat socială − a regimului totalitar, bun să ilustreze complicitățile dialectice dintre adevăr și minciună: „Generalul: […] Băgați-vă bine la cap ce vă spun. Nimeni nu mai întreabă nimic. Acu’ nu mai e loc decât de adevăr. Întrebările sunt minciuni. S-a înțeles?”. Am citat din Matei Vișniec, *Istoria comunismului povestită pentru bolnavii mintal*, Pitești, Editura Paralela 45, 2007, p. 78. Transfigurat dramaturgic, evul comunist este înapoiat astfel spectatorilor care îl retraversează încă o dată în comun. Dramaturgul le readuce Gulagul în viață, dar închis într-o realitate postumă și, de aceea, revocabilă, inofensivă. O piesă precum aceea a lui Vișniec ne face „martori” la atrocitățile bolșevice, dar fără să abuzeze de timpul celor din sală; e suficient să ne alegem o reprezentare despre acei ani și să plecăm cu ea acasă. Teatralizarea trecutului este deci o specie a reamintirii sale și o metodă sigură de a-l consacra drept fapt ce trebuie ținut minte.

[71] Roger Chartier, *Lumea ca reprezentare. Istoria între certitudine și neliniște*, traducere de Dragoș Jipa, București, Editura România Press, 2010, p. 102.

[72] *Ibidem*, p. 99.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

o organizau, o supuneau sau o reprezentau, nu înseamnă și postularea identității dintre două logici: pe de o parte, logica logocentrică și hermeneutică ce guvernează producerea discursurilor; pe de altă parte, logica practică, ce reglementează conduitele și acțiunile. Orice istorie trebuie să țină cont de această imposibilitate de reducere a experienței la discurs, fiind atentă să nu folosească fără control categoria «textului», aplicată prea des unor practici (obișnuite sau ritualizate) ale căror tactici și proceduri nu se aseamănă deloc cu strategiile discursive"[73]. Un argument în plus ar fi că un prototext supus unui număr incomensurabil de exegeze, Biblia ebraică, a cunoscut, înainte de „unificarea" definitivă a multiplelor sale variante, diverse interpretări; așadar, și textele care par azi imuabile din punctul de vedere al conținutului și al semanticii au propria lor istoricitate[74].

Luăm în atenție cazurile când ficțiunea literar-artistică a menținut în dezbaterile publice o serie de adevăruri istorice, dar și momentele când certitudinile academice au creat, în plan social, felurite solidarități, mitologii, alterități[75]. Ne gândim chiar la literatura inspirată din trecutul apropiat, despre perioada comunistă noi având deja câteva reprezentări aleatorii. Dar felul în care primim informațiile este decisiv pentru acuratețea cu care le conservăm, salvându-le însă cel mai bine atunci când, la rându-ne, le transmitem altora. O susține mai bine decât noi Alexandru-Gabriel Soare:

> Dacă ceea ce s-a recuperat de la părinți, de la prieteni, de la școală creează o anumită imagine, literatura încearcă să afișeze o imagine care să dea seama despre întreg, să se arate atrocitățile, să recreeze o atmosferă pentru ca suma acestor mini-universuri sau suprapunerea lor să creeze întregul puzzle al societății din timpul comunismului. Literatura poate acționa ca o oglindă curbată folosită la anamorfoză, doar că imaginea pe care o reflectă este chiar mai odioasă și mai ilogică decât cea de pe planșă, dar nu neapărat pentru

[73] *Ibidem*, p. 101.

[74] Mihai Valentin Vladimirescu, *O istorie a Bibliei ebraice*, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 7−39.

[75] Începând cu tragedia antică, teatrul a readus mereu la viață multe figuri sau epoci istorice altminteri uitate. Deși nu au fost mereu concordanți cu părerile cronicarilor și au recurs, din motive estetice, la unele ficționalizări, tragedienii greci creau amintiri de durată lungă. Un exemplu ar fi piesa *Perșii* a lui Eschil, care ignoră adesea relatarea lui Herodot, dar oferă totuși informații despre „barbara" civilizație persană, prezentată în opoziție cu aceea greacă (Christophe Cusset, *Tragedia greacă*, traducere de Bogdan Geangalău, Iași, Institutul European, 1999, p. 53−54). În cartea lui despre tragedia clasică, Bruno Clément rezervă un subcapitol pentru *sociologia spectatorului*, arătând rolul teatrului din epoca lui Richelieu (mai precis anii 1640) în prezervarea memoriei culturale a trecutului și transformarea ei într-o miză socială: „Publicul care se îmbulzește la parter este fără îndoială de origine modestă, el nu știe să citească, dar apreciază tragedia tot pe atât cât și comedia, cunoaște și iubește actorii mai mult decât autorii și-și manifestă adesea zgomotos entuziasmul, decepția sau neînțelegerea. Autorii, ca și actorii, caută să împace favorurile lui (Corneille și Molière se întrec câteodată), căci este posibil, după modelul docților, ca acestea să decidă succesul sau eșecul unei piese" (Bruno Clément, *Tragedia clasică*, traducere de Georgeta Loghin, Iași, Institutul European, 2000, p. 96). Aceeași observație o descoperim și la Marie-Claude Hubert, în două subcapitole intitulate sintetic *Adaptarea piesei la gustul publicului* în secolul XVII (p. 141−142) și, câteva pagini mai încolo, *Visul unui teatru civic și popular*, dezirabil în secolul XVIII (p. 152−160). Pentru edificare, redăm doar un fragment despre același teatru clasic, din veacurile XVI−XVII: „Lope [de Vega], ca mai târziu Molière, dorește să placă tuturor categoriilor de public, poporului (*el vulgo*) ca și cunoscătorilor. Acesta este, după părerea lui, specificul autorului dramatic, al cărui talent trebuie să adune spectatorii proveniți din medii diferite, în opoziție cu poetul liric, a cărui artă, elitistă, îi impresionează mai ales pe literați" (Marie-Claude Hubert, *Marile teorii ale teatrului*, traducere de Doina-Nicoleta Mitroiu, Iași, Institutul European, 2011, p. 141). Au apărut însă și contra-reacții, mai ales în secolul XIX. Dacă un discurs cultural nu avea prea mulți receptori, emițătorii săi nu căutau să își sporească publicul, ci să mărească valoarea simbolică a acelui discurs. Bunăoară, Mihail Kogălniceanu: prin literatură, el impunea în spațiul public preocuparea pentru naționalitate; totodată, se străduia ca respectiva ofertă să rămână cumva „dizidentă", neconfiscată de puterea politică pe care o critica pentru dezinteresul față de „cauză". Vezi Alex Drace-Francis, *The Making of Modern Romanian Culture. Literacy and the Development of National Identity*, London & New York, Tauris Academic Studies, 2006, p. 134.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

că ar ficționaliza, ci pentru că poate afișa mai mult decât au putut-o face părinții. […] Astfel de opere au o valoare istorică, precum și una estetică. Prin referirea în mod direct sau indirect la realitatea din timpul comunismului, opera poate avea savoare în contextul imediat, dar valoare estetică îi poate asigura gustul mereu proaspăt indiferent de momentul istoric al lecturii sau al relecturii[76].

II. Trecuturi de poveste

Acum ne interesează modul în care este primit discursul patrimonial, nu felul în care este creat. Așa apar preocupările pentru sociologia nostalgiei, pentru studiul modelelor culturale și al culturilor istorice. Mai concret, ce epocă veche ne convine mai mult ca s-o transformăm într-o vârstă de aur a lumii în care trăim? Antichitatea sau Evul Mediu[77]? Atunci când se pune accentul pe „integrare și dialog", se preferă Antichitatea greco-romană[78]; pentru că ea a lăsat europenilor o moștenire culturală comună tuturor[79]. Dar când dorim accentuarea unei identități, se face apel la Evul Mediu, pentru că este mai apropiat temporal de modernitate și pare că a dat naștere unor specificități pe care noi le perpetuăm încă. În Franța, idealizarea Evului Mediu valoriza nobilimea privată de vechile privilegii; în România, spre a se impulsiona reformele agrare, se punea accent pe un țăran-răzeș idilizat, victimă a ciocoilor și arendașilor evrei. Așadar, nu Evul Mediu ne pasionează ci medievalismul, instrumentarea imaginilor despre acea epocă în scopuri extra-academice. Putem „închide" istoria Evului Mediu ca să definitivăm, totuși, o teorie despre el? Problema este că însăși ideea de *sfârșit* are o istoricitate, o evoluție proprie, noi găsind mai multe finaluri pentru același Ev Mediu: cucerirea Constantinopolului, descoperirile geografice, Renașterea. Câte epoci ulterioare l-au acceptat ca precedent prestigios, ca model? Câte posterități a avut Evul Mediu? De fapt, el nu încheie niciodată, pentru că nu are legături prea vii cu noi și poate fi readus la zi doar printr-o nouă interpretare, apoi alta, care îl reinventează după cum ne convine

[76] Alexandru Gabriel Soare, *Literatura ca mijloc de recuperare a istoriei comunismului*, în Claudia-Florentina Dobre, Valeriu Antonovici (editori), *Prezentul comunismului. Memorie culturală și abordări istoriografice*, Oradea, Editura Ratio et Revelatio, 2016, p. 68.

[77] Iată câteva exemple de instrumentare modernă a „vârstelor de aur": Nikolaus Himmelmann, *Trecutul utopic. Arheologia și cultura modernă*, traducere de Alexandru Avram, București, Editura Meridiane, 1984, 230 p.; Johann Chapoutot, *Le nazisme et l'Antiquité*, Paris, Presses Universitaires de France, 2012, 660 p.; Annie-France Laurens & Krzysztof Pomian (dir.), *L'Anticomanie. La collection d'antiquités aux 18e et 19e siècles*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1992, 351 p.; Lorretta M. Holloway & Jennifer A. Palmgren (eds.), *Beyond Arthurian Romances. The Reach of Victorian Medievalism*, New York, Palgrave MacMillan, 2005, 252 p.; Marcus Waithe, *William Morris's Utopia of Strangers. Victorian Medievalism and the Ideal of Hospitality*, Cambridge, D. S. Brewer, 2006, 281 p.; Elizabeth Scala & Sylvia Federico (eds.), *The Post-historical Middle Ages*, New York, Palgrave MacMillan, 2009, 237 p.; Michael Camille, *The Gargoyles of Notre Dame. Medievalism and the Monsters of Modernity*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 2009, 439 p.; Mary Catherine Davidson, *Medievalism, Multilingualism, and Chaucer*, New York, Palgrave MacMillan, 2010, 211 p.; Clare A. Simmons, *Popular Medievalism in Romantic Era Britain*, New York, Palgrave MacMillan, 2011, 232 p.

[78] Chryssanthi Avlami, *L'écriture de l'histoire grecque en France au XIXe siècle: temporalités historiques et enjeux politiques*, în „Romantisme", volume 31, numéro 113, 2001, p. 61−85.

[79] Există și civilizații antice care, manipulate în plan ideologic și consumate în plan social, legitimează excepționalismul și primordialismul. Vezi capitolul *Dacismul și avatarurile discursului istoriografic postcomunist*, în Mihaela Grancea, *Trecutul de astăzi. Tradiție și inovație în cultura română*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2009, p. 197−222. De asemenea, nu putem neglija articolul lui Roberto Merlo, *Himera dacică. Mitul literar al Daciei în literatura română în secolele al XIX-lea și al XX-lea*, în Ofelia Ichim & Șerban Axinte (coord.), *Concepte în mișcare. Studii despre stadiul actual al criticii și istoriei literare românești*, București, Editura Academiei Române, 2010, p. 325−346.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

(nazismul, comunismul). Evul Mediu a fost reinterpretat în funcție de felul cum modernitatea își privea istoria la un moment dat, căutând un trecut în care să se regăsească, care să o explice, să o legitimeze. Ce anume a trezit mai mult interesul nostru: opinia medievalilor despre propria istorie?; sau posteritatea Evului Mediu, contrafacerea lui după cum și-ar fi dorit modernii ca el să fi fost? Avea Evul Mediu propria lui istorie recentă[80] sau se raporta numai la acele timpuri legendare ale „descălecatului", când începeau arborii genealogici? Cert este că Evul Mediu este demult echivalat cu ideea de *altădată*, folosind drept pretext pentru condamnarea prezentului. Nu cercetarea lui detaliată a contat, ci imaginea lui postumă: adică o societate bine ierarhizată, stabilă, devenind un fel de model organizațional pentru *national building*-ul din epoca modernă. Se dădea astfel senzația că modernizarea nu trebuia privită drept o schimbare traumatică, ea nefiind decât reîntoarcerea la un model deja pus în practică cu multă vreme înainte. Epoca post-napoleoniană reabilita Evul Mediu, punând în evidență aspectele lui pitorești: catedrale, castele, turniruri, cruciade, domnițe, curtoazii, robinhuzi și cocoșați[81]. Bourbonii sprijineau trendul neogotic și tot ce putea acredita reluarea legăturilor cu stările de lucruri premergătoare lui 1789. În contradicție cu Iluminismul, care considera Evul Mediu o barbarie, romantismul îl readucea la zi de îndată ce cultul Rațiunii dădea greș: oamenii realizau că mintea lor nu putea prevedea cursul evenimentelor; nu găseau o tramă preexistentă pe care omenirea ar fi respectat-o în toată istoria ei. De vreme ce nu pricepeau ce se petrecuse cu ei între 1789 și 1815, vest-europenii se întorceau la Evul Mediu din dorința de a se reînțelege pe ei înșiși. Aceste culturi istorice divergente impuneau totuși, prin ricoșeu, unul din postulatele fundamentale ale istoriografiei moderne: „documentul autentifică informația tradițională, și nu invers"[82]. Dar până să se ajungă aici, ideea de *adevăr* a stat multe secole în umbra celei de *probitate*; iar Umberto ne explică pe larg cum au decurs lucrurile:

> Evul Mediu nu putea gândi că documentul ar autentifica informația tradițională, deoarece unica formă de document credibil de care dispunea era informația tradițională. Evul Mediu putea argumenta doar sprijinindu-se pe mărturia trecutului, iar trecutul avea coordonate cronologice destul de vagi. Procedeul medieval al recurgerii la autoritate are formă de sinecdocă: un autor, un singur text țin locul pentru globalitatea tradiției și funcționează întotdeauna în afara contextului. Le Goff a observat că forma înțelepciunii medievale este folclorică și este simbolizată prin proverb. Dreptul și practica medievală sunt întemeiate pe cutumă. […] Pentru Evul Mediu, problema tradiției, în istoriografie, precum și în hermeneutică, este că ea nu trebuie reconstituită: este dată încă de la începuturi, și se cere doar să fie recunoscută și interpretată în mod corect. În afară de cunoașterea tradițională este recunoscut un singur document, iar acesta este textul (tradus) al Sfintelor Scripturi. Celelalte documente nu sunt împărțite în originale și neoriginale: ori au fost transmise, ori nu există. […] De aceea, Evul Mediu trebuie să-și alcătuiască un tezaur de opinii autorizate adică de *auctoritate*s. În cursul dezbaterii teologice și filosofice autoritatea se materializează prin citate care devin opinii „autentice" și deci *autorizate* ele însele. Sunt explicate, atunci când sunt neclare, de niște glose, dar și acestea trebuie să provină de la un autor „autentic"[83].

[80] Reprezentarea istoriei recente în plan narativ și pictural este tratată consistent de Thomas Kirchner, *Le héros épique. Peinture d'histoire et politique artistique dans la France du XVIIe siècle*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2008, p. 277−385.

[81] Laurence Richer, *La cathédrale de feu. Le Moyen Age de Michelet, de l'histoire au mythe*, Angers, Presses de l'Université d'Angers, 1995, 330 p.

[82] Umberto Eco, *De la arbore spre labirint. Studii istorice despre semn și interpretare*, traducere de Ștefania Mincu, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 207.

[83] *Ibidem*, p. 208−209. Relațiile dintre memorie și autoritate, despre care scrie Umberto Eco, au fost detaliate în capitolul *Memory and Authority*, de Mary J. Carruthers, *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge Univesity Press, 2008, p. 189−220.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Cele constatate de Eco aveau, la rândul lor, o îndelungată poveste, în care adevărul istoric nu existase de sine stătător, subzistând sub acoperirea unor noțiuni cu care era sinonim doar într-o mică măsură. Să spunem mai întâi câteva cuvinte despre miturile antice – în sensul lor „tare", de rude ale misterelor −, care codificau lumea și criptau adevărurile ei revelate; așa ne vom da seama că *inițierea* și *cunoașterea* se suprapuneau, inclusiv în aspirația lor de a stăpâni trecutul prin intermediul povestirilor, ritualizate sau nu[84]. Puse în serviciul științei, *istoria* și *literatura* nu se contrazic ci se potențează reciproc, mai ales dacă se întâlnesc pe teritoriul elastic al *mitului*; dar înțeles *ca situație umană exemplară pentru o comunitate*[85]. În analiza sa, Daniel-Henri Pageux pleacă de la premize statuate de predecesori cum ar fi Denis de Rougemont, Mircea Eliade, André Dabezies, Claude Lévi-Strauss, Pierre Brunel, Pierre Albouy. Citându-i pe toți aceștia, Pageux concluzionează că mitul este o istorie dinamică, polimorfă, adaptabilă și chiar oportunistă, fără a înceta, totuși, să fie una matricială. Datorită literaturii care îl resuscitează și-l resemantizează, mitul – experiență fundamentală a omenirii − revine adesea în actualitate cu sensuri înnoite. Cu alte cuvinte, literatura resocializează trecuturi imemoriale: *mitul* redevine *istorie* atunci când este readus la viață și resuscită *imaginarul*[86].

De asemenea, în raport cu ideea de *timp*, tragedia greacă era și ea o practică semnificantă, oamenii domolindu-și, într-o formulă scenarizată, angoasa propriei finitudini. Personaj constant, corpul uman este „recuzita" cea mai încărcată cu înțelesuri; căci perisabilitatea anatomiei umane făcea mai inteligibilă condiția noastră de ființe pasagere[87]. Apoi, istorici precum Tucidide intenționau să dea faptelor de odinioară libertatea de a vorbi de la sine[88]. Nu voiau să comenteze evenimentele, dând protagoniștilor posibilitatea de a se caracteriza ei înșiși; cel puțin teoretic. Oricât s-ar fi ferit de retorisme, relatarea istoricului presupunea o selecție a faptelor sub semnul coerenței. Această formă de raționalizare a trecutului putea oare să preocupe personalitățile efectiv implicate în focul vieții politice?; sau poate că această echidistanță era un tabiet tardiv al istoricului? Făcând inteligibile evenimente tot mai dificil de ținut minte, povestitorul le conferea involuntar o aură discretă de „necesitate istorică". Se adăuga și ispita de a privi „din culise" cele petrecute, extrăgând din ele niște aprecieri cu aer sapiențial despre constantele firii umane. Analogiile apar și ele ca efect secundar, cultivând spontan tentația de a face previziuni, anticipări, divinații; granița dintre *povestire* și *discurs*[89] este repede încălcată prin formularea unor concluzii cu pretenții de „învățăminte".

[84] „Minunat instrument de gândire în ochii celor vechi, atât pentru descoperirea adevărului cât și pentru expunerea lui, mitul este o punte aruncată între spirit și materie. Întrebuințat de Platon ca mijloc de cunoaștere sau de învățătură, ridicat de neoplatonici până în planul mistic, noțiunea însăși de mit servește drept punct de plecare pentru interpretarea alegorică a lui Homer; sprijinindu-se – din ce în ce mai conștient – pe această noțiune, comentatorii scot din *Iliada* sau din *Odiseea* întreaga știință, morală, filozofie" (Félix Bufifiere, *Miturile lui Homer și gândirea greacă*, traducere de Gh. Ceaușescu, București, Editura Univers, 1987, p. 35).

[85] Vezi capitolul *Mituri* din Daniel-Henri Pageux, *Literatura generală și comparată*, traducere de Lidia Bodea, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 126−127.

[86] *Ibidem*, p. 129−130. Pentru o mai bună înțelegere a trinomului *mit – istorie − imaginar*, semnalăm frumoasa lucrare a Adrianei Babeți, *Amazoanele. O poveste*, Iași, Editura Polirom, 2013, 740 p.

[87] Despre ideea de *obiectivitate* în gândirea vechilor greci, vezi Jacqueline de Romilly, *L'invention de l'histoire politique chez Thucydide*, Paris, Éditions Rue d'Ulm, 2005, p. 31−40.

[88] Ca preocupare intelectuală, reconstituirea „științifică" a trecutului nu i-a prea atras pe greci, istoriografia lor născându-se destul de greu, la intersecția unor întortocheate evoluții în domeniul filosofiei. Vezi François Châtelet, *La naissance de l'histoire. La formation de la pensée historienne en Grèce*, Paris, Éditions de Minuit, 1962, 472 p.

[89] Povestirea istorică folosește perfectul simplu ori imperfectul pentru ca locutorul să ia distanță față de ceea ce narează. Discursul fiind însă mai înclinat să „copie" realitățile evocate și să ne facă „martori" la cele întâmplate, le redă la timpul prezent. Vezi Bernard Valette, *Romanul. Introducere în metodele și tehnicile moderne de analiză literară*, traducere de Gabriela Abăluță, București, Cartea Românească, 1997, p. 82.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Ne mai încercăm norocul și în basme[90], despre care s-a spus că ar fi indiferente față de vremelniciile omenești. Nu e chiar așa, pentru că trecutul inspiră acțiunile personajelor[91] prin noțiuni sau valori ce le determină faptele discret, dar tiranic: moștenire, generație, experiență, senectute[92]. Ideile lui Val Cordun sunt dezvoltate explicit de Viorica Nișcov, care le folosește, pentru propria-i pledoarie, ca ipoteze de lucru:

> […] teza potrivit căreia basmul se dezinteresează de timp este energic de Val Cordun […]. Care extrage din basme aproape la întâmplare și cu titlu ilustrativ imagini, motive și episoade ce valorizează univoc scurgerea duratelor, fie nemijlocit, fie încifrat. Așa de pildă sunt: opincile și toiegele de fier ce urmează să fie uzate pe drumuri „peste mări și țări", turbinca lui Ivan în care e constrânsă Moartea să intre, legătura între generații, moștenirea obiectelor magice, tema anamnezei[93].

Nișcov aduce apoi propriile argumente:

> […] timpul e totuși în basm o prezență vie, semnificativă, chiar dacă distilată și filtrată cu finețe. […] Astfel, nu o dată, în basme succesiunea evenimentelor nu e continuă și ireversibilă, ci reversibilă și discontinuă. Reversibilitatea, bunăoară, prinde corp în motivele „întineririi" […] și „resuscitării" care ne întâmpină la tot pasul. […] Discontinuitatea duratei în basm este atât de abil încifrată într-o serie de motive, încât semnificația acestora pălește sub forța expresiei. Pietrificarea oamenilor, a orașelor, sustragerea aștrilor, oprirea soarelui în loc, legarea lui Murgilă, a Miezului Nopții și a lui Zorilă, personificări ale timpului astronomic – făptuită de erou pentru ca, lungind indefinit noaptea, să aibă răgazul trebuincios spre a îndeplini ceea ce-și pusese în gând – nu sunt decât mijloace de a modula, după plac și nevoi, cronologia, de a opri, de a opri chiar vremelnic curgerea timpului. Aceste blocaje […] nu vor să semnifice decât încercări, s-ar putea prea bine spune *experimentări*, în direcția *supunerii timpului* (s.a.)[94].

În economia expunerii sale, Viorica Nișcov include și:

> […] modernizările recuzitei – de la tren și aeroplan la bombă, telefon și telegramă […]. Se cuvine subliniat că toate aceste adaptări urmăresc nu numai să reducă distanța dintre

[90] Jean Starobinski descria pasiunea ezoterică a celor din secolul XVIII, convinși că „povestirea alegorică nu trimite la o realitate binecunoscută […]: ea se raportează la un adevăr încă necunoscut, la o «maximă» ce nu poate fi revelată decât sub formă figurată. […] Iar o dată cu reabilitarea copilăriei, când se va trezi nostalgia începuturilor lumii, povestirea fabuloasă va apărea ca un vestigiu al timpurilor dintâi. Se vor căuta în ea, de astă dată, adevărurile «ultime» sub forma unei revelații *primitive*, ale unui cuvânt originar". Am reprodus aici un fragment din subcapitolul *Basmul*, scris de Jean Starobinski, *Melancolie, nostalgie, ironie*, traducere Angela Martin, București, Editura Meridiane, 1993, p. 95.

[91] Basmul, poezia, simbolul și istoria își dau întâlnire în *Scrisoarea III* a lui Mihai Eminescu. Potrivit marelui poet, oniricul avea o funcție predictivă și precognitivă în realitatea secolului XIV: sultanul vizează, premonitoriu, ascensiunea otomanilor, alegorizată de creșterea unui copac ce umbrește tot mai mult pământul – simbol dendrologic larg răspândit în cultura europeană. Vezi subcapitolul *Basmul*, în Petru Ursache, *Prolegomene la o estetică a folclorului*, București, Cartea Românească, 1980, p. 140−141.

[92] „[…] eroul știe că singurul mijloc de a reuși este să-și procure armele ruginite al tatălui său, precum și calul acestuia. […] Imaginea generațiilor succesive […] arată tocmai că în basm Timpul nu este lipsit de funcțiune, ci, dimpotrivă, constituie obstacolul principal care trebuie biruit pentru atingerea scopului. Sarcina apare aici clar atât ca o întoarcere în timp (pe șirul generațiilor), cât și ca o comprimare a acestuia. Este ceea ce înțelege fiul cel mic, care, atunci când îi vine rândul, cere […], la sfatul unui câine bătrân (=trecutul), să i se dea calul pe care împăratul îl călărea în tinerițele sale. Acesta este acum, firește, și el bătrân, dar eroul, tot la sfatul câinelui, îi oferă jăratecul a trei focuri" (Val Cordun, *Timpul în răspăr. Încercare asupra anamnezei în basm*, București, Editura Saeculum I.O., 2005, p. 184−815).

[93] Viorica Nișcov, *Ești cât povestești. O fenomenologie a basmului popular românesc*, București, Editura Humanitas, 2012, p. 212.

[94] *Ibidem*, p. 212-213.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> întâmplările narate și ascultători, ci și să le facă pe acestea cât mai *credibile* (s.a.). De altfel, în treacăt fie spus, plasarea acțiunii înseși a basmului într-un trecut indeterminat („a fost odată") nu este, în realitate, decât un gest strategic de deschidere a unui orizont plauzibil, o încercare de a invoca, spre autentificare, girul unei instanțe supreme – supremă și pentru că [este] incontrolabilă −, *Timpul*. S-ar putea susține, extrapolând, că întreg segmentul de real din basm este destinat, printr-o subtilă inducție – poate nu cu totul străină de practica magiei contiguității −, să facă „adevărat" celălalt segment, pur fabulos, al său. Căci problema „adevărului" și, corelativ, a „născocirii" constituie unul din resorturile generative ale basmului[95].

Discutând formula introductivă „a fost odată ca niciodată, că de n-ar fi nu s-ar povesti", Nișcov înclină să creadă că prima parte, *a fost odată ca niciodată*, ar invoca un eveniment unic și, implicit, un certificat de „realitate"; iar cea de-a doua parte, *că de n-ar fi nu s-ar povesti*, „postulează echivalența totală dintre cuvânt și existență: *rostirea ar proba ființarea* (s.a)"[96].

Veni și vremea analelor medievale, cu liste de evenimente, cronicile de curte fiind apoi primele tentative de narativizare, de punere în intrigă a celor istorisite[97]. Așa apare eterna tensiune dintre ordinea cronologică a faptelor și acea ordine narativă, care inducea deja legături cauză − efect și lăsa finalul deschis pentru a-l armoniza cu întâmplările următoare și cu viitorii regi[98]. O rivalitate mult mai grăitoare pentru cultura istorică a Evului Mediu este aceea văzută de ultra-clasicul Erich Auerbach între așa-numitele *chansons de geste* și romanele cavalerești:

> O dovadă a forței și influenței acestor *chansons de gestes* asupra tuturor păturilor sociale este faptul că preoțimea, care mai înainte nu privea cu ochi buni literatura profană scrisă în limba vulgară, a încercat, începând cu sfârșitul secolului al XI-lea, să folosească epica eroică pentru scopurile sale; vechimea seculară a temelor, care erau mereu prelucrate și au decăzut curând la rangul de patrimoniu popular pentru iarmaroace, dovedește cât erau de iubite tocmai în straturile de jos ale populației. Pentru auditorii secolelor al XI-lea, al XII-lea și al XIII-lea, eposul eroic era istorie, în el trăia tradiția istorică a epocilor străvechi; o altă tradiție accesibilă auditorilor nu exista. *De-abia pe la anul 1200 s-au născut primele cronici în limba vulgară, care însă nu relatau fapte din trecut, ci din prezentul trăit, fiind pe deasupra și foarte influențate de stilul epic. Eposul eroic este și el de fapt istoric, cel puțin în măsura în care rememorează adevărate situații istorice, chiar dacă le denaturează și le simplifică, și în măsura în care personajele sale îndeplinesc totdeauna o funcție istorico-politică. La această natură istorico-politică renunță romanul cavaleresc care stă prin urmare în cu totul alt raport față de lumea concret-reală* (s.n. A.M.)[99].

---

[95] *Ibidem*, p. 198.

[96] *Ibidem*, p. 198-199.

[97] „These events are real not because they occurred, but because, first, they were remembered and, second, they are capable of finding a place in a chronologically ordered sequence. In order, however, for an account of them to be considered a historical account, it is not enough that they be recorded in the order of their original occurrence. It is the fact that they can be recorded otherwise, in an order of narrative, that makes them, at one and the same time, questionable as to their authenticity and susceptible to being considered as tokens of reality" (Hayden White, *The Value of Narrativity in the Representation of Reality*, în idem, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 1987, p. 20).

[98] O comparație mai clară între anale și cronici putem obține din lucrarea lui Denys Hay, *Annalists and Historians. Western Historiography from the Eight to the Eighteenth Centuries*, London, Methuen & Co. LTD, 1977, 215 p.

[99] Erich Auerbach, *Mimesis. Reprezentarea realității în literatura occidentală*, traducere de I. Negoițescu, Iași, Editura Polirom, 2000, p. 110.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Acest gen de roman zis și „curtenesc" forțează antiteza cu bătrânele *chansons de gestes*, scoțând cavalerul din contextul vieții lui reale; îi exaltă calitățile ieșite din comun, dar le depersonalizează cumva, făcându-le omnivalabile, anistorice, ale oricui[100].

Istoricizarea atitudinilor noastre față de trecuturile ideale o datorăm și lui Gian Paolo Caprettini. Este unul din cei mai reputați specialiști în narativizarea „vârstelor de aur", caracteristicile pe care le evidențiază dându-ne indicii consistente despre memoria culturală[101] pe care legendele o țin în viață: ea este un melanj între cultura istorică a momentului în care au loc evenimentele narate (medievalitatea, bunăoară) și cultura istorică a modernității care instrumentează evurile îndepărtate. În concepția lui[102], povestirea este o *forma mentis*, un mod de a organiza și comunica logic ideile despre trecut, de a imprima o *reprezentare* anume raportului dintre *memoria culturală*[103] a comunității și *imaginația* recuperatoare a individului povestitor. Este și o formă de semnificare: căci pot exista povestiri fără fapte reale, spune el, dar nu există povestiri care să nu cuantifice, să scoată în evidență anumite valori. Examinând ciclul de legende dedicat lui Carol cel Mare, Caprettini observă că eroul nu rezultă numai din combinarea unor caracteristici ci, mult mai radical, dintr-o nebuloasă de elemente preexistente; nu dintr-o *tabula rasa*, ci dintr-o oarecare linie cauzală, dintr-o dezvoltare istorică anterioară, dar ceva mai folclorizată[104]. Legenda este, în opinia lui Caprettini, o povestire care reflectă o anumită realitate istorică, personaje și întâmplări autentice, dar supuse unui proces de idealizare, de „agravare" a trăsăturilor constitutive, cu scopul de a le propune drept modele de urmat. Față de basm, observă Caprettini, personajul legendar evoluează și se transformă, indicând formarea unei individualități care îl definește numai pe el. În basm, eroul reprezintă tipologii sociale cărora le consolidează profilul deja canonizat; dimpotrivă, în legendă există singularități pilduitoare tocmai prin specificitatea lor: cea care face ca povestirea eroului cutare să merite a fi ținută minte de cât mai multe generații[105]. Mai mult, după Caprettini, legenda se remarcă prin dispersia ei în teritoriul cultural, în simbolistică și imaginar, sub forma unor tradiții scrise sau orale, predispuse la contaminări, interpolări etc. Legenda nu este o alcătuire sistematică, formând un ansamblu fluid la care se racordează treptat frânturile de povestiri din vremea unor migrații imemoriale, ulterior răstălmăcite și apoi colportate de rapsozi. Acest patrimoniu legendar este o încrucișare între zestrea epică arhetipală, dominată de *incomensurabilul* de ordin fizic, de eroi uriași adică, și procedeele discursive

[100] *Ibidem*, p. 125−126. Geneza narațiunilor cu aspirații istoriografice a constituit subiectul unui volum realizat de Gabrielle M. Spiegel, *Romancing the Past, The Rise of Vernacular Prose Historiography in Thirteenth Century France*, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1993, 440 p.

[101] Astăzi, Jan Assmann este recunoscut ca părinte al noțiunii de *memorie culturală*, definiția lui fiind discutată în cărți special dedicate acestui concept: „Memory culture is the process by which a society ensures cultural continuity by preserving, with the help of cultural mnemonics, its collective knowledge from one generation to the next, rendering it possible for later generations to *reconstruct* their cultural identity" (Jeanette Rodriguez, Ted Fortier, *Cultural Memory. Resistance, Faith, and Identity*, Austin, University of Texas Press, 2007, p. 1−14). Pentru a vedea și o aplicație a acestui concept, vezi Jan Assmann, *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*, Harvard University Press, 1998, 276 p.

[102] Inventariem aici teoriile lui Gian Paolo Caprettini, *Semiologia povestirii*, traducere de George Popescu, Constanța, Editura Pontica, 2000, p. 5−38.

[103] În spațiul istoriografic românesc, acest concept a fost foarte bine „disecat" de Mihai Chiper, *Memoria culturală – istoria și implicațiile unui concept*, în *AIIX*, tom XLVII, 2010, p. 119−142.

[104] Catherine Cubitt, *Folklore and Historiography: Oral Stories and the Writing of Anglo-Saxon History*, în Elizabeth M. Tyler & Ross Balzaretti (eds.), *Narrative and History in the Early Medieval West…*, p. 189−223.

[105] Aprecieri despre basm și legenda eroică, apoi despre felul în care ele construiesc ideea de *memorabil* aflăm la André Jolles, *Forme simple. Legenda sacră. Legenda eroică. Mythos-ul. Ghicitoarea. Zicala. Cazul. Memorabilul. Basmul. Gluma*, p. 82−119, 251−272, 273−309.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ale retoricii care încearcă, în felul ei hiperbolic, să reprezinte excelența morală, virtuțile admirate într-o societate anume. De aceea, crede Caprettini, Carol cel Mare este încredințat unei filiere de predecesori exemplari, la fel ca în genealogiile imaginare ale dinastiilor din secolul XVI. Dar dacă pentru retorul sau curteanul medieval, patrimoniul de fapte istorice devine accesibil grație științei lor de carte, pentru trubaduri[106], trecutul nu se recuperează după o rețetă ante-prescrisă. Este ceva imemorial, amorf, risipit, la care fiecare ajunge în chipuri diferite, modelându-l după putință.

Spre a înțelege cum acționează moștenirea trecutului în legendele medievale, trebuie să renunțăm, arată semiologul italian, la criteriile de probă și verificare empirică, de adevărat și fals. În gândirea acelui ev, existența realității nu depindea de *veridicitatea* ci de *autoritatea* mărturiilor, dar și de corespondența depozițiilor cu modele culturale consolidate. Și aceasta cu atât mai mult cu cât eroii din epoci diferite sfârșesc, grație legendelor, prin a trăi într-un fel de sincronicitate, ca și când ar fi stat în jurul aceleiași mese. Prin urmare, povestirea trăiește și se propagă datorită a multiplelor „contaminări": legenda lui Eneas se combină cu aceea a lui Iulius Caesar, Nero devine un admirator al lui Mahomed etc. Caprettini observă că evenimentele reale se conjugă cu cele adăugate de tradiția orală, astfel încât legenda epică perpetuează, datorită integrărilor continue facilitate de transmiterea verbală, de feluritele compilări, trunchieri, manipulări. Apoi, nici răspândirea romanelor sau a altor texte scrise nu este imună la aceste împrumuturi, menținând nealterată încrederea în atemporalitatea înțelepciunii universale și în actualitatea trecutului. Câmpul în care se întrepătrund tradiții culturale și genuri literare este, în cazul discutat de Caprettini, acela de graniță între legendă și hagiografie, între apologetica sfântului și cea a cavalerului. Trebuie să luăm în considerare continuitatea dintre dimensiunea *sfințeniei* și cea a *eroismului*, propune Caprettini, cele două noțiuni fiind percepute drept concretizări ale unor reușite memorabile, ale obiceiurilor și idealurilor de urmat; dar și ale disponibilității noastre de a ne raporta la ambianță, la lume, ca să-i oblojim stricăciunile și să recâștigăm astfel o ordine pierdută[107]. Sfântul și eroul intervin în realitatea cotidiană a poveștii; ei acumulează merite indiscutabile în ochii oamenilor, supunându-se la probe care îi confirmă ca atare. Întrepătrunderea celor două modele culturale se reflectă de altfel în schimburile de competențe, sfântul dând nu rareori dovadă de vitejie, iar soldatul de smerenie[108]. Această întrepătrundere este pusă de Caprettini pe seama a doi factori: a) menestrelii, ce rătăceau pe căile comerciale și pe drumurile de pelerinaj, dădeau viață unor experiențe narative ajunse întrucâtva memorabile tocmai prin omniprezența, prin insistenta lor vehiculare de către povestitori nomazi; b) atât povestirile hagiografice cât și cele eroice sunt moduri de invenție, de *romance*, impunând faptul memorabil prin transgresarea miraculoasă a legilor realității.

[106] Vezi Henri Irénée Marrou, *Trubadurii*, traducere de Sorina Bercescu, București, Editura Univers, 1983, 172 p.

[107] O splendidă analiză a confluențelor dintre hagiografie, iconografie și imaginar aparține Silviei Marin-Barutcieff, *Hristofor: chipurile unui sfânt fără chip*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014, 391 p. Din perspectiva acestui articol, de mare interes este prima parte a cărții, *Pătimirea Sfântului Hristofor în reprezentări literare*, p. 21−80.

[108] În Franța secolului XIX, manualele de istorie ilustrau constanta înfruntare dintre cele două memorii concurente, laică și catolică, care își disputau marile personalități ale trecutului. De exemplu, Sfântul Martin, legionar roman, era înfățișat în manualele laice ca binefăcător dezinteresat și luptător contra inechităților sociale, în timp ce manualele catolice vedeau în acțiunile lui caritabile simptomele sfântului de mai târziu. (Christian Amalvi, *Les héros de l'histoire de France*, Toulouse, Éditions Privat, 2001, p. 61). Controversele se aplanau cel mai ușor în plan militar, generalii Republicii și luptătorii regaliști din Vendée fiind puși de către catolici pe același plan, ca două fețe ale aceleași realități: apărători de bună credință ai unei Franțe eterne (*ibidem*, p. 72).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

Indiferente la întrebările istoriei, poveştile medievale foloseau aşadar echivocul, eufemizarea şi analogia ca mijloace de mediere între logica curentă şi cerinţele imaginarului[109]. Datele care ne par realiste au mai mult o valoare *simbolică* decât una de *adevăr*, ne asigură semiologul, căci personajele, obiectele sau cuvintele-cheie au înţelesuri variabile, foarte greu de fixat într-un dicţionar exhaustiv. Sunt dotate cu o mare adaptabilitate semantică, acceptând cu uşurinţă semnificaţiile date de povestirea care le colportează, fie şi temporar[110]. Iar Caprettini este ferm în ceea ce susţine: respectând polivalenţa simbolurilor, le conştientizăm indeterminarea, mobilitatea; apoi le speculăm capacitatea *expansivă* în ceea ce priveşte sensul şi cea *conectivă* în ceea ce priveşte sintaxa povestirii; adică modul în care dezvoltarea acţiunii confirmă constant atât începutul, cât şi sfârşitul relatării. Caprettini duce mai departe una dintre dilemele lui Umberto Eco, întrebându-se dacă simbolul poate să semnifice ceva fără o autoritate care să-l decreteze, să-l facă acceptat în plan social? Este instituit în mod hazardat sau revelează riguros o transcendenţă altfel inexprimabilă – rugul aprins, bunăoară? Este interpretabil la infinit sau doar vrea să ne atragă atenţia către ceva mai insolit, mai puţin integrat ordinii fireşti a lucrurilor? Caprettini consideră că simbolul este oarecum aleatoriu, limitat de contextul cultural-istoric; înseamnă ceva într-o regiune şi altceva, poate chiar invers, într-o zonă învecinată[111]. Ca metodă de analiză a simbolisticii, Gian Paolo Caprettini vizează relaţia dintre definiţia generală şi clasicizată a simbolului şi efectiva lui punere la lucru, prin intermediul povestirii care îl tălmăceşte pe înţelesul tuturor. Istorisirile de orice natură valorifică segmentul de realitate şi de palpabil pe care simbolurile îl deţin obligatoriu, observă Caprettini, ele fiind construite pe baza unor lucruri, senzaţii sau culori aflate la îndemâna oricui; toate acestea au deja un prim înţeles, utilitar şi prozaic, independent de supra-sensul pe care îl capătă odată cu implicarea lor într-un proces de simbolizare. De exemplu, sarea are o semnificaţie empirică, gastronomică şi o alta conferită de celebrul basm, unde câteva din calităţile ei devin idealuri de sine stătătoare: bogăţie, înţelepciune, ospitalitate, conservarea vieţii. De aici deducem puterea simbolurilor de a organiza reprezentările mentale şi, odată cu ele, ansamblurile narative din care fac parte. Şi totuşi, dacă cineva se arată mai sceptic faţă de folosirea basmelor, legendelor şi poveştilor ca surse istorice, nu Caprettini ne convinge, ci Eugenio Battisti. În caracterul iniţiatic al basmelor renascentiste – cel scris de călugărul dominican Francesco Colonna (1433/1434−1527), *Hypnerotomachia Polyphili*, este doar un exemplu − Battisti întrevede şi *un gust intelectual dar şi monden pentru trecut, pentru antichitate în special*: „Basmul înfioară aproape totdeauna, chiar dacă se termină cu bine. Or, tocmai acest ritm al poveştii, odată cu triumful Renaşterii,

[109] „[…] povestirea a apărut uneori ca un avatar potenţial al unui element de contra cultură, de celebrare chiar a situaţiilor mai puţin obişnuite. Într-adevăr, discurs de opoziţie – ca să nu spunem de nesupunere civică – la orice formă a puterii (familială, ierarhică, politică, religioasă), ea vorbeşte despre condiţia copilului, a celui slab, a omului sărman, dar şi despre aceea a sclavului, a străinului sau membrului unei comunităţi, despre condiţia femeii, pentru care Şeherezada reprezenta o frumoasă şi puternică figură tutelară" (Michel Valière, *Povestea populară. O perspectivă socio-antropologică*, traducere de Doina-Nicoleta Mitroiu, Iaşi, Institutul European, 2009, p. 166).

[110] Formulele de încheiere arată că, din punct de vedere semantic, „o poveste reprezintă o moştenire de salvat, ea nu trebuie să fie însuşită de o singură persoană, cea care-o foloseşte, ci trebuie să rămână la dispoziţia fiecăruia chiar în locul unde s-a născut povestea". Din acest motiv, sfârşitul naraţiunii nu presupune nici o formulă deosebită, lăsând istorisirea neterminată, „la dispoziţia imaginaţiei ascultătorului" (*ibidem*, p. 86−87).

[111] Cel mai popular exemplu constă în investirile simbolice contradictorii date pisicii în Orient, unde era un animal sacru, şi în Occidentul creştin, unde trecea drept efigie a Diavolului, a vrăjitoriei sau adulterului (vezi Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii şi alte episoade din istoria culturală a Franţei*, traducere de Raluca Ciocoiu, Iaşi, Editura Polirom, 2000, p. 71−94).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ne introduce în toate formele de artă care sunt influențate de ea și chiar și *în multe episoade de evocare arheologică*"[112]. Mergând alături de eroul basmului „chiar în procesul lui, aproape de inițiere, în care trece prin labirinturi, pe punți ale diavolului, prin palate fermecate locuite de zâne binevoitoare și monștri, deși *itinerarul lui se desfășoară între o scenografie de arhitrave sau într-un peisaj virgilian* (s.n. A.M.)"[113]. Sesizând că aceste fabulații ale Renașterii nu se deosebesc prea mult de scenariile narative ale poemelor cavalerești (pădurea, peștera obscură, balaurul), Battisti deplasează accentele în direcția temporalizantă mai sus pomenită:

> Aparține desigur basmului atmosfera în care trăiesc aceste elemente; ele sunt uneori naturale, alteori arhitectonice, alteori plastice (ca sculptura de bronz care zace, iar vântul o face să mugească înspăimântător). Ele nu se succed la întâmplare, orice întâlnire cu ele este semnificativă, trezește uimire, groază, neliniște. […] În plus, ele nu au niciodată o totală independență față de locul unde apar. Vegetația le-a acoperit, timpul le-a ruinat, părăsirea lor a permis naturii să pătrundă direct în mijlocul lor, aproape ca o protagonistă esențială […][114].

Rezultă de aici că:

> […] impresia de ansamblu […] este mai degrabă aceea a unei serii de pavilioane dispuse rațional într-un parc englezesc, decât aceea a unui „For" în ruină, năpădit de mărăcini și șerpi. Constructorii minunilor acelora nu s-au gândit deloc la scopuri practice sau la o organizare urbanistică a lor; într-adevăr, încă de la origine, ele au fost destinate unei vizite succesive care să ducă pe vizitator din uimire în uimire, astfel că, dacă timpul a putut să le vatăme, nu a reușit să împiedice scopul pentru care erau destinate. Se poate observa că Forul roman, presărat cu resturi de monumente despre care nu se mai știa la ce anume servesc și de edificii suprapuse într-un mod haotic și ruinate dezordonat, trebuia să dea aceeași impresie vizitatorilor, care într-adevăr s-au bucurat în general – ca de altfel și astăzi – mai mult de atmosferă decât de realitate edilitară. *Confuzia între arhitectură și natură* nu se limitează numai la o împodobire cu iederă și la un pitoresc aranjament de copaci. […] Natura este vie: și sculpturile și arhitecturile, dacă nu vorbesc, au multă vitalitate: gem, vibrează la suflarea vântului, îngrozesc sau entuziasmează, invită și pun stavilă, sunt etape nu ale unui itinerar fizic, ci moral[115].

În comparație cu proba pădurii fermecate din poemele cavalerești, ideea renascentistă a „*parcului monștrilor are elemente mult mai complicate. Ea pornește de la interese de reconstrucție și curiozitate arheologică*, de pus, poate, în legătură cu academia vitruviană pe care Claudio Tolomei (1492−1556) […] o ținea în casa Colonna și în altă parte (s.n. A.M)"[116].

III. Trecutul ca reminiscență: ruine și muzee

III.1. Ruinele

Vechile vestigii sunt o ilustrare elocventă a categoriilor culturii istorice, nu întâmplător ele surprinzând, în trecere, regimurile istoricității[117]; cel puțin așa reiese din

[112] Eugenio Battisti, *Antirenașterea*, vol. I, traducere de George Lăzărescu, București, Editura Meridiane, 1992, p. 171.
[113] *Ibidem.*
[114] *Ibidem*, p. 173.
[115] *Ibidem*, p. 173−174.
[116] *Ibidem*, p. 174.
[117] Vezi capitolul *Les ruines* din celebra carte a lui François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps*, Paris, Éditions du Seuil, 2003, p. 101−107.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

evoluția atitudinilor față de ruine[118]. În tablourile lui Hubert Robert (1733−1808), acestea nu apăreau ca semne ale interesului pentru istorie, ci ca detalii pitorești, ca decoruri de fundal în peisaje pastorale, profund tipizate[119]. Din acest motiv, falsele ruine ajung să împodobească grădinile nobiliare, mai mult ca ingrediente ale cadrului natural decât ca aluzii la vestigii autentice[120]. Trezeau mai mult melancolia, nu curiozitatea privitorului[121].

Tipuri de percepție:

a) Nefiind bine localizate temporal și cultural, ruinele sunt văzute ca rămășițe derizorii ale unor lumi necunoscute, învinse de istorie și rămase fără vreun rost; drept care, în Evul Mediu și chiar mai târziu, în vremea Renașterii[122], pietrele acelor edificii se utilizau, fără nici o strângere de inimă, pentru alte construcții, pentru uzul casnic;

b) Ruinele încep să trezească atitudini mixte, contradictorii[123]; adică stimulează pierderea treptată a familiarității cu trecutul din care veneau, fără a stopa totuși vandalismele și reutilizarea lor în scopuri edilitare curente; exercită o anumită atracție, ca amprente ale unor civilizații misterioase, care satisfăceau momentan nevoia socială de exotism; numai că fascinația estetică nu implica deloc o anumită dorință de cunoaștere;

c) Ruinele devin, în secolele XVII−XVIII, surse de informare pentru savanți locali, pentru „curioși", „cunoscători" și, finalmente, colecționari; lor le datorăm primele identificări și schițe[124];

d) În paralel, ruinele ajung, la sfârșit de secol XVIII și început de XIX, niște componente indispensabile în picturile care trebuiau să înfrumusețeze, să înduioșeze, să incite; ori să sugereze eterna victorie a naturii asupra reușitelor omului: această estetică a ruinelor era și un reflex al scrierilor lui Jean-Jacques Rousseau și mai ales Diderot[125], din care artiștii preluaseră ideea reîntoarcerii omului la sălbăticie, garantă a inocenței lui dintâi;

e) Localizate de inspectorii parizieni cu ajutorul savanților din provincie, ruinele sunt, deopotrivă, inventariate de birocrați și literaturizate de călători, scriitori, poeți; uneori sunt chiar politizate, fiind cel mai bun suport pentru antiteza dintre trecutul glorios și prezentul mediocru.

---

[118] Administrația Imperiul Roman târziu lua măsuri nu atât pentru a proteja ruinele deja știute, cât mai ales pentru a împiedica apariția altora. Era o atitudine care traducea o anume anxietate față de ceea ce ruinele păreau să „prezică", stabilitatea politică având un echivalent vizual în monumente funcționale, păstrate în bună stare. Ideea de normalitate era îndeaproape similarizată cu aceea de completitudine fizică a edificiilor ce asigurau cadrul vieții cotidiene (David Karmon, *The Ruin of the Eternal City. Antiquity & Preservation in Renaissance Rome*, Oxford University Press, 2011, p. 33−34).

[119] Vezi cea de-a doua parte a cărții lui Christine Petre, *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*, Paris, Klincksieck, 1997, intitulată *Ruines: Du Camp, Feydeau, Gautier*, p. 179−354.

[120] Pentru ruinele artificiale, vezi capitolul *Reading among the Ruins*, în Daniel Brewer, *The Enlightenment Past. Reconstructing Eighteenth-Century French Thought*, Cambridge University Press, 2008, p. 179−198.

[121] Un capitol dedicat celebrei lucrări a contelui de Volney (1757−1820), *Les ruines ou méditations sur les révolutions des empires, ouvrage bien propre à intéresser la curiosité*, este tratat în această cheie a melancoliei. Vezi *Volney ou la Révolution mélancolique*, în Jean Ehrard, *L'Invention littéraire au XVIIIe siècle: fictions, idées, société*, Paris, Presses Universitaires de France, 1997, p. 231−244.

[122] Sabine Forero-Mendoza, *Le temps des ruines. Le goût des ruines et les formes de la conscience historique à la Renaissance*, Seyssel, Éditions Champ Vallon, 2002, 218 p.

[123] Vezi capitolul *Traitement ambigu du thème des ruines dans la seconde moitié du XVIIIe et le début du XIXe siècle*, în Sophie Lacroix, *Ce que nous disent les ruines. La fonction critique des ruines*, Paris, L'Harmattan, 2007, p. 147−175.

[124] Despre anticarianismul secolelor XVII−XVIII, vezi Stuart Piggott, *Ruins in a Landscape. Essays in Antiquarianism*, Edinburgh University Press, 1976, 212 p.

[125] Diderot, *Ruines et paysages. Salon de 1767*, Paris, Hermann, 1995, 560 p.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

O periodizare a receptării ruinelor:

a) În vremea Renașterii, ruinele sunt valorizate de umaniștii dornici să se situeze, anacronic, în continuarea unei epoci demult apuse, spre a forța contemporaneitatea culturală cu ea;

b) Ținând să arate că posedă o cheie universală de interpretare a evoluției omenirii, Iluminismul venea cu o percepție mai rece asupra ruinelor; lua distanță față de aceste rămășițe, pentru a le smulge informații de ordin științific; în plan moral, iluminiștii perpetuau, într-un alt registru, filosofic, critica barocă a vanităților: considerând că istoria este o succesiune de civilizații care se nasc, se dezvoltă și dispar, ruinele erau cea mai bună confirmare a acestei viziuni ciclice asupra istoriei; ele ilustrau inevitabila decădere a unor societăți strălucite, pentru care Progresul nu fusese decât unul dintre versanții existenței lor;

c) Romantismul transforma ruinele într-un simbol inaccesibil și ireductibil, față de care prezentul nu era decât un biet epigon; învins în istorie, omul reînvia în natură, văzând în ruine zădărnicia strădaniilor sale de până atunci; își extrăgea deci existența din registrul mundan, atât de sinuos, și o proiecta într-unul imuabil, al ciclurilor cosmice.

Reprezentări despre timp:

a) *Timpul cumulativ*, în virtutea căruia ruinele ar aduna mii de fapte la care au fost martore de-a lungul secolelor;

b) Ruinele ar încarna, pentru unii, un *timp ciclic*, în virtutea căruia fericirea pe care omul o dobândește momentan ar fi anticamera nefericirii sale eterne;

c) *Timpul recurent* al ruinelor, care ne arată ceea ce a fost și va mai fi, fără ca omul să poată ghici când anume se va repeta istoria;

d) *Timpul degenerativ*, care ilustrează inevitabilul eșec al ființei umane și al trufiilor ei; ea începe să moară încă din momentul nașterii sale, aidoma alcătuirilor sociale cu care se confundă adesea;

e) *Timpul regresiv* al ruinelor vine din aspirația de a ne întoarce la niște începuturi fericite, care ne dau energia de a lua istoria de la capăt;

f) *Timpul analogic* are o semnificație didactică și se bazează pe credința că actualitatea noastră are o „geamănă" pierdută undeva în timp; depinde de noi dacă vrem să o reîntâlnim sau nu.

Ruinele dau pregnanță acelui „loc" unde imaginația, știința și moda își dau mâna. Pasionat de „antinomiile alegoricului" în secolul XVII, Walter Benjamin relevă intersecția istoriei, cu teatrul și cu gustul antichitizant; dă astfel mai multă substanță „concurenței" dintre ruinele ce întrupau frumusețea peisajului și acelea care, după alții, descărnau vanitățile umane; pe scurt, ruinele întrețineau o dilemă: pitorescul naturii sau deșertăciunea umană? Dar să vedem cum rezumă Benjamin binomul *istoricizare-teatralizare*:

> Fiecare persoană, fiece lucru, fiecare relație poate să semnifice o oricare alta. […] Când istoria își face intrarea pe scenă, odată cu drama barocă, ea o face ca scriere. „Istoria" este înscrisă pe chipul naturii în limbajul de semne ale trecutului efemer. Fizionomia alegorică a istoriei-natură, care e pusă în scenă de drama barocă, este realmente prezentă ca ruină. Cu ea, istoria s-a transformat sensibil în scena acțiunii. Iar în această formă istoria nu se manifestă, de fapt, ca proces al unei vieți eterne, ci mai degrabă ca proces al declinului inexorabil. Astfel, alegoria recunoaște că este dincolo de frumusețe. *Alegoriile sunt în domeniul gândirii ceea ce sunt ruinele în domeniul lucrurilor*. *De aici cultul baroc al ruinei*. […] Se impune aici, depășind cu mult reminiscențele antichizante, un sentiment stilistic foarte actual. Ceea ce zace aici, doborât ca ruină, fragmentul cu o înaltă semnificație, fărâma, este materia cea mai nobilă a creației baroce. Căci elementul comun al acelor creații literare este *acumularea neîncetată de fragmente, fără reprezentarea*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

riguroasă a vreunui scop, și faptul că iau stereotipurile drept intensificare, în așteptarea nesmintită a unui miracol (s.n. A.M.)[126].

Benjamin ține însă la ideea recidivelor culturale, arătând că ruinele − supuse neîncetat regimului alegorizării − vor fi asociate cu vanitățile nu numai de estetica barocului, ci și de aceea a romantismului: „[…] este un univers în stare de asemănare, în care predomină «corespondențele»; romanticii au fost primii care le-au sesizat…”[127]. Cultul ruinelor a stimulat, involuntar sau nu, anumite tipuri de racordări la durată[128]. Poetizarea[129] lor nu era doar un apanaj al paseismelor de tot felul, presupunând și unele pariuri cu viitorul. Lucrarea lui Benjamin despre originile dramei baroce germane fusese concepută în 1916 și redactată în 1925: anunța, fără s-o știe, o nouă mitizare a ruinelor. Bunăoară, Hitler credea că edificiile faraonice ale regimului său nu erau atât de relevante pe moment, îndeplinindu-și adevărata misiune peste mai multe milenii, când ruinele lor aveau să sugereze urmașilor măreția celui de-al Treilea Reich[130].

III.2. Muzee – scurtă preistorie

Inițial, omul nu avea decât origini[131], nu și începuturi[132]. Nu i se știa vârsta, dar i se recunoștea vechimea[133]. Prin urmare, timpul pe care Adam[134] îl petrecuse pe Pământ

[126] Walter Benjamin, *Originea dramei germane*…, p. 190, 193−194.

[127] Idem, *Iluminări*, traducere de Catrinel Pleșu, Cluj-Napoca, Editura Idea Design & Print, 2002, p. 270.

[128] Vezi capitolul *The Stupendous Past* din cartea lui Rose Macaulay, *Pleasure of Ruins*, New York, Walker & Company, 1967, p. 40−253.

[129] Roland Mortier, *La poétique des ruines en France. Ses origines, ses variations de la Renaissance à Victor Hugo*, Genève, Librairie Droz, 1974, 235 p.

[130] Marius Sidoriuc, *Heterotopiile ruinei*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, p. 244−246.

[131] Perspectiva filozofică, extrem de complexă, este pusă în pagină de Corneliu Mircea, *Originarul*, București, Editura Paideia, 2000, 263 p. Abordările mai apropiate orizontului nostru sunt reprezentate de Chantal Grell, Christian Michel, *Primitivisme et mythes des origines dans la France des Lumières (1680−1820)*, Paris, Presses de l'Université de Paris − Sorbonne, 1989, 221 p., și Christian Marouby, *Utopie et primitivisme. Essai sur l'imaginaire anthropologique à l'âge classique*, Paris, Éditions du Seuil, 1990, 217 p. Secularizarea istoriei originilor noastre nu a fost atât de facilă, iluminiștii neprogresând prea mult în această direcție. Vezi, în acest sens, Chantall Grell, *L'Histoire entre érudition et philosophie. Etude sur la connaissance historique à l'âge des Lumières*, Paris, Presses Universitaires de France, 1993, p. 99−122.

[132] „Păgânismul precreștin, ca și cel postcreștin, calculează timpul istoric pornind de la un *început.* Istoriile lor încep de obicei cu un eveniment politic decisiv (*e.g.*, întemeierea Romei sau un nou început revoluționar) ca temelie de durată a întâmplărilor ulterioare. Evreii, la rândul lor, calculează timpul istoric de la un început – crearea lumii −, deși în perspectiva unui *eschaton*. Ceea ce e specific calculării creștine a timpului este faptul că pornește de la un eveniment *central*, care a survenit atunci când timpul a fost împlinit. Pentru evrei, evenimentul central se află încă în viitor, iar așteptarea lui Mesia împarte pentru ei întreg timpul între un eon prezent și unul viitor. Pentru creștini, linia de demarcație în istoria mântuirii nu mai este un simplu *futurum*, ci un *perfectum praesens*, realizat prin venirea lui Isus Cristos. În ceea ce privește acest eveniment central, timpul e calculat *înainte, precum și înapoi.* Anii istoriei de dinainte de Cristos descresc în continuu, în timp ce anii de după Cristos sporesc către un timp final” (Karl Löwith, *Istorie și mântuire. Implicațiile teologice ale filosofiei istoriei*, traducere de George Moldovan și Alex State, Cluj-Napoca, Editura Tact, 2010, p. 235−236). Într-un subcapitol intitulat, din inspirație foucauldiană, *Iluzia originii*, Roger Chartier comentează astfel mitul originilor: „Atunci când se cade pradă «iluziei originii», istoria atrage după sine, fără să-și dea seama, mai multe presupoziții: că fiecare moment istoric este o totalitate omogenă, dotată cu o semnificație ideală și unică prezentă în fiecare dintre manifestările ce îl exprimă; că faptele se înlănțuie și se generează într-un flux neîntrerupt ce ne permite să spunem că unul este «cauza» sau «originea» altuia” (Roger Chartier, *Lumea ca reprezentare…*, p. 138).

[133] Willi Braun, *The Past as Simulacrum in the Canonical Narratives of Christian Origins*, în „Religion & Theology”, 8, 3−4/2001, p. 213−227.

[134] Patricia Falguières, *Les inventeurs des choses. Enquêtes sur les arts et naissance d'une science de l'homme dans les cabinets du XVIe siècle*, în „Histoire de l'art et anthropologie”, Paris, coédition

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

forma un fel de actualitate extinsă la infinit[135]. Numai că neobosita revenire la același moment post-edenic și nefericit crea treptat și bănuiala că eternul drum îndărăt era de fiecare dată mai lung[136]. De aici și nevoia de a vedea, totuși, ce istorie avea prezentul nostru[137]. Ce continuări avusese momentul Facerii[138]? Încet-încet, omul pleca înapoi pe firul timpului, „descoperind" epoci mai distincte și mult mai tinere, pe care le accepta însă cu greu. Așa se năștea Evul Mediu ca trecut recent, cu toate că Modernitatea timpurie nu îl considera un precedent de mare vază: vedea în el un interval cam evaziv și cenușiu, lipsit de prestigiul Antichității. Se considera că omul își consumase istoria în perimetrul celei din urmă, secolele creștine fiind doar niște dublete epigonice. Cel puțin asta era impresia umaniștilor italieni, molipsind însă cu ea întreaga Europă occidentală[139]. În timpul Renașterii, născocirea hotăra involuntar granițele adevărului, o realitate nouă fiind recunoscută ca atare doar dacă fusese zămislită mai întâi în imaginație[140]. Cea din urmă nu era încă sinonimizată cu închipuirea, fiind utilizată mai mult ca un calcul de probabilitate. Colecțiile de obiecte repertoriau lumea sub forma unui *theatrum mundi*; ele aparțineau mai puțin științei și mai mult artei de a uimi. Ne gândim la acele *Wunderkammern* patronate de principii vremii[141]. Muzeul-menajerie trebuia să aducă în fața ochilor un carusel al făpturilor vrednice de mirare, fiind deci populat cu un soi de mulaje după natură; care, potrivit lui Horst Bredekamp, dădeau impresia că speciile aduse acolo erau cât mai pline de viață, înfiorând vizitatorul[142]. Erau privite ca vietăți în sine, ideea că mulajul nu *era* un animal, ci doar îl *reprezenta* (sau făcea trimitere la el) apărând mult mai târziu. Căci în vremea lui Don Quijote, ființele și artefactele erau luate în calcul numai dacă își semănau și își corespundeau cumva unele altora, spunea Michel Foucault[143]. Nu exista ideea modernă de înlocuitor sau de copie, esențele lumii făcându-se direct tangibile prin intermediul „lucrurilor-efigie" dimprejurul nostru. Vizibilul era doar epiderma și translatorul invizibilului. În vestitele „camere de minunății" ale Renașterii, exponatele nu metonimizau un trecut oarecare, ci doar reconfirmau bunul mers al Universului, prezența fiecăruia în fiecare, interdependența elementelor constituente ale Creației; li se impunea calitatea de

INHA/musée du quai Branly («Les actes»), 2009, [En ligne], mis en ligne le 28 juillet 2009, consulté le 11 mars 2012, http//actesbranly.revues.org/94.

[135] Vezi capitolul *Sons of Science. Natural History and Collecting*, în Marjorie Swann, *Curiosities and Texts. The Culture of Collecting in Early Modern England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2001, p. 55−96.

[136] A. C. Crombie, *Science, Art and Nature in Medieval and Modern Thought*, London & Rio Grande, The Hambledon Press, 1996, 516 p.

[137] Henri Bourgeois, Pierre Gibert, Maurice Jourjon, *L'Expérience chrétienne du temps*, Paris, Les Éditions du Cerf, 1987, 182 p.

[138] Paula Findlen, *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1994, 449 p.

[139] Paula Young Lee, *The Museum of Alexandria and the Formation of the Museum in Eighteenth Century France*, în „The Art Bulletin", vol. 79, no. 3, September 1997, p. 385−412.

[140] De la imaginarul degenerescenței și al progresului − neocolind nici unele inflexiuni etniciste − istoricii secolului XVI și-au pus probleme de ordin metodologic, chestionându-se asupra metodelor de lucru, a tipurilor de reconstituire narativă și a modelelor teoretice care să faciliteze o mai bună înțelegere a trecutului. Vezi Philippe Desan, *Penser l'histoire à la Renaissance*, Caen, Paradigme, 1993, 258 p.

[141] Eilen Hooper-Greenhill, *Museums and the Shaping of Knowledge*, London & New York, Routledge, 1992, p. 47−132.

[142] Horst Bredekamp, *Nostalgia antichității și cultul mașinilor. Istoria cabinetului de curiozități și viitorul istoriei artei*, Cluj-Napoca, Ideea Design & Print, 2007, p. 48−51.

[143] Michel Foucault, *Cuvintele și lucrurile*, traducere de Bogdan Ghiu și Mircea Vasilescu, București, Editura Univers, 1996, p. 89.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

semnificante ale unei ordini superioare, echilibrate și eterne, în care orice particulă nu cunoștea decât postura de microcosmos devenind în el însuși, după un model suprem și atotcuprinzător[144]. Comentând această paradigmă, Ioan Petru Culianu o pune în seama Sfântului Toma d'Aquino, mai exact a comentariului acestuia la tratatul lui Aristotel, *De memoria et reminiscentia:* toate lucrurile pe care le vedem au un caracter intrinsec de *imagine*, fiind ușor memorabile; pentru a ne rămâne în minte, noțiunile abstracte au însă nevoie de un suport concret, de aspecte din realitatea familiară nouă fiind însărcinate să le dea un echivalent vizual[145]. S-a ajuns astfel ca un alfabet propus în 1520 de Johannes Romberch, în *Congestorium artificiose memorie*, să înlocuiască fiecare literă cu o pasăre al cărui nume începea cu slova respectivă: A = *anser* (gâscă), B = *bubo* (bufniță)[146]. Într-o altă variantă reprodusă de Culianu, dominicanul florentin Cosmas Rosellius folosea animale în loc de păsări: cuvântul AER era memorat cu ajutorul unui Asin, al unui Elefant și al unui Rinocer[147]. Substratul magic al muzeului stă tocmai în străduința renascentiștilor de a conferi acelor convenții statutul unor „hieroglife"; care să formeze un „dicționar" ce le făcea Universul dacă nu inteligibil atunci măcar interpretabil; și nu oricum, ci sub forma unui *teatru*, imaginat, spune Culianu, de Giulio Camillo Delminio. În 1550, Camillo scria un tratat ce prevedea ca edificiul respectiv să aibă forma unui amfiteatru cu șapte secțiuni; plecând de la corespondențele dintre o planetă, anumite animale, plante și pietre, acea construcție se voia o *imago mundi* în care toate ideile și obiectele să primească un loc, în virtutea distribuirii lor în Cosmos[148]. Acea *ars memoriae* la care se referă Culianu exemplifică involuntar o idee mult mai valoroasă a marelui savant, cu o foarte fertilă aplicabilitate în istoria muzeologiei: neîncrederea în progresul neîncetat al științei, de unde și graba istoriografilor de a repera „tranziții" de la o „revoluție" la alta. Vechiului stereotip al *evoluției* de la simplu la complex, Culianu îi opune ideea de *mutație*; adică un efect notabil dar nescontat, produs, cazul gândirii renascentiste, de cenzura protestantă a imaginarului[149].

Dacă ființa umană putea avea iluzia că fusese mereu aceeași, neexistând efectiv o istorie a chipului său, regnul animal, cu o multitudine de reprezentanți, ne punea pe gânduri. Dar pentru a salva probitatea cosmologiei biblice, se ținea cu orice preț la „soluția" diluviană. Primele ordonări și clasificări cereau așadar izvoarelor materiale să reconfirme mesajul surselor textuale, fiecare specie avându-și prototipul între vietățile de pe arca lui Noe. Periodizările se lăsau așteptate, toată soarta planetei jucându-se înainte și după Potop. Apele ar fi ucis acele specii care, în secolele XVII−XVIII, apăreau totuși de sub pământ ca resturi dintr-o altă istorie, lipsită de vreo continuitate cu era postdiluviană. De aceea, teoria „transformismului" va rivaliza mult timp cu aceea a

[144] În acest articol trecem doar în revistă câteva concepții muzeale, substratul lor religios, metafizic, alchimic, astrologic ori chiar științific formând subiectul unei intervenții ulterioare. Pentru lămuriri despre componentele culturii muzeale din timpul Renașterii vezi, pe larg, Frances Yates, *The Art of Memory*, London, Melbourne, Henley & New York, Ark Paperbacks/Routledge, 1984/1999, 400 p.

[145] Vezi capitolul *Arta memoriei* din Ioan Petru Culianu, *Eros și magie în Renaștere, 1484*, traducere din limba franceză de Dan Petrescu, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 62.

[146] *Ibidem*, p. 63.

[147] *Ibidem.*

[148] *Ibidem*, p. 64−65.

[149] „Pentru Culianu, fiecare epocă se caracterizează în primul rând printr-un *filtru hermeneutic* nou, printr-o manieră nouă de a citi lumea și nu printr-o capacitate de a inova radical. Eruditul îl temperează astfel pe epistemolog: în loc să înregistreze neobosit noutate după noutate, istoricul trebuie să observe mereu legăturile profunde dintre vechi și nou, dincolo de schimbările superficiale" (vezi Sorin Antohi, *Imaginarul Renașterii și originile spiritului modern. Modelul Ioan Petru Culianu*, postfață la Ioan Petru Culianu, *op. cit.*, p. 432).

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

„catastrofismului". Ideea evoluției neîntrerupte de la simplu la complex se va impune treptat, demonstrându-se că lumea nu reîncepuse cu Noe. Prin urmare, datele existente în Europa la început de epocă modernă infirmau dogma potrivit căreia Potopul ne-ar fi lăsat o sumă de creaturi arhetipale, din care ar fi decurs, veacuri la rând, o puzderie de exemplare aidoma.

În era post-renascentistă, cunoașterea se menținea încă sub forma unei reiterări neîncetate a Creației, credibilitatea academică fiind dată – ne-o amintesc Horst Bredekamp și Patricia Falguières − de fidelitatea față de certitudinile dobândite de înaintași. Deși se vorbea de ordonare și clasificare, în practică se mergea încă pe un fel de afiliere a exponatului la o temă ori la o familie de obiecte. Inițial, aspectele care păreau „de mirare" meritau menționate ca pretext de a reconfirma, prin contrast, ordinea moștenită a lucrurilor. Aceasta se întâmpla în secolul XVI, când ciudățeniile erau exploatate mai mult în direcția amuzamentului, miraculosului sau alchimismului. Toate acele vietăți sau obiecte care nu intrau în ideea curentă de „normalitate" erau convocate pentru a alcătui un fel de circ domestic. De altfel, la baza unei „camere cu minunății" stătea și ideea anti-muzeală a reutilizării obiectului, a deturnării lui de la rostul inițial și chiar a transformării lui, pentru a folosi ca podoabă, jucărie, tacâm: *exponatul nu era conservat cu premeditare, el nesupraviețuind decât prin succesiunea reutilizărilor sale*[150]. Odată cu secolul XVII, abaterile de la regulă și anomaliile neîncadrabile se înmulțeau, legitimând pas cu pas alte feluri de a fi, în afara celor acceptate până atunci[151]. Ideile de „realitate" sau de „simț comun" revendicau, așadar, o grabnică lărgire a înțelesului pe care îl aveau. *Les chambres des merveilles* lăsau locul așa-numitelor „cabinete de curiozități"[152], care satisfăceau nevoia de reclasificare a lumii; adică recalibrau vechea teamă de noutățile care puteau să aducă haos[153]. Nu subestimăm nici dorința celebrului *connoisseur* de a recuceri lumea, găsindu-se fiecărui lucru un loc, adică definindu-l printr-o fixare în spațiu[154]. Descoperirile geografice contrariau cu violență imaginile de altădată ale mapamondului, orice specie exotică revendicând axiome readuse la zi[155]. De la o vreme, întregul suporta tirania fragmentului, orice mirare nouă anihilând o dogmă veche[156].

O primă etapă din istoria obiceiului de a colecționa este marcată de regimul alegoric în care intrau obiectele. Colecționarul le trata mai mult ca relicve, amulete,

[150] Patricia Falguières, *Les chambres des merveilles*, Paris, Bayard, 2003, p. 48−49.

[151] Antoine Schnapper, *Le géant, la licorne et la tulipe. Collections et collectionneurs dans la France du XVIIe siècle*, tome I, *Histoire et histoire naturelle*, Paris, Flammarion, 1988, 415 p.; Michel Foucault, *Anormalii. Cursuri ținute la Collège de France: 1974−1975*, traducere de Dan Radu Stănescu, București, Editura Univers, 1999, 418 p.; mai aplicat ar fi Lucian Boia, *Între înger și fiară. Mitul omului diferit din Antichitate până astăzi*, traducere de Brîndușa Prelipceanu și Lucian Boia, București, Editura Humanitas, 2003, 260 p.

[152] Ne-ar fi greu să ne imaginăm astăzi cabinetele de curiozități fără anumite cărți-albume, de mare anvergură, care ne îngăduie unele comparații și istoricizări. Două dintre aceste lucrări le datorăm bunăvoinței profesorului Alexandru Florin Platon: Patrick Mauriès, *Cabinets de curiosités*, Paris, Gallimard, 2002, 259 p.; Christine Davenne, Christine Fleurent, *Cabinets de curiosité. La passion de la collection*, Paris, Éditions de la Martinière, 2011, 226 p.

[153] Oliver Impey, Arthur MacGregor (eds.), *The Origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in Sixteenth and Seventeenth-Century Europe*, Oxford University Press, 1986, 335 p.

[154] Carol Gibson-Wood, *Studies in the Theory of Connoisseurship from Vasari to Morelli*, New York & London, Garland Publishing Inc., 1988, 359 p.

[155] Anthony Alan Shelton, *Cabinets of Transgression: Renaissance Collections and the Incorporation of the New World*, în John Elsner, Roger Cardinal (eds.), *The Culture of Collecting*, London, Reaktion Books, 1994, p. 177−203.

[156] Michèle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, Albin Michel, 1995, 611 p.; vezi capitolul ***Rerum Memoria**: Early Modern Enquiries and Documentation Centres*, în cartea lui Justin Stagl, *A History of Curiosity. The Theory of Travel, 1550−1800*, Chur, Harwood Academic Publishers, 1995, p. 95−153.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

bunuri de tezaur[157]. Le aducea împreună pentru a metaforiza Cosmosul, nu pentru a-l investiga. În faza următoare, mostrele erau identificate, localizate și descrise ca „monumente" în sine, decontextualizate[158]. Într-o a treia etapă, se impuneau, ca practici obligatorii, catalogarea și înserierea „urmelor", încurajându-se astfel descrierile comparative. Între etapa a doua și cea de-a treia, tipologiile se transformau din *familii de însușiri* (strict delimitate și cu biografii paralele), în *stadii* care se nășteau uneori unul dintr-altul[159]. Să mai spunem că acest interval de tranziție conținea și trecerea de la un portret individual, al obiectului închis în tipologia fără vârstă, către integrarea sa în povestea colectivă și istoricizată a unei epoci, a unei comunități sau a unei civilizații; altfel spus, avem în gând mutația progresivă de la „camera cu minunății" la „cabinetele de curiozități", de la preferința pentru o cât mai mare varietate a exponatelor la obsesia pentru obiectele adunabile în serii, în specii, în categorii[160]. Acele „compartimentări" nu erau rezultatul unei preocupări bruște pentru sistematizare, ci efectul acumulărilor aleatorii ale acelorași exponate, aruncate pe piață în virtutea gustului generalizat pentru exotic, sălbatic, neobișnuit[161]. Momentul când omul observă aproprierile dintre obiecte oarecum asemănătoare este punctul de plecare pentru o primă identificare, detemporalizată, bazată pe *asemănările* dintre lucruri; *diferențele* devenind tot mai multe pe măsura sporirii numărului de achiziții, apar și condițiile favorabile istoricizării lor; se observă, timid, niște etape, niște evoluții, niște povești de spus. Se ivesc încet-încet câteva întrebări: care exponat a apărut mai întâi?; de unde vine?; care este contextul formării sale și ce „rudă" îi continuă istoria? Interesul pentru inventarierea unor trăsături și înscrierea lor într-o devenire, mai precis într-o genealogie, dă așadar naștere muzeului: printr-o trecere de la istoria „plană" și anistorică a unor mostre la aceea a exponatelor cu „adâncime" temporală.

Cum se mai lucrează acum în această nișă a studiilor patrimoniale? În gândirea lui Hayden White[162], tropii (metafora, metonimia, sinecdoca) *nu sunt figuri de stil, ci modalități de organizare a cunoașterii*, oferind diferitelor episteme[163] o coerență internă, plus metode de autoconfirmare și autolegitimare. În virtutea acestei teorii,

[157] Thomas Dacosta Kaufmann, *From Treasury to Museum: The Collections of the Austrian Habsburgs*, în John Elsner, Roger Cardinal (eds.), *op. cit*., p. 137−154.

[158] Nicholas Thomas, *Licensed Curiosity. Cook's Pacific Voyages*, în John Elsner, Roger Cardinal (eds.), *op. cit*., p. 116−136.

[159] Krzysztof Pomian, *Collectionneurs, amateurs et curieux. Paris, Venise: XVIe-XVIIIe siècles*, Paris, Gallimard, 1987, 367 p.

[160] Specializarea cunoașterii și înființarea unor domenii de interes nu se datorează numai pasionaților de științe naturale, ci și esteților. Vezi Antoine Schnapper, *Curieux du Grand Siècle. Collections et collectionneurs dans la France du XVIIe siècle*, tome II, *Oeuvres d'art*, Paris, Flammarion, 1994, 576 p. Pentru diferența dintre „curioși", „amatori" și „cunoscători", vezi Isabelle Tillerot, *Jean de Julienne et les collectionneurs de son temps. Un regard singulier sur le tableau*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 2011, p. 293−306; de asemenea, Charlotte Guichard, *Valeur et réputation de la collection. Les éloges d'«amateur» à Paris dans la seconde moitié du XVIII siècle*, în „Hypothèses", 7, 1/2004, p. 33−43.

[161] Anne Lombard-Jourdan, *Des Malgaches à Paris sous Louis XIV: exotisme et mentalités en France au XVIIe siècle*, în „Archipel", volume 9, 1975, p. 79−90.

[162] Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 1975, 448 p.

[163] Grecii vedeau o antinomie între *doxa* (opinie arbitrară nesustenabilă prin argumente controlabile) și *episteme* (grupaj de cunoștințe organizate rațional, informațiile pe care le încorporează *și* pe cale senzorială fiind utilizate pentru construirea adevărului pe cale demonstrativă). *Episteme* pornește de la premize inevitabile și indispensabile; dimpotrivă, când ne gândim la *doxa*, aceste precondiții sunt contingente, aleatorii, hazardate. Vezi Francis E. Peters, *Termenii filozofiei grecești*, traducere de Dragan Stoianovici, București, Editura Humanitas, 1993, p. 68, 92.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

fiecărei mari etape din istoria muzeului i-ar corespunde câte un trop. Și pentru a ilustra mai bine această teorie, alegem exemplul ceasului, foarte prezent în tablourile cu oameni de stat din secolul XVII:

1) așa-numitelor „camere de minunății" și „cabinetelor de curiozități" (secolele XVI−XVII) le-ar corespunde *concepția metaforică*, despre care știm că are la bază raționamentele analogice, susceptibile să traducă un registru de existență în termenii altuia; prin urmare, ceasul apare în tablourile despre colecționari și oameni de stat din secolul XVII ca un simbol al desăvârșirii Cosmosului: așa cum mersul astrelor era decis de reguli imperturbabile, tot așa decurgea și guvernarea personajului pus pe pânză, alături de un ceas care întruchipa mai mult dezideratul conducătorului perfect decât realitatea lui politică[164];

2) colecțiilor specializate din secolul XVIII le-ar corespunde *concepția metonimică*: ceasul era tratat ca „parte" ce rezuma foarte bine un „întreg" al acestei specii de obiecte, apreciate îndeosebi după atelierele din care proveneau; un asemenea lucru era o probă singulară dar suficientă pentru a ilustra atât performanțele de moment ale orologeriei, cât și prestigiul celui care le achiziționa;

3) muzeelor instituționalizate din secolele XIX−XX le-ar corespunde *concepția sinecdotică*: spre deosebire de concepția metonimică, în virtutea căreia un orologiu reprezenta suma celorlalte obiecte de aceeași factură, luate în sens utilitar și numeric, în abordarea sinecdotică ceasul este privit ca parte a unui întreg cultural; primea o semnificație care îl îndepărta de rostul lui imediat și prozaic; după cum arăta și Ernst Junger în *Cartea ceasului de nisip*, felul cum sunt gândite aceste instrumente de măsurat nu determină numai reușite de ordin tehnic, ci și anumite *concepții/reprezentări despre timp*; ceasul ne cere deci să îl vedem nu ca pe o simplă mostră din stricta evoluție a unui meșteșug, ci ca pe „personaj" din cotidianul unei epoci: mai degrabă crea decât răspundea unor nevoi sociale; devenea un bun familial; devenea decorul unor sociabilități curente; era licitat, lăsat moștenire, uneori colecționat, în alte cazuri donat.

Două ar fi marile paradigme care au guvernat istoria muzeificării: prima era static-esențialistă, suprapunând registre autonome de existență, fără ca ele să își poată schimba locul atribuit; ca om cu o cunoaștere limitată, doar luai act de situație; a doua este evoluționistă, remarcând lucrurile de la simplu la complex, de la inferior la superior. Ar fi deci și două feluri de a defini geneza muzeului în funcție de *epistemologia* și apoi de *taxonomia* secolelor XVIII−XIX:

a) *din punct de vedere epistemologic:*

În geneza muzeului modern a contat despărțirea dintre așa-numita istorie a naturii și aceea a omului, petrecută în secolul XIX; altfel spus, departajarea dintre seria de nesfârșite ciclități care caracterizează registrul biologic al existenței, pe de o parte, și schimbările continue care definesc evoluția ființei umane, pe de alta. O primă etapă din istoria muzeului are la bază o concepție sinoptică și *sincronică*, ușor de asociat cu tabelul lui Mendeleev și cu geometria plană, fără „adâncime". Ființele și lucrurile aduse la muzeu sunt imaginate pe o tablă de șah, de parcă exponatele care ipostaziau o specie erau așa dintotdeauna, neavând o poveste care să vină de foarte departe. O a doua etapă este marcată de o concepție *diacronică* și istoricizantă, asemănată cu geometria în spațiu. Se arată că fiecare obiect muzeificat are niște antecedente, adică o istorie proprie. În prima etapă, a perspectivei „de suprafață", una slab cronologizată, muzeul nu oferea privitorului decât ultimul reprezentant al pachidermelor, elefantul; abia a doua etapă,

[164] Horst Bredekamp, *op. cit.*, p. 27−29.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

bine înscrisă în timp, ne atrăgea atenția că respectivul animal avea și el o genealogie, cu strămoși de felul mamutului.

b) *din punct de vedere taxonomic:*

Toate muzeele aveau inițial un departament numit „de rarități", care cuprindea exponatele inclasabile. Odată cu progresele științei, ele vor fi incluse în alte secțiuni, bine definite și cunoscute. Sunt integrate în anturaje obiectuale unde nu mai joacă rolul de enigme, ci de simple verigi în lanțuri cauzale ori în înșiruiri cronologice anume. Din punct de vedere taxonomic, o primă etapă din geneza muzeului ar fi aceea în care departajarea obiectelor se făcea potrivit criteriului *asocierii* lor după proveniență (natura materialului din care erau făcute), după epoca în care apăruseră, după utilitatea lor de odinioară, acum expirată. Lucrurile se grupau în funcție de posibila lor *asemănare*, înrudire morfologică ori funcțională. Într-o a doua etapă, muzeul ieșea din istoria Facerii Lumii[165]. Până atunci însă, muzeograful era obligat să construiască o diacronie foarte lungă, pe jumătate legendară, pe jumătate științifică; ea amesteca, foarte insistent, mineralele, moluștele, dinozaurii, sculpturile antice. Situația se schimba abia atunci când exponatele trebuiau reordonate, întruchipând diacronii și durate istorice tot mai scurte. De la faza *asocierii* obiectelor se trecea la aceea a *identificării* lor, a istoricizării și individualizării fiecăruia în interiorul taxonomiei generale, al categoriilor stabilite dinainte. Excluderea sau rămânerea unui exponat în *display*-ul muzeal depindea tot mai mult de predispoziția obiectului de a-și pierde latura spectaculară, de a se lăsa inclus într-o generație de artefacte. I se cerea, așadar, să joace rolul unei simple verigi dintr-un lung lanț cauzal. O specificitate prea țipătoare îl făcea inutil, transformându-l într-o sincopă narativă, într-un impas al povestirii[166].

Vestigiile materiale și sursele scrise ale istoriei își găsesc fiecare un drum propriu[167]. Între artefactul utilizat ca sursă a scriiturii istorice și acela adus în muzeu pentru a exemplifica o epocă oarecare se instaurau câteva diferențe de abordare: în primul caz, obiectul era tratat ca o „amprentă" a unui trecut de care luăm distanță intenționat, de dragul reconstituirii obiective; în al doilea caz, exponatul, fie fragmentat, fie complet, era abordat ca martor viu al istoriei; ca o capsulă de timp care ne punea în posesia unei epoci anume, cu care, cine știe, empatizam. Textul și artefactul îmbrățișau deci rosturi diferite. Cel din urmă primea misiunea de a ne pune în contact cu

[165] D. G. Charlton, *New Images of the Natural in France. A Study in European Cultural History*, Cambridge University, 1984, 220 p. După cum am mai afirmat, citându-i pe David Lowenthal și mai ales pe Paul Ricoeur, orizontul fundamental al cunoașterii istorice transcende istoria convențională, cuprinzând o istorie mai largă, o gamă mai variată de surse și o noțiune mai cuprinzătoare de „adevăr" . Altfel spus, simțul trecutului vine mai puțin din cărțile de istorie și mai mult din ceea ce facem și vedem în fiecare zi, fără intenția declarată de a angaja o relație anume cu timpul (Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza Iași", 2014, p. 31). Iar concepțiile arhitecturale nu au făcut excepție, vizualizând, mai mult sau mai puțin explicit, o cultură istorică anume. Bunăoară, în Grecia secolului VI î. Chr. se credea că acest meșteșug era o revelare, la scară umană, a ordinii Cosmosului. Ritualizându-și elanul constructiv, grecii considerau că adevărul lumii era o „venire în ființă", fiind fructul unei mari priceperi: „lăsare să apară". Acest adevăr preexistent venea la lumină mai mult din îndemânarea cu care îl așteptau decât din încrâncenarea cu care și-l doreau. Este teoria exprimată de Indra Kagis McEwen, *Străbunii lui Socrate. Un eseu despre începuturile arhitecturale*, traducere de Augustin Ioan și Cristina Andrieș, Cluj-Napoca, Idea Design & Print, 2011, p. 121−124.

[166] Paul Semonin, *American Monster: How the Nation's First Prehistoric Creature Became a Symbol of National Identity*, New York & London, New York University Press, 2000, 482 p.; Sherrie Lynne Lyons, *Species, Serpents, Spirits, and Skulls. Science at the Margins in the Victorian Age*, New York, State University of New York, 2009, 244 p.

[167] C. R. Ligota, *From Philology to History: Ancient Historiography between Humanism and Enlightenment*, în M. H. Crawford, C. R. Ligota (eds.), *Ancient History and the Antiquarian. Essays in Memory of Arnaldo Momigliano*, London, The Warburg Institute/University of London, 1995, p. 105−115.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

reminiscențele palpabile ale istoriei, furnizându-ne nu informații ci, mai curând, reprezentări despre trecut[168]. Cunoașterea academică rămâne în seama cărților de specialitate, preocupate să desluşească faptele, cronologiile, actorii. Îndelungata tranziție de la colecție la muzeu are la bază trecerea de la *exponatul-monument* (venerat *per se*, fără contextualizări, comparații sau istoricizări) la *exponatul-episod*, important prin capacitatea lui de a se compatibiliza cu alte artefacte, mai vechi și mai noi.

Până acum, muzeele au fost incluse în istorii unde jucau rolul de prim plan, punând în valoare preocupări considerate mai importante: istoria arheologiei; istoria învățământului artistic; istoria măsurilor de prezervare a urmelor trecutului, care ar prefața *instituționalizarea* ideii de patrimoniu; și, nu în ultimul rând, discursul național-identitar, unde susțineau idei cum ar fi latinitatea, precedența, continuitatea etc. Abordarea preocupărilor muzeale ca un capitol distinct din evoluția *ideii de adevăr* mai are încă de așteptat. Un loc esențial în acest gen de cercetare l-ar ocupa stabilirea *cuvintelor-cheie* (autenticitate, raritate, unicitate, originalitate, imitație). Ele extind „suprafața" cercetabilă și, totodată, o fac mai inteligibilă, compartimentând-o judicios. Fac lumină nu simplificând abuziv problematica discutată ci, dimpotrivă, complicând-o: adică „intersectând" concepții, practici și porțiuni de trecut. Mai precis, această abordare se subscrie așa-numitei *histoire croisée*[169]. Ea lucrează pe baza unor întrebări de genul: al cui complement este noțiunea cutare?; sau cu cine intră ea în raporturi de antinomie? Felul în care un muzeu își valorifică piesele aflate în inventar nu este replica servilă a discursului istoric dominant într-o epocă dată. Trebuie să acceptăm că, în expunerea unor obiecte, nu conta doar părerea istoricilor. Însăși ideea de istoricitate – în cazul nostru, înșiruire obiectuală conformă unei cronologii adaptate fie artefactului în sine, fie succesiunilor de epoci pe care le întruchipa − nu a ghidat mereu impulsul de a colecționa. Muzeul nu se preocupa decât de vizualizarea diferitelor regimuri ale curiozității, el subsumându-se, mai curând, interesului crescând pentru diversitatea culturilor materiale. Este, așadar, supus unor investigații și polemici de altă natură decât aceea istoriografică. Ne gândim la etnografie, geografie, antropologie ori științe naturale, care au preferat în timp felurite abordări, nu totdeauna consonante. În fine, atunci când cioburile ajung să figureze la capitolul „știri din trecut", putem distinge trei tipuri de abordări ale obiectului: a) *urmă* a unei civilizații pierdute; b) *exemplar reprezentativ* pentru o formă, specie sau tipologie anume de artefacte; c) *etapă* bine delimitată și contextualizată din evoluția unei civilizații, a unei preocupări sau arte.

Astăzi disecăm geneza unui muzeu nu pentru a scrie istoria unei instituții sau a măsurilor legislative care i-au fost dedicate, ci pentru a evidenția, pe de o parte, diferite teorii ale cunoașterii, iar de pe alta, raporturile dintre curiozitatea socială, știință și discursurile identitare. Suntem obligați să urmărim câteva aspecte:

1) modificările în semantica descrierii exponatelor, care indică apariția unei noi idei de adevăr și a unor alte reguli de a ajunge la acesta;

2) textualizarea obiectelor fie după bagajul de cuvinte și concepte provenite dintr-un referențial comun, preexistent, fie după neologismele care lărgesc orizonturile de așteptare și aria de investigație a istoricilor;

[168] Roland Schaer, *L'invention des musées*, Paris, Gallimard/Réunions des Musées Nationaux, 1993, 144 p.; Andrew McClellan, *Inventing the Louvre. Art, Politics, and the Origins of the Modern Museum in Eighteenth Century Paris*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1999, 289 p.; Dominique Poulot, *Musée, nation, patrimoine, 1789−1815*, Paris, Gallimard, 1997, 406 p.

[169] Michael Werner, Bénédicte Zimmermann, *Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité*, în idem (dir.), *De la comparaison à l'histoire croisée*, Paris, Éditions du Seuil, 2004, p. 15−49.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

3) felul în care limbajul preexistent descoperirii unui artefact este redimensionat pentru a „raționaliza" mostra găsită în pământ sau aiurea; obiectul nu mai este doar un material didactic ce sprijinea spusele textului scris, el venind cu o idee proprie de adevăr, extrasă din modul cum fusese confecționat, din contextul descoperirii sale, din catalogarea și apoi compararea lui cu exponate asemănătoare; dacă informațiile din documente își bazau credibilitatea pe autoritatea autorului invocat, obiectul îi obliga pe oamenii de știință să dea mai mult credit indiciilor pe care el le conținea pe cont propriu; înseși erorile ce intervin în interpretarea lui ne spun ceva despre cultura istorică din acel moment, despre iluziile care înconjurau găsirea unui vas antic, despre actorii sociali implicați în construirea unei noi noțiuni de probitate sau în apărarea alteia mai vechi; un exemplu ar fi deosebirile dintre „curiozități", ce presupuneau un exotism ireductibil și neclasificabil, pe de o parte, și „rarități" ce începeau o lungă carieră muzeală, ca prototipuri ale unor serii de obiecte, bine valorizate pentru că nu erau ușor de găsit, pe de alta;

4) aplicarea teoriilor lingvistice la istoria relațiilor dintre cuvânt și lucru; ne referim la trecerea de la *gândirea metaforică și magic-contiguistă* din perioada premodernă (două obiecte alăturate fizic dezvoltă o relație de codeterminare și de împrumut reciproc de semnalmente, nelimitându-se la o simplă alăturare în spațiu) la o logică *metonimică*, unde contiguitatea lasă locul asocierii pe bază de *similaritate*; de exemplu, o bucată de fildeș *era* elefantul și ea „cerea" vecinătatea armei ce-l ucisese, ca și a oricărui alt exponat care, printr-o analogie largă, ne amintea de Africa; pentru ca apoi, într-o a doua etapă, respectivul colț de fildeș să *reprezinte* doar acel elefant: era vorba deja despre „dreptul" fragmentului de a face trimitere doar la întregul fizic din care provenea, fără a mai „chema" în apropiere mostre aidoma, ci doar pe acelea care constituiau un pas înainte din punctul de vedere al evoluției lor; analizăm deci *textualizarea graduală a exponatelor* pentru a sesiza, potrivit lui Émile Benveniste, trecerea de la definițiile *denotative*, mai stricte, prin care se aduceau cât mai multe obiecte noi sub umbrela unui substantiv prea vechi, la definițiile *conotative*, mai cuprinzătoare, apărute pe măsură ce extinderea referențialului comun și a noțiunii de „realitate" submina sensurile prea sărace, pretinzând noi cuvinte pentru a fi înțeleasă; plecând de la diferențele dintre *semiotică* și *semantică*, Marjorie Swann ori Patricia Falguières au evidențiat trecerea de la „atribuirile" arbitrare și analogice din gândirea „semiotică" premodernă − bunăoară, ceasul, folosit ca pretext de a face o paralelă între regularitatea ritmurilor cosmice și guvernarea perfectă − la istoricizările permise de semantica modernă, una mai realist-empirică, mai dependentă de coordonatele fizice ale obiectului, de originea, întrebuințările și semnificațiile lui;

5) istoricitatea sau concurența reprezentărilor despre Antichitate sau Evul Mediu datorată confuziilor dintre gustul social pentru trecut și cercetarea lui științifică; măsura în care imaginile noastre despre *timp* nutresc niște concepții despre *istorie*, cum ar fi catastrofismul și transformismul, adamismul și pre-adamismul;

6) resemnificări divergente ale unor exponate ce demonstrează coparticiparea imaginarului social la construirea unui canon istoriografic; de exemplu, *background*-uri culturale diferite îndreptățesc, în Occident și la noi, valorizarea „costumelor populare" și crearea unor secții, apoi a unor muzee special dedicate acestui gen de exponate; mai exact, era vorba de: a) în Occident, fetișizarea „industriei casnice" și a artefactelor dispărute din cauza industrializării și a serializării, în paralel cu valorizarea exotismului, a primitivismului și a manifestărilor „bunului sălbatic"; b) motivația etnic-identitară și acreditarea superiorității culturale a ruralului „etern" din Estul Europei asupra urbanului „consumist" din Vestul ei;

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

7) *politici culturale*: a) în plan intern: inventarea unor dispute aparent administrative (de exemplu, între centralismul și localismul muzeal) în cadrul cărora se reglează ierarhii simbolice, se conturează noi discipline și se stabilesc priorități în cercetare; b) în plan extern: achiziționarea antichităților ca strategie de politică externă, rivalitățile dintre marile puteri oglindindu-se și în plan muzeologic[170].

IV. Trecutul din prezent

Dintotdeauna oamenii au receptat evenimentele[171] cu teamă, văzând în ele discontinuități[172] periculoase, susceptibile să amenințe stabilitatea structurilor în vigoare. Dar în vreme ce societățile tradiționale rarefiau surprizele grație tradițiilor și *timpului ciclic* după care trăiau[173], societățile moderne tributare *timpului liniar*, accelerat, se perpetuează, dimpotrivă, printr-un exces de știri-tip, mereu aceleași, care banalizează evenimentul[174], preschimbând neobișnuitul (accidente, decese, cataclisme) în fapt divers, recurent și redundant[175]. Prezentul se transformă mult prea repede în istorie imediată[176], una care explică și istoricizează totul, înainte chiar ca fenomenul să se fi consumat[177]. De aceea, astăzi descoperim în memorie un bun pretext de a încetini timpul și a privi în urmă[178]. Or, distanța dintre istorie și memorie este cea dintre *succesiunea cronologică a unor fapte eterogene ori aleatorii*, pe de o parte[179], și derutanta lor *asemănare*[180], pe de alta; cea din urmă proliferează pe baza prejudecății că întâmplările similare se „molipsesc" unele de la altele, fără a se copia reciproc[181]; surprinzător, ele intră, datorită unui fel

[170] Despre recucerirea lumii, în planul cunoașterii dar și în acela al colonialismului, vezi Janet Owen, *Collecting Artefacts, Acquiring Empire. Exploring the Relationship between Enlightenment and Darwinist Collecting and Late-Nineteenth-Century British Imperialism*, în „Journal of the History of Collections", vol. 18, no. 1/2006, p. 9−25. Vezi, de asemenea, *The Political Rationality of the Museum*, în cartea lui Tonny Bennet, *The Birth of the Museum History, Theory, Politics*, London & New York, Routledge, 1995, p. 89−105.

[171] Memoria unui eveniment nu aparține doar observatorilor săi. Ea se emancipează repede de această paternitate directă, primind adaosuri ori împuținări dictate de ceea ce o societate vrea să modifice în trecutul ei. Vezi Claire Sécail-Traques, *Image, représentations, mémoire de l'événement*, în „Vingtième Siècle. Revue d'histoire", volume 72, numéro 72, 2001, p. 136.

[172] Vezi numărul special cu tema *1814−1815. Expériences de la discontinuité*, în „Revue d'histoire du XIXe siècle", 49/2014; articolul introductiv, semnat de Emmanuel Fureix și Judith Lyon-Caen, sinonimizează evenimentul cu *le désordre du temps*.

[173] G. W. Trompf, *The Idea of Historical Recurrence in Western Thought. From Antiquity to Reformation*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 381 p.

[174] Pierre Nora, *Le retour de l'événement*, în Jacques Le Goff, Pierre Nora (sous la direction), *Faire de l'histoire*, tome I, Paris, Gallimard, 1974, p. 220; Jean Michel Adam, Francoise Revaz, *Analiza povestirii*, traducere de Sorin Pârvu, Iași, Institutul European, 1999, p. 28−29.

[175] Vezi și Alessandro Cavalli, *Memory and Identity. How Memory is Reconstructed after Catastrophic Events*, în Jörn Rüsen (ed.), *Meaning and Representation in History*…, p. 161−182.

[176] Philippe Bourdin (sous la direction), *La Révolution, 1789−1871. Écriture d'une histoire immédiate*, Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2008, 329 p.

[177] Jacques Le Rider, *Europa Centrală sau paradoxul fragilității*, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 154−155.

[178] Vezi capitolul *Conceptul de nostalgie*, în Jean Starobinski, *Melancolie, nostalgie, ironie*, traducere de Angela Martin, București, Editura Meridiane, 1993, p. 132−153.

[179] Evenimentul mai poate fi văzut ca o „pană de curent" în fluxul predeterminat al cotidianului nostru. Hazardul este un fruct al contingentului, atât de drag filozofilor; este singurul care, din experiențele noastre și ale altora, mai poate înjgheba o ideea de eveniment. Așa ne și explicăm asocierea lui într-un capitol numit *Culture, Cataclysm, and Contigency*, de citit în cartea lui Leonard Krieger, *Ideas and Events*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1992, p. 194−221.

[180] Viorica Nișcov, *Ernst Junger – o călătorie prin casele timpului*, în Ernst Junger, *Cartea ceasului de nisip*, traducere și prefață de Viorica Nișcov, Iași, Polirom, 2001, p. 13.

[181] „Ainsi l'événement ne se verrait-il parfois nommé que parce qu'il serait réductible à d'autres du même genre, ou représentatif de toute une série plus ou moins semblable; ainsi décrit, mis en avant, haussé

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

aparte de contiguitate[182], în relații cauză-efect. Timpul memoriei revine, într-o formă sau alta, la origini, esențial pentru el fiind *începutul*. Timpul istoriei este însă unul al progresului (dar nu unul omogen și imperturbabil)[183], pentru care nu momentul primordial contează, ci *scopul*[184] pe care noi i-l atribuim retrospectiv[185]. Și tocmai acest utilitarism ne îndeamnă acum să redescoperim viața tăcută a fotografiilor[186], compensând lipsa de prezent printr-un surplus de trecut; și „tratând" prea plinul de mega-tendințe, constante sociale și sinteze selective cu excepțiile de la regulă, cu micro-istorii[187] exotice și cu studii de caz[188], nu multe, să fie acolo. Din toate acestea deducem totuși o reorientare a investigațiilor, *subiectivitatea individului* fiind oarecum reabilitată și privită altfel, ca o formă *sui generis* de obiectivitate; ca o „cutie neagră" a unui grup mai extins[189]. Aplicând acest precept într-un articol dedicat reprezentărilor despre timp din secolul XIX, Yves Vadé se exprima mai desluşit:

> Il s'agit d'articuler à l'Histoire, donc au collectif, la manière dont un sujet personnel appréhende le temps, sans se limiter exclusivement à des considérations sur l'ideologie de ce sujet. Entre la temporalité historique telle qu'elle este *conçue* et qui est affaire d'idéologie et la temporalité historique telle qu'elle est *perçue*, où interviennent l'imaginaire et la sensibilité de l'écrivain, doivent être prises en compte des *formes collectives de la perception du temps*. Ces formes seront en rapport d'un côté avec les idéologies, auxquelles nul n'échappe, et de l'autre avec les oeuvres et les écritures dans ce qu'elles ont de plus personnel. Il ne s'agit plus

non pour son éventuelle singularité mai pour être assimilé à d'autres, compris parmi d'autres, englué dans des séries compactes et semblables, l'événement risque de perdre son autonomie et sa place unique, sa singularité. Il arrive que l'événement ne devienne percevable qu'à travers les formes dites anecdotiques de son apparition puis sa disparition" (vezi capitolul *De l'événement*, în Arlette Farge, *Des lieux pour l'histoire*, Paris, Éditions du Seuil,1997, p. 86).

[182] Confuzia dintre judecată istorică (*historical judgment*), îndeobște mai reflexivă, și înțelegerea istorică (*historical understanding*), restrânsă la niște constatări, creează cititorului o imagine sinoptică despre faptele de altădată, amestecându-le particularitățile. În evaluarea infinitelor „aşchii" de trecut, contiguitatea patronează deci schimburile de „trăsături" dintre evenimente; tolerează fagocitări, simbioze și metisaje, astfel încât stabilirea cauzelor și a efectelor este uneori imposibilă, existând riscul permanent al inversării rolurilor. Cele șase postulate prin care evenimentul istoric poate fi caracterizat apar la Louis O. Mink, *Historical Understanding*, Ithaca & London, Cornell University, 1987, p. 68−87.

[183] Keith Michael Baker, *Memory and Practice: Politics and the Representations of the Past in Eighteenth Century France*, în „Representations", no. 11, Summer 1985, p. 134−164.

[184] *Ibidem*, p. 14.

[185] Éric Vigne, *Le temps de l'histoire en question*, în „Vingtième Siècle. Revue d'histoire", vol. 6, no. 1, 1985, p. 131−140.

[186] Și pentru că a pomenit de fotografii, recomandăm o carte extrem de utilă pentru istoria sensibilităților de la sfârșitul secolului XIX și din prima jumătate a secolului XX: Anca Ciuciu, *Coduri vizuale. Evreii din București, 1881−1941*, București, Editura Hasefer, 2013, 278 p. Dacă *sensibilitățile* sunt mai pasive, mai greu identificabile de către istoric, *emoțiile* colective manifestate în spațiul public par mai explicite și mai ușor investigabile (vezi William M. Reddy, *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, 2004, 380 p.; Ute Frevert, *Emotions in History – Lost and Found*, Budapest & New York, CEU Press, 2011, 255 p.). Luată din acest unghi, fotografia s-ar încadra, poate, la capitolul *emoții colective* prin cartea Susanei Sontag, *Privind la suferința celuilalt*, traducere de Laura Cruceru, București, Editura Humanitas, 2011, 128 p.

[187] Vezi Giovanni Levi, *On Microhistory*, în Peter Burke (ed.), *New Perspective on Historical Writing*, The Pennsylvania State University Press, 1992, p. 93−113; István Szijártó, *Four Arguments for Microhistory*, în „Rethinking History", 6:2/2002, p. 209−215.

[188] Robert K. Yin, *Studiul de caz. Designul, colectarea și analiza datelor*, traducere de Valentin Alupoaie, Iași, Editura Polirom, 2005, 214 p.

[189] Vezi capitolul *Le retour de l'auteur*, din cea de-a doua ediție a cărții lui Gérard Noiriel, *Sur la «crise» de l'histoire*, Paris, Gallimard, 2005, p. 115−150. Ca să datăm cât de cât momentul „reîntoarcerii autorului", precizăm că prima ediție a acestei lucrări a apărut în 1996.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> de schémas plus ou moins strictement conceptualisés mais plutôt de *moules temporels* donnant forme à la saisie du temps historique sous la pression des événements, des expériences collectives, de la transformation des pratiques, aussi bien que des discours (littéraires, idéologiques, scientifiques, etc.), propres à une époque donné. Ces formes du temps, je propose de les nommer *chronotypes*[190].

Într-un articol despre culturile istorice care s-au succedat ori, mai degrabă, au coexistat perioade îndelungate, să reținem diferența dintre un timp istoriografic, al *concepției* despre timp, pe de o parte, și un timp social al *percepției* asupra aceleiași durate, pe de alta. A doua ipostază este mai importantă, de vreme ce întreține niște tipare temporale, niște forme colective de negociere cu anii care trec.

IV.1. Fapt istoric, fapt memorabil

Memoria socială selectează amintirile nu în mod rațional, ci în măsura în care conștiința istorică cedează feluritelor încercări și se lasă impregnată de ele[191]. Faptele memorabile nu sunt, deci, simple informații. Sunt experiențe existențiale[192], resimțite individual și colectiv, cu sau fără voia noastră[193]. Lucrurile stau cu totul altfel în privința faptului istoric, receptat ca străin, „rece", fără nici o valoare de istorie trăită. Astfel se explică de ce istoria nu e de la sine înțeleasă[194], „naturală", cerând un efort cognitiv de mare amploare. Faptul memorabil sintetizează experiențe comunitare, împărtășite[195], care se impun tuturor cu atât mai multă forță cu cât par mai lipsite de motivații precise sau de o ancorare trainică în real[196]. Or, identificarea *devenirii comune* constituie chiar fundamentul memoriei sociale, imperativul ei[197]. Anonimatul ne inculcă deseori impresia lipsei de identitate, determinându-ne să ne punem laolaltă amintirile. Luate împreună, sublimate, redenumite, generalizate în funcție de context, cazurile singulare capătă semnificații colective, dătătoare de sens, indiferent dacă se integrează sau nu în ordinea narațiunii. Fără a depinde obligatoriu de o serie cauzală, faptul memorabil este autosuficient, o explicație în sine.

Dacă faptul istoric face parte dintr-un trecut definitiv închis[198], resimțit ca îndepărtat și știut doar din documente, din istoria scrisă, faptul memorabil, nu neapărat

---

[190] Yves Vadé, *Formes du temps: introduction aux chronotypes*, în Alain Corbin *et al.* (dir.), *L'Invention du XIXe siècle. Le XIX e siècle par lui même (littérature, histoire, société)*, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1999, p. 196−197.

[191] Nikolaus Himmelmann, *Trecutul utopic. Arheologia și cultura modernă*, traducere de Alexandru Avram, București, Editura Meridiane, 1984, p. 228−229.

[192] *Ibidem*, p. 228.

[193] Vezi capitolul *The Consumption of Historical Narratives*, în James V. Wertsch, *Voices of Collective Remembering*, Cambridge University Press, 2004, 202 p.

[194] *Ibidem*, p. 230.

[195] Evocându-l pe fruntașul țărănist Nicolae Carandino într-un dialog cu Ion Caramitru, din 19 noiembrie 2006, Ileana Mălăncioiu ne dă o idee despre ceea ce poate însemna, în linii mari dar nu și precise, *shared memory*: „*Acum toți vorbesc despre ce li s-a întâmplat, asumându-și uneori și ce nu li s-a întâmplat*, dar el și-a scris amintirile din închisoare despre Maniu înainte de '89. Și nu s-a mărginit la atât. Ca să nu fie făcute pierdute, fie la Academie, unde le-a depus, fie în altă parte, *ni le-a dat să le citim tuturor celor în care avea încredere, ca în cazul dispariției sale să se știe că documentul a existat* (s.n. A.M.)" (Ileana Mălăncioiu, *Exerciții de supraviețuire*, Iași, Editura Polirom, 2010, p. 122). Memoria individuală, nereușind cel mai adesea să devină socială, se pune pe scris, ca să devină, cu puțin noroc, memorie culturală.

[196] Adriano Duarte Rodrigues, *Mémoire et tehnique*, în Henri Pierre Jeudy (dir.), *Patrimoines en folie*, Paris, Editions de la Maison de Sciences de l'Homme, 1990, p. 251.

[197] *Ibidem.*

[198] Spre deosebire de faptul istoric, a cărui poveste are un final bine stabilit, faptul memorabil persistă în viața de fiecare zi, re-narativizarea lui „supraveghindu-l" și menținându-ni-l alături, în ordinea obișnuită a

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

oral[199], aparține unui trecut care nu trece[200]. Se află într-o relație de continuitate, de apropiere și familiaritate cu un prezent al conștiinței istorice[201]. Ne facilitează redeschiderea, *experimentarea* trecutului, educându-ne, prin aceasta, simțul timpului[202]. Faptul istoric face parte dintr-o descriere discontinuă, fragmentată de periodizările inerente cunoașterii academice[203]. Faptul memorabil provine din supraviețuirile memoriei vii și are o mare autoritate în perioadele de schimbări profunde, când tradițiile sunt chemate să salveze stabilitatea identităților colective.

Faptul istoric are un caracter *episodic* și ocupă o poziție bine delimitată în economia povestirii. Adus în atenție prin explicații de tip cauză-efect, participă la reconstituiri *diacronice* ale trecutului. Faptul memorabil are valoare *exemplară*, și o mare putere de iradiere, de mobilizare, semnificând, *sincronic*, mai multe lucruri deodată. Faptul memorabil este participativ, *trăit* și retrăit, aici și acum, cel istoric este *desemnat*, retrospectiv și convențional[204], dintre atâtea altele, numai dacă servește unei explorări istoriografice. Dacă într-un moment anume se întâmplă ceva, respectivul fapt nu devine istoric decât dacă este cunoscut și consacrat de specialiști. Dimpotrivă, faptul memorabil se impune de la sine ca notoriu, perpetuându-se ca fenomen de comunicare. Or, dacă faptul istoric este descoperit și verificat, faptul memorabil este transmis și crezut[205]. Primul este considerat *veridic*, stând sub semnul fidelității epistemice față de ceea ce s-a întâmplat efectiv, cel de-al doilea nu e decât *imaginabil*, ținând de practici ale aducerii aminte[206]. În general, există numai prin perseverența cu care este repovestit, neapelându-se la altă posibilitate de autentificare[207]. Trăiește din *spunere*, adică dintr-un proces teoretic inepuizaibil. Esențială nu e ritualizarea, ci motivația de a duce relatarea mai departe, căci povestitorul care nu lasă impresia că ar putea continua la infinit nu e un povestitor[208]. Iar când continuitatea devine tradiție, aceasta nu înseamnă conservare nealterată ci transpunere[209]. Oricât ar fi de paradoxal, ținerea de minte se bazează mai

---

lucrurilor. Vezi subcapitolul *Differences between Narratives and Everyday Life*, în Arthur Asa Berger, *Narratives in Popular Culture, Media, and Everyday Life*, London, Sage Publications, 1997, p. 161−163. Cu o mențiune însă, prin care evităm aprecierile anacronice, caracterizarea unei epoci mai vechi în termenii alteia, mult mai noi: să nu suprapunem cultura populară peste aceea de masă. Vezi Pascal Ory, *«Culture populaire», «culture de masse»: une définition ou un préalable?*, în Évelyne Cohen, Pascal Goetschel, Laurent Martin, Pascal Ory (sous la direction), *Dix ans d'histoire culturelle*, Villeurbanne, Presses de L'École Nationale Supérieure des Sciences de l'Information et des Bibliothèques, 2011, p. 282−293.

[199] Și totuși, prea puțini s-au gândit că oamenii care au lucrat decenii la rând în „industria socialistă" nu se pot dezice pur și simplu de profesia cu care s-au identificat o viață întreagă. Memoria comunismului este multi-direcționată, o dovadă fiind interviurile cu muncitorii de la Uzina Mecanică Nicolina din Iași. O mostră de memorie *from below* ne oferă, așadar, Serinela Pintilie, *Povestirile uitate ale Nicolinei: istorie a oamenilor și a fabricii*, Iași, Editura Demiurg, 2013, 209 p. Este o direcție încurajată mai ales din anii '90, când Peter Burke trecea istoria orală în rândul „noilor perspective" din cercetarea istorică. Vezi Gwyn Prins, *Oral History*, în Peter Burke (ed.), *New Perspective on Historical Writing*…, p. 114−139.

[200] Paul Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea*, traducere de Ilie și Margareta Gyurcsik, Timișoara, Editura Amarcord, 2001, p. 73.

[201] *Ibidem*, p. 216.

[202] Jorn Rusen, *Studies in Metahistory*, Pretoria, Human Sciences Research Council, 1993, p. 195.

[203] Paul Ricoeur, *op. cit.*, p. 482.

[204] Paul Valery, *Criza spiritului și alte eseuri*, traducere de Maria Ivănescu, Iași, Polirom, 1996, p. 219.

[205] Despre rolul limbajului în obiectivarea experiențelor colective susceptibile să se transfere din istorie în memorie, vezi capitolul *De l'histoire partie de la mémoire, à la mémoire, objet d'histoire*, în Krzysztof Pomian, *Sur l'histoire*, Paris, Gallimard, 1999, p. 263−342.

[206] Paul Valery, *op. cit.*, p. 111.

[207] Hans Georg Gadamer, *Actualitatea frumosului*, traducere de Val. Panaitescu, Iași, Polirom, 2000, p. 10.

[208] *Ibidem.*

[209] *Ibidem*, p. 121.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

mult pe *recunoaștere* și mai puțin pe tehnici mnemonice[210]. Prin recunoaștere înțelegem aici perceperea a ceea ce este durabil din ceea ce este trecător; sesizarea recurențelor în forma lor remanentă, purificată de hazarduri; construirea unei familiarități crescânde cu lumea în care trăim[211]. Activând ca tradiție unificatoare, unde toți se înțeleg și se întâlnesc cu ei înșiși, recunoașterea este un alt nume al faptului memorabil. El deține *conținutul comun* al reprezentărilor despre trecut[212]. Recunoscându-l, ne acceptăm propria biografie prin nostalgii, regrete, frici, repulsii, indiferențe[213].

Tradusă într-un alt limbaj, unul poetic, trinomul *experiență − recunoaștere − recurență* este „prescurtat" astfel de Carlos Drummond de Andrade: „Anul trecut nu a trecut, / continuă neîncetat. 'Geaba fixez noi întâlniri. Toate sunt întâlniri trecute". Grație lirismului său, Andrade suprasemnifică deci niște adevăruri itinerante, tipice memoriei colective[214].

În fluiditatea devenirii, ne fixăm, așadar, ca puncte de reper, faptele memorabile[215]. Acestea împacă multitudinea experiențelor individuale − în ciuda eterogenității lor − și mai ales le încadrează valoric[216]. Joacă astfel rolul *mărcilor de recunoaștere* care ne asigură identitatea, adecvarea la prezent[217]. S-a spus că faptul istoric este cognitiv, iar cel memorabil afectiv. Într-adevăr, dacă amintirea unui sentiment este totdeauna un sentiment[218], amintirea a ceea ce știam cândva nu ne promite deloc păstrarea aceleiași cunoașteri[219]. Ne

[210] Despre uitare s-a scris enorm, noi exemplificând aici cu două lucrări ce se ocupă de epoci complet străine una de alta: Patrick J. Geary, *Mémoire et oubli à la fin du premier millénaire*, Paris, Aubier, 1996, 335 p.; Paul Connerton, *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, 2009, 149 p.

[211] Hans Georg Gadamer, *op. cit*., p. 24, 120.

[212] *Ibidem*, p. 25.

[213] Vezi capitolul *Arta monumentală și trecutul socialist. România și Bulgaria în oglindă*, în cartea lui Silviu-Gabriel Lohon, *Mărturii din Utopia. Schițe pentru istoria comunismului*, Craiova/Cluj-Napoca, Editura Universitaria/Presa Universitară Clujeană, 2013, p. 82−94. Aceeași epocă a atras atenția cercetătorilor și din punct de vede pictural, un exemplu fiind Paul Nistor, *„Chipuri de brigadier de pe șantierul Ana Pauker": artiștii români în timpul regimului „democrat-popular"*, în Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă (coord.), *Istoria recentă altfel. Perspective culturale*, Iași, Editura Universității „Al. I.Cuza", 2013, p. 375−386.

[214] Carlos Drummond de Andrade, *Mașina lumii și alte poeme*, traducere de Dinu Flămând, București, Editura Humanitas, 2012, p. 186. Despre nestatornicia viitorului, care îți pregătește, pe muțiș, trecutul, poetul mai zice: „Iar în urma amintirilor vine timpul / ducând cu sine alte feluri de amintiri, / până când, obosit, tu renunți la tine / și nici nu mai știi dacă viața este sau doar a fost" (*ibidem*, p. 79).

[215] Vezi capitolul *Théorie de l'événementiel*, în Gérard Mairet, *Le discours et l'historique. Essai sur la représentation historienne du temps*, Paris, Maison Mame, 1974, p. 35−61.

[216] Dietrich Harth sesizează deosebirile de nuanță pe care conceptul de *memorie culturală* le capătă în limba engleză și în aceea germană, discutând binomurile *kulturell-cultural* și *Gedächtnis-Memory:* „The German expression «*kulturelle Gedächtnis*» is not translated here, but rather used in the original, out of a consideration of the two languages involved. Already the words «kulturell/cultural» have different semantic connotations in German and in English, as a glance at any common dictionary of standardized language use will show. Anglo-American usage locates «culture» as a collective term for ideas, customs, and art in the context of society and civilization, while the lexeme «*Kultur*» stands for the intellectual, artistic, and creative achievement of a community and is used to express the advanced development of humanity. In addition, «*Gedächtnis*» and «memory» are not only very different morphologically and etymologically, but also their standard semantics signal subtle differences which can only be hinted at here: «Memory», as force, process, or repository, primarily refers to the reproducting and recalling of learned knowledge. «*Gedächtnis»*, however, stands for the capacity to store not just what is learned but also sensory impressions and «mental processes», which can then at an opportune moment be allowed to «enter one's consciousness» again" (Dietrich Harth, *The Invention of Cultural Memory*, în Astrid Erll & Ansgar Nünning (eds.), *Media & Cultural Memory*, Berlin & New York, Walter de Gruyten, 2008, p. 87).

[217] Adriano Duarte Rodrigues, *op. cit.*, p. 251.

[218] Michael Bell, *Sentimentalism, Ethics and the Culture of Feeling*, Palgrave MacMillan, 2000, 230 p.

[219] Thierry de Duve, *În numele artei: pentru o arheologie a modernității*, traducere de Virgil Mlești, Editura Idea Design & Print, 2001, p. 39.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

putem aduce aminte că am știut cândva perioada în care a fost construită mănăstirea Putna, dar că, între timp, am uitat-o. În schimb, încercăm o plăcută nostalgie ori de câte ori ne amintim cât de impresionați am fost, copii fiind, că trecem prin locuri călcate, cu secole în urmă, de celebrul personaj[220]. Aceasta este continuitatea unei percepții sau chiar a unei trăiri: legătura permanentă pe care, prin intermediul faptului memorabil, o întreținem cu trecutul. Sentimentele sunt conservate în memorie care, la rândul ei, se lasă perpetuată de sentimente. Ele presupun, de asemenea, repetarea obligatorie a ceea ce, neaflându-se *în* amintire, se întoarce acolo de altundeva[221]. De aceea, faptul memorabil nu aparține neapărat istoriei recente. Confruntând sentimente actuale cu resuscitarea unor sentimente trecute[222], el ne poate menține în contact cu epoci demult apuse.

IV.2. Identități și travestiuri

În funcție de emitentul discursului mnemonic, deosebim următoarele ipostaze ale faptului memorabil:

1) faptul fără precedent, insolit, ieșit din comun, eventual mediatic dar neprogramat, contemporan și deci autobiografic, ținut minte, mărturisibil, rememorat aleatoriu, fără un ritual anume (întâlnirea cu o personalitate);

2) memorabilul instituționalizat: *identitar*, eroic, macrosocial, legitim, declarativ, evocat, comemorat public, fie periodic, în formă narativă, fie permanent, în forme simbolice, de regulă statuare (1 decembrie 1918); *memorat*, primit, exersat, examinat, didactic, autoritar, dar argumentativ (războiul de treizeci de ani); *inventat*, decretat, propagandistic și deci persuasiv, dacă nu constrângător (așa-zisele lupte de la Grivița, din februarie 1933, ca mit al anilor ’50);

3) memorabilul *generațional*, transmis oral, fiduciar, ca amintire colectivă; *testamentar*, scris, sapiențial, suplinind o absență; *patrimonial*, reificat, ținând de funcția mnemonică a lucrului vechi și a utilizărilor acestuia; trecerea unor edificii de la un rol funcțional la unul de vestigiu (casele memoriale) sau invers, menținerea lor în amintire printr-o deviere de la rosturile simbolice spre atribuții strict utilitare, consumiste; (testamentele politice, ruinele romane în Evul Mediu, colecțiile personale incluse în muzee, al Doilea Război Mondial);

4) memorabilul cotidian, rezultat din obișnuință, experiență de viață, recidivant, rutinier și de aceea veșnic în atenție, permanentizat, încorporat (amintirea penuriei din anii ’80);

5) faptul obsesiv, traumatic, uneori indicibil; secretul asigură aici continuitatea, echilibrul între trecut și prezent (explozia de la Hiroshima sau aceea de la Cernobîl, problema dosarelor Securității);

6) memorabilul autonom, alternativ: a) paralel, marginal, nostalgic ori concurent față de cultura dominantă sau memoria oficială; b) substitutiv, resemantizat, terapeutic, compensatoriu, vizând uitarea altui fapt memorabil: a extrage din amintirile traumatizante valoarea exemplară pe care doar transformarea memoriei în *proiect* o face pertinentă; or, dacă traumatismul trimite la trecut, exemplaritatea trimite la viitor (ideea că era mai bine în comunism ori cataclismele care solicită solidaritate pentru reconstrucție);

[220] Ideea de *cultural re-enactment* este încurajată insistent astăzi, într-o infinitate de forme. Vezi Jerome de Groot, *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, London & New York, Routledge, 2009, 292 p.

[221] Thierry de Duve, *op. cit.*, p. 39.

[222] *Ibidem.*

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

7) memorabilul experimental; *întemeietor*, notoriu și tocmai de aceea ținut minte, prospectiv (execuțiile publice, inițiativele legislative): mitul noului început; *analogic*, predictiv, provenit din imitarea sau aplicarea unui model politic/cultural de prestigiu, în ideea de a obține aceleași rezultate (stilul neoclasic, modelul sovietic);

8) memorabilul cu sursă nelocalizată, necunoscută, ritualizat sau nu, cu sugestii de atemporalitate, imortalitate: a) simțul comun, generalul valabil, ideile primite; b) folclorul, tradiția, cutumele; c) memorabilul ca fapt miraculos, supraistoric, inexplicabil, epifanic, recuperat prin intermediul liturghiei, icoanelor, mitului; d) memorabilul impersonal, așa-zisele memorii perfecte, fără uitare: fotografiile, înregistrările audio-video.

Un eveniment[223] este catalogat, adesea, drept fapt istoric sau memorabil în funcție de putința ori neputința noastră de a ieși, măcar narativ, din consecințele lui[224]. Teoretic, un fapt istoric, comunismul[225] se menține în memoria colectivă prin retardările resimțite din plin de societatea noastră. Totuși, departajările operate de noi nu trebuie să inducă ideea că între faptul istoric și cel memorabil ar exista o antiteză ireparabilă. Deosebirile de nuanță semnalate, oarecum livresc, pentru o mai bună înțelegere a fenomenelor abordate, sunt greu sesizabile în viața de zi cu zi, unde memoria și istoria se întrepătrund, deseori, până la confuzie[226]. O întâmplare anume poate fi, rând pe rând, fapt istoric și fapt memorabil[227]. Uitat din variate motive, un fapt memorabil supraviețuiește ca fapt istoric în cărțile de specialitate, fără ca această schimbare de accent să fie definitivă. Atât istoria cât și memoria extrag din prezent[228] modelul curiozității noastre față de trecut[229]. Numai că una nu vrea decât să explice, iar cealaltă să justifice. De exemplu, e posibil ca victoriile antiotomane din secolele XIV−XVI să fi fost

[223] Latura evenimențială a istoriei este definită prin vocea *Event*, în Harry Ritter, *Dictionary of Concepts in History*, New York, Westport-Connecticut, London, Greenwood Press Inc., 1986, p. 138−141. Iar despre textualizarea evenimentului, vezi Peter Burke, *History of Events and the Revival of Narrative*, în idem (ed.), *New Perspective on Historical Writing*…, p. 233−246; totodată, pentru observații despre proiectarea aceluiași eveniment în timp, vezi capitolul *History as Event*, în Michael Stanford, *A Companion to the Study of History*, Oxford, Blackwell Publishers, 1994, p. 167−192.

[224] Vezi Reinhart Koselleck, *Linguistic Change and the History of Events*, în „The Journal of Modern History", 61, 4, December 1989, p. 649−666.

[225] Peter Molloy, *Lumea dispărută a comunismului. O istorie orală a vieții cotidiene în spatele Cortinei de Fier*, traducere de Cristina Vîlceanu, București, Editura RAO, 2012, 251 p.

[226] Faptul istoric și faptul memorabil au propria istoricitate, deseori ele făcând schimb de însușiri. De exemplu, însăși istoria istoriografiei poate fi evaluată în acești termeni. Iată o periodizare a modalităților în care s-a scris, după 1989, despre scriitura istorică din anii comunismului: *faza Sighetu Marmației* și a „Analelor" aferente, când discursul istoric din România comunistă este privit prin prisma anticomunismului, a „Memorialului durerii" și a culturii civice din anii '90, totul judecându-se în funcție de binomul *represiune* versus *adeziune*; *faza textualistă* care, în condițiile inexistenței CNSAS-ului, apelează la un subterfugiu interdisciplinar, axându-se pe analize de limbaj, pe inadvertențele argumentative din discursul marxist-leninist sau pe reorientările dictate de surprizele Războiului Rece; *faza arhivalică* și *problematizantă*, legitimată documentar de o mare diversificare a surselor de informare, după transferul dosarelor Securității de la SRI la CNSAS; *faza biografică* acum în ascensiune, când cercetarea sistemului sau a discursului oficial lasă loc istoricului, văzut nu neapărat ca victimă, ci mai mult ca actor cu partitură proprie și cu reacții diversificate.

[227] Faptul istoric nu are o posteritate unidirecționată, putând dezvolta memorii concurente. Bunăoară, în 2016 se marchează intrarea României în Primul Război Mondial, „citindu-se" evenimentul prin prisma deznodământului său fericit. Ceea ce nu înseamnă că trebuie să uităm momentele de mare tragism care au precedat Marea Unire din 1918. Vezi Dorin Dobrincu, *O catastrofă uitată: campania armatei române din 1916*, în Adrian Cioflâncă (coord.), *Memorie și uitare în istorie*, număr special al revistei „Xenopoliana. Buletinul Fundației Academice «A. D. Xenopol» din Iași", XI, 3−4, 2003, p. 143−157.

[228] Complementar, vezi Déborah Blocker, Elie Haddad, *Le présent comme inquiétude: temporalités, écritures du temps et actions historiographiques*, în „Revue d'histoire moderne et contemporaine", 53, 3, juillet−septembre 2006, p. 160−169.

[229] Paul Valery, *op. cit.*, p. 223.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

memorabile pentru contemporani sau urmașii acestora. Dar după sute de ani au ajuns cu siguranță fapte istorice a căror evidență nu au avut-o decât cronicarii și apoi primii istorici. Odiseea acelor evenimente nu a luat însă sfârșit, căci în secolul XIX, odată cu afirmarea sensibilității romantice, a ideii naționale și a dorinței de independență, luptele lui Mihai Viteazul deveneau antecedente memorabile, mobilizatoare.

După cele mai sus arătate, conchidem că memoria împacă necesara prezervare a reperelor cronologice cu dorința ei de a dura, adică de a se afla în veșnică mișcare, readaptare, reutilizare[230]. Este și motivul pentru care vedem în faptul memorabil un armistițiu, reactualizat[231] în continuu, între *inventar* și *invenție*[232]. Doar că această înnoire a trecutului nu ne stă la îndemână:

> Noul este valoros numai ca deosebit, el pretinde pentru sine semnificație socială și vrea să fie adevărat pentru timpul său. Față de mecanismele memoriei culturale, noul ridică pretenția de a fi păstrat pentru viitor. În același timp însă, noul nu pretinde semnificația absolută, veridicitatea și universalitatea, mai mult, el nu dorește această universalitate, pentru că se teme pentru originalitatea sa istorică. Orientarea spre nou, sub semnul căreia trăiește civilizația actuală, exclude unicul, identicul și general valabilul, fără a însemna însă capriciu, bun-plac și pierdere a orientării *Noul intervine rar. A introduce ceva în memoria istorică este o sarcină dificilă a cărei îndeplinire nu este garantată de nimic. Noul nu se constituie niciodată pasiv și automat din uitarea unei culturi trecute și din orientarea interioară spre o realitate ascunsă, spre ceea ce „există deja"* (s.n. A.M.)[233].

V. Trecutul, o nouă știre?

Unul din eroii lui Orhan Pamuk este istoric, unul care meditează asupra profesiei sale. Din ficțiune el este adus în realitate de „The New York Times", care scoate din *Casa tăcerii* „frânturi veridice din lăuntrul fiecărui personaj". În romanele pamukiene, istoria își părăsește trecutul ca să-și cunoască puțin prezentul:

> Am cerut un ceai, mi-am aprins o țigară și am început să cuget la sensul profesiei de istoric. Aceasta însemna pesemne altceva decât să scrii diverse lucruri și să relatezi niște evenimente. Poate că era ceva de genul următor: *noi cercetăm cauzele unui șir de întâmplări, apoi le explicăm prin intermediul altor întâmplări și nu ne ajunge o viață întreagă pentru a le explica prin alte și alte întâmplări*. Ne vedem, așadar, nevoiți să ne abandonăm munca într-un anumit punct, pentru ca apoi alții s-o continue din locul în care am lăsat-o noi, numai că, atunci când se apucă de treabă, aceștia afirmă că am oferit explicații eronate evenimentelor respective. Și eu procedasem la fel în teza mea de licență și în cea de doctorat, când mă referisem la cărțile celor care mă precedaseră. Consideram, de altfel, că aveam dreptate. *Nu contenim să spunem, cu toții, că povestea s-a petrecut altfel sau că se cuvine să fie deslușită printr-o altă poveste, știind dinainte această altă poveste. Nu facem altceva decât să scotocim după ea și s-o*

---

[230] Mioara Caragea, *Biografia memoriei*, în Jose Saramago, *Toate numele*, traducere de Mioara Caragea, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 270.

[231] Procedeul reactualizării pricinuiește și efecte nedorite, cum ar fi incapacitatea de a ne părăsi trecutul, care ne poate teroriza, așteptându-ne, neîncetat, în viitor. Metafora lui Kurt Vonnegut, „cutremur de timp" ar surprinde cât se poate de eficient un asemenea impas: „[…] un cutremur de timp, o disfuncție în continuitatea spațio-temporală, ar face ca lumea să treacă încă o dată, de bine sau de rău, prin exact ceea ce a trecut în deceniul anterior. Ar fi un dèja vu care ar ține timp de zece ani încheiați. […] În timpul reluării evenimentelor nu ai putea spune absolut nimic din ce n-ai spus în deceniul dinainte. Nici măcar nu ți-ai putea salva viața dacă n-ai izbutit s-o faci de prima dată" (Kurt Vonnegut, *Cutremur de timp*, traducere de Viorica Boitor, București, Editura Humanitas, 2009, p. 10).

[232] *Ibidem.*

[233] Boris Groys, *Despre nou. Eseu de economie culturală*, traducere de Aurel Codoban, Cluj-Napoca, Editura Idea Design & Print, 2003, p. 52.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

> *dibuim prin arhive*. În felul acesta ne arătăm, unii altora, basnele garnisite cu note de subsol și cu numerele de inventar ale documentelor, și asta în articole spectaculoase și reuniuni pompoase, și ne străduim să demonstrăm, apărându-le și veștejindu-i pe ceilalți, că istoriile noastre sunt mai valabile decât ale lor (s.n. A.M.)[234].

Plecând din timpul în care trăim, gândurile noastre merg cu pași mai repezi. Este însă o expediție nu neapărat plăcută. Ieșim din noi înșine din plictiseală față de ceea ce suntem, ca să reîncepem viața de altundeva, plantând-o în biografia altora. Dar nu totdeauna suntem bine primiți, adevărurile istoricului lucrând cumva la negru. Eroul generic al acestui articol este totuși trecutul nostru, dar nu acela ucis de teorie. Ne pasionează ceea ce a rămas viu din el și mai ales discutabil, sub formă de presupunere, fantasmă, prejudecată, loc comun. Este, așadar, un trecut în veșnică mișcare, al tuturor, care pune la încercare și ridică pretenții asupra modului în care scriem despre dânsul. Nu întâmplător, micile detalii au toate șansele să răstoarne marile adevăruri, ele demonstrându-ne încă o dată că interesul social pentru istorie nu este totuna cu goana după concluziile ei.

Am fi dorit să identificăm tipul de reconstituire cel mai gustat astăzi; dar nu am reușit decât să observăm că istoricii de succes nu se axează, așa cum s-ar crede, pe lucruri neștiute, ci pe acelea greșit sau prea mult contextualizate. Am și conchis că *Lector in fabula*, lucrarea lui Umberto Eco, încadrează cel mai bine, din punct de vedere teoretic, tendințele momentane. De ce tocmai *Lector in fabula*? Pentru că ne plac mult de tot istorioarele mereu contemporane cu noi, acelea pline de personaje controversate, care participă ele însele la dezvoltarea constructului discursiv, făcând ca faptele lor să supraviețuiască și acum, sub forma unor spuneri cu tâlc. Ne preocupă astăzi, și încă vehement, episoade care, deși disparate factual ori cronologic, conțin ceva care le aduce laolaltă: privite mai de sus, meta-istoric, toate sunt povestiri despre alții, cu mijlocirea lor noi însușindu-ne ori fugind de propria poveste. Ele se leagă, fie prin mecanismele narative recurente, fie prin faptul că, luate împreună, compun o specie anume, aceea a istorisirilor intens repetate și socializate; acestea înglobează și micile fabulări individuale care creșteau cota celui ce intra primul în posesia unui zvon și îl aducea triumfător în scara blocului; desigur, cu mențiunea că, la români, *știrea* trebuie tratată și ea politicos și considerată o *ipoteză de lucru*; dar nu oricare, ci una ticluită ori șușotită de înșiși. În consecință, fiecare „zicere” o să aibă pretenții de maximă. Prin acest procedeu, anecdoticul, oricât de drag ne-ar fi, este îndepărtat discret, cu scopul de a se găsi o noimă celor întâmplate și a domestici cât de cât percepțiile despre trecut. Și dacă privim totul mai folcloric, vom vedea că modul în care ne povestim pe noi înșine spune ceva despre îndemânarea de a pune ghilimele cuvântului dramă; adică despre arta de a îmblânzi faptul traumatic, disipându-l într-o multitudine de povestiri mai mici și mai prietenoase; sau, de ce nu, în istorioare de recitat pe tren, sub aparența unor relatări autobiografice. Resuscitate în continuu, aceste adevăruri simple transfigurează acumulări și experiențe colective, în temeiul cărora ne anticipăm un pic soarta, amăgindu-ne cu ideea că am scăpat deja de ce era mai rău. Și știind acum, de exemplu, ce avea să li se întâmple oamenilor din interbelic, putem constata că, în multe rânduri, viitorul nostru e o cunoștință veche. Totdeauna el vine puțin și din trecut, ieșindu-ne în cale tocmai când încetăm să ne gândim la el. Căci fiecare relatare își are uitații săi, noi readucând la viață amintiri ce par că nu mai trebuiesc nimănui. Astfel, datorită memoriei colective, ne vom reînvăța istoria chiar de la oamenii care au schimbat-o.

[234] Orhan Pamuk, *Casa tăcerii*, traducere de Luminița Munteanu, Iași, Editura Polirom, 2014, p. 129.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

KNOWLEDGE, MEMORY, HISTORY: A HISTORIOGRAPHICAL PERIPLUS
(Summary)

Keywords: historical culture, the uses of the past, transmitter/receiver, spectators/readers.

The theme of this article deals with the idea of *historical culture*, following both its historicity and the ways in which people expressed it over time. It is circumscribed to those preoccupations related to the *uses of the past*, more precisely to those situations in which literature/art/history is called to support a project of community, political, territorial legitimacy. The privileged aspects are those which regard the document or the image not as a mere *text*, but as a discourse, as a form of intersubjectivity, of communication between a transmitter and a receiver. The article starts from the following working hypothesis: neither the common spectators/readers nor the political leader accepted easily the position of docile consumers, often imposing themselves as *co-authors* of a historiographical, literary or artistic work. That is why the cultural products proved to be the result of negotiations between the tastes of the time and the artist's/writer's/historian's standpoint, between the esthetical and the ideological criteria, between the intellectual innovations and the exigencies of censorship. The author also has in view the cases when the literary-artistic fiction kept under public debate a series of historical truths, as well as the moments when the academic certitudes created, at the social level, different solidarities, mythologies, stands of otherness.

The manner in which our field of interest somehow keeps on resisting us, staying, for too long, an opaque one, makes us resort to some instrument-categories with the help of which we might cope with the unknown. The investigation of the notion of *historical culture* cannot bring new data unless we regard the concept from several different standpoints, according to the methodological suggestions included in the so-called *histoire croisée*. It's mandatory to take into consideration the historical realities and phenomena, apparently unrelated, their recontextualization being able to undermine many historiographic clichés. The innovative correlation of some keywords, likely to bring out to light weakly represented fields of interest is also obvious. They will explain themselves mutually, each being clarified not by its own definition, but through the correlation, maybe an unexpected one, with a different concept.

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

ABREVIERI

AARMSI	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice”, Bucureşti
AARMSLit.	= „Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Literare”, Bucureşti
AB	= „Arhivele Basarabiei”, Chişinău
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității
AHR	= „The American Historical Review”, Oxford
AIIAC	= „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj”, Cluj-Napoca
AIIAI	= „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iaşi
AIIC	= „Anuarul Institutului de Istorie Cluj”, Cluj-Napoca
AIINC	= „Anuarul Institutului de Istorie Naţională, Cluj”, Cluj-Napoca
AIIX	= „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iaşi
AISC	= „Anuarul Institutului de Studii Clasice”, Cluj-Napoca
ALIL	= „Anuarul de Lingvistică şi Istorie Literară”, Iaşi
AM	= „Arheologia Moldovei”, Iaşi
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, Bucureşti
AMB	= Arhivele Municipiului Bucureşti
AMN	= „Acta Musei Napocensis”, Cluj-Napoca
AMP	= „Acta Musei Porolissensis”, Zalău
ANB	= Arhivele Naţionale Bucureşti
AnM	= „Analele Moldovei”
ANI	= Arhivele Naţionale Iaşi
ANIC	= Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti
ANRM	= Arhivele Naţionale ale Republicii Moldova, Chișinău
AOSPRM	= Arhiva Organizaţiilor Social-Politice din Republica Moldova, Chișinău
APR	= „Analele parlamentare ale României”, București
AR	= „Arhiva Românească”, București
ArchM	= „Archiva Moldaviae”, Iaşi
ArhGen	= „Arhiva Genealogică”, Iaşi
ARMSŞ	= „Academia Română. Memoriile Secţiunii Ştiinţifice”, Bucureşti
ARMSI	= „Academia Română. Memoriile Secţiunii Istorice”, Bucureşti
ASB	= Arhivele Statului Bucureşti
ASB, AN	= Arhivele Statului București. Fond Achiziţii noi.
ASB, Doc. ist.	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
ASBc	= Arhivele Statului Bacău
ASBt	= Arhivele Statului Botoşani
ASC	= Arhivele Statului Cluj
ASG	= Arhivele Statului Galaţi
ASI	= Arhivele Statului Iaşi
ASMh	= Arhivele Statului Mehedinţi
ASO	= Arhivele Statului Oradea
ASRI	= Arhiva Serviciului Român de Informaţii, Bucureşti
ASTm	= Arhivele Statului Timişoara
AŞUI	= „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza»”, Iaşi
AT	= „Arhivele Totalitarismului”, Bucureşti
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iaşi
AUB	= „Analele Universităţii Bucureşti”
BAR	= Biblioteca Academiei Române, București
BCMI	= „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, Bucureşti
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară, București

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. LII, 2015, Supliment, *Istoriografia în secolul XXI*, p. 371–372

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro

BIFR = „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași
BMI = „Buletinul Monumentelor Istorice”, București
BOR = „Biserica Ortodoxă Română”, București
BRV = „Bibliografia românească veche”, București
BS = „Balkan Studies”, Salonic
CC = „Codrul Cosminului”, Suceava
CG = „Cuget românesc”, Buenos Aires
CI = „Cercetări istorice” (ambele serii), Iași
CMRS = „Cahiers du Monde Russe et Soviétique”, Paris
CvL = „Convorbiri literare” (ambele serii), Iași și București
DAD = „Dezbaterile Adunării Deputaților”, București
DI = „Dosarele istoriei”, București
DIR = „Documente privind istoria României”, București
DRH = „Documenta Romaniae Historica”, București
GB = „Glasul Bisericii”, București
IN = „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași”
JGO = „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Regensburg
LR = „Limba română”, București
MA = „Mitropolia Ardealului”, Sibiu
MB = „Mitropolia Banatului”, Timișoara
MemAntiq = „Memoria Antiquitatis”, Piatra-Neamț
MI = „Magazin Istoric”, București
MMS = „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, Suceava
MO = „Mitropolia Olteniei”, Craiova
MOf = „Monitorul Oficial”, București
MSȘIA = „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române”, București
NedH = „Nouvelles Etudes d’Histoire”, București
NRR = „Noua revistă română”, București
RA = „Revista arhivelor”, București
RdI = „Revista de istorie”, București
RER = „Revue des Études Roumaines”, București
RESEE = „Revue des Études Sud-Est Européennes”, București
RFR = „Revista Fundațiilor regale”, București
RHSEE = „Revue Historique du Sud-Est Européen”, București
RI = „Revista istorică”, București
RIR = „Revista istorică română”, București
RITL = „Revista de istorie și teorie literară”, București
RMM = „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București
Rsl = „Romanoslavica”, București
SAHIR = „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, București
SAI = „Studii și articole de istorie”, București
SCIA = „Studii și cercetări de istoria artei”, București
SCILF = „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București
SCIV(A) = „Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)”, București
SCN = „Studii și cercetări de numismatică”, București
SCSI = „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași
SEER = „The Slavonic and East European Review”, Londra
SJAN = Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
SMIM = „Studii și materiale de istorie medie”, București
SODF = „Südostdeutsche Forschungen”, München
SOF = „Südost-Forschungen”, München
SRdI = „Studii. Revistă de istorie”, București
SUBB = „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
TD = „Thraco-Dacica”, Institutul Român de Tracologie, București
VR = „Viața Românească”

https://biblioteca-digitala.ro / http://adxenopol.academiaromana-is.ro